

DUE DATE SLIP**GOVT. COLLEGE, LIBRARY****KOTA (Raj)**

Students can retain library books only for two weeks at the most

BORROWER'S No	DUE DATE	SIGNATURE

पण्डितराजमारवा डक्केसरिश्रीलेहिरामजीआस्त्रिस्मारकं-
श्रीराजस्थान-संस्कृत-कालेज-ग्रन्थमालायाः-

* निशङ्कुमुमम् *

श्रीमद्भगवत्पतञ्जलिमुनिविरचितं-

पातञ्जलं महाभाष्यम्

महामहोपाध्यायश्रीनागोर्नीभट्टविरचितमहा-

भाष्यप्रदीपोद्घोषतोद्भासितेन महामहो-

पाध्यायश्रीकैयटोपाध्याय-

विरचितेन प्रदीपेन

विराजितम् ।

ॐ नमः

तस्याय-

❧ तृतीयोऽध्यायः ❧

पण्डितराजश्रीलेहिरामशास्त्रिणा पात्रेण, न्यायान्वयं, -पण्डितश्रीशिखर

नारायणशास्त्रिणा पुत्रेण श्रीगुरुप्रसादशास्त्रिणा व्याकरणं

द्यानार्थं महत्या परिश्रमेण सशेरितं, गिण्पथ्या सयापितम् ।

निषेकादिदमशानान्तो मन्त्रैर्गोस्मोदितो विधिः ।

तस्य आख्येऽधिकारोऽस्मिन् जेयो नान्यस्य कस्य चित् ॥ मनुः ।

प्रथम राक्षसस्वरणम् }

{ मृत्यु
२)

अत्यावश्यक सूचना—

जन्मना ब्राह्मण क्षत्रिय वैश्य के सिवाय अन्य किसी जाति को हमारी इस महाभाष्य के खरीदने व पढ़ने का अधिकार नहीं है। अतः जो जन्मना द्विज नहीं हैं वे इसे न खरीदें और न पढ़ें। ब्राह्मण क्षत्रिय आदि भी इसे शुद्ध होकर शान्तिपाठपूर्वक ही पढ़ें और पढ़ायेँ और अन्त में भी शान्ति-पाठ करें। अन्यथा वे प्रत्यवायमाजन होंगे।

महाभाष्यस्य आदावन्ते चावश्यपठनीया शान्तिमन्त्रा —

तत्रादौ—ॐ शनो मित्र श वरुण श नो भवन्वर्मा । श न इन्द्रो
बृहस्पति । शनो विष्णुदहस्त्रम ॥ ॐ नमो ब्रह्मणे । नमस्ते वायो ।
त्वमेव प्रत्यक्ष ब्रह्मणि । त्वमेव प्रत्यक्ष ब्रह्म वदिष्यामि । ऋतं वदिष्यामि ।
मन्य वदिष्यामि । तन्माभवतु । तद्वचरमवतु । अवतु माम् । अवतु वचरम्
अवतु वचरम् ॥ ॐ शान्ति शान्ति शान्ति ॥ ॐ ॥

[ॐ वाग्दे मममि प्रतिष्ठिता मनो मे वावि प्रतिष्ठितमाविशवीर्मे एधि ।
वेदस्य म आणीष्य शुभ मे मा प्रहामीरनेनाऽधीनेनादोरात्रान्मन्दप्याम्युन
वदिष्यामि सत्यं तन्माभवतु । तद्वचरमवतु । अवतु माम् । अवतु
वचरम् अवतु वचरम् ।] ॥

ॐ शान्ति शान्ति शान्ति ।

ॐ नम श्रीगणिनिष्कन्धायनपत्रजलिभ्यो मुनिभ्य ॥

ॐ कारष्वाऽथ शब्दश्च द्वावेतौ ब्रह्मणः पुरा ।

काण्ठं भित्त्वा विनिर्यातौ तस्मान्मांगलिकावुभौ ॥

पाठस्य अन्ते च—ॐ नमो ब्रह्मणे । नमस्ते वायो । त्वमेव प्रत्यक्षं
ब्रह्मणि । त्वमेव प्रत्यक्ष ब्रह्माऽवदिष्यम् । ऋतमवदिष्यम् । मन्यमवदिष्यम् ।
तन्माभावीत् । तद्वचरमाभावीत् । आवीन्माम् । आवीद्वचरम् ॥

ॐ शान्ति शान्ति शान्ति ॥

Published by —

Pandit Nandkubhor Shastri Ayurvedacharya,
SHRI RAJASTHAN SANSKRIT COLLEGE GEANTH NALA,
Dharmakoop Meerghat, BENARES CITY
All Rights Reserved by the Author.

मुद्रक—भाषव विष्णु पराबकर, ज्ञाननगल सन्नख्य, काशी । ७६८४-९५

॥ श्रीमद्भागवतस्य नमः ॥

श्रीमद्भगवत्पतञ्जलिमुनिप्रित्त-

व्याकरण-सहाभाष्यम् ।

उद्द्योतोद्भूतमित्रदीपविराजितम् ।

अथ सत्य-

तृतीयाध्यायस्य प्रथमः पादः ।

ॐ तस्यै प्रथममाहिकम् ॐ

प्रत्ययः ॥ ३।१।२ ॥

[॥३॥ प्रत्ययप्रिधरे प्रकृत्युरपदोराधाना प्रतिपेय ॥*॥ अधिकारंयेष

प्रतीप] प्रत्यय । अधिकारणति । यदि तु प्रकाशान्तरेण मशिव्वरूपनिर्दशादेना
सुता त्रिपते ततो न स्यादतिप्रमत्त । यत् तु गौरवातिप्रमत्तपरिहाउपाधिकारेण
क्रियते तदातिप्रमत्त इत्यर्थः । तत्र यदि सर्वात्मने स्वस्वेष निर्दिष्टरस्ततो
गौरव स्यात् । अत्र 'संप्रत्यय' इति सन मकाराक्षरस्य कप पकारेण प्रत्याहार-
श्रवणन सना विनीयेत तदाप्तेरस्य पकारस्य समान्यन्देह स्यात् । ननु प्रति-
योगमुपस्थानेऽपि वाक्यभेदप्रमत्ताप्रकृत्यादीना प्रत्ययसृजा न भविष्यति । तथाहि
'हर्तते' 'तो' 'निनायको' 'मर्मगोष्पपदयो' 'पक्षी' 'कर्तरी' 'प्रमथो' 'भवती' 'त्येक

वृत्तत] प्रत्यय । 'अधिकारेण'त्यस्य प्रवोचनमाह-यदि न्विति । अनक्रम्येति ।
प्रत्यमन्नाधरणे मित्ये पकारेण, व्याख्याधरे 'तत्समनयनाद्ये'ति तस्य पका-
रेण्यर्थः । एवञ्च गौरवातिव्याख्यादिदोषपरिशुभासधिकार एव कर्तव्यः । तथा च
प्रकृत्यादिबन्धनप्रमत्त इति भावः । तमात्रिपति-मन्विति । विद्यायमानस्य सनादे

टिप्पणी—१ द्द सहायार्तिक वचिदपि न दृश्यते मन्महेतुमिति गौडः ।

२ 'दीपपरिहार' पा० । ३ 'घाता' इति 'प्रम' इति च वचिच्च । ४ 'सञ्चुल' स्त्री'ति मित पकारणत्वर्थः । 'निप' इति स्वाठ । ५ 'तप' पा० ।

प्रत्ययसज्ञा व्रियते । सा प्रकृत्युपपदोपाधीनामपि प्राप्नोति तस्या प्रतिषेधो वक्तव्यः । प्रहृति - 'गुप्तिञ्जित्य सन्' । उपपद - 'स्तम्भकर्मणो रमिजपो । उपाधि प्र] वाक्यम् । 'ते च हरतिहनिनाथपदाव प्रत्ययमज्ञा' इति द्वितीय वाक्यम् । न चैकवाक्यताया सम्भवन्त्या वाक्यभेदे तुक्तं । नैनदस्ति । सनादीनामपि वाक्य भेदेनैव सज्ञा विधेया, न ह्यसत सज्जिनस्मज्ञाविधानमुपपद्यते । तत्रैकेन वाक्येन सनादीना विधि । अत्रेणेतपामेवमज्ञाविधि । ततश्च यथा सनादीना वाक्यभेदेन मज्ञाविधि, एव प्रहृत्त्यादीनामपि प्रतिमाज्ञे प्रत्ययमज्ञोपस्थानानामर्थान्तरासाक्षि मबन्धप्रतिप्रतियोग्यविभक्त्यन्तराऽप्याहारेण प्राप्नोति । सनाद्युपपत्तिवाक्य एव प्रथम मेनेषा पारार्थ्यमवगतम् । द्वितीये तु सज्ञामज्ञेसम्बन्धप्रतिपादनवाक्ये सम्बन्ध प्रतिपत्तौ स्वार्थता स्यात्, यथा च सप्तर्षीनिर्दिष्टस्य वाक्यभेदेनोपपदमज्ञा अधिकारा-द्भवति तथा प्रत्ययमज्ञापि प्राप्नोति । उपाधिशब्देन चेह तुल्यन्यायत्वाद्विशेषण-मप्युच्यते । इ किन्तु तयोर्भेदेन व्यवहारो दृश्यते, यथा 'नोपाधेरुपाधिर्भवति विशेषे पणस्य वा विशेषण'मिति । 'अर्थविशेष उपाधिस्तदन्तवाच्य समानशब्दो य । अनुपाधिरतोऽस्य स्याच्छायादि विशेषण यद्वत् ॥' इति ॥

उ.] प्रथमान्ततया प्रत्यय'इत्यनेन सामानाधिकरण्यादेकवाक्यतया सज्ञामबन्धः । अन्ये-पान्तु विविभक्तित्वादास्यभेदेनैव सज्ञामबन्ध इति भावः । सम्भवत्येकवाक्यत्व एव वाक्यभेदो दोषो न त्वसम्भव इति समापत्ते-नैतदिति । ननु विविभक्तित्वात्कथं 'प्रत्यय' इत्यनेन तेषां सम्बन्ध इत्यत आह—विभक्त्यन्तरेति । ननु सनादिविधा नार्थत्वात्प्रकृत्यादेरप्रधानतया सज्ञा न भविष्यतीत्यत आह—सनादीति । अन्यत्राऽऽ प्रधानत्वेऽप्यन्यत्र सत्कार्यत्वभ्रणस्कार्यत्वेऽविरोध इति भावः । ननु प्रहृत्तीना मप्रत्ययविधातुर्देश्यतया तामामेव सज्ञायामप्युद्देश्यत्वं न्याय्यं न तु प्रत्ययानामिति चेत्, समानविभक्तित्वेन प्रत्ययानां कृतोद्देश्यतया विभक्त्यन्तराऽप्याहारेण प्रहृ-त्यादीनामपि तत्सम्भवादित्यभिमानः । अत्रापादिविशेषणस्य प्रत्ययसंज्ञा मुक्तो नोद्भा-रितेत्यत आह—उपाधिशब्देनेति । तुल्यन्यायत्वादिति । प्रत्ययनिमित्तत्वेन प्रकृत्या तुल्यन्यायत्वमिन्वर्थः । एवमोपाधितु तदुद्भावनैव विशेषणेऽप्युद्भावि-र्तव्येति भावः । तदन्तवाच्य - प्रत्ययान्नवाच्य इत्यर्थः । समानशब्द इति । प्रयोगे भिन्नशब्दबोध्यतादशाया समानाधिकरणशब्दबोध्यो योऽस्मीं प्रत्ययान्तशब्दवाच्य म उपाधिरुच्यत इत्यर्थः । यथा पञ्चालना विषय 'पाञ्चाल' इत्यत्र देशो, 'हनि-हारे'रित्यादौ च श्वादि पशु । नानार्थवान्मन्देहवारणाय—'हनिहारे' श्वेत्यादौ विशेषनियमनार्थं हरप्रतिपत्तये वा क्वचित्समानाधिकरणशब्दप्रयोगोऽपि । आभ्या-

१ 'प्रहृति' । 'उपपद' 'उपाधि' इति निर्विभक्तिरु क्वचित्पाठान्तरम् ।

‘हरतेदंतिनाययो पशो’ । एतेषा प्रतिषेधो वक्तव्यः ॥ किं च स्याद्यत्तेषामपि प्रत्ययमज्ञा स्यात् ? ॥ परत्वमाहुनात्तन्वमद्वयमेवेति विधाय प्रत्ययेत् ॥

प्र] किञ्च स्यादिति । नहि मन्त्राप्रतिमाप्रादेव शयो भवति किन्तु तन्मित्रेण कारप्रतिमानं, न च प्रकृत्यादीना किञ्चिन्नमितेन कार्यं भवति । परत्वं तावदपि विवेकयोगादनेन मन्त्रादिभिस्त्व प्रतिपन्नम् । न च गुणादीना मन्त्रादीना च परस्परं शयेः परत्वं युज्यते विवक्षितम् । उपपदस्याप्रिये-समामे मति पूर्वमिषानेन भवति व्यभिचि परत्वाऽभावः । उपाधेरपि-पूर्वार्थस्य लङ्किरे प्रयोगे नियमाऽभावात् स्थितमैव च परत्वस्य शास्त्रेणाऽनुशासनात्तन्वस्य विवायकत्वाऽभावादनुवादत्वाद् भवस्य चोपाश्रितात्तन्वस्य च परत्वाऽनभवात् परत्वऽभावः । आनुमत्तन्वमपि न मरिच्यति, यथास्य लक्षणं तेषां स्वरस्य विहितत्वात् । अत्रमज्ञा च विवक्षितप्रतिपन्नं, न च प्रकृत्यादयं कुतश्चिद्विदितं इति तेषु परत्वं सा नान्यस्य भविष्यतीति प्रश्नः ॥

परत्वमिति प्रतिपत्त्ययो पर्यायण परस्परपेक्ष परत्व स्यात् । शब्दान्तरापेक्ष वा प्रकृते, प्रकृत्यपेक्ष तु प्रत्ययस्य । उपपदस्याप्रिये-परत्वात्प्रसन्नं पूर्वमिषानेन-द्रव्यपुरुषादिषु मात्रक्यां चारिका परत्व स्यात् । भोक्तुं प्रवर्ततेत्येव च नित्य स्या-

उ] मन्त्राप्रतिमानागुपाश्रित्यागति, शब्दादिव्यापृतिश्च । स्थावादीति । आदिना ‘घाना कर्मण समानकर्तृका’दित्यादि । अतएव तदममानाधिकरणमेव, ‘गार्गिक्या श्वरत्न’ इति पदान्तराऽभिप्रेत्य । तदप्रयोगे च युज्येऽस्मात्तुल्यमेव ॥ ‘अर्थविशेष उपाश्रित्यति’ कान्यायनवचनमिति न्यायवार्तिककृतान्तर्यामिना वाचस्पति मित्रा ॥ न च प्रकृत्यादीनामिति । न च प्रतिपदिकत्वाऽभावः फलम्, व्या-प्रतिपदिकत्वादिन्यादाहुर्दस्यतावत्पेदकत्वेन नस्वरापन्नम् । ननु प्रतिपदिके ‘परत्वे’-तुल्यमज्ञा प्रकृत्यादयोऽपि विवेकयोगाऽनुशासनेऽपि सन्निधानान्ननादेरेव परं भव-न्त्यन्यथा आह—न चेति । ‘युगप’दिति शेषः । समामे इति । नित्यसमामे-द्वयार्थः । लङ्किरे प्रयोगे पूर्वार्थस्य नियमाऽभावात् उपाधेरपि परत्वाऽभाव इत्य-न्वयः । तत्र हेतुमाह—स्थितस्मैवेति । तदनुयं साधुत्वस्यैव विधेयत्वमिति मन्त्रः । विधायकत्वाऽभावादिति । परत्वादिविवायकत्वाऽभावादिन्यर्थः ।

ताद्वैवापत्त्येऽप्याह—अर्थस्य चेति । यथास्वमिति । तेषामनवकाशत्वेन वापत्त्यमिति भावः ॥ पर्यायेत्येति । योगपत्रे हि विरोध इति भावः । मन्त्रादीना परत्व-बोधनेनैव सूत्रोपपत्त्यां सन्निधयेति मिति विपरिणामादिनाऽर्थान्तरवर्गनमुपपन्नमित्यन-याह—साधुदान्तरापेक्षमिति । प्रकृत्यपेक्षन्विति । तामा पञ्चम्यन्तत्वादिनि भावः ।

ननु सन्निधानमपि ‘प्रतिपदिका’दिति निर्दिष्टत्वात्प्रत्ययश्रजया ‘परत्वे’त्यस्य अज्ञां कथमुपपन्नं पूर्वमिषानेनमावकाशमन आह—भोक्तुं प्रवर्ततेति । अत्र

अत उत्तरं पठति-॥*॥ प्रत्ययाधिसारे प्रकृत्युपपदोपाधीनामप्रतिषेधः ॥*॥
अधिकारेणाऽपि प्रत्ययसंज्ञायां सत्यां प्रकृत्युपपदोपाधीनामप्रतिषेधः । अनर्थकः
प्रातपेयोऽप्रतिषेधः ॥ प्रत्ययसंज्ञा कस्माच्च भवति ? ॥ ॥*॥ निमित्तस्य
निमित्तकार्यार्थत्वादप्यत्रापि ॥*॥ निमित्तानि हि निमित्तिकार्याऽर्थानि भवन्ति ॥

प्र.] स तु 'व्रजानि भोक्तु'मिति । उपाधिवाचिनोऽपि प्रयोगाऽनियमे प्राप्ते 'परश्चे'ति
नियमः स्यात् । 'य प्रत्ययस्म पर' इति परिभाषणम् । आद्युदात्तत्वमपि स्वरा-
न्तर बाधिवा स्यात् । अत्र सत्तेति । ननु विधानप्रतिबद्धाऽऽप्तमंहा, न चेह प्रकृ-
त्यादयो निधीयन्ते । नैष दोषः । सिद्धशब्दाऽन्वाख्यानां तेषामपि शाब्देन विधा-
नात् । परत्वेन च पूर्वस्याऽवधेराशेषात् । ननु पूर्वांशेषेऽपि परत्वे तस्माद्विधिर्नाम्नांत्व-
ज्ञसज्ञा न भविष्यतीति चिन्त्यमेतत् ॥ निमित्तस्येति । प्रकृत्यादीनां भूतविभक्त्या
निर्देशात्सनाद्युत्पत्तौ निमित्तभावेनोपादानात्पारार्थ्यात्त्वसंस्कारं प्रति प्रयोज-

उ.] समामाऽभावेनोपपदस्य परत्वं स्यादिति भावः । अर्थे परत्वाऽयम्भवस्योक्तत्वादाह
उपाधिवाचिन इति । स्वरान्तरमिति । योऽनवकाशान्तद्विषये मा भूत्, सावकाश-
विषये तु स्यादिति तात्पर्यम् । न च प्रातिपदिसाधनोरित्यनेन सर्वप्रकृतिनिर्देशा-
त्तदशे सावकाशविषयो दुर्लभ इति वाच्यं, स्वरान्तरगत नित्यत्व बाधित्वा
पर्याय स्यादित्यत्र तात्पर्यात् । सिद्धेति । 'एकि ल्येप' इत्यनुवादेन ढको विध्यनु-
मानवादिहाप्यनुवादेनैव प्रकृतिविधानाऽनुमानमिति भावः । ननु पुताक्षितपूर्वस्मा-
द्विधिर्नास्तीति कथमज्ञत्वमन आह-आक्षेपादिति । तथा च पूर्वोद्देशेन परत्वेन तेषां
विधानमिति भावः । पूर्वांशेषेऽपि परत्वे इति । अनुमितो विधिः सामान्यत एव,
पूर्वोद्देशेन तु परत्वमात्रविधानम् । वस्तुतो ढगादेर्मानन्तरेणाऽसिद्ध्या भवतु
तद्विध्यनुमानम्, प्रकृत्यादीनान्तु मानान्तरेण सिद्धतया तद्विध्यनुमानमेव दुर्लभमिति
भावः । चिन्त्यमेतदिति । 'इत्यादयः प्रत्ययसंज्ञा भवन्ति, ते च प्रत्यवेभ्य
शाब्दान्तरेभ्यो वा परे भवन्ती'त्यत्र परशब्दस्य धर्मिप्रमाणतया परत्वविशिष्टतया
तेषामेव विधानं शाब्दम् । प्राप्ताऽव्याप्तविवेकन्यायेन तु देशमात्रविधानम् । अत्रैव
सर्वोऽपि विशिष्टविधिरेव, प्राप्ताऽऽप्तन्यायेन तु कस्य चिद्गुणविधित्वमिति मीमा-
सकाः । न हि 'यस्मात्प्रत्ययविधि'रित्यत्र प्राप्ताऽव्याप्तविवेकन्यायलब्धविधेयत्वमेव
गृह्यत इत्यत्र मानमस्तीत्यतस्तत्र प्रयोजनमेव । ननु विधिप्रदण्यमार्थान्यायलब्ध-
विधेयत्वस्य भद्र । 'स्त्री ईयती'त्यादिद्विषयिणाऽतत्त्वस्य दुर्वारत्वेन व्याप्यार्थोऽभावा-
दिति चेत्, 'अनन्ती'त्यादौ दीर्घवारणाय विधिप्रदण्यस्यावश्यकत्वादित्याशयात् ॥

भूतविभक्त्या-सिद्धत्वबोधकविभक्त्या । ननु भित्ते वास्ये स्वसंस्कारं प्रति प्रयोज-

तथा बहुधासंज्ञेषु कश्चिन् विपृच्छति-कतरो देवदत्तः कतमो यज्ञदत्त इति? स तस्मात्पाचष्टे-‘योऽष्टे य. पाठ’[इति। योऽष्टे य. पाठ]इत्युक्ते निमित्तस्य निमित्तिकायांऽर्थवाद्यव्यव्यति-‘अयं देवदत्तोऽयं यज्ञदत्त’ इति । नन्दानी-मधस्य पाठस्य वा ‘देवदत्त’ इति सज्ञा भवति ॥ [किं पुनर्निमित्तं को वा निमित्ता ? ॥ निज्ञातोऽर्थो निमित्तमनिज्ञातोऽर्थो निमित्ता । इह च प्रत्ययो-प्रनिज्ञातः, प्रत्युपपदोपाधयोनिज्ञाता ॥ ६? ॥ घातूपदेशे प्रातिपदिकोपदेशे च । ते निज्ञाता निमित्तत्वेनोपादयन्ते ।] ॥३॥ प्रधाने कार्यसंग्रहस्य सिद्धम् ॥२॥ अथवा[प्रधाने कार्यसंग्रहस्य सिद्धमेतत् ।] । प्रधाने कार्यसंग्रहयो भवति ॥ किं च प्रधानम् ? ॥ प्रत्ययः ॥ तथा बहुषु कामु कश्चिन् विपृच्छति-‘को याती’ति ? ॥ स आह ‘राजे’ति । ‘राजे’त्युक्ते प्रधाने कार्यसंग्रह-याद्य विपृच्छति यश्चाचष्टे उभयोः संग्रहयो भवति ॥ किं कृतं पुनः प्राधान्यम् ? ॥ अर्थकृतम् ॥ यथा पुनर्लोक्येऽर्थकृतं प्राधान्यं, शब्दस्येदानीं किंकृतं प्र.] कतर इति । ‘किं यत्तदोर्निर्धारणेऽनोरेकस्य कतरच्’ ‘वा बहुना जनिपरिग्रहे कतरन्’जिति मूलद्वये उपाधिप्रत्याख्यानाद्बहुनान्वेकस्य निर्धारणे कतरश्च प्रयुक्तः ॥

प्रधान इति । प्रत्ययसंज्ञा स्वनिर्गमग्रहणत्वे प्रधानमपेक्षते न तु पारतन्त्र्याद-प्रधानमित्यर्थः । किंकृतमिति । भवतु राज्ञः प्रधानं तदर्धानस्तिपित्वादन्वेषाम्, इह तु कथमिति प्रश्नः । अर्थकृतमिति । प्रयोजनकृतमित्यर्थः । यन्माऽपूर्वं

उ.] उपायभावेनेति । कान्यनिकप्रवृत्तिप्रत्ययपरिमाणमुपायत्वेनाधिव्याऽन्वाख्यानादि-त्यर्थः । तदनुगुणेति । तत्र निमित्तिवाऽनुगुणं प्रथमा, अन्या प्रादेण निमित्तत्वाऽनुगुण-इत्याहुः । बहुषु निर्धारणे कतरोऽनुगुण इत्यत्र आह-किं यदिति ॥ ‘प्रधाने कार्य-संग्रहया’दित्यस्य ‘निमित्तिकार्थत्वा’दित्यनेन पौनस्त्यपनाराद्धाह-प्रत्ययसंज्ञेति । पूर्वं प्रत्ययसंज्ञाया आकृष्टात्मनीहृत्वा प्रवृत्त्यादीना निरपेक्षत्वान्नज्ञाऽभाव इत्युक्तम् । इदानीन्तु प्रत्ययसंज्ञाया अपि गुणभूतैषा आकृष्टा नास्तीति प्रतिपादन इति विशेष इति भावः । वाक्यभेदमिवा तैस्तस्या अमगन्ध इति प्रयुक्तम् । अनेन तु तत्राऽ-न्वयप्रसक्त्यभाव एवोच्यत इति विशेष इति तत्त्वम् । भाष्ये-‘को यातीति । कतरस्य वैकल्पिकत्वात्तदप्रयोगः । उभयोः संग्रहयो भवतीति । तत्र कथमितु-संग्रहय-तन्मूलकप्रयोगः । तथाऽत्रापि आचार्यस्तेनैव तात्पर्येण प्रयुक्तवान्, शिष्याणाञ्च तथैव बोध इति भावः । प्रयोजनकृतमिति । प्रयोजनकृतम् । प्रेरणा-कृतमित्यर्थः । भाष्ये-‘यथा पुनरित्यन्वयदम्-वास्तु पुनरित्यर्थः । किं कृतमिति ।

१ ‘कतमो देवदत्त’ ‘कतरो यज्ञदत्त’ पा० । २ ‘स आह’ पा० । ३ अयं पाठे न सार्वत्रिकः । ४ ‘नाधीवते’ । ५ ‘प्रधानस्य कार्ये संग्र’ । ६ ‘यश्च कथयति’ पा० ।

पाधान्यम् ? ॥*॥ नन्दस्याऽपूर्वोपदेश प्राधान्यम् ॥ - ॥ यस्याऽपूर्वोपदेशः स प्रधानम् । प्रकृत्युपपदोपाश्रयव्योपदिष्टा ॥ क ? ॥ घातूपदेशे प्रातिपदिकोपदेशे च ॥ यद्येव निमित्तस्य निमित्तिकायांर्थेऽाद्योपि प्रधाने कार्यसप्रत्ययान्प्रकृत्युपपदोपाधाना न भवति, विकारागमानानुपप्राप्नोति । 'हनन् च' । 'प्रुत्तनुनो पुक्' [इति] । एतेषा ह्यपूर्वोपदेशाऽप्राधान्यं, निमित्तित्तर्धने ॥*॥ विकारागमेषु च परविज्ञानात् ॥*॥ विकारागमेषु च परविज्ञाना

प्र] इति । तदर्थस्यादन्यथा तस्यैव प्राधान्यमित्यर्थः ॥ यद्येवेति । ननु ये तावद्बहुलविकारागमस्मिन् प्रकृत्यनुपवेशात्प्रकृतिवन्मज्जा न सम्बन्ध्यन्ते । ये तु प्रत्यस्य ते तद्वत्त्वेन गृह्यन्ते एवेति नाम्ब्यनिष्टप्रसङ्गः । नैनदस्मिन् । प्रकृतिविकारागमाना तन्मन्ब्यन्निवदपि प्रयोक्तृत्वात्प्रग्नन्त्वाच्च स्यादेव प्रत्ययमज्ञा । प्रत्ययसम्बन्धिन्यनामपि तदवयवत्वे सिद्धे पृथक् प्रत्ययमज्ञा स्यादेव, योग्यतामभवात् ॥ विकारागमेत्यिति । 'य पर स प्रयो, न च विकारागमा परे । तेन ते प्रत्ययमज्ञा न भविष्यन्ती'त्येव न व्याख्येयम्, नहि परत्वंनिमित्ता प्रत्ययमज्ञा, अपि तु प्रत्ययमज्ञाननिमित्त परत्वम् । तथा च परत्वाऽभावेऽपि श्रम्यहृत्स्वाप्रत्ययमज्ञा भवति । तस्मादेव ध्यात्वाऽपने-प्रयोक्तृत्वाऽभावाद्विकारागमाना प्रत्ययमज्ञा न भवति । तयहि परविज्ञानं प्रत्ययमज्ञाप्रसङ्गम्, तच्च तेषा न सम्भवति । एतन् स्थानमम्बन्धस्याऽवयवमग्न्यस्य च प्रतिपादनात् । आगमाना चाऽनुशान्तरेण भक्तिव्यमित्यनुशानत्वाऽभावात् । विकारागमेऽप्येऽनन्तकाम्नेन स्वरभावात्, ये तु साऽन्तकाम्ने प्रग्निराहृत्स्वान्तरङ्गत्वात्स्यानिन्वरनुत्ता । अदमज्ञापि तन्निमित्ताऽन्यस्य न प्राप्नोति । सा

उ] प्रेरत्वाऽभावादिति भावः । अपूर्वापदेशमात्रेण कथं प्राधान्यमन आह-तदर्थत्वादिति । तन्निपादकत्वादित्यर्थः ॥ प्रयोक्तृत्वादिति । प्रयुज्यते इति प्रयोक्तृ-प्रयोक्तृ, तत्त्वान्निमित्तिकादित्यर्थः । प्रधानत्वाच्चेति । अपूर्वापदेशादित्यर्थः । योग्यतासम्भवादिति । समानविभक्तिवत्प्रयोग्यतासम्भवादित्यर्थः ॥ नहि परत्वंनिमित्तोत्तेति । तद्व्याख्येयम् । तथा हि यदि ध्यापकाऽभावेन ध्यात्वाऽभावः सिद्धोऽिति भावः । अपि तु प्रत्ययमज्ञाननिमित्त परत्वमिति । इदं चिन्त्यम्, 'रात्रपुरुष' इत्यादौ प्रत्ययत्वाऽभावेऽपि पुरुषोऽदिपदस्य परत्वदर्शनात् । अकृत्त्वमिति । अकृत्त्वप्रत्ययत्वकृत्प्रत्ययस्यादिगीत्वम् । परविज्ञानमिति । परत्वेति परिमाया । प्रत्ययमज्ञा चाऽस्या निष्कम् । प्रत्ययमज्ञा परो भवनीत्यर्थे इति भावः । अन्तरङ्गत्वाभ्यानी-

१ 'निर्दिष्ट' पा० । २ 'यद्यत्र' पा० । ३ 'यद्वा' पा० । ४ इदं क्वचित् ।

५ 'ह्यपूर्व उपदेश निमित्तित्तर्धने, प्राधान्ये' । 'ह्यपूर्वार्थवोपदेश निमित्तित्तर्धने' पा० । ६ च क्वचित् । ७ 'आदि'रिति क्वचित् ।

प्रत्ययसंज्ञा न भविष्यति । 'प्रत्यय' परो भवतीत्युच्यते न च विकाराग-
माः परे सम्भवन्ति ॥ किं पुनः कारणं समानेऽपूर्वोपदेशे प्रत्ययः परो, विकार-
रागमा न परे ? ॥३॥ पटीनिर्दिष्टस्य च तदुक्तत्वात् ॥३॥ पटीनिर्दिष्टं विकार-
रागमयुक्तं [भगति] । पञ्चमानीर्दिष्टाच्च प्रत्ययो विधीयते ॥ ॥३॥ प्रत्यय-
विधानानुपपत्तिस्तु ॥३॥ प्रत्ययविधिस्तु नोपपद्यते ॥ क ? ॥ यत्र विकारागमा

प्र] हि प्रत्ययविज्ञानपरत्वेनेत्याह । प्रयोजनमद्वादे तु धन आगमनेऽपि शकारस्य-
त्संज्ञार्थं प्रत्ययमश प्रवर्तते एव । परत्विज्ञानादिति । 'विनाश गुण' इति हेतुः पञ्चमी ।
फलमपि प्रयोजनमद्वादेनुरित्युच्यते, यथा 'ऽध्ययनेन धर्मा'ति । ज्ञानध्यानर्थं -
प्रत्ययसंज्ञा परत्वं फलन्तयाऽत्र न सम्भवतीति प्रत्ययसंज्ञा प्रयोजनाऽभावात्
भविष्यति ॥ किं पुनरिति । परत्वेनैव भवतु प्रत्ययमशप्रयोजनमिति भावः ॥

पटीनिर्दिष्टस्येति । पट्ट च पूर्वोदितस्य सन्त्यम्य प्रत्येपादनादिरोभा परत्वा-
ऽभाव इत्यर्थः । पञ्चमानीर्दिष्टाचेति । पञ्चमानीर्देशे परत्वेन पूर्वपरत्वनो प्राप्तयो
'परत्वे'त्यनेन परत्वं निगम्यते इति नास्ति बन्धिद्विरोध इत्यर्थः ॥ शरयोति । पटी-
निर्देशोऽपि भावः । केति । 'गगोट'गिन्वादाद्यवन्तरसम्बन्धे पटीविधानानुपप-

उ.] ति । आन्तरतम्येनेत्यर्थः । आगुदानन्वन्तु तस्यादी चरितार्थमिति भावः ।
सा हीति । प्रत्ययविधानेन परत्वेन च प्रत्येपादेत्यर्थः । शकारस्येभ्यंज्ञार्थमिति ।
अत एव 'तृणह' इत्यादिनिर्देशा सन्त्यन्ते । धन शकारस्तु 'धातुभ्ये' इत्यत्र
विशेषगार्थ इति भावः । नन्वेवम्परविज्ञानादिति पञ्चम्यनुरपपत्त्य, हेतुत्वाऽभावात्
आह-फलमपीति । भावे 'न च विकारागमा परे' इत्येव पाठः, तदुत्तर 'मम्म-
वन्ती'त्यपाठ इत्यादाय । अत्राहु - 'प्रत्यय' इत्यादीनां प्रयोगानप्यधिचरत्वेन प्रति-
सूत्रमुपस्थितविरवाक्यनया युगपदेव प्रयोगा विधानस्य न्याय्यत्वेन नाऽन्योऽन्यं
प्रत्यन्योऽन्यस्योद्देशता न्यायेति कथं प्रत्ययमज्ञाना परत्वं फलं, कथं वाऽऽशुदा-
त्तत्वमिति । अतएव 'लुट्' प्रथमस्येत्यादिसूत्रस्य भाष्याऽविरोधः । तस्मादय-
मर्थ - "स्थानपञ्चादिनिर्देशादेशावाहाना विग्रहादीनामभावेन 'पर' इत्यस्याऽमवन्धे
मन्त्रियोगादिऽन्यायेन 'प्रत्यय' इत्यादीनामवन्धः" इति । 'परविज्ञाना'दित्यन्य
नन्वसन्धियोगादिऽन्यायाऽनित्यत्वेन प्रवर्तते एव संज्ञेति दिक् ॥ एतदेव ध्वन-
यन् विज्ञानगमेषु परत्वेत्यस्याऽप्रवृत्तिः प्रथमुक्तेनोपपादयति भावे - किमुनरिति ॥

पूर्वोदितस्येति । स्थानसम्बन्धस्याऽवयवसंबन्धस्य चेत्यर्थः ॥ आन्तर्यमवन्धे

१ 'न विकारागमा परे' पा० । २ च क्वचित् । ३ इदं क्वचित् ।

४ 'प्रयोजनाऽभावे तु' पा० । ५ 'इत्ये'ति क्वचित् । ६ 'पूर्वपरत्वो' पा० ।

निर्वापन्ते । 'हनन् च' 'प्रयुजनुनो पु' गिति ॥ किं पुन कारण न सिध्यति ? ॥
विकारागमयुक्त वादपञ्चमनिर्दिष्टवाच्य ॥ * ॥ तस्मान्नत्र पञ्चमीनिर्देशान्वि-
द्धम् ॥ * ॥ तस्माच्चत्र पञ्चमनिर्देश कर्तव्यं ॥ न कर्तव्यं । इह तावद्दन्
मचेति, - 'घातो' रिति वर्धते । इह 'प्रयुजनुनो पु' गिति, - 'प्रातिरदिता' दिति
वर्तते ॥ यद्येव 'हनन् च' - 'यतो' क्यन्मरतो' ति धातुमात्रात्क्य' प्राप्नोति ॥

नैव दासः । आचार्यप्रवृत्तिज्ञापयति — 'न धातुमात्रात्क्य' भवतां' तियद्य-
मेतिस्तुशाम्बद्वय क्यगिति परिगणन करोति ॥ अथ वा हन्तिमेवात्र
धातुप्रद्वेष्टेनाभिनमन्त्यन्येन — 'हनन्मो मरति घातो' क्यन्मरतो' ति ॥ कस्मा-
त् ? ॥ हन्तेरिति ॥ * ॥ अयोध्रयवादा ॥ * ॥ अथ वा — अयोध्रय प्रत्ययविधि ।
यस्मिन्मर्थे मप्रत्यययति स प्रत्यय ॥ किं वक्तव्यमेतत् ? ॥ न हि ॥ कथ-
मनुस्यमान गस्यते ? । 'प्रत्यय' इति मङ्गी मज्ञा म्रियते । मज्ञा च नाम
प्र] यत्त गत् प्रत्ययविधेरिति प्रश्न । इदम्भ चंति । ध्रुवगारेन स्थान्यादेशयोरागमाग-
मितोऽयमवन्प्रतिपादने राक्ष्यस्वीययाणद्वास्यान्तराऽभावाच्च प्रत्ययविधिर्न प्रकृत्यन्
इत्यर्थः ॥ इह तावदिति । प्रहृतिप्रयत्नाऽनुभूतिगामर्थ्या प्रत्ययोऽपि विधायते,
दिशारामा शर्पन्त्यर्थः ॥ यद्येवमिति । हन्तरादेशविधेःपुरोगाद्विविधमिच्छाया
घातोऽविशेषितवादिनि मात्र ॥ अथवेति । पूर्वं लिङ्गन धनुश्चुतेर्हन्ताधुमहता,
दशनी वास्यभेदेन मज्जिगनादन्तिमचारमवन्त्र च प्रातेरयत्त धातुय विशिनष्टी
स्तुत्यते ॥ अयोध्रयवादेति । अन्वयमन्नाध्रयेऽर्थवत् सन्निविशानाद्विकारागमा-
नाश्रान्तर्यकत्वा प्रत्ययमज्ञा न भवतीत्यर्थः । किं वक्तव्यमिति । पूर्वोपानाऽर्थपरि-
त्यागेन स्वल्पेर्गव मज्जन्त्र मज्जन्त्रा अनुभवन्तीति प्रत्यापक प्रत्यय इत्यर्थ वक्तव्य-
मिति मन्वा प्रश्न । मङ्गीति । मङ्गीत्वा प्रत्ययशब्दस्याऽऽगतिः अनुमीयते । तैव

उ.] इति । 'घातो' रिति पञ्चमनिर्देशेन परविधानमुपपद्यते इति भावः । ननु 'घातो'-
रित्यनुगत्या क्यगोऽनुगत्या च नास्यभेदेन प्रत्ययस्याऽपि विधानं स्यादन आह—
ध्रुवगारेवेति ॥ नन्वनुगत्प्रकृतेरपि विभक्तिविपरिणामेन पञ्चमनिर्देशेऽप्यत्रा कथं
प्रत्ययनिर्दिष्ट आह—प्रकृतिप्रत्ययेति ॥ ननु हन्तिना धातुविशेषणान्त्र धातु-
मात्राप्रमणोऽन आह—हन्तेरिति ॥ भाष्ये—य स्वमर्थमिति । प्रत्यापकत्वाच्च शब्दस्य
स्वार्थविशेषमेव गृह्यते, योग्यत्वादित्यर्थः । पूर्वोपात्तेति । योग्यकार्यस्य शब्दस्य

१ 'शिष्यन्ते' पा० । २ 'तस्मान्नत्र पञ्चमनिर्देशान्विद्धम् ॥ य तर्हि पञ्चमी
निर्देश कर्तव्य' इति तु गौड पठन्ति । ३ इदं वचिनः ।

४ 'हन्तिरेवाऽत्र' पा० । ५ 'सम्भन्त्यने' पा० । ६ 'हन्तेस्तो' पा० ।

७ 'य स्वमर्थ' पा० । ८ 'प्रत्या- ययति' पा० । ९ 'सरा हि' पा० ।

प्रतो ज लघीय ॥ कुत एतत् ? ॥ लघ्यर्थे हि सज्ञाकरणम् । तत्र महत्याः सज्ञाया करण एतत्प्रयोजनम्-अन्वर्थमज्ञा यया विज्ञायेत-‘प्रत्याययतीति प्रत्यय’ ॥ यदि प्रत्याययतीति प्रत्ययोऽविकादीनां प्रत्ययमज्ञा न प्राप्नोति, नहि ते किं चि प्रत्याययन्ति ॥ एव तहि प्रत्याययते इति प्रत्ययः ॥

[यदि प्रत्याययते इति प्रत्यय इति-] एवमपि सनादीना न प्राप्नोति ॥ एव सत्सुभयमाधनोऽय, कर्तृमाधन कर्ममाधनश्च ॥ एवमपि कुत एतत्समानेऽपूर्वो पदेनो प्राप्नुप जातुपमिन्यथाऽऽरस्वमयं सप्रत्याययति न पुन पकार इति? ॥

प्र] य प्रत्यायय स प्रत्यय । महत्त्वमूचित प्रकारान्तरमपि यद्भवान तत्सर्गादिमूत्रे व्याख्यात तन एरावधारणीयम् ॥ नहि स इति । अन्वयव्यतिरेकाभ्या कादीना वाच्योऽर्थो नावधार्यते । नदभावेऽपि केवगया एव प्रहृन्तेस्तदर्थोऽवगमात् । नाऽपि तरबादिवन्निधोऽर्थ इति भावः । यदप्युच्यते-‘अनिर्दिष्टार्थो गत्यना स्वार्थे भवन्तीति प्रहृत्यर्थ एव तेषामर्थ’ इति । तदपि कर्तृमात्रम् । मत्यर्थवरत्ये प्रत्यय सज्ञया भाष्यमित्यभिहिते तदभावे स्वार्थोऽवगमादर्थवरत्य कादीना नोपपद्यत इत्युक्तम् दुष्टतरत्वात् ॥ प्रत्याययत इति । अभिधेयपर्मम्याऽभिधाने उपपत्तादेवमुक्तम् । अयमनार्थे-यस्यार्थे प्रहृत्या प्रत्याय्यते स प्रत्याय्यमानार्थत्वात्प्रत्याय्यमान स्वार्थिर प्रत्ययसज्ञो भवति ॥ एवमपीति । नहीच्छादावधे विधीयमाना सनादय प्रहृत्या प्रत्याय्यमानाऽर्था इति भावः । यो गुणादिमत् स प्रहृत्या प्रत्याय्यमानाऽर्थे इतीच्छा सनेधानाभिप्रेत ॥ एवन्तर्हीति । एव एव शब्दोऽनेकप्रतियोगाद्वीहृतप्रगतिनिमित्त द्वयोऽभिप्रेयते । तत्र यथामभव निमित्ताभ्यणन मनादीना कादीना च प्रत्यय संज्ञा प्रवर्तते । अन्तस्य निपातनादधि निर्तुर् ॥ एवमपीति । आगम्यार्थवत्ता

उ] मनात्वेन विनियोगकाले शब्दस्यैव प्रगतिनिमित्तत्वाऽऽकारेण पूर्वोपात्तयोगिकार्थत्वादित्यर्थः । श्रुताना इतिमवात्तत्वं पूर्वोपात्तत्वं बोध्यम् । प्रकारान्तरम्-अन्वय शब्दस्य प्रगतिनिमित्तत्वेऽपि महामज्ञाविषये तादृशार्थवत्तुऽब्दस्यैव तत्त्व मित्यादि ॥ दुरत्तरत्वादिति । अन्वयव्यतिरेकाभ्या वाच्योक्त्याऽर्थाऽभावनिश्चयेन तेषामर्थवरत्वाऽभावे शङ्किते ‘प्रहृत्यर्थ एवाऽस्त्वार्थ’ इत्यसत्तरमित्यर्थः । स्वार्थे इत्यस्य च-अर्थराहित्ये एव तात्पर्यमिति भावः ॥ कादीना केनापि प्रत्याय्यमानत्वा भावान् कर्मव्युत्पत्तावपि कथं तेषां प्रत्ययत्वम्, अर्थस्यैव तु तत्प्राप्नोतीत्यत आह-अभिधेयेति । अभिधान-शब्दः ॥ एवस्य शब्दस्य कथमुभयसाधनत्वमिन्धन आह-एव एवेति । निपातनादिति । वस्तुतोऽन्तर्भावनिष्कर्षार्थप्रत्यय इति चतुसुचि-

१ ‘प्रत्यय इति’ पा० । २ इदं वचिज्ज । ३ ‘यदुच्यते’ पा० ।

४ ‘प्यर्थावगमा’ पा० । ५, ‘प्रत्यमान पा० । ६ ‘इत्यादि’ पा० । ७ ‘निर्तुर्’ पा० ।

अन्यत्राऽन्यकारेण तस्याऽर्थस्य चनान्मन्यामहे—अद्वारस्तमैर्धं सप्रत्याययति
न पुनैः पकार इति ॥ काऽन्यत्र १ ॥ 'प्रित्वादिभ्योऽण्' बल्व ॥ [प्रत्यय] ।

परश्च ॥ ३।१।२ ॥

किमर्थमिदमुच्यते ? ॥ परो यथा स्यात्पूर्वो मा भूदिति ॥ नैतदस्ति प्रयो
जन, यमिच्छति पूर्वमाह त,— 'विभाषा सुपो बहुचुरर्त्तात्वि'ति ॥ मध्ये
प्र] निरास्तुमुपन्यास ॥ अन्यत्रार्थमिति । प्रत्ययस्यागममन्तरेणऽपि प्रयोगदर्शव
त्ताऽवगति । आनन्त्यं तु प्रत्ययमन्तरेण प्रयोगाऽभावादन्यत्रानिरुद्धाभ्यामर्थपरत
नाऽन्यत्रार्थेन अन्यर्थः । [प्रत्यय] ॥

परश्च । किमर्थमिति । पञ्चमीनिदेशे परशब्दाध्याहारेण पञ्चमाविज्ञानान्
परत्वमिदम् । परानिदेशोऽपि 'गापो' गित्यादावानन्तर्यमन्तरे पराविज्ञानादेति
भावः ॥ पर इति । पूर्वशब्दाध्याहारेणऽपि पञ्चमाविज्ञानात्पूर्वत्वमपि स्यादिति
नियमार्थं परवचनम् । तथाऽऽनन्तर्यस्य पूर्वत्वऽपि भावात्पठानिदेशोऽपि निय
मार्थमिदम् ॥ यमिच्छतीति । 'युतुप पुरस्ताद्गति नाऽन्य प्रत्यय' इति बहुचि
पूर्वदेशस्य नियतत्वाऽन्य प्रत्यय पर एव भवितव्यनीत्यर्थः ॥ मध्ये तर्हीति । परी

उ] तम् ॥ प्रत्ययस्येति । अन्यत्रान्यनिरेकाभ्यामन्तर्यमर्थवत्त्वं नाऽऽगमानामिति
भावः । वय-नम विरदाशदेशानामपि न स्वीयाऽर्थप्रत्याययना, किन्तु स्थान्यर्थ
प्रत्यायकतैः । अत एव बोधादौ तेषां पृथगव्याप्तिरिति । अत एव च नन्वशब्दा
दपि नाभिप्रायप्रकारकमन्तर्यमर्थो 'नाभिहित' इति, न तु स्वार्थिदपि 'नमहित' इति ।
येऽपि शास्त्राऽनभिज्ञानेऽपि बृहद्व्यवहारात्पर्यं प्रतीयन्ति । एतदर्थमेव माये
'स्वमर्थ'मित्यत्र 'स्व'मितिपदोपादानं । स्थानिनो नष्टत्वादन्येन प्रत्यायमानार्थसो-
ऽपि नति विद् । [प्रत्यय] ॥

परश्च । पञ्चमीति । परशब्दाऽध्याहार एव व्याख्यास्यते न तु पूर्वशब्दाध्याहारः ।
'गापो' गित्यादावपि पञ्चा आनन्तर्यत्वेन 'धाना'रेति पञ्चम्या पूर्ववदेव पर
शब्दाध्याहार इति भावः । परशब्दाध्याहारेणेति । तदर्थप्रतिपत्त्यास्याऽऽन्यैक
देशस्य प्रतिस्वीकारेणेत्यर्थः । अत्र 'पूर्वशब्दाध्याहारेण'स्यापि व्याख्येयम् ॥ पूर्वशब्देति ।
व्याख्यानं दुर्जयमिति भावः । आनन्तर्यस्येति । 'हलोऽनन्तरा' इत्यादौ तस्याऽ
व्यवहितपर्यायत्वादित्यर्थः ॥ प्रत्ययनियमेऽन्येषाम्परदेशनियमस्याऽलगाभावात्तत्र
देशनियमं दर्शयति—बहुजवेति ॥ पञ्चम्यानिर्देशे मध्यशब्दाध्याहाराऽनन्ववादाह-
पठति । 'प्रादिशब्दो' गित्यादौ ॥ 'अव्ययमवनाम्ना'मित्यदौ 'श्रमते'रित्युपादानं

१ 'प्रत्यायनात्' पा० । २ 'तदर्थ' पा० । ३ 'प्रत्याय' पा० । ४ इद
इति । ५ 'परोऽय' पा० । ६ 'तु' इति ।

तर्हि मा भूदिति ॥ मध्येऽपि यमिच्छत्याह तम्—‘अव्ययमर्चनामामरुच्यप्राक्
 टे’रिति । य इदानीमतोऽन्य प्रत्यय शेष सोऽन्तरेण वचन पर एव भविष्यतीति
 नाऽर्थ परवचनेन ॥ एवमपि येषामेते प्रययाना देशो नियम्यते त एव
 नियतदेशा स्युर्य इदानीमनियतदेश स कदाचिपूर्व , कदा चिपर , कदा
 चिन्मेष्ये स्यात् । तद्यथा मातुर्वस कदा चिदग्रत कदा चिपृष्ठत कदा
 चिपार्श्वतो भवति, पर एव यथा स्यादियेवमर्थ परवचनम् ॥६॥परवचनमन

प्र] निर्दिष्टपु मध्यशब्दाध्याहारेणापि पृष्ठीविधानस्यादिति भाव ॥ मध्येऽपीति । ‘अव्य
 यसर्वनाम्ना’मिति मध्यशब्दाध्याहारेण पृष्ठीविधानादञ्च् प्राप्ते सिद्ध एवति ‘प्राप्ते’-
 रिति नियमार्थम्— अत्र च प्रट्निमात्रे मत्रिनाऽन्य इति । मध्यमात्रपारमर्शेण च
 नियमो विज्ञायते न तत्र चैव प्रक् टेरित्येव मध्यविशेषप्रथण । अन्यथा मध्या
 ऽन्तरे प्रथयान्तर स्यात् , मध्यविशेषे तु यन्मध्यसामान्यमन्ति तदाप्रथण नियमे
 विज्ञायमाने नाऽस्तिदाय ॥ एवमपीति । यद्बुद्धचोर्विषयनया प्राशान्यासादेव दश-
 विशेषे नियम्येयानाम्—‘पुरस्तादेव बहुच् ‘प्राक्टेरेवाऽर’चित्यवमिति भाव । देशो
 नियम्यत इति । प्रत्ययनियमेऽप्यनियतदेशप्रसङ्गे विशिष्टदशप्रतिपादनमेव ‘देशनियम’
 इत्यभिप्रत्यननुत्तम् । मातुर्वस इति । अनेन प्रकृते कार्यशब्ददर्शने मातृम्यानी-
 यन्वमुच्यते ॥ परवचनमिति । ‘तस्मादित्युत्तरस्य’त्यनेनैव नियमस्य सिद्धत्वादिति

उ] विना टे प्राग्वधेरसिद्धे कथनियमोऽन आह—अव्ययेति । मध्यश्च तत्र नि-
 प्राप्प एव प्राप्ते, व्याख्यानादिष्वभिमान । केचित्तु ‘प्राप्ते’रित्यावर्त्य नियमो
 व्याख्यय इत्याहु । ‘प्राप्ते’रित्युपादानात्कथ मध्यमात्राऽपेक्षो नियमोऽन आह—मध्य
 मात्रेति । मध्यान्तरे इति । ग्रीहिशब्देरेपेकारयोरीसारहकार्योर्मध्ये च स्यादिति
 भाव । सामान्यनियमाप्रथणे तदुपस्थितिबीजमाह—यन्मध्यसामान्यमिति ॥ नन्वत्र
 देशनियमे बहुवादीना नियतदशत्व न स्यात् , न्निश्चदेशनियमाऽसम्भव , प्राधान्येन
 प्रत्ययनियमस्यैव युक्तत्वादित्यभिप्रेत्य मध्ये—एवमपीति । तदाशयमाह—बहुजक
 चोरिति । न देव ‘देशो विगम्यत’ इति भाष्यमनुपपन्नमन आह—प्रत्ययनियमे
 पीति । ननु देशनियमेऽप्रधानमद्वोच , प्रत्ययनियमे प्रधानमद्वोच तत्र
 प्रधानसद्वोचाऽपेक्षयाऽप्रधानसद्वोचस्य न्याय्यत्वेन देशनियम एवोचित इति चेन्न,
 ‘आगन्तूनामन्ते निवेश’ इति न्यायन तदग्र एवैवमरनिवेशात् । ‘वर्माण द्वितीये’
 त्यादौ सूत्रकारस्य प्रधानसद्वोचवप्रत्ययनियमे एव तात्पर्याच्च । किञ्च लोकेऽपि
 प्रशानस्य राचादेरेव स्थाननियमादिर्देश्यते ‘राज्ञाऽर्जव स्थेय’मित्यादिप्रसारेणेति
 दिक् । भाष्ये—स कदाचित्पूर्व कदाचित्पर इति । प्रतिलक्ष्य लक्षणभेदादि

यकं पञ्चमनिर्दिष्टादि परम्ये ॥३॥ परग्रहणमनर्थकम् ॥ किं कारणम् ? ॥
 ['पञ्चमनिर्दिष्टादि परम्ये'] । पञ्चमनिर्दिष्टादि परस्य कार्यमुच्यते । तद्य-
 या 'क्षान्तरममोम्योऽय इ'दिति ॥ विषय उपन्यास । मनस्तत्र परस्य कार्य-
 मुच्यते, इहेदानीं कस्य सत परस्य कार्यं भवितुमर्हति ? ॥ इहापि सत एव ॥
 कथम् ? ॥ परच स्वाभाविक ॥ अथवाचनिके परत्वे मन्यर्थे सा परग्रहणेन ॥
 वाचनिके च नाऽयं । एतद्धि तपरम्य कार्यं यदस्मा परतं स्यात् । अय

प्र] भावः ॥ मन्तव्येति । यत्र विग्रहानमेव कार्यान्तरविग्रहार्थं कार्येण निर्दिष्टाने
 तत्र 'तस्मादिनि परिभाषा' नियमार्थाऽवनिष्ठे । अथ तु सनात्वाऽपूर्वा एवोत्पद्यन्त
 इति न तस्या परिमप्यया प्रगतिरिति भावः । कस्य मन इति । अमप्यत्र सना
 दिर्भाष्यत इति भावः ॥ इहापीति । निव्या गच्छा प्रयोगम्याम्यत्र स्वभावन
 एव गुरादिभ्य परस्य मनाद सापुन्यमात्र प्रणिपाद्यत इत्यर्थः ॥ एतद्धीति ।
 'तस्मादिपुनरस्ये'त्येवम्य प्रदेष्टे'क्याऽभिप्यनिर्भवति । ततश्च यत्र सदेव कारि-
 त्वेनोपादीयते तत्रोत्तरस्य साजंभवतीति कार्यापेक्षामग्रथेपटी । यत्र त्वमन एवै-
 त्यति क्रियते तत्रोत्तरस्य भावो भवतीति भावापेक्षया कन्तुपटी विज्ञायत इत्यर्थः ।

परम्य कार्यमिति । उपपत्तिरेव कार्यमित्यर्थः । नन्देय सति सक्षिप्यादिप्रथमा-
 निर्देशा परीप्रक यने मति निरर्थकोऽङ्गनार्थन्वम्यान् । नैव दोषः । निर्देशमात्रार्था
 प्रथमा स्यान् । उत्तरकालन्तु यती प्रक यने । यत्त्वन्त्यत्रोत्तरने—'न च प्रत्ययविगी
 पदस्य प्रकृतिपा' इति,—नन्मिन् मूत्रे स्थित इति द्रष्टव्यम् । अथवेति । धन-
 मयं—उपपत्ति मनादेरनयनदेशा भवतु । पद्यास्तु मन एव परम्य यन्तृत्वम्य-

उ] निगमनाविरहाद्वा । तस्मादिनि । त प्राग्भातो'रित्यागौ उत्तराऽशविकलाया इव,
 'परमे'ति कृतऽपि व्यवहितप्रयोगवारणाय प्रकृते एतत्तरादविकल्पनाश्च च सूत्राऽ-
 भावे पश्यगविहृत्यस्य प्रगतिरिति गूढोऽभिप्रायः ॥ उत्तमभिप्रायमत्रानान शङ्कते
 मध्ये—मन्तव्येति । कार्यभन्दर्शनाशयेण वैषम्यमित्याह—परेति । 'उत्तर-
 म्ये'तिनर्तानिर्देशादिनि भावः ॥ स्वाभाविके परत्वे किं तस्मादित्युत्तरम्येत्यनेने इत आह-
 निना इति ॥ नन्वस्म्या यस्या अर्थद्वयपरत्व कथमित्यत आह—प्रदेशोऽप्यिति ।
 तत्र तत्रोपस्थित भिन्नं भिन्नमेवेत्यर्थः । उत्तरस्य भावो भवतीति भाव्ये 'परत
 म्या'दियनेन सूचिताम् । 'प्रत्यय परो भवती'त्यनेनाऽस्य समानार्थत्वादिनि भावः ।
 निर्देशेति । त्पुनिर्देशेन्यर्थः । ननु प्रत्ययस्याऽनियतदेशस्त्वे पूर्वमपि प्रत्ययप्रयोगे
 सापुन्य स्यादत आह—अथमर्थ इति । एतच्च परम्य मन प्रत्ययमज्ञाविज्ञान-

१ 'परम्य कार्य' मित्यन्वे पञ्चमि । २ 'स्वाभाविक परत्व' पा० । ३ 'सत्यर्थ
 परग्रहणेन स्यात्' पा० । ४ 'निके परत्वे च' पा० । ५ 'परस्य' । ६ 'पर' पा० ।

वा यदस्य परस्य सत मज्ञा स्यात् ॥ यत्र तर्हि पञ्चमी नास्ति तदर्थमयं
योगो वक्तव्यः ॥ क्व च पञ्चमी नास्ति ? ॥ यत्र विकारागमाः शिष्यन्ते ॥
क्व च विकारागमाः शिष्यन्ते ? ॥ 'हनस्त च' 'श्रुजनुनो' पु' गीति ॥

॥विकारागमेऽपि चोक्तम् ॥॥[विकारागमेऽपि चोक्तम्]॥मिमुक्तम्॥

प्रत्ययविधानानुपपत्तिस्तु तन्मात्रं पञ्चमीनिर्देशोऽस्ति 'मिति ॥

१॥अन्यन्ताऽपरदृष्टानां वा परभूतलोपार्थम्*॥अन्यन्तापरदृष्टानां तर्हि परभूत

प्र.] प्रत्ययादिसंज्ञासाध्यायं विधीयत तत्तद्व्यवहारः । यथोद्देशस्य च शास्त्रीय
वार्थतद्देशस्यैव साधुत्वान् प्रयोगो भविष्यतीत्यर्थः ॥ विकारागमेऽपि । तदेवेहाऽ-
प्यनुगन्तव्यमित्यर्थः । 'गात्रो'तिपदार्थो 'घात्रो'तिपदार्थश्चैव परदृष्टमिति
गात्रोस्त्वनन्तर इति व्याख्यायम् । अत्यन्तापरदृष्टानां चेति । वारा-दन्तर्गते ।
परेण-प्रधानेन प्रनागेन प्रत्ययेन न क्व विदुः यं विदुःस्त्वेषां निवृत्तान्-
दर्शने कार्यदर्शने वा सत्ताया अभावान्मादित्युत्तरस्त्वेत्यन्येप्यन्ताऽभावादिनिर्देशो
लोपः स्वर्गादिनि परभूतलोपार्थमेतद्वचनम् । अस्मिन् हि सति विदुः परभूता लुप-
न् इति बुद्धिरप्यजायते । तत्राऽग्निचिदिन्द्रादौ प्रत्ययलक्षणेन परभूतप्रत्ययाध्या-
स्तुगादयः निवृत्तिरिति न तु पूर्वभूताद्यदिदोष इति भावः । ननु कार्यदर्शने उत्तरस्य
भाव इत्येवं व्याख्यानं वा उरभूताः विदुःसो भविष्यन्ति । नैनदिति । नहि तेषु
भावबुद्धिरस्ति, लोपविधानेनाऽभावबुद्धेरत्याशयः । स्वरूपलभो हि भावः, नैव कदा
चित्स्वरूपलभन्ते, राशविशालुप्यन्तान् । अत एवाऽन्यन्ताऽपरदृष्टानां मिमुक्तम् ।

उ.] सामर्थ्यात्तरदृष्टाऽप्याहारे आवश्यकैऽन्याप्याहारे मानाऽभावात्ताऽन्यदेशस्यस्य
साधुत्वमिति भावः । अनियतदेशा अवतिनि अन्युपगमनादेनोक्तम् । भवचित्तम्य
प्रमज्यतामिति वाऽर्थः । परधेति सूत्राऽकरणलक्षणाऽनुसोपान्-प्रत्ययनस्य सम्भव-
त्यप्येकवाक्यत्वे वाक्यभेदेन विधेयेति तात्पर्यम् । तदेवेति । घात्रो' प्रतिपदिक-
दिन्याधनुस्तेस्तत्र पर एव भविष्यति । तत्र परस्यैव वा सन्देशोऽप्यर्थः ॥

पूर्वप्रयोगेनाऽनुजेर्जासन्द भाष्यतृतीये व्याचष्टे इत्याह-चेति । शास्त्रेण
दृष्टानामेव लोपविधानात्कथमन्यन्ताऽपरदृष्टेत्यत आह-परेणेति । ननु
परत्रोत्पन्नस्यैव प्रत्ययत्वेनाऽपृक्तप्रत्ययत्वेन इति पूर्वभूतानां न लोपो नति
साधुत्वमत्र आह-तेजामिति । तत्रच परस्य सतः प्रत्ययसंज्ञेति निदनाऽन्यन्ता
पूर्वोपलक्ष्यापि लोपादि सिध्यतीत्यर्थः । लक्ष्यमंश कदाचित्प्रत्ययलक्षणाऽपीति
भावः । ननु पूर्वभूतेति । तथा चाऽग्निची'त्यपि कदाचिन्मादिनि भावः ।
न हि तेष्विति । एवमोत्तरस्त्वेत्यत्राऽसंबन्ध इति भावः । परधेत्यस्य करणे तु

लोपाथं परग्रहण कर्तव्यम् । यन्तेऽयन्तापरदृष्टा विज्ञादयोलुप्यन्ते तेषां परभू-
तानां लोपो यथा स्यादपरभूतानां मा भूदिति ॥ किंपुनरयन्ताऽपरदृष्टानां पर-
भूतलोपरचने प्रयोजनम् ? ॥ किति णिर्तांति कायाणि यथा स्युरिति ॥ एतदपि
नास्ति प्रयोजनम् आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति—‘अयन्ताऽपरदृष्टा परभूता लुप्यन्त’
इति,—यद्य तेषु कार्दाननुबन्धानामजति ॥ कथं कृत्वा ज्ञापकम् ? ॥ अनुब-
न्धामज्जन एत प्रयोजन—‘किति णिर्तांति कायाणियथा स्यु रिति । यदि चात्रा-
यन्ताऽपरदृष्टा परभूतालुप्यन्ते तताऽनुबन्धामज्जनमर्थ्यज्जति ॥ ॥—॥ प्र-
योगनियमार्थं वा ॥*॥ प्रयोगनियमार्थं तर्हि परग्रहण कर्तव्यम् । परभूतानां
प्रयोगो यथा स्यादपरभूतानां मा भूदिति ॥ अस्मि पुन किंचिदनिष्ट दृश्यते

प्र] केचन प्रत्ययगणवचनेन कार्त्तमात्र तथामन्यन्ताऽमत्त्वज्ञापयिष्यन्त ॥ यद्यमि-
ति । यदि पूर्वभूता लुप्येरस्तदाऽनुबन्धामज्जोऽनर्थकं स्यात्, सर्वस्यानुबन्धकार्य-
स्य परभूतप्रत्ययाध्रयत्वात् । नन्वनियमदेशत्वमपि यदा परभूतलोपमन्दाऽनुबन्धा-
सदस्य चरितार्थत्वमर्थ लिङ्गत्वमिति चेच्छाहु । तन्नुक्तम् । एव पक्षेऽनुबन्धा-
मन्दास्यानर्थस्यमभ्युपगम स्यात् । ‘सृष्टोऽनुदके’ इत्यादी च मकृत्पञ्चमी श्रुता, सा
किं पूर्वशब्दाध्याहारेण भवन्मथ परशब्दाध्याहारणानि मन्त्रेहे पूर्वशब्दाध्याहारेण प-
ञ्चम्या सन्ध्यामानर्थस्यमेवानुबन्धामन्दास्त्विति कथं परभूतलोपऽनुबन्धामज्जो न लिङ्ग-
स्यादिति भाष्यादिद आहु । प्रयोगनियमार्थं वेति । पूर्वं प्रयोजन स्थितमिति

उ] नन्वामध्यातरत्वमुद्धिविशिष्टोर्वाद्ध किमन्यर्थ इति तापर्यम् । नन्वन्यन्ताऽम-
तामुपनिर्लेपो वा किमिति विधीयते इत्यत आहु—केवलमिति । प्रमत्ताऽदर्श-
नस्यैव लोपत्वेन प्रमत्तत्वमुद्धने उत्पत्तिबोधनमिति भावः ॥ निःशयं—र्वा । पर-
भूतेति । ‘किति णिति’ ‘षिति कृती’त्यादीनां परमत्तमांत्वादिति भावः । यदेति । यद्धि-
पये इत्यर्थः । एकविधे आकृत्या नानादेशविधाने मानाऽभावान् । युगपत्तु दिक्वा-
चरुद्धयेनाऽन्यथाऽसम्भवः । ‘एव पक्षे’ इत्यस्यापि विषयविशेष इत्यर्थः । अन्यथा
ऽमद्विनि स्थैर्यः । अतएव ‘सृष्ट’ इत्यग्रिमप्रत्ययमुद्धति । प्रकारान्तरेण
प्यास्याने तदमद्विनि । निरयविशेषमेवाह—सृष्ट इति । अत्रैकस्य सृष्टा एव लक्ष्य-
त्वात् लक्ष्यनेदेनापि लक्षणमिति । एवञ्च कित्त्वमामर्थ्येनोत्तरस्य र्वाद्धो भावो भव-
तीत्यर्थो वक्तुं शक्य परग्रहणाऽभावेऽपीत्याशयः ॥ भाष्ये—अपरभूतानामिति । न
परभूता अपरभूता इति, न विद्यन्ते परभूता येषमिति चाऽर्थः । तेन केवलप्रत्ययानां
केवलप्रवृत्तीनाञ्चेत्यर्थः । तदेतदुक्तम्—अप्रत्ययिकेत्यादिना भाष्ये । प्रवृत्तिर्याऽभि-
धाने कर्तव्येऽप्रत्ययिकाऽपि प्रयुज्यमाना दृश्यन् इत्यर्थः । तथा च लोके दृश्यमाना

स्तथा ॥३॥ वाचने चानुपत्यम् ॥४॥ वाचने चानुपत्यं परग्रहणं कर्तव्यम् । वाचनेनाऽनुपत्तिरपि यथा स्यात् ॥ अथ त्रियमाणेऽपि वै परग्रहणे कथ-

प्र.] जादय इति । अतृप्तिना अपि ध्रान्त्या केवलं लोके प्रयुज्यमाना दृश्यन् दृश्यन् । यथा बहुरिति । द्रव्यममातो यो बहुशब्दस्मृत्वावैपुत्र-वाची यथा लोके प्रयुज्यते तद्वाक्यमनादयोऽपीति कचिद्वाचने । अन्ये त्वाहु-वेवत् एतेष्वममातो यो बहुशब्दा लोके प्रयुज्यते स दृष्टान्तोऽमातुवे द्वयमनादीनामुपात्त ॥ वाचने चेति । 'तस्माद्विद्युत्तरस्य' त्वेष प्रत्ययस्य मिदं परत्वे पुन परवचन वाचने प्रत्ययस्य पठेऽनुपत्तिं प्रतिपादयति । 'वा पर सन् भवति'—परत्वोपलभितम्भन् पठे भवति । पठे तु कैरोपपन्नं व्यर्थं, न तत्र परत्व विकल्प्यते

उत्तराणां प्रत्ययार्थे गतिराज्ञाया बहुविध्यस्य, प्रमाणमित्यर्थं द्वयमनात्वेत्यर्थः । अयं भाग—'समानेऽऽऽन्वारान्तोऽनन्वास्यान्त्यनिवर्तक' इत्युच्यते । प्रत्ययपरस्य सातुवकथना केवलप्रवृत्त्यादेरसातुवमिति । 'गूणा मित्यादौ तु तत्पठ्ये रघुवरोपेण रघुवनैरुपेण तेषां बोधत्वाऽसातुवमानत्वमन्यत्राप्यमित्यर्थे हि अस्मासयोरेश सातुवमिति सूत्रार्थः । बहुमण्ड-गर्गादी, रत्नको नगदिरुपमादिषु । प्रागुक्त्युक्तिमि परत्वे मिदं परत्वेत्येवमन्यत्र पठे मन्वेत्येति नियमार्थेनैव केवंप्रवृत्तेर्न प्रयोगो, नापि केवलप्रत्ययस्येति सिद्धम् ॥ भाष्ये असातुवोपपादकम्परक्षेप्यस्योदाहरणवोपपादकस्य-अतृप्तिना इति । 'एवार्थोभासपप्रवृत्तिविषयाऽभावेऽपि जाता वृत्तिरिता वृत्तिजद्वयसादिमदृष्टा प्रमाणार्थेन बहुसदृशद्वयविशेषिभुशब्दवद्वयमादयोऽपि साधव स्युरिति तद्वारण्यं-परक्षेपी'ति भाष्यार्थः । बहुजपेक्षया मिश्रार्थत्वादस्तु बहुशब्दस्य सातुवम्, एषा त्वर्थान्तरात्तत्त्वाऽभावादसातुवमेवेति भावस्तदाह-अतृप्तिना अपि ध्रान्त्येति । तन्मन्त्रानुपूर्वीकत्वात्तदर्थत्वध्रान्त्येत्यर्थः । 'प्रत्यय पर एव'ति नियमेऽर्थेन शब्दतश्च य प्रत्ययचानीय स पर एवेत्यर्थेनाम्याऽसातुव बोध्यम् । अन्ययाऽस्य प्रत्ययवाऽभावेन कथं नियमेनाऽसातुव बोध्येत । एतेन प्रवृत्त्युद्देशेनैव प्रत्ययाना विचिन्तयेत् प्रत्ययस्याऽसातुवे मिदं कथमिदं परत्वेत्यस्य प्रयोजनमित्युपास्तम् । अन्वयेति । अत्र पठे बहुगोपि द्वयतादि तु न्यत्वेन दृष्टान्तत्वाऽनुपत्तिरित्युच्यते ॥ धातोरेच्छया वा सन् प्रत्ययमहो भवतीत्यर्थं प्रधानतागत्याऽन्याप्यवेनाऽप्रधाने मज्ञाया एव विकल्प म्यान्, न च स इत् । परग्रहणे तु तन्मामर्थ्याप्रधानन्यायाऽप्रधाने सन् एव विकल्प इति वाचने चेत्यादिभासस्य तात्पर्यार्थः । तस्युपपादयति-तस्यादि उत्तरेति । 'परत्वे'त्यस्य मन्त्रेऽन्यप्रधानात्परत्वमस्यैव विकल्प स्यादेति दूषयति-न च त्रैति । नियतवा-

१ वाचने चानुपत्ति' पा० । २ 'वाचनेन' पा० ।

मिव धावचनेनाऽनुत्पत्तिर्लभ्या ॥ त्रियमाणे परग्रहणे धावचने 'वा पर' इत्ये-
तदभिसंबध्यते । अत्रियमाणे पुनः परग्रहणे धावचनेन किमन्यच्छब्दमभि-
संबन्धमन्यदत्तं सज्ञायाः । न च संज्ञाया भावाऽभावाविष्येते ॥ * ॥ धावचने
शोक्तम् ॥ * ॥ धावचने शोक्तम् ॥ किमुक्तम् ? ॥ 'धावचनार्थक्यं च तत्र नित्यत्वात्सन'
इति ॥ प्रयोगनियमार्थमेव तर्हि परग्रहणं कर्तव्यम् ॥ अर्थात्स्मिन्प्रयोगनियमार्थे
सति किमयं प्रत्ययनियमः 'प्रकृतिपर एव प्रत्ययः प्रयोज्योऽप्रकृतिपरो ने'ति,
आहो स्थिरप्रकृतिनियमः 'प्रत्ययपरैव प्रकृतिः प्रयोक्तव्याऽप्रत्ययपरा ने'ति ॥
कश्चात्र विशेषः ? ॥ * ॥ तत्र प्रत्ययनियमे प्रकृतिनियमोऽभौव ॥ * ॥ तत्र प्रत्यय-
नियमे सति प्रकृतेर्नियमो न प्राप्नोति । अप्रत्ययिकायाः प्रकृतेः प्रयोगः प्राप्नोति ।
॥ * ॥ देवदत्तः कः स यज्ञदत्तो बधुर्मण्डुलमक इति ॥ अस्तु तर्हि प्रकृति-
नियमः ॥ * ॥ प्रकृतिनियमे प्रत्ययोऽनियमः ॥ * ॥ प्रकृतिनियमे सति प्रत्ययस्य
नियमो न प्राप्नोति, किमस्य द्वयम् किमस्य मात्रं कार्यं तिथीति, -अप्रकृतिकस्य
प्रत्ययस्य प्रयोगः प्राप्नोति ॥ * ॥ मिदं तुभयनियमात् ॥ * ॥ मिदमेतत् ॥
कथम् ? ॥ 'उभयनियमात्' । उभयनियमोऽयं - 'प्रकृतिपर एव प्रत्ययः प्रयो-
गः' । 'पक्षे पूर्वो भवती'ति । परत्वस्य प्रयोगे निपतन्वात्तस्मादिनि वचनाद्वा
निरतन्वात् ॥ अत्रियमाण इति । प्रतियोगं प्रत्ययसङ्गोपस्थानात्स्या एव विकल्प-
स्यात् । कृते त्वस्मिन् पक्षधिकारे प्रतियोगमुरस्थिते 'परो वा भवति' - परत्वोपल-
भिन पक्षे भवति, पक्षे नैव भवतीत्यर्थः सपक्षने ॥ नित्यत्वात्सन इति । वृत्ति-
पक्षे नित्य एव संनिष्यते, कर्तुमेच्छनीत्यप्रकृतिपक्षे नैव घन उत्पत्तिः प्राप्नोतीति प्रत्या-
ज,] इति । तथा च तद्विकल्पो नेष्ट इति भावः । तस्मादिति वचनाद्देति । तेन सूत्रेणो-
त्तरस्थेत्यस्याप्युपस्थित्वावेकार्यकशब्दद्वयेन नित्यं परत्वस्य बोधनेन पक्षाद्विरुद्धो
विकल्पस्तस्य बोधयितुमशक्य इत्यर्थः ॥ भाष्ये - वा पर इत्येतदभिसंबध्यत इति ।
य परः स वा भवतीत्यर्थः । तस्या एवेति । प्रधानत्वेन प्रत्ययविकल्पस्याऽन्या-
प्यत्वादिति भावः ॥ प्रत्याख्यात इति । सत्वेऽपि न संज्ञाया विशेषणं, तद्विकल्पा-
ऽनिष्टे, 'परस्येति सत्वेऽपि परत्वविकल्पाऽभाववत् । तत्र सामर्थ्यादुत्पत्त्या वाक्यबाध-
त्रमनिवृत्त्यर्थं सन एव विशेषणं वाग्रहणम् । ध्वनितं चेदं 'समर्थानामग्रहणा'दिति
सूत्रे भाष्य इत्यपि शेषम् । प्रयोगार्थमिदमिति । प्रयोगनियमार्थमेवेदमित्यर्थः ।
कचित्तर्यत्र पाठः ॥ भाष्ये - प्रत्ययपरैवेति । सामर्थ्यात्प्रत्ययो नित्यः सः परः प्रयो-
क्तव्य इत्यर्थेनैव त्रिविधमिति द्विरेत्यर्थः । ननु 'पर एव स्या'दिति नियमे बधुरित्यादेरपि

१ 'वचनेन' । २ 'पुन' इति क्वचित् । ३ 'परवचने' पा० । ४ इदं
क्वचित् । ५ 'प्रकृतेर्नियमः' । ६ 'प्रत्ययनियमः' । ७ 'अऽस्ति नियमः' पा० ।

कस्य 'प्रत्ययरैव च प्रकृति'रिति ॥ किं वक्तव्यमेतत् ? ॥ न हि ॥ कथम-
नुयमान गत्यने ? ॥ परग्रहणसामर्थ्यादन्तरेणापि परग्रहण स्यादय पर ।
पर एव यथा स्यादित्येवमर्थं परग्रहणम् । [परम्] ॥

आद्युदात्तश्च ॥ ३।१।३ ॥ अनुदात्तौ सुप्तिता । ३।१।३।

किमर्थमिदमुच्यते ? ॥ आद्युदात्तो यथा स्यादन्तोदात्तो मा भूदिति ॥
नैतदस्मि प्रयोजनं यमिच्छन्तोदात्तं करोति तत्र चकारमनुवन्त्यम्, आह च
'चिनोऽन्तोदात्त' इति ॥ मध्योदात्तमहि मा भूदिति ॥ मध्योदात्तमपि यमि-
च्छति तत्र रेफमनुवन्त्यं करोति, आह च—'उपोत्तम रितो'ति ॥ अनुरात्त
महि मा भूदिति ॥ अनुदात्तमपि यमिच्छति तत्र एकारमनुवन्त्यं करोति, आह
च—'अनुदात्तौ सुप्तिता'विति ॥ स्वरितमहि मा भूदिति ॥ स्वरितमपि
यमिच्छति करोति तत्र नकारमनुवन्त्यम्, आह च—'निस्वरित'मिति । ए इदा-
मीमतोऽन्यं प्रदद्य शेष सोऽन्तरणापि वचनमाद्युदात्त एव भविष्यतीति
नाऽर्थं आद्युदात्तवचनेन ॥ एवमपि येषामेव प्रत्ययाना स्वरो नियम्यते त एव

प्र] कथाने वाचकने प्रयोगनियमार्थमिदम् ॥ मिद्वे तस्मादिति वचनापरत्वे 'नित्य
पर प्रत्ययो यथा म्यान्ता उदाचि'परो न प्रयोनी'त्येव सामर्थ्यादुभयनियमलाभ ॥

आद्युदात्तश्च । अन्वरकस्याऽच उच्चारणऽभावात्स्वरान्तरस्य प्रत्ययान्तरेषु
नियतत्वापारिदोषादाद्युदात्त एव प्रत्ययो भविष्यतीति मन्वा प्रश्न—किमर्थमिति ॥
येषामेवेति । चिदादीनामनियतस्वरप्रभावनन्तोदात्त एव चिदित्येव नियमात्तेषामेव

उ] मातुर्न स्यादिति चेत्, 'पर म्यादेवे'त्यर्थान् । तदुनयन्त्याचटे—नित्यं पर इति ।
मा कदाचिपरो न प्रयोञ्जति । तेनोभयनियमफलत्वमिति भावः । [परश्च] ॥

आद्युदात्तश्च । एते प्रयोऽप्यधिकारा । यत्तु पराद्युदात्तधेन्यनयो परिभाषात्
सुक्तं, तत्त, लिङ्गाऽभावात् । न च प्रत्ययमत्रैव लिङ्गम्, एकवाक्यतया प्रयोगमपि
विधानेनान्यतरस्याऽन्यतरत्वाऽयोग्यत्वं । सहविधानमात्रैव सूने भाव्येऽग्रे स्फुट-
तरम् ॥ भाष्ये—अन्तोदात्तो मा भूदिति । अन्वरकाऽच उच्चारणऽभावेऽपि आद्युदा-
त्तवनियमो न स्यादित्यर्थः ॥ मैतदिति । अन्वरकोच्चारणऽभावादनियतान्तोदात्त-
त्वादी प्राप्ते 'चिन' इत्यादि 'चिन एवे'त्यादिनियमार्थमनित्यर्थः । प्रत्ययविपर्ययनियमै-
रन्येषु स्वरेषु प्रनिवृद्धेषु अन्वरकोच्चारणऽमम्भवादाद्युदात्त एव भविष्यतीति कि-
मनेन सूत्रेणैव भावः । ननु त्रैकं त्रैस्वरानियमाऽभावेनाऽस्वरकस्याऽप्यच उच्चारण-
मन्येव, उदात्तादीनामभावस्यैव श्रुतिव्यान् । एकश्रुतेरनिरिच्छत्वे ॥ सापि स्यादिति कथ-
माद्युदात्तवमिदि ? । न च इत्यन्तुञ्जवेव छाऽपि नियता, विभाषाऽन्दमीत्यादेवैव

१ 'यथे'ति वचित ।

नियतस्वरा स्युर्ष इदानीमनियतस्वर म कदा चिदायुदात्त कदा चिदन्तो
दात्त कदा चिन्मध्योदात्त कदा चिदनुदात्त कदा चित्स्वरित स्यात्, आयु
दात्त एव यथा स्यादित्येवमर्थमिदमुच्यते ॥

अथ किमर्थं प्रत्ययसंज्ञासन्नियोगेनायुदात्तत्वमुच्यतेऽनुदात्तत्वञ्च, न यत्र
वाऽन्य स्वरस्तत्रैवाऽयमप्युच्येत- 'जित्यादिर्नित्यम्' । 'प्रत्ययस्य च' । 'अ
हुपदेशाल्लसार्वधातुकमनुदात्तम्' । 'मुष्पितौ' चेति ? । तत्रायमप्यर्थो द्विरायु
दात्तग्रहणं द्विश्चाऽनुदात्तग्रहणं न कर्तव्यं भवति । प्रकृतमनुवर्तते ॥

अत उत्तर पठति ॥ * ॥ आयुदात्तत्वस्य प्रत्ययसंज्ञासन्नियोगे प्रयोजनं यस्य संज्ञा
करणतस्यायुदात्तार्थम् ॥ * ॥ आयुदात्तत्वस्य प्रत्ययसंज्ञासन्नियोगकरणं पृथक् प्रयो
जनं यस्य संज्ञा क्रियते तस्यायुदात्तत्वं यथा स्यात् ॥ * ॥ असन्नियोगे हि यस्मात्स
विहितस्तदादेरायुदात्तत्वं तदन्तस्य चानुदात्तत्वम् ॥ * ॥ अत्रियमाणे हि प्रत्यय
संज्ञासन्नियोगेनायुदात्तत्वे 'प्रत्ययग्रहणे यस्मात्स विहितस्तदादे तदन्तस्यै
ग्रहणं भवती'ति तदादेरेवायुदात्तत्वं प्रसज्येत तदन्तस्य चानुदात्तत्वम् ॥

अथ किममाणेऽपि प्रत्ययसंज्ञासन्नियोगेनायुदात्तत्वेऽनुदात्तत्वे च कस्मादेव
तदादेरायुदात्तत्वं न भवति तदन्तस्य- 'चाऽनुदात्तत्वम्' ॥ उत्पन्नं प्रत्ययं प्रत्य
याध्याना कार्याणां निमित्तं भवति नोपपन्नम् । तद्यथा कृतो घटो घटा

प्र] नियतस्वरत्व स्यात्, अन्येषां त्वनियतस्वरप्रमङ्ग इत्यर्थः ॥ प्रत्ययाध्यानामिति ।
तदन्तग्रहणादीनामित्यर्थः । 'अयुदात्त' इत्यस्य तु प्रतियोगमुपस्थाने सति- उत्पद्यमान
एव तव्यादिरायुदात्तो भवत्येव तिबदिरनुदात्त इति दोषाऽभावः । ध्याध्यानामिति ।

उ] ध्यापत्ते । तैनाऽत्रापि पाशिक्यास्तस्या दुर्बलत्वमिति चेन्न, लोके तैस्सर्वपक्षे, वैदे
चायुदात्तार्थमिदं सूत्रं निवर्तयति सिद्धत्वाद्भार्यमिति भाष्याशयात् । पक्षे लोके एक
श्रुतिरिष्टवैत्याहुः ॥ अनियतस्वरति । पूर्वनियमे तु चितोऽन्यस्वराऽव्यावृत्त्या नियत
शास्त्रार्थोऽनापत्त्या इत्यनुरोधादाहृत्योक्तविधिनियमे मान्वाऽभावाच्चाऽन्तोदात्त एव
चिदित्येव नियमः स्यादित्यन्यत्राऽनियमः स्यादित्यर्थः ॥ माध्वे-संज्ञासन्नि
धौनेनेति । अत्र करणे प्रयाणमप्यधिकारत्वादेस्वाक्यनया त्रितयविशिष्टत्व्यादेर्वि
धानात् । अन्यत्र करणे तु प्रत्ययाऽनुदादेन विधानाच्च सन्नियोग इति भावः ।

माध्वे-द्विरायुदात्तग्रहणमिति । 'प्रत्ययस्य च' इति करणेऽपि तस्यायुदात्तग्रहणं
ह्युत्तममिति भावेनेदम् ॥ तदादेरायुदात्तमिति । तदादेरिति तत्पुरुषः । तदन्तस्येति
नहुर्माहि । उत्पन्नं प्रत्यय इति । 'प्रत्ययग्रहणे यस्मादिति परिभाषायां अनु

१ 'दात्तत्वमनुदात्तत्वं चोच्यते' पा० । २ अपि क्वचित् । ३ 'आयुदात्तस्य' पा० ।

४ 'विहित' इति क्वचित् । ५ 'तदन्तस्येति' क्वचित् । ६ 'वानुदा' पा० ।

श्रयाणां कार्याणां निमित्तं भवति न क्रियमाण ॥ ॥*॥ न वा प्रकृतेराधुदात्तव-
चन श्लोकं तदादेरग्रहणस्य ॥*॥ न वैष दोष ॥ किं कारण ? ॥ यद्यं नि-
त्यादिनिर्न्यमिति प्रकृतेराधुदात्तत्वं ज्ञास्ति तज्ज्ञापयत्याचार्यो 'न तदादे-
राधुदात्तत्वं भवती'ति ॥ तदन्तस्य तद्विधुदात्तत्वं प्राप्नोति ॥*॥ प्रकृतिस्वरस्य
च विधानमामर्थ्यान्प्रत्ययस्त्वण्डभाव ॥*॥ यद्य 'घातोरेन्त्' 'प्रातिपदिकस्य
चाऽन्त' इति प्रकृतेरन्तोदात्तत्वं ज्ञास्ति तज्ज्ञापयत्याचार्यो 'न तदन्तस्याऽनुदा-
त्तत्वं भवती'ति ॥ कथं कृत्वा ज्ञापक ? ॥ यत्र ह्यनुदात्त प्रत्यय प्रकृतिस्वर-
स्त्वत्र प्रयोजयति ॥*॥ आगमानुदात्तार्थं वा ॥*॥ आगमानुदात्तार्थं तर्हि प्रत्य-
यमंजात्मनियोगेनाधुदात्तत्वमुच्यते- 'प्रत्ययमजात्मनियोगेनाधुदात्तत्वे कृते आ-
गमा अधुदात्ता यथा स्यु'रिति ॥*॥ न वागमानुदात्तवचनात् ॥*॥ न वैत-
वपि प्रयोजनमस्ति ॥ किं कारणम् ? ॥ 'आगमानुदात्तवचनात्' । 'आगमा

प्र] इदं बाह्यरणादीनामित्यर्थः ॥ यक्षमिति । प्रत्ययस्य चेत्यनेनाधुदात्तत्वे सिद्धे
'नित्यादिनिर्न्य'मित्यन्तरमधीय स्याद्यदि तदादेरग्रहणं स्यादित्यर्थः ॥ यत्र हीति ।
यत्नीत्यादीं पिति प्रत्यये घातोद्देशान्त्व भवति । यत्नी यात्नीत्यादी तु प्रत्ययाधुदा-
त्तत्वेन तानि क्षिप्त्वाह्वयने । कृष्णतर इत्यादी च प्रातिपदिकान्तोदात्तत्वं श्रूयते ।
यदि च प्रत्ययाऽन्तस्यानुदात्तत्वं स्यान्निरिग्य घातुप्रातिपदिकान्तोदात्तत्वं स्यादि-
त्यर्थः । 'आन्ते' 'शेते' इत्यादी इत्यार्वापातुकाधुदात्तत्वे सति घातुस्वरस्य सविषयत्वाद्-
ज्ञापकत्वमिति चेत्, तत्रापि तदन्तविधिप्रगताज्ञापकत्वमेव ॥ आगमानुदात्तार्थं
वेति । आशन्दन्मर्त्यं । त्विनध्यमित्यादी तन्व्यम्भोपनिबन्ध एकाधुदात्तत्वे कृते
पश्चादिहागम क्रियमाण शेषनिघातेनाऽनुदात्तो भवति । अन्यथा परत्वादिहागमे
कृते तस्य तद्वचत्वात्प्रत्ययग्रहणेन ग्रहणादाधुदात्तत्वं क्रियमाणमिद एव प्रसज्येते-

ड.] वादविपर्ययादिति भावः । तद्वचनं व्याचष्टे-उत्पद्यमानं दूषेति । तथा चेह
करणे प्रत्ययस्यानुदात्तत्वाऽभावज्ञ परिभाषोपस्थितिरिति भावः । नित्यादिरिति
नित्यन्तस्य निति परे पूर्वस्य बाधुदात्तविधायकम् । ननु प्रत्ययस्येत्यनेन निदे
'नित्यादि'रिति सूत्रं सस्मिन्नेव तदादिनदन्तग्रहणाऽभावस्य ज्ञापकं किञ्च स्यादिति
शेषः ; प्रथमे 'नित्यादि'रिति सूत्रे विरोधोपस्थित्यभागेनोत्तरसत्त्वप्रत्ययस्येत्यस्य
शेष एव तदुपस्थित्या तत्रैव तदभावस्येत्येत्याश्रयात् ॥ प्रातिपदिकान्तोदात्तत्व-
मिति । 'स्वरविषी सदान् कार्या'त्यर्थस्य पठे कस्यमाणत्वादनुदात्तत्वं सर्वस्येति
तान्यर्थम् ॥ पूर्वप्रयोजनस्य ज्ञापनेन सगृहणाद्-तर्ह्यर्थे इति । अन्यथेति । पठे
सूत्रकरण इत्यर्थः । तस्मादागमाऽनुदात्तत्वमिदमेव इह वचनमिति भावः । एतदु-

अनुदात्ता भवन्तीति वक्ष्यामि ॥ के पुनरागमा अनुदात्तत्वं प्रयोजयन्ति ? ॥
 इट्छविता ॥ इट्तावच्च प्रयोजयति ॥ इदमिह मंत्रधार्यम्-इट् स्त्रियता-
 मायुदात्तत्वमिति, किमत्र कर्तव्यम् ? ॥ परत्वादिङागमः ॥ नित्यमायु-
 दात्तत्वम् । कृतेऽर्पादि प्राप्नोत्यकृतेऽपि प्राप्नोति ॥ इदपि नित्यः । कृते-
 प्यायुदात्तत्वे प्राप्नोत्यकृतेऽपि प्राप्नोति ॥ अनित्य इट् । अन्यथा स्वर्ग्य
 कृते आयुदात्तत्वे प्राप्नोत्यन्यथा स्वरस्याऽकृते प्राप्नोति । स्वरभिन्नस्य
 चाऽप्राप्तवन्विधिरनित्यो भवति ॥ आयुदात्तत्वमप्यनित्यम् । अन्यस्य
 कृते इटि प्राप्नोत्यन्यस्याऽकृते । शब्दान्तरस्य च प्राप्तवन्विधिरनित्यो भवति ।
 उभयोरनित्ययो परत्वादिङागमः ॥ अन्तरङ्ग तद्वायुदात्तत्वम् ॥ काऽन्तर-
 ङ्गता ? ॥ उत्पत्तिसंश्रियोगेनायुदात्तत्वमुप्यने उत्पद्ये प्रत्यये प्रवृत्तिप्रत्ययावा-
 धित्वाङ्गस्येङागमः ॥ आयुदात्तावमपि नाऽन्तरङ्गं यावता प्रत्यय आधीयमाणे
 प्र.]त्यर्थः ॥ के पुनरिति अन्योऽत्र प्रष्टव्यः, ननु येन 'न वै' लुक् स एव पृच्छति,
 विरोधान् ॥ छवितेति । लट्, निप्, टा, तांति, इट् । अत्र यदीदोऽनुदात्तत्वं न स्या-
 त्तादात्म्यमन्वयादिदुदात्त स्यात् । शेषनिधानेन च तास्याकारोऽनुदात्तइत्युदात्तत्व्येपा-
 भावादुदात्तनिवृत्तिस्वर आरारम्य न स्यात् । इट्स्वनुदात्तत्वे मनि तास्याकार एवोदात्त
 इत्युदात्तनिवृत्तिस्वर सिध्यति । स्वरभिन्नस्येति ॥ रूपवन्वरोऽपि ध्रुनेभेऽहेतु-

उ.] तारं भाष्यमेकदेश्युक्तिः ॥ भाष्ये-वक्ष्यामीति । व्याख्यास्यामि शपकादिन्यर्थः ॥
 अन्योऽत्रेति-शेषनिधानेनागमाऽनुदात्तत्ववादी । के पुनरित्यस्य शेषनिधानेन यत्र
 न सिध्यति ते के इत्यर्थः ॥ तृन्मृजन्त्वे 'निर्नी'ति 'चित्' इति चोदान्ते शेषनि-
 धानेन सिद्धेराह-लुङिति । षष्ठाऽध्याये 'प्रत्ययस्व चे'ति सूत्रकरणवादी उभयदनि
 भाष्ये-इद्वितेति । तदुनयन्याचष्टे-तामिभक्त्यादिदुदात्त इति । एवञ्च
 लविनेत्याशनुदात्तनिवृत्तिस्वरेणाऽन्तोदात्तत्वसिद्धिरगमानुदात्तत्ववचनस्य पाठमूत्र-
 वादिमते फलमित्यर्थः ॥ अपर-फलं नास्तीत्याह-भाष्ये-इद्वितेति प्रयोजय-
 तीति । षष्ठ्यन्तयोरन्यत्र पाठेऽपि अन्तरङ्गत्वापूर्वमेवायुदात्तत्वप्रवृत्त्या तत्त-
 शेषनिधानेनेदोऽनुदात्तत्वे उक्तनिवृत्तिस्वरसिद्धेरित्यर्थः ॥ परोऽन्तरङ्गत्व-
 मपश्यन् स्वमते परत्वेन पूर्वमिङागमं स्थापयितुमाह-इदमिहेत्यादिना-
 परत्वादिङागम इत्यन्तेन ॥ अपर. स्वाशयप्रकटयति-अन्तरङ्गन्तर्हीति ।
 षष्ठे सूत्रकरणेऽपि शपकात्तदादिविध्यभावेनाऽन्तरङ्गत्वपूर्वं स्वरे पश्चादिदि उदात्त-
 निवृत्तिस्वरे शेषनिधानसिद्धेरागमाऽनुदात्तत्व निष्पत्त्यमिति भावः । उत्पत्ति-
 संश्रियोगेनेति । उत्पत्तिमात्रनिमित्तत्वेनेत्यर्थः । नेदम्माथ्यं तृताये मूत्रमिति

१ 'दिट्' । २ इदं वचिच । ३ च वचिच पा० । ४ 'आधिते' पा० । ५ 'तामि' ।

प्रकृतिरप्याधिता भवति ॥ अन्तरङ्गमेवायुदात्तत्वम् ॥ कथम् ? ॥ इदानी-
मेव द्युक्—‘न प्रथयस्वरविशेषं तदादिविधिर्भवती’ति ॥

सीयुद्गर्हि प्रयोजयति ॥*॥ अवचने हि सीयुद्गदेरायुदात्तत्वम् ॥*॥
अत्रिमाणे हि आगमानुदात्तत्वे क्रियमाणेऽपि प्रथयसंज्ञासंश्रियोगेनायुदात्तत्वे
सीयुद्गदेर्लिङ् अयुदात्तत्वं प्रमज्येन,—उचिपीय पविपीय ॥

तत्तर्हि वक्तव्यम्—आगमाअनुदात्ता भवन्तीति ? ॥ न वक्तव्यम् । आ-
चार्यप्रकृतिज्ञापयति—‘आगमा अनुदात्ता भवन्ती’ति यद्य ‘यामुद्गरम्मपदेषू
प्र]त्वाट्ठज्जान्तरवमेव उगेतीति भाव ॥ प्रकृतिरप्याधितेति । प्रत्ययप्रकृतिपरि-
भाषयेति भाव । अन्तरङ्गमेवेति । तत्र ट्ठन् प्रयोजयतीत्यर्थः ॥ उचिपीयेति ।
अचिपी णि । अत्र विशेषविहितत्वात् परत्वात् पूर्वं सीयुद् क्रियते पक्ष्यदेशः ।
तत्र प्रत्ययायुदात्तत्वं क्रियमाणं सीयुद् एव स्यात् । ‘आगमा अनुदात्ता’ इति तु वचना

उ]पदे, उग्रस्मात्पदपरिविशान् । अत्र एव ‘ल्यवतन्य’मित्यपि न कथम्, अन्तरङ्ग-
त्वात्पूर्वस्वरप्रक्रमे । ट्ठितीं प्रकृतिप्रत्ययभेदाश्रयेण वीचमाट्(भाष्ये)—अङ्गमेति ।
अत्रमज्ञानिमित्तमेत्यर्थः । एतच्च तस्या उभयग्रथितत्वादस्यापि तत्त्वमिति भावः ॥

एव शेषनिघातेनागमानुदात्तत्वमिति वादिना पठे सूत्रारम्भवादिनम्प्रत्यागमाऽ-
नुदात्तवचनस्यैव प्रयानत्वाऽभावे उक्ते प्रयोजनान्तरमाह(भाष्य)—सीयुद्गर्हितीति ।
अवकाशत्वं सत्येव विशेषविहितत्वस्य व्यक्तरूपप्रयोजकत्वाद्वाह—परचाङ्केति । अत्रदेश-
निमित्ताऽऽनुदात्तत्वस्य ‘यान’ इत्यादिरवकाशः । ‘यानिरी’त्यादीं लभ्यतेनायुदात्त-
त्वात्सीयुद्वाऽवकाशः । प्रकृते उभयग्रमन्ते परत्वात्सीयुद्गर्हि । एतच्चस्यायान्तु न
स्वरः, तस्याऽनन्तरत्वात् । न च पूर्वं सीयुद्गर्हि अनिर्दिश्यमानत्वात् समुदायस्य,
व्यवहितत्वात् निर्दिश्यमानस्यैवादेशाऽप्रकृतिरेव स्यादिति वाच्यं, ‘याना’ इत्यस्य
विहितविशेषणत्वाऽदीक्षरेण व्यवहितेऽपि प्रक्रमे । एवम तृतीये एतन्मूलपाठेऽपि
आगमाऽनुदात्तत्ववचनमात्रद्वयकमिन्वाह भाष्ये—क्रियमाणेऽतीति । यद्यपि
निघादीनाम्प्रत्ययव स्यानिवर्तनेन सिद्धं तथाप्यत्रिहूनस्याऽसम्बन्धे मानाऽभाव
इति ‘प्रथयसंज्ञासंश्रियोगेन’तुक्तम् । ‘परस्ये’त्यस्याप्यत्र सवन्ने वयंकाऽभावः,
यानो परत्वस्याऽपि सत्त्वान् । न च तृतीये सूत्रे लस्य स्थाने इदुत्तात्ती
भवन्तीति उपनिष्ठाऽ एव स्वरविज्ञानादनुवादविषयाया ‘यद्यगमा’ इति परिभाषाया
वप्रक्रमेणगमविशिष्टस्योदात्तत्वाऽप्राप्त्योच्चार्यमाणस्येव एवायुदात्तत्वे सीयुद् शेष
निघातेन सिद्धिरिति वाच्यम्, आगमगतिज्ञाने विधीयमानस्याऽपि तस्य प्रत्ययसंज्ञा-
विशिष्टे एव, आयुदात्तत्वं सत्याज्ञियोगेन विशिष्टे एवेत्यभिमानान् । अन्यथा तावत्

दात्तो ङिच्चे'त्याह ॥ नैतदस्ति शापकम् । वक्ष्येतेतत् "यामुटो ङिद्वचनं
पिदर्थमुदात्तवचनं चे"ति ॥ शक्यमेनेनेवं वक्तुं—'यामुदरम्मपदेषु भवत्यपिब
लिङ्भवती'ति । सोऽयमेवं लघीयमा न्यासेन सिद्धे सति यद्वरीयांसं
यत्रमारभते तज्ज्ञापयत्याचार्यं 'आगमा अनुदात्ता भवन्ती'ति ॥ शक्य-
मेवं लब्धुम् ॥ यद्यव वचनादपि शापकादायमा अनुदात्ता भवन्ति, आग-
मैस्तु व्यवहृतावादाद्युदात्तत्वं न प्राप्नोति ॥ 'आगमा भविद्यमानवद्भवन्ती'ति
वक्ष्यामि । 'यदागमा भविद्यमानवद्भवन्ती'त्युच्यते—लविता—अत्रादेशो न

प्र.] न्त्यामुटोऽनुदात्तत्वे सति 'इटोऽ'दित्यकारस्योदात्तत्वं सिध्यतीत्यर्थः ॥ पिदर्थमिति ।
'चिनुया'दित्यादौ पिद्वचनवाद्यामुटोऽनुदात्तत्वप्रसङ्गे उदात्तवचनमित्यत्रापनमि-
त्यर्थः ॥ आगमैरेति । विच्छिन्नवादादित्यस्य 'लविपीये'त्यादौ प्रत्ययस्योद्युत्तत्वं न प्राप्नोती-
त्यर्थः । आरब्धे तु सूत्रे प्रत्ययसज्ञासन्निभेनेन कृते आद्युदात्तत्वे भवन्त्यागमा इति

उ] एव पृथक्प्रत्ययत्वे सीयुङन्त्याऽऽत्वं स्यात् । तथा च तदन्तस्याऽपि लविपीङ्क-
मित्यादौ गुणः स्यात् । इटोऽदित्यकारस्येति । अत्र स्वरितत्वं नाद्यङ्गम्, औपदे-
शिकप्रत्ययत्वाभावात्, दित्वाच्च ॥ भाष्ये—यद्यं यामुडिति । न च परस्मैपद-
निमित्तत्वाद्देशोत्तराग्रस्या पूर्वमेवाऽन्तरङ्गत्वापरत्वाद्वा प्रत्ययाद्युदात्तत्वे
ततो यामुडस्वरको वा स्यात्, शेषनिघातेनाऽनुदात्तो वेति चरितार्थमुदात्तग्रहणं कथं
शापकमिति वाच्यम्, 'परस्मैपदेष्वि'त्यस्य विषयसप्तमौचमाश्रित्य लाडवस्थायामेव
यामुडि ततो ल्यदेशे तन्निमित्तकाऽऽद्युदात्तत्वे यामुट सिद्धे उदात्तग्रहणं शापकमि-
त्याशयात् ॥ भाष्ये—शक्यमेवं लब्धुमिति । एव रीत्येदं लब्धुं शक्यं, न त्वपूर्वं
वचनमेवेत्यर्थः ॥ यद्येव वचनादिति । 'तस्मि'जिति परिभाषास्वरत्वेन विषयसप्तम्यनु-
चितेति भावः । अथापीति । उक्त आशयः । 'आगमैस्त्व'त्यत्र दोष पाठ-
वादिमत इत्याह—आरब्धे त्विति । तृतीये आरब्धे त्वित्यर्थः । प्रत्ययमन्तेति ।
लावस्थाया सीयुङादावप्याद्युदात्तव केशलस्यैवेति पूर्वं ज्ञाता अपि शेषनिघातेनाऽ-
नुदात्ता भवन्तीत्यर्थः । एवञ्च तस्याऽनुदात्तत्वायाऽऽगमाऽनुदात्तत्ववचनमनावश्यक-
मिति तादर्थ्यम् । अङ्गमज्ञा तु न, तस्या 'यदागमा' इति न्यायेन विशिष्टस्यैव प्रत्यय-
ग्रहणेन ग्रहणात् । एवञ्च यामुटोऽपि शेषनिघातेनाऽनुदात्तत्वे प्राप्ते उदात्तग्रहणस्य
चारिदाप्येन शापकाऽऽगमवोऽपि ध्वनेन । एवञ्च 'लविपीये'त्युदाहरणविषया
'वियमाणेऽपि प्रत्ययमन्त'सन्निभेनेनाद्युदात्तत्वे' इत्यदिरेकदेशुत्तरसङ्गतोति बोध्यम् ।
ननु तृतीये सूत्रमनेऽपि 'अनुदात्तपद'मित्यस्य परिभाषात्वात्तन्नेव वाक्यतायामाद्युदा-
त्तत्वविधिकाले सन्निहितानामेव तेन निघानविधानात्पश्चात्सन्निहितस्येदो निघाताऽ-

लोपे उदात्तनिवृत्तिस्वरः सिद्धो भवति,—सौम्री माधुरीति । अत्र हि परत्वा-
होपः स्वरं याधेत ॥ १-॥ न वा बहिरङ्गलक्षणत्वात् ॥ २-॥ न यैतदपि प्रयोजन-
मस्ति ॥ किं कारणं ? ॥ ‘बहिरङ्गलक्षणत्वान्’ । बहिरङ्गलक्षणो लोपोऽन्तरङ्गः
स्वरः । ‘असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गं’ ॥ अवश्यं चेत् परिभाषाऽऽश्रयितव्या
॥ २-॥ अवचने हि निश्चित्वनिप्रसन्न ॥ २-॥ अत्रियमाणायां सस्यां परिभा-
षाया श्रियमाणेऽपि प्रत्ययसंज्ञासंयोगेनाधुदात्तत्वे निश्चित्वस्त्वितिप्रसन्न-
स्यात्—भौत्सी कसिकी आग्नेयीति । अत्र हि परत्वाहोपो निश्चित्वस्वरान्
याधेत ॥ नैव दोषः, निश्चित्वस्वराः प्रत्ययस्वरापवादाः । न चाऽपवादविषये
उत्सर्गोऽभिनिविशते । २- पूर्वं ह्यपवादा अभिनिविशन्ते पश्चादुत्सर्गः २ ।
प्रकृत्य वापवादविषयतन उत्सर्गोऽभिनिविशते २ । न तावदयं कदाचिज्प्रत्ययस्वरो
भवति, अपवादान् निश्चित्वस्वरान् प्रतीक्षते ॥ कसिकयां भूयान् परिहारः, अन्य-

प्र] मविद्यमानत्वं ज्ञापयन्तीत्यर्थः ॥ सौम्रीति । विभज्याऽन्वाख्यानैपक्षे सौम्रं अ ई इति
स्थिते ‘प्रत्ययस्य च’ त्याधुदात्तत्वा परत्वापत्येति लोपे कृते उदात्तनिवृत्त्यभावादुदात्त-
निवृत्तिस्वर ईकारस्य न स्यात् । प्रत्ययमशङ्कित्ययोगेन त्वाधुदात्तविधाने न
दोषः ॥ बहिरङ्गलक्षण इति । त्वार्थादीना क्रमेण प्रतीतिरिति क्रीत्वनिमित्त
ईमारो बहिरङ्ग इति तक्षिमित्तो लोपो बहिरङ्गः । अथ बाऽऽप्तस्य भस्येत्याद्येऽङ्गा-
होपो बहिरङ्गः । भौत्सीति । उत्प्रे जाता ॥ ‘उत्तादिभ्योऽङ्’ ङीप् । यद्यत्र परत्वा-
होप आधुदात्तत्वं निश्चयं बाधेत तदा प्रत्ययस्योदात्तत्वादुदात्तनिवृत्तिस्वर ईका-
रस्य स्यादेव । कसिकीति । कसेन कीता । ‘कसांठ’ निति टिठ्ठि ङीपि च
ठकारस्याऽङ्गुत्त ईरादेशे उदात्तं न मन्यते । आग्नेयीति । अत्रैरपत्यं स्त्री । ‘इत-
थानि’ इति ठक् । ‘आयनादिषु उपदेशिवद्बचनस्वरभिज्यर्थ’ मिति पूर्वमेयादेशः,
ङीप् । अत्रोदात्तनिवृत्तिस्वरो न स्यात् । अन्तरङ्गत्वे तु स्वरस्याधोयमाणे दोषाऽ-
भावः ॥ कसिक्यामिति । ठचधित्वरणात्पूर्वमिकादेशः, ततः प्रत्ययाधुदात्तत्व-

उ.] सम्भवे तु आगमानुदात्तत्वरूपं प्रयोजनं स्थितमेवाननु लोबुत्पत्तेः प्रागेवाऽपि आ-
धुदात्तत्वे कृते उदात्तनिवृत्तिस्वरः सिद्धस्तत्राह—विभज्येति ॥ बहिरङ्ग इति । तेन
विभज्यान्वाख्यानेऽपि न दोष इति भावः । अथ बाह्वस्येत्यादि चिन्त्यं, पश्चादङ्गबहिरङ्ग-
त्वस्य साङ्ख्येऽनाधयणादित्युक्तः । पूर्वमेयादेशो ङीविति । योपधन्वाच्च ङीपिति भावः ।

भाष्ये—न चाऽपवादेति । निस्वरमिव प्रत्ययस्वरमपि बाधित्वा पर-
त्वाद्भस्वरस्यैव लोपे औत्सी कसिकीत्यादौदात्तनिवृत्तिस्वरो न प्राप्नोतीति भावः ।
प्रतीक्षत इति । लोपोत्तरमपि प्रत्ययलक्षणेन तत्प्रवृत्तेरिति भावः । ठच इति ।

१ ‘माधुरी’ पा० । २ ‘स्वरस्याप’ पा० । ३ ‘स्थाने सौ’ पा० । ४ ‘प्रत्ययस्याधुदात्त’ ।

स्याऽनुदात्तत्वमन्यस्य लोपः । आदेरुदात्तत्वमन्यस्य लोपः ॥ इदं तर्हि
 ओत्रेयीति । अत्रे हि परवाह्याय किम्बद वाधेन । तस्मादेया परिभाषाध्रुपि
 तव्या । ण्तस्या च सन्याशक्य प्रत्ययमन्तामत्रियोगेनाद्युदात्तवमपुम् ॥

॥*॥ प्रत्ययाद्युदात्तवादान्तोरन्तः ॥*॥ प्रत्ययाद्युदात्तत्वाद्वातातारन्तः इयेत
 ऋवति विप्रतिपेदेन । प्रत्ययाद्युदात्तवम्यावकाशः —यत्रानुदात्ता प्रकृतिः । सम-
 सिमचम् । धातोरन्तः इयेतम्यावकाशः —यत्रानुदात्त प्रत्ययः —पचतिपङ्गती
 ति । इहोभयं प्रामाति-गोपायति धूपायति । 'धातोरन्तः इयेत' ऋवति विप्र-
 तिपेदेन ॥*॥ किम्बदस्तिस्वरश्चापि भवति विप्र-
 प्रमितिं नाम्युदात्तगोपयत्यर्थः ॥ किम्बदस्तिस्वरात्तत्त उदात्तनिर्गमिन्वरी न स्यादि-
 त्यर्थः ॥ इदानीं प्रत्ययमन्ताभिधानेन हरविशेषं प्रयोजनमाह—प्रत्ययाद्युदात्तवा-
 दिति । यदा तिन्यादिर्नन्यमित्यस्याऽनन्तरं 'प्रत्ययस्य च' इत्युक्तं तदा परना-
 दानुस्वरप्रत्ययस्वरो वाच्यः । यथान्यायं तु प्रत्ययस्वरः धातुस्वरो वाच्यः ॥

उ] अत्र 'वे' न्यम् —अन्तरावशिष्टस्य प्रत्ययने नम्यान्तरनम्यादिकादश आद्युदात्त
 प्रातःऽनुदात्तादर्थं तन्मार्थस्यम् । व्यचनमात्रस्य प्रत्ययने तत्राऽनुदात्तत्वाऽप्रा-
 म्या तद्विषयानुदात्तत्वस्यस्य नामध्यानादर्थे प्रत्ययापत्तौ तद्व्याधाय तन्मार्थस्य
 स्पष्टमेवेति कथमत्र ज्ञापनम् ? । प्रत्ययाः —अकारविशिष्टान्तर व्यचनमात्र
 स्य व्यचनान्त इकादेशः इति पठन्तु 'उभेक' इति सूत्रस्यभाष्यस्यप्रत्ययविरुद्ध
 'नैषादकर्तुं' इत्यत्र हस्याऽनिज्याऽमन्तश्च गौरवप्रसङ्गः । किञ्च अत्राऽपि
 व्यचनस्य प्रत्ययने तदेकवाक्यताप्रसङ्गः तत्र फलऽभाववादादेशोत्तरं ननैव स्वरप्रगुनि
 हविता । अन्तरावशिष्टस्याऽपि प्रत्ययने तस्याद्युदात्तत्वे तत्स्थाने आन्तरनम्या
 द्याद्युदात्तत्वैरादेन इति ज्ञापनोपपत्तये फलं चित्यमिति दिक् ॥ सत इति ।
 किम्बरस्य यस्यापि लापेन वाधे त्वस्य प्रत्ययस्वरप्रगुत्तरप्रगुत्तौ च दोष इति
 भावः । भाष्ये—ण्तस्याऽऽसन्त्यामिन्त्यादि । एवञ्चानुदात्तस्य वा लापारमिन्त
 खणितम् ॥ इदानीमप्रत्ययमन्तेति । अनेन हि पूर्वप्रयोजनानां गणितं वा मुख्य
 प्रयोजनमिदानीमादेत्यर्थः अभ्यने । स तु न युक्तः एवमप्यत्र भगवता स्पष्टनान् ।
 यथान्यायं चिति । अत्र पाठे हि विप्रतिपेदां न्याय्यो भवति । पाठपाठे हि धाता
 रित्यस्य पूर्ववापूर्वावप्रतिपेदा वक्तव्यः स्यादिति भावः । भाष्ये—यत्राऽनुदात्ता
 प्रकृतिः समवमिति । ननु प्रातिपदिकप्रत्यय सर्वत्र चारितार्थाद्यत्राऽनुदात्त
 त्यादि व्यर्थमिति चेन्न, प्रकृतेरुदात्तस्वरितवत्त्वं प्रत्ययोपस्थानन्तरं प्रकृतिस्वर
 निमित्तकगोचरानगानप्राप्त्या तदपवादत्वमस्य वाच्यम् । एवञ्च वाच्यमामान्यचिन्तया

१ 'इति । अत्रहि' इदं कविच । २ इति कविच । ३ 'त्युक्ते । ४ 'पयस्या' ।

तिपेधेन । पित्स्वरस्यावकाशः—पचति पठति । तित्स्वरस्यावकाशः—कार्यं हार्य-
म् । इहोभयं प्राप्नोति—कार्यं हार्यं । तित्स्वरो भवति विप्रतिपेधेन ॥३॥ चि-
त्स्वरस्यापि पित्स्वरात् ॥३॥ पित्स्वराच्चित्स्वरस्यापि भवति विप्रतिपेधेन ॥ चि-
त्स्वरस्यावकाशः—चलनः कम्पनः । पित्स्वरस्य स पृथ । इहोभयं प्राप्नोति—
आम्बुध्या सौवीर्या । चित्स्वरो भवति विप्रतिपेधेन । ॥३॥ न चाद्युदात्तत्वस्य
ग्रन्थयसंज्ञासन्नियोगात् ॥३॥ न चाऽर्थो विप्रतिपेधेन ॥ किं कारणम् ? ॥ 'आ-
द्युदात्तत्वस्य ग्रन्थयसंज्ञासन्नियोगात्' । ग्रन्थयसंज्ञासन्नियोगेनाद्युदात्तत्वं कृते
सतिशिष्टत्वादानुस्वरो भविष्यति ॥ अयं चाऽप्ययुक्तो विप्रतिपेधः—पित्स्वरस्य
तित्स्वरस्य च ॥ किं कारणम् ? ॥ ॥३॥ अपि स्वरितेनैकादेशः ॥३॥ अपि
स्वरितेनैकादेशो भविष्यति ॥ इदमिह सप्रधार्यं,—स्वरितत्वं त्रिधत्तामेकादेशः
इति, किमत्र कर्तव्यम् ? ॥ परत्वात्स्वरितत्वं ॥ नित्य एकादेशः । कृते स्वरितत्वे
प्राप्तोत्पत्तेश्च ॥ स्वरितत्वमपि नित्य, कृतेऽप्येकादेशो प्राप्नोत्यकृतेऽपि ॥

अनित्यस्वरितत्वम्, अन्यस्य कृते एकादेशो प्राप्नोत्यन्यस्याऽकृते । शब्दान्तरस्य
प्राप्नुवन्विधिरनित्यो भवति ॥ एकादेशोऽप्यनित्यः । अन्यथास्वरस्य कृते स्वरि-
तत्वे प्राप्नोत्यन्यथास्वरस्याऽकृते [स्वरितत्वे] । स्वरभिन्नस्य च प्राप्नुवन्विधि-
रनित्यो भवति ॥ [उभयोरनित्ययो परत्वात्स्वरितत्वम्] ॥ अन्तरङ्गस्तद्धोका-
देशः ॥ काऽन्तरङ्गता ? ॥ वर्णाबाधित्येकादेशः पदस्य स्वरितत्वम् ॥ स्वरित-

प्र.] पित्स्वरादिति । एतदन्तःशब्दोदात्तत्वविधाने सिद्ध्यति नाऽन्यत्रेति भावः । कार्येति ।
स्वरितत्वाप्रागेकादेशं मन्यते । तत्रैकादेशस्य पूर्वं ग्रन्थयसंज्ञासन्नित्यस्वर
प्राप्नोति । परं प्रत्यादिबद्धावात् पित्स्वरप्रसङ्गः ॥ नवेति । ग्रन्थयसंज्ञास-
न्नित्यस्वरस्याऽन्तरङ्गत्वात्सि विप्रतिपेध इति भावः ॥ परत्वात्स्वरितत्वमिति ।
अन्तरङ्गत्वं स्वरितत्वस्याऽनपेक्ष्यैतदुक्तम् । स्त्रीत्वापेक्षामिति लोकोकादेशो बहि-

उ.] 'घातो'रित्यस्याप्यपवादः स्यादिति शब्दावधारणाय तदुक्तेः ॥ नाऽन्यत्रेति । तथा च
तित्स्वरात्पित्स्वर एव परः स्यादिति भावः । 'कार्ये'त्यत्रोभयप्राप्तिं दर्शयति—तत्रै-
कादेशस्येति । ग्रन्थयसंज्ञासन्नियुक्तं ते । ननु पाठन्यायेऽपि आरे कृते घातु-
संज्ञात् परत्वात्पूर्वं, विषयभेदात्तत्समकालमेव वा ग्रन्थयस्वरप्रवृत्तौ पथाप्रवर्तमा-
नस्य घातुस्वरस्य सतिशिष्टत्वमन्येवेति चेत् सत्यं, संज्ञास्वरयोर्विपरभेदेन विरोधाऽ-
भावान् परत्वाऽप्रवृत्ते । यौगपद्यमपि न, ज्ञानयौगपद्याऽममवान् ॥ स्त्रीत्वाऽपे-
क्षेति । वस्तुन शब्दशालत्वादयोर्विषयाऽपेक्षाकृतं बहिरङ्गत्वमप्रयोजकमिति
भाष्याशयः । 'कार्ये'त्यस्य विभज्यान्वाख्याने इदम् । माथ्ये—पदस्य स्वरितत्वमि-
ति । 'अनुदात्तम्' इति न्येनेनैकवाक्यत्वादिति भावः । एव च वर्णसमूहस्य पद-

त्वमप्यन्तरहम् ॥ कथम् ? ॥ वक्ष्येतेन-“पदग्रहण परिमाणार्थ”मिति ।
उभयोरन्तरहयो परत्वात्स्वरितश्च, स्वरितवे कृते आन्तर्यत स्वरितानुदा-
त्तयोरंकादेश स्वरितो भविष्यति ॥ अथ चाऽप्यनुक्तो विप्रतिषेध-विस्वरस्य
चिस्वरस्य च ॥ किं कारणम् ॥*॥ चापि चिस्वरणम् ॥*॥ चापि चिस्वरण
सामर्थ्यादन्तोदात्तस्य भविष्यति ॥ [आपुनस्तथ । अनुदानौ गुणपत्नी] ॥

गुप्तिजिह्व- सन् ॥ ३११५ ॥

[गुप्तिजिह्वाना अनुदात्तेत ।] । गुप्तादिष्वनुगन्धकरण किमर्थम् ? ॥
॥*॥ गुप्तादिष्वनुगन्धकरणमात्मनेपदार्थम् ॥*॥ गुप्तादिष्वनुगन्ध क्रियन्ते ।

प्र] रत्न । आन्तर्यत इति । स्वरित त्वनुगतोऽपि पिश्रु इति स्वरितानुदात्तनो
स्वरितोऽन्तरहम् ॥ चापीति । यदि सामान्यप्रवृत्त्याऽविज्ञानार्थान्वमेव प्रकारस्याऽ
भविष्यत्प्रत्ययप्रकरण एव यन्मृष्टाऽप्यस्यनेति भाव । [आपुनस्तथ । अनु ।] ॥

गुप्तिजिह्व । गुप्ति । अनुक्रमप्रदर्शनाय इति पठितो न त्वयमनुदात्तत् ।
गुप्तादिष्विति । निर्यमन्विप्रयन्वात्वेवलेभ्यो लृण्यनुपादाप्रश्न ॥ आत्मनेपद-

उ] साऽपैतन्वास्वरितत्वं द्यहिरत्नमित्यभिमान । परिमाणार्थमिति । ‘पदत्वं यावद्भवति
यावत्तश्च भवति तावत्तवति च सन्निहितनेकान्नं सर्वमनुदात्तम्भवती’त्यर्थ इति
भाव । तेन पदसमुदात्तस्य न स्वरप्रगतिर्काऽगन्निहितस्य च सिद्ध्यतीति बोध्य-
म् । अतएव आनौरिण्यादिनाऽस्म्यैकवास्यनेति दिक् ॥ सामान्यग्रहणेति । अनुव-
न्धकत्वमपादनद्वारेण भाव । एव शेषनिषातद्वाराऽऽगमाऽनुदात्तस्यसिद्धये एवा-
त्रास्य सूनस्य पाठ । ‘आगमाऽनुदात्तार्थं वं’त्यत्रोपक्रमोपा मिद्वान्नुक्ति । वचना
न्तरकरणे गौरवम् । नापकन्तु नाम्नाति पूर्वमेव निरूपितम् ॥ [आपुनस्तथ]

गुप्ति । ‘परमेते चिन्मिन्’ इति व्याघ्रिप्रतीकारादावेव व्यवहागजुगुप्तादे
निन्दादायेव व्यवहारम्, ‘गुप गापने’ इति निवेतने’ इति प्रयोगश्च, ‘विचि
क्त्वा तु मग्न’ इत्यादिकोऽगत्याऽर्थविशेषापहितेभ्य एव सञ्ज्ञिति बोध्यम् ॥
वैदे ‘विचिक्त्वा’ इति परस्मैपदप्रयोगदर्शनादाह-अनुक्रमेति । अत्राऽग्रहणे सूत्रे
एव तदभावात् आगद्वेपेनेति तन्निगारणार्थेन्यर्थ । भावेऽनुदात्तेन्यकरण किमर्थमिति वक्त-
व्येऽनुगन्धकरणमित्युक्तिर्नानुदानोर्ऽनुवन्धस्वरितत्वेनोपनाय । यत्तु कृत्वादी वधेरप्य
नुदानेनपुक्तं तत्र मान निन्वम्, मायविरोधश्च । एव चिन परस्मैपदित्वेऽपि
भात्याऽनुग्रहनिन्व । वैदिकपरस्मैपदप्रयोगान्तु छान्दस्यन्वादीपि सुगता । लोके
त्वात्मनेपदमेवाचिणम् । एतच्च वधेरपि स्वरितत्वं परस्मैपदित्वमेव बोधितमिति
वदन्ति । केवलेभ्य इति । सनन्ते प्रतीयमानार्थगतिभ्य ट्यर्थ । तदर्थगतीनामेवाऽ-
नुदात्तेत्वादिनि भाव । अत एवाऽनान्तरेऽनानुगन्धस्त्वमिति वृत्त्यादानुक्तम् ॥

[॥ प्रयोजनम् ? ॥ 'आमनेपदार्थम्'] ॥ आत्मनेपद यथा स्यात् ॥
अथ क्रियमाणेष्वप्यनुबन्धेषु आमनेपद न प्राप्नोति ॥ किं कारणम् ? ॥ सना
व्यवहितत्वात् ॥ 'पूर्ववसन' इत्येव भविष्यति ॥ 'पूर्ववसन' इयु
च्यते न चैतेभ्य प्राक् सन आमनेपद, नापि परस्मैपद पदपाम ॥

एष तर्ह्यनुबन्धकरणमामर्ष्याद्भविष्यति ॥ अथ वा अवयवे कृत लिङ्ग समुदा
यस्य विशेषक भविष्यति । तद्यथा—गो सकयनि कर्णे वा कृत लिङ्ग गोविशेषक
भवति ॥ यद्यवयवे कृत लिङ्ग समुदायस्य विशेषक भवति तर्हि जुगुप्स
यति मोमासयतीत्यत्रापि प्राप्नोति ॥ अवयवे कृत लिङ्ग तस्य समुदायस्य
विशेषक भवति य समुदाय योऽवयवो न व्यभिचरति।मनश्च न व्यभिचरति
णिच पुनर्यव्यभिचरति । तद्यथा—गो सकयनि कर्णे वा कृत लिङ्ग गोविशे
षक भवति न गोमण्डलस्य ॥ [गुप्तिजिज्ञ्य सन्] ॥

मान्यधदान्दान्भ्यो दीर्घश्चाभ्यासस्य ॥ ७।१।६ ॥

॥ ॥ अभ्यासदीर्घवेऽवर्णस्य दीर्घप्रमङ्ग ॥ ॥ ॥ अभ्यासस्य दीर्घत्वेऽवर्णस्य दीर्घत्व
प्राप्नोति—मोमासते ॥ ननु च इत्वे कृते दीर्घत्व भविष्यति ॥ कथं पुनर्य
तिसद्वियोगेन दीर्घत्वमुच्यमानमिव प्रतीक्षते ॥ अथ कथमभ्यास प्रतीक्षते ? ॥
वचनादभ्यास प्रतीक्षते । [अभ्यासस्य दीर्घत्वविधानान्] । इत्वं पुनर्न

प्र] धेमिति । सन्नन्तेभ्य इति भाव ॥ पूर्वचदिति । लिङ्गानिदेशादिति भाव ॥ न
चैतेभ्य इति । कार्यानिदेशोऽयम् । लिङ्गानिदेशे तु अनुचिद्विपरीत्यादावप्यात्मने
पदप्रसव इति भाव ॥ एष तर्हीति । सना व्यवधानेऽपीति भाव । अथ वेति ।
यत्राऽवयवे लिङ्गाऽऽमङ्गस्य प्रयोजन नास्ति तत्र समुदायाऽयं एवाऽभ्यास इति भाव ।
शिष्ट भाष्य 'पूर्ववसन' इत्यत्र विस्तरेण व्याख्यानं तत्र एवावधार्यम् । [गुप्तिज्] ॥

मान्यध । सामान्यविधेर्विशेषविधिर्बोधक इत्याह—अभ्यासदीर्घे इति ॥ अथ

उ] भाष्ये न चैतम्य इति । सन्नन्ते प्रतीयमानार्थवृत्तिभ्य इत्यर्थ । नाऽपि परस्मै
पदमिति । वधदानदानमिष्टायणैर्दम् ॥ यत्राऽवयवे इति । भाष्ये—अवयवे कृत
मित्यस्य 'नि'फलत्वे'दिति शेषो बोध्य ॥ [गुप्तिजिज्ञ्य सन्] ॥

मान्यध । ननु परत्वद्वये दीर्घप्रमते कथमवर्णस्य दीर्घोऽन आह—सामा
न्येति ॥ भाष्ये—उत्पत्तिसद्वियोगेनेति । ननु धातुमात्रोद्देशेन सन, सल्लिभित्त
चान्यासोद्देशस्य दीर्घ इति कथं तयो सन्नियोग इति चेन्न, बोधमल्लियोगन तदुत्पत्ति
सन्नियोगोऽपीत्यभिमानान् ॥ वचनादभ्यासमिति । एवञ्च सन्नियोग एवाऽऽसिद्ध

१ इदं क्वचिदपि नास्ति । २ इदं क्वचित्त्वम् । ३ 'भवति' पा० । ४ इदं क्वचित् ।

५ 'सन्नन्तेमेव च' पा० । ६ 'सन्नन्ते' पा० । ७ 'सामान्यदीर्घ' । ८ इदं न सर्वत्र ।

प्रतीक्षते ॥ ॥ ॥ न वाऽभ्यामविकारेष्वपवादस्योन्सर्गाऽवाधकत्वात् ॥ ॥ न चैष
 दोषः ॥ किं कारणम् ? ॥ 'अभ्यासविकारेष्वपवादस्योन्सर्गाऽवाधकत्वात्' ।
 'अभ्यासविकारे'ष्वपवादा उन्सर्गाच्च बाधन्त'इत्येव दीर्घमुच्यमानमिव न
 बाधियते ॥ अथ वा 'मान्वादान्शान्म्य ईं चाऽभ्यामस्ये'ति वक्ष्यामि ॥ एवमपि
 हलादिशेषापवाद ईंकार प्राप्नोति ॥ 'ईं चाऽच' इति वक्ष्यामि ॥ 'अथ वा'मान्वा
 धान्शान्म्यो दीर्घश्चेतोऽभ्यामस्ये'ति वक्ष्यामि ॥ मिच्छति ॥ सूत्रं तर्हि भिद्यते ॥
 यथान्याममेवाऽस्तु ॥ ननु चान्त्- 'अभ्यामदीर्घे रेऽवणस्य दार्ध्वप्रसङ्ग' इति ॥
 परिहृतमेतन् 'न वाऽभ्यामविकारेषु अत्रान्म्यास्य वाधक'रा' इति । अथ वा

प्र] कथमिति । यथाऽभ्यामस्येति वचनादार्तलमभ्यामस्येति न तथा वचनान्तरविहित
 मित्यमर्शाने भावः ॥ अभ्यामविकाराच्चिति । एतच्च 'दीर्घोऽन्ते' इत्यत्रानिद्वेद
 णन शापित्यन ॥ ईं चाऽच इति । अपन्त्यस्य ॥ न चाऽकृत हलादिशेष
 उच्यन्तव भवति ॥ अभ्यामविकार इति । न चैवमेव । तथा हि लोपस्य ता
 वदादौ विज्ञानमभ्यस्य, तस्याऽभावकत्वात् । यादृच ह्रस्वस्य दीर्घश्च स्यात्तदित
 निर्देशाऽनर्थक स्यात् । दीर्घश्रुत्याऽपरिभाषास्थानादच्यन्तस्य दीर्घविधानादी
 र्घस्य ह्रस्वस्य वा दीर्घविज्ञान विज्ञापाऽभावात् । तस्मादिहमव तदितन प्रत्याख्यते ।
 अथ वाऽऽहृत समि यो निहितो विद्यत 'मन्यत' इति, तस्यैव ग्रहण विज्ञायते ।
 ह्रस्वश्च मानादीनामिव वधेऽपि पत्यवर्णप्रत्यय भवति ॥ [मान्वाधान्] ॥

उ] इति भावः । अतएव पूर्वं विशेषविनिर्णय बाधकत्वमुक्तं कैयटनानं केचित् । परंतु
 तद्वाधमन्निर्दोशेनाऽनैमित्तिकव्यवस्थान्नरुच्य बोध्यत इति वदन्ति । न प्रतीक्षत
 इति । किन्तु विशेषविनिर्वादनरुच्य बाध एवति भावः ॥ न वाऽभ्यामवि
 कारेष्वपवादोऽस्ति । अत्रादपद बाधकोपलक्ष्यम् । एतेन यत्राऽन्यतरप्रत्ययुत्तर-
 मन्यतरस्य प्रत्यययोम्य बाऽभावमन्त्रवेदमिति परास्तम् । एतच्चेति । यथम्यत
 श्रुत्यादीं नुक्ति अच्यन्तत्वाऽभावादीर्घाऽप्राप्ता 'चरिक्ता'त्यादीरिदो रान्विधिमामर्षेण
 तदप्राप्ता । व्यर्थमिति इति प्रहृन्तार्थज्ञापकमित्यर्थः । तेन यथायोग पूर्वं
 सुमर्गप्रस्तावपवादप्रतीति, अपवादप्रस्तावपि वा पुनरुन्सर्गप्रतीतिरिति बोध्यम् ॥

यद्यपि 'ईं चाऽच' इत्यत्राऽच इत्यस्य वैधिवस्वरूपेनाऽन्वयेऽपि न क्षतिस्तथापि
 सामानाऽधिकारस्य न्याय्यत्वादाह—अच्यन्तस्येति ॥ 'ईं चाऽचोऽभ्यामस्य',
 'दीर्घश्चेतोऽभ्यामस्ये'ति पत्रद्वयेपिसूत्रभेदे दूषणम् ॥ ननु नदितन ह्रस्वग्रहणे वधि
 र्धावरत्यं, तत्र फलाऽभावन ह्रस्वाऽभावात्त आह—ह्रस्वश्चाति । अत्र 'न वाऽभ्यामवि
 कारे'ष्वित्येव समाधान युक्तम् ॥ [मान्वाधान्शान्म्यो दीर्घश्चाभ्यामस्य] ॥

मैवं विज्ञायते 'दीर्घश्चाभ्यासस्ये'ति ॥ कथं तर्हि ? ॥ 'दीर्घश्च आभ्यामस्ये'-
ति ॥ किमभ्यासस्येति ? ॥ अभ्यासस्य विकार आभ्यासः, तस्येति ॥

धातोः कर्मणः समानकर्तृकादिच्छायां वा ॥ ३।१।७ ॥

धातोरिति किमर्थम् ? ॥ प्रकर्तुमेच्छन् प्राचिर्कपित् । सोपसर्गादुत्प-
त्तिर्मा भूदिति ॥*॥ कर्मग्रहणात्तन्विधौ धातुग्रहणमनर्थकम् ॥*॥ कर्म-
ग्रहणात्तन्विधौ धातुग्रहणमनर्थकम् । 'कर्मणः समानकर्तृकादिच्छायां वा सन्
भवती'त्येव धातोरुपपत्तिर्भविष्यति ॥*॥ सोपसर्गं वै कर्म ॥*॥ सोपसर्गक-
मिह वै कर्म, तत् उत्पत्तिः प्राप्नोति ॥*॥ सोपसर्गं कर्मणि चेत् कर्मविशेषकत्वा-

प्र.] धातोः कर्मणः । धातोरर्थद्वारके कर्मत्व-समानकर्तृकत्वे । ते चैच्छाया प्रत्य-
यार्थत्वेऽपि सन्निधानात्तदपेक्षे एव गृह्येते । एवं च ग्रहण्यर्थोपसर्जनं प्रत्ययार्थो
भवति, अन्यथा ग्रहणप्रत्ययार्थयोरसंबन्धः स्यात् । वार्त्तिकेऽवतारणात् प्रसं-
फरोति-धातोरिति किमर्थमिति । अयं भावः-धातुरेव क्रियावाची, उपसर्गस्तु
विशेषकः । ततश्चाऽर्थद्वारके कर्मत्वसमानकर्तृकत्वे धातोरैव संभवत इति ॥ सोपस-
र्गादिति । सहातेन विशिष्टा क्रिया प्रतिपादनं इति तत् एव अनुपपत्तिप्रसङ्गः ।
ततश्च सहातादेरेव द्विवचनादिप्रसङ्ग इति भावः ॥ कर्मग्रहणादिति । एतदुपल-
क्षणम्, तेन 'समानकर्तृकग्रहणं'दित्यपि बोद्धव्यम् ॥ सोपसर्गमिति । सहानस्य
नित्याविशेषाऽभिधायित्वादिति भावः ॥ कर्मविशेषक इति । अत एव वचनात्

उ.] धातोः कर्मणः । शब्दस्य धातोः कर्मत्वममानकर्तृकत्वाऽसम्भवात्सूत्रे सामा-
नाधिकरण्याऽनुपपत्तिः । ताभ्यां वार्त्तिकोक्तधातुग्रहणग्रन्थाऽज्ञानाऽनुपपत्तिश्चेत्यत
आह-अर्थद्वारके इति । नन्विच्छायामिति सप्तम्यन्तत्वात्कर्मणः इत्यादिनाऽन्वया-
ऽयोग्यमिति चेच्छारूपेऽयं धात्वन्तरार्थकर्मणस्तेन समानकर्तृकादपि सन्स्यादत आह-
ते चेति । सन्निधानाद्विभक्तिविपरिणामेन तयोरपि सा विशेषणमिति भावः ।

न केवलं सन्निधानादेव तयोरिच्छाऽपेक्षत्वकिन्तु ग्रहणप्रत्ययार्थयोः सामर्थ्याऽ-
नुपपत्त्याऽपीत्याह-पूर्वहोति । वार्त्तिकावतारणायेति । धातुपदस्य प्रयोजने दर्शिते
तत्सिद्धिस्तदन्तरेणाऽपि भवतीति वार्त्तिकेन दर्शयितुं शक्यत इति भावः । सोपसर्ग-
व्यावृत्तिर्न फलमन्याह-धातुरेवेति । प्रकृतस्येच्छाविषयत्वप्रतीतिर्विषयसामाना-
धिकरण्यात्कटसामानाधिकरण्याद्वीप्सादेः कर्मत्वमिहेति भावः ॥ भाष्ये-प्राचिर्क-
पंदिति । यद्यपि लृट्वापि द्विवचने दोषस्तथाप्यद्वयमधिकं दोषं वक्तुं लृट्वा इति ।
सहातेनेति । धातुपदाऽभावे त्रिशिष्टस्यैवेच्छाविषयत्वेन कर्मत्वात्तदावरादेव सन्प्र-
सङ्ग इति भावः ॥ सुबन्तार्थस्याऽपि कर्मत्वात्तत् सन्स्यादन आह-एतदिति ।

दुपसर्गस्याऽनुपसर्गं कर्म ॥ * ॥ सापसर्गं कमति चकर्मविगपक उपसर्गं ।
 अनुपसर्गमर [हि] कर्म । अवश्य चेत्यव विज्ञेयमनुपसर्गं कमति ॥ * ॥ सोप-
 सर्गस्य द्वि कर्मन् धात्वभिसारस्य मनाऽविग्रहमकर्मत्वान् ॥ * ॥ यो हि मन्दते
 सोपसर्गं कमति, क्रियमाणेऽपि तस्य धातुग्रहण मनाऽविधि स्यात् ॥ किं
 कारणम् ? ॥ 'अकर्मत्वान्' ॥ इत् तर्हि प्रयोजन सुपन्नादुपसर्गमां भूत् ।

प्र] प्रशमनप्रतिपदाऽनित्य । जयमर्थ धातुरेव क्रियावाचीति तदर्थस्यैव कर्म
 तत् न तत्पसर्गार्थस्यापि । यथैक कृत् एव रम्मं तन्मात्रानाधिकरण्यार्था-
 प्पादिभ्यो द्विर्ना भविष्यतीति । अथाऽपि विग्रहार्थेन पृथक्कर्मत्वम् । यत्रोक्त-
 'करोऽपि कर्म मीमादयोपीति तत्रपि कर्ममनुपसर्गस्याऽकर्मत्वमनुपसर्गादुपसर्ग-
 ने भविष्यति । सापसर्गस्य हीति । यदि मन्तव्याऽर्थद्वारा कर्मत्व स्यात्तदा
 धातुरस्याऽकर्मत्वान्न मन्त्ररजो न स्यात् । 'कर्मण' इत्या [हि] पञ्चमी । यत्रा-
 तु मन्त्राकर्मणोऽवरादातो भक्तिन्यार्थब्रमाणऽनुपसर्गन् स्यात् । तस्मान्- 'अडा-
 दाना व्यवस्थार्यं वृथयेन प्रकृत्यनान् । प्रातृपसर्गयोधानु क्रियवाचीति निर्गण ।
 सुपन्ताति । निरुपितत्वात्वन परोमाऽवच्छेदा स्वतादय इति भाव । 'प्र-

ठ] तदुत्पत्त्याह भाष्ये-कर्मण समानकर्मकादिति । प्रतिषेध इति । कृत्काभ्या-
 मितादि । यावदादित्वात्ममात्र इत्यम् । धातुर्गतेति । मन्तव्य निश्चितिनाऽ
 वगन्तपि विग्रहार्थेव रम्मन्व प्राप्तान्याति भाव । तत्र इष्टान्माह-यद्योक्त-
 मिति । प्रशमनस्यैव कर्मत्वमित्यत्रां दृष्टान्तोऽयम् । यत्रपि तत्र तद्विज्ञेयमपि
 मा क्षतिरिति नापर्यन्तपि समानाधिकरणविगपण एव तथा, उपसर्गाऽर्थस्तु
 व्यतिहरण इति दिक् । 'अथाऽपि विग्रहमन्'ति पाठ । धात्वर्थगन्विगेप
 रूपम्योपसर्गार्थस्यस्य । वचित्तु विग्रहमन्वेति पाठ । तत्राऽप्यमेवार्थ ।

समुदापस्याऽकर्मत्वादिति । अनु 'प्रतिशमने' इत्यादौ 'प्र'ममभिन्याहारे
 गतरेव प्रतीयमानत्वात् सैव कर्मति धातुग्रहणाऽभाव तप्रतिपादकान्योपसर्गादेव
 स्यादिति चेन्न, तत्राऽपि आदिकर्मणोत्पत्त्याया 'प्र'गन्ते भूवादिमूने भाष्य दृष्टे ।

भाष्ये-धात्वधिकारेऽपीति । मन्त्रस्याऽम्बरितत्वाद्भिसारपदप्रयोगोऽयुक्त
 इति चेन्न, नेत्रमभिसारपद स्वरितपर, किन्तु करण कार, अपिच करोऽपि
 कार । धातोर्नित्यस्याऽविरम्य करणेऽपीत्यर्थ ।

अवयवस्याऽकर्मत्वादिति । कर्मत्वपर्याप्तनधिकरणत्वादित्यर्थ । अव-
 यवप्राप्ता समुदायस्य कर्मत्वेऽपि न दोष मन्त्यत आह-यत्रान्विति । अनु-
 पसर्गतात्तेति । न च व्यपदेशिद्वयान्, अग्रे भाष्ये वक्ष्यमाणत्वादित्याह । तस्मादिति ।

१ 'अकर्मत्वान्' पा० । २ 'सामानाधिकरण्यानु' पा० । ३ 'विज्ञेयस्य' पा० ।

॥*॥ सुवन्ताद्यः प्रसङ्गः क्यजादीनामपवादत्वात् ॥*॥ सुवन्ताद्यः सनोऽप्रसङ्गः ॥ किं कारणम् ? ॥ 'क्यजादीनामपवादत्वात्' । सुवन्तात्त्वयजादयो विधोयन्ते तेष्वपवादत्वादायका भविष्यन्ति ।

॥*॥ अनभिधानाद्वा ॥*॥ अयथाऽनभिधानात्सुवन्तादुत्पत्तिर्न भविष्यति । नहि सुवन्तादुत्पद्यमानेन सना ईच्छाया अभिधानं स्यात् । अनभिधानात्तत् उत्पत्तिर्न भविष्यति ॥ इयं तावद्व्यतिरुगति 'यदुच्यते—'अनभिधाना'—दिति । यदुच्यते—'सुवन्ताद्याऽप्रसङ्गः क्यजादीनामपवादत्वा'दिति । भवेत्कस्मादिदमप्रसङ्गः स्यादैरमेच्छापाम् । परेच्छायां तु प्राप्नोति—'ततः पुनर्मिच्छती'ति ॥ एवं तर्हीदमिह स्वरदेशं सदाचार्यो न व्यपदिशति ॥ किम् ? ॥ समानकर्तृकादित्युच्यते न च सुवन्तस्य समासः कर्ताऽस्ति ।

प्र] तिपदिना'दिति तु शोक्तम् । 'कर्मण' इति वचनात्, कर्मण्ये च सति सुवन्तताया अवश्य भावात् । क्यजादीनामिति । कर्मनाशान्त्वन्विधिः, कर्मविरोधात्सुवन्ता-त्त्वयजादय इति भावः । यत्र चोत्सर्गाखारौ विभाषा तत्राऽपवादेन मुक्त उत्सर्गो न भवति, अपि तु वाच्यमेव । इयं तावदिति । सध्याभ्यास लक्ष्यस्य व्यवस्था न्याय्या, लक्ष्यभेदेन तु सध्याभ्यासवस्थापनं गत्यन्तराऽपवादोऽभिधाने भावः । स्वरदेशं सदिति । सच्छाभनं यद्यपदेशाहं तस्य व्यपदिशति । न च सुवन्तस्येति । पुना-दे' सत्त्वभूताऽर्थाभिधापित्वाभ्यासस्यैव साधनग्रन्थयोग्यत्वादिति भावः । 'कट करोती'त्याशयि सुवन्तेन सिद्धरूपोऽर्थोऽभिधीयते । शब्दाऽन्तरसन्निधानात् साधना प्रतीयते । यथोक्तं हरिणः—'निर्वर्त्यो वा विद्यार्यो वा प्राप्यो वा साधना-ध्यय । क्रियायामेव साध्यत्वात्सिद्धरूपोऽभिधीयते' ॥ इति । आसितुमिच्छती-ति । तुमुनन्तस्य साध्यरूपाऽभिधायित्वादस्ति कर्ता योग इति भावः । 'क्यचि

ड.] तैनाऽचार्येण तयो पृथक्तेन कल्पनात् किंवा शक्तिना च धातुत्वादुपसर्गरहित एव क्रियावाचीति निर्णय इत्यर्थः । पार्थक्यकल्पनाफलदाऽऽदिव्यवस्था । 'समानकर्तृ-का'दित्यनेन क्रियावाच्यदेव सनो विधानमिति न तद्विरुद्धास्त्विति भावः । कर्मण्ये च सतीति । कर्मत्वादियोनकत्वादिभवेति भावः । कर्मविरोधादिति । क्यजा-दीनामप्येक्यर्थाभाव एव प्रवृत्ते सनभावे तदभावाच्च क्यजादीना सावधारणेति भावः । एतेन क्यजाग्रभावे सन्त्यादित्यस्तास्तम् । तद्धनयसाह—यत्र चेति । लक्षणाध्ययेति । बोद्धव्यं लक्षणं कचक्षुः कत्वादिति भावः । भाये—आत्मेच्छाया-मिति । 'वर्माभूता'दिति शेषः । साध्यस्त्विति । साध्यत्वेन प्रतीयमानस्यैवेत्यर्थः । साध्यता प्रतीयत इति । सा च न चरक्यऽवरुद्धेदिदमेति भावः । साधनाध्यय

१ 'इच्छाभिधानमस्ति' । २ 'दित्वात्मेच्छाया' । ३ 'दिच्छायां चेत्युच्यते' पा० ।

एवमपि भवेत्—कस्माच्चिदप्रसङ्गः स्वाद्यस्य कर्ता नास्ति, इह तु प्राप्नोति—आसितुमिच्छति शयितुमिच्छतीति ॥ इच्छायां मर्थं सन् विधीयते इच्छार्थेषु च तुमुन् । तत्र तुमुनोक्तत्वात्तस्याऽर्थस्य मत्र भविष्यति ॥

एवमरीह प्राप्नोति—आसनमिच्छति शयनमिच्छतीति ॥ इह यो विशेष उपाधिर्वा उपादीयते, पाद्ये तस्मिन्मन भवितव्यम् । यत्रेहार्थो गम्यते आसितुमिच्छति शयितुमिच्छतीति—स्वयता क्रिया कृतुमिच्छतीति, नामाविह गम्यते—आसनमिच्छति शयनमिच्छतीति। अन्यस्याऽआसनमिच्छता यथाऽर्थार्थो गम्यते। भवद्वयं चैतदेव विज्ञेयम् । या हि मन्यन्-उद्योये तस्मिन्नेन भवितव्यमिति,

प्र] मान्ताऽऽद्यप्रतिषेधः इति स्वयत्र प्रतिषिद्धः । तुमुनाक्तत्वादिति । तुमुन्नेन तन्ने-उत्तीत्यनेनन्यर्थः । न चेच्छतायस्य प्रयोः याभिन्ना समनानि युज्यते बहुम् । उपपदनिमित्तानुननुदभावऽभावप्रसङ्गान् । आसनमिच्छतीति । त्युद्भावमात्रे विधीयत न रिच्छायूपपदविनि भावः । घातुना प्रक्रियापेक्षं च समानकर्तृकत्वमस्ति । इह यो विशेष इति । समानात्तन्मदन्तत्वात्तस्याऽऽद्य उपा विरन्यस्तु विधाय इति इति भावः । ७ चित्त्वभेदेन व्यवहारः । आसितुमिच्छतीति । उतिसमानाऽयन वायन भवितव्यम् । आसिमिषन इत्यस्य चाऽऽसितुमिच्छतीति समानार्थं भवतीति भवत्यस्यै संप्रत्ययः । आसनमिच्छतीत्यत्र तु किमाप्नोति आसनमिच्छत्यस्य परम्यति सन्देहान्ममानकर्तृकत्वाऽऽतिरिक्त्यासनत्वात्मान्यस्य त्वयो न भविष्यति । न ह्यन मनुपद्यमान समानकर्तृकत्वभूषण विशेषमन्तर्भावः

उ] इति । कर्मरत्नगणतत्राश्रय इत्यर्थः । त्रियाणमेव मरष्यवान्—माभ्यवेन प्रती यमानवान् मिद्वरूप—मिद्वत्वेनैव स प्रतीयत इत्यर्थः । तुमुनन्तम्येति । ‘अव्यय हृत’ इति वचनान्तस्य साध्यरूपभावाऽभिरुचिनेत्यर्थः । तुमुन् इच्छावाचकत्वाऽभावाद्वाह—तुमुन्निमित्तनेति । ‘समानकर्तृकषु तुमुन्नि’त्यत्रच्छार्थेतिन्यनुगमनस्य तात्त्विकत्वम् । उद्भाव इति । सनस्तु नोपपदत्वं, मदात्मज्ञाविरोधान् ।

नन्वनस्य मिद्वरूपभावाऽभिधानिरन कथं कर्तृसम्बन्ध इत्यन आह—घातुनाच्येति । भाष्ये—द्योये तस्मिन्नि । हृत्वा शब्दपन्थयोऽविषय इत्यर्थः । हृतीति । तुमुनन्ते विप्रहवाक्ये समानकर्तृकत्वं तुमुनो विज्ञानात्ममानकर्तृकत्व प्रतीनस्तुत समानकर्तृकत्वविषयानो विप्रहवाक्यम् । भावावपयस्युदन्त तु तदने क्षणान् तन्मनो विप्रहवाक्यमिति नाऽऽसनशब्दान्मनुपतिरिति भावः । न ह्यन इति । विप्रहृतदप्रान्ते । न ह्यऽऽसनशब्दगर्भं समानकर्तृकत्वप्रतीतेर्यस्य विप्रहवाक्यमस्तीति तदभावात्तन सनोऽनुपतिरिवाऽनुमीयत इति भावः । ‘पश्यामी’-उति देव

१ इदं वचिज । २ ‘विशेष उपादीयते उपाधिर्वा’ पा० । ३ ‘योऽर्थो’ पा० ।

त्रियमाणेऽपि हि तस्य धातुग्रहण इह प्रसज्येत—‘सद्वत्तमिच्छति देवदत्तो यद्दत्तेने’ति॥*॥ कर्मसमानकर्तृकग्रहणार्थं च च्छामिधाने प्रत्ययविधानात्॥*॥ कर्मसमानकर्तृकग्रहणं चानर्थकं ॥ किञ्चरणम् ? ॥ ‘इच्छाप्रमिधाने प्रत्यय-विधानात्’ । इच्छायामभिधेयायां सन्विधीयते । ॥*॥ धर्मज्ञे ह्यनान-कर्तृकौऽनभिधानम् ॥*॥ इच्छायामभिधेयायां सन्विधीयते । न चाऽकर्म-णोऽप्रमानकर्तृकादोत्पद्यमानेन सनेच्छाया अभिधानं स्यात् । अनभिधानात्तर्त-उत्पत्तिर्न भविष्यति । ॥*॥ अङ्गपरिमाणार्थं तु ॥*॥ अङ्गपरिमाणार्थं तद्व-न्यतरत्वं कर्मग्रहण धातुग्रहणं वा,—‘अङ्गपरिमाणं ज्ञास्यामी’ति ॥

किं पुनरत्र ज्याय ? ॥ धातुग्रहणमेव ज्याय । अङ्गपरिमाणं चैव विज्ञातं

प्र.] यितुं शक्नेतीति भावः । सङ्गतमिच्छतीति । केवलस्य धातो प्रयोगोऽभावात्-प्रयोगोपादानं, धातौरेव तु सङ्ग्रह इत्युच्यते । अत्र च विमानकर्तृकं सन्तमि-च्छत्यपि परकर्तृकमिति सन्देहापदा समानकर्तृकत्वं नाऽवधार्यते तदा न भाष्यम् । यदा तु समानकर्तृकत्वं प्रतिषिद्ध्यपि तदा भवितव्यमेव स्यात्,—‘साजिगमते वस्यो भारे’ति । कर्मेति । इच्छायां कर्मरूपस्य भाव्यमिति प्रत्यासत्त्या प्रकृत्यर्थ एव कर्मत्वेनाप्रतिषेधेन न तु तद्वृत्तिरिति सन्ति ‘गमनेनेच्छती’ति सङ्ग भविष्यति । प्रत्यासत्त्यैव च समानकर्तृकतवाप्रतिषेध इति ‘देवदत्तस्य भोजनमिच्छती’-त्यत्रापि न भविष्यतीत्येतद्व्याप्यमूलमनभिधानम् । इह निव्यानां शब्दानां सङ्गी-प्रयोगदर्शने सति साधुसाधुविभागाय शास्त्रारम्भः । न च गमनेनेच्छति देवदत्तस्य भोजनमिच्छतीत्यादिनिगमिरति बुभुक्षत इत्यादिप्रयोगोऽस्तीति किं तत्तिरुच-र्येन विदोषणोपादानेनेत्यर्थः । अङ्गपरिमाणार्थं त्विति । ‘इच्छायां वे’त्येतावन्पुनरुक्ताने यदापि प्रत्ययपरत्वेन पूर्वा प्रकृतिरुच्यते तथापि ‘प्राश्चर्य’दित्यादौ सौपमगन्धा-

उ.] दत्त’ इत्यादीनिष्ठान्तात्स्यादिति तु नाऽऽपार्थं, कर्ममात्रबोधकत्वाऽभावात्, सति-रिचम्य कर्त्रादेरपि भानादित्याहुः । अनाऽन्तान्तरान्तेऽविरोधं दृष्ट्वाह—केवलस्येति । यदा त्विति । सदन्युमिच्छतीति विग्रहाक्षयस्य सङ्ग्रहितधातुगर्भस्य सम्भवादिति भावः । नन्वनभिधानादिति माध्यमरूपपक्षं, समानकर्तृकत्वादिशैल्यादीकारेण तदभावे तस्य योत्यत्वे प्रमाणोऽभावात्, तस्याऽगतिरिति त्वत्वेन चाह—इच्छाया इति । सविषयत्वादित्यर्थः । करणकाला तु न निरनेति नात्र । व्यामि-न्यायाप्रयोगेऽपि समाधत्ते—इह नित्यानामिति । तत्र समानकर्तृकत्वादिप्रकारक-बोधो लोभ्युत्पत्तेरेव, न हि सर्वत्र व्याकरणमेव शक्तिप्रदकमस्तीति भावः । ननु प्रत्यासत्त्या कर्मबोधकप्रत्ययेऽङ्गपरिमाणं ज्ञानमेवेत्यत आह—इच्छायां चेति ।

१ इह वचिज्ज । २ ‘सद्वत्तो देव’ पा० । ३ ‘कर्तृकदा’ पा० । ४ ‘तत्र’ पा० ।

भनयपि च 'धातोर्विहित प्रत्यय शेष आर्द्धधातुकमज्ञो भवती'ति मन
आर्द्धधातुकमज्ञो सिद्धा भवति । यथाऽप्येतदुक्त—“कर्मप्रहणाप्यन्विषी
धातुप्रहणानर्थस्य, सोपमर्गं कर्मेति चेत्कर्मविशेषकत्वादुपसर्गस्याऽनुपसर्गं
कर्म, सोपमर्गस्य हि कर्मं चे धात्वधिकारेऽपि सनाऽविधानमकर्मन्वा' दिति,—
स्वपक्षोऽनेन वर्णित । युक्तमिह द्रष्टव्य—किं न्याय्यं कर्मेति ? ॥
एतच्चाऽत्र युक्तं यमोपमर्गं कर्म स्यात् ॥ ननु चोक्त—“सोपसर्गस्य हि
कर्मं चे धात्वधिकारेऽपि सनाऽविधानमकर्मन्वा' दिति ॥ नैव शेष ।
'कर्मण' इति नैवा धातुसमानाधिकारणा पद्वर्मा—'कर्मणो धातां'रिति ॥

प्र] ऽऽत्वं स्यात् । यश तु माहाप्रहृतिर्विनिर्दिष्टं तदुक्तपारमाणं ज्ञायते ।
अन्यतरङ्गिति । त्रितये प्रत्याख्यानेऽन्यतममिति वक्तव्ये गमानकर्तृप्रहणं न कर्तव्यं
मेव गौरवप्रमदादिति मन्त्राऽन्यतर दिव्युक्तम् । धातुप्रहणमेवेति । कारान्तर
स्यापि मन्त्रादनादित्यर्थः । धातुसंज्ञाकारणं धातोर्विहितम्यार्द्धधातुकमज्ञोत्ता । तथा
च पूर्वसूत्रद्वयविहितस्य सन्तदभावाच्चुगुम्भन इत्यादाविशेषात् । एतत्सूत्रविहितस्य
तु सन आर्द्धधातुकत्वाच्छिष्यायित इत्यादाविशेषात् भवत । नन्विहो भल्लिति कि-
त्त्वमार्द्धधातुकत्वनिमित्तगुणनिषेधार्थं मन आर्द्धधातुकमज्ञाया शारक भविष्यतिर्नित-
इति । सामान्येन शारके ध्याक्याप्रमाने सर्वत्र सन प्रसङ्ग । विशेषविषये त्विगन्त-
प्रहृतेरेव स्यादिति वस्तुप्रहणं कर्तव्यम् । स्वपक्ष इति । यद्यपि सर्व एव स्व-
पक्षं वर्णयन्ति तथापि परपक्षद्वयस्याभिनिवेशादुक्तोऽपि स्वपक्षो वर्णित इत्युक्त
भवति । युक्तमिति । यदेव न्याय्यं तदेव श्रेष्ठं न तु दुरभिनिवेशं कार्यं इत्यर्थः ।
यमोपमर्गमिति । धातुमर्गसद्धानेन हि क्रियाविशेषस्य प्रस्तादर्पणकारकं तत्स्यैव
कर्मत्वमित्यर्थः । विशिष्टं च क्रिया साधनेन निर्णयते ॥ सूत्रज्ञा सती विशेषणै-
नाऽन्यत उत्पत्तेनाऽभिमन्यमाने । तत्र यद्यपि धातुर्वाच्य उपसर्गस्तु योऽन्यतया
प्यसति धातुप्रहणं वाचकशोचनविभागस्य शब्देनेहाऽनङ्गीकृतत्वात्प्रहणानादेवोपसि

उ] न कर्तव्यमेवेति । उत्तरसूत्रकर्तव्यमात्मन इत्यत्रैव कार्यम् । तत्रेच्छायामात्मन
इत्यस्य कर्तृत्वनाऽन्यस्य कृष्णनादनरुद्धवाच्य धातावपि तेनैव सम्बन्धेनाऽन्यत्र ।
एवञ्च प्रत्यामन्त्रोभयकारिकत्वं एव प्रवृत्तिरिति भावः । 'धातुपञ्चोच्चारणेन त्वस्य
पञ्चाह—तथा चेति । क्रियाविशेषस्य—विशिष्टक्रियाया ॥ प्रवृत्तान्—व्युत्पन्नान् ॥
विशिष्टैवेति । उपसर्गयोग्यार्थविशिष्टैवेत्यर्थः ॥ साधनेन—तत्तत्प्रयुक्तकार्येण । निर्वा-
त्यन्ते—उपसर्गव्यभिचारीक्रियते ॥ उत्पत्त्या—उत्पन्नशेषाः॥अन्यत उत्पत्तेन,—अन्यत
उत्पन्नशेषेन ॥ तथाप्यमर्ताति । 'कर्मण' इत्यस्य कर्मबोधकादित्यर्थः स्यादिति

किं तर्हि? ॥ अवयवयोगे एषा पट्टी 'कर्मणो यो धातुः रचयच' इति ॥ यद्यवयव
योगेणैव पट्टी—'केवलादुत्पत्तिर्न प्राप्नोति,—चिरं योनिं निर्हायतीति ॥ एषोऽपि
व्यपदेशिवद्भावेन कर्मणो धातुरवयवो भवति ॥ काम तर्ह्यनेन हेतुना
क्यजपि कर्तव्यो—'महान्त पुत्रमिच्छतीति,—कर्मणो यमुबन्तमवयव इति ॥
न कर्तव्य । असामर्थ्यात् भविष्यति ॥ कथमसामर्थ्यम् ? ॥ 'मापेक्षमसमर्थ

म्] स्यादिति भावः । 'उपपदमनि' नित्यत्र च 'साधनं हि क्रिया निर्वर्तयति ता
मुपसर्गो विधिनष्टि' इत्युपसिद्धिद्विष्टाया एव क्रियाया आश्रित्योक्तमिन्विरोधः ।
अथ वा सत्यपि धातो पूर्वं साधनयोगे इपिर्मत्वमिह विदिष्टाया एव क्रियाया
प्रतिपाद्यमिति पूर्वमुपसर्गण सन्धो धातुग्रहणेऽमनि सोपसर्गान्नन उत्पत्तिप्रमत्त
एव । किं तर्हि? ॥ व्याप्तिग्रहणाय पट्टीपक्ष आश्रीयते, परम्या हि सत्यामनुपसर्गा
देवोत्पत्ति स्यात्तु मोपमर्गात् । पट्टीपक्षे तु सोपसर्गादपि सिध्यति । एषो
पीति । प्रयोगभेदाज्ञानाहपस्य कर्माभिधायिनोऽवयव मन्त्रकृतित्वेनाश्रीयमाणो
धातुरित्यर्थः । काममिति । इच्छयेत्यर्थः । इच्छया व्याधानाऽभावादित्यर्थः ।
असामर्थ्यादिति । मुबन्तात्क्यज्विधानात्सद्विधित्वात्समर्पपरिमायोपस्थानादिति
भावः । सन्विधां तु तदनुपस्थानात्सापेक्षादपि सन उत्पत्तिः । अथ ॥ धातुरेव

उ] भावः ॥ उत्पत्तिविदिष्टाया एव क्रियाया इति । विदिष्टाया एव क्रियाया धातु
मात्राद्विधोत्पत्तिमाश्रित्येत्यर्थः ॥ एव च पक्षात्तरत्वाद्विरोध इति भावः ॥ अथ
वेति । साधनसंबन्धोत्तरमप्युपसर्गसंबन्धे इच्छत्सर्वसन्संबन्धाऽपेक्षयाऽन्तरा
त्वात्पूर्वमुपसर्गसंबन्धः । अतएव न विदोष्याऽशालाभेनेच्छाया निवृत्तिरित्यभिमानः ।
व्याप्तिग्रहणायैति । व्याप्तिलाभायेत्यर्थः । बहुलस्य सम्बन्धलाभायेति यावत् ।

परे तु गतिर्गताविति सूत्रे वक्ष्यमाणभाष्यकैयटरीत्योपपदमतिविनि सूत्रोचरीत्या
च 'पिपठिपतीति सिद्धुत्तरमुपसर्गयोगेन सर्वसिद्धेर्धातुग्रहणाऽनर्थक्यमेव । 'युक्त
यत्सोपसर्ग कर्मे'त्येव सिद्धात्युक्तिः । तस्य सोपसर्गार्थशिशिष्टात्वर्थः कर्मेत्यर्थः ।
'समानमर्तुका' दित्युक्त्या सनन्तकारकेणऽस्य संबन्धे साधनत्वप्रतीताधुपसर्गमवन्धात् ।
अतएव न विशेष्याऽशालाभेनेच्छानिवृत्तिः । इतर इदमनुष्ठा अङ्गितवान्—सोपस
र्गस्य कर्मत्वे इत्यादि । तत्रैव देशिन—कर्मण इत्यवयवपट्टीत्युत्तरम् । यदि कैयट
रीत्या सनुपत्ते पूर्वमुपसर्गसंबन्धः स्यात्तद्वैव धातुपसर्गयो समासो दुर्वार
इत्युपपदमतिविनि सूत्रस्थभाष्यविरोध इत्याह । व्याधाताभावादिति । व्याधात -
प्रतिबन्धः । सन्विधावपि वाच्यवनाऽनर्थक्यत्वेत्यनेन तदुपस्थितवक्ष्यमाणत्वादाह—
अपवा धातुरेवेति । पृथगुपास्थितस्य यत्रेतदपेक्ष स सापेक्ष इति भावः । एव-

भयतीति । ॥२॥ वावचनानर्थस्य च तत्र निवचान्यन ॥३॥ वावचन
चाऽनर्थकम् ॥ किं कारणम् ? ॥ 'तत्र निवचान्यन' । इह द्वां पक्षौ वृत्ति-
पक्षश्चाऽवृत्तिपक्षश्च । स्वभावात्तत्रैतद्वयति-वाक्यं च ग्रन्थयश्च । तत्र स्वाभा-
विके वृत्तिविषये निवे ग्रन्थये प्राप्ते वावचनेन किमन्यच्छक्यमभिमन्वन्दुम-
न्यदत सज्ञाया । न च मज्ञाया भावाऽभावाविष्येते । तस्माच्चाऽर्थो वावच-
नेन । ॥३॥ तुमुनन्ताद्वा, तस्य च उग्रवनम् ॥४॥ तुमुनन्ताद्वा सन् वक्तव्य
स्तस्य च तुमुनो लुग्वक्तव्य । कर्तुमिच्छति चिकीर्षति । ॥५॥ लिङुत्त
माद्वा ॥६॥ लिङुत्तमाद्वा मन्वक्तव्यस्तस्य च लिङो लुग्वक्तव्य । कुर्यामिती
च्छति चिकीर्षति ॥७॥ आशाद्वाशमचेनेनूपमत्त्वानम् ॥८॥ आशाद्वाशमचे-

प्र विविदिष्य क्रियामाह, उपगमस्तु यान्ति इति सापेक्षत्वाऽभावा । वावचनानर्थक्य
चेति । वृत्तरेकार्थीभावविषय-सम्बन्धेनाविषयत्वाच्च वाक्यस्य भिन्नार्थत्वाद्वाच्यपक्ष-
भावाऽप्रसङ्गादिति भावः । न च मज्ञाया इति । अनर्थं प्रयुज्य वाग्रहणाद्भवति,
प्रलयसज्ञाया निरूप्ये मति तज्जिगन्धनकार्यविषयप्रमत्तात् । तुमुनन्तादिति ।
एवेन लक्षणं भयतीति भावः । वचनमामर्थ्याचोपपदश्रवणं वाक्यत्वा पक्षे तदीये
ऽर्थे नन्वग्रन्थयो भवति । इच्छाग्रहणं ग्रन्थयाऽर्थनिर्देशनायावस्य कर्तव्यम् । अत्र चो-
दयन्ति-तुमुनन्तस्य पदवात्तुमुनो ऽङ्कि कृते 'विषयमती'त्यादौ वलोपादीनि प्राप्नु-
वन्तीति । नपक्षे । तुमुनो ऽङ्को बहिरङ्गत्वादमिदं वाक्यगोपादीनि न भविष्यन्तीति ।
एतस्मिंस्तु मृत्न्यायं यान्तिरिति सजो विज्ञानाऽभावाद्दर्शधातुक्रमज्ञा न प्राप्नोतीति
इतो हलिति कित्वविज्ञानं ज्ञानकमाश्रयणीयमिति ग्रन्थे । आशाद्वाशमिति । आशाद्वा-

उ] चाऽनुपगमस्याऽर्थमवमिन्यन्यन्तममङ्गतमिति भावः । वृत्तेरिति । नन्वस्य
पदविधिन्वाऽभावान्ममर्थपरिभाषाऽनुपम्यिनी कथमन्येकार्थीभावविषयन्वमिति चेत्,
भाष्यप्रामाण्यादस्याप्येकार्थीभाव एव प्रयोजरिति भावान् । प्रत्ययमज्ञाया इति ।
परस्परस्यापीदमुपलक्षणम् । 'आनुदात्तशे'त्यस्य तु एतद्विषये न सङ्गो, नित्यत्वा-
दिति बोध्यम् । अत्राऽपि समर्थपरिभाषोपनिष्ठं इत्यर्थे वाक्यमस्मिन्निर्देशयन्
तान्युदाहरति भाष्ये-तुमुनन्तादिति । वचनसामर्थ्याचेति । अतएव चोपपदा-
ऽभावेऽपि तुमुन् वृत्तिविषये इति बोध्यम् । बहिरङ्गत्वादिति । सन्सन्निधौगेन
विधानाद्बहिरङ्गत्वं लुक् इति भावः । वस्तुनस्तु तुमुमुनोऽङ्कि पदैवे नैकदेश-
निष्ठन्यायात्कार, तदप्रत्यभिज्ञाऽभावात् । अर्थविमरणम् । नापि स्थानेवद्भावः,
तुमुनन्तस्य पक्षीनिर्दिष्टत्वाऽभावात् । इष्टसिद्धय इति । अनेन सर्वं दाहभाषा
निरस्ता दयाहु । आशाद्वेति । सा च प्रयोक्तव्यं, दाहे बृद्धं पतिष्यतीत्यर्था

१ 'चिकीर्षतीति' पा० । २ 'स्य कर्मन्व' पा० । ३ इह वचिष ।

तनेपुसङ्ग्रहानं कर्तव्यम्-अस्मा लुलुटिपते, कलं पिपतिपतांति ॥ किं पुनः
 कारणं न सिध्यति? ॥ एवं मन्यते-चेतनावत एतन्नवति-‘इच्छे’ति, कलं चाऽ-
 चेतनम् ॥ अचेतनग्रहणेन नार्थः । ‘आशङ्क्या’मित्येव । इदमपि मिदं
 भवति-आ मुमूर्षतीति ॥३॥ न वा तुल्यकारणवद्विच्छन्ना हि प्रकृतिर उप-
 लब्धिः ॥३॥ न वा वक्तव्यम् ॥ किं कारणम् ? ॥ ‘तुल्यकारणत्वाद्’ । तुल्यं
 हि कारणं चेतनावति देवदत्ते, कले चाऽचेतने ॥ किं कारणम् ? ॥
 ‘इच्छाया हि प्रकृतिर उपलब्धिः’ । इच्छाया हि प्रकृतिर उपलब्धि-
 भवति । पोऽप्यमौ कटं चिकार्षुर्भवति नाऽप्यावाधोपयति-‘कटं
 करिष्यामी’ति ॥ किं तर्हि ? ॥ सङ्गदं रज्जुर्झलैकपूलपाणि इष्टा तत इच्छा
 गम्यते । कलस्याऽपि पिपतिपतो लोष्टः शीर्यन्ते, भिक्षोर्वायते, देसादेशा-
 न्तरमुपसङ्गामति । आन सत्त्वपि मुमूर्षव एकान्तशाला. शून्याऽप्या
 भवन्ति ॥४॥ उपमानाद्वा मिदम् ॥३॥ उपमानाद्वा सिद्धमेतत् ॥ कथं ? ॥
 लुलुटिपत इव लुलुटिपते । पिपतिपतांति पिपतिपति ॥ न च तिङन्तेनो-

म] संभावना । तद्विशिष्टाऽप्याऽभिधाविनो धनो. स्वार्थे प्रचयः । लुलुटिपत इति ।
 ‘लुलुटिपत प्रतीचते’ इति दुतादिषु पठ्यते । ‘वर्तमानसामीप्ये’ इति लङ्त्वत् । आ मु-
 मूर्षतीति । शुनश्चैतन्येऽपि जीवितस्य प्रियत्वाद्याप्याद्यैर्भवेऽपि तिर्यच्चात्तु-
 मिच्छा नास्ति । न वेति । कार्येणैवऽनुमीयत इतीत्याऽनुमानकारणं कार्यं लिङ्गं ।
 तुल्यमिति । वास्तवसदसत्त्वाऽनपेक्षलैकव्यवहारधर्मकार्यानुमेयेच्छाधयेण सत् प्रमु-
 ष्यते इत्यर्थः । उपमानादेति । यदिच्छानिमित्तं कार्यं तदचेतनेषु नास्ति, यच्चान्ति,
 उ.] स्वगमात् । तद्विशिष्टेति । तद्विषयव्यतिरिक्तेत्यर्थः । आत्मनेपदप्रयोगे बीज-
 माह-मुतादिष्विति । ‘रलो व्युत्पद्य’ इति किराद्विष्णुऽभाषः ।

संभावनाविषयलोठने भविष्यत्त्वप्रतीतेराह-वर्तमानसामीप्य इति । भाष्ये
 एवं मन्यते चेतनावत इति । वक्ष्यमाणेनाऽभिप्रायेण ‘मन्यते’ इत्युक्तं । कार्य-
 णेति । इच्छातुमितिजनकं कार्यमर्थं लिङ्गं तुल्यमित्यर्थः । नन्विच्छाया अचेतने
 बाधान्तर्यं बाधितविषयाऽनुमेतिरत आह-वास्तवेति । वास्तवं सद्रश्च, वास्तव-
 नमप्रपञ्च । तदनुपेक्ष्य व्यवहारमात्रेण सत् इतरस्येवऽस्याऽपि तेन सत्यकार्येणऽ-
 नुमानमिति भावः । कलस्यदेरलुक्कृशजरोत्पत्तिं कुर्वतो ‘नर्तमिच्छन्’ इति व्य-
 हरति लोठ इति तानर्थम् । भाष्ये-शून्याऽप्या इति । शून्याऽप्या इत्यर्थः । शून्याऽप्या
 इति पाठे विषयाऽप्राहिबन्धु इत्यर्थः । यदिच्छानिमित्तकमिति । बुद्धिपूर्वक-

१ इति वाचिकः । २ ‘वर्तमान’ पा० । ३ ‘कीटपूल’ पा० । ४ ‘मिश्र जायते’ पा० ।

५ ‘उच्छ्रान्तः’ इति, ‘शून्याऽप्या’ पा० । ६ ‘न तिङ्’ पा० । ७ ‘व्याप्यमि’ पा० ।

पमानमस्मि ॥ एव तर्हीच्छेच्छेच्छा । ॥३॥ सर्वस्य वा केनानास्त्वान् ॥३॥
अथ वा सर्वं चेतनावन् । एव ह्याह—‘कस्यका मर्पन्ति, शिरीषोऽप्य स्वपिति’
‘सुवर्चला आदित्यमनुपयंति’ । ‘आस्कन्द कपिलकेत्युक्ते नृणामास्कन्दति’ ।

प्र] न तदिच्छाया चार्थमिति मन्वा परितारानरोपन्यायम् । न वै तितन्नेनेति ।
निष्पन्नाऽर्थेनेत्यर्थः । क्रियाया माध्यम्यभावत्वादनियन्त्रणत्वादिद तदिति-
परानर्गविपयवस्तुगो रर वातुपमानोपमेयभावम्पेदनदिति परामर्शाभावादिनिभाव ।
इवशब्दप्रयोगे तु अन्तरोपन्तु रिग्रहे,—‘रौद्रिनीव गायति’ ‘नृत्तनीव
गच्छति देवदत्त’ इति । परिपूर्णेन च न्यूनस्योपमान भवति । क्रिया च
सर्वा स्वाधये समानेति न्यूनत्वाऽप्यभ्यस्तस्याम् । तदुक्त—‘यनेन हंतुना हन्
पतनीन्यभिधीयते । आनी तस्य समस्तत्वादुपमायौ न विग्रहे ॥’ इति । भिन्न
जानीयाना च क्रियाया माध्यम्य नास्ति ‘भुङ्क्ते इव गच्छती’ति । एव तर्हीति ।
इच्छाशब्दस्य सत्त्वभूताऽर्थाभिप्रायित्वादिमि तदर्थस्योपमानत्व, तन्मध्येच्छामा-
ऽपि व्यापारे सन् भवति । गौणमुच्यन्त्यस्य क्वचित्त्रयाऽपेक्षया नाऽप्रीतिग्रहे ।

उ] प्रत्ययादिकमित्यर्थः । तिष्ठन्तार्थेनेति । नियमेत्यर्थः । माध्यम्योपमानशब्दस्य
माध्यम्यमित्यर्थः इति भावः । केचित्तु तिष्ठन्तेनोपमानशेधो नास्तीति माध्यम्य-
मात्तु । तदुपपादयति—क्रियाया इति । मिद्वक्पयया प्रतीयमानस्य वस्तुन
‘इदन्त’दिति परामर्शविपयत्वादुपमानवम्भवति नाऽन्यस्वर्यः । इदन्तदिति परा-
मर्शाभावादिन्यस्य—‘उपमानत्वाऽभाव’ इति शेषेण सम्बन्धः । तथा परामर्शाऽ-
भावे हंतुमाह—सार्थ्यकेत्यादिना । तथापरामर्शाऽभावेऽपि कुतो न स इयत
आह—इदन्तदिति । अत्र जन्तुशक्तित्वभावो वस्तुशक्तित्वभाव एव वा बीजम् ।
अत्रोपमानोपमेयभावस्यैयुपमेयग्रहणान्वित्यर्थः, ‘अग्निवदधीने’ इत्यादौ क्रियाया
उपमेयत्वम्येष्टादिति बोध्यम् । कथं तर्हि ‘शैविनीव गायता’त्यादिप्रयोगो-
ऽन आह—इवशब्देति । अत्र वास्ये तुमब्दद्वयफलं चिन्त्यम् । अध्यारोप-
उपप्रेक्षा । तिष्ठन्ताऽर्थस्योपमानत्वाऽभावे युक्त्यन्तरमप्याह—परिपूर्णेनेति ।
समास्तत्वादिति । पतन्य सम्पूर्णत्वादित्यर्थः । आति—पञ्चविशेषः । एवयैकस्या
क्रियाया भेदाऽप्यभ्यस्तोपमानोपमेयभावः । भिन्नजानीयास्तु तु गायरण्यमरूप-
माध्यम्याऽप्यभ्यस्तोपमानत्व, तदाह—भिद्येति । समानजानीयास्यपि यथा न तथे-
षम् । ‘यस्य वै इमेनो निपन्यादने एवमय आनृत्य निपन्यादने’ इत्यादौ यद्वर्मव-
च्छेपेन कर्तृकमादानत्वात्तद्वर्मवदेन कर्तृकमादानमिति वाच्यार्थेऽवश्यं यत्तद्वर्मस्य-
मापन्न तं धर्मं निमिर्णात्तत्र इनेनयामयो पश्चात्तोऽप्यत्रोप इति न तत्र क्रियशेखर-
मानोपमेयभाव इति बोध्यम् । इच्छासदृशोऽप्येति । पूर्वं व्यवहारादिच्छा तजान्य-

‘अयस्कान्तमय सङ्ग्रामति’ । ‘ऋषि पठति’ । ‘शृणोत आवाण’ ॥

इमे इपयो बहव पठ्यन्ते तत्र न ज्ञायते कस्याऽयमर्थं सन्विधी यत इति? ॥३॥ इमेभ्यश्च भविष्यति ॥३॥ यद्येव,—कर्तुमन्विच्छति—कर्तुमन्वपणा, अत्रापि प्राप्नोति ॥ एव तर्हि यस्य स्त्रियामिच्छेयेन रूप निपात्यते ॥ कस्य चैतस्त्रिपात्यते? ॥—॥कान्तिरर्मण ॥—॥ अथेह ग्राम गन्तुमिच्छतीति,—कस्य किं कर्म? ॥ इपरुभ कर्मणी ॥ यद्येव ग्राम गन्तुमिच्छति ग्रामाय गन्तुमिच्छतीति,—गन्तुमर्थकर्मणि द्वितीयाचनुर्यो न प्राप्तुत ॥ एव तर्हि गमेर्ग्राम कर्म,

प्र]सर्वस्य चेति । आमाऽद्वैतदर्शनेनेति भावः । ऋषिरिति । वेद- सर्वभावानां चैत-
न्य प्रतिपादयतीत्यर्थः । वैचित्र्येण च पदार्थानामुपलम्भात्सर्वचैतनधर्मप्रसङ्गः सर्वत्र
नोद्भावनीयः । इम इति । दाशस्यन्विकरणाख्य इत्यर्थः । तत्रति । इच्छेति निपा-
तन त्रयाणामपि सम्भवतीति मन्यते । छत्वभाविन इति । ‘इच्छे’ति शप्रत्ययो यग
भावश्च निपात्यते । छत्व तु लक्षणैव सिद्धः तच्च शविकरणस्यैव विहितमित्यर्थः ।
यद्येवमिति । अन्विच्छती’ति तौदादिकस्यैव रूपमिति भावः । एव तर्हीति । अर्थ-
विशेषे निपातनमाधितमिति भावः । कान्तिकर्मण इति । कान्ति—कामना । अभिप्राय
स्तत्क्रियस्येत्यर्थः । ‘अन्विच्छती’त्यस्य गवेपयनीत्यर्थो न तु कामयन इति सन्न भव-
ति । अथेहेति । क्रियाद्वयसन्निधानाच्चङ्क्रमणादिकामस्य गमनमात्रेष्वासम्भवादन्वयस्य
चोभयेष्वासम्भवात् प्रश्नः । इपरुभे इति । यो हि ग्रामगमनमिच्छति तस्येपि क्रिययो
भयनीप्सित न केवले प्राप्नो नाऽपि केवल गमनमित्यर्थः । यद्येवमिति । एपि
कर्मत्वे ग्रामस्य गतिकर्मणाऽभ्यावादिति भावः । परस्माधन इति । परस्यपे साधन

उ] प्रीकृत्य कृत प्रत्यय इत्युक्तम् । इदानीन्निवच्छासदृशोऽर्थे प्रत्यय इति भेदः । वैचि-ये-
णेति । चेतनेषु मनुष्येष्वपि नानानानीयव्यवहारदर्शनादिनि भावः । सर्वत्र परि-
णामदर्शनेन चतनाऽपिधानं विना च तदमम्भवात्सर्वस्य तदधिष्ठितत्वं ज्ञायते इति
सात्पर्यम् । मम्यत इति । छत्वमपि निपातनादिति तद्भावः । यगभावश्चेति ।
भावे शस्य सत्त्वाद्यक प्राप्तिरिति भावः । शविकरणस्यैवेति । गमियमिसाहचर्य्ये
णाऽकारविकरणस्यैव प्रेहणादिनि भावः । तौदादिकस्यैव स्त्रियामिच्छति निपातनात्कथं
‘यस्ये’त्यादिना समाधानमन आह—अर्थविशेष इति । यस्येने भाष्यस्य—यदर्थकस्ये
त्यर्थः । लोके कान्तिकान्तस्य शोभायाग्रमिदत्वादाह—कान्ति कामनेने । ग्रामस्य
गतिकर्मत्वं गमेरपि कर्मत्वश्च स्पष्टमेवेति कथं सन्देहस्तत्राह—क्रियाद्वयेति । चङ्-
मणादिकामस्य—अनुद्देश्यकगयनादिकामस्य । अन्यस्य—ग्रामप्राप्तिकामस्य । इपि
कर्मत्व इति । उभयोरपि कर्मत्वे ग्रामस्य गतिकर्मत्वाभावः मन्यमानस्य चोद्यमिति

इपेगंमि कर्म ॥ एवमपीव्यते ग्रामो गन्तुमिति, परमाद्यन उत्पद्यमानेन लेन
ग्रामस्याभिज्ञान न प्राप्नोति ॥ एव तर्हि गमेग्राम कर्म, इपेग्रमे कर्मणी ॥

अथ सन्नानामना भवितव्यम्,— चिरार्थितुमिच्छति त्रिरार्थितुमिच्छती
ति ॥ न भविष्यम् ॥ किं कारणम् ? ॥ ॥ उपेगव्यर्थे शब्दप्रयोगे ॥ ॥
अर्थे सन्नयायायित्वार्थमिति शब्दः प्रयुज्यते । तत्रैकेनोक्तत्वात्तस्यार्थस्याऽपरस्य
प्रयोगेण न भविष्यम्,—‘उपेगार्थानामप्रयोग’ इति ॥ न तर्हिदानीमिदं भवति

प्र] यत्कर्म तत्र लकार उपपद्यते । तच्च गमनमेव न तु ग्राम इत्यर्थः । एव तर्हि ।
‘इष्यते ग्रामो गन्तु’मित्यत्र गमनस्य ग्रामार्थत्वादप्राधान्याद्विज्ञेयत्वात् कर्मणारे
केन शब्देनाभिज्ञानाऽभवात् तद्वत्त्वे कार्यमप्यसद्व्यवस्थयाऽभिज्ञान शब्दरूप
भवति । इषिक्रियायाध्यात्म्यान्वाच्यत्वात् प्राधान्यमिति प्रधानक्रियाशतयमिधाने
गुणक्रियाशतपरमिदित्वच्चकमनाऽमिदिक्रियापदे द्वितीयावतुष्यी न भवति ।

अथेति । प्रयोगाऽङ्गानां शब्दवाच्यप्रवृत्ते । न भवितव्यमिति । एक
त्वादित्यथा, तस्याश्च पूर्वोपपत्तेनाऽभिहितत्वादपर एव भवतीत्यर्थः । न तर्हि ।

उ] भावः । परस्येति । गम्यपेक्षयर्थः । यदर्थक्रियानिरूपितं यत्कर्म तस्मिन्नेव कर्मणि
ततो घातोर्लुप्तनिर्वायेत्यर्थः । नन्वेवमयत्कर्मत्वे कदाचिद्व्यवस्थया कर्मणि प्रत्यये
‘इष्यते ग्राम गन्तु’मित्यपि स्यादत आह—इष्यते ग्राम इति । ग्रामार्थत्वादिति ।
ग्रामप्राप्त्युद्देश्यकत्वादित्यर्थः । अतएव गमनस्य स्वतोऽनुद्देशत्वादप्राधान्यमन्वाह
अप्राधान्यादिति । एतेन गुणपदमयोरभिज्ञान स्थितिनि पराम्भम् । भिन्नकक्षयो
रिति । प्रधानाऽप्रधानयोरित्यर्थः । नन्वेव कदाचिदप्रधान एव स्यादत आह—
प्रधान इति । नन्वेवमपि गमिनिरूपितकर्मव्यवस्थानभिधानामनो द्वितीया स्यादे
वेति पूर्वोक्तप्रयोगानिर्दुर्वारेत्यत आह—इषिक्रियाया इति । एतेन गुणपदमयत्र
ग्रामस्य शाब्दाऽन्वयाऽयम्भवात्कदाचिदपि कदाचिद्व्यवस्थया शाब्दाऽन्वय एतत्तत्र यत्र
शान्तोऽन्वयस्तत्र तद्विभक्तिरिति ‘इष्यते ग्रामो गन्तु’ मिष्यते ग्राम गन्तु’मितु
मनमप्यप्यत इति पराम्भम् । एव तर्हि ‘गमेग्राम कर्म इपेग्रमे कर्मणी’ इति भाष्यवि
रोधात् तस्य किं कर्मत्वात्पुनर्यममाप्यपर्यालोचनयाऽप्यपि मात्रस्यैकप्रयोगे उभयत्र
ग्रामस्याऽऽपरादाशब्दाऽन्वयपरः उच्यमान् । तथा सति कदाचिद्व्यवस्थया कर्म कदा
चित्तुभाविपरित्येव स्पष्टत्वात् वदेतिनि दिक् । नन्वेवमपि इच्छाया उच्चावपीच्छा-
राऽभिधानाय द्वितीयं मन् मपिष्यतीत्यत आह—इच्छाया एकत्वादिति । तत्र
इच्छावर्त्यनिरपेक्षा वनेत्यादिनि भावः । इच्छाविपरित्येच्छावान्तु न प्रत्यय, इच्छावि
येच्छाऽभावदित्यभिमान । नन्वेच्छाविपरित्येच्छाऽभावान्द्वयमत्र सन्निव्यत आह

१ केचित्स्विद भाष्यमिति मन्यन्त । २ ‘प्रत्यययि’ पा० । ३ ‘कस्य’ पा० ।

णपितुमिच्छति—एषिपतीति १ ॥ अन्यत्र विशेष । एकस्याऽत्रेरेरिपि
माघन वर्तमानकालश्च प्रत्यय । अपरस्य वाह्य साघन सर्वकालश्च प्रत्यय ।

इहाऽपि तद्वैकर्म्येपे करोतिविशिष्ट इपि साघनवर्तमानकालश्च प्रत्यय ।
अपरस्य वाह्य साघन सर्वकालश्च प्रत्यय ॥ येनैव खल्वपि हेतुना णतृत्वस्य
भवति—चिकांपितुमिच्छतीति, तेनैव हेतुना वृत्तिरपि प्राप्नोति । तस्मात्प्रसन्ता
स्सने प्रतिषेधो वक्ष्यते । त चापि युवता 'इपि सने' इति घनप्यम् ।
भवति हि जुगुप्सिषते मीमांसिषते इति ॥

दौषिण्यन्तुवर्धोपाच्छेपितो मनुवर्धिक ।

मरूप प्रत्ययो नेष्ट सन्नन्ताश्च सनिष्यते ॥१॥ [इति] ॥

॥२॥ इति श्रीमद्भगवत्पतञ्जलिमुनिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये तृतीयस्या-
ध्यायस्य प्रथमे पादे प्रथममाहिकम् ॥२॥

प्र] एषिगैव धातुनेच्छाया अभिधानान्वय प्रप्रोतीति भाव । एकस्येति । इच्छतीत्यत्र
य इदिन्त्यस्यैपितुमिच्छेतत्पदवाच्य इपि कर्मत्वार्थ । तथा हि कश्चिदात्स्यापुपइती-
ध्ययनादिविशयमिच्छामेवेच्छति । सर्वकाल इति । 'समानकर्तृकेषु तुमु'नित्यनेन
तुमुन कालमामान्ये विधानान् । दौषिकादिति । सन्प्रसङ्गेनाऽन्याऽप्यनिष्टप्रत्ययो
निवारते । प्रनिष्यति लक्षणप्रवृत्तौ वाचनिको निषेधः, आकृतिपक्षे तु सङ्ग-
प्रवृत्तौ तत्प्रवृत्ते प्राचत्त्रैलकान्तप्रवृत्त्यसम्भवात्तदन्तात् प्रत्ययोपत्तिर्न भवतीति
न्यायानुवादोऽयं सपश्यते । तत्र दौषिकाच्छेपिक मरूपो न भवति । शालाया भव
शालीयो घट । तत्र भवमुदकमिति पुनश्चो न भवति । विरूपस्तु भवति,—अहि
च्छने भव आहिच्छत्र, तत्र भव आहिच्छत्रीय । तथा दण्डोऽस्यास्तीति दण्डिक,
सोऽस्यास्तीति पुनश्च भवति । विरूपस्तु भवति—दण्डिमती सेनेति । सन्नन्ताश्च
सनिष्यते इति । 'सरूप' इत्यपेक्षते । सारूप्येण चात्र मानस्य लक्ष्यते, तच्चाप्येव शारक-

उ] कश्चिदात्स्यादीति । तुमुन्पुल्लविनि तुमुन्ने भविष्यति विधानान्वय सर्वकाल-
प्रत्ययान्वनाह—समानति । तत्र वृत्ते—तत्प्रवृत्ते । तत्प्रत्ययान्तेति । सना
दिप्रत्ययान्तेत्यर्थः । न्यायानुवादोऽयमिति । अनुवादफलश्चाऽन्यत्र व्यधिपक्षाधरणेन
त्वादिसिद्धिं घञत्वमित्यदर्शः । अनुवादेनाऽत्रैव तदाश्रयणबोधनदित्याहुः । परं तु
'आर्धधातुक' इति सूत्रमाध्योक्तरीत्या गतौ परत्वा(ध्रैत्वा)भाववत्तदवधित्वामावा
इत्यादित्यादि जानिपक्षे आश्रयेतु न शक्यते इति वचनमावेदम् । अतएव त्वान्त-
त्वगिदिरित्याहुः । सन्दृष्टसादृश्यग्रहणे व्यावर्त्तनाऽसम्भवादाह—तच्चाप्येति ।

१ अत्र ॥२॥ सन्नन्ताश्च प्रतिषेध ॥२॥ इति शक्तिरन्वित्यन्ते । २ ॥२॥ इपि सन
॥२॥ इति वार्तिकं भवेत् । ३ इदं वार्तिकम् ॥४ 'सन्प्र' । ५ 'लक्षणप्रवृत्ते' पा० ।

सुप आत्मनः कृत् ॥ ३।१।८ ॥

किमर्थश्चकार ? ॥ ३॥ [चकार] स्वार्थ ॥ ३॥ चितोऽन्त उदात्तो भवतीत्य-
न्तोदात्तव यथा स्यात् ॥ नैतदस्ति प्रयोजनम्, एकात्रय, तत्र नार्थ स्वार्थेन
चकारेणानुबन्धेन । प्रत्ययस्वरेणैव सिद्धम् ॥ विशेषणार्थमनङ्गि ॥ क विशेषणा
र्थेनाऽर्थ । अस्य च्वा क्यचि चेति । 'क्ये चे'ति सुच्यमाने 'अपि काक
इयेनापने',—अत्रापि प्रपञ्चेन ॥ नैतदस्ति । 'तदनुबन्धग्रहणेऽनुबन्धकस्य
ग्रहण मंत्येनमेतस्य न भविष्यति ॥ सामान्यग्रहणाऽविधार्ताऽर्थमङ्गि ॥

क च सामान्यग्रहणाऽविधास्ताऽर्थेनाऽर्थ ? ॥ न क्व इति ॥

अपाऽऽसग्रहण किमर्थम् ? ॥ आमेच्छाया यथा स्या परेच्छाया मा भूत्,—
राज्ञ पुत्रमिच्छन्तीति ॥ त्रियमाणेऽपि च आत्मग्रहणे परेच्छाया प्राप्तोति ॥
किं कारणम् ? ॥ 'आत्मन' इतीय कर्तरि पठ्यते । 'इच्छे'त्यकारो भावे । स पठे-

प्र]मिति इच्छामन्तत्वादित्यथो लभ्यते ॥ इति भाष्यप्रदीपे तृतीयस्य प्रथमे प्रथमाहिकम् ॥

सुप आत्मन । किमर्थमिति । वक्ष्यमाणाऽभिप्राय । शिष्यपुद्गिपरीत्यर्थं
परिहाराऽऽभासमाह—चित इति । प्रत्ययस्वरेणैति । यद्यप्यत्र धनुस्वरेण
भान्य तथापि पूर्वं प्रत्ययस्वरी भवति, पश्चान्मनिशिष्टो धनुस्वर इति क्रमः ।
तदनुबन्धकैति । न एव यस्याऽनुबन्धनस्य ग्रहण । यस्य तु स चाऽन्यश्च तस्य
न ग्रहणमियेनमेतद्वचनसामर्थ्यादाधीयते । आत्मेच्छायामिति । आत्मन इच्छेति
दोषयथा ममामो न तु कर्तृपत्ता । सुवन्तद्वारकश्चात्मन इच्छया सगन्धो न तु
साऽज्ञात् । तेनाऽयमर्थ—'आत्मन सुवन्तार्थं यदेच्छति तदा यथा स्या'दिति ।
एव 'परेच्छाया'मिति व्याख्येयम् । आत्मन इतीयमिति । त्रियाकारकमन्यन्ध

उ] इति नागोज्ञांमङ्गुलैर्भाष्यप्रदीपौद्घोषे तृतीयस्य प्रथमे प्रथमाहिकम् ॥ १॥

सुप भा । वक्ष्यमाण इति । केषां चि प्रयोजनानामन्यथापिद्विरूप इत्यर्थः ।
पश्चान्मिति । एववाऽन्तरद्वला प्रत्ययस्वरकर्तृवाऽन्यथापिद्विरूपेणैव । ननु
यत्किञ्चिदनुबन्धयुक्तस्य ग्रहणे तद्विरहितस्य ग्रहणाऽभावो वचनमन्तराऽपि सिद्ध्यती-
त्यत्र आह—स पठेति । उच्चारित एवेत्यर्थः । वचनगामर्थ्यान्नावधारणो धनुर्नीहि-
राधीयते । 'अन'दित्यादावपिगच्छति तस्य स आधीयत इति भावः । क्यलो यदनु-
बन्धवत्तात् 'स्य'ग्रहणेन ग्रहणमिति तात्पर्यम् । अथात्मग्रहण किमिति । इच्छापेक्षया
कर्तरि पठ्यति प्रथमः । ननु कर्त्रिति । तथा सति राज्ञ पुत्रमिच्छन्तीत्यादावपि
प्रत्यय इति भावः । दोषयथामपि साऽज्ञान्यबन्धेनाऽन्यथे दोषमदवध्य इत्यत्र आह—
सुवन्तेति । आत्मनाब्द स्वार्थार्थयितृपर । 'आत्मन पुत्र परम्ब दातृ'मिच्छन्तीत्या-

१ इदं वार्तिकमिति गौड । २ इदं लुप्तम् । ३ 'क्ये इति' पा० ।

वात्मन इच्छययापि परस्य, आत्मन एवेच्छाऽस्तौ भवति ॥ नैव दोषः ।
नामग्रहणेनेच्छाऽभिसम्बध्यते ॥ किं तर्हि ? ॥ सुवन्तमभिमम्यते 'आत्मनो
यन्नुवन्त'मिति ॥ यदात्मग्रहणं क्रियते छन्दसि परेच्छायां न प्राप्नोति-
'मात्वा वृक्षा अधायको विदन्' । तस्माच्छाऽर्थं आत्मग्रहणेन ॥ कस्माच्च भवति
'राह पुत्रमिच्छती'ति ॥ असामर्थ्यात् ॥ कथमसामर्थ्यम् ? ॥ 'सापेक्षम-
ममयं भवती'ति ॥ छन्दस्यपि तर्हि न प्राप्नोति- 'मात्वा वृक्षा अधायको विदन्' ।
अस्यत्र विशेषः । अन्तेणाऽप्यत्र तृतीयस्य पदस्य प्रयोग परेच्छा गम्यते ॥

कथं पुनरन्तरेणाऽप्यत्र तृतीयस्य पदस्य प्रयोग परेच्छा गम्यते ? ॥
ते वैव हि वृक्षा एवमात्मका हिंसा । कश्चात्मनोऽधमेपि नुमर्हति । अतोऽन्तरे-
णाऽप्यत्र तृतीयस्य पदस्य प्रयोग परेच्छा गम्यते । यथैव तर्हि छन्दस्यध-
रादात्परेच्छाया कथमभवत्येवं भाषायामपि प्राप्नोति- 'अधमिच्छती'ति ।
तस्मादात्मग्रहणं कर्तव्यम् ॥ छन्दसि कथम् ? ॥ आचार्यप्रवृत्तिज्ञापयति
'भवत्यधरादाच्छन्दसि परेच्छाया कथं जिति यदयम्- 'अधायस्या'दिति
क्यचि प्रवृत्ते इत्यवधानार्थमाकारं शान्ति ॥

अथ सुवग्रहणं किमर्थम् ? ॥ सुवन्तादुत्पत्तिर्यथा स्यात्प्रातिपदिकान्मा

प्र] स्थान्तरत्नवादिति भावः । नात्मग्रहणेनेति । अ-मग्रहणेपादानसामर्थ्यात् । नचे-
पिनारमन्तरेणेच्छा भवतीति व्यभिचारोऽभावादि-जरा विशेषमस्य निष्पत्त्यात् ।

कश्चात्मन इति । अर्थ-व्यसनं, दुःखमुच्यते । न चात्मनो न कश्चिदिच्छनीत्यर्थः ।
यदयमिति । न च तदाचारक्यार्थम्, छन्दस्यधरादात्तत्वात् क्यच प्रयोगाऽ-

उ.] दौ तु न दोषः, इयमाह पस्या असवन्धित्वाऽभावात् । परेच्छेति । परस्परसन्धि-
सुवन्तार्थेच्छायामित्यर्थः । कर्तरीयं पृष्टीमि । अनेनैव सवन्धेनेच्छाया तदन्वयात् ।
परस्परसवन्धस्तु न परस्परतद्वह-क्रियाकारक्यसंबन्धस्येति । अन्तरत्नत्वं-साक्षा-
त्सवन्धत्वम् । अत एव सुवन्तविशेषगत्वेन परिहारः । एपिनारमिति । स एव-
स्मपदार्थ इति भावः । भाष्ये-एवमात्मका हिंसा इति । एवतभावा हि परस्पर-
दुःखमिच्छनीत्यर्थः । दुःखमिति । पापवाचिनाऽधरादनेन तत्पदं दुःखं लक्ष्यत इति
भावः । 'दुःखीनि सुखहेतोरित्यादिप्रयोगास्तु वास्तवदुःखस्य मुक्तवग्रमेणेच्छाया
बोधा । भाष्ये-विषयं भविष्यतीति । ननु सुविचस्पदाभावे प्रातिपदिकानु-
बन्नाच्चोपपत्त्यवशिष्टेति । तत्र 'न कवे' इत्यस्य नियमाऽर्थत्वे नान्तेभ्य प्राति-
पदिकानुपत्ती नान्तेषो न स्यात् । विषयत्वे तु 'वाच्यती'त्यादौ सुवन्तादुत्पत्तिपक्षे
जन्त्वादि पदकार्यं स्यादिति चेन्न, 'घानो कर्मण' इत्यतः 'कर्म'ग्रहणमुपवर्तते ।
तत्र च घातुरूपं कर्म परिनिष्ठितत्वात्प्रयोजकप्रत्ययान्तत्वाऽनाव्यन्तमनस्तत्माहवर्त्य-

भूदिति ॥ नैनदन्नि प्रयोजन, नाऽन्यत्र विशेष सुबन्तादुत्पत्तौ सत्या प्राप्ति
पदिकादा ॥ अयमस्ति विशेष—सुबन्तादुत्पत्तौ मन्या पदमज्ञा मिद्धा
भवति, प्रातिपदिकात्पुनरुत्पत्तौ सत्या पदमन्त्रा न प्राप्नोति । कथम् ? ॥
आरम्यने 'न क्व' इति ॥ तच्चान्यत्र वक्तव्य सुबन्तादुत्पत्तौ सत्या
नियमाय, तदेव प्रातिपदिकादुत्पत्तौ सत्या विध्यर्थं भविष्यति ॥

इदं तर्हि प्रयोजन 'सुबन्तादुत्पत्तिर्यथा स्याद्वातोर्मां भूदिति ॥ एतदपि
नाम्नि प्रयोजन, धातो सन्निर्वायने स बाधको भविष्यति ॥ अनवकाशा हि
विषयो बाधका भवन्ति [न साऽवकाशा,] सावकाशाश्च मन् ॥ कोऽवकाशः ? ॥
परेच्छा ॥ न परेच्छाया सना भवितव्यम् ॥ किं कारणम् ? ॥ 'समानकर्तृ
का'दिपुष्यते, घाश्चेहामग्रहण तावन् [च] तत्र समानकर्तृकग्रहणम् ॥

इदं तर्हि प्रयोजन—'सुबन्तादुत्पत्तिर्यथा स्याद्वास्यान्माभूदिति, महान्त
पुत्रमिच्छतीति ॥ न वा भवति महापुत्रीयति ? ॥ भवति यदेतद्वाक्य भवति—
महान् पुत्रो महापुत्र, महापुत्रमिच्छति महापुत्रीयतीति । यदा त्वेतद्वाक्य
भवति—महान्त पुत्रमिच्छतीति, तदा न भवितव्य, तदा च प्राप्नोति, तदा मा
भूदिति ॥ अयत्रियमाणेऽपि सुग्रहणे कस्यादेवाऽत्र न भवति ? सुबन्त ह्येतन्
[भवति] वाक्यम् ॥ नैनमुग्रन्तम् ॥ कथम् ? ॥ 'प्रत्ययग्रहणे यस्मात्स तदादे
ग्रहण भवतीति ॥ अय यदत्र सुबन्त तस्मादुत्पत्ति कस्याच्च भवति ? ॥
॥ * ॥ समानाधिकरणाना सर्वत्राऽऽग्निरयोगादेकेन ॥ * ॥ समानाधि

प्र]भावादिनि भावः । महान्त पुत्रमिति । यद्यत्र मयन्तमुदायापर क्यच्य
त्यत्र स्यात्तदा प्रत्ययार्थमिगने पदद्वयस्य प्रवर्तनापरस्परस्य समासाऽभावाद्भुत्तर
पदनिवृत्तनमात्रं न स्यात् । समानाधिकरणानामिति । समानाधिकरणाना

ठ] तादृशस्यैव कर्मणो प्रवृत्त्या सुबन्तऽप्राप्तिरिति भाष्यादायान् । भाष्ये—धातोर्मां
भूदिति । निष्कन्तापु न गच्छति, नस्य कर्ममात्रप्रतिपादकत्वाऽभावात् । ननु महान्त
पुत्रमिति विग्रहेऽपि क्यचि 'सन्मह'दिति समाने जाते च 'महापुत्रीयती'त्येव
भाव्यमिति 'तदा न भवितव्य'मिति कथमत्र जाह्न—यद्यत्रेति । परस्परस्येति ।
अन्यत्रैकार्थीभावमापन्नोर्निवृत्त्य परस्पररेण सामर्थ्याऽभावादिनि भावः । वस्तुनस्तु
निशिन्यैकार्थीभावाऽभावेऽप्येकार्थीभावमात्रेण समागम्य समर्थमूत्रादिष्वभाष्यमम
तनमाऽऽन्व भवेदेव । स्वरे तु नेद, मति सिद्धतया समागमस्वरेण पुत्रीनीकरोदन्तत्वं
रूप इति भाष्याशयः । तदा न भवितव्यमिति—भाष्यो 'क्यचे'ति शेषः । तथा च स्वरे-
ऽनिष्ठमिति भावः । तदा च प्राप्नोतीति । 'क्य'ति शेषः । नैनमुग्रन्तमिति । ममुदाय
कमेति भावः । प्रत्येक कर्मणे कर्मसमुदायस्याऽकर्मत्वादेवाऽऽपन्न इति बोध्यम् ।

हेतोऽपि द्वितीयादयो भविष्यन्ति ॥ वृत्तिर्नाहि कस्माच्च भवति ? ॥*॥ सवि-
शेषगता वृत्तिर्न वृत्तस्य वा विशेषग न प्रयुज्यते ॥*॥ [सविशेषगता वृत्तिर्न
वृत्तस्य वा विशेषग न प्रयुज्यते] इति वक्तव्यम् ॥ यदि तर्हि सविशेषगता
वृत्तिर्न वृत्तस्य वा विशेषग न प्रयुज्यते इत्युच्यते मुण्डयति माणवकम्-
इत्यत्र वृत्तिर्न प्रप्नोति ॥

एव तर्हि [॥ ॥ अमुषडादीनाम् ॥*॥] अमुषडादीनामिति वक्तव्यम् ।
तत्तर्हि वक्तव्य 'सविशेषगता वृत्तिर्न वृत्तस्य वा विशेषग न प्रयुज्यतेऽमु-
षडादीनामिति ? ॥ न वक्तव्यम् ॥ वृत्तिरर्हति कस्माच्च भवति महान्त पुत्र
मिच्छतीति ? ॥ भगमकयात् ॥ इह समानाऽर्थेन वाक्येन भविष्यत् प्र-
यान्तेन च, यथेहाऽर्थो वाक्येन गम्यते- 'महान्त पुत्रमिच्छतीति नामी जातु
चिन्त्ययान्तेन गम्यते- 'महान्त पुत्रमिच्छतीति ॥ एतस्माद्धेतोर्ग्रह- 'भगम
कया'दिति, न प्रमो'दराद् स्या'दिति । यत्र च गर्भक, भवति, भवति
तत्र वृत्तिर्न घटा 'मुण्डयति माणवक'मिति ॥

प्र] स्वप्नकर्मन्वेदिति तन्नामानाधिकरण्यानेक्यना विभक्तिरित्यर्थः । सविशेषगता-
मिति । एकस्मैवदा स्वपेक्षैवार्थभावरित्येवमिति भावः । भगमकयादिति ।
लौकिके प्रतीतिगुणानामपि भाष्यादिभ्यो गताऽर्थप्रतिनिधिरन्महान्त पुत्रमिच्छती
त्यादिवक्तव्यस्य महान्त पुत्रीत्यादे प्रतीतिनिर्माणीत्यर्थः । निजज्ञात च शब्दाना
मङ्कुरनिर्गमनाऽन्वयान्न क्रियते, न स्वप्रयुक्ताऽपूर्वगन्धयुक्तादनात् । न प्रम
इति । अत्रास्मी हि लोके प्रयुज्यते सापुत्रादगमानार्थः, अत्र स्वप्रयुक्तत्वात्
व,] समानाधिकरण्यनिवर्धनेति । समानाधिकरण्यविशेषस्य विशेषगता
शक्तिरन्वय इति भावः । एकस्मैति । मुख्यत्वेन परिधि रागमर्षपरिभावे-
र्पाव्यनेति भावः । स्वपेक्षेति । विशेषणेन स्वपेक्षाविशेषेणैवार्थभावरित्यर्थः । इ-
मेव मुण्डयन्त्य वक्तव्यविशेषम् । सविशेषगतामिति-गापेक्षोत्तरागम् । अ-
एव 'कृद्गता राग पुत्र' इत्यत्र कृद्गतेनाऽपि न समान इत्याशयेन सादृशे भावे-
मुण्डयति माणवकमिति । तेन मुण्डस्य मुण्डाद-समानत्वात् इत्येवम-सामर्थ्य-
विशेषगताया व्याप्येन मुण्डस्य कथं सविशेषगतामिति वक्तव्यम् । अनुमानादपीति ।
अनापुमादिभ्यः । अपिना सापुमरस्यद्गह । तन्तुनाऽप्यभयानामपि वाचक-
मपिना प्राग्म् । भावे । एतस्माद्धेतोरेति । 'अत्राद-स्वा'दिति हेतोरिति
नेति न प्रम किन्नाद्यगमनादिति हेतोरित्यन्वा । तदेतद्-भिदातामिति ।
अप्यप्रयान्तेनायाऽन्वयान्न क्रियते, न स्वप्रयुक्ताऽपूर्वगन्धयुक्तादनात् । न प्रम

१ अपि वाचिकः । २ इह गम्यते न ददाते । ३ इह वक्ति । ४ 'वृत्ति' ।

अथाऽस्य क्यन्तस्य कानि साधनानि भवन्ति ? ॥ भाव कर्ता च ॥
अथ कर्म ? ॥ नास्ति कर्म ॥ ननु चाऽऽपि स कर्मक यस्याऽऽयमर्थे क्यन्ति
धीयते ? ॥ अभिहित तत्कर्मोऽन्तर्भूत घातव्यं सम्प्रद्यो, न चेदानीमन्यकर्मोऽस्ति
येन सकर्मक स्यात् ॥ कथं तद्यय सकर्मको भवति—‘अपुत्र पुत्रमिवाचरति
पुत्रीयति मागवक मिति’ ॥ अस्यत्र विशेषो—हे ह्यत्र कर्मणो उपमानकर्मो
पमेयकर्म च । उपमानकर्मोऽन्तर्भूतम् । उपमेयेन कर्मणा सकर्मको भवति ।
तद्यथा—अपि बाक इयनायत इति । अत्र हो कर्तारी—उपमानकर्ता उप
मेयकर्ता च । उपमानकर्ताऽन्तर्भूत, उपमेयकर्ता सकर्मको भवति ॥

अथ तर्हि कथं सकर्मको भवति—‘मुण्डयति मागवक मिति’ ॥ अत्रापि
हे कर्मणो,—सामान्यकर्म विशेषकर्म च । सामान्यकर्मोऽन्तर्भूत, विशेषकर्मणा

प्र] दादव्यपदस्योऽपि न भावनमित्यर्थः । भाव कर्ता चेति । कर्मोऽभावप्रतिपादन
परमेतत् । अपिकरणार्थं हि त्युगदयो ययगो भवन्त्येव । भावस्य च लकार
पुनरितिमित्यत्र साधनव्यपदेशः । अभिहितमिति । तन्मय जायमानादिव
दिच्छप्रक्यन्तस्याऽकर्मकत्वात्कर्मणो व्यग्रभावः । न चेदानीमिति । नियतविपर्यया
इच्छया क्यन्तेन प्रतिपादनात्साधनवत्त्वनन्तरविपर्ययकारणाभावादिति भावः ।
कथं तर्हीति । अत्रापि पुत्रादिकर्मणोऽस्त्यन्तर्भाव इति प्रश्नः । हे इति । बाक्य
एव कर्मद्वयमाशङ्कितमित्यर्थः । मुण्डयतीति । मुण्डगुणविशिष्टव्यवर्तनो धत्वर्थेऽ
न्तर्भावोऽस्ति भावः । अत्रापीति । व्यन्तो धातुर्द्रव्यनाशमन्तर्भावविरुद्धात्वेति

उ] भाष्ये—यत्र च गमकमिति । मुण्डयतीति प्रश्लेषे मागवस्य निवारयन्वकार
वाशे त्व्यस्येऽनया गमकमिति भावः । कर्मोऽभावोऽस्ति लकारवाक्यसाधनानामेव
प्रश्नादिति भावः । नन्वेव ‘कानि साधनानी’ति प्रश्ने ‘भाव’ इत्युत्तरमस्ति, तस्य
क्रियारूपस्य साध्यत्वेन साधनत्वाऽभाव इति आह—भावस्य चेति । लकारनिमित्त
मेव साधनत्वान्नोत्पन्न इति भावः । नियतविपर्यया इति । कर्मविपर्ययेऽर्थोभा
वादित्यर्थः । अतएव कर्मोऽन्तरेणोऽनन्वयो राजपुरुषो भार्या इतिवदिति भावः ।
वाक्य एवेति । क्यन्तोऽऽचारस्य निधनेनापमानविपर्ययेऽप्युपमानस्योपमयभारे
शब्दात्कर्मद्वयमद्भाव इति भावः । तत्र मुख्य कर्मोपमेयमेव । उपमाने तु उपमन
समानाशक्तिवत्त्वा कर्मव्यवहार इति तस्योऽन्तर्भूतत्वमपि न क्षीरिति तावन्म ।
उपमानपुत्रकर्मक उपमेयमागवककर्मक इति बोधः । ननु मुण्डयन्त्यत्रापि द्वयो
कर्मच ‘मुण्ड करोति मागवक’मिति विग्रहे दर्शनादिति कथमत्र प्रश्न इत्यत आह—
मुण्डगुणेति । शौण्डस्य कर्मत्वे सति तस्याऽऽश्रयत्वापेक्षत्वाऽप्यनर्थप्रसङ्गमुण्ड
गुणविशिष्टव्यवर्तनं कर्मत्वमप्युपेयम्, तस्य च शब्दार्थोऽन्तर्भाव इति भावः ।

सहस्रं भवति ॥ ननु च कृत्यवत् न भवितव्यम् ॥ किं कारणम् ? ॥
असामप्यात् ॥ स्वयमसामर्थ्यम् ॥ 'मपज्ञममर्थं भवतीति ॥ नैष
दाय , नाऽप्रोभो करोतियुक्तं मुण्डो माणवकश्च । नहि माणवकत्वं क्रियते ।
यदा चाभौ करोतियुक्तं भवतो न भवति तदा कृत्ति तत्रया वर्णवर्द्धं करोति,

प्र] न तु विद्याया माणवकादिकमिति भावः । ननु चेति । यद्यन्यत्रोदितं च परि
हृतं च तथापि 'भवत्वाऽगमकत्वविषयसिमाप्रदर्शनाय पुनरुपस्थाप्य । नाप्रो
भाविनि । मौण्डमेव करोतियुक्तमित्युक्तं मौण्डप्रदर्शनीत्यर्थे वा मुण्डवर्त्तते शिष्यु
तद्वत् इत्यर्थः । 'मुण्ड करोति माणवक' मित्यत्र तु वाच्यं कर्मत्वमर्थेन तस्या
मानाधिकरणत्वात् द्वितीयस्मृतेरुपपत्तिः । गुणप्रधानभावश्च विवर्णवशादभिव्यक्त
इति माणवकादयो मौण्डप्रदर्शनादिति तत्र मुण्डवर्त्तमाना करोतियुक्ता न भव
न्त्यर्थः । मुण्डवर्त्तनं किं विचारवच्चिन्तनद्वयं माणवकस्य कर्मत्वमिति 'माण
वक मुण्डवर्त्तनीत्यादिप्रयोगे उपपत्तिः । तद्यथेति । वर्णवर्द्धमेवास्मद्विज्ञानेन करोति

उ] विद्यायाऽपि कर्मत्वस्वीकारेऽसामर्थ्यामिति शङ्कते माय-ननु चेति । विषय
विभागेति । मुण्डशब्दादपि च गनकत्वं कथयगनकत्वमिति विषयविभाजनं ।
मौण्डमेवेति । उभौ मुण्डशब्दौ भावप्रधानौ । यतएव माय 'न हि माणवकत्वं
क्रियत' इत्युक्तम्, तस्य च उभौ साध्यावस्थान्येव मानात् क्रियाकारत्वन कार
कात् नित्यमात्रेण चागमकत्वमित्युक्तं । धर्म्मपरत्वे हि गुणविशिष्टस्य स्यात्पाद
ननाऽसामर्थ्यादुक्तिर्न स्यादिति भावः । वस्तुना नित्यमात्रेण चाभावेऽपि गनकत्वं
उक्तिर्भवत्यवति बोध्यम् । एकमेवेति । मुण्डमेवेत्यर्थः । मौण्डप्रदर्शनार्थस्यैवो
त्पन्नमनत्वमिति भावः । माणवकप्रदायस्य सर्वथा करोतन्वशाऽप्रोभत्वमेवेति
बोध्यम् । द्वितीयस्मृत्-माणवकगच्छात् । ननु माणवको विशेष्यतन्मात्रा
नाऽधिकरणत्वात्तुमुण्डवर्त्तनेति युक्तं न तु विपरीतमत आह-गुणप्रधानमिति । परि
उत्पन्ने उदकभव इत्यर्थः । परि उत्पन्नमनसालिङ्गवत्परि उदकमिति भावः ।
एवम् वाक्येऽपि मुण्डमेव करोतीति इति भावः । तद्वत्-माणवकादय इति ।
यन्ति वाक्य 'मुण्ड'शब्दो धर्म्मपरस्यपि तस्य सामान्यशब्दत्वात् द्विशेषकादाय
तदन्वयेऽपि माणवकस्य ॥ साधारणकरोतियुक्तत्वमिति बोध्यम् । एवमाऽत्र 'कर्म'
'करोति' कर्म भेदादोऽपीति न्यायो नाऽस्म्यवति तादर्थ्यम् । ननु तस्य करोति
नोऽभावः कथं उभौ माणवकस्य कर्मत्वं, कथं द्वितीयान्तरमनस्य-मुण्डप
तेत्येति । मौण्डप्रदर्शनादिति तत्र कर्मत्वमिति भावः । एवम् 'कृतपूर्वो कर्म'मिति
वदन्तिरिति तत्त्वम् । ननु कर्त्तृवर्द्धत्वस्यास्मिन्मात्रेऽसम्भवत्-कर्त्तृवर्द्धमेवाम
भवन्तिवेत्येति । कर्त्तृवर्द्धत्वस्य विपरीतत्वे तु न शङ्काऽपि । प्रयोगो न

मुण्डं चैन करोतीति ॥ कामं तर्पनेनैव हेतुना क्वचपि कर्तव्यो 'माणवक
मुण्डमिच्छती'ति, नोभाविपियुक्तविति ॥ न कर्तव्य', उभावप्येपियुक्तं मुण्डो
माणवकश्च ॥ कथम् ? ॥ न ह्यसौ मौण्ड्यमात्रेण सन्तोष करोति माणवक-
स्थमसौ मौण्ड्यमिच्छति ॥ इहापि तर्हि न प्राप्नोति—'मुण्डयति माणवक'-
मिति । अत्रापि ह्युभौ करोति युक्तं मुण्डो माणवकश्च । न ह्यसौ मौण्ड्यमा-
त्रेण सन्तोषं करोति ॥ किं तर्हि ? ॥ माणवकस्थनसौ मौण्ड्यं निर्वर्तयति ॥
एव तर्हि मुण्डादयो गुणवचना । गुणवचनाश्च सापेक्षा । तत्र वचनात्मापे-

प्र.] न च मुण्ड करोतीति युगपदुभयो करोति कर्मत्वे विवक्षिते 'मुण्डयति पत्नीवर्द'-
मिति प्रयोगो न भवतीत्यर्थः । कामन्तर्हीति । अत्रापि मौण्ड्यमेवेत्यते, माणवकस्तु
तदाधारविशेषप्रतिपादनायोपात्त इति भावः । उभावप्येति । माणवकस्य मौण्ड्य-
करणेन सत्कार्यत्वादुभयो कर्मत्वे सापेक्षत्वादेकतरस्मात्प्रत्ययोत्पत्तिर्न भवतीत्यर्थः ।
गुणवचनाच्चेति । वचनानामध्यात्मापेक्षेभ्योऽपि मुण्डादिभ्यः प्रत्ययो भवति, क्वचप्य-
त्यस्तु निरपेक्षेभ्यः पुत्रादिभ्यः सावयव इति 'माणवकः मुण्डमिच्छती'त्यादौ सापे-
क्षेभ्यो न भवति । नन्वयनपि णिजगुणमात्रविवक्षया सावयवो 'मुण्डयत्यय-
नापित' । प्रयोगो मौण्ड्यकरणे इत्यर्थावगमान्, ततश्च द्रव्यविशेषापेक्षायां प्रत्ययो न
प्राप्नोति । नैष दोषः । 'तत्करोती'ति सिद्धे णिचि पुनर्विधाननिर्दं सापेक्षेभ्योऽपि

उ.] भवतांति । 'एजपुरुषो देवदत्तस्ये'त्यादाविवाङ्मानध्यादिति भावः । उभयो, क-
र्मत्वे इति । 'इपेनिष्पिते' इति दोषः । सापेक्षत्वादिति । मुण्डस्व माणवकः समा-
नाधिकरण विशेषणमिति सापेक्षत्वमिति भावः । एतावता ष्यन्ते गमनं च क्वचप्य-
गमनत्वमिति दर्शितम् ॥ भाव्ये—माणवकस्थमसाविति । एवञ्च तद्वारा माणवक-
स्थेच्छविषमत्ववगरोत्तरध्विपदत्वमपीत्यभिमानः । यद्यपि इदिकलेच्छाश्रयत्व-
न्मस्य वक्तुं युक्तं न ॥ करोतिपत्न्योत्पत्त्याश्रयत्वन्तस्थेत्युभयो करोति युक्तत्वाऽ-
भावस्तथापि विक्षिप्य केषां तस्याऽपि तदाश्रयत्वमित्याभिमानेनैव देशेन शङ्केयम् ।
एवञ्च मुण्डपदार्थस्य विशेष्यणापेक्षत्वेनाङ्गानध्या । वृत्तानुभवप्राप्ते मुण्डशब्दो
धर्मिण इति तद्भावः । तमभ्युपेत्य परिहरति—ष्वन्तर्हीति । गुणवचना इत्यस्य
शुभाप्रवृत्तिनित्तय इत्यर्थः । सापेक्षा इत्यस्य—परिच्छेद्यविशेषणापेक्षा
इत्यर्थः । ननु मुण्डो निव्यसापेक्षोऽन्यथा वा ? । नाऽऽय, राजपुरुषादौ गण-
पगम्याने गमनस्य गुरुत्वाद्वा प्रवृत्तिपदनापि क्वजायते । नाऽन्य णिवाऽ-
प्यनामो, अस्मादेव चरितार्थादिति शङ्के—नन्विति । नैष दोष इति । 'वचना'-
दिति भावस्य तन्त्रयतीति सिद्धे वचनमध्यात्मापेक्षार्थ इति भावः । न च
तत्करोतीत्यनेन प्रतिपादिकादुपपत्ते मुण्डादयो प्रत्ययं नित्यमस्ति, विशेषऽभावेन,

क्षाणा वृत्तिर्भविष्यति ॥ अथ वा घातव एव मुग्धादय ॥ न चैव ह्यथा
अदिश्यन्ते ॥ क्रियावचनता च गम्यते ॥ अथ वा नेदमुमय युगपद्भवति—
वाक्य च प्रत्ययश्च । यदा वाक्यं न तदा प्रत्यय । यदा प्रत्यय सामान्येन
तदा वृत्तिर्भवति । तत्राऽऽवश्यविशेषाभिना विशेषाऽनुप्रयोज्य, मुण्डयति,
क ? , मणवकमिति ॥ मुग्धविशिष्टेन वा करोतिना तमाप्तुमिच्छति ।

अथ दोनमेतन्—‘नाऽऽ व्यापारोऽनुगन्तव्य’ इति । समकृत्वादिव
वृत्तिर्भविष्यति—‘मुण्डयति मणवक’मिति ॥

प्र] मुग्धादिभ्या यथा स्यादिवैकमर्थमेव । भानव इति । नाना वतसो मुग्धा
न्यस्तेभ्यधुरादिवस्वार्थिको गितिन्यर्थः । न चैवेति । यद्यपि क्रियाविशेषाभिना
विश्व मुग्धाक्षाना नैवापात तथापि स्वामाविच्छादयांभिधानस्य प्रयागादव तत्रैव
सीदत इत्यर्थः । यथा कण्ठादयो द्विविधस्तथा मुग्धादय इति भावः । मुग्ध
विशिष्टेनेति । पूर्वस्मिन्परिहारे कर्मविशेषाऽनपेक्षया प्रत्ययोरपत्तिरित्युक्तम् ।
अस्मिन्नु यथा गा दासि पय इति शुद्धस्य दुर्हेर्गा पूर्वं सवन्त्र, पशानु गोरुहिना
पयस, एव शुद्ध करोतिमौल्यन सवन्त्रे, मौल्यविशिष्टस्तु मणवकनेत्युच्यते ।
अनेनैव न्यायेन ‘मणवक मुग्धमिच्छती ति क्यन्प्रगोत्रीयाशङ्काह—अथ वेति ।
व्यापारो नारम्भगीज यत्रनेनरेणापीकस्य सिद्धतादित्यर्थः । क्यच्चगमकत्वात्

उ] गिति नन्वाच ॥ सौत्रा इति । उत्तरमूत्रस्थानुप्रदृष्टस्य पूर्वमपकर्पादिनि भावः ॥

भावे—न चैवेति शङ्का, क्रियावचननेत्युत्तरमिति व्याचष्टे—यद्यपीति । यथा
कण्ठादय इति । तथा च घातुन्यो णिर्, प्रतिपदिकेन वाक्यमिति भावः ॥
भावे परिणामान्तरमाह—मुण्डविशिष्टेन वेति । ननु प रद्वयेऽपि पूर्वं करोतेमुग्ध
मयन्त्र, पशन्माणवकस्य सवन्त्र इति प्रतीत को विशेषोऽन आह—पूर्वस्मि
न्निति । ‘अथवा नेदमुमय’मिति परिहारे इत्यर्थः । तत्र पूर्वं कर्मविशेषस्याऽनपेक्ष-
णादस्यन्त्र । उत्तरमूत्रत्वपेक्षयापि बाहिरद्वन्द्वं पूर्वं सवन्त्र इत्युच्यत इति
विशेष इत्यर्थः । गवा पूर्वमिति । प्रधानव्यापारेणाऽऽप्यमानत्वादिति भावः ।
पश्चादिति । विशेषगण्यपारेणाऽऽप्यमानत्वादिति भावः । अन्न स्थितवस्तुविभा
गाऽनुकूल श्रोतरो हि दुर्गमः । मौल्यविशिष्टस्तु मणवकनेनेति । मौल्यशब्दार्थः ।
व्यापार इति । भावेनेत्येवमुग्धादिमूत्रारम्भमानव्यादिभ्यश्च रूपो, ‘घनव’ इत्येव
रूपो वा, नेदमुमय’मिच्छादिरूपो वेत्यर्थः । अगमकत्वादिति । अथ भावः—अन्न
रता मुग्धा दो भावप्रधान इत्युक्तन्यायेन भवति इति । स्वचनरता तु धर्मि
पर एव, अतन्त्र नेदमस्यच्, अगमार्थान् । अत एव क्यचनन्तानस्यशब्दार्थः

अथेह क्यचा भवितव्यम्-इष्ट पुत्र इत्यते पुत्र इति ? ॥ के चित्ताव
दाहु - 'न भवितव्य मिति ॥ किं कारणम् ? ॥ स्वशब्देनोक्तत्वादिति । अपर
आहु - 'भवितव्य मिति ॥ किं कारणम् ? ॥ धात्वर्थेऽय क्यञिधीयते । स च
प्र] भवति । तदुक्त हरिणा - 'सदर्पाच्छाक्यच कर्म तदाचारक्यचा हतम् । वाक्य
वाच्यमतोऽप्यन्तेर्धथाऽभ्यास क्रमादिषु' ॥' इति । अथेहति । इच्छास्यन्ता
कर्मणि प्रत्ययोरिति प्रसामन्तरेण शङ्कन । तथाहि - यद्यत्र क्यञ्भवति तदेच्छा
मात्रस्य क्यचाऽभिधानादत्रस्य कर्मणोऽभिधानाय तद्वाचिना प्रत्ययेनोन्वत्तव्यम् ।
यथा पुत्रोयतीति कर्मभिधानय तिपा । स्वशब्देनेति । इष्टशब्दसामानाधिकरण्या-
त्पुत्र इत्यनेन निभुतपिबियारेक्षकर्मभावस्याऽर्थस्य प्रतिपादनादित्यर्थः । अयमर्थः

उ] प्रतीतिरेव तदाह - सदर्पीति । न्यायन सम्भवदर्पीत्यर्थः । आचारक्यचा हत - नि-
रवराशीकृत, निरुजतया तदर्थस्यैव प्रतीतिरित्यर्थः इति भावः । अतस्तद्वाक्यवाच्य
मेव - 'माणवक मुण्डमिच्छती'त्यनेनैव बोधनीयं न तु क्यञन्तन । तत्र हेतुमाह -
अत इति । क्यञन्तादव्यक्तित्यर्थः । यथा क्रमादिधातुष्वभ्यास पौन पुन्य
वाक्येर्मेव गम्यत न तु यत्न, तत्प्रवृत्तिरस्य तस्य सौमिल्ये निरुद्धरिति भावः ।
अन्यत्रोक्त हरिणा - 'सदर्पाच्छाक्यच कर्म धाक्य एव प्रयुज्यते । प्रसिद्धेन हत-
शब्दो भावग्राहोऽभिधाचिना ॥ अभ्यासे तुल्यरूपोऽपि न यदन्त प्रवर्तते'
इति । एतत् - वेदादिविषयोऽभ्यासो यथा क्रमादिषु व्यज्यत इत्यर्थः । यथा विसर्गरहित
पाटेनाऽभ्यासेन वर्णव्रमादिविषयाभिव्यक्तिरित्यर्थो विवरणकारोचोऽपास्त । एत
देवात्र मुण्यं समाधानमिति ध्वनयितुमस्य पुनरुचरा । एवम्य मुण्डादिमुण्ड
प्रयोगमेवति बोध्यम् ॥

नन्वकर्मैकान्तक्यन्ता कर्मणि प्रत्यया नेति प्रयुक्तमेव, तस्मिन् 'अथेह'त्वं
नेनाच्यत इत्यन्ताह - इच्छाक्यञन्तादिति । कर्मणोऽभिधानायेति । 'पुत्र' इति
प्रथमान्तस्थेष्टशब्दसामानाधिकरण्यान्वर्मेत्वमद्भावेऽपि तस्य तद्वाच्यत्वाऽभ्यासात्तत्र
क्यचि तत्र कर्मणोऽनभिधानादिनि भावः । एवं सर्वत्राभिधानादत्रैव बोध्यम् ॥ इष्ट
शब्देति । एवम्य तत्सामानाधिकरण्यात्तदर्थगतकर्मत्वस्य साधारणकर्मवाचिना कर्मणाऽ
भिधानात् प्रतिपदिशयमात्रपरत्वेन 'पुत्र' इति मुख्यतमस्य कर्मत्वाचिराऽभ्यासात्तत्र
तत्र ययति भावः । निर्मुक्तेति । इतरगामानाधिकरण्यान्शाकर्मभावस्य न
तु यत्न इत्यर्थः । 'निर्मुक्त'ति पाठे स्वशक्त्यनया एव कर्मभावरस्यार्थः । स्वश-
ब्देनोक्तत्वादिति भाव्यस्य - एवं कर्मत्वं, तद्वाचक्यत्वेन च कर्मणोर्चे, 'पुत्र'
इत्यस्य गुणतमस्य कर्मत्वभावस्येष्टशब्दाभावात् भवितव्यं तदर्थं क्यचेत्यर्थः ।

धाचर्थं केन चित्तेव शब्देन निर्देष्टव्य इति ॥ इह भवन्तस्वाहु 'न भवि-
तव्य'मिति ॥ किं कारणम् ? ॥ इह समानार्थेन वाक्येन भवितव्य प्रत्ययान्तेन
च । यश्चेहायो वाक्येन गम्यते-इष्ट पुत्र इत्यने पुत्र इति, नाऽर्था जानु
चिप्रत्ययान्तेन गम्यते ॥

॥३॥ स्यचि मान्ताव्ययप्रतिषेध ॥४॥ क्यचि मान्ताव्ययाना प्रतिषेधो
वक्तव्य । इह मा भूत्-इहमिच्छति किमिच्छति । उच्चरिच्छति नाच्चरिच्छति ।
॥३॥ गाममानाभरनान्तादिपदक ॥३॥ [गाममानाभरनान्तादिपदके वक्तव्यमि-
प्र] यदा क्रियाफलस्य रमणं प्रागन्य प्रतिषिद्धादिति तदा वाक्यमत्र प्रयुज्यत
पुत्र इष्ट इत्यादि, न तु स्वपत्न, नभ्याऽऽर्मकृत्वात् रमणि प्रत्ययानुत्पादात् ।

स च धात्वर्थ इति । इच्छाया प्रत्ययार्थवद्दर्शयितुं वाक्यमुपादेयम् । तत्र
वाक्ये कर्तृप्रत्यय प्रयुज्यता कर्मप्रत्ययो वा । प्रत्यये कृत्यत्वेऽऽर्मकृत्वात्कर्मप्रत्ययो
न भवति । नाऽर्था जानु चिदिति । प्रत्ययान्नभ्याऽऽर्मकृत्वा कर्मणि प्रत्ययान्तर-
मभवदित्यर्थ । गोममानाभरतेति । अकारादयो दश समाना । तत्र लवर्णान्तस्य
प्रतिषिद्धिर्वाऽऽमभवद्वाङ्मरान्तस्य च, मलाना प्रत्ययम् । अस्मिन् न्यायेऽप्यपि,
वाक्यनीत्यादिप्रसङ्गात् । भाष्यकारेण तु मननेऽप्रदर्शनादोपन्यस्य ह्येन ।

उ] यदाक्रियाफलस्येति । तथा च विग्रहे फलस्य विशेष्यतया पुत्रोऽनी'त्यादी व्याघा-
रस्य विशेष्यतया भिन्नार्थत्वात् तदर्थेऽयं कथञ्च, किन्तु पुत्रमिच्छतीत्यादर्थ एव ।
कर्मणि च फलस्य विशेष्यत्वम्-इष्ट पुत्र इत्यादी गानानाभिरुक्त्वाऽनुतोऽनेनाऽवश्य
मतीत्यर्थमिति भावः । कर्मण इति । कर्ममत्राप्रयोगकृत्येव । वस्तुन इव
व्याख्या 'इह भवन्त' इति मने उचिता । कर्मण इत्यस्य कर्मत्वविशिष्टबोधकृत्ये-
त्यर्थ इत्येवंतद्व्याख्येयता । अप्रिमनतद्वये तु वस्तुन कर्मत्वविशिष्टो वस्तुत्वा-
चकारिति सूत्रार्थ इत्याशयः ॥ [भाष्ये] इह भवन्त इति । सर्वत्र प्रतिवाक्यस्यो समा-
नार्थत्वमेव । चित्रगुरित्यादेर्विग्रहेऽपि विशेष्यविशेषणभावव्यवस्थामाश्रयमिति तद-
शयः ॥ भाष्ये-मान्ताऽव्ययानामिति । मान्ताव्य न भुवन्ताविशेषण, पुत्रीयनीत्यादे-
रन्तव्यापने । किन्तु मान्ताप्रतिषेधव्ययम् । तेन कमिच्छतीत्यादयः नैति
बोध्यम् ॥ तत्र लक्षणेति । यद्यन्यनुरूपे लक्षणास्त लक्षारान् लक्षारान् च
सम्भवति तथापि तत्र स्वच प्रयोगदर्शनाऽभार इत्यर्थः । कक्षारान्तस्य चेति ।
'अवम्भता'दित्यपकर्षः । वस्तुनान्ताऽनुत्तरगम्येन लोके प्रयुज्यमानस्याऽभाव
इति नापर्यम् । मतभेदेति । तथा चेदम्भतनवविग्रहमिति भावः । अन्ये तु

१ 'स्वावदाहु' पा० । २ 'इहे'ति क्वचित् । ३ 'रिच्छतीति' पा० ।

४ इह लृप्त म्यादिति केचित् । ५ 'योशान्यमि' पा० ।

त्याहुः]। गामिच्छति गध्यति। समानाश्रयात्-घटीयति घटीयति दधीयति मधूयति कर्णीयति । हन्त्रीयति । [समानाश्रयात्] ॥ नान्तात्-राजायति तक्षीयति ॥

काम्यच ॥ ३१।१९ ॥

निमर्धधार ॥१॥ [चकार] स्वकार्य ॥ चितोऽन्त उदात्तो भवतीत्यन्तो-
दात्तत्वं यथा स्यात् ॥ नैनदस्ति प्रयोजन, धातुस्वरेणाप्येतत्सिद्धम् ॥ कसारस्य
तर्हीत्यज्ञापयित्वाणार्थ आदितप्रकार कर्तव्यः । अत उत्तर षटति-॥१॥ काम्य-
चधिवरणमनर्थक वस्येदर्याभावात् ॥ १॥ काम्यचधिवरणमनर्थकं ॥ वकार-
स्येऽज्ञा करमात्र भवति ? ॥ 'इदर्याभावात्' । इत्काम्याऽभावाद्ग्रेत्वंज्ञा न
भविष्यति ॥ ननु च लोप एवेत्यर्थम् ? ॥ अकार्यं लोपः । इह हि शब्दस्य-
कार्यार्थो वा स्यादुपदेश ध्वन्यार्थो वा । कार्यं चेह नास्ति । असति कार्ये यदि
ध्वनयमपि न स्यादुपदेशोऽनर्थक स्यात् ॥ नैतदस्ति प्रयोजनं, सार्वधातु
कार्यधातुरयोरत्रस्य गुण उच्यते । धातोश्च विहितः प्रत्यय, दोष आर्द्धधातुरु-
संज्ञा लभते । न चाऽय धातोर्विधीयते ॥ इदं तर्हि प्रयोजनम् उपयुक्तम्य-
ति । विनीति सप्रसारण यथा स्यात् ॥ एतदपि नास्ति प्रयोजन, यजादिभि-
रत्र कित विशेषयिष्यामो 'यजादीनां च. कि'दिति ॥ कथं यजादीनां किं ? ॥
यजादिभ्यो यो विहित इति ॥ अथापि कथं चिदित्कार्यं स्यादेवमपि न दोषः ।
प्रियते न्यास एव द्विचरारवो निर्देशः- 'मुप आत्मनः क्वच्छाम्यसे'ति ॥ अथ
वा छान्दममेतत् । दृष्टाऽनुविधिभ्यश्छन्दसि भवति । न चात्र संप्रसारणं दृश्यते ॥

उपमानादाचारे ॥ ३१।१९० ॥

॥१॥ अधिनरणाथ ॥१॥ अधिकरणाद्येति वक्तव्यम् । इहापि यथा स्यात्

प्र.] काम्यच । आदित इति । अन्तेऽपि कृत आदिकृतफलमपादनादादित
मप्यते । तथा हि यदाऽऽदी म्रियते तदा वसारस्याऽऽदित्वादित्यता न भवति ।
एवमन्तेऽपि कृतधिरग्र्येऽन्तोदात्तत्वे निद्वे नियमार्थं मंपश्यते- 'चिदेवाऽयं व्यप
देष्टव्यो न तनुबन्धान्तरं कि'दिति । यजादिभ्यो यो विहित इति । अयं तु
मुबन्ताद्विहित । अधार्षीति । यदा यजादिभि किञ्च विशेष्यते कार्येऽनेन यजा
दयो निर्दिश्यन्त इति भावः । अथ वेति । 'विजुपे छन्दसी' निविचछन्दसि विधानात् ।

उ.] यजन्तेभ्यो गामानाश्रयेभ्य एव, अनुनामिकान्तेभ्यस्तु नान्तेभ्योऽप्येभ्यस्याऽर्थः ।
अत्रापि 'रे' गच्छत्यच्छान्दसश्चुक्त स्थानेऽन्तरनम मूत्रे भण्यते । 'गन्तरी'त्यारो च
न दोषः । गन्तरी मुबन्तानि च 'न कथं' इति मूत्रे भावे प्रयुक्तमियात् ।

काम्यच । ननु चायाऽऽदित पाठे मूत्रभेद स्यादत आह- भन्तेऽर्षीति ।

१८८ वृषिञ्च । २ 'मोदुप' पा० । ३ 'वार्येऽयति' पा० । ४ 'इदमग्नि' पा० ।

कुटीयति प्रमादे । प्रासादीयति कुठ्याम् ॥ [अभिस्तरणञ्] ॥

कर्तुं क्यट् सलोपश्च ॥ ३।१।२२ ॥

मलोपसंक्षिप्तयोगेनाऽयं क्यट् विधीयते तेन यत्रैव सलोपस्तत्रैव क्यट् स्यात् । पयायते । इह न स्यात्-अपि काक इयेनायते ॥ नैतदस्ति । प्रधानं शिष्टं क्यट्, अन्वाचप्रशिष्टं सलोपो, यत्र च मद्यार पश्यमीति । तद्यथा कश्चिद्भुक्तो-ग्रामे भिक्षां चरन्नेव दत्तं चानय । स ग्रामेभिक्षां चरति यदि च द्वे दत्तं पश्यति समग्रानयति ॥२॥ मलयो वा ॥ ॥ मण्यो वेति वक्तव्यम् । पयायते पयस्यते ॥ ॥ ओषसाभ्यस्मा निजम् ॥२॥ ओषसांप्सरसांनिजं महा पा वक्तव्यं । ओषसां न यो भर्हि जज्ञान । अप्सरायते । अपर आहु-मलोपो ऽप्सरस एव, पर्याप्त्यत इत्येव भवितव्यम् ॥ कथमोषायमानं यो भर्हि जया नेति ? ॥ छान्दर्मं प्रयोगः, छन्दमि च दृष्टमनुविधीयते ॥२॥ आचार वगमर्त्याहोडेभ्य क्त्वा ॥२॥ आचारेऽवगारमङ्गीरहोडेभ्य क्त्वा वक्तव्यं । अवगारभते । अवगारभायते । गारम् ॥ जीर्व-विह्वीवने । विह्वीवायते । ह्वीर्व ॥ ह्वीर्व-विह्वीवते । विह्वीवायते ॥ [ह्वीर्व] ॥

प्र] इह 'वाक्काम्यतीति सप्रसारणिक्रियामस्मिन्स्मात् पूर्वं परिहार आधरणं च वातो स्वरूपग्रहणं तत्प्रत्यये कार्यविज्ञानम्' । [काम्यञ्] ।

उपमाना । कुठ्यामिति । उपमेये मतमोषवणादुपमानमपि सप्रम्यन्तीमिति कर्मविवक्षापामेन प्रयोगाऽमभवाद्भार्तिकारम्भः । [उपमानावाचारे] ॥

कर्तुं क्यट् । सलोपविशेषं 'कर्तुं'रिति स्थानपरीमकारेण कर्तुर्विशयणत्वात्तदन्तं रिभिनद्धावाङ्मायन इत्यादी मलोपाऽभावः । सलोपसंक्षिप्तयोगेनेति । एकवाक्यता मनियोगार्थं च चानन्द मन्वा योयते । वक्तव्यभेदमन्वाचये च चानन्दमाधिम्य उ] नियनार्थनयऽऽदिपाठफल सम्पन्नमित्यर्थः । वाक्काम्यतीति । 'किञ्चिच्चिच्छा'ति वार्त्तिकेन किन्दीर्घाऽमप्रसारणानि । अस्य प्रयोगस्य सत्त्वे दृष्टं मानं चिन्त्यम् । पूर्वपरिहार इति । यथादिभ्यो विहितं स्तौत्यर्थः । वाक् अम् इत्यवस्थायां मय्यप्रगन्तर्नाऽयं वन्यादिभ्यो विहितः । 'काम्यचक्षित्करणेऽनर्थक्य'मिति वार्त्तिकं विराम्य 'पुत्रकाम्यतीत्यादी 'मिति शिष्टस्य स्वरं वाग्न्वा विस्वर एव यथा म्यादिति चित्त्व'मिति ह्रस्वतात्पर्यमाप्तम् । [काम्यञ्] ॥

कर्तुं क्यट् । एकवचस्यलोपपादक-मनियोगार्थञ्चेत्यादि । एतावन्तैरेव

- १ 'प्रासादीयति कुठ्या, कुटीयति प्रमाद इत्यत्रापि यथा स्यात्' पा० ।
२ 'तत्रैव स्यात्' पा० । ३ 'भैत्र' पा० । ४ 'ऽर्हि' पा० । ५ 'ओषस्यत' पा० ।
६ 'छान्दमन्वात्मिद्धम्' पा० । ७ 'विह्वीव' पा० । ८ 'विह्वीव' पा० ।

किं प्रयोजनम् ? ॥ त्रियावचनता यथा गम्यते ॥ नैतदस्मि प्रयोजनम् ।
धातव एवाऽऽगममादय । न चैव ह्यर्था आदिश्यन्ते त्रियावचनता ॥
गम्यते ॥ इदं तर्हि प्रयोजनम् अवगत्वा विहोवा विहोडा । 'अप्रत्यया'दित्य-
कारप्रत्ययो यथा स्यात् ॥ मा भूदेवम्—'गुरोश्च हल' इत्येव भविष्यति ॥
इदं तर्हि प्रयोजनम्—अगत्माचक्रे विहोवाचक विहोडाचक्रे । 'कारप्रत्य-
यादाममन्त्रे लिटो'भ्यामप्रत्ययो यथा स्यात् ॥ अपर आह—'सर्वप्रातिपदि-
केभ्य आचारे क्तिञ्च वक्तव्य' । अस्ति गर्हभतीत्येवमर्थम् ॥ न तर्हीदानीं
गत्माचनुक्रमण कर्तव्यम् ॥ कर्तव्यं च ॥ किं प्रयोजनम् ? ॥ 'आमनेपदा-
धाननुबन्धानामह्णपामो'ति । गल्म क्त्वा होड ॥

प्र] परिहार । अपर आहन्ति,—मनभेदप्रदर्शनायौपन्यास न त्वय स्थित पक्ष
इत्याहुः । त्रियावचनतेति । वाचारलक्षणात्रियावचननेत्यर्थो विवक्षित , धातुपाठे
हि पात्रनेपा त्रियावचनता मिदं च । न चैव हन्ति । अनेकार्थत्वाद्वातूनामाचार-
वियागसि वस्थाऽमिदं वादिन्यर्थ । अस्तीति । प्रातिपदिकादेवायं द्विविधीन न
सुबन्तात् । तेन पदत्वाऽभावादतो गुण इति परस्परं च भवति । एतच्च 'सर्वेभ्य' इति
वक्तव्ये 'सर्वप्रातिपदिकेभ्य' इति वचनाद्व्यत्ये । आरमनेपदार्थानिति । वान्येऽ-
कारस्यानुदात्तवादानुनामिकत्वं प्रतिज्ञाते इति भावः ।

उ.] वाक्यतन्निष्कृतिर । अनेन विधेयाऽनेकत्वात्त्वधनेरवास्यते'ति पराम्भम् । इत्या-
हुरिति । अत्र एवापगमभाष्ये 'पयायते' इत्यत्रैव कथं स्यान्मलोपमक्षियोगादि
त्वादिति शङ्कां तत्र प्रयोगाऽभावरूप समाधानमनभिधानाऽन्यदेव समाधानं कृतम् ।
त्रियावचनत्वस्य धातुगणमध्य तत्तदर्थविशिष्टताम्पठितत्वादेव मिदं वादाह—
आचारेति । भाष्ये न चैव ह्यर्था इति । अस्य 'धातुपाठे' इति शेषः । 'अर्था'
इत्यस्य—गवेष्या इत्यर्थः । त्रियावचनतेति । तादृशविवेच्यर्थः । 'गम्यत' इत्यस्य
'लोकत' इति शेषः । अर्निर्दिष्टार्थानां धातूनामेवाऽनेकार्थत्वमिदं वाच्यार्थं मन्ये ।
वाक्य इति । वार्निर्दिष्ट इत्यर्थः । अस्मरस्येति । ननु त्रिष्वकारस्यैवानुदात्तत्वमनु-
नामिरत्वस्य प्रतिज्ञायता विनयेनाऽनुकृष्यप्रयस्वरूपेणेति चेन्न, 'अध्वनी'त्यादा-
प्यामनेपदायत्त । अतिरिक्तत्रिष्वकारेण तु गौरवमिति भावः । भाष्ये आमने-
पदार्थानित्यादे—'अमृषेपये किष्वातिशोने'ति शेषः । असह्युच्यमिति । तदुक्तं वि-
ष्टमर्गाऽन्तरग्रन्थेणैव दृष्टव्यमिति । अत्र एवेत्यर्थः । अन्यथा त्रिष्वकाराणां-
वाचनन्यानां त्रिविधमनुदात्तापदेशाऽभावान्ता न स्यात् । प्रथमे तु तस्य माना-
न्तरेण मिश्रभागादुपदेशात् । तद्विशिष्टस्य त्रिष्वकारस्युपदेशा एवेत्यनुबन्धानामेका-
न्यत्वे करणशब्दे 'उपदेशा'दन्ते च न दोषः । अत्राह च 'प्रत्ययान्तादानो निरवे-

भृशादिभ्यो भुञ्ज्यच्चेलोपश्च हल् ॥ ३।१।१० ॥

हलो लोपमन्त्रियोगेनाऽऽ क्यङिर्घायते । तेन यत्रैव हलो लोपस्तत्रैव प्राप्नोति ॥ नैव दोष-प्रधानशिष्ट क्यङ्, अन्वाचयशिष्टो हलो लोपो, यत्र च हल् पश्यन्मिति ॥*॥ मृशादिवभूततद्भावप्रत्ययम् ॥*॥ मृशादिभ्यभूततद्भावप्रत्ययं कर्तव्यम् । इह मा भूत-क दिवा मृशा भवन्तीति ॥*॥ च्वप्रतिपत्तय नर्पस्य च भवत्यर्थं स्यङ्चनान् ॥ ॥ च्वप्रतिपत्तेश्चाऽनर्थक ॥ किं कारणम् ? ॥ 'भवत्यर्थे क्यङ्चनान्' । भवत्यर्थेहि क्यङिर्घायते ॥*॥ भवतिनामे च्विगणम् ॥*॥ भवतिना योगे च्विर्विधीयते । नत्र च्विनोन्वात्तस्याऽर्थस्य क्यङ् भविष्यति ॥ डाजन्नादपि ताडि न प्राप्नोति-पटपटायते । पटपटायति । डाजपि हि भवतिना योगे विधीयते, भवत्यर्थं क्यङ् ॥*॥ टाचि वचनप्राप्तम्यान् ॥*॥ टाचि वचनप्राप्तम्याद्भविष्यति ॥ किं वचनप्राप्तम्य ? ॥ 'लोहितादिङागम्य क्य'पिति ॥ इह किं चिदक्रियमाणं चाद्यते किं चिच्च क्रिय

प्र] भृशादिभ्यो । हल् इति । हल्य भृशादयो विद्येयन्ते तेन ह्यन्तानमेव क्यङ् लोपाभ्या भवितव्यमित्यर्थः । प्रधानशिष्ट इति । वास्यभेदेन मवेभ्यो मृशादिभ्यः स्यङ् विनाय हलन्ताना लोपो विधीयत इत्यर्थः । अन्येषाऽनर्थक पाठस्यादृष्टत्वात् । क दिवा मृशा भवन्तीति । ते गत्री मृशाऽऽलोका नमृशादयस्ते दिवमे क प्रदेहे भवन्तीत्यर्थः । अत्राऽभूततद्भावाऽभार । च्विनोक्तत्वाविति । च्विमन्त्रियतेन भवतिनेत्यर्थः । टाचि वचनप्राप्तम्यादिति । अप्रयुक्त एव भवतां भवत्यर्थेवैवशाया वचनप्रमाणात् । विधाय भवत्यर्थे क्यङिर्घायत इत्यर्थः ।

उ] न विधेय' इति 'हन्वन्तश्च' इति सूत्रमभाष्यं मङ्गलम् । अन्यथा यन्मादिहलन्तप्रवृत्तिरे विधेय म्यान् । अन्यहलन्तम्यन्वाचारकि'नेति तदास्य ॥ [कृतं क्यङ्] ।

मृशादिभ्यो । ननु मृशादीना ह्यप्रतिपत्तयमेव मृशादीनामेव प्राप्नोतीत्यस्य व्यावर्त्ताऽभाव इत्यत आह-हलेति । आहृताना विभक्तिविधिरिगमेनेति भावः । अन्यथा हि नर्पत्र हलो लोप मृशादिभ्यावादेदित्याशयः । मृशाऽऽलोका इति । अविद्यऽऽलोका इत्यर्थः । भवत्यर्थे च्वेविधानेन 'च्विनोक्तत्वा'दित्यमङ्गलमेत्यत आह-च्विमन्त्रियतेनेति । भाष्ये-डाजन्तादपिति । 'स्य'पिति दोषः । वचनप्रमाप्तस्य क्यङ्प्रत्ययं हेतुत्वे स्यङ्पदानमभिधायारे भवनेरपि प्रत्यय म्यादत आह-अप्रयुक्ते इति । भवत्यर्थेति । 'हन्वन्तिरोग' इत्यस्य डाज्विद्वत्वनुगतस्य तदर्थरेग इत्यर्थः । च्विविधौ तु शब्दयोग इत्येवार्थ इति भावः । हन्वन्तिनाम द्व क्यङ्योऽपि टाचिनि ज्ञाप्यत इति इतिप्रत्ययम्यादीदमेव तापसम् । भाष्ये-अक्रियमाणमिति । अभूततद्भावप्रत्ययमित्यर्थः ॥ नञिवक्तु-

मार्गं प्रत्याख्यायते ॥ म सूत्रभेदः कृतो भवति ॥ यथान्यासमेवाऽस्तु ॥ ननु
 चोक्तमिह कस्मात् भवति च दिवा भृशा भवन्तीति ? ॥ ॥ ननिवयुक्त-
 मन्यमदशाधिकरणे तथा ह्यर्थगति ॥ ॥ नन्युक्तमिवयुक्तं वा यत्किं चिदिह
 दृश्यते तत्राऽन्यस्मिन्स्तत्सदृशे कार्यं विज्ञायते ॥ [किं कारणम् ? ॥ तथाह्यर्थ-
 गतिः ॥] तथा ह्यर्थो गम्यते । 'अप्राज्ञमानये'त्युक्ते प्राज्ञसदृश एवानीयते
 नासौ लोष्टमानीय कृती भवति । एवमिहाऽन्यव्येतिरिति विप्रतिषेधादन्यस्मिन्-
 व्यन्ते विरसदृशे कार्यं विज्ञास्यते ॥ किं चोन्वयस्तोऽप्यन्त विरसदृशम् ? ॥
 अभूततद्भायः ॥

इह वाधिप्रकृतयः सोपसर्गाः पठ्यन्ते-अभिमनम् सुमनस् उन्मनस्
 दुर्मनस् । तत्र विचार्यते-भृशादिपूषसर्गः प्रत्ययार्थविशेषणं वा स्यात्-अभि-
 भवती सुभवतायुक्षवती दुर्भवतापिति । प्रकृत्यर्थविशेषणं वा, -अभिमन-
 सन्वात् सुमनसन्वाद्दुर्मनसन्वाद्दुर्मनस्त्वर्थद्वेति । युक्तं पुनरिदं विचार-
 यितुम् । ननुनेनेऽप्यदिधेन प्रकृत्यर्थविशेषणेन भवितव्यं बाधता प्राक्प्रकृतेः
 पठ्यन्ते ॥ यदि हि प्रत्ययार्थविशेषणं स्यात् । प्राग्भवते. पठ्येरन् ॥ नेने शाक्याः

प्र.] यथान्यासमिति । 'अन्वे'रिति पर्युदागाधयेण दोषद्वयस्यापि परिहार इत्यर्थः ।
 इह वाधिति । यदा मन शब्देनाऽसमन्ता एव सुदुरभय इति पक्षस्तदा प्रत्य-
 यार्थविशेषणं ते भवन्ति । मन शब्दधाऽवृत्तिविषये तद्वति वर्तते । मनस्वी सुष्ठु-
 भवति, उद्धवति, दुष्टु भवति, आगिमुद्धयेन भवतीत्यप्रापं क्वद्विधिः । अन्ये-
 त्वाहुः -प्रायर्थस्याऽप्र वृत्तिविषये भवतेर्ग्रहणं, तेन मन कर्म शोभनं प्राप्नोतीत्यादि-
 रर्थः कथञ्चन भवति । यदा तु मन शब्देन स्यादीनां बहुव्रीहिरिति पक्षस्तदा
 प्रकृत्यर्थविशेषणं ते भवन्तीति विचारः कियते । प्राक्प्रकृतेरिति । प्रकृतेरेवानयवा

व] मिनि न्याये श्वयुक्तमिति दृष्टान्तार्थम् । अन्यस्मिन्स्तत्सदृशे इत्यनेनाऽभेदेपि
 ग्राह्यमस्तीति सूचयति ॥ प्राक्प्रकृते पाठेन प्रत्ययार्थविशेषणमप्यपक्षोऽगभावितोऽन-
 शाद-यदेति । गमनत्वाऽगमन्तत्वाभ्यां पक्षद्वयसम्भव इति भावः । 'अगुमना
 गुमना भवती'त्यर्थस्य कथञ्चनाप्रतीतिं समाग एवाऽऽवश्यं'ऽन आह-मन-
 शब्दभेति । तदपे मनुष्यादीनामेव साधुवाग्भक्षणयाऽपि प्रहनिमात्रस्याऽप्राप्तुं
 स्यादत्र आह-अन्वे इति । अगुमना गुमना भवतीत्यर्थस्तु पक्षद्वयेऽप्यर्थ इति
 भावः । मन.कमेति । मन कर्म शोभनं कर्म प्राप्नोतीत्यन्वयः ॥ प्रकृते प्राक्पाठे
 तत्राऽगमनानगमनान्याम्पशुद्वयोरपत्तेरुक्तं चेनाह-प्रकृतेरेवेति । शरयवर्गयन्धे

१ 'तनी' । २ अर्ध पाठः क्विद्वि नामि मन्त्र उप. । ३ 'विशानाऽन्य-
 दन्व्यन्त' । ४ 'वा'शब्द बाधेन । ५ 'ननु तेना' पा० । ६ 'स्यात्' पा० ।

प्राग्भवते पठितुमाप्नुव विशिष्टे हि प्रत्ययायै भृशादिमात्रादुपसि प्रस्येत ।
तस्मात्रैव शक्य वक्तुम् । न चेदेव जायते विचारणा ॥ कश्चात्र विशेष ? ॥

॥ ॥ मृणादिपूषसर्गं प्रत्ययार्थविशेषगमिति चेन्म्वरे दोष ॥-॥ मृणादिपूषसर्गं प्रत्ययार्थविशेषगमिति चेन्म्वरे दोषो भवति । अभिमनयायते । 'तिङ्गितिङ्' इति निघात प्रत्ययेन ॥ अन्तु तद्दि प्रकृत्यर्थविशेषगम् ॥*॥ मोपसर्गादिनि चेदटि दोष ॥*॥ मोपसर्गादिति चेदटि दोषो भवति । स्वमनायतेति ॥ अचल्य मिङ्मुच्यते- 'अटि दोषो भवतीति ॥-॥ अङ्-यन्दिर्वचने ॥' ॥ अङ्-यन्दिर्वचनेष्विति वक्ष्यम् । अटि उदाहृतम् । ल्यभि-मुमनाय । द्विर्वचने- अभिमिमनयायते ॥ नैष दोष ,अवश्य मद्भामयते मोपसर्गादुत्पत्तिर्वक्ष्या । 'अमद्भामयते शूर' इत्येवमर्थम् । तद्विषयार्थं भविष्यति 'मद्भामयते' इति ।

प्र] पूर्वभूता पश्यन्त्यर्थे । निजात् इति । मन शब्दान् स्थितिकृते मनस्येति इत्यस्य निबन्धनस्य पदस्याऽनित्यत्वात् । स्वादे पशुदुत्तरत्वात् । प्रकृत्यर्थविशेषणत्वे तु सुमनाय इत्यादि निबन्धन मपद्यत इति तस्मान्निरिच्छपदान्तराऽभावाच्चिदात्ताऽभावः । उपसर्गस्य च धात्वन्तर्भावान्न पूर्वमण्ये प्रकृतम् । स्वकृते च तस्याऽनुप्रवेशः सत्यनिरिच्छपदाऽभावात्तन्मयाऽभावाच्चेष्टाऽप्रमत्तः । स्वकृन्नाच्च सति कृते गोपम गम्य द्विवचनप्रसङ्गः । अवश्यमिति । प्रमशब्द एव युद्ध वर्तत सम्मान्यतांशः ।

४] यथा । प्राच प्राचप्रवान्प्रवरेभ्यः प्राचः । बहुर्महिविवक्षन्मुत्तमि यथाय ॥
 'न चंद्रेव जायते विचारणं स्वम्य' 'ममस्तत्राऽममन्त्वाभ्या'मिति शेष ॥

समायाऽभावादिति । नान्तेन समायाऽभावादित्यर्थः । अन्त्युक्तं मनाने विप्र
नगस्य षोऽत्यक्षिनि मूर्तार्यं क्षिनि भावः । तत्राऽद्विर्वचनयोरनिष्टदेशे प्राप्तिः, त्यप
स्त्वनिष्टिरेवेने भवः ॥ मन्त्रे-अवश्यं मद्भामयतेरिति । सद्भामयने मोपमर्ग
द्योपनिर्भरति निद्रा, तथा शिबुपनिर्वन्त्येत्यर्थः । अवश्यमित्यनेन चाऽस्य फल
नरमपि सूचितम् । तच्च मम पूर्वम् । अन्यथा 'तत्करोती'त्यनेन मिदं तद्व
यर्थं स्पष्टम् । तदनयत्तुद्ररति-अमद्भामयतेति । यद्यपि मद्भामयने 'स'
शब्दो नैरमर्गमयपि 'मापयर्गा'दित्यस्य मोपमर्गममानाकारादित्यर्थो बोध्यः ।

ननु 'प्रतिपदिशश्चतुर्थ' इत्येवमिदं विद्व इति चेत् 'प्रत्ययो'त्यादायुषमर्गं
गहितमर्थं धत्तुमा शब्देनैवैवमपि तद्विनिर्णयनस्यैव शानुत्वबुद्धितारण्यं तस्य
स्वत्वं । प्रकृतं तु विदिगमर्थं प्रकृतित्वेनोपदेशास्वादीनां वाचकं राद्य विदिग-
मर्थं धत्तुमाशक्तिरित्यनन्तरं । तद्वै-ग्रामशब्द एवेति । अनेनेतरप्रोक्तमान्य
वेदिगम् । समान्यत इति । क्रियापदस्युक्तानां क्रियाविशेषदोतस्त्वस्य दृष्ट

सोपसर्गाद्यान्यस्यासोपसर्गादिति ॥

यदि नियमं क्रियते स्वतो न सिध्यति ॥

एव तर्हि भृशादिपूपसर्गस्य पराह्वद्वाय वक्ष्यामि ॥

यदि पराह्वद्वाय उच्यते अह्व्यन्दिर्वचनानि न सिध्यन्ति ॥
स्वरविधाविति वक्ष्यामि ॥ एव च कृत्वाऽस्तु प्रत्ययार्थविशेषणमपि ।
मनु शोक-‘भृशादिपूपसर्गं प्रययार्थविशेषणमिति चे स्वरे दोष’ इति ॥ स्वर
पराह्वद्वायेन परिहृतम् ॥ अयं तर्हि प्रत्ययार्थविशेषणे सति दोष-‘क्यटोक्त
त्वात्तस्यार्थस्योपसर्गस्य प्रयोगो न प्राप्नोति ॥ किकारणम् ? ॥ उपसर्गानामप्रयोग
इति । तद्यथा- अपि वा इयेनायते’ इत्यत्र क्यटोक्तत्वाद्वाच्यार्थास्य आह

प्र] यानुमानात् क्रियाविशेषणान्न सशब्द । तथा च ‘वा पदान्तस्ये’ति परमवर्ण
विरूपो भवति । उपसर्गमदशाऽनर्थकशब्दान्तराऽप्ययं तु सप्रमशब्देभ्युपगम्य
माने परमवर्णविरूपो न स्यात् । तत्र ‘ग्राम युद्ध’ इत्येव वक्तव्यं, सशब्दस्तु योतन
प्रयोगदर्शनादभ्यते । यथा ‘इस्मरणे’ ‘इच्छयने’ इत्यनयोपसर्गः । नियमार्थस्तु
साममेतिपाठः । नियमार्थत्वे च प्रत्ययोत्पत्तायुपसर्गं पृथक्कृतम् । अतो धातो
तथामनन्तभावाद्येष्टमदादि सिद्धं । प्रययार्थविशेषणपक्षे तु विरोधादभूत
तद्वाक्यविपत्त्य नार्थयते । असम्भामयतेति । सम्भामयतिरनुदात्तद्वेदव्य ।

उ.] चेनाऽनापि युद्धमियायोनरन्वमनुमीयत इत्यर्थः । उपसर्गसदृशाऽनर्थकेति,-
अनर्थकत्वमात्रं निषिध्यते । तन्मदशो निपात इत्यर्थः । इच्छित्यम्-उपसर्गममाना
कारत्वेन निपातत्वादनर्थकस्यापि निपातस्य प्रातिपदिकत्वेन सुषन्तत्वात् ।

तत्रेति । युद्धे वर्तमानो यो ग्रामशब्दस्तस्मादित्युत्तिगामर्थेन सम्पूर्वाद्-
विष्यति शिक् । तद्विशिष्टादेव च निष् भविष्यतीति भावः । नियमार्थं इति ।
‘सङ्ग्रामयतेरेव गोपसर्गाद्यथा निरुत्पत्तिस्तथा प्रत्ययोत्पत्तिः, अन्यस्मात् सोपस
र्गाद्यथा निरुत्पत्तिर्न तथा प्रत्ययोत्पत्तिरिति नियमार्थः । सपत्तिमाह-प्रत्ययो
त्पत्ताविति । प्रत्ययोत्पत्तिमात्रे पृथक्करणेऽपि सामर्थ्यात्तद्विषये लक्षणे
‘सुषन्ता’दित्यसौ ‘यस्माद्विहितमन्त्रादी’त्यशाऽप्रवृत्त्या प्रत्ययोत्पत्तिरिति भावः ।
पृथक्करणं ज्ञातममानाऽभावः । अतएव ‘मुमनाग्रे’त्यादी पुन ज्ञान्तन
समानं त्यगिद्विरिति ज्ञयम् । ननु प्रत्ययार्थविशेषणपक्षोऽमहत्त, तत्र मनस्वी
मुष्ट भवतीत्याद्यर्थेऽभूततद्वादाऽभावात् आह-प्रत्ययार्थेति । एवम नदिरोधादेव
प्रत्ययार्थविशेषणपक्षोऽमहत्त इति भावः । सङ्ग्रामयतिरनुदात्तद्वेदव्य । ‘सङ्ग्राम
युद्धे’ इत्यत्राऽकारस्याऽनुदात्तत्वाऽनुनामिकत्वे गतिराये । अथवा च तस्याऽच्चारि

१ ‘मिति’ । २ ‘स्य आत् प्रयोगा’ । ३ ‘इति’ । ४ ‘उदिगिदि’ ।

प्रयोगो न भवति ॥ अस्यत्र विशेष, एकैनात्र विशिष्टे प्रत्ययार्थे प्रत्यय उत्प-
द्यते । इह पुनरनेकेन । तत्र मनायत इत्युक्ते सन्देह म्यान्-अभिभवतां सुभ-
वताबुद्धयतां दुर्भवतांति । तत्राश्वमेदार्थमुपमर्गं प्रयुज्यते ॥

यत्र नह्येकेन-उत्पद्यते ? ॥

अत्राप्यनेकेन ॥ “पुच्छादुदमने पुच्छधमन पुच्छपथ्येन च”ति ॥ इति ॥

लोहितादिडाङ्म्यः क्यप् ॥ ३।१।१३ ॥

विमर्धं ककार ॥ * ॥ [ककारो] गुणगद्विप्रतिषेधार्थं ॥ - ॥ इति चेति गुण-
वृद्धिप्रतिषेधो यथास्यात् ॥ नैनदस्ति प्रयोगन, सार्वशानुकार्थवानुस्योरहस्य-
गुण उत्पद्यते । घातोश्च विहित प्रत्यय शेष आर्द्धधानुकम्पता एभते, न चाय-
धातोर्विधीयते । लोहितादीनि प्रातिपदिकानि ॥ सामान्यग्रहणार्थस्त्वहिं ॥ इ-
मामान्यग्रहणार्थेनाथं ? ॥ ‘न क्ये’ इति ॥ नाय नाम्नाद्विधीयते ॥ इह तर्हि-
‘यस्य हल’ ‘क्यस्य विभाषे’ति ॥ नाय हलन्ताद्विधीयते ॥ इह तर्हि ‘आपस्यस्य
च तद्धिते नाति’, ‘क्यस्योश्चे’ति ॥ नायमापस्याद्विधीयते ॥ इह तर्हि ‘क्या
एउन्दमी’ति ॥ ‘याएउन्दमी’त्येव तद्वन्त्य । चुरण्युस्तुरण्युर्भुरण्युरित्येवमर्थम् ॥
इह तर्हि प्रयोगन-यस्यदृक्ककार इति दीर्घवन्तत्र द्विद्वहणमनुवर्तते तदि-
हापि यथा स्यात् लोहितार्थंते ईति ॥ किं पुन कारण तत्र द्विद्वहणमनुव-
र्तते ? ॥ इह मा भूत्-उरया घृण्युयेति ॥ यदि द्विद्वहणमनुवर्तते पित्य-

प्र] लोहितादि । भुरण्युरिति । कृष्णादियगन्तादुप्रत्यय । उरयेति । मुपा मुगुगिति
उ] नाभ्यान्ममुदायनिशेषकतानि भाव । नन्वकारस्याऽनुगतं याऽनुनामिकत्वं प्रतिज्ञाने
तन्नामभ्यामुच्चारणस्यऽन्यवद्वितीतरस्ये इत्वे लोपे उपस्थिते मान्नग्रामशब्दस्य
नदन्तस्य वा लोपे युद्धे वर्तमानाऽभावेन ‘युद्धे योऽय ग्रामशब्द’ इत्य-
नुवादाऽमम्भन सम्पूर्णस्याऽत्ययेन च भद्राम युद्धे वर्तते ततश्च निनिर्दयं
विशिष्टात्प्राप्त्याऽन्यत्वेन कथनियमार्थमिति चेन्न द्वितीयमकार प्रश्नस्य तस्याऽ
नुगतत्वाऽनुनामिकत्वं प्रतिज्ञेये इति तत्तापर्यान् । अत्राऽनुगतत्वं मान विन्यम्
भाष्यप्रयोगस्य पात्रित्यामनेपदोपपत्ते ॥ भाष्ये-एवन्तर्हि भूनादिभूषणस्येति ।
मनादिषु पात्रित्योपगमस्यन्वर्थं । तेन ‘अभिसृजायते’ इत्यादी न निषात् ।
‘देवदत्त मुमतायत’ इत्यादी च गोरपि ‘निहृति’ इति निषात् ॥ [कर्तुं क्यप्] ।

लोहितादिडा । भाष्ये-गुणवृद्धेति । गणरत्नपत्रिगन्तेभ्यस्तप्रति ॥

१ च कचिज् । २ इह लुप्त मम्प्रति । ॥ ८ ॥ ककारो गुणगद्विप्रतिषेधार्थं
॥ - ॥ इति वार्तिकमेतदिनि शब्द । ३ ‘द्वितीये’ पा० । ४ ‘त्येनावद्ध’ पा० ।
५ लोहितापति पा० । ६ इति कचिज् । ७ ‘यदि तत्र’ पा० ।

मिति पितृ रीड्भावो न प्राप्नोति । रीड्भावे द्विद्वहणं निवर्तित्यते ॥

यदि निवर्तते कथमसूया वसूया च यजामहे इति? ॥ असूयतेरसूया वसूय-
तेर्वसूया ॥ अथ वा छान्दसमेतत् । छानुविधिश्च छन्दसि भव[ती]ति ॥ यदि
छान्दसत्वं हेतुर्नाऽर्थं द्विद्वहणेनाऽनुवर्तमानेन ॥ कस्यात् भवति उरया धृष्णु-
येति ? ॥ छान्दसत्वात् ॥ अथ वाऽस्वत्र दीर्घं च, छान्दसं ह्रस्वं च भविष्यति ।
तद्यथा—‘उपगायन्तु मां पश्यो गर्भिण्यो युवतय’ इति ॥

अथ किमर्थं. पशारं ? ॥ [पशारो] विशेषणार्थं ॥ क विशेषणार्थेनार्थं ? ॥ ‘या
कथप’ इति । वा यादिति सुष्यमाने—‘पाश्या’ भेतोऽपि प्रसज्येत ॥ नैतदस्मि
प्रयोजन परस्मैपदमित्युच्यते न चाऽत्र परस्मैपदं नाप्यात्मनेपदं पश्याम ॥
सामान्यग्रहणाविधातार्थस्तर्हि भविष्येति ॥ सामान्यग्रहणाविधातार्थेनार्थं ? ॥
‘क्याच्छन्दसी’ति । याच्छन्दसी चेव चै तद्वक्तव्यम् । तुरण्यु. तुरण्यु भुरण्यु-
रित्येवमर्थम् ॥ ॥ लोहितडाग्न्यं ययत्वनम् ॥ ॥ लोहितडाग्न्यं कथम्वक्तव्यः ।

प्र] तृतीयास्थाने यादेशः । पिभ्यमिति । पितुरागतमिति ‘पितुर्वचै’ति यप्रत्यय ।
यदीति । यदि रीड्भाव एव निवर्तते न तु दीर्घविधावपि तदा असुवसुराच्चाभ्या
पूर्ववशादेशो कृते दीर्घाभावादसूयावसूयेति न सिद्ध्यति । असूयते वर्णादियगन्त-
न्याऽसूयेति । वसूयतेरिच्छाप्रयजन्तस्य वसूयेत्युत्तरम् । अथ वेति । वर्ण-
व्यत्ययेन दीर्घं कियतदत्यर्थं । यदीति । अनेन क्वार प्रत्याख्यात । इदानीं
पशारप्रयाख्यानाय विचारं क्रियते—अथ किमर्थं इति । पाशयेति । ‘पाशा
दिभ्यो य’ इति समूहे यप्रत्यय । ‘वा या’दिति सून विषयं मन्यते । तापि कृत्-
एकादेशस्यान्तवद्भावात्प्रत्ययान्तमेतत् । नैतदस्तीति । सामान्यविहितानामामने
पदस्मै पदानां नियमार्थं प्रकरणमित्यदोषः । लोहितडाग्न्यं इति । आदिशब्द

उ.] पिभ्ये यदि रीड् । यस्येति लोपः । ननु द्वितीति निरुक्तावसूयेत्यपि सिद्धमन
आह—यदीति ॥ उत्तरमिति । असूयया धनेच्छया च यजामहे इति ध्रुत्यर्थः ।
अग्रययान्तटावन्ताद्विभक्तेऽग्रन्दसो तुगिति भावः ॥ अथ वेति पञ्चे प्रार्थनसुभिध
यजामहे इत्यर्थः । भाष्ये नाऽर्थः, द्विद्वहणेनेति । अथ एव ‘ज्यादादीश्रम’ इत्यम्या
ऽऽवृत्तपरिभाषाप्रकृत्य सङ्गच्छते ॥ नियमार्थमिति । ननु नियमार्थेनऽपि पाश्या-
सभ्यादिशब्देभ्यः शाचारत्रिबन्तभ्यः पञ्चे तत् स्थातथाहृत्यर्थं पशारोच्चारणमिति
चेन्न, एतद्भाष्यप्रानाण्येन मृत्भूताऽनुसन्धमन्यद्वा निर्मितभाषायाऽऽचारत्रिबन्ते एत
त्प्रकरणाऽप्रवृत्ते । धनभिषानादीश्रमे विषये आचारत्रिपोऽभाव एवत्यन्ये ॥

१ च कचिन्न । २ ॥ ॥ ‘पशारो विशेषणार्थं’ ॥ ॥ इति कर्त्तव्यम् ।

३ इदं कचिन्न । ४ ‘अत्रापि’ पा० ।

लोहितायति, लोहितायने । पण्डयति पण्डायते । उर्मदमायति उर्मदमायने । मर्मदयति मर्मदयते ॥ अयाऽन्यानि लोहितौदानि ? ॥

॥*॥भृशादिष्वितराणि ॥ ॥ भृशादिष्वितराणि पठितव्यानि ॥ किं प्रयो जनन् ? ॥ 'उनि' इत्येवमेव यथा स्यात् । [लोहितादि] ॥

कष्टाय क्रमणे ॥ ३१।१५ ॥

'कष्टाय नि नि निपात्यते' ॥ कष्टार्थं दाबतुर्थात्मनोऽप्यमणोऽनार्थे क्यन्तिपात्यते । कष्टाय कर्मणं सामानि-कष्टयने ॥ अथत्पामिदमुच्यते-कष्टायै क्रमण इति । ॥ ॥ मज्जकुरकष्टायनेभ्य कष्टयिक्तीर्याम् ॥*॥सप्तकथं प्र] प्रत्यापाननेन । अपठितपठितपठितानि न भवन्ति तस्य वार्तिककारेण वृत्तिनत्वात् । [लोहितादिनाम्] ॥

कष्टाय । कष्टयेति किं निपात्यते इति । विशङ्कानार्थमेव क्रममिति विशेषो न लभ्यते इति क्रमविशेषणमात्रं निपातनाश्रयणम् । सन्नति । सन्न-उ] भाष्ये भृशादिष्वितराणांति । नन्वभूतनदावे क्यञ् क्यन्तु तरभाव-इति नदभावे पदद्वयार्थमाशङ्क्यादिप्रवृत्तिमिति चेन्न अत्राप्यन्वरित्यनुवर्तयाम्यपि अभूतनदा एव प्रक्रमे । त एव नियोमनशयं मृशादिपठ इत्युक्तम् । अदृष्टेति । तेन 'वर्मयति चर्मान' इत्यादि उपायुक्तमन्त 'नाऽय हलन्ता द्विधीन' इति भाष्यान्वयानि बोधम् ॥ [लोहितादिनाम् क्यप्] ॥

कष्टाय क्रमणे । 'कष्टं दाबतुर्थात्मनोऽप्यमणोऽनार्थे क्यन्तिपात्यते' इति विशेषो न लभ्यते तदर्थं निपातनमित्यह-विधाविति । भाष्ये क्रमणोऽनार्थ इति । यद्यत्र अनार्थमेव क्रमोऽन्वयान्तरा 'कष्टाय क्रमणे कुटिले भवतीत्यर्थ' स्यात् । न चाऽन्वयः सन्नतः सन्नो गम्यते । किञ्च 'सत्रादिभ्य' इति वार्तिकभाष्ये 'सत्रादिभ्य इति रिमर्थ' 'पुटितायाऽनुशास्य कामनी'त्युदाहरणे 'कुटिलार्थ' इत्यस्य वैयर्थ्यापत्तिः । किञ्च 'चतुर्थ्यान्भ्य' इति रिमर्थम्, अनार्थवयुक्तं पन्थानं लक्ष्मीत्यर्थमन्त कष्ट कामनीत्युदाहरणभाष्ये दत्तममन्तं स्यात्, अनार्थरूपे क्रमोऽन्वयान्तरावित्युक्तम् । तस्मादनार्थे इत्यस्याऽनृत्यविषय क्रमणे इत्यर्थः । स्वार्थिनाऽऽन्वयाऽऽनर्थवशत्वेन न तत्पुष्टम् । एवमाऽनृती वर्तमानान्कष्टाच्चाक्रमणोऽर्थेऽनर्थमित्यर्थः फलति । 'कष्टाय क्रमणे सामानि'त्यस्य च कष्टमष्टु कर्म कर्तुं गच्छन्त्यर्थः । वन्तु च पपम् । तेन पापार्थकष्टाऽऽश्रयस्य इत्यर्थमन्तं निपातनम् । तेन तु सपरान्तं समनुभूतिं क्रमनीत्यर्थे न । एतद्वयं धनयना 'कष्टाय

१ नर क्विच २ 'जस' होलातीति शय । ३ नित्यमन्ते । ४ ॥*॥ कष्टादाबतुर्थात्मनोऽप्यमणोऽनार्थ क्यञ् इति वार्तिकमित्यन्ते । ५ 'कष्टयेति' ।

कष्टकृच्छ्रगृहनेभ्यः कण्वचिरीपायामिति वक्तव्यम् । सत्रै-सत्रायते । सत्र ॥
 कथ-कथायते । कथ ॥ वष्ट कष्टायते । वष्ट ॥ कृच्छ्र-कृच्छ्रायते । कृच्छ्र ॥
 गृह-गृहनायते । गृह ॥ अपर आह-॥ ॥ सत्रादिभ्यश्चतुर्थ्यन्तभ्यः क्रमणे
 ऽनार्धवे क्यत् ॥ ॥ [सत्रादिभ्यश्चतुर्थ्यन्तभ्यः क्रमणेऽनार्धवे क्यत्] वक्तव्यम् ।
 तान्येवोदाहरणानि ॥ सत्रादिभ्य इति विमर्धम् ? ॥ कुटिलायाऽनुवाक्य
 क्रामति ॥ चतुर्थ्यन्तेभ्य इति विमर्धम् ? ॥ अत्र कष्ट क्रामति ॥ तसहि वक्त
 व्यम् ? ॥ न वक्तव्यम् । नैतत्प्रययान्तनिपातनम् ॥ किं तहि ? ॥ तादृशे
 ण्पा चतुर्थी, कष्टाय यत्प्रातिपदिक, कर्दाधे यत्प्रातिपदिकमिति ॥

कर्मणो रोमन्थतपोभ्या धर्तिचरो ॥ ३।१।१५ ॥

रोमन्थ इत्युच्यते कोऽयं रोमन्थो नाम ? ॥ उद्गीर्णस्य वाऽवर्गार्णस्य वा

प्र] द्योऽन वृत्तिविषये पापपर्याया । कण्व पापमुच्यते । कुटिलायेति । दुरध्येयत्वा
 दनुवाकस्याऽनार्धवमस्तीति भावः । अत्र इति । अनार्धवयुक्त पन्थान गच्छती
 त्यर्थः । कथाय धादिति । कष्टकृच्छ्रण्यर्थप्रतिपादनाय यत्प्रातिपदिक प्रयुज्यते तस्मान्
 क्रमणेऽध क्यत्भवतीत्यर्थः । क्रमणविशेषाऽनाऽनार्धवमभिधानशक्तिरभाष्याभ्यते ।
 व्यवस्थितविभाषाविज्ञानाच्च पापादिभ्योऽतिप्रमत्ताऽभावः । [कथाय क्रमणे] ।

कर्मणो । उद्गीर्णस्येति । मुत्तप्रदेश धाट्टस्येत्यर्थः । अवर्गार्णस्येति ।

उ] कर्मणे इति कर्मपदप्रयुक्तम् । अतएव सूत्रार्थव्याख्यानोत्तरम्-‘अन्यत्पमिदमुच्यते
 कथाय क्रमणे इति, सत्रादिभ्यः कण्वचिरीपायामिति वक्तव्यम्’मित्युत्तरभाष्ये सत्रच्छते ।
 पापचिरीपाया गम्यमानायामित्यर्थः । न च चिरीपा उवाच एव, तस्या
 गम्यत्वे ‘श्रामनी’ति परस्मैपदप्रयोगाऽनुपपत्तिः, गमनरूपक्रमणपदार्थेनोन्माह्व्य
 गम्यत्वेऽपि क्रमेस्तदर्पकाऽभावात् । नभ्यन्तु ‘गतिराग त्यादौ हृत्तोत्माहार्थञ्च
 मेवाऽऽश्लिष्य चिरीपाया एवोत्साहरूपाया प्रत्ययार्थवमधिन्य ‘मनत’ इत्यात्मने
 पदप्रयुक्त, तद्भाष्यपरिहृतम् । अवर्गवमेव क्रमणमिति । अत्रुविषयमेव क्रमण
 मित्यर्थः । तदुच्यते वक्ष्यति-अनार्धवयुक्त पन्थान गच्छतीत्यर्थः इति । अपर
 आहृत्यनेन च परस्पर यात्रयानां व्याख्ययव्याख्यानभावो गम्यते इति न यत्र
 द्विरोधः ॥ ध्ययस्येति । नाभिधानादिनि तत्त्वम् ॥ [लोहितादिना] ।

कर्मणो रोम । भाष्ये अवर्गार्णस्य वा मन्य इति । मन्यो-मन्यनम् । तच्चो
 द्गीर्णस्य चर्वणम् । अन्यस्याऽजनरूपः ॥ अनुचलन इत्युच्यते उद्गीर्णविषय एव प्रयोगः ।

१ इदं वक्ष्यति । २ इदं वार्तिकव्याख्याभाष्यमित्यन्ये । अपरपठितं वार्तिक-
 मित्यपरे । ३ इदं व्याख्यानं द्रुप्तं स्यादिति मौढ्यः ॥ ४ ‘श्रामन्नुवाक्यम्’ पा० ।
 ५ ‘नेद’ पा० । ६ ‘कथाय’ । ७ ‘को रोम’ पा० ।

वेदयतेऽप्यापि परस्य, कर्तृवेदनं साऽसौ भवति ॥ न कर्तृग्रहणेन वेदनाऽभिसव
प्यते ॥ किं तर्हि ? ॥ सुखादीन्यभिसवप्यन्ते—‘कर्तृषां नि सुखादीनी’ति ॥

नमोवग्विचित्रद्वयः कथञ्च ॥ ३।१।१९ ॥

॥ ३ ॥ नमस्य कथञ्चिद्वितीयानुपर्यात ॥ ३ ॥ नमस्य कथञ्चिद्वितीया नोप-
पद्यते—नमस्यति देवोऽनिति ॥ किं कारणम् ? ॥ नम शब्देन योगे चतुर्थी
विधीयते सा प्राप्नोति ॥ * ॥ प्रकृत्यन्तरत्वाभिदम् ॥ ३ ॥ [प्रकृत्यन्तरत्वा-
रिसद्धमेतत्] । नम शब्देन योगे चतुर्थी विधीयते, नमस्यतिशब्दश्चायम् ॥

ननु च नमस्यतिशब्दे नम शब्दोऽस्ति तेन योगे प्राप्नोति ॥ नैव दोषः ।
अर्धवतो नम शब्दस्य ग्रहणं, न च नमस्यतिशब्दे नम-शब्दोऽर्थवान् ॥

अथ घांपदविभक्ते काररविभक्तिर्दलीयमिति द्वितीया विभक्तिर्भविष्यति ॥
॥ ३ ॥ स्यजादिषु प्रत्ययार्थनिर्देश ॥ ३ ॥ क्यजादिषु प्रत्ययार्थनिर्देश कर्तव्यः ॥

प्र] मुखादिभ्यः । किं तर्ह्येति । वेदनाया कर्मात्मन्तरेणाऽभावात् । कर्तृग्रह-
णान्धत्वात् मुखादीनि त्रितोष्यन्ते । कर्तृग्रहणं च ‘सुपा सुलु’गिति पृष्ठीतुरा
निर्दिष्टम् । ततश्च वेदनाया यदा मम कर्णानि मुखादीनि वेदयते तदा प्रत्ययो, नान्य
दायमुखादिवेदने । [मुखादिभ्यः कर्तृवेदनायाम्] ॥

नमो वरिव । प्रकृत्यन्तरत्वादिति । ‘नमस्ये’ति धातुं न्युपाश्रयितुं निपात-
नम शब्दसदृशशब्दान्तरावयवकल्पना त्रियते । परमार्थतस्तु अविद्यमानावयवा
ऽर्थो नमस्यशब्द पूजावाची प्रकृत्यन्तरमित्यर्थः । ननु चेति । ‘स एवाय’मिति
प्रत्ययनिगानाशिपान एवाऽयमिति भावः । अर्धवत इति । नमस्यशब्दस्य ममुदायस्य
शाऽर्थवत्त्वादिति भावः । अथ चेति । अर्धवत्ताभ्युपगमेन नमस्कारेण पूजयतीत्यर्था
ज्ञाकारेण परिहारात्तरम् । चतुर्थ्यास्तु ‘नमोऽस्तु देवेभ्यः’ इत्यादिरयमाश । ‘नम-
स्वरोमि नारायण’मित्यत्रापि वारवविभक्तिरेव भवति । क्यजादिष्विति । करण-

उ] न्याय्यस्तथापि सामर्थ्या मुखादिभिरन्वय इत्याह—वेदनाया इति । समन्तस्याऽन्य-
त्राऽन्वयाऽसम्भवाद्वाह—सुपां सुलुगिति । वेदना’शब्दे ‘विद चेत्तने’ति धारादि-
ष्वन्तात् ‘व्याप्त्यर्थ’ इति युक् । नान्यदोयेति । मुखप्रणादादिना लिङ्गेनेति भावः ॥

नमोवरिव । ‘नमस्य’शब्दस्य प्रकृत्यन्तरत्वेऽपि ‘नम’शब्दान्त्यचो वि-
धानेन तयोगे चतुर्थी भ्याश्च जाह—नमस्येतीति ॥ निपात एवेति । ध्वज्य-
पलक्षणमेतत् । अन्यथा ‘माशा प्रभृतानो’त्यनेन कृत्ययोगे एव च व्यर्थे एव च निपा-
तव्यविधानादत्र तदभावेनाऽसम्भवि स्यात् ॥ अर्धवत्त्वादिति । वस्य शुद्धवत्त्वेन
शब्देनैवार्थसादिनि भावः ॥ इत्यर्थाऽऽशङ्कतेति । अनेनैव मूचयति—‘नाऽयम

१ इति वचिषः । २ इदं वचिषः । ३ इदं पुष्टिं भवेत् ।

[॥ २ ॥ 'नमस्य पूताया' 'परिवस्य परिवर्तनी' चित्रट आश्रये 'भाष्यान्तरमाचयने' चीउसादर्जने परिवर्तने चै' 'पुनल्लुट्सन व्यमने पर्यमने चै ॥ ॥] १ नमस्य पूता-
या परिवस्य परिवर्तनीया चित्रट आश्रये भाष्यान्तरमाचयने चीउसादर्जने परि-
धाने च, पुनल्लुट्सन व्यमने पर्यमने चेति ॥ किं प्रयोजनम् ? ॥ ॥ त्रिया-
उचने' अर्थम् ॥ ॥ त्रियाउचनता यथा स्यात् । नैतदस्मि प्रयोजनम् । आचार्य-
प्रवृत्तिर्जापयति- 'त्रियावचना- क्यत्रादय' इति, यद्य 'सनाद्यन्ता घातव'
इति धातुमज्ञा शास्ति ॥ कथं कृत्वा जापकम् ? ॥ धातुमज्ञावचनं एतत्प्रयो-
जनं 'घाते' इति तस्य शास्त्रीनामुत्पत्तिर्यथा स्यात् । यदि चाऽत्र त्रियाउचनता
न स्यादध्यातुमज्ञावचनमनर्थकं स्यात् । सत्यामपि धातुमज्ञाया तत्र द्वादशो न
स्यु ॥ किं कारणम् ? ॥ साधने तत्र द्वादशो विधीयन्ते, साधनं च त्रियाया ।
त्रियाया अभावात्साधनाऽभावः । साधनाऽभावात्साम्यामपि धातुमज्ञाया
तत्र द्वादशो न स्यु । पश्यति त्वाचार्य- 'त्रियावचना- क्यत्रादय' इति, तत
'सनाद्यन्ता घातव' इति धातुमज्ञा शास्ति ॥ ननु चेद प्रयोजनं स्यात् 'पर-
माधने तत्र द्वादशीनामुत्पत्तिं वक्ष्यामी'ति ॥ न परमाधने उत्पत्त्या भवित-
व्यम् ॥ किं कारणम् ? ॥ 'साधन'मिति सवन्धिदा-दोऽप्यम् । सवन्धिदाद्वादश
प्र] प्रहणस्य वेदनाप्रहणेन व्यञ्जनादनधिकारे स्वार्थं प्रत्ययप्रमद इति वचनम् । वरि-
षस इति । नपयं- नैरा । 'परिचर्याया'मिति पाठान्तरम् । परमाधन इति । शब्दान्त-
ग्वान्त्व्याया त्रियाय ग्वन्त्वमादिग्वान्त्व तत्र तज्यादीना 'उत्तर पश्ये'त्यादी द्वितीयादीना
मित्र स्मार्त्तिकत्वाद्द्रव्यवाचि वेऽपि क्यत्राद्यन्तानामुत्पत्तिं स्यादेवेति भावः । न पर-
माधन इति । द्वितीयादीनां प्रातिपदिसाद्विधानामस्य च द्रव्यवचनत्वाद् वचनप्रामाण्यात्
परमाधन उपपत्तिर्भविष्यति । तज्यादयस्तु ग्वन्त्वन्तरेषु त्रियावाचिषु स्वमाधने भावः

उ] शेषे प्रतीयते, किन्तु वरिवम्भादादिभ्यः सपर्यादिमात्रप्रतीतिरुदत्तापूजामात्र
प्रतीतिरित्याद्य एव समाश्रित्य युक्तः, अयन्त्वेऽदेभिर्न इति ॥ करणपदाऽनुगत्या
त्रियामानान्ये त्रियावपि प्रयोगवशादेन तद्विशेषप्रतीतिर्भविष्यतीति किमेतरेत्यत
जाह-करणप्रहणस्येति । भाष्ये-साधने तत्र द्वादश इति । भावोऽपि त्रियावपि
एवेति भावः ॥ शब्दान्तगतेति । स्मार्त्तिकत्वात्क्यत्राद्यन्तानां द्रव्यवाचिन्येऽपि द्रव्या-
न्तराद्व्यत्रियाकारे तज्यादीनामुत्पत्तिं स्यादेवन्वयः । तत्र दृष्टान्तो-धृष्टमि-
त्यादि ॥ तज्यादयस्त्विति । एतच्च धातुमज्ञाविचनमेवैषा त्रियावचक्ये मानमिति
भावः ॥ भाष्ये अयं वा धातव एवेति । त्रियावचना एवेत्यर्थः । कः खल्वपेति ।

१ इदं लुप्तम् । २ 'सपर्याया' पा० । ३ इदं कचित् । ४ 'वा' पा० ।
५ 'त्रियाऽभावा' पा० । ६ इदं पदं कचित् । ७ 'भवति' ।

पुनरेवमाभरा यदुत सवन्धिनमाक्षिपन्ति । नचया 'मातरि वर्तितव्यं'
'पितरि शुश्रूषितव्य'मिति । न चोच्यते 'स्वस्थां मातरि' 'हरस्मिन् धौ पितरौ'-
ति । सवन्धाद्यैतद्व्यत्ये- 'या यस्य माना' 'यस्य यश्च पिते'ति । पूर्वमिहा
ऽपि सवन्धाद्यैतद्व्यत्ये- 'यस्य धातोर्यमाधन'मिति ॥ अथ वा धातव एव
कयजादयो, न चैव ह्यर्था आदिश्यन्ते क्रियावचनत्वाच्च गम्यते । क. खल्वपि
पचादीनां क्रियावचनत्वे यत्न करोति । येनैव खल्वपि हेतुना पचादयः क्रिया-
वचनास्तेनैव कयजादयोऽपि । एवमर्थं स्वर्त्वाचार्यश्चित्रयति, - 'हचिद्व्या-
नादिशति, ह चित्रे'ति ॥ एवमप्यर्थोद्देशान् कर्तव्यं- कथमिमे अनुधातुप्ये-
रन्निति ॥ अथ वा कथमर्थमादेशनमनुमुम् ॥ कथम् ? ॥ करण इति
वर्तते । करणं च करोतेरर्थः । करोतिश्च क्रियासामान्ये वर्तते । [नमोवारे] ॥
मुण्डमिश्रः श्रुत्वा लघुपण्यतपरस्वहलः कलकृतस्तुस्तेभ्यो णिच् ३।१।२१ ॥

इमां हलिन्ली स्त इकारान्तौ- हलिः कंलिः । अस्ति हल्लोपः कल-
शब्दश्चाऽऽरान्तः, कयोरिदं ग्रहणम् ? ॥ याविकारान्तां, तयोरप्ये निपात्यते ॥
किं प्रयोजनम् ? ॥*॥ हलिन्त्योरत्वनिपातनं सन्वद्वावप्रतिषेधार्थम् ॥*॥
हलिन्त्योरत्वनिपातनं विधत्ते ॥ [किं प्रयोजनं ?] 'सन्वद्वावप्रतिषे-

ध'] राश्या परमाधने नोत्पद्यन्त इत्यर्थः । अथ येति । अभिधानशक्तिस्वाभाव्यादन्त-
रेणाप्यर्थोद्देशान् विशिष्टक्रियावचनत्वस्य सिद्धान्वादित्यर्थः । चित्रयतीति । 'चित्र
वैचित्र्यकरणे' इति चोरादिनस्य रूपम् । अनेन मार्गमाधयतीत्यर्थः । क्रियामासान्य
इति । सामान्येन च विदोपागमाक्षेपान्श्रित् प्रत्ययः ह चिद्विशेषे भवतीत्यर्थः ।
न च वेदनाग्रहणेन करणस्य विच्छेदः, तयोर्विशेषाऽभावान् । [नमोवारे] ।

मुण्डमिश्रः । कयोरिदं ग्रहणमिति । किमिरान्तयो हृतान्वयोर्ग्रहणमुना-
ऽकारान्तयोरेवेति प्रश्नः । किं प्रयोजनमिति । 'हलिन्ली' इत्येव कन्मात्रं निमित्त-

उ] पचादीनामर्थराहितानामेव पाठ्यत् । हचिद्व्यानादिति । अनेरान् । हचिद्व्येकमि-
त्यर्थः । हचिद्व्येति । एवमपि नादितनीत्यर्थः । पूर्वमप्यर्थोद्देशनमिति । 'नमस
पूजाया' नित्यादि । योप्येरन्नितिनिकृन्प्रपणान्त्वार्थं णिच् । युप्येरन्नित्येव हचिद्व्याठ ।

मुण्डमिश्रः । निदेशदेवाऽऽरान्तनिर्णयेन प्रश्नाऽनुपपत्तिरत आह- किमिका-
रंति । भाष्ये- इमापिनि । समानार्थानित्यर्थः ॥ यद्यप्यरान्तयोरेव ग्रहणेऽपि
तयोर्नियमार्थान्वादिशरान्ताभ्या णिजभावेन सर्वदोषपरिहारोऽस्मि तथाप्येकदेश्याह
भाष्ये- याधिति । नियमार्थं 'त सजानीयानुपूर्वीरानामेवार्थसमानार्थेदल्लययोरेवे'ति ।
प्रशराऽन्तरेणाप्येकदेश्युचि वमन्याऽनुपद वक्ष्यते ॥ भाष्ये- वृद्धिरपि नित्येति ।

१ 'ह चित्रे' २ 'यथ यस्य' । ३ 'रात्रि' पा० । ४ 'सत्यमेवार्था' पा० ।

धार्थ'] । मन्वद्वाचो मा भूदिति । अतद्वत्, अचकलत् ॥ नैनदस्ति प्रयोग
 नम् । इकारलोपे कृते 'अलोपिना ने'ति प्रतिषेधो भविष्यति ॥ वृद्धा कृताया
 लोपस्तदाश्लोप्यद् भवति ॥ इदमिह मप्रधार्थ-वृद्धि क्रियतामश्लोप इति,
 किमत्र कर्मण्यम् ? ॥ परन्वाद्बुद्धि ॥ नियो लोप । कृतायामपि वृद्धी
 प्राप्नोत्यकृतायामपि प्राप्नोति ॥ [वृद्धिरपि नित्या । कृतेऽपि लोपे प्राप्नोत्य
 कृतेऽपि प्राप्नोति] ॥ अनियो लोप । अन्यस्य कृताया वृद्धा प्राप्नोत्यन्यस्याऽ-
 कृतायाम् । 'शब्दान्तरस्य च प्राप्नुवन्विधिरनियो भवति' ॥ वृद्धिरप्यनित्या ॥
 अन्यस्य कृते लोपे प्राप्नोत्यन्यस्याऽकृते । 'शब्दान्तरस्य च प्राप्नुवन्विधि-
 र' इत्यत्र । शब्दान्तरस्य चेति । यद्यपि वृद्धा कृतायामपि लोपस्य
 प्रगतिस्तथापि वारनिक तस्याऽनित्यत्वम् । अत्र वा अन्यस्य प्रगतावप्य
 न्यस्य स्थानिनोऽप्रगत्या लोपस्याऽनित्यत्वम् । अन्यस्य कृते लोप इति । 'अत्र
 उपधाया' इत्यनेनाऽकारस्त्येव्यर्थ । ननु एतस्य स्थानिद्वयात्कथमकारस्य
 प्राप्नोति ? । नैव दीय । प्राप्ता मया स्थानिद्वयात्वन प्रतिगम्य क्रियते । पूर्वस्य
 निमी स्थानिद्वयावविधानात् । अप्राप्ता तु परस्मिन्भावात्स्थानिद्वयात् एव न
 स्यात् । यद्यपि भिन्नलक्ष्ण भिन्नस्वभावा च उदिम्यथापि वृद्धिरादवाय
 त्वादभेदमाश्रित्य शब्दान्तरप्रभ्या उद्देर्नित्यत्वं कथितम् । तत्त्वतस्तु लोपे कृत
 उद्देरप्राप्त्याऽनित्यत्वं वक्तव्यम् । न्यायन्युपादनाय त्वन्यथाऽभिहितम् । मूत्र
 उ] कार्यमात्र नियमिति भाव । वाचनिकमिति । 'शब्दान्तरस्ये'तिवचनमिति
 भाव । वस्तुतस्तदपि न्यायमिदमेत्याह-अथ चेति । प्राप्ता मयामिति । अत्र
 त्वभयोगनित्ययो परन्वादन्यस्यत्र उद्देर्न तूपगाकारस्येति भाव । तदनाम्यथाऽपि
 समाहितमित्यत्र तापर्यम् ॥ ननु पूर्वमस्यगृदिप्रगतावपि लोपे उपधाद्विप्राप्तिरिति
 नैरुप्या अनित्यत्वमिति शङ्के-यद्यपीति । भिन्नस्वभावेति । भिन्नस्थानिकेत्यर्थ ।
 वस्तुनोऽचौणितीत्यास्य शोभेन वापेऽपि 'अत्र उपधाया' इत्यस्याऽप्रगतिरेव स्थानि-
 निवत्त्वेन वाग्ना, 'अचो गिज्ञा'त्यस्य चाऽनित्यत्वं एव कृतेऽप्राप्त्यवेयासायै
 नाह-सर्वतस्त्विति । न्यायेति । पूर्वाक्तव्यर्थ । परं विदम्भाध्यमेकदेशुक्ति,
 भिन्नश्रवणा भिन्नस्थानिकाया उद्देर्नित्यत्वोक्ते विद्वान्नुक्तिवाऽभावात् । कृत
 लोपे स्थानिद्वयेन वृद्धेरप्राप्तेरपि तदुक्तेस्तदुक्तिवाऽभावात् । अत्र एव 'णै च' ।
 नि मूत्रे श्लेषस्य शब्दान्तरप्रभ्या उद्देर्लोपोनरमश्रवणोभयोरनित्ययो परन्वाद्बुद्धि-
 रित्याशङ्क्य 'नाऽग्रेपी'ति मूत्रेऽग्रहणाद्देर्लोपो वर्गीयानिति मिदान्तिनम् ।
 तेनाऽनतरस्यैकदेशुक्तिव मयमेवेत्युक्तम् । इदमेवमिमेव मतमे कान्त आह-'अत्र

नित्यो भवति' ॥ उभयोरनित्ययो परत्वाद्बुद्धिः । वृद्धौ कृतायां लोपः, तच्चा-
 स्लोप्यन्न भवति ॥ अत्रे पुनः सति वृद्धिः क्रियतां लोप इति, यद्यपि पर-
 त्वाद्बुद्धिर्बुद्धौ कृतायामप्येवमेव लुप्यते । तस्मात्सुष्टूप्यते—'हलिकत्योरत्व-
 निपातन सन्वद्भावप्रतिषेधार्थ'मिति । [मुण्डमिध्रभ्रणलवणजननवम्] ॥

धातोरेकाचो हलादेः क्रियासमभिहारे यट् ॥ ३।१।२२ ॥

'समभिहार' इति षोडश शब्दः १॥ समभिपूर्वाद्धरेतेर्भावसाधनोपैत्र,
 समभिहरण समभिहार इति । तद्यथा—पुष्पाभिहारः मालाभिहारः उत्पला-
 भिहारः फलाभिहार इति ॥ विषम उपन्यासः । बह्वचो हीमां सुमनसस्तत्र
 युक्त समभिहारः । इह पुनरेका क्रिया ॥ यद्यप्येका सामान्यक्रिया, अथ-

प्र] 'प्रातिपदिकाद्धान्वर्थ' इति णिचि सिद्धे प्रपञ्चार्थमित्याहुः । न च 'तत्करोती'त्यादिना
 तत्र धात्वर्थनियमः क्रियते, राजानमनियान्तवानत्यरराजदित्यादारपि णिचो दर्श-
 नात् । 'मुण्ड करोति माणसर'मित्यादौ सापेक्षेभ्योऽपि णिजर्थं वा । [मुण्डमिध्र] ॥

धातोरेकाचो । इह समभिहारो नाम मूर्तस्याऽनेकस्यैककालस्य भवति ।
 धातुवाच्या तु विर्यसैव, युगपदेवेन धातुनाऽनेकस्या अनभिधानात् । सा च निवृत्त-
 भेदा साध्यैस्त्वभावव्याद्धातुना प्रत्याप्यते । अधिभ्रयणदीना च यमजन्यत्वाद्युग-
 पदवस्थानाऽभावाच्च क्रियासमभिहारो न सम्भवतीति मन्यमानः पृच्छति—समभि-
 हार इति कौयमिति । इतरन्तद्बुद्धिपरीक्षार्थं शब्दव्युत्पत्तिनाह—समभिपूर्वादिति ।

उ.] श्रित्य ज्ञापकत्वं निपातनमुक्तं, ज्ञापकाश्रयणमेव तु ज्याय' इति ।

प्रातिपदिकाद्धान्वर्थ इति । चुरादिगणसूत्रमिदमिति भावः । तत्करोतीति ।
 'हेतुमति चै'त्यत्र वार्तिरादिदं गणमूत्रमग्रामाणिरम् । अत एव मन्यापणशैति
 सूत्रे पाशादिग्रहणं चरितार्थम् । वार्तिरे करोतिर्धान्वर्थोपलक्षणम् । तेन
 'अत्यरराज'दित्यादीनां सिद्धिः । मत्वापेति सूत्रेऽनुगतसरण इति वदित्वन्ये ।
 धात्वर्थनियम इति । एवञ्च धात्वर्थमात्रे विधानार्थं स्यात् । 'करणे' इति च
 धात्वर्थमात्रोपलक्षणं स्यात् । अत एव 'वर्मणा सन्नयति संवर्मयती'त्यादिसिद्धिरिति
 भावः । सापेक्षेभ्योऽपीति । अयमभ्युच्चय इति 'सुप आत्मन' इत्यत्र भाष्ये स्पष्टम् ॥

धातोरेकाचो । इहेति । यथा पृष्ठेदीनाम् । समभिहारधातोत्तरार्थम् । तेन
 क्रियायां विशेषणाऽनुपपत्त्या प्रश्न इत्यर्थः । पृष्ठकालस्येति । एव देशस्याप्युलक्षण-
 भेदात् । ननु दिनेर्विजिगीषाव्रीडाद्यनेशार्थवदशनादाह—युगपदिति । ननु विषय-
 भेदात्कर्मभेदाच्च पाशादीनां नानावेन वधमेवैवेयत् आह—सा चेति । एतद्यत्त-

१ 'वृद्धावपि' पा० । २ 'गैत्र' पा० । ३ 'पाति' पा० । ४ अथ पाठः वयिष्ठ ।

५ 'हि ता' पा० । ६ 'हार इने' पा० । ६ 'पत्ता' 'पुष्पा' पा० ।

यत्रित्रियान्नु बह्वच । अधिश्रयणोदकाऽऽमेचनतद्गुलाऽऽपनैधोऽपकर्षणत्रिया ।
ता ऋक्षिऋग्न्येन करोति ऋक्षिऋग्न्येन च ऋग्न्येन करोति स उच्यते—
'पापच्यन' इति । पुन पुनरां पचति—पापच्यने इति ॥

अथ धातुग्रहण किमर्थम् ? ॥ इह सा भूत-प्राप्ति-भृतामिति ॥ अतः

प्र] यत्रप्येनेति । भुरग्न्यस्य गमभित्तरस्फेदाऽनभ्यादांश्च आश्रीयता । बुद्धिगोचराऽनभ-
सत्त्वस्य यत्रित्रयागमनं, पौन पुन्यनाऽनुगतमानप्रदानत्रिधात्रिपथो न्यत्र । सामा-
न्यस्येति । साधारणी समस्त्या क्रिया धातुस्य न्यत्र । त्र्योक्त हरिणा—'गुण-
भूतैरयं समूहः समजन्मनाम् । उच्चा प्रकृतिनाऽभेदं क्रियेति व्यपदि-
श्यते ॥ समूहश्च तथाभूतः प्रतिभेदः समूहपु । समान्यतै तनां भेदे काल-
भेदस्य सभरः ॥' इति ॥ अत्र वा अधिश्रयणादीना नाऽऽमेचनं प्रवर्तनाद्गुणवादवय-
व, तस्याश्च साधारण्यमुच्यते । तन्तुम्—'अनन्तरत्नं यस्या कल्पते ता-
त्रिया विदुः । प्रधानभूता तादृश्याऽस्यामा तु तदाग्यता' ॥ काऽमेचनेति ।
विजानीनाऽन्यत्रिणांस्मान्न्येनेत्यर्थः । अथेति । धातुरेव समभित्तरत्रिधात्रिध्या

उ] मेव सायं समित्या—साध्वैवेति । अत्र एव 'भगद्विरास्यते' दयारी बन्धन-
नेति भावः । अधिश्रयणादीना नानावादाह—असति । युगपदिति । उपज्ञान-
नाशित्वादिभि भावः । अमूर्तत्वाच्चैयपि बोध्यम् । भाग्यै—सोऽर्थमियस्य किमर्थस्य
इत्यमित्यर्थः । सायंऽभिहारे कर्मकारय । उपलब्धिहारे पठितपुरुष । बुद्धेति ।
अनेनामा सत्त्वनामक्यवन्त्रियाणा बुद्धिविषयत्वेन सांप्रदायमिति भावः । बुद्धौ
युगपदवस्थानमत्र समभिहार इति बोध्यम् । प्रथमेति । पौन पुन्येन तस्या एवाऽ-
नुगतादिति भावः । अत्रापि समभित्तरो वीद्गतेति शायम् । त्रियाया जानि-
त्यन्पमामास्यत्वाऽसम्भवादाह—साधारणीति । सत्त्वऽवयवमाधारणीत्यर्थः ।
तदाह—समूहरूपेति । युगभूतैरिति । समजन्मनामधिश्रयणादीना युच्चा प्र-
पिना थोऽभेदमन्तूपममन्तैरव गुणभूतैरवयवै सह त्रियेयुन्दन इत्यन्वयः ।

तनु 'प्रहृत ऋक्षेयदत्त' दयादी रथ भूते'च' इत्यन-आ—समूह स इति ।
तथाभूत—उच्चाऽवयव ॥ समूहपु—अत्रयेषु । प्रतिभेद—प्रवेष्टम् । अभेद इति ।
बुद्धिहताऽभेदेऽपीत्यर्थः । तस्याश्चेति । यदव्यवधानेन फलोपनिमित्तस्या दयर्थः ।
अनन्तरमिति । अयत्रानेन फलोपादिना प्रदाना क्रियामाह । धन्यामा तु
तादर्थ्यानदाग्यता, सौणो ध्यरहार इत्यर्थः । विजातीयेति । यथाद्रव्याणा इव्या-
न्तरव्यवधानाना समभित्तरमनया त्रियाणामपि त्रियान्तरव्यवधानानेन स
इत्यर्थः । पुन पुनवेति भाष्ये । समूहत्वाया त्रियाया काऽभेदाद्वेदेऽपि साजा-
त्यान्तैर पुन पुनरनुशीयत इति बुद्ध्या पौन पुन्यमिति तापर्यम् । धातुरेवेति ।

उत्तर पठति-॥ ॥ यद्विधां धातुग्रहण उत्तम् ॥१॥ [यद्विधां धातुग्रहणे उत्तम्] ॥ किमुक्तम् ? ॥ तत्र तावदुक्तम्— 'वर्मग्रहणास्तद्विधां धातुग्रहणानर्थस्य सोपसर्गं कमाने चैरमविशेषरत्नादुपसर्गस्यानुपसर्गं वर्म ॥ सोपसर्गस्य हि वर्मवे धात्वधिकारेऽपि मनोऽविधानमनर्थत्वा'दिति ।

एवमिहापि—'त्रियासमभिहारग्रहणाद्यद्विधां धातुग्रहणानर्थस्य, सोपसर्गं त्रियासमभिहार इति चेत्त्रियासमभिहारविशेषरत्नादुपसर्गस्याऽनुपसर्गं त्रियासमभिहार, सोपसर्गस्य हि त्रियासमभिहारस्य धात्वधिकारेऽपि यदोऽविधानमत्रियासमभिहारत्वा'दिति ॥

अर्थराजसलदिग्रहण किमथम् ॥ इह मा भूत्-जागति भृशम् । ईक्षते भृशमिति ॥-॥ एकोऽप्यदिग्रहणे च ॥ ॥ एकाजसलदिग्रहणे चोक्तम् ॥ किमुक्तम् ? ॥ तत्र तावदुक्तम्-॥ 'कर्मसन्धानरतृग्रहणानर्थस्य चेत्प्रविधाने प्रत्ययविधानादकर्मणे एवमानरतृकार्त्वाऽनभिधान'मिति ॥

इहापि—'एकाजसलदिग्रहणानर्थस्य च त्रियासमभिहारे यद्वचनादनेकाचो हलादेशोऽनभिधान'मिति । अत्रावश्यमनभिधानमाश्रयितव्यम् । त्रियमाणेऽपि एकाजसलदिग्रहणे यत्रैकाचो हलादेशोऽप्यद्यमानेन यदाऽर्थस्याभिधानं न भवति, न भवति तत्रोत्पत्तिः । तद्यथा-भृश शोभते भृश रोषते । यत्र चाऽनेकाचोऽहलादेशोऽप्यद्यमानेन यदाऽर्थस्याऽभिधानं भवति, भवति तत्रोत्पत्तिः । तद्यथा-भटाव्यते अरायते अशा

■] वाची, धातुग्रहणसर्गा न तु वाचक इत्यर्थः । प्राटतीति । धातुपसर्गसमुदायस्य त्रियाविशेषावगतिहेतुवातनो यदि प्रत्यय स्यात्तत्र सोपसर्गस्य द्विवचनं प्रसज्यत । प्राट्यत्वेन इति चेत्यते । मन्सूत्रोक्तं वस्त्वहाप्यनिदिशति-पट्टिधाविति । धात्वधिकारेऽपीति । 'प्रपापच्यत' इत्यादी । ऊर्गोतिश्चेति । यथान्याये भिद्यभावाद्बचनम् । वार्त्तातरसिद्धयेऽवश्यमूनातेर्नुवन्नाचो धा यस्तेनैव यदोऽपि सिद्धिमाह—

उ] 'त्रियासमभिहारे' इत्यस्य समभिहित्यमाणत्रियासमभिहार इति भावः । त्रिया योषकादित्येषाऽपि सम्भावयतेत्युत्तरम् । सन्निति । एवशाऽऽर्द्धधातुवभार्यं धातुग्रहणमित्याशये तत्रत्यमत्र योष्यमिति ध्वनितम् । तत्पश्य 'सोमृच्यते' इत्यादी गिलाप । प्रपापच्यत इति । सूत्रन्तु वेषे घर्ता चरितार्थमिति भावः । एवाजसलदिग्रहणप्रत्याख्यानादाह-यथान्याम इति । वचनेन वचनप्रत्याख्यानं त्यज्यमाणादाह-कार्यान्तरं । इदुपग्रहस्य पल्लवेन हतुत्वाऽभावादाह-एतस्य

१ इदं तुम् । २ इति छविष । ३ इदं प्रायेकम् । ४ 'वाचानर्थस्य' पा० ।

५ 'यत्र धावाचो' पा० । ६ 'त्यद्यमानेन च यथा' पा० ।

स्वयेभ्यः प्रायमीहते । धातुर्न एसादृशत्वादि-प्रियासमभिहारे षतन्ते धातुमन्दबध्
तरमादुभय प्राप्नोति 'स भवोर्लुनीहि लुनीहीत्येवायं लुनीति' । लोहूपति
विप्रतिषेधेन ॥ न तर्हीदानीमिद भवति,—स भवोर्लुनीहि लुनी-
दशेयेवायं लोहूपति इति ? ॥ भवति च ॥२॥ न वा नानार्थात् तर्हीदानीमिद-
हि विधानं विप्रतिषेधे स्वार्थं यद् ॥२॥ न वाऽर्थो विप्रतिषेधेन ॥ किं वार-
णम् ? ॥ 'नानार्थत्वात्' । का नानार्थता ? ॥ 'कनूर्मणोहि हविधानं' ।
कनूर्मणोहि लोह्विर्धायते । विप्रतिषेधे स्वार्थं यद् । तत्रान्तरङ्गत्वाच्चा
भवितव्यम् ॥ न तर्हीदानीमिद भवति—स भवोर्लुनीहि लुनीहीत्येवायं
लुनीतीति ? ॥ भवति च । विभाषा यद्, यद्वा न यद् तदा लोह । [धातोरे-
वाचो हलादे] ॥

[नित्यं कोटिल्ये गतौ ॥ ३।१।२३ ॥

तुपसदचरजपजभदहदशगभ्यो भायगर्हायाम् ॥ ३।१।२४ ॥]

॥२॥ उत्तरयोर्विग्रहेण विशेषाऽयं प्रचयाजित्यप्रधानार्थवत् ॥२॥ उत्तरयो-
र्योग्योर्विग्रहेण विशेषरयाऽसंशयप्राप्त्यप्रमाणमनर्थकम् । नहि कुटिल
प्रामतांति यद्व्यपत्त इति गम्यते ॥ अथैतेभ्यः प्रियासमभिहारे षडा भवित-
व्यम् ? ॥ ॥२॥ प्रियासमभिहारे च नैतेभ्यः ॥२॥ प्रियासमभिहारे च नैतेभ्यो

प्र.] लाड्य वैषम्यस्य समभिहारमभिभ्यद्गुणमामर्थ्यतद्व्यस्य विषयन प्रवर्तते ।
तत्रेति । लोहूपतिरङ्ग, यन्त्राद्यपेक्षणाच्चातुमन्त्रापेक्षणाच्च । विभाषा यदिति ।
धातोः परमणं हलादे 'वै'त्यनुवर्तनात् । [धातोरेवाचो हलादे] ॥

नित्यं कोटिल्ये न हीति । यद्व्यपत्त इत्यस्मादोऽर्थं प्रतीयते नामां 'वुटित
तामनां' निवारयेन वारं प्रायासयितुमिति तदर्थाङ्गविधानादेव वाक्यं न भवितव्यम् ।
अर्थान्तरे च वैदित्यमात्रप्रतिपादने वारं निवारयितुमसारमिति नित्यप्रवृत्त-
मनर्थमित्यादि । प्रियासमभिहार इति । तत्र वैदित्यन्यायेन वैदित्यमात्र-

उ] नाय । लोटध्वेति । विप्रतिषेधेन लोटो विधानादिति भावः । [धातोरेवाचो]

नित्यं वै । उत्तरयोरेति षट्त्वरसाद्धातोरेवाच इति सूत्र एवेदं दर्शयामि
उच्यते । तेनेन पूर्वं नित्यमित्यादिसूत्रद्वयेन लोह्वप्रमाणात् । तत्रादित्यर्थं
नित्यप्रवृत्तानर्थक्यमिति । द्वितीयविरुद्धं—प्रियासमभिहारे षेति । तस्य भावे
उदाहरणादि निमित्तो विचारयन्तु । मामाविति । वुटिते षट्त्वरं नानार्थत्वं-
प्रत्ययादित्यर्थः । अर्थान्तरे—पति । तत्र वैदित्यन्यायेनेति । चिन्त्यमिदं, विशेष-
विहितेन सामान्यविहितस्य पाप उच्यते ऽपवादस्थे इत्यर्थं वाच्यं दृष्टान्तो मिदयो-

१ 'समभिहारे' । २ 'ल्ये विधीयते' । ३ अचिद्विदं सूत्रद्वयं न दास्यते । ४ इदं प्रचितम् ।

यदा भवितव्य, मुंश जगति ब्राह्मण मुंश ममिधो दहतो येव । [निय की] ॥
 सत्यापपाशरुपरीणानूल्लोसेनालोमत्वचवर्मवर्णचूर्ण
 चुरादिभ्यो णिच् ॥ ३।३।२५ ॥

‘मत्पापे’ति किं निश्चयन ? ॥ ॥ मन्वस्य कृत्वापुक् ॥ ॥ सन्वस्य
 कृत्वापुक् निपायने, णिच् । मय करोति मन्वापयति ॥ अयल्यमिदं
 मुच्यते ॥ ॥ णिविगर्भैर्यदमन्वानामापुक् ॥ ५ ॥ णिगिधावर्धवेदमत्यानामा
 पुकेति वक्तव्यम् । अथापयति वदापयति सन्वापयति ॥ यथापुङ्गव्यते
 टिलोप प्राप्नोति ॥ एव तर्हि पुङ्गवरिष्यते ॥ एवमपि टिलोप प्राप्नोति ॥ एव
 तद्वाङ्गरिष्यते ॥ एवमपि टिलोप प्राप्नोति ॥ एव तद्वाङ्गरिष्यते ॥ एवमप्य
 नाकारान्तत्वापुङ्ग प्राप्नोति ॥ [एव तद्वाङ्गरिष्यते ॥ एवमप्यनाङ्गापुङ्ग
 प्राप्नोति ।] ॥ एव तद्वाङ्गरिष्यते ॥ नय वा पुनरन्वापुगेन ॥ ननु चोक्तम्,
 ‘एवमपि टिलोप प्राप्नोति । नापुङ्गवचनमाम्योन्न भविष्यति ॥

प्र] गर्ताभ्या यङ् । त्रिंशमभिष्टाराशान्तिः स्वीकृतं वादिन भाव ॥

मन्वाप । एवमर्हानि । आचार्यमनवेदप्रदधनाऽनोऽनकपरोपन्याम । टिलोप
 इति । ‘णारेष्ठव दिव्यनिर्वादिनि भाव । अङ्गरिष्यते इति । तत्र परन्पे कृतऽ
 चा णिगतानि उद्वा कृत्वा पुगागम इति भाव । अनाकारान्तं वादिति । यद्यत्र उद्दि
 स्था इति ज्ञानमनयक म्यान् अगागममन्तरणाऽपि तस्या प्रसङ्गान् । ततश्च तत्र
 नार्हमगागम स्यादिति भाव । आपुङ्गिति । तस्य च णिभक्तत्वादकारस्य पूर्वस्य

उ] न्यामूत्र भाव उक्त । न हि । इतोपाऽनुवादन मामान्याऽनुवादात् दृष्टान्ता
 लंकिकोऽस्ति । नाऽयतद्विषये नियमन तत्रातिरिक्त्वा । तस्याचकारेण त्रिया
 मभिष्टारे चेत्यत्रापि विशेषाऽमग्रव्यादित्यस्य सम्बन्धान् ‘मुंश जपनी’
 म्याप्रवृत्तेरपेक्ष्य दृष्टान्तादप्रत्ययादित्यर्थं न्यात् । [नियम कौटिल्ये गर्ता] ।

मन्वाप । सर्वत्र गामव्यादव टिलोपकारणे ज्ञानामनोपन्यामो व्यर्थोऽत आह—
 आचार्येति । अगिर्वा पुनिसिद्ध आह—तत्रेति । प्रातिपदिसिद्धिर्वाति भाव ।
 यत्प्रत्ययापि टिलोपप्राप्तिरिति तत्रापि व्यगान्तरमद्वात्तदनुपन्याम । अनर्थक
 म्यादिति । न च टिलोपप्राप्तिरत्राद्यत्राद्विषयमेव तदिनि वाच्यम्, अन्त्यादेशा
 ऽकाराविज्ञानमाम्यनैत्र टिलोपप्राप्तिरपि आगमादिमरोचारणमाम्यनैत्र उद्दि-
 रापि वाच्य म्यादिनाभिज्ञान । अथे एवन्तद्वाङ्गपुङ्गिति । नन्वत्र परे ‘णो चना’-
 नि हन्ताऽपानिरापुनि प्राप्नोतीति फलमेव इति चत, उपम्यानभिज्ञानान् ॥

इतुमिति च । इतुमच्छर्माज्ञाने सन्दहस्योपपादितु इत्यत्रात्तमाह—

१ इदं कचिन्न । २ अथ पाठ कचिन्न । ३ ‘वचनान्’ पा० ।

‘अथवा पुनरस्तु पुनरेव ॥ ननु चोक्तमेवमपि द्रिलोप-प्राप्नोतीति ॥
पुनरचनसामर्थ्यांश्च भविष्यति ॥ अथ वा पुनरस्तुनागेव ॥ ननु चोक्तमेवमपि
द्रिलोप-प्राप्नोतीति ॥ भाग्यचनसामर्थ्यांश्च भविष्यति ॥ [मन्वापपारा] ॥

हेतुमति च ॥ ३।१।२६ ॥

कथमिदं विज्ञायते ‘हेतुमत्त्वमिधेये गिष्मवती’ति, अहोस्त्रि हेतुमति
यो धातुर्वर्त्तते’ इति ? ॥ युक्तं पुनरिदं विचारयितुम् । नन्दनेनाऽमन्दिन्येन
प्र] दित्येते सति ‘सन्वापपारा’त्यादि निष्पत्तीनि भवन्ति ॥ [सन्वापपारात्पूर्वार्थेणा] ॥

हेतुमति च । हेतुमत्त्वस्य परिभाषितस्य प्रयोजनस्तेह हेतुमत्त्वम् । तदीयो
व्यापार-प्रेरणोऽप्येवमन्वापपारात्पूर्वार्थेणा हेतुमतिह नृपते । ननु तत्रतत्राव-
स्था यथावाप्येव प्रयोजनस्य हेतुमत्त्वपदेशो न तु तदर्थं नान्तरत्वात्तत्राप्येवमा-
प्येव । यथा वाप्यस्य पावापेक्षं वरणात् न तु ज्यभापेक्षम् । तदपेक्षन्तु वरु-
मेव । तत्रापि पावादेरेव हेतुमत्त्वपदेशो युक्तो न तु प्रेपणोदे । नैव दोष । निष्प-
त्त्या धातुर्वर्त्तते तस्याऽर्थस्य प्रयोजनान्वात् प्रयोजनाऽभावात्तत्राऽर्थे पिबोऽनु-
त्पादात् । प्रयोज्योऽपि हेतुमत्त्वान्देन न एवमेतत्, तस्य इत्यन्वात् । निश्चयस्वभा-
वन, वरणाधिकारात्ता विमानादित्यात् । तस्मात्परिदोष्या पावाप्येव च प्रेपणदि-
सम्भवात् सम्भवावाप्येव हेतुमत्त्वपदेशो हेतुमत्त्वोपपत्तिप्रयोजकस्याभ्यो व्यापार-स-
त्य एव एवमेतत् । कथमिति । यथा ‘पचनी’त्युक्ते प्रयोज्यसा च एव व्यापारो गम्यते

उ.] इतिमस्येति । तस्यैव व्याख्यानं वचिद्-परिभाषिकार्येति । तत्रप्रयोजनो
हेतुरित्यस्यैवार्थः । उत्पद्येन निरूप्येप्रेरणमायम् । विपरोत्तं द्वितीयम् । प्रयोज्यस्या
पारात्पूर्वार्थेणावर्त्तनीयम् । यथा ‘मिक्षा वामजनी’त्यादी । पाकाप्येव इति ।
तद्विषयत्वात्प्रेरणया इत्यर्थः । न तु तदर्थेति । तस्मिन्मतेत्यर्थः । हेतुरस्यास्तीति
विमर्शेन हेतुमत्त्वनिष्पन्नस्य तत्रार्थपारादेरेव प्रतीतेरर्थेव पिबि-स्यादित्याह-पाका-
देरेवेति । न प्रैवाप्येति । न वा ‘उन्मत्प्रयुक्तं पचनी’त्यर्थेप्रतीतेरनायं निश्चयः, निश्चयमेव
मात्तदर्थोऽप्रतीतेरिति भावः । एवमपि हेतुमत्त्वनिधायार्थरूपार्थेभिर्भाषितं हेतुमत्त्वान्देन
कथं प्रेरणोत्पत्तेरुत्पाद-तस्यादिति । तत्रापि पावाप्येव हेतुमत्त्वपदेशो येन स चर्मा
हेतुमत्त्वोपपत्तिप्रयोजनात् प्रयोजकस्य तस्मात्प्रो व्यापार इति विमर्शः । तत्रप्रयोजक-
इत्य-
नापि ‘वारव’ इत्यधिकाराद्विज्ञाप्यते प्रयोजन-तस्याऽन्वात् हेतुमत्त्वोपपत्तिरित्युक्तम् ।
न च व्यापार एव, ‘वरणे’ इत्यधिकारादिति भवति । तत्र ननुप नानुवन्तु हेतु-
वर्त्ताऽस्येत्येवमेनेति भाव्यहृदेव वक्ष्यति । पक्षद्वयोपपादनपूर्वकं प्रयोजनेनेति वक्त-
व्ये प्रत्ययार्थविशेषणेनेतुत्तरपर्यन्त-पदेति । ‘प्रययार्थविशेषण’मित्यस्य प्रत्ययार्थ-

प्रत्ययार्थविशेषणेन भवितव्यं यावता 'हेतुमती'त्युच्येते । यदि हि प्रत्ययार्थ-
विशेषण स्यादेतमुक्तं इत्येवं प्रयान् ॥ नैतदस्ति । भवन्तीह हि विषय-
सप्तम्योऽपि । तद्यथा—'प्रमाणे ये प्रातिपदिक वतन्ते' 'स्त्रिया यत् प्रातिपदिक
वतन्ते' इति । एवमिहाऽपि 'हेतुमन्त्यभिधेये णिन्ममती'ति, 'हेतुमति वा यो
धातुर्वतन्ते' इति ज्ञापने विचारणा ॥ अत उत्तर पठति—॥—॥ हेतुमतीति कारक-
मुपादायने ॥ किं प्रयोजनम् ? ॥ 'प्रत्ययार्थपरिग्रहार्थम्' । एव मति प्रत्य-
यार्थं सुपरिगृहीतो भवति ॥ ['यथा तन्करणं तत्र'] । यथा 'तन्करणं
प्र] न प्रयोक्तव्यमाहोऽपि तत्र प्रत्ययार्थस्य रूपाधिशरोपस्थापितस्य करणस्य विशेष-
णं हेतुमतीति मप्यने । यत्र चनेकार्यं ज्ञातुं तादृश्यांश्चाधिभ्रयणद्विषया
जरुष्मापारोऽपि पचादिवान्यो भवति—यथा पञ्चभिर्हलै कृपनीति, तत्र प्रकृतिविशेष-
णमप्यो भवति । तत्र तु णिन्प्रत्ययो ज्ञानरूप मप्यन इति पञ्चद्वयस्य सभवादीप-
दर्शनाच्च प्रथम । हेतुमन् इति । हेतुमदर्थाऽभिधेयिन इत्यर्थः । कारकोपादानमिति ।
कारकज्ञानेन प्रत्ययार्थं ज्ञापने, स हि प्रत्यय इति—विपादयति । प्रत्ययार्थं इति ।
प्रत्ययस्याऽर्थं प्रयोजनं, स मुष्टुपरिगृहीत परिपूर्णं भवति, वाचकत्वात् प्रत्ययस्य ।
प्रकृतिविशेषणे तु प्रत्ययस्याऽनुवादकत्वात्प्राप्तत्वात् प्रयो जनमपरिपूर्णं स्यादित्यर्थः ।
अथ वाऽर्थोऽभिधेयमुच्यते, स चान्वयव्यतिरेकाध्यव्यवस्थान्त्वात् प्रेरणादि प्रत्ययस्यैव
न प्रकृतैरिति मुष्टु परिगृहीतो व्यवस्थापितो भवति । यथा तन्करण इति । यत्र
'विररणार्थं कर्त्तादय' इति पञ्चमदा तन्करणशब्देन कर्त्ताऽभिधीयते, तत्र साय-
उ] पारं छेदस्मित्यर्थः । प्रकृतिविशेषणेति । भाष्ये 'प्रत्ययार्थविशेषण'मित्यस्य
प्रकृतेरर्थद्वारा विशेषणमित्यर्थ इत्यभिमानः । वस्तुन प्रत्ययार्थस्य वाक्यविशेषण-
मित्यर्थः, योऽर्थोऽर्थस्य विशेषणवन्वित्यन्तः । धातोः शब्दस्य प्रागुक्तहेतुवा-
ऽसम्भवाद्वा—हेतुमदधत्ति । हेतुमद्विशेषणकाऽर्थाभिधायिन इत्यर्थः । भाष्ये—
विषयसप्तम्योऽपीति । 'प्रमाणे' इत्यादेन्द्रियवृत्तौ प्रत्ययार्थं प्रातिपदिकमित्यादि-
क्रमेणार्थं इत्याहुः । हेतुमच्छब्दस्य प्रेरणापरत्वात्कारकोपादानमप्यस्तमित्यत्र आ-
कारकशब्देनेति । अन्यप्यतिशेकाश्रयेति । 'पञ्चभिर्हलै कृपनी' इत्यादी पञ्चभि-
र्हलैरित्यस्याऽनन्वयतां ज्ञातुं तादृश्यांश्चाधिभ्रयणद्विषया धातोर्दशनेति भावः । कर्त्ताऽभिधी-
यत इति । बाहुल्यकार्त्तमिति भावः । तन्करणस्य धात्वर्थं च विना तन्कर्त्तार-
कथं प्रत्यय स्यादिति तदर्थावसिद्धिर्निबोधम् । 'यदीदं तद्वर्त्तते' प्रत्ययार्थविशेष-

१ 'हेतुमते चे' पा० । २ 'इत्येव' पा० । ३ 'भवन्ति हि' पा० ।

४ अथ पाठः मग्नानि गुण । ५ 'जनकप्राप्ति' ।

तक्ष' इति तनूकरणमुपादीयते ॥ यदि तर्हि तद्वत्प्रकृत्यर्थविशेषणमिदं भवति । प्रकृत्यर्थविशेषणं हि तत्र विज्ञायते—'तनूकरणक्रियाया तक्ष' इति ॥

अस्तु प्रकृत्यर्थविशेषणं को दोषः ? इह 'ह्युक्तं करोति', 'प्रेषितं करोती' ति णिच् प्राप्नोति । प्रत्ययार्थविशेषणे पुनः सति नैष दोषः । स्वशब्देनोक्तत्वात् न भविष्यति ॥ प्रकृत्यर्थविशेषणेऽपि सति नैष दोषः । यत्र नाऽन्तरेण शब्दमर्थस्य गतिर्भवति तत्र शब्दः प्रयुज्यते ॥ यत्र हि अन्तरेणाऽपि शब्दमर्थस्य गतिर्भवति न तत्र शब्दः प्रयुज्यते ॥

इह तर्हि 'पाचय' योदन देवदत्तो यज्ञदत्तेने त्युभयोः कर्त्रोर्लैनाऽभिधानं प्राप्नोति । 'प्रत्ययार्थविशेषणे सति पुनर्नैष दोषः' प्रधानरत्नरि हादयोऽप्रम्येण दृष्टान्तः । यदा तु मावंधातुवाया कर्त्रादय इति पक्षस्तदा वैधर्म्येण दृष्टान्त इति व्याख्यानम् । यथा तनूकरणं प्रकृत्यथा न तथा हेतुमध्यापार इत्यर्थः ।

परस्तु माधर्म्येण दृष्टान्तं मावंधातुवच्च च कर्त्रादीनामन्यमानं आह—यदीति अस्त्विति । विनापि णिच् 'पयभिर्ह' कृपनीति प्रयोजकव्यापारावगमात् प्रकृत्यर्थत्वं हेतुमत् उपपद्यते । 'पयनी'त्यादी तु योनरो णिजास्तीति तदप्रतिपत्तिरिति भावः । उक्तं करोतीति । प्रकृतिविशेषणपक्षे यथा प्रकृत्यभिहिते प्रयोजकव्यापारे णिज्भवत्येवमुक्तप्रतिपादिताऽभिहितेऽपि प्रप्नोति, हेतुमद्विशेषणत्वाकरोत्यर्थस्य । प्रत्ययार्थविशेषणपक्षे तूपायत्वाणि न भावः । यत्रेति । यस्याऽर्थस्य योन्याय णिज्विधीयते स यज्ञशब्दान्तराऽवगतो भवति तदा प्रयोजनाऽभावाणि न भवतीत्यर्थः । उभयोरिति । धातुवाच्यस्य व्यापारस्य कर्तरि कर्तारोऽप्यव्ययम् । यदा च पचिना द्वयोरपि प्रयोज्यप्रयोजनयोर्व्यापारोऽभिधीयते, णिच्प्रत्ययः केवलास्वार्थिकत्वात् प्रयोजकव्यापारस्य योनस्तदा धातुवाच्यव्यापारमाभ्याकर्त्रोरपि साम्यमिति द्वयोरप्यभिधानं स्यात्, ततः 'पाचयतो देवदत्तयज्ञदत्त' इति प्रमज्ये

उ]णमेव भवतीति भाष्येऽन्वयः । 'अस्त्व'त्यनन्तत्पक्षोपपत्तिः सूचिता । तस्माह—विनापीति । योनरो णिजास्तीति । 'कृपनी'त्यादी तु पयभिर्हलैरेति, एषान्ते तूष्णीमासीनत्वादिभ्यः सज्योतवमिति भावः । एवमुक्तप्रेषितेति । प्रकृतिविशेषणपक्षे शब्दान्तराऽभिहितयोन्यायं णिच्प्रतिपत्तिरिति भावः । हेतुमद्विषयत्वादिति । प्रयोजकव्यापारविषयत्वादित्यर्थः । 'हेतुमत्ता'त्यस्य नियमसमतीत्यादिनि भावः । शब्दान्तरंति । वाचरशब्दान्तरत्यर्थः । यदा चेति । पच्यादिभिः पादानुसृतं वनद्वयोरप्यभिधानमिति मते इदमभ्यासमिति भावः । प्रयोजकयोरपि व्यापारयोः समरसत्वेन विशेषणविशेष्यभावानामप्यनयोभयोरपि कर्त्रोऽप्रधान्यमिति हृदयम् । धनं

१ 'विशेषणं भवति' । २ 'सतिपुनः' । ३ 'सति पुनर्नैष दोषो भवति' । ४ 'न दोषः' ।

भवन्तीति प्रधानकृतं लेनाऽभिधीयते, यथाऽऽप्यधान कर्ता मिद्धा तत्र
'कर्त्तरीत्येव कृताया ॥ इह च 'गमितो ग्राम देवदत्तो यजदत्तेनेत्यन्यतिरिक्तो
गन्तव्य इति कृत्वा 'गन्तव्यना क कर्त्तरीति क' कर्त्तरि प्राप्नोति ॥ इह
च 'व्यतिभेदपन्ते' 'व्यतिच्छेदपन्ते' इति । अथतिरिक्तो हिमार्थ इति कृत्वा
'न तनेहिमार्थेभ्य' इति प्रतिषेध प्राप्नोति ॥

अन्तु तर्हि प्रत्ययार्थविशेषणम् ॥ यदि प्रत्ययार्थविशेषण 'पाचयत्योदन
देवदत्तो यजदत्तेनेति प्रयोगे कर्त्तते वचनमज्ञा प्राप्नोति । भवति हि तत्स्य
॥]नेत्यर्थ । प्रधानकृतं ते । प्रकृत्ययपनचनन्वाप्यर्थस्य प्राशान्याप्तस्य कर्ताऽपि
प्रत्ययमिति भव । तस्मिन् इति । प्रयोक्तव्यापारस्य गमिशान्यन्तानस्य कर्त्तरि
प्रयोगे क प्राप्नोतीत्यर्थ । प्रयोगस्य तु कर्मन्वात्तत्रैव क दृश्यते । तदुक्तम्—
'अप्रधाने दुहाडीना प्यन्ते कर्तुंश्च वचनं' इति ॥ व्यतिभेदपन्त इति । प्रयो-
क्तव्यापारस्य व्यतिहारो न तु प्रयोगव्यापारस्येति दृष्टव्यम् । भवति हीति ।
अर्थस्य प्राशान्याप्त्यापारेणैषिचनमज्ञाप्रयोगस्येत्यर्थ । प्रकृत्यर्थविशेषणत्वे तु
उ]त्वाऽनपरे प्रयोगस्य कर्मत्व नाऽऽपादितम्, प्रयोक्तव्यापारस्य विशेषणत्वाऽ-
द्योरेन तस्य कर्त्त्वाऽभावेन कर्मप्रत्ययाऽभावात् । गन्तादिभूतत्वेनपक्षे विध्यर्थने
वेति बोध्यम् । परे तत्रेह हि 'प्रकृत्यर्थविशेषण'मिति भाष्याभिरुद्धमिति । तस्मात्प्र-
धानाप्रयोग्य पार पचैरर्थ । तत्राऽन्यान्तीनरुद्धपणमार्थग्राधान्यरूपयोजक
व्यापारस्य, शाब्दस्य प्रयोगव्यापारस्येत्युभयप्रययो कर्तृत्वं, 'स्वतन्त्र कर्त्तृ'त्यनो-
भयविराप्रान्यस्यपि विनिगमनाविरुद्धेन प्रत्या । त्वय ध्यन्तोत्तरत्वेन पर्यायेण
द्वयोरप्यभिधानास्तिरिति भाष्याभ्य । प्रधानकर्त्तरीति । प्रकृतिभूतस्यन्तार्थकर्त्तरी-
त्यर्थ । प्रयोग्यकर्त्ता तु पन्त्यर्थस्य, न तु ध्यन्तार्थस्येति न ध्यन्तप्रकृतिरुत्वेन
तदभिधानमिति भाव । प्रधानकर्त्ता-व्यप्रकृत्यर्थप्रधानव्यापाराधयरूप कर्त्तव्यम् ।

अप्रधानमिति । विप्रकृत्यर्थप्रधानव्यापाराधय इत्यर्थ । अन्यतिरिक्त इति ।
प्रयोक्तव्यापारस्यचरतिरिक्ताऽऽशय इत्यर्थ । शिक्कनदर्पस्ये तु प्रयोगकर्त्ता
न गन्तव्यकर्त्ता, किन्तु ध्यन्तकृतेने न द्यौष इत्याहु । ननु प्रत्ययार्थविशेषणपक्षे-
ऽपि कथमज्ञानेनपद, हिमाहप्रयोग्यव्यापारस्यैव व्यतिहारो, न तु गिज्जान्यप्र-
योक्तव्यापारस्य सोऽन आह-प्रयोक्तव्यापारस्य व्यतिहार इति । तथापारे-
णैषिचनमज्ञादिनि । तथापारप्रयोग्यव्यापारस्यफलधन्वदित्यर्थ । भाष्ये-
तस्य-प्रयोगस्य । तस्मिन्-प्रयोगे । एतेन 'स्वव्यापारे स्वातन्त्र्यापरत्वेनाऽन-
रुद्धत्वेन च कर्त्तृत्वमेवेत्यप्यन्तम्, अनरुद्धादपि प्रधानमार्थस्य लोके बलवत्ताया

तस्मिन्नीप्ता ॥ इह च 'ग्रामगमयति' 'ग्रामाय गमयती'ति, -व्यतिरिक्तो गत्यर्थ इति कृत्वा 'गत्यर्थकर्मणी'ति द्वितीयाचतुर्थ्यो न प्राप्नुत ॥ इह च-एधोदरु स्योपस्कारयतीति, -व्यतिरिक्त करोत्यर्थ इति कृत्वा 'कृञ् प्रतिपद्य' इति षष्ठी न प्राप्नोति ॥ इह च 'भेदिना देवदत्तस्य यज्ञदत्तस्य काष्ठाना'मिति प्रयोज्ये कर्तरि षष्ठी न प्राप्नोति ॥ इह चा'अभिषावयति' 'परिषावयती'ति, 'व्यतिरिक्त मुनोत्यर्थ' इति कृत्वा 'उपसर्गांमुनोतिमुवेती'त्यादिना षव न प्राप्नोति ॥ नेर दोष । यत्तावदुच्यते 'पाचय'योदन्न देवदत्तो यज्ञदत्तेनेति प्रयोज्ये कर्तरि कर्मसज्ञा प्राप्नोतीति । 'गतिबुद्धिप्रत्ययसामानार्थशब्दकर्मार्थमकाणाम णी'त्येतत्तियमार्थं भविष्यति- 'एतेषामेव ण्यन्ताना य कर्ता स णौ कर्मसज्ञो भवति नान्येषा मिति ॥ यदप्युच्यते- 'इह च ग्रामगमयति ग्रामाय गमयती' ति 'व्यतिरिक्तो गत्यर्थ' इति कृत्वा 'गत्यर्थकर्मणी'ति द्वितीयाचतुर्थ्यो न

प्र] द्वयोरपि प्रयोज्यप्रयोजकव्यापारयोरेकधातुवाच्यत्वाद्वातुवाच्यव्यापाराऽपेक्षया द्वयोरपि कर्तृत्वाद्वाऽभिधानं प्राप्नोतीति दोष उक्तः । ग्राम गमयतीति । गत्यर्थस्यैव ग्राम, प्रयोज्यप्रयोजनं भार । षष्ठी न प्राप्नोतीति । गत्यर्थस्य कर्मत्वादिति भावः । मुद् तु करोतिधात्वाभ्रयत्वाणिगनुत्पत्तापि तद्रूपसमिधानास्मिन्त्येवेति तस्माद् चूचुदत् । प्रयोज्ये कर्तरिति । तस्याऽप्राधान्यादिति भावः । अभिषावयतीति । गत्यर्थस्योपसर्गा विरोधक इति भावः । एतेषामेवेति । गत्यर्थस्य प्राधान्यात्तेनेप्तिन तमस्य प्रयोज्यस्य भिदा कर्मसज्ञा । न च स्वव्यापाराऽपेक्षया स्वानन्त्यापर स्वान्वर्तुमहा प्राप्नोतीति युक्तं यत्कुम् । प्रयोज्यव्यापारस्याऽप्राधान्यात्प्रधानाऽ- प्रधानव्यापारसमिधौ च प्रधाननिमित्तस्य कार्यस्य युक्तत्वात् । निश्चयेन तु प्रधान-

उ] दर्शनादिति भावः । एवधातुवाच्यत्वादिति । अन्तर्प्रवृत्तिधातुवाच्यत्वादिन्यर्थः । ननु प्रयोज्यस्य गत्यर्थव्यापारापेक्षया कर्मत्वेऽपि ग्रामादेर्गम्यर्थेनिरूपितमेव कर्मत्वमत्र आह-गत्यर्थस्यैवेति । 'प्राधान्या'दित्यादि । उत्तरदेशसंयोगे गत्यर्थव्यापारजन्यत्व- स्थापि सत्वादिति भावः । प्रतियन्वाचिकरोत्यपेक्षया मुत्पद्योर्विधाकविदिष्टे षण् प्राप्तिरेव षण्मुत्पत्त्यत आह-मुद् स्थितिः । कर्मणि निधानादर्थमापेक्षा षष्ठी, 'उपा त्प्रतियन्ने'ति मुद् धातुस्वरूपपेक्ष इति भावः । तस्याऽप्राधान्यादिति । कृत्प्रवृत्त्यर्थकर्त्रादी हि तेन षष्ठी । कृत्प्रवृत्तिश्च भ्रन्ता । एवम तदर्थकर्मण्येव स्यात् न तु गि- च्प्रवृत्त्यर्थकर्तरि । अप्राधान्यश्च कृत्प्रवृत्त्यर्थाऽकर्तृत्वमेवनि बोध्यम् । नियमन्व उप पनिमाह-गत्यर्थस्यैवेति । परत्वादिति । अन्तरदत्तादुपनीत्यन्वाद्येत्यपि बोध्यम् । प्रधानेति । सर्वापेक्षया प्रधानकार्यस्य यत्त्वत्वात् । न चोद्देश्यत्वात्क्षणमार्थं प्राधा-

१ 'मुनोत्यादीनामिति' 'मुनोतीत्यादीनामिति' । २ 'प्रधानव्यापार' । ३ 'गत्यर्थ' ।

प्राप्नुत'इति, -नामावेव प्रेष्यते 'गच्छ ग्राम'मिति ॥ कथं तर्हि ? ॥ साधन-
विशिष्टामयी क्रिया प्रेष्यते- 'ग्राम गच्छ' 'ग्रामाय गच्छे'ति ॥ यदप्युच्यते-
“[इह च] ए.गे दकस्योपसङ्गारयतीति व्यतिरिक्त करोत्यर्थ इति कृत्वा कृञ्
प्रतिपद्य इति पठ्यते न प्राप्नोती'ति । नामावेव प्रेष्यते- 'उपस्तुग्व्यधो दक-
स्ये'ति ॥ कथं तर्हि ? ॥ साधनविशिष्टामयी क्रिया प्रेष्यते- 'एधो दकस्यो-
पस्तुग्व्यधेति ॥ यदप्युच्यते- “इह च भेदिका देवदत्तस्य यजदत्तस्य काष्ठाना-
मिति प्रयोगे कर्तरि पठ्यते न प्राप्नोती'ति । उक्तं तत्र वृद्धरणस्य प्रयोजन
'कर्तृभूतपूर्वमात्रेऽपि पठ्यते यथा स्या'दिति ॥ यदप्युच्यते “इह चाभिधाव-
यति परिपाठयतीति-व्यतिरिक्त सुनोत्यर्थ इति वृत्तपसगांसुनोतीर्था-
दिनर पठ्यते न प्राप्नोती'ति, नामावेव प्रेष्यते- 'सुनु-अमी'ति ॥ कथं तर्हि ? ॥
उपसगांविशिष्टामयी क्रिया प्रेष्यते- 'अभिपुष्टि'ति ॥

प्र] प्रयुक्तकार्ष्यागतां गुणनिमित्तकार्यमज्ञावा स्तृञ् भवत्येव । तदुक्त हरिणा-
'गुणक्रियाया रसात्तन्व्याप्रेषणे कर्मता गत । नियमाद्व्यसंज्ञाया स्वध
मंगाभिधायते' इति ॥ नामावेति । ग्राम प्रवृत्तस्य कर्म न तु व्यसंज्ञे-
स्वर । साधनविशिष्टामिति । ग्रामकर्मिणा गमनक्रिया प्रयोज्य प्रेष्यति-प्राप्नो-
तीत्यर्थ । न च प्रेष्यते-प्राप्यते । कर्तृभूतपूर्वमात्रेणीति । प्रगतचरेऽपि कर्तरि-
त्यर्थ । सुनु अमीति । न प्रयोज्यव्यापारस्याभिमुख्यमभिधानेन द्योत्यते, अपि

उ] न्यस्यप्रयोज्यव्यापारस्याव्यन्तानधीनत्वं लक्षणं प्राधान्यस्य प्रयोज्यव्यापारेऽपि स
स्यात्, शब्दशब्दे शब्दप्राधान्यस्यैव मुख्यवाच्येति भावः । गुणेति । प्रेषणे कर्मता-
प्राप्नोतीति पदार्थः कर्ममज्ञाया नियमाद्रात्म्या गुणक्रियाया व्यानन्व्याय स्वधर्मं कर्तृ-
त्वेनाभिधीयत इत्यर्थः । 'स्नानन्वये'ति पाठेऽपि- 'कर्तृत्वे'त्येवार्थः । ग्राम प्रवृ-
त्त्यर्थम्येति । गमे सप्तमकत्वेनाऽवश्य कर्मापेक्षणाग्न्यर्थस्य कर्माज्ञाया प्रयो-
ज्यकर्मणा शान्त्यर्थेति भावः । 'साधनविशिष्टा क्रियामयी प्रेष्यते' इत्यत्र कथं
द्विकर्मकत्वं, कथं प्रयोज्ये कर्मणि लङ्गार इत्यत्र आह-प्राप्नोतीति । तथा च
पूर्वं इति प्राप्त्यर्थः । तस्माद्व्यन्तान्वर्मणि प्रत्यये प्रेष्यत इतीति भावः । 'प्राप्नो-
तीत्यर्थ' इति पाठे प्रेष्यतेपदस्य स्वोक्तस्येदमर्थमन्यम्, न तु भाष्ये तथा पाठ
इति भ्रमिन्यम् । भूतपूर्वत्वस्यानुपपत्तेराह-प्रधानचरेणीति । वृत्तप्रतिपदन-
धान्वर्ककर्तृणीत्यर्थः । तन्मूलस्थवृद्धरणमावृत्त्यैवार्थमपीति भावः । अपि-
विति । एतदाग्नेर्न कदाचिदपि व्यर्थविज्ञेयगतेति भावः । मान्यसम्पन्नेन
व्ययोरुक्तं प्रयोज्यव्यापारस्यैवेवकारेण तु तदाभिमुख्ययोग्यत्वाभाव एतादृशे-

१ इह कथितः । २ 'किं तर्हि' पा० । ३ 'क्रियामयी' । ४ 'सुनोत्यादीनामिति' ।

युक्तं पुनरिदं विचारयितुं, नन्वेनाऽप्रमन्दिग्धेन प्रत्ययार्थविशेषणेन भवितव्यं यावता व्यक्तमर्थान्तरं गम्यते-पचति पाचयतीति चे ? ॥ वाटं युक्तम् । इह पचे क प्रधानार्थः ? ॥ याऽसौ तण्डुलानां विहित्तिः ॥ अपे-
दानीं तदभिसन्धिसन्धिपूर्वकं प्रेपणमप्येषण वा युक्तं यत्पूर्वः पच्यर्थः स्यात् ॥

॥]तु प्रयोज्यव्यापारस्यैवेत्यर्थः । युक्तं पुनरिति । सन्देह एव विचारनिमित्तं नोप-
पद्यते, अन्वयव्यतिरेकाभ्यां भूयोदर्शनविषयाभ्यां प्रत्ययार्थविशेषणपक्षस्यैवोरप-
क्षत्वादिति भावः । यासां विहित्तिः । तदर्थत्वात्तद्व्यापारमस्य, तदनन्तरं पच्येति
वादिनि भावः । तदुक्तं हरिणा-‘अनन्तरं कलकस्याः कल्पते तां त्रियां विदुः ।
प्रधानभूतां तादृशान्दन्वासां तु तद्वारयता’ ॥ इति ॥ तत्र यथाऽधिभ्रमणादय-
स्तादृश्यात्पचिवाच्यास्तथा प्रेपणादिरपि, सोतवस्तु निजपेक्षयत इत्यर्थः । न च
वारवाणामपि तादृश्यात्पच्यभिधेयत्वसद्वत्, तेषामविचारस्वादान्नोऽपि निशान्ति-
त्वात् । विहित्तिश्चाऽप्रत्ययान्तरव्यापारोपलक्षणम्, ‘इष्टं पचन्ती’त्यादि । तस्याऽ-
सम्भवादित्याहुः । पच्यर्थः स्यादिति । समावने लिङ् । सम्भाव्यते पच्यर्थेन प्रेप-
णादे । अत एव सप्तयाद्विचार्य प्रत्ययार्थविशेषणपक्षो भाष्यकारेण स्थापितः, तदोपाय-
परिहृतत्वात्, पक्षान्तरे दोषाणां चाऽपरिहारात् । अथ वा प्रत्ययार्थविशेषण-
पक्षोऽपि स्थापितः, न त्वक्षमाविना दोषाणां सुपरिहरत्वात् । तथा हि यदुक्तं-‘द्वयो-
कत्रोल्लेखानभिधानं प्राप्नोतीति, नाऽयं दोषः, प्रवृत्त्या प्रयोज्यव्यापारोपमर्जनस्य

ड.]लभ्यत इति बहवः । यद्यपि पूर्वं ‘प्रमाणे द्वयसत्त्वं’ शेषे ‘सम्भूते’ इति सप्तमीनि-
र्देशस्योभयथापि दर्शनाद्विचार उपपादितस्तथाप्यन्वयव्यतिरेकाभ्यामिदानीं विचार-
आशिष्यत इत्याह-अन्वयेति । भाष्ये-व्यक्तमर्थान्तरं गम्यत इति । ‘पचन्त्याऽ-
प्यन्त्याभ्याम्परस्परस्मा’दिति शेषः । विहित्ते प्रधानार्थत्वे युक्तिमाह-तदर्थत्वा-
दिति । विहित्तिग्रहणं फलाऽभ्यवहितपूर्ववर्तिव्यापारोपलक्षणम् । स्पष्टत्वे-
मनुपदं स्वयं यक्ष्यति । तद्वनप्रसाह-तदनन्तरमेति । तथा प्रेपणादिरपीति ।
विहित्त्यनुवृत्तत्वेनेत्यर्थः । वस्तुन प्रवर्तनाप्रयोज्येनैव तस्य विशेषणता
न्यायाः । सम्भावने इति । ‘उपमंवादाशङ्कयोधे’ति सूत्रे भाष्ये पठितेन
‘उपमंवादाशङ्कयोल्लिङ्गित्वेनेन । तत्राऽऽशङ्का-उत्प्रेक्षा । सम्भावनापि-उत्प्रे-
क्षादिवा शङ्कितेन बोध्यम् । भाष्ये-तदभिसन्धिपूर्वकमित्यस्य-‘तद्विशेषणभूत’-
मिति शेषः । अपरिहारादिति । ‘सर्वम्पच्यर्थः स्यादिति युक्तान्तपदि न पक्षो
दुष्ट’ इति शेषः, दोषाणामुक्तत्वादिति भाष्यार्थः इति भावः । अथ चेति । अत्र
पक्षे ‘सर्वं पच्यर्थः’ स्यादिति यत्तदुक्तमेवेति भाष्यार्थः इति भावः । प्रयोज्यव्यापा-

अथ हेतुमतीति को मन्त्र्यः ? ॥ हेतु कर्ताऽस्य मं हेतुमान्, 'हेतु मती'ति ॥ ॥ हेतुनिर्देशश्च निमित्तमात्र, भिन्नादिषु दर्शनान् ॥*॥ हेतुनिर्देशश्च निमित्तमात्रे द्रष्टव्य । यावत्थाविमित्त कारणमिति तावद्धेतुरिति ॥ किं प्रयो जनम् ? ॥ 'भिक्षादिषु दर्शनान्' । भिन्नादिष्वपि हि निजदृश्यते—'भिक्षा वाम यन्ति, 'कराण्योऽग्निरध्यापयती'ति ॥ किं पुनः कारण पारिभाषिक हेतौ न सिध्यति ? ॥ एवमन्यते—चेतनावन एतद्वति प्रेषणमध्यपण चेति, भिक्षाश्चाऽचेतना ॥ नैप दोष । नावश्य मप्यव धाम प्रयोचयति य आह 'उच्यते'मिति ॥

म] प्रयोजनव्यापारम्याभिज्ञानात्तत्पर्यं निष्ठा दानानां प्रयान एव कर्तारि ल मवि प्यति नाऽप्रयाने। निष्ठा च दानकेन प्रयानमूनग रन्व निर्वर्तिन गमनारूपस्य प्रयान म्याऽऽभ्याभिज्ञानादिनि ष्यन्ताप्रयोचककर्तारि एस्याऽनुपपत्तिः । 'व्यतिभेदयन्त' इत्यत्रापि निम्नान् १ ग प्रयान पान्थयो, न तु हिमान्प इत्या मनेपदनिपे राऽभाव ।

अपेति । यद्यपि पयर्ग मत्तम्यर्पश्च मन्त्र्यवन निर्मान्त्ययापि हेतुगण्डम्याऽनरार्णव मति इवार्थाऽपरिणानाद्विशिष्टम्यापि मन्त्र्यस्याऽपरिणानात् प्रश्न । म चाऽर्थाहेतुविषय एवाऽवशिष्टे । को हेतुरिति । किं प्रयोचको हतुरप निमित्तमात्रम् ? । हेतु कर्तेति । हेतु प्रयोचक इति भावः ॥ नावश्यमिति ।

उ] इति । प्रयोच्यपार उपमर्जन यम्यति विप्रद । लक प्रयोच्यप्रयानक्या गुणप्रधानमात्रगनेमन्त्र्यापारयोऽपि तत्त्वमन्त्रोचिन, न तु पयानुसूत्रवेन सम रक्षनया बोध उचित । एवञ्चावचनापद इव योनक्यापरेऽपि द्वयोर्व्यापारयोऽगुणप्रयानमात्रमन्त्रोचिने प्रयानकर्तुंरेव लेनाऽभिज्ञानमित्यप्रयाने कर्तारि तृतीयादि भवति ।

परे ॥ योनकत्वानस्य विशेषगर्तव्योचिनति भाव्योक्तदोषाऽनुद्धार । न एवाऽस्य पथस्य भाव्ये प्रकृत्यर्गप्रेषणश देनोन्म । किञ्च ष्यन्ताप्रत्ययस्य प्रकृत्यर्थ कर्तारि सामर्थ्यादित्यवश्य वाच्यमेतत्प्रेषणवच्च प्रयोच्ये कर्तारि तृतीयेव लकारोऽपि दुर्गार । एतदीनामप्रयाने र्मेष्यपि त्वदिस्वीकारेण लदिविगौ कर्तृकर्मांशे प्रयानाऽप्रयानन्याप्याऽप्रयानरचितत्वाच्च । वाचकत्वे तु न दोष, प्रयोच्यस्य ष्यन्त-प्रकृत्यर्थकर्तृत्वेऽपि ष्यन्तकर्तृत्वाऽभावात्तत्र कर्तारि ष्यन्ताप्रत्ययाऽनुपपत्तिः । एवमन्य योरपि दूषण र्मेषे सादु । निचेति । प्रधान्येनानरदेशमयोगानुसूत्रव्यापारार्थक एव गत्यर्थ इति भावः । न्यप्रदण्यमप्यादिति बोध्यम् । व्यतीतिगीऽपि प्रयुक्त्युक्त्यर्थे प्रयानभूतप्राग्विद्योगानुसूत्रव्यापारार्थक एवमिति भावः । हेतु प्रयोचक इति । तथा च

१ 'यस्य' पा० । २ 'म' इति क्वचित् । ३ 'भारं द्रष्टव्यम्' पा० । ४ अथ पाठ क्वचित् । ५ 'वामयति' । ६ 'यथाह' । ७ 'य आह इहेतुम्यामिति' ।

किं तर्हि ? ॥ तूष्णीमप्यासीनो यस्तत्समर्थान्याचरति सोऽपि वास प्रयोजयति । भिक्षाश्चापि प्रचुरा ध्यञ्जनवत्यो लभ्यमाना वासं प्रयोजयन्ति । तथा कारीपोऽग्निनिर्वाते पृक्वान्ते मुप्रज्वलितोऽध्ययनं प्रयोजयति ॥

इह कश्चित्कं चिदाह—‘पृच्छतु मा भवान्, अनुयुक्तां मा भवा’निति, अत्र निष्कस्मात् भवति ? ॥ अकर्तृत्वात् । न ह्यसौ संप्रति पृच्छति, [‘नच प्रैष्यति,] तूष्णीमास्ते ॥ किं च गो घर्तमामकालाया एव त्रियाया-प्र.] तत्समर्थाचरणमपि प्रयोजकव्यापारस्तत्सद्भावाधीनत्वात्प्रयोज्यत्रियासिदेरित्यर्थः । पृच्छतु मा भवानिति । प्रष्टा प्रयोज्यस्तस्य प्रेरक प्रयोजको भवतीति तद्व्यापारे निष्कस्मात् भवतीति प्रश्नः । एकविषयत्वादेरित्येव पर्याय-प्रसङ्गः ॥ अकर्तृत्वादिति । स्वतन्त्रस्य कर्तुः प्रयोजको हेतुरित्युच्यते, प्रयोज्यधाऽत्र न कर्त्तुं प्रयोजको न हेतुसङ्ग इत्यर्थः । तूष्णीमिति । निर्व्यापारत्वात्सारकत्वमात्रमपि तस्य नास्ति कुतस्तद्विशेष कर्तृत्वमित्यर्थः ।

उ] पारिभाषिकस्यैव हेतोर्ग्रहणमिति भावः । वस्तुतस्तु ‘बोमत्वर्थ’ इत्यस्य किं पारा-दिरुत प्रयोजकव्यापार इत्यर्थः । वृत्तिमाऽवृत्तिमन्यायेन हेतुसङ्गविधानसामर्थ्येन च तस्यैव ग्रहणं भविष्यतीति तत्प्रभाऽनीचिन्यात् । हेतुः कर्त्ताऽस्येति । प्रयोजक-व्यापार एवेत्युत्तरम् । प्रयोजकस्य परिभाषिकहेतुत्वेऽपि लक्ष्यानुरोधेनाह भाष्ये—हेतुनिर्देशश्चेति । पारिभाषिकेऽपि लक्ष्यसिद्धिमाह—नावश्यमिति । तदाशय-माह—तन्ममर्थेति । भाष्ये ‘प्रवीती’त्यनेन तादृशशब्दप्रयोग एव मुख्यः प्रव-र्तनेति सूच्यते । ननु प्रश्नक्रियाकर्तृतया कस्य चित्तिरूपभावान्प्रयोज्यस्याऽभावे प्रयोजकस्याप्यभावात्कथं निश्चिन्ता, तत्राह—प्रटेति । ‘भारी’ति शेषः ।

समानार्थत्वाद्युपायोऽपि निचोरप्रसक्तोऽह—एकविषयत्वादिति । यस्तुतस्तु लोडन्ते प्रयुज्यमानलोडन्तशब्द एव प्रयोजकव्यापारस्य सत्त्वाणि चेत्यादिनि प्रश्न-शयः । पर्यायस्य प्रश्नविषयत्वे लोडोक्तत्वात्प्रेषणस्य निजं भरिष्यतीत्युत्तरपर-भाष्याऽसङ्गतिः । न हि पर्याये लोडोक्तत्वमस्ति । पर्यायो नाम कदाचित्त्रेदेव, कदा-चिणिजेवेत्याकारः । ननु ‘उक्तं करोती’त्यत्रोक्तन्यायेनाऽत्रापि निचोऽप्राप्त्या भवदुक्तव्याख्याने भाष्याऽङ्गनिर्णयिते चेत्, लोडन्तशब्दप्रयोगरूपप्रयोजकव्यापारस्य लोडवाच्यत्वमित्यभिमानेन शङ्कासत्त्वात् । लोडोक्तत्वादित्युत्तरस्य चाऽप्यमाशयः । स प्रेरणात्वेन लोडश्च एवेति । एतच्च ‘विभिनिमन्त्रणे’ति सूत्रे उपपादयिष्यते । मन्त्रुपायाय निपुणतरमुपपादितम् । न कर्त्तुं । तत्र प्रश्नक्रियाया अभवादि-भावः । कुतस्तद्विशेष इति । ‘तूष्णीमास्ते’ इति भाष्यं वैमुनिकन्यायोपलक्षण

कृतां भविष्य न भूतमविष्यत्कालाया ॥ भूतमविष्यत्कालाया अपि भवि
तयम् । अभिसम्बन्धस्तत्र क्रियते—‘इमा क्रियामकार्षादिमा क्रिया करिष्य
तां’ति ॥ इदं पुनरं कश्चिदभिसम्बन्ध क्रियते, न चामौ सप्रति पृच्छति,
नचामौ प्रश्यति, सूच्यामास्ते ॥ यदि तर्हि कतां नास्ति कथं तर्हि कर्तृप्रययेन
लोटोऽभिधीयते ॥ अथ कथमस्मिन्नपृच्छार्थे प्रच्छिर्वर्तते ? ॥ अभिसम्बन्ध
स्तत्र क्रियते—‘इमा क्रिया कुर्वन्’ति ॥ कर्तापि तर्ह्यभिसम्बन्ध क्रियते ॥
कथम् ? ॥ ‘कर्ता चोऽस्या क्रियाया मन्त्रे’ति । एत न च कतां, कर्तृप्रययेन च
लोटोऽभिधीयते ॥ अद्यापि कथं विकृतां न्यादेकमपि न दोषः, लोटोक्तवान्
ग्रैयस्ये गिज्ज भविष्यति । विज्ञायन्ते ह्येतैर्ध्वयपुत्रैकादिषु लोहाद्य । एत

प्र] कर्तृत्वेन तस्याऽऽसीयमान—‘प्रध्नक्रियाया कर्ता त्व भवन्ति । यथा ‘राजा
भव युज्यन्’ति राजन्वमेवाऽऽसीयते । यस्तु प्रध्नक्रिय सभाविक्रियो वा प्रयोज्य
कर्ता तस्य प्रयोचरी हेतुरित्यत्र गिरमाव ॥ इतरा वर्तमानक्रियस्यैवाऽनेन कर्तृत्वं
मुक्तमिति मत्वा चोदयति—किं च मां इति ॥ अभिसम्बन्ध इति । भूताया
भविष्याथ क्रियाया कर्ताभिसम्बन्धो भूतो मावी च प्रतिपाद्यत इत्यर्थः ॥ अथ कथ-
मिति । असम्यक् इदं प्रयोगाऽसम्भवात् ॥ अभिसम्बन्ध इति । बुद्धिपरिवर्तिन्यये बहि-
रन्त्यपि शब्दप्रयोगादिनि भावः ॥ न च कर्तेति । तर्ह्येवाऽऽसीयमानत्वात् । तदुक्त
हरिण—‘इत्यमात्रस्य तु ग्रैये पृच्छार्थेर्लोङ्घिर्वापते । सक्रियस्य प्रयोगस्तु यदा
स विषयो गिज्ज ’ ॥ इति ॥ अद्यापि । दुर्लभज्ञाभ्युपगमेनाऽपि परिहारोऽ-
भिधीयत इति भावः । लोटोक्तवादिति । एकविषयव्याप्तिव्यये लोहादीनां च
पाक्षिकत्वात् तदा लोटोक्तत्वे तदा तर्ह्येवाऽभिहितत्वात् ग्रैयस्य गिज्ज भविष्यति ॥

३] सीयम् । आसीयमान—विर्तमानमित्यर्थः । एतन् ‘लोटो कर्तृत्वस्याऽभिधानात्
कथमकर्तृत्वमित्यपान्तम् । तदुपपादयति—यस्तु प्रवृत्तेति । अस्य ‘विषयस्य
लोटोऽभिधीयते’ति । प्रध्नक्रियायाऽपि संप्रदाय प्रयत्न एव भाव्ये—अभिस-
म्बन्ध इति । बुद्धिहताभिसम्बन्ध इत्यर्थः । भाव्ये—न चामौ प्रश्यतांति ।
लोटोक्तप्रयोगकृतप्रवृत्त्या विनैत्यर्थः । बुद्धीति । बुद्ध्या विषयीकृतस्यैव सर्वत्र
योगः । प्रवृत्ते च क्रियाया द्वे कर्तृत्वस्यापि तथाभूतस्यैव विधानमिति भावः ।
आधीयमानवादिति । विधेयवादित्यर्थः । [ग्रैय इति] । इत्यमात्रस्य कर्तृत्वरादि
तस्य प्रयोग—ग्रैय । दुर्बलेति । इत्यस्तुर्गिरि यदि हेतुमयामूने प्रहामिति भावः ।
पाक्षिकत्वात्—पर्यायेण जायमानत्वात् । एतद्भाष्यनिर्णयः श्रवणोक्तः । कथं नोच-

१ अत्र पाठः कारिकः । २ ‘पृच्छि’ ‘पृच्छन्’ पा० । ३ च कश्चिन् ।

४ ‘भवन्ति’ पा० । ५ ‘ग्रैयस्य’ पा० । ६ ‘त्वन्वर्थे’ पा० ।

च द्वितीय प्रयोज्योऽर्थो भवति, भवति तत्र णिच् । तद्यथा—भासय शाय-
येति ॥ १ ॥ कृष्यादिषु चानुपत्ति ॥ २ ॥ कृष्यादिषु चानुत्पत्तिर्वक्तव्या । एवान्ते
तूष्णीमासीन उच्यते—‘पञ्चभिर्हर्लं कृपती’ति । तत्र भवितव्य ‘पञ्चभिर्हर्लं
कर्पयती’ति ॥ १ ॥ कृष्यादिषु चानुत्पत्तिर्नानात्रियाणां कृष्यर्थत्वात् ॥ २ ॥ कृष्या-
दिषु चानुत्पत्ति सिद्धा ॥ कुत ? ॥ ‘नानात्रियाणां कृष्यर्थत्वात्’ । नाना-
त्रिया कृपेरर्थः । नावश्यं कृषिर्विलेखन एव वर्तते ॥ किं तर्हि ? ॥ प्रति-
विधानेऽपि वर्तते । यद्दसौ भक्तगोजयलीयर्दं प्रतिविधानं करोति स कृष्यर्थः ।
भातश्च प्रतिविधानेऽपि वर्तते, यद्दहरेवाऽसौ न प्रतिविधत्ते तद्दहरेव तत्त्वमे-
न प्रवर्तते ॥ ३ ॥ यज्योदिषु चोऽतिपर्याप्त ॥ ४ ॥ यज्योदिषु चाऽविपर्याप्तो

प्र] एकान्त इति—कृपावसामर्थ्यं दर्शयति । तूष्णीमासीन इति—व्यापाराऽभाववध-
नम् । कश्चिद्दि सामर्थ्यानिशयाद्युपपत्त्यभिर्हर्लं कृपेत्पर्यायण वेति तदिरारणाय
‘एवान्ते तूष्णीमासीन’ इत्युक्तम् । तत्र पञ्चभिर्हर्लं भूमिमन्त्रे कर्पयतीत्यर्थावगमा-
णिचि रति कृपतीति न प्राप्नोतीति तदनुपत्तिर्न च्येत्यर्थः ॥ प्रतिविधानेऽपि ।
धनेरार्थत्वाद्वातना कृषिरेव प्रयोज्यव्यापारे तत्त्वमर्थान्तरणशून्यं वर्तते इत्यर्थः ।
धानुनैव शेषपदसहितेन तस्याऽर्थस्य प्रशशितत्वाणिजभावः, ‘विभाषोप-
पदेन प्रतीयमान’ इति पञ्च आत्मनेपदाऽभाववधः । यद्वा तु कृषिर्विलेखने वर्तते
तदा भवत्येव ‘पञ्चभिर्हर्लं कर्पयती’ति णिच् ॥ यज्यादिष्विति । यत्र

उ] व्याख्यानं हि लोड्डिशिष्टे तद्वारणऽपि तदुक्तरीत्या शङ्कितृत्वात्पर्यविषयस्य पर्याय-
स्याऽधारणाच्चिन्त्यमिदम् । नन्वेव णिज्जेटो समावेशाऽभावे ‘वासये’त्याद्य-
मुपपत्तिरत आह—भाष्ये—यत्र ॥ द्वितीय इति । प्रयोज्योऽपि प्वधो यदाऽन्याऽ-
पेक्षया प्रयोज्यो भवति तदा तयो रमावेश इत्यर्थः । ननु प्रयोज्यव्यापारस्य पञ्च-
भिर्हर्लंरित्यनेनैव योनितत्वात्तत्त्वोननाय ‘एवान्ते’ इत्यादिष्वर्थमन आह—कश्चिदिति ।
तत्रेति । एवम प्रयोज्यव्यापारस्याऽत्र प्रतीतिस्तद्वोधनाय णिच्स्यादिति भावः ।
अनेरार्थत्वादिति । प्रतिनिधानान्तोऽत्र धान्वर्थः । पञ्चानुत्पत्त्येन स एव धा ।
करणस्य च फले एवान्वयः । भाष्ये—तत्त्वमेत्यस्य कृष्यर्थपर्यायार्थः । आद्येऽत्र
प्रयोज्यस्य कर्मत्व इत्युपपत्तिः । ‘गनिवुद्धा’ति सूत्रन्तु नियमस्य सत्तातीयापेक्षत्वाद्-
न्वयत एव व्यावर्तकम् । अन्ये तु तत्प्राप्तिरेव नति दिक् । णिजभाष्यइति ।
द्योतकतापक्षेऽप्युपपदनेव यानिनत्वाद्द्योतकणिचोऽभाव इति भावः । वस्तुनो द्योतक-
त्वादितो वचनाऽऽरम्भः, द्योतकगमुक्त्यदर्शनान् । धाचरत्वादेन तत्तरणनमिति
तत्त्वम् । प्रयोज्यव्यापारफलस्य कर्तृगमिवात्कृपेरामनेपदमादाद्व्याह—विभाषेति ।

१ ‘कृपति’ । २ अपि कश्चिज् । ३ ‘यज्यादिषु च निपर्याप्त’ । ४ ‘वाऽविप’ ।

वन्त्य । 'पुण्यमित्रो यन्ते, याजका याचयन्ती'ति । तत्र भवितव्य
 'पुण्यमित्रो याचयते, याजका याचयन्ती'ति । ॥२॥ यत्रादिषु चाऽपि
 यामो नानाक्रियाया यथार्थत्वात् ॥३॥ यत्रादिषु चाऽपि यामो सिद्ध ॥
 कुत ? ॥ 'नानाक्रियाया यथार्थत्वात्' । नाना क्रिया यनेत्या । नावश्य यनि
 हंषि प्रक्षेपण एव वर्तते ॥ किं तर्हि ? ॥ त्यागऽपि वर्तते । तद्यथा—'अहो
 यन्त' इत्युच्यते य सुष्ठु त्याग करोति । तच्च पुण्यमित्र करोति, याजका
 प्रयाचयन्ति । ॥४॥ तत्करोतीत्युपमङ्गलान् सूत्रयन्त्यर्थम् ॥५॥ तत्करोती
 त्युपमङ्गलान् रक्षयम् ॥ किं प्रयोजनम् ? ॥ 'सूत्रययाद्यर्थम्' । सूत्र करोति
 सूत्रयति । सूत्रयतीति ॥ इह 'व्याकरणस्य सूत्र करोति व्याकरण सूत्रयती-
 ति,—वाक्ये पठ्य, उपपद्ये च प्रयये द्विर्वा, केनैतदत्र भवति ? ॥ याज्मी
 सूत्रव्याकरणधारभिसम्प्रत्यस्य उत्पद्ये प्रयये निवर्तते । अस्ति च करोते
 प्र]प्रक्षेपविशेषाच्चित्वात् प्रत्यय च कृत्वा कर्तृत्वात्मानस्य प्रयोजनकर्तृत्वा
 णिच्यप्रवृत्तिवारणाय वचनम् ॥

नानाक्रिया इति । तत्र रक्षापचनाश्रयण य प्रयोगमन्विपरीत प्रोपचने
 दृश्य ॥ इह व्याकरणस्येति । छन्दस्य लक्षणमुदाय वा व्याकरणशब्दा वर्तत
 न्ति भेदनिगमना पठ्य । यत्र तु लक्षण एव सूत्रे व्याकरणशब्दा वर्तते तदा
 व्यपदेशितद्वयनिमित्तं पठ्य । यदा 'व्याकरण सूत्र करोती'ति सामानाधिकरण्यं तदा
 यथा 'सूत्रयति माणस'मिति भवति तदा व्याकरण सूत्रयतीत्यापि भवति ॥

याज्मीविति । वाक्ये द्वयस्य सूत्र 'सूत्र'शब्देनोच्यते । णिचि तूपने सत्त्वं
 भासातिवर्तनाकरान्यसंभित्वायी सूत्रशब्द मपद्यते । तदुच्य—'परार्थाभिधानं प्रति'-
 द]सा च प्रत्यभिभाषति भाव । तद्विपरीतं प्रक्षेपति । 'अविपर्याय'पदनेटप्रयोग
 सिद्धिरन न तु विपरीतप्रयोगव्यतिरिक्तव्यर्थ । भाव्य—तदिति,—प्रतिपदिकोप
 लक्षणम् । प्रतिपदितादिन्यर्थ । कर्मन्वायन्तर्भावेणैवैवार्थोभाव, एकव्यवहारान् ।
 करतीति च वाक्योपलक्षणम् । तेन 'अन्वेनाक्रमन्यश्रयणा'त्यादि सिद्धम् ।
 एवञ्च प्रतिपदितादान्वरं इत्यादिगणमप्यापि प्रक्षितानि, वातुपाटे सूत्रसूत्रधानू
 चति योग्यम् । तन्मन्वन्तं मिदं वार्तिस्मर्य स्यात् । श्रुत्योक्तद्वयानुगताऽ-
 पेक्षया मनुष्यमर्थवर्णयेत्यात् । एवञ्च 'सूत्रमित्रे'ति सूत्रस्य कैयटवित्त्य एवति
 वाच्यम् । लक्ष्ये इति । 'व्याकरण'शब्द कर्मन्वुदन्त इति भाव । लक्षणममु-
 दाये वेति । अत्रयाजीस्येऽर्थे । करणानुदन्त स इति भाव । यदा तु लक्षण
 पठ्यति । प्रतिमूत्र 'व्याकरण'शब्द इत्यर्थ । यदेति । व्यपदेशितद्वयानुगताश्रयणे

व्याकरणेन सामर्थ्यमिति कृत्वा द्वितीया भविष्यति ॥ ॥२॥ आस्थानानृतस्तदा
चष्टे [इति] कृतप्रकृतिप्रत्यापत्तिः प्रकृतिवच्च वारकम् ॥३॥ आस्थानानृतान्ता-
पिण्यवस्त्यस्तदाचष्ट इत्येतस्मिन्नर्थे । 'कृतप्रकृतिप्रत्यापत्तिः प्रकृतिवच्च

प्र]रिति । एतच्च श्रव्येदाग्नदिभागाप्रयोगोचम् । परमार्पतस्तु धावन्तर सूत्रिर्वि-
शिष्टन्यायवचन ॥ आस्थानादिति । आस्थान इत्याख्यानम्-इतिरुक्तमुच्यते ।
प्रकृतिवदिति । पिण्यो या प्रकृतिः कर्मवधादि, तथा तुल्यकसादि कारक भवति ।
यथाख्यानमिदमेव कर्मवधादे कर्मत्व तथा कमादेरपि । 'प्रतिपत्ताख्यानकर्मभावस्ये-
त्यर्थः । प्रकृतिवद्भावातिदेशेन च कमादे पृथङ्कृतत्वात् कर्ममपानयदित्यादौ कमा-
दिशब्दवर्जितम्यासहायामादयः कमादेर्न भवन्ति । वतरणञ्च स्वाध्वमपि भव-
तीति 'पुण्येण योजयती'ति पुण्यस्य कर्मत्वाऽभावः । अथ वा प्रकृत्या तुल्य वर्तन-
इति प्रकृतिरन्, प्रकृतेरेव प्रकृतिवत् । प्यन्तस्य वारकमित्युभयपानिदेशाभरणान्
च चित्कधित्परिपृष्टने । प्रकृतिप्रत्यापत्त्या राजागमनादौ नलोपायपि निवर्तन इति

उ] इत्यर्थः । करोत्यर्थाभिधायीति । करोत्यर्थविशेषणीभूतसाध्यात्मस्वार्थाऽभिधा-
यीत्यर्थः । सूत्रेण च सूत्रेतिर्विधेयः । भाष्ये-व्याकरणेन सामर्थ्यमिति । तज्जन्य-
फलध्वन्यरूपमित्यर्थः । नित्यशब्ददर्शने 'सूत्रयती'त्यत्राऽप्यद्वयार्थाऽभावा-
च्छब्दैव नास्तीत्याह-एतद्येति । आस्थायत इति । याहुतशब्दकर्मणि ल्युट् । भाव-
ल्युटि ह्याख्यानमिदमेव कर्मत्व न स्यात् । पिच इति । 'कृतो वा प्रकृति'रिति
तु नोक्त, प्रत्ययलक्षणेन कृतान्ततयाऽनेनातिदेशेन च पद्योपसारात्, 'राजागमन'-
मित्यादौ राज्ञः वर्तुतया 'राजान'मिति द्वितीयाऽनापत्तेः । तदयमर्थः-पिच्यकृते-
र्यथाऽऽख्यानमिदमेव वारकत्वा तथा कमादेरपीति । तदाह-यथेति । नन्येवनराद्य-
व्यवस्थेभ्यः आह-प्रकृतिवद्भावातिदेशेनेति । प्रकृतिवच्च प्रकृतिवत् । अत्र प्रकृति-
शब्देन कृत-प्रकृति । तस्या यथा कमादेरनन्तर्भावस्तथा कृतप्रकृतिर-
पि नन्तेऽपीत्यर्थः । नन्वेवं 'पुण्येण योजयती'त्यत्रापि द्वितीयापत्तिरत आह-वक्त-
रणादिति । क्वचिदिति । 'पुण्ययोगे स्त्री'इत्यत्र च प्रकृतेरेव प्रकृतिवदित्येवाभ्य-
णीयमिति भावः । एवञ्च द्वितीयापत्तन्वाय पृथगाय चाऽतिदेशद्वयमाभ्यणीयम्भ-
वति, धर्मस्यय भवतीति गौरवम्, अत्र 'प्रकृतिवच्च'त्यस्य कृतप्रकृतेर्हन्त्यादेर्ष्य-
न्तत्वे यथा वारक द्वितीयापत्तन्, धातवन्तर्भूतञ्च तथेत्यर्थः उच्यते । 'प्रकृति-
प्रत्यापत्ति'रित्यत्र कृतप्रकृतेरेव ग्रहणेनाऽत्रापि तथैवाचित्याच्च 'पुण्येण योजयती'-
त्यत्र च न दोषः । प्रकृतिर्मेति । कृतप्रकृतेः प्रत्यापत्तावपि राजन्शब्दे नलोप-
निशतिः कथमिति चिन्त्यम् । वस्तुतः 'प्रकृतिवच्च'मित्यतिदेशात्पृथङ्करणेन
समासाऽभावेनाऽप्यद्वयत्वात्प्रतिष्ठितिरिति बोध्यम् । अत्र 'प्रकृतिवच्च'नि 'च' 'वारक'-

कारक । [आख्यानाद्दन्ताणि जम्बवताति वन्यम्] । कम्बवमाद्यष्टे कम्ब
घातयति । दन्तिग्रमाद्यष्टे वैलि वन्ययति ॥

॥३॥ आख्यानञ्च प्रतिपेत् ॥४॥ आख्यानशब्दाच्च प्रतिपेदो वक्तव्य ।
आख्यानमाचष्टे इति ॥ किं पुनर्यान्वेष्टानि मत्तर्भूतान्याख्यानानि हन
दन्त्यस्या भवितव्यम्, आहो निप्रतिषेधान्वाख्यानमात्रान् ? ॥ रुचात् ॥
यदि मत्तर्भूतेभ्यः, उद न प्राप्नोति, -राजगमनमाचष्टे राजनमागमयति। अथ
क्रियान्वात्प्रातमात्रान्, न दोषो भवति ॥ यथा न दोषस्तथाऽस्तु ॥५॥ हन

प्र] रातानमागमनीयाद्युपपन्न भवति । कस्यचमिति यथायत्र मन्त्रिभोगनिर्दिष्टता
मन्यतराऽप्ये उभशेरप्यभार' इति वरादेशनिगुनिमिच्छति तथापि पुण्यग यौग
जानति पुनरा योनयनमिति कुन्वम्य मन्त्रियागगिन्वाऽभावात्तिगर्भिनं निष्यनानि
प्रकृतिपरायनिरुध्यते । किं पुनरिति । कस्यच-नलागसुखानादानीमर्थ । इह्य
धायामिति । यदाऽरप्यस्यो रममाणन मृगात् प्रविश्य व्याचष्ट-एताम्मलदराध
एवविधा मृगा गमन्त इति तदा प्रणिपात्यस्य दर्शनार्था प्रगतिर्भवति । यदा

उ]मित्यन्तर बोध - प्रवृत्तिरकारक इति । तत्र तद्वत्कार्यमप्यादिह्यत । तत्र धातवर्गीत्यादीं ऊरुतवे सिध्यन् , अन्यथा 'वन्ता स्वल्पप्रदूण' इति परिभण्यया न स्याताम् । यचित्तु अन्यत्रापि 'प्रवृत्ति' पदं हतुमश्वन्तप्रवृत्ति हतुमश्वन्तध प्रत्ययस्योपनिबृहत्प्रवृत्तिप्रवृत्ति एव । प्रत्यापत्ति - प्रत्यभिज्ञा । सा च तन्मत्त्व तत्रत्यशयमस्य च भवतीति । अनेनैव कारकशर्मावा वधादगतिगति उत्पन्नत्वा दिग्ब मिद्धम् । नन्वेव प्रत्यय' उरण हृदन्तत्वात्कारादे पृथी स्वादन - प्रवृत्ति वध कारकमिति । यद्विमल्यन्त तत्र तादृशमनापीत्यर्थ । एवञ्चाऽऽगतिरूपना न नृनापि । 'प्रत्यापत्ति' शब्दस्य च प्रत्यभिज्ञाविषयतयाऽऽपत्ति मित्रिरित्यथा ननु नष्टस्य पुन प्रादुर्भाव प्रत्यापत्ति । अतएव 'रात्रि विवागयति' 'मृगात् रमयती' 'सुप्तरगविषयकवने प्रवृत्तिप्रत्यापत्तिरव यद्वति । अन्यथा तत्र प्रवृत्तरा वदोनाऽनपहारा प्रत्यापत्तिरव्यवहाराऽमद्वति स्पष्टै । कारकशर्मावध तस्या पन्मिन्याहु । यद्यप्यत्र सनियोगेति । एवञ्च तद्वित्यन्तत्वात्तदप्रवृत्तिप्रत्यापत्ति वचोऽत्रत्यमिति वाच्यम् । भाष्ये सप्तमभूतानीत्यस्य प्रमेयद्वानीत्यर्थ । भाष्य - रात्रानमागमयतीति । एवञ्च 'द्विदत्तपाचमाच' इत्यर्थे देवदत्तन पाचयतीत्यत्र 'गतिदुर्दी'तिनिमित्तमेव ददत्तस्य कर्मत्वाऽमावात् । इत्यर्थेति । इत्यप्यादिभ्य शन हसि सात् । वसमाणांमृगानिति । एतेन 'मृगरमण'शब्द आगते

१ अत्र पाठः क्वचिज् । २ 'बन्दि' बन्दि' 'बन्धि' पा० । ३ 'यन्तीति' पा० ।

४ 'स' शभूताख्यानानि तेभ्यः 'स' श्नीभूताख्याना पा० १५ 'म्रियाख्यान' पा० १

धर्मा च प्रवृत्तौ ॥*॥ दृश्यार्थायां च प्रवृत्तौ कृदन्ताणिज्वत्तद्व्यस्तदाचष्टे इत्ये-
तस्मिन्नर्थे । कृद्गुक् प्रकृतिप्रत्यापत्ति प्रकृतिवच्च कारकं भवतीति वक्तव्यम् ।
मृगरमणमाचष्टे मृगान् रैमयतीति ॥ दृश्यार्थामिति किमर्थम् ? ॥ यदा हि
ग्रामे मृगरमणमाचष्टे मृगरमणमाचष्ट इत्येव तदा भवितव्यम् ॥*॥ औलोप्य
वाल्ग्व्यन्तसंयोगे मर्यादायाम् ॥*॥ वाल्ग्व्यन्तसंयोगे मर्यादाया कृदन्ताणिज्व-
वत्तद्व्यस्तदाचष्टे इत्येतस्मिन्नर्थे, आलोप्यश्च कृद्गुक्प्रतिप्रत्यापत्ति प्रकृतिवच्च-
कारकं भवतीति वक्तव्यम् । आरात्रिविवासमाचष्टे रात्रि विवासयतीति ।
॥*॥ चित्रीकरणे प्रापि ॥*॥ चित्रीकरणे प्राप्यर्थे कृदन्ताणिज्वत्तद्व्य ।
कृद्गुक् प्रकृतिप्रत्यापत्ति प्रकृतिवच्च कारकं भवतीति वक्तव्यम् । उज्जयिन्या
प्रस्थितो माहिष्मत्या सूर्योद्गमने संभावयते-सूर्यमुद्गमयतीति ॥*॥ नक्षत्र-
योगे हि ॥*॥ नक्षत्रयोगे जानात्यर्थे कृदन्ताणिज्वत्तद्व्य । कृद्गुक् प्रकृति-
प्रत्यापत्ति प्रकृतिवच्च कारकं भवतीति वक्तव्यम् । पुष्ययोगे जानाति
पुष्येण योजयति । मघाभिर्योजयतीति ॥ तच्छर्द्दो बहु वक्तव्यम् ? ॥
॥*॥ न वा समान्यकृतत्वादेतुतो ह्यविशिष्टम् ॥*॥ न वा वक्तव्यम् ॥ किं

प्र.] हि ग्राम इति । ग्रामे मृगाणाममभवाच्च तद्दर्शनार्थं प्रवृत्तिः । 'दृश्यार्था'मित्येतच्च
मृगरमणादिविषयमेव द्रष्टव्यम् । रात्रागमनादिषु तु दृश्यप्रवृत्त्यभावेऽपि निजभ-
वति । आरात्रिविवासमिति । यावदत्रैर्विवासोऽनिरुद्धमण तावन्कथा बध्नी-
त्यर्थः । चित्रीकरण इति । आश्चर्यकरणे गम्यमाने तत्प्रशोनीत्यत्रार्थे निजवत्तद्व्य ।
संभावयत इति । 'भू प्राप्तावात्मनेपदी'त्यस्य रूपम् । पुष्येणेति । पुष्यो योगवि-
धाया कर्ता, स हि चन्द्रमस सम्प्रप्राति । तत्रोभयप्राप्तौ कर्मणांति निरमात् पश्यभावे
उ] इदं इत्यपास्तम् । प्रवृत्तिर्भवतीति । आल्यानविषयेत्यर्थः । इत्येतच्चेति ।
प्रयोगाऽनुसारादिनि भावः । यावदिति । रात्रिरूपनालेनाऽत्यन्तसंयोगः । कथा-
श्चाऽऽख्याने कर्मेति भावः । 'आरात्रिविवास'शब्देन तावत्पर्यन्तकथा
लक्ष्यन्त इति बोध्यम् । वाल्ग्व्यन्तसंयोगे गम्यमाने इत्यर्थः । वसेरधर्मस्तथा 'गति-
बुद्धी'ति रात्रे कर्मत्व हेतुमणिचि तद्वदिहापि बोध्यम् । भाये-प्राप्यतीति, सम्प-
दादिनेन भावविद्यन्तात्मात्मी । एव 'शी'त्यपि । भू प्राप्ताविति । 'संभावयत'
इत्यस्य प्राप्नोतीत्यर्थः । उभयप्राप्ताविति । नियमेन चन्द्रमसः प्रतीतेरुभयप्राप्तिः ।
चतुः सहयोगेऽत्र तृतीया, कर्तृप्रयोगाऽभावेनोभयप्राप्तेरभावात् । मनान्तरोक्ते
प्रतिबदित्यम्यार्थेऽपि न दोषः, हेतुमणिचि गत्यादिनियमात्तृतीयाया एव पुष्येणे-

१ इदं वचिषः । २ इति वचिषः । ३ 'भगनीति' । ४ 'आलोप्य' 'आलो-
प्य' पा० । ५ 'प्राप्यर्थे' 'प्राप्त्यर्थे' पा० । ६ इदं प्रायिकम् । ७ 'सूर्योद्गम' पा० ।

कारणम् ? ॥ 'सामान्यकृतत्वात्' । सामान्येनैवाऽऽणिजमविष्यति- 'हेतुमती' ति ॥
 किं कारणम् ? ॥ हेतुतो ह्यविशिष्टम् । हेतुतो ह्यविशिष्टमेतद्व्यति । नुत्या
 हि हेतुता देवदत्ते चादिये च ॥ न सिध्यति । 'स्वनन्त्रम्य प्रयोजको हेतु
 मतो भवतीत्युच्यते, न चाऽप्यारदिय प्रयोजयति ॥ ॥ स्वनन्त्रप्रयोजकत्वा
 दप्रयोजक इति चेन्मुक्तमत्र तु यम ॥ ॥ य मत्रान् स्वनन्त्रप्रयोजक मुक्त-
 मत्रमप्यन्यथ मन्वते- 'पाथय योऽन देवदत्तो यजदत्तेने'ति, तेनैतत्तु यम् ॥
 कथम् ? ॥ ॥ ॥ प्रणिर्गुमयत्राऽनपत्ये ॥ ॥ प्रवृत्तिर्गुमयत्रानपेक्ष्य किं
 चिद्व्यति देवदत्ते चादिये च । नेह कश्चिदपरोऽनुगृहीतव्य इति प्रवर्तने ।
 [॥ ॥ तत्र टने स्वर्भूयस्यम् ॥] ॥ मथ इमे स्वभूयस्य प्रवर्तन्ते । ये तावन्ते
 गुरुधूपसो नाम तेऽपि स्वभूयस्यमेव प्रवर्तन्ते, पारत्निकि च नो भविष्यतीह
 च न प्रीतो गुरुरप्यपयिष्यतीति । तथा य एने ईसा, कर्मकरा नाम,
 तेऽपि स्वभूयस्यमेव प्रवर्तन्ते, मन् चैव च लक्ष्यामहे, परिभाषाश्च नो भवि-
 ष्यन्तीति । तथा य एने शिरिषो नाम तेऽपि स्वभूयस्यमेव प्रवर्तन्ते वेतन
 च लक्ष्यामहे मित्राणि च नो भविष्यन्तीति । एवमेतेषु सर्वेषु स्वभूयस्य
 प्रवर्तमानेषु- ॥ ॥ कुत प्रयानर एने हेतुयम् ॥ ॥ यदि केचित् कुर्वन्त
 प्र] तृतीयात्मना । तत्र प्रवृत्तारव प्रवृत्तिविदेशे प्रवृत्तिप्रतिदेशा कर्तारि तृतीया
 भवति । एतस्मिन् प्रयान एव कर्मणि भवति नानिदेशिके । सामान्यकृतत्वादिति ।
 सामान्यकृतत्वेनैव सिद्ध्यति । देवदत्ते चेति । देवदत्तविषया अन्यस्य हेतुने
 उ,] न्यत्र प्राप्त । नातिदेशिके इति । शिष्यकृत्यर्थकृतत्वाऽतिदेशेऽपि शिष्यकृतृ-
 त्वाऽतिदेशाऽभावात् न तु रत्नेनाभ्यासमिग्रानमिन्वर्थ । 'मृष्यमुद्रमते' इत्यादा
 षडित्यस्य प्रतीकत्वात् येन देवदत्तस्यापि तत्प्रतीकत्वात् तदन्तर्गतत्वे स्तुत्यपत्तम
 बाह- देवदत्तविषयाऽन्यस्येति । भाव- स्वनन्त्रम्य प्रयोजक इति । स्वाभिप्रेत-
 मात्रादेशेन प्रत्यस्य प्रवर्तक इत्यर्थ । एवमप्रयोजनी'लम्य च स्वाभिप्रेतदेशेन
 प्रत्यस्य प्रवर्तकत्वार्थ । स्वाभिप्रेतमात्रादेशकप्रयोगेन प्रत्यस्य तु कृत्यापारवत्त
 हि प्रयोजनत्वमिति शल्लिम् । सर्वत्र स्वच्छेदेन प्रयोजकः । एव प्रयोजक-
 मिग्रमात्रादेशकप्रत्ययावयव प्रयोजनम् । तदेव च स्वनन्त्रम् ।
 न चैतन्मते एने भाव । मत्राने भाष्ये- स्वनन्त्रेति । स्वनन्त्रप्रयोजनस्य

१ यत्र- 'स्वनन्त्रप्रयोजकत्वादप्रयोजक इति' चेन्मुक्तमत्र तु यमेतद्व्य-
 तीति व्याख्याभाव एव व्याक्षिप्यम् । २ 'मन्वते' । ३ 'पेशा' पा० । ४ इद
 एतम् । ५ 'भूयस्यमेव' । ६ 'यत्रात्मकमकर नामैतदपि' । ७ 'एनेऽपि' ।
 ८ 'चैव' । ९ 'पाथ नो' । 'पाथ ततो' । १० 'यद्विप्रयोजको, यज, तुष्ट' । ५

प्रयोजनो नाम भवति तेनैतत्तुल्यम् ॥ यदि तर्हि सर्वं इमे स्वभूत्यर्थं प्रवर्तन्ते
 क प्रयोज्यार्थं ? ॥२॥ यदभिप्रायेषु सज्जन्ते ॥२॥ यदभिप्रायेषु[आ]सज्जन्ते-
 इदंशो वधो कुरु, इदंशो पुटको कुर्विति । आदित्यश्चाह्वाभिप्राये सज्जते ।
 एष तस्याभिप्राय - 'उज्जयिन्या, प्रस्थितो माहिष्मत्यां सूर्योदमनं संभावये-
 चे'ति, तं चास्यादित्योऽभिप्रायं निर्वर्तयति ॥ अवेदिह वर्तमानकालता युक्त-
 म्यात् - 'उज्जयिन्या प्रस्थितो माहिष्मत्यां सूर्योदमनं संभावयते सूर्यमुदम-
 यती'ति, तत्रस्थस्य हि तस्यादित्य उदेति । इह ॥ कथं वर्तमानकालता, -
 कम घातयति वलिं बन्धयतीति, चिरहते [च] वसे चिरवदे च वली ? ॥

प्र]त्यर्थः । परिभाषा इति । दण्डनादिका । यदभिप्रायेष्विति । तदुक्तं हरिणा-
 'निमित्तस्य प्रवर्तन्ते यत्र एव स्वभूतये । अभिप्रायानुरोधोऽपि स्वार्थस्यैव
 प्रसिद्धये' ॥ इति । सज्जन्ते इति भाष्यसारवचनाश्रमनेपदम् । परस्मैपदी तु सज्जि -

उ]हि हेतुत्वं, अथ न तथेत्यप्रयोजनोऽहेतुरिति चेदित्यर्थः । प्रवृत्तिर्भयप्रा-
 ऽनपेक्षेति । प्रयोज्यप्रवृत्तिरभयप्रापि प्रयोजनमभिप्रेतानपेक्ष तन्मानानुरोधेयकेत्य-
 र्थः । उभयप्राप्तपेक्षैव सिद्धिदिति । 'किञ्चि'दित्यस्य प्रयोजनमभिप्रेतमात्रं ।
 किञ्चिदनपेक्ष्योभयोर्देवदत्तादित्ययोर्मन्त्रतीत्यर्थः । तस्मान्मात्रांशो न निषेधः ।
 अन्यथा पिजनवकाश इति भावः । तदेव व्युत्पादयति-वेह कश्चिदिति । 'सत्या-
 मपि प्रेरणाया'मिति शेषः । सनिन्द उपात्तम्भ - परिभाषणम् । तदाह - दण्डना-
 दिका इति । शनेन सर्वत्र स्वेष्टमाधनताज्ञानं प्रवर्तनमित्युक्तम् । भाष्ये - कुर्वतः
 प्रयोजक इति । प्रयोजकाभिप्रेतमात्रोद्देश निनापि स्वेष्टोद्देशेनैव पूर्वतः पुनः प्रयो-
 जनो ददते । यथा गुह्यं दिग्गानध्ययने प्रवर्तयतीत्यादौ, तद्वत्सम्यक्स्थासीति भावः ।

क प्रयोज्यार्थ इति । प्रेरणाजन्यप्रवृत्त्यर्थं प्रयोज्यत्वस्य प्रेरणया षोडशं,
 प्रयोजनं किमिति प्रश्नः । उत्तरमाह - यदभिप्रायेऽसज्जन्ते इति । प्रेरकाभि-
 प्रायेष्वाभजन्ते । तदभिप्रायं ज्ञात्वा तं निर्वर्तयन्ति यदेष एव प्रयोज्यस्य प्रेरणया-
 ऽर्था इत्यन्वयः । एवमपि मित्याया स्वाभिप्रायानुरोधफलकं तज्ज्ञापनमेव प्रेरणफल-
 मिति भावः । 'अभिप्राय'पदेन तद्विषय उच्यते । तदाह - इदंशावित्यादिना । तदाह
 निमित्तेभ्य इति । स्वभूतिस्थापनतत्तापरंप्रेरणादिभ्य इत्यर्थः । ननु स्वभूति-
 फलप्रवृत्तिप्रयोजकाभिप्रायाऽनुरोधोऽपि निमित्त इत्यत्र आह - अभिप्रायेति । ननु
 दिग्गदीना स्वार्थमिदं गुणां अभिप्रायानुरोधोऽपि स्वार्थस्य तदनुरोधे मानाऽभावः,
 फल्यऽभावधेने चेन्न, अभिप्रायसम्पत्तिनात्रेण तदुद्देश्यप्रवृत्त्याभ्यन्तारिरूपप्रयोज्य-
 प्रयोजनभावाऽभ्यारोपेण णिजिति तात्पर्यात् । भाष्यसारवचनादिति । तत्र-
 योगादस्याऽनुदात्ते स्वपि पाठोऽनुमीयत इति भावः । ननु 'चिरहते कमे' इत्युत्पत्त्या

अत्रापि युक्ता॥कथम् ? ॥ येतावदेने शोभिका नामैते प्रत्यश्च कम घातयन्ति,
 प्रत्यश्च चर्त्ति बन्धयन्तीति॥ चित्रेषु कथं ?॥ चित्रेष्वपि उद्गर्णा निषत्तिताश्च
 प्रहारा दृश्यन्ते कम्पकर्मण्यैश्च ॥ ग्रन्थिकेषु कथं, यत्र शब्दग्रन्थोद्गर्मात्रं दृश्य-
 ने ?॥ ते अपि हि तेषामुत्पत्तिप्रभृत्या विनाशार्थं द्वाव्याचक्षणा सतो बुद्धिवि-
 ययान् प्रकाशयन्ति॥आतश्च सन्त -॥१॥व्यामिश्री ॥२॥ व्यामिश्राश्च दृश्यन्ते ।
 के चिन्मभक्त मयन्ति के चिद्दामुदेवभक्ता । 'वर्णान्यस्य' सत्यपि पुण्यन्ति ।
 के चिन्मोहमुखा भवन्ति के चित्रकमुखा । 'त्रैकाल्य' सत्यपि लोके दृश्यते,
 प्र गुरुषु यन्त्र गताग्निः।चिरहृत इति। चिरप्रगन्तवाद्यवधानकभावस्य प्रयोजक-
 व्यापारस्य वर्तमानत्वाऽभवात् । उपमत्तज्ञानारम्भे तु न दोषः, आख्यानस्य वर्त-
 मानादित्यर्थः । शोभिका इति । कमानुसारिणा नटानां व्याख्यानोपाध्याया ।
 कमानुसारी नटः सामानिकैः कमनुद्या परिगृहीतः कमो भाग्यं विमर्शितः । प्रन्थिके
 विवर्ति । 'कथमेवेत्यर्थः' । तेराति । तदुक्तं हरेणा-
 'शब्दोपहितरूपास्तु बुद्धेयि
 उ] प्रयोजकव्यापारस्य वर्तमानकालत्वाऽभावो नास्ति इत्यत्र आह-चिरप्रवृत्तेति। कम-
 कृष्णशोर्बन्धनानकभावस्य चिरप्रवृत्तत्वेन तन्प्रयोजकव्यापारस्यापि नटनमनेनै-
 भावः । कमानुसारिणा-कमादिमन्त्रानाम् । भाष्ये-प्रयत्नं कर्म घातयन्ती
 ति । तादोनेनैव कामुदेवेनेत्यर्थः । उद्गर्णा इति । उद्यता इत्यर्थः । 'गूरी उद्य-
 मने' इत्यस्य रूपम् । एवञ्च चित्रलेखका अपि चित्रस्य कम तादोनेनैव दृष्टेन
 घातयन्तीत्यर्थः । 'प्रन्थिक'पदे 'अन इतिष्ठौ' इति स्त । शब्दग्रन्थोद्गर्तेति ।
 शब्द -कथकमुखोच्चारमाणः । ग्रन्थ -नद्वन्द्वस्यपुनरुक्त्यर्थः । गुरु मनुष्यमहान् ।
 न तत्र कश्चिदपि कमादिबुद्धिविषय इत्यर्थः दद्यात् । तेऽपि-ग्रन्थिका अपि । तद्वद्वि-
 व्याचक्षणा इति । तद्वद्व्याचक्षणीत्यर्थः । तानि कथयन्तो प्रन्थिका स्वबुद्धिविष-
 यभूतान् सतो विद्यमानान् कमादीन् प्रकाशयन्ति-धोनृबुद्धौ समर्पयन्तीत्यर्थः । विष-
 यानत्वेन बुद्धिविषयत्वे हेतुमाह-आतश्च सन्त इति । व्यामिश्राश्चेति । चो हेतौ ।
 यतो विद्वद्व्यवश्रिता इत्यत्र इत्यर्थः । न ह्यनीतचबुद्धौ तन्मभवतीति भावः ।
 तन्कालनृनै स्वपथ इव वर्णान्यस्य पुण्यन्ति-पुष्टं कुर्वन्ति, दधनीत्यर्थः । तत्रैव
 युगयन्तरम्-१-त्रैकाल्यं सत्यपि । एवञ्च बुद्धिविषयगतैव सर्वोऽपि व्यव-
 शर इति भावः । शब्देति । शब्दममर्षितबुद्धिविषयकारानित्यर्थः । साधनत्वेनेति ।

१ 'शोभनिका' 'शोभिका' पा० । २ 'कमस्य कामुदेवस्य च' कमस्य 'कृष्णस्य
 च' पा० । 'कमकर्षणो हि रज्ज्व' । 'कार्षण्य' । ३ 'गुरु' पा० । 'ग्रन्थनमात्र' ।
 ४ 'द्वि' 'बुद्धी' 'तद्वि' पा० । ५ 'व्यामिश्रा' 'व्यामिश्रिताश्च' 'ताहि' । ६ इदं
 वर्तितम् । भाष्यमेव न वार्तिकमित्यन्ये । ७ 'केचित्रकमुखा' । ८ 'कालमुखा' ।

‘गच्छ हन्यते कसः’। ‘गच्छ घानिष्यते कसः’। ‘किं गतेन, हतः कसः’ इति ॥

* इति श्रीमद्भाष्यतत्त्वलिखिते व्याकरणमहाभाष्ये तृतीयाध्यायस्य प्रथमे पादे द्वितीयमाहिकम् ॥

कण्डादिभ्यो यक् ॥ ३।१।२७ ॥

किमर्थः ककारः ? ॥*॥ [ययौरो] गुणवृद्धिप्रतिषेधार्थः ॥*॥ द्वितीति गुणवृद्धिप्रतिषेधो यथा स्यात् ॥ नैतदग्निं प्रयोजनम् । सार्वधातुकार्द्धधातु-
घोरहस्य गुण उच्यते, धातोश्च विहितः प्रत्ययः दोष आर्द्धधातुसंज्ञा लभते,
न चाप धातोर्विधीयते । कण्डादीनि हि प्रातिपदिकानि ॥ *॥ वण्डादिभ्यो
वाचनम् ॥*॥ [कण्डादिभ्यो वाचनं कर्त्तव्यम्] । कण्डादिभ्यो घेति
यक्तव्यम् ॥*॥ अवचने हि निन्यप्रत्ययत्वम् ॥*॥ अक्रियमाणे हि वाचने
निन्य प्रत्ययविधिः प्रसज्येत ॥ तत्र को दोषः ? ॥*॥ तत्र धातुविधितुप्र-

प्र] पयता गतान् । प्रत्यक्षमिष कसादीन् साधनत्वेन मन्यते ॥ इति ॥ शिष्टं
[भाष्यं] स्पष्टम् ॥ इति वैयटहने भाष्यप्रदीपे तृतीयस्य प्रथमे पादे द्वितीयमाहिकम् ॥
कण्डादिभ्यो यक् । किमर्थं इति । द्वैविध्यं वण्डादीनां दर्शयितुमुपन्यासः ।
यस्य प्रयोजनमेव दर्शयितुं वस्तुवन्तरमुपक्षिप्यते-कण्डादिभ्यो वाचनमिति ।
यदा कण्डादीनि प्रातिपदिकानि तदा ‘वे’ति वक्तव्यमित्यर्थः । तत्र को दोष इति ।
नित्येऽपि प्रत्यये त्रिषा ‘वण्ड’रित्यदि सिध्यतीति भावः । त्रिषा यथेष्टं रूपं न सिध्य-
तीति दर्शयितुमाह-तत्रेति । ‘कण्ड’स्यार्द्धान् त्रिषि विहितेऽनारल्लोपस्य स्थानि-
व-
उ.] बुद्धिविषयवधादेरित्यर्थः ॥ इति नागेशभट्टविरचिते भाष्यप्रदीपेऽसौते तृतीयस्य
प्रथमे द्वितीयमाहिकम् ।

कण्डादिभ्यो । धातुभ्यो यक् गुणनिषेधकत्वा कस्य चारितार्थ्यादाह-द्वैवि-
ध्यमिति । प्रातिपदिकत्वमात्रन्तु प्रष्टा मन्यते । उपक्षिप्यत इति । तत्त्वमाधाने
नैव ककारप्रयोजनमभ्युक्तमेव भवतीति भावः । यदेति । प्रातिपदिकान्येदेत्यर्थः ।
केवलधातुपक्षे तु वाचने क्रियमाणेऽपि ‘कण्डवती’त्यनिष्टप्रसङ्गः, कण्डादि-
त्वादावुच्चादिप्रसङ्गत्वेनेति भावः । न च प्रातिपदिकान्येव सन्तु, अत्र च सूत्रे ‘वरणे’
इत्यनुवर्त्तते, तेन कण्डवरोतीत्यर्थं यत् । अन्यथा त्वभावः । तेन कण्डादिभ्यो मिद्धि ।
यगन्तेभ्यस्तु न त्रिप्, अनभिधानात् । तेन नोबद्धहितं प्रयोगः । एवम् ‘दा’-
वचनं किमर्थमिति याच्य, ‘सुख्यती’त्यादास्तो लोपानापत्ते । त्रिषा-गम्यदादित्रिषा ।
यथेष्टमिति । वीर्यया ‘यथा साहदये’ इत्यव्ययीभावः । एववचने सुतो नोदाहृतमि-
त्यत आह-कण्डूय इति । अति । ‘कौ तुम न स्थानिव’तिनि निषेधादिनि भावः ।

१ इदं वचनम् । २ इदं वार्तिकं तुम्ह मन्त्रिनि ।

नियेय ॥*॥ तत्र घातुविधेस्तु कश्च प्रतिपेक्षो वक्तव्य स्यात् । कण्ठौ कण्ठः ।
 'अचिमुघातुघ्वा व्योसिघ्वा' विबुवः णिदेश प्रसज्येत । इह कण्ठा कण्ठे
 इति, — 'नोद्वात्तो' रिनि [विमन्नेरुदात्तत्वं] प्रतिपेक्ष प्रसज्येतातुक्त प्रतिपेक्ष्यं —
 यल्लु मन्तुरिति । 'ह्रस्वमपि कृति [तुं' गिति] तुद् प्राप्नोति ॥*॥ ह्रस्व-
 यलोपो च ॥*॥ ह्रस्वयलोपो च वक्तव्यो म्याताम् । ह्रस्वै-यल्लुमन्तुरिति ॥
 किमर्थमिदं, न ह्रस्व एवायम् ? ॥ अन्तरात्स्वाद्येऽट्टघट्टार इति शीघ्रं च प्राप्नोति ।
 ह्रस्व ॥ यलोप-यलोपश्च वक्तव्यः । कण्ठः मन्तु यल्लुरिति ॥ किमर्थमिदं, न
 वर्लाप्येव सिद्धम् ? ॥ वर्लाप्युप्यने न चाऽयं वर्लादि पद्याम् ॥ ननु च किञ्चि-
 लादिः ॥ किञ्चलोपे कृते वक्तव्यमात्राश्च प्राप्नोति ॥ इदमिह सप्रधार्यं-किञ्चलोप
 क्रियता वदि लोप इति, किमत्र कर्तव्यम् ? । पराधात्किञ्चलोप । निम्न त्व-
 स्वपि किञ्चलोप । कृतेऽपि यलोपे प्राप्नोत्यकृतेऽपि प्राप्नोति । निचवात्पर-
 प्र] त्वमुक्ति कर्तव्ये नास्ति । 'विष्णुगुणमन्वचद्वरतिहामनुन्वे'षिति नियेयान् ।
 अथापि स्थानिवत्त्वादुक् स्यात्तथापि वक्तव्यत्वे कर्तव्यम् । 'आदिशदच पूर्वं
 वगार' इत्युक्ति कर्तव्ये स्थानिवत्त्वाऽभाव । अत एवैतत् पुनरुक्त्वा मनसि, तत्र
 उ] अयापीति तदन्तर्गतिकम् । किन्तु 'मो विधी नै'त्येव सार्वत्रिकमिति भावः ।
 इदं प्रौढ्या आदिशति । 'मो विधि'मिति नियेयादित्यपि बोध्यम् । अत एवेति ।
 आदिशदच पूर्वत्वेन स्थानिवत्त्वाऽभावादित्येवम् । पुनरुक्त्वा नैति । 'लक्ष्यं लक्षण-
 म्' इति न्यायादित्यपि बोध्यम् । न चाऽनादिशदच पूर्वत्वं स्थानिवत्त्वात्वेन तन्म्यं,
 वन्मादेशत्वाऽभावान्, एत आदेशत्वेऽपि तस्य कार्याऽभावात् । न च 'सर्वे सर्वप-
 दादेशा' इति 'कण्ठ' इत्यस्य कण्ठवादेने तस्य स्थानिवत्त्वादेनादिशदच पूर्वत्वेन तस्य
 'कण्ठ ऊ' इत्यादेशो कार्यं स्थानिवत्त्वम्, 'सर्वे सर्वपदादेशा' इत्याधियाऽच पर-
 स्मिन्नित्यम्याऽप्रसृते । अत एव स्वरादिग्रहणस्य व्यग्रहितमाधारणपूर्वत्वप्रहणज्ञाप-
 क्त्वा आरुतोत्तरा सङ्गच्छते । न च 'प्रतिपदिक्षती'त्युपनम्य मार्यं वाचनान्, 'यदा
 कण्ठादीनि प्रातिपदिकानि'त्यादिना स्वयं तर्ग्य व्याख्यानाच्च, अत्रोपस्य स्थानिवत्त्वेपि
 तत्र परे पूर्वस्य 'कण्ठ' इत्यस्य घातुत्वाऽभावादुक्त्वाऽप्राप्त्वाऽप्राप्तोऽयं कैयट । स्पष्ट-
 येदं 'लोपो व्यो'रिति मूत्रे कैयटे इति वाच्यम्, अनिज्येदोनाऽकारे सत्यपि ध्रुवणा-
 ऽभावेन तस्य लौकिकमत्ताविरहान्, उक्तपुण्ड्रदृशनामूलकेन 'प्राप्ती यतो' गिति
 सूत्रमाप्योर्ध्वेनैकदेशविरुद्धाभावेन 'कण्ठ' इत्यस्य घातुत्वमिदमिमानान् । तत्रेति ।
 भोजनिमित्तक उक्त्वा प्रप्नोति, एकदेशविरुद्धाभावेन 'कण्ठ' इत्यस्य घातुत्वात् । न

१ इति. वचिन्ना २ इदं वचिन्ना ३ 'प्रतिपेक्ष्य' । ४ 'अन्तरात्स्वादट्टघट्ट-
 कारे' । ५ 'यलोप' । ६ 'वर्द' । ७ 'विपो लोपे' विपि लोपे' । ८ अपि वचिन्ना ।

त्याज किञ्चलोपे कृते घलाद्यभावात् प्राप्नोति ॥

एव तर्हि प्रत्ययलक्षणेन भविष्यति ॥ वर्णाधये नास्ति प्रत्यलक्षणम् ॥

अथ क्रियमाणेऽपि वाचने यदा यगन्तास्त्रिसंज्ञे दोषा कस्मात् भवन्ति ? ॥ नैतेभ्यस्तदा किञ्चिदस्यते ॥ किं कारणम् ? ॥ अन्येभ्योऽपि दृश्यत इत्युच्यते न चैतेभ्यस्तदा किञ्चिदस्यते ॥ यथैव तर्हि क्रियमाणे[ऽपि] वाचनेऽन्येभ्योऽपि दृश्यत इत्येवमत्र किञ्च भवत्येवमत्रियमाणेऽपि वाचने न भविस्यति । अथस्मृतेभ्यस्तदा किञ्चिदस्यते ॥ किं प्रयोजनम् ? ॥ एतानि रूपाणि यथा स्युरिति ॥ सत्तर्हि वाचनं कर्तव्यम् ? ॥ न कर्तव्यम् । उभय कण्ठादीनि, -धातवैर्ध्वं प्रातिपदिकानि च । आतशोभय, -कण्ठपतीति हि क्रिया कुवाणे प्रयुज्यते, 'अस्ति मे कण्ठ' इति वेदनामात्रस्य सान्निध्ये ॥

प्र] 'कण्ठ' इत्यादीनां कृतयोरेवम् प्राप्नोति । 'ओ सुप' इति तु कण्ठादीनामयोग पूर्वस्योक्त । नित्यत्वाच्चेति । 'वेरपृच्छलोपात्पूर्वं यति त्वैर' इत्येवनाधित्वेदेमुच्यते । वर्णाधय इति । वत्स्वाधयो व्योलेपो न तु प्रत्ययाधय । वाचने तु सति पक्षे यगनुपादाद्येष्टसिद्धिः । नैतेभ्य इति । कर्तरि विधो विधानात् । कण्ठरिति च वर्णान्वयवगमादिति भावः । अवश्यमिति । सपदादेत्याद्यावे कर्तव्य इति भावः । वेदनामात्रस्येति । वेदना च सत्त्वरूपा प्रतीयते न च साध्यरूपेति भावः । तत्र धान्वाधिकाराद्वातुभ्य एव स्वार्थं यम्भवति, प्रातिपदिकेभ्यस्तु स्वाधुत्वसौ सत्या

उ] वर्तमानमिति लब्धि अत्रोपस्य स्थानिवत्त्वम्, 'हो सुप्त' इति निषेधादिति भावः । भाष्ये-इत्स्वस्य पितृति । ह्रस्वोच्चारणमामर्ष्यादीर्घाऽभ्याः मन्यन्ते । तद्वनयसाह इत्स्वपलोरा चेति । अन्तरङ्गत्वादिति । 'अङ्गव्यूह' पराभ्याः तु नास्त्येवेति भावः । वेरपृच्छलोपादिति । इदं क्यस्तीति चिन्त्यम् । 'लोपो व्यो' इति सूत्रे 'ह्यपुपम ह्यन' इति कर्तित्वम् । कर्त्र्याऽनवगमादिति । यत्र तु कर्त्र्याऽवगमस्तत्र भवत्येव, यथा भिषज्यते विधि भिषज्यते इत्याहु । केचित्त्विदम्भात्पुनस्तत्परमेवेत्याहु । सम्प्रदादित्वादिति । तेन वेदनामात्रप्रतिपादनेऽपि कण्ठरित्यादि सिद्धमिति भावः ।

भाष्ये-एतानीति । कण्ठरित्यादीनि दीर्घान्तप्रथमैकवचनान्तानीत्यर्थः । एतमपि कण्ठादित्याद्यं वाचनं कर्तव्यमेवेत्याहु-तत्तर्हीति । भाष्ये-उभय कण्ठादीनीति । उभयेभ्यो 'उभय' इत्यव्ययम् । द्विप्रकाराण्यर्थः । उभयाऽङ्गीकारे प्रमाणमाह-आतयेति । ननु भावविक्रान्तेन वेदनामात्रे कण्ठरित्यादिमिद्विरत आह-सत्त्वरूपेति । संवेत्यर्थः । भावविक्रान्ते हि प्रकृत्या साध्यरूपेणापि प्रतीतिः स्यादिति भावः ।

१ 'विपुत्पयते' 'विपुत्पन्त्यते' 'दृश्यते' । २ इदं कचिच्च । ३ 'इत्यत्र विप्' पा० । ४ 'धानवध प्रति' पा० । ५ 'धिर्यतु' ।

अथ आह—‘धनुप्रकरणेधातु कस्य चामजनादाय ।

आह चात्रमिम दीर्घं मन्ये धातुर्विभाषित ॥ इति ॥

कमेणिङ् ॥ ३१।३० ॥

किमर्थोऽयं णकारः । [॥ ॥ णकारो] उच्चर्य ॥ ॥ ॥ ‘जिह्वंतीति’
उद्दिश्येया म्यान् ॥ नियमान्ऽपि न णकारे उद्दिर्न प्राप्नोति ॥ किं कारणम् ? ॥
‘ह्रिति ने ति प्रतिषेधान् ॥ णि-इरणसामर्थ्याद्भविष्यति ॥ अत उच्चर पठति—
॥ ॥ ॥ णि-इ गिरणस्य सावकाशमाहुद्विप्रतिषेधप्रसङ्गः ॥ ॥ ॥ णि-इ गिर-
ण सावकाशम् ॥ कोऽवकाशः ? ॥ सामान्यग्रहणार्था णकारः ॥

छ सामान्यग्रहणाऽर्थेन णकारेणार्थः ? ॥ ‘णेरनिटी’ति । णि-इ गिर-
णस्य सावकाशादाहुदे प्रतिषेधं प्राप्नोति ॥ इति णमपि तर्हि सावकाशम् ॥
कोऽवकाशः ? ॥ सामान्यग्रहणाऽविधेयार्था एकारः ॥ छ सामान्यग्रहणा-
ऽविधातार्थेनार्थः ? ॥ अत्रैव ॥ शक्योऽत्र सामान्यग्रहणाऽविधातार्थोऽस्योऽ-
नुबन्ध आसदनुम् । तत्र एकारानुरोधमाहुद्विप्रतिषेधं प्राप्नोति ॥ अथश्य-
मत्रामनेपदार्थो एकारोऽनुबन्ध आसदप्यो हित इत्यामनेपद यथा स्यात् ॥

प्र] ‘उण्ड’रि-यादिरूपमिद्धि । कस्य चेति । धातुविज्ञानप्रतिषेधार्थं धातुकमनाश्रय-
गुणनिर्देशार्थं च सावकाशं चामजि धातु—रुण्डादिष्वेकमुपात्तनीति ज्ञायन इत्यर्थः ।
आह चेति । दीर्घान्तपाठस्य पाठिर धातुवनेषा निश्चीरन । नि-ये हि धातुव-
नि-य च यदि सति अह्यकार इति दीर्घस्य निद्वन्द्वदीर्घाग्रेऽनर्थक स्यादित्यर्थः ।

उ] णवर्जनैव्यो भावे विक्रान्त्येवति तत्त्वम् । स्वार्थे इति । ‘नि-य मिति शेषः । सा-
ग्रहणाऽननुबन्धे । तेन परे उण्डवनीत्यादि न आहं धातुकमसेति । न च माऽपि
माऽन्तु कोऽपि मास्ति-ति वाच्यम्, मुख्यनीत्यादानीलोपार्थं तस्या आवश्यकत्वान् ।

दीर्घपाठ इति । ‘वन्तु-मन्तु’प्रमृतीनां तस्य पाठ प्रातिपदिकविषये चरितार्थ-
इति तेषामपि दीर्घो भवति । यत्तु तेषामिदीर्घपाठेन वन्तुप्रमृतीनां दीर्घाऽभावा-
ज्ञान्यते, तत्र, भाष्यनिरोधान्, शास्त्रग्रन्थकल्पनाऽपेक्षया प्रातिपदिकलक्षणमन्यैव
लुपुगव । एतेन ककारेणार्द्धधातुकवमेव कस्यनामित्यस्मिन्, धातुश्चकपनस्यैव
लुपुगव ॥ [कङ्गादिभ्यो यक्] ।

कमेणिङ् । भाष्ये—‘त्त्वि-रणमपि सावकाशमिति । एवञ्च परचाहुदि प्र-
नोतीति भावः । यदयमिति । नित्वनिर्देशो ह्यस्याऽभावफलक उच्यमाने स्वन एव
हम्वनत्वाद्यर्थं मन् उद्धे सन्ना ज्ञापयनीत्यर्थः । ननु णि-उवेत्युक्त, प्रतिषेध-

१ किमर्थो णकारः’ पा० । २ ‘णकारो उच्चर्य’ इति वर्तितकन्तश्च लुमिति
गोडा । ३ ‘अथो जिह्वंतीति’ पा० । ४ ‘म्यादिनि’ पा० । ५ ‘लुक्कार’ पा० ।

एवमप्युभयो सावकाशपो प्रतिपेधवर्तीयस्वात्प्रतिपेधः प्राप्नोति ॥ एवं
तद्वाच्यप्रवृत्तिज्ञापयति—‘न कमेर्द्विप्रतिपेधो भवतीति यद्यं ‘न कम्पमि-
चमा’मिति निम्नंज्ञायाः प्रतिपेधं ज्ञानि ॥ १॥ मित्रप्रतिपेधस्य चाऽर्धवत्त्वात्
॥ २॥ मित्रप्रतिपेधस्य चार्धवत्त्वाद्विप्रतिपेधः प्राप्नोति ॥ अर्थवान् मित्रप्रति-
पेधः ॥ षोडशे ॥ गिहन्तस्य गिचि या वृद्धिस्तस्या ह्रस्वत्वं मा भूदिति ॥

ननु च तस्यै अपि ‘वृत्ति ने’ति प्रतिपेधेन भवितव्यम् ॥ न भवितव्यम् ।
उक्तमेतत्—‘वृत्ति प्रतिपेधे तस्मिन्प्रहणमुपधारोर्ध्वार्ध’मिति ॥ एवं
तर्हि न गिहन्तस्य गिचि या वृद्धिस्तस्या ह्रस्वत्वं प्राप्नोति ॥ किं कारणम् ॥
‘गिहा व्यवहितत्वात्’ ॥ लोपे कृते नास्ति व्यवधानम् ॥ स्थानिवद्भावाद्यवधान-
मेव ॥ गिच्चेव तर्हि माभूदिति ॥ गिहि च न प्राप्नोति ॥ किं कारणम् ॥
‘असिद्धबहिरङ्गलक्षणमन्तरङ्गलक्षण’ इति ॥ नैव बापुन गिहन्तस्य गिचि वृद्धिः
प्राप्नोति ॥ किं कारणम् ॥ गिहा व्यवहितत्वात् ॥ लोपे कृते नास्ति
व्यवधानम् ॥ स्थानिवद्भावाद्यवधानमेव ॥ इदं तर्हि प्रयोजनं यत्तद्विष्णुमुलो-
र्दीर्घोऽन्यतरस्यामिति दीर्घत्वं सौस्ति तत्त्वमेणिङि मा भूदिति ॥ किं पुनः
कारणं तत्र दीर्घोऽन्यतरस्यामित्युच्यते न ह्रस्वोऽन्यतरस्यामित्येवोच्येत ॥ यथा-
मातृ[चापि]कमेर्ह्रस्वत्वमेव । तत्रायमप्यर्थो ह्रस्वग्रहणं न कर्तव्यं भवति, प्रह-
तमनुवर्तते ॥ कः प्रकृतम् ॥ ‘मितां ह्रस्व’ इति ॥ कः रूपसिद्धिः—अशमि

॥]कमेणिङ् । प्रतिपेधवर्तीयस्वादिति । प्रतिपेधस्य विषयवत्त्वाद्वाधकत्वा-
द्वर्तीयस्त्वम् । गिहन्तस्येति । कामयमानं प्रयुङ्क्ते इति गिच् । गिच्चेवेति । गिज्जि-
मिता या वृद्धिस्तस्या गिद्धिमितं ह्रस्वत्वं मा भूदित्येवमर्थो मित्रप्रतिपेधः स्यादित्य-
ज्ञापको गिहृद्धेरित्यर्थः । गिहि चेति । ‘ह्रस्वत्वं’मिति शेषः । असिद्धमिति ।
ह्रस्वे कर्तव्यं बहिरङ्गा वृद्धिरसिद्धेत्यर्थः । स्थानिवद्भावादिति । ‘किङ्गुपधात्वे’-
त्युपधाविधौ स्थानिवत्त्वनिषेधः प्रत्ययविधावेवेति तत्रैवोक्तम् । तथा च ‘पठयनी’-
त्यत्र वृद्धौ वर्तव्याया निषेधो न भवति । किं पुनरिति । कमेणिङि वृद्धिप्रतिपेधा-
चित्य ह्रस्वत्वमेव स्थितमिति मित्रप्रतिपेधो न कर्तव्यो भवति, विन्यस्यस्तु गिहि

उ] प्रवृत्तौ ह्रस्वस्यैव भावादत्त आह—गिज्जिमितेति । ता त्वसौ मन्यते । ह्रस्वे इति ।
वृद्धेरसिद्धत्वे ह्रस्वस्य ह्रस्वे प्रयोजनाऽप्राप्तात्तस्याऽप्रवृत्तौ ज्ञापकत्वमेव स्थितमिति
भावः । ननु पर्जन्यवदङ्गणप्रवृत्तेर्ह्रस्वदृष्टवपि प्राप्तह्रस्वकारणेन दीर्घप्रवणाय मित्व-
निषेधः कार्यक इत्यरदेराह भाष्ये—नैव चेति । प्रत्ययविधावेवेति । ‘पारिस्वीय’
इत्यादौ । भाष्ये ‘इदन्तर्हि प्रयोजनं यत्तद्विष्णुमुलोरिति’ निम्नंज्ञाप्रतिपेधस्येति

१ इदं विज्ञः । २ ‘नन्वेतस्या’ । ३ ‘तर्हि पि’ । ४ ‘ह्रस्वत्व न’ । ५ ‘न तत्र’ ।

अशामि, शम शमम् शामशाम : ? ॥ वृद्ध्या सिद्धम् ॥ न सिध्यति-‘नोदात्तो-
पदेशस्य मान्नम्यानाचमे’रिति वृद्धिप्रतिषेधं प्राप्नोति ॥ नैव दोषः । चिण्कृ-
तो स वृद्धिप्रतिषेधो, न णिचि ॥ इदं तर्हि-अजानि अजानि, जन जनम् जान
जानेमिति । जनिवज्योश्चेति वृद्धिप्रतिषेधं प्राप्नोति ॥ सोऽपि चिगृहोरेव, न
णिचि ॥ णिज्यवृद्धितेषु तर्हि यद्दोषे चोपसङ्ख्यानं कर्तव्यं स्यात् । शमयन्त्य
प्रयोजितवान्-अशामि अशामि शम शमम् शामशाम । शशमयने-जशशमि-
अशशामि । शशम-शशमम् शशाम शशमम् ॥ किं पुनः कारणं न सिध्यति? ॥
‘चिण्णमुत्परे णीमिनामद्वाता इन्वो भवती’त्युच्यते, यश्चात्रे णिचिण्णमुत्परो, न
तस्मिन्मिबद्ध, तस्मिन्मिबद्धनाऽप्यो णिचिण्णमुत्पर ॥ णिलोपे तर्हि कृते चिण्ण-
मुत्परः ॥ स्थानिवद्भावाच्च चिण्णमुत्परः ॥ अथ ‘दीर्घान्यतरस्या’मि युच्य
माने यावता स्थानिवद्भावः कथमेवंतस्मिन्त्येति ? ॥ एतदिदानीं दीर्घग्रहणस्य
प्रयोजन-‘दीर्घविधिं प्रत्यजादेशो न स्थानिवद्भवती’ति स्थानिवद्भावप्रतिषेधः-

प्र] उद्देशोपक एवेति भावः । उपसङ्ख्यानं कर्तव्यं स्यादिति । पाक्षिकवृद्धिप्राप्त्यर्थ-
मित्यर्थः । एतदिदानीमिति । ननु पाक्षिकदीर्घनिर्णयस्यो मिप्रतिषेधो न जायते । मदे-
ति । अणित्वात् इमेत्येदा णित्तिप्रत्यये तदा तत्र ह्रस्वनिर्णयस्य मिप्रतिषेधः स्यादित्यर्थः ॥

इ] शेषः । ‘चिण्णमुत्परे’रित्यत्र ह्रस्ववर्तिन्यामे दीपमाह भाष्ये-णिज्यवृद्धिर्नैष्यति ।
पाक्षिकेति । वृद्धेर्बन्धनिकत्वाच्च ‘वृद्धिर्वै’त्युपसङ्ख्यानं कर्तव्यमित्यर्थः । दीर्घविधाने
न तु तत्कालस्य दीर्घविधानान्निवृत्तीति भावः । भाष्ये-दीर्घविधिं प्रवर्तति । ‘न
पदान्त’सूत्रे जशशमिमाहचयैर्गणैर्पादिर्दीर्घस्यैव ग्रहणेन ‘पूर्वजाऽपि न स्थानि-
व’दित्याश्रित्य भगवता ‘न पदान्त’सूत्रे तेषां प्रत्यास्यानेन च स्थानिवत्त्वनिर्देशाऽप्रम-
त्तरिदम्माप्यनेकदेश्युक्तिरिति नार्थमायनम् । गिबन्ताण्यपि उपसङ्ख्यानेन सिद्धः ।
‘शशम शशाम’मिचात्रापि यद्गुणान्तागमुलं सिद्धम् । ‘न च ‘चिण्णमुत्परे’-
रित्यत्र दीर्घविधानमार्थ्यादत्रादिकेऽपि निषेध इति वाच्यम्, ‘हेङ्’वानोरदिङि
वाहीङि-इति गात्रेण चारिणार्थान् । ह्रस्वविधाने हि ‘अहेङी’ति स्यादिति
वाच्यम् । त्रैविस्वेतद्वाप्यप्रामाण्यात्तत्रत्यवार्तिहे ‘वरेखलोपस्वरवर्ज’मित्यत्र दीर्घोऽप्यु-
पगृहणीयः । तदिदानीं दीर्घग्रहणस्य प्रयोजनमिति । अत्रन्वभ्यास्यन्वारम्यादेऽधानो-
र्ध्यादिवप्रामाण्ये पाठ, ‘उक्ताल’सूत्रम्यभाष्यप्रामाण्याच्च ‘का दान्ते’निमृशस्वभा-
ष्यप्रामाण्याच्च चिण्णमुत्परेति सूत्रम्यभाष्याच्चेति यथाश्रुतमात्रं रमणीयमेवेत्याहुः ।
‘तस्मात्प्रतिषेधं प्राप्नोती’त्यस्य ‘तस्मिन्नेवो वक्तव्य’ इति शेषः । अत एव

१ इदं वचिञ् । २ ‘इह तर्हि’ । ३ ‘आत्र चिण्णमुत्परो’ । ४ ‘स्थानिव-
द्भावप्रतिषेधः’ । ५ ‘मेवंभावना’ । ६ ‘वत्त्वप्र’ । ७ ‘एतदि’ ।

सिद्धो भवति ॥ यदा स्रवण्यायादय आर्द्धधातुके वा भवन्ति तदा णिचि
णिङ्नास्ति तदथो मिप्रतिषेध स्यात् । तस्मात्प्रतिषेध प्राप्नोति ॥*॥ उक्त
वा ॥*॥ [उक्त वा] ॥ किमुक्तम् ? ॥ 'तदितस्माद्योरिकप्रकारेणा दि[ग्भ्रमणैषो
गुणवृत्त्यो प्रतिषेध । नचैषमलम्भः तद्वृद्धिरिति] ॥ [कमेणिङ् ॥] ॥

आयादय आर्द्धधातुके वा ॥ ३।१।३१ ॥

कथमिदं विज्ञायते-आयादिभ्या यदार्द्धधातुक तस्मिन्नवस्थिते वाऽऽया
दीना निवृत्तिर्भवतीति, आहो स्थिदायादिप्रकृतेर्यदार्द्धधातुक तस्मिन्नवस्थिते
वाऽऽयादीनामुपपत्तिर्भवतीति ॥ किं गतमेतदियता सूत्रेण, आहो स्थिदन्त्य
तरस्मिन्पक्षे भूय सूत्र कर्तव्यम् ? ॥ गतमित्याह ॥ कथम् ? ॥ यदा ताव
दायादिभ्यो यदार्द्धधातुक तस्मिन्नवस्थिते वाऽऽयादीना निवृत्तिर्भवतीति
तदाऽपिप्रतिषेध सर्वमायादिप्रकरणमनुब्रूय 'आयादय आर्द्धधातुके वै'त्यु
च्यते । यदाऽप्यायादिप्रकृतेर्यदार्द्धधातुक तस्मिन्नवस्थिते वाऽऽयादीना
मुपपत्तिर्भवतीति, तदैक वाच्य तच्छेद च । गुपृथूपविष्टिउपनिषनिम्न
आय । 'आर्द्धधातुके वा' । ऋतेऽपिङ् । 'आर्द्धधातुके वा' । कमेणिङ् ।

प्र] आयादय । आर्द्धधातुप इति परमसमीक्षाधिन्य पश्यद्वयविचार । द्वयोरपि
च पथयोदाप इति मवा प्रध-कथमिति । आहोस्थिदन्त्यतरस्मिन्निति । निवृत्ति
शब्द उत्पत्तिशब्दो वा निर्देष्टव्य इति मन्यते । यदा तावदिति । एतद्वाक्य
निरपेक्षेययादिबिधानवाक्ये परनिमित्तानपेक्ष आयादयो यदा विधीयन्ते तदाऽनेना
र्द्धधातुके तेषा पक्षे निवृत्ति कियते । यद्यपि नित्या शब्दास्तथापि शास्त्रप्रक्रियाया
ङ् चिदुपपन्नस्य लोपादिद्वारेण निवृत्ति कियते । ङ् चिदपवादविधानेनोत्सर्गस्याऽ
नुपपत्तिर्ज्ञाप्यते । ततो निवृत्तिपक्षो नाऽनुपपन्नः । यदेति । यदा सूत्रनयस्याऽप्य

उ] 'उक्त वेति 'दा'सम्प सङ्गच्छते । [कमेणिङ्] ।

आयादय । विषयसाम्यां विचाराऽपरम्भाशङ्क-परति । व्याजान्तादिभ्य
आर्द्धधातुके निदस्य विध्यभावात्तिवृत्तिर्विधया । तदर्थं तदुपादानं धार्यमित्याह-
निवृत्तीति।उत्पत्तिशब्दो घेत्यस्य प्रयोजनं चिन्त्य सर्वत्र विधिवाक्ये तदभावे
ऽप्युपपन्नवगते । एकतरपक्षेऽधिसम्बन्धव्यनायामेव भाष्यतापर्यायः । ङ्चिदनुत्पत्ति
शब्दो घेति पाठः । आयादनुत्पत्तैव सिद्ध 'आयादय' इति पञ्चम्या विपरिणम्यते ।
आयादिभ्यो यदार्द्धधातुक तत्र परे गुणादिभ्य आयादनुपपत्तिरेत्यर्थः । परन्तु इदं
शुद्धिर्दिक् । पक्षे निवृत्तेरिति । निवृत्तिपदं विनापि सामर्थ्यादिति भावः ।
अचिदिति । 'अदिप्रकृतिभ्य' इत्यादौ । अचिदिति । यथा दीर्घविरये यण ।

१ 'तदर्धय' । २ अय पाठ इति । ३ 'दि'ति वेत्यत्रोक्त । ४ 'सिद्धस्य' ।

‘अर्द्धधातुके वेति’ ॥ कश्चात्र विशेषः ? ॥*॥ आयादिभ्यो यदाद्धधातु
कमायादिप्रकृतेर्यदाद्धधातुकमिति चोभेयथाऽनिष्टप्रसङ्गः ॥*॥ आयादिभ्यो
यदाद्धधातुकमायादिप्रकृतेर्यदाद्धधातुकमिति चोभेयथाऽनिष्ट प्राप्नोति । यदि
विज्ञायते-‘आयादिभ्यो यदाद्धधातुक तस्मिन्नवस्थिते वाऽऽयादीनां निगुणि
भवतीति, गुणि सुपोपेति चेष्ट न मिष्यति, इदं चऽनिष्ट प्राप्नोति-गोपा
चकार गोपेति । इदं तावदिष्ट मिदं भवति गोपायाचकार गोपायेति ॥

अथ विज्ञायते-‘आयादिप्रकृतेर्यदाद्धधातुक तस्मिन्नवस्थिते वाऽऽयादीनामु
पतिभंशतीति । गुणितुंगोपेति चेष्ट मिदं भवति । इदं चऽनिष्ट न प्राप्नोति-
गोपाचकार गोपेति । इदं मिष्ट न मिष्यति-गोपायाचकार गोपायेति ॥

इदं तावदिष्ट मिष्यति-गोपायाचकारेति ॥ कथम् ? ॥ अन्वयायादि
प्रकृतेर्यदाद्धधातुक लिट्, तस्मिन्नवस्थिते वाऽऽयादयः, आत्मन्येति पतिष्यति यथा
विकरणास्तद्वत् ॥ इदं तर्होष्ट न मिष्यति-गोपायेति ॥-॥ मिदं तु मर्द्धधातुके
नित्यवचनादनाश्रित्य बाविज्ञानम् ॥*॥ मिदमेतत् ॥ कथम् ? ॥ [‘मार्द्ध-
धातुके नित्यवचनादनाश्रित्य बाविज्ञानम्’] । अवशिष्टगोपाऽऽयादीनां

प्र] शीत शेषमर्द्धकाक्यताया मत्यामार्द्धधातुके परत आयादयो विकल्पेनोपपन्न
इति पक्षः । यदि तर्ह्येकवाक्यता तत मार्द्धधातुक आयादयो नोपप्रेरन् । नैव
शेषः । ‘पुनरुपेत्येवमर्द्धधातुके वेति वक्तव्ये पृथगग्राह्यमर्द्धधातुकेऽप्यायादयो
भवन्तीति ज्ञायते । आर्द्धधातुक एव त्वैवस्म्यनता विकल्पेन विधीयन्ते ।

गुहिरिति । ‘गोपाय’शब्दस्य प्रत्ययान्तादकारेण निनो बाधनाश्रुतिर्न
मिष्यति । आमि परत आयस्य पाक्षिक्या निर्गता जगोपेति न मिष्यतिः शेषोपलक्षण

उ [नृप्रत्ययेति] । ‘आयादय’ इति पक्षोपासनसामर्थ्यादित्यर्थः । अन्वयाऽव्यवहित-
त्वात् ‘स्मैर्गि’नित्यमैव शेषः स्यात् । पृथगग्राह्यदिति । सत्यामर्थ्याद्विप-
वास्त्यनता एकवाक्यता च वक्तव्य इति भावः । एक वाक्यमिति-भाष्यस्य-एक
वाक्यमसीत्यर्थः । अकारण-‘अ प्र’शब्दो विहितेन । निनो बाधादिति ।
मत्यपि सारार्थ्यं वाऽऽत्मन्यविशेषभाव इति भावः । आमि परत इति । यद्यपि लिट्ये
मर्द्धधातुके अयदिनिगुणित्वमपि प्रत्ययस्येन प्रत्ययान्तादाप्रप्राप्नोति । वस्तुतः
परन्तन्मि कृते एवैत प्रकृतिरिति बोध्यम् । तद्भाविनेति । अत एव गुणि लोप
मनमिदि । मन्वे गुणितुंगोपेति चेष्ट मिदमिति । आयस्य वैकल्पिकत्वा
नदभव मिदमसीत्यर्थः । इदन्तर्होष्टमिति । इदमुपलक्षण, निनि कृते आयप्रत्यये
‘गोपाय’नित्यमपि प्रप्राप्तत्वापि बोध्यम् । अन्वयस्तु न, आर्द्धधातुकोपदेशे

१ इति वचनम् । २ ‘बोधय’ । ३ ‘मिदं भवति’ । ४ ‘विकरण’ । ५ इदं वचनम् ।

वाविधिमुखा 'सार्वधातुके नियमिति पश्यामि । २॥ स्यादियलीयस्त्व तुं
विप्रतिषेधन तुल्यनिमित्तत्वात् ॥३॥ स्यादिभिस्त्वायादीना शोधन प्राप्नोति
विप्रतिषेधेन ॥ किं कारणम् ? ॥ 'तुल्यनिमित्तत्वात्' । तुल्य हि
निमित्तमायादीना स्यादीना च । स्यादीनामवकाश-हरिष्यति हरिष्यति ।
आयादीनामवकाश-गोपायति धूपायति । इहोभय प्राप्नोति-गोपायिष्यति धूपा-
यिष्यतीति । परत्वात्स्यादय प्राप्नुवन्ति ॥४॥ न वाऽऽयादिविधानस्यानवकाश
त्वात् ॥५॥ न येष दोष ॥ किं कारणम् ? ॥ 'आयादिविधानस्याऽनवकाश
त्वात्' । अनवकाश आयादय , उच्यन्ते च ते, चचनाद्भविष्यन्ति ॥

ननु चेदानीमेवाऽवकाश प्रकृत-गोपायति धूपायतीति? ॥ भद्रादि शप्स्या
दिर्भवति ॥ यद्यर्थादि शप्स्यादिर्भवति न त्वत्रास्ति विशेष सति वा दार्ढ्य-
सति वा ॥ अन्यदिदानीमेतद्युच्यते- 'नास्ति विशेष' इति । पक्षु तनुक्तम् 'आया
दीना स्यादिभिरन्यासोऽवकाश' इति, स नाऽस्त्यवकाश । अवश्य खल्वप्यत्र
शप्स्यादिरेपितव्य ॥ किं प्रयोजनम् ? ॥ गोपायन्ती धूपायन्तीति, शप्स्यानौ
नित्यमिति निश्चयो तुल्यथा स्यादिति ॥ यदि तद्वानवकाशा आयादय , आया

प्र विधत्, 'गुप्त' इत्यपि न सिध्यति, चप्रत्यये परत आयस्य निरुतौ सत्त्वा प्रत्ययलक्षण
गुणप्रसङ्गात् । न च प्रत्ययलक्षणसूत्रे लोपसंज्ञासूत्रे वा तद्व्यावृत्तिप्रमाणमाधितम् । गोपा
यतीति । विशेषाऽभावात् शपोऽनुपतिरित्यायादीनामवकाश मन्यते । अन्यदि
दानीमिति । विशेषाऽभावेऽपि लक्षणवशात् प्रवर्त्य शपेति भावः । 'कामयते' इत्यत्र

च नृदभावात् 'सार्वधातुके नित्यमिति । अत्र नित्यप्रमाणमार्थिर्माथ्यर्थधन सामान्य
सूत्रे 'वै त्थेनाऽय नित्यत्वमिदं । स्यादिभिरिति । एतदप्रत्ययान्तर 'स्यताती'
इति पक्षे इदम् । तुल्य हि निमित्तमिति । अनेनाऽन्तरात्त्व निरस्यति । परत्वा
स्यादय इति । तथा च 'महद्गति न्यायेनाऽऽद्यो न स्यादेवेति भावः । न च
'सार्वधातुके नित्य मित्यस्य परवाद्वाधऽपि सामान्यसूत्रेणैवैरूपि भावो भविष्यति
न हि तेनाऽपि विप्रतिषेध , तस्याऽनैमित्तिकत्वेनान्तरात्त्वादिनि बाधम्, अपवाद
विषये उन्मार्गाऽप्रत्यया सार्वधातुवविषय तदप्रवृत्ते । न त्वत्रास्तीति । विशेष-
कृच्छ्राच्च तदभाव न प्रवर्तते इति मन्यते । स नाऽस्त्यवकाश इति । परान्वय-
णप्रवृत्तिरिति भावः । विशेषोऽप्यस्त्वात्वाह-कामयत इति । 'गोपायन्ती त्यत्राप
विशेष भाष्ये दर्शयति-भवद्वयमत्रपीति । यदि तर्ह्येति । एवमाऽनवकाशत्व

१ इदं कश्चित् । २ 'यस्त्वात् । ३ इदमत्र कश्चित् । ४ विप्रतिषेधन तुल्य' ।

५ 'तति' पा० । ६ 'यश्चन्यत्रापि' पा० । ७ सति वाऽप्यसति' पा० ।

८ 'गोपायन्ति' पा० । ९ इदं कश्चित् ।

त्रिभिः स्यादीनां वाचनं प्राप्नोति ॥ यथा पुनरयं सूत्रभेदेन परिहारो यदि पुन
 'शपि निव्य'मिष्यते ॥ मिष्यति, सूत्रं तर्हि भिद्यते ॥ यथान्यागममेवाऽ-
 स्तु ॥ ननु चेन्न 'मायादिभ्यो यडाद्वधातुः क्मायादिप्रकृत्येयं दाद्वधातुकमिति चोम-
 ययाऽनिष्टप्रसङ्गः' इति ॥ नैव दोषः । आद्वधातुक इति नैया परमसमी ॥ का
 तर्हि १॥ विषयमसमी ॥ आद्वधातुके विषये इति । तज्जडाद्वधातुकविषये आया-
 दिप्रकृतेरायादिषु वा कृतेषु यो यन प्रथमं प्राप्नोति स ततो भविष्यति ॥

सनाद्यन्ता घानव ॥ ३११३२ ॥

अन्तप्रहणं किमर्थं न 'मनादयो घानव' इत्येवोच्येत १॥ केनेदानीं तद-
 न्मानो भविष्यति १॥ तदन्तविधिना ॥ अत्र उत्तरं पठति ॥*॥ मनादि-
 प्वन्तप्रहणं उत्तमं ॥*॥ [मनादिप्वन्तप्रहणं उत्तमं] ॥ किमुक्तम् १॥ "पदम-
 मज्ञापामन्तवचनमन्यत्र मञ्जाविधौ प्रथमप्रहणे नदन्तविधिर्प्रतिषेधार्थः"-
 मिति । इदं चाऽपि प्रथमप्रहणमयं चाऽपि सज्ञाविधिः ॥

किमर्थं पुनरिदमुच्यते, न'भूवादयो घानव'इत्येव सिद्धम् १॥ न मिष्य-
 ति । पाठेन घातुमज्ञा क्रियते न चेमे तत्र पठ्यन्ते ॥ कथं तर्पण्येपामपठ्य-

प्र] तु विशेषोऽन्येव, शस्मन्तरेणाऽस्य रूपस्याऽभावात् । यथा पुनरिति । वार्तिक-
 कारेण तु 'मिदं मन्तव्यं तातुके निव्यवचन' इति श्रुत्या सूत्रभेदेन परिहार उक्तः ।
 अवश्यकर्तव्ये न सूत्रभेदे 'शपि निव्य'मिति न्यायः कर्तव्यो येन दोषो न भवती-
 त्यर्थः । ननु तौदादिक्वादिनां शेषं भाव्यं न तु यथा । एव तर्हि न्यायभेदोप-
 लक्षणार्थमिदमिति, शिति निव्यमिति तु न्यायः कर्तव्यः । [आयादयभाद्वधातुकेना] ।

सनाद्यन्ता । भूवादय इत्येवेति । भुवो वादयो भूवादय इत्यर्थोऽथवगदिनि भावः ।
 तत्र च त्रिनाशानिन्वात्मनाऽन्यानां घातुमज्ञा मिष्यतीत्यर्थः । पाठेनेति । 'आदि'शब्दस्य
 प्रत्येकं मन्तव्यार्थं यावन्त्या घातुमज्ञा विहिता, तेनाऽऽणवस्यादयः समानशब्दाश्च
 सर्वान्मादयो निर्वर्तिता भवन्तीति भावः । स्थानिकत्वादेन घातुमज्ञामिदं वक्ष्यामा-
 नि पृच्छति-कथं तर्हीति । ननु भूवधिम्यादिशब्दा घातुपाठे पठिता एव ।

उ] नै स्यादिसंज्ञे गोपात्रिचयीत्यादिभिर्दिष्टिभिः भावः । यथा पुनरिति सूत्रा-
 सूत्रभेदेन परिहार उक्तमवा सूत्रभेदमदीहृत्य यदि पुन 'शपि निव्य'मिष्यत्यने
 तदा सर्वदोषः परिहार इति भाव्याशयः । वचिद्धात्वे एव 'मिती'ति पाठः ।
 विषयमसमीति । 'आद्वधातुक' इति सूत्रमात्रात्परीत्या ज्ञानिनिर्देश इति भावः ।
 सूत्रे 'आनादय' इत्युक्तिरनन्तरमर्थव सत्यं इति अन्तराण्येति मन्त्रम् । [आया]
 सनाद्यन्ता । यथायानवचना मज्ञा कथनेपामन आह-भुवो वादय इति ।

१ 'मुच्यते' । २ 'आद्वधातुके विषये' । ३ अथ पाठे तुल्यः । ४ 'मिती'ति वचिद्धः ।

मानाना धातुमज्ञा भवति-अस्तेभू भुवो वचि चक्षिड रयाजिति॥यद्यप्येते
तत्र न पठ्यन्ते प्रकृतयस्त्वेषा तत्र पठ्यन्ते, तत्रै स्थानिवद्भावात्पिदम्॥इमेऽपि
तहि यद्यपि तत्र न पठ्यन्ते येषा त्वर्थ आदिश्यन्ते ते तत्र पठ्यन्ते, तत्र
स्थानिवद्भावात्पिदम् ॥ न सिध्यति । 'आदेश स्थानिव'दित्युच्यते न चेमे
आदेशा ॥ इमेऽप्यदेशा ॥ वधम् । ॥ आदिश्यते य स आदेश । इमे
चाप्यादिश्यन्ते ॥ एवमपि पठ्यानिर्दिष्टस्यादेशा स्थानिवद्भवन्तीत्युच्यते न
चेमे पठ्यानिर्दिष्टस्यादेशा ॥ पठ्याग्रहण निवर्तिष्यते ॥ यदि निवर्तते,
अपवादे गत्याहृत प्राप्नोति 'वर्मण्यण' 'आतोऽनुपसर्गे क' इति केऽप्यणहृत

प्र]नैतदस्मिन्नहि ये धातुपाठे पठितास्त इहाऽनेदिश्यन्ते, शब्दान्तरत्वादेशाना ।
जगध्यादीना तु पाठशस्त्राणि नास्ति। येषा त्वर्थ इति । इप्यादीनामित्यर्थ । न चेम
इति । हृदिशब्दस्याऽऽदेशशब्दस्य तत्र ग्रहणार्थमेव स्थानिनिर्गत्यादेशान्य
प्रसिद्ध तपामेव तत्र ग्रहणमित्यर्थ । इमेऽपीति । क्रियानिमित्तकस्यादेशशब्दस्य
तत्र ग्रहणमित्यर्थ । अत्र चोदयन्ति-यदि स्थानिवद्भावेन सनादीना धातुमज्ञा
विधीयन्, तदा तदन्तर्विषयभावात् प्रत्ययानामेवाऽन्तर्ज्ञानिन्यन्तर्ज्ञान्यादीनि प्राप्नुवन्ति,
प्रत्ययान्ताना चेभ्यन्ते । यन्प्रत्ययश्च ममभिहारविशिष्टक्रियावचनाद्वातो स्वार्थे
निधीयते, आयादयश्च शुद्ध एव स्वार्थे विधीयन्ते इति तेषा स्थानिन वस्य विशिष्टस्य
भाषात् स्थानिवत्त्वाऽभावाद्धातुमज्ञा न प्राप्नोति । अत्रोच्यते-कर्तुमिच्छन्ति क

उ]वदन्तानि वादय । स्वर्थवाचना । क्रियावाचिन इति यावत् । यथा सूच्यादीना
क्रियावाचरत्वन्तर्धोक्तम् । तेनेति । पाठेन आणवन्त्यादय, अर्थेन- 'या' इत्येवमा-
दय इत्यर्थ । 'पाठेने'त्यादि 'न चने तत्र पठ्यन्त' इत्यन्तैवाऽत्र भाष्यकारोक्ति ।
धातुमज्ञामिद्विमिति । 'सनायन्तेऽपी'ति शेष । पृष्ठउत्तीत्यस्यैकदेशीति शेष ।

शब्दान्तरस्यादिति । स्थानपठ्यानिर्देशादपूर्वोपदेशाच्च । तस्यैवान् ग्रहण
तदीयप्रयोगनियम एव स्यादिति भवतीत्याद्यसिद्धिरिति भाव । पठित्वाहृत्येन
भर्तृत्यादिम्यानामित्य एवमपि तत्रैव धातुवऽप्याह-जगध्यादीनामिति ।
भाष्यनुपपत्तणमिति भाव । अनेनास्यैकदेश्युचित्व ध्वनिनम् । स्वीति । तस्या
योगाद्व्यवहारादिनि भाव । न चेमे इति भाष्ये । इमे-सनादय इत्यर्थ । तत्रेति ।
'स्थानिव'दित्यत्रत्यर्थ । स्थानिनिवृत्त्येति । स्थानपठ्यानिर्देशादिनि भाव । क्रिया
निमित्तकस्येति । आदेशग्रहणमामर्त्यादानुमानिसम्भवेन योगिकस्यापि ग्रहणमित्या
शय । तदन्तर्विषयभावादिति । स्थानिव मूत्रे विशेष्याऽमल्लिखानात्तदभावे आ दे-
शान्तम्यानिर्देशेन धातुत्वाऽभावेऽने भाव । यदा निरादिविधी तदभावादि-
त्यर्थ । अत्रोच्यत इति । 'धानां कर्मण'इत्यादे समानकर्तृकर्मभूतधातुवर्धविशि-

प्राप्नोति ॥ नैष शेषः । आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति 'नापवादो उत्पन्नकृत भव-
तीति यद्यप्यस्यादीन् कश्चिच्छिन्न करोति-इत्यन्धेम्भाधुरिति ॥

स्यतासी ललुटोः ॥ ३११३३ ॥

इमे विकरणा पट्यन्ते तत्र न ज्ञयने क उत्पन्नं कोऽपवाद इति । तत्र
वक्ष्यमपमु-मर्गोऽपवाद इति ॥ इमे नूनम् -॥ ॥ यगु-मर्गोऽपवादो राजादि
स्यादवध ॥ ३॥ [यगु-मर्गोऽपवादो राजादि न्यायश्च] ॥

यद्येषम्—॥ ३॥ अपवादविप्रतिषेधाच्छादिशब्दार्थम् ॥ ३॥ अपवादवि-
प्रतिषेधाच्छादिभिः स्यादीनां वाच्यं प्राप्नोति । राजादीनामपवादो—
पचति पचति । स्यादीनामवधश्च—पश्यने पश्यते । इहोभयं प्राप्नोति—

प्र] गत इत्यर्थे 'मर्गे मर्वपदादेशः' इति स्यादादन्तमानस्य श्चे प्रमदे चिकीर्षशब्दस्य
नन्त आदिश्यत इति मिद्ध तदन्तस्य यानुचम् । एव समभिहारविशिष्टलनन्रिया
वाचि'छ'शब्दपयोगप्रमदे 'लोह'शब्द आदिश्यत गुणे प्रमदे 'शोपाय'शब्द
इति भगवतो भाष्यकारस्याभिप्रायः । [सभाष्यन्ता धातवः] ॥

स्यतासी । उत्पन्नोपवादधर्मज्ञानाय पृच्छति-इमे इति । यगु-मर्ग इति ।
भावकर्मप्रवृत्ताऽननुग्रहा सार्वज्ञतुस्मादे विज्ञादिति भावः । अपवादविप्रति-
षेदादिति । यगपवादानामुभयेषां राजादीनां स्यादीनाञ्च विप्रतिषेधे सति परन्वा
उ] पृच्छत्या प्रतिपाद्या तन्वयानेऽर्थाभिमानयोग्यो यदान्वर्थकनैकवर्गमिच्छाया प्रति-
निपादविधित तदा कदि मनन्त आदेश इत्यादि क्रमेणार्थ इति भावः । तत्पङ्गप्रयुक्ता
विकरणास्तु न, अदादिवादेरननिदेशः । करणाद्देश्यधे र्गुमि(३३)येन समभिन्त्या
हारेण वर्तमानस्यैवे प्रमदं 'मर्गे मर्वपदादेशः' इति न्यायान्नानन्त आदिश्यत इत्य-
न्यत्र । भगवतो भाष्यकारस्येति । 'ह्रस्वदेशिनः' इति शेषः । अनेन इमे तर्हि
यद्यसीत्यादिभाष्यप्रमदं ह्रस्वदेशिनोऽस्तिप्रयुक्तिपरतया प्रोदिवाद एवेति ध्वनिम् ॥

स्यतासी ललुटोः । उत्पन्नोपवादधर्मेति । स चाऽपवादविप्रतिषेधवदप्रतिष्य
उत्पन्नस्य धर्मः । तदप्रतिषेधोपविषयाऽभावेन निरवकाशत्वस्योऽपवादस्य ।

भावकर्मप्रवृत्ताऽननुग्रहा उत्पन्नोपवादधर्मज्ञानाय-भावेति भाष्ये-स्याद्यवकाश
पश्यत इति । कर्मादां शब्दोऽप्राप्तोरिति भावः । यत्रेति । 'अनेकलक्षप्रमदं' इति
बहुव्रीहिः । अत्रवादशब्दश्च तद्विपरपरः । अनवकाशोऽपवाद इति भावः ।
यगिवधौ पिति । अन्यथा 'ऽस्मि च सम्मदो यदुभय स्वा'दिति वार्तिकमनो 'पचनी'-

१ 'अ'मिति कचित् । २ इदं भाष्यमिदमे । कर्मिदमिदं परे । ३ 'वादा

शब्दस्य' पा० । ४ अत्र पाठ्ये तुष । ५ एवमन्वयाने- 'यदि यगु-मर्गोऽपवाद राजादि
स्यादि' पा० । ६ 'पवादविप्रतिषेधे शब्द' पा० । ७ इदं प्राप्नोति लुप्तम् । ८ 'पटति' ।

पश्यति यश्यति । परवाच्छवादय प्राप्नुवन्ति ॥*॥ अपवादो नामानेकलक्ष
णप्रसङ्गः ॥*॥ अपवादो नामसंभवति यत्राऽनेकलक्षणप्रसङ्गः । अत्रचैव भाव
कर्मणार्यन्विधीयते कर्तरि शप् । कः प्रसङ्गो यद्भावकर्मणोर्यक कर्तरि शप्वादया
वाधेरन् ॥*॥ एव तर्हि—॥ ॥यत्रशपाकुर्मर्गावपवादा इत्यत्रादया स्यादयथ ॥*॥
एवमपि—॥*॥ अपवादविप्रतिषेधाच्छपञ्चादिवाधनम् ॥*॥ अपवादविप्रतिषेधा
च्छपञ्चादिभिः स्यादीनां वाधनं प्राप्नोति। इत्यत्रादीनामशङ्क—दीव्यति सीव्यति।
स्यादीनामवशाश—पश्यति यश्यति। इहोभयं प्राप्नोति—देविष्यति सेविष्येती
ति । परम्याच्छादय प्राप्नुवन्ति ॥ नैव दोषः । शप्वादेषा इत्यत्रादयः करिष्ये
न्ते, शप्च स्यादिभिर्वाध्यते। तत्र दिवादिभ्यः स्यादिविषये शपेव नास्ति कुत
इत्यत्रादयः ॥ तत्तर्हि शपो ग्रहणं कर्तव्यम् ॥ न कर्तव्यः । प्रकृतमनुवर्तते ॥
कः प्रकृतम् ॥*॥ 'कर्तरि श'विति ॥ तद्वै प्रथमानिर्दिष्टं पृथीनिर्दिष्टेन चेहार्थः ॥ नैव
दोषः । 'दिवादिभ्यः' इत्येषा पञ्चमी 'श'विति प्रथमायाः पृथीं प्रकृतपयिष्यति
'तस्मादित्युत्तरस्येति ॥ प्रत्ययविधिरथ, न च प्रत्ययविधी पञ्चम्यः प्रकाटप
का भवन्ति ॥ नाऽप्यप्रत्ययविधिः । विहितः प्रत्ययः, प्रकृतशानुवर्तते ॥

अथ वाऽनुवृत्तिः करिष्यते 'सार्वधातुके यक्' (स्यतासी लुलुटो च्लि लुङि
छ्ले सिग्भवति । 'कर्तरि शप्' । स्यतासी लुलुटो च्लि लुङि छ्ले सिग्भवति ।
वति । 'दिवादिभ्यः' इत्यन् । स्यतासी लुलुटो च्लि लुङि छ्ले सिग्भवति ॥
तथ वाऽन्तरङ्गा स्यादयः ॥ काऽन्तरङ्गता ? ॥ एवमस्यापामेव स्यादयः
सार्वधातुके इत्यत्रादयः ॥ [स्यतासी लुलुटो] ॥

प्र] छन्नादयः स्युरित्यर्थः । अपवाद इति । यत्रोत्सर्गलक्षणस्याऽपवादलक्षणस्य च
प्रसङ्गस्तत्राऽपवादव्यवहारः । अगिषीं तु भावकर्मप्रहणानुवर्तनात्कर्तरि यकोऽप्रम
ङ्गाऽस्ति तदपवादलक्षणमित्यर्थः । एवमस्यापामिति । ननु च परत्वाद्देशोभा
म्यम् । न च लादेशानामनित्यत्वम्, कृतेष्वपि स्यादपि आतृतीयपरिसमासेर्धात्व
धिनारऽपि धातोर्विहितस्य लक्ष्येत्येव विहितविशेषणध्वन्यदेशना प्रसङ्गान् ।
एव तर्हि कृतेष्वपि त्यदेशेषु स्यादयो भवन्तोऽन्तरङ्गा एव भवन्ति । नहि तद्विधी
उ] त्यादौ शपि कृते तमेव निमित्तोक्तं यस्यादिनि भावः । भाष्ये—अथवाऽनुवृत्ति
रिति । एवमप्यन्विधी विधानगामर्थ्यान्नाम्यत्रादवनिनि भावः । एव
स्यापामिति भाष्यस्य—आदेशोपेतं प्रागव स्यादय इत्यर्थः प्रनेमानि । तत्र
शङ्कते—ननु चेति । अनित्यत्वमिति । व्यवधानेन धातोः परत्वाऽभावादप्रतारिति

१ इदं भाष्यमित्यन्व । २ इदं वचित । ३ इदं भाष्यं न वार्तिकमित्यन्व ।

४ 'वरिष्यन्ति' पा० । ५ 'भवतीति' पा० ।

सिन्धुलं लेटि ॥ ३।१।३४ ॥

॥८॥ मित्रुमर्गम्लन्मि [मनायने नेपचायने] ॥८॥ मित्रुमर्ग-

प्र] शब्देन सार्धशतुस्त्वमर्थविभागो वा कदादिश्रुतिः । मन्त्रादयस्तु तदाश्रयवा
द्वाहिरज्ञा । अवश्य चेतदभ्युपगन्तव्य-‘इनेषु लक्ष्येषु स्वादयः क्रियन्ते’ इति ।
अस्यथा तामै परस्य लभार्धशतुस्त्वमनुदात्तत्वविज्ञानेन विकरणस्य स्वरं लभार्ध
घातुस्त्वर वापन इति-‘अस्यास्य कथं जायते स्वान् । यदि हि लभस्याया तामि
क्रियेत पक्षस्यावशानुस, तदा सति शिष्टस्यासार्धशतुस्त्वमनुदात्तत्वे प्राप्तेऽप्राप्तानुदा-
त्तत्वं वचनमिति जायस्त्व नोपपद्येत । ये स्थातु-‘मह्यविद्यानवास्तेनामनेपदपर
स्मैपदप्रकरणेन च ल्यदेशविद्यानवास्त्वस्मैस्त्वास्त्वाना ल्यदेशाना बाहिरद्वत्वाप्रव
स्थायामेनान्तरद्वत्वात् प्राप्तेपदश्रुतिना च स्वादयो भवन्तीति तस्मान्ने परस्य लभ्या
वशानुसम्यानुदात्तविद्यानस्य प्राक्तन्यं जायस्त्वमममर्थिन भवति । [स्वतासी] ।

मिन्नुलम् । मित्रुमर्ग इति । परनिमित्तमनुशास्य मनादिवर्गं घातो सि

उ] भाव । अन्यथेति । इदं जायकम्-‘अनुदात्तप्रदमेकवर्ण’मित्यत्र भाष्ये दृश्यम् ।
ल्यदेशोत्तर स्यादिप्रवृत्तौ तु सति शिष्टस्यादिस्वरनिमित्तस्त्वमनुदात्तस्त्वेन लभार्ध-
घातुशतानुदात्तत्वे सिद्धे पुनरिणीयमानत-‘जायकाय सम्पद्यत इति भाव । ये त्विति ।
तन्मन्ने ‘अन्यत्र विकरणेभ्य’ इत्यसौ वाचनिक इति बोध्यम् । प्रतिपक्षविधाना
च्चेति चिन्त्य, निरवकाशवाभवादिति कथितम् । परे तु-‘अनुदात्त’मिति सूत्रे भाष्ये
सति शिष्टस्वरस्यैव लभ्ये ‘मुनुत’ इत्यादी सार्धशतुस्त्वमनुदात्तत्वं स्यादिति शङ्काया
वार्तिककारेणोक्तं ‘स्यादिस्वराऽऽप्तमन्मन्ने परस्यानुदात्तवचना’दिति । ‘परस्याग-
देश’ इत्यत्र च तन्मनम् । अत्रायमवद्विप्रतिपेक्षाच्छ्रुतिविधि स्याद्विधान-
मिति वार्तिकोक्तपूर्वपक्षस्य तन्मनाऽनुसारेण समाधानद्वयमुक्तत्वाच्च चेति तृतीय
समाप्तनम्भगवतीनम् । तस्याऽयमभाव-‘आर्द्धशतुक्’ इत्यनुसृत्याऽऽर्द्धशतुस्त्वा-
वस्थाया म्यादय इत्यन्तरज्ञा इति । विकरणस्वरस्य दुर्लभत्वेनपदे वाचनिक-
मेव । वैयाकृतमर्थापेक्ष सार्धशतुसादिमनापेक्षय बाहिरद्वत्वं न युक्तं, तस्याऽत्र
शब्देऽनाश्रयगादिन्युक्तम् । अत एवाऽत्र विप्रतिपेक्षो वार्तिकरहितोक्तं सत्तच्छते ।
न्यायनन्तरद्वत्त्वमपि न इति नित्युक्तिरन्वयाया, ‘अन्तरद्वत्ता’ ‘अवस्थाया
स्यादय’ इति भाष्योक्तमर्थप्रकाशकम् । अत्रापेक्षवार्तिकदिभ्य पूर्य स्यादय इत्येव
वक्तुमौचित्याच्चेत्याहुः । [स्वतासी सन्नुये] ॥

मिन्नुलम् । उ मर्गपदार्थनाट-परनिमित्तमनुशास्येना एव हि सामान्य-
मिधित्वात्तन्मनम् भवति । [भाष्ये]-मनाद्यन्नाधिसार इति । सनाद्यन्त इति वेदा-

१ ‘हुनर्गा’ पा० । २ अयमग कचिच्चात्र, किन्त्यथेष्टमवार्तिकन्याऽस्ति ।

इच्छन्सि कर्तव्यः॥ 'सनाद्यन्ते नेपत्वाद्यर्थः' । सनाद्यन्ताधिकारे च कर्तव्यः ॥
किं प्रयोजनम् ? ॥ 'नेपत्वाद्यर्थः' । इन्द्रो नस्तेन नेपतु । गा धो नेष्टादिति ।
॥ १॥ प्रहृत्यन्तरत्वात्सिद्धम् ॥ २॥ प्रहृत्यन्तरत्वात्सिद्धमेतत् ॥ कथम् ? ॥ प्रहृत्य-
न्तर नेपेति । ॥ ३॥ नेपतु नेष्टादिति दर्शनात् ॥ ४॥ नेपतु नेष्टादिति हि दृश्यते ॥

अथ किमर्थं पकारः । ॥ ५॥ [पकारः] स्वार्थः ॥ ६॥ 'अनुदात्ता सुप्ति-
ता' वित्येष स्वरो यथा स्यात् ॥ ७॥ पितररणानर्थक्यं चाऽनच्छत्वात् ॥ ८॥ पि-
तरणं चाऽनर्थकम् ॥ किङ्कारणम् ? ॥ 'अनच्छत्वात्' । अनच्छोऽयन्तत्र गाऽर्थः ।
स्वराधेनाऽनुबन्धेन पकारेण ॥ इटि कृते साऽच्छो भविष्यति ॥ ९॥ इटोऽनु-
दात्तार्थमिति चेदागमानुदात्तत्वात्सिद्धम् ॥ १०॥ [इटोऽनुदात्तार्थमिति चेदा-
गमानुदात्तत्वात्सिद्धम्] ॥ आगमानुदात्तत्वेनेटोऽनुदात्तत्वं भविष्यति ॥ एष
तहि सयय कर्तव्यः ॥ किं प्रयोजनम् ? ॥ यदवयासिसीष्टा । एकाञ्चक्षण

प्र] विधेय । तैत्रेय तदन्तस्य धातुसंज्ञाया सस्य नेपवादीनि सिञ्चन्ति । नीशब्दात्सिपि
गुणे च कृते छेदि च नेपत्विनि रूपम् । प्रहृत्यन्तरत्वादिति । जेषु जेषु प्रेषु यथा-
विनि पाठ्यज्ञस्यर्थे उत्तमो न वर्तव्यः । अत्रासिसीष्टा इत्याद्यर्थस्तु कर्तव्य एव ।
सययमिति । सनादिमध्येऽत्रैव वेति भावः । यदवयासिसीष्टा इति । यानेरवपूर्वात्

उ] मधिकारो युद्धिस्थता तेषु कर्तव्य इत्यर्थः । सिच्यन्तीति । छेदपि सिचिद्विरि-
त्यर्थः । नेपत्विनि प्रयोगे सिच्यपि समावेशः सिच्यति । विररणत्वे तु स न
स्यादिति भावः । छेदत्वाच्छन्दसि 'लेटोऽडाटा' वित्यस्याऽप्रतिरिति बोध्यम् ।
अत्रोत्सर्गः कर्तव्यः, स च सनाद्यन्ते कर्तव्य इति पूर्वपक्षद्वयम् । तत्रान्त्य राण्डित
एव, उत्सर्गता त्वाकदयकोत्याह-अत्रयेति । लिटि सिचिद्व्यर्थमुत्सर्गः कर्तव्य
इत्यर्थः । भाष्ये-इति हीति । 'नेपतु' इत्यर्थः सनादिवर्गे करणे 'नेष्टा' इत्यस्याऽ-
सिद्धिः । अत्र करणे 'नेपत्वि' त्यस्याऽसिद्धिः । प्रहृत्यन्तरत्वे तु 'नेष्टा' इति नयते
सिपि सिद्धम्, अत्रैव लेटीनिपदरहितसूत्रकरणादित्याशयः । यद्वा 'नेष्टा' इत्यत्र
विकरणव्यत्ययेन शपो युक् । 'नेपतु नेपत्वादिति दृश्यते' इति भाष्ये पाठः । 'लेटोऽ-
पी'ति शेषः । 'नेष्टादिति (हि) दृश्यते', इति लेखकप्रमादः । अन्यथा प्रहृत्यन्तराऽऽ-
वश्यत्वं न दर्शितं स्यात् । भाष्ये-आगमानुदात्तत्वादिति । 'तारिष' इत्यादी
धातुस्वरप्रयुक्तोपनिघातेनेति भावः । सनादिमध्ये इति । 'लेटी'ति पदरहितमिति

१ अयमंशो वार्तिरतया पठ्यते षचित् । २ 'कर्तव्यं' 'सनाद्यन्ते च कर्तव्यं'
'वर्तव्यं' । ३ 'नेष्टम्' पा० । ४ इदं षचित् । ५ 'नेप' पा० । ६ इदं
भाष्यमित्यन्ते । ७ 'स्यादिति' पा० । ८ 'कुत' पा० । ९ 'पकारेणानुबन्धेन'
पा० । १० 'इटुदात्तार्थ' पा० । ११ अयं पाठो दृष्टः । १२ 'इटुदात्त' ।

इद्वतियेगो मा भूदिति ॥ कायमकार ध्रुयने ? ॥ न क चिच्छ्रुयते । लोपो-
ऽप्य भविष्यत्यनो लोप आर्द्धशतुक इति ॥ यदि ॥ क चिच्छ्रुयते नाऽर्थं स्व
सार्धेन पङ्कतेगाऽनुबन्धेन ॥ एवमपि कर्त्तव्य एव ॥ किं प्रयोजनम् ? ॥ अनु-
दात्तस्य लोपो यथा स्यादुदात्तस्य लोपो मा भूदिति ॥ किं च स्यात् ? ॥

प्र] सप् लिङ् शान् मुट् शीमु । भवन्त्यादस्यानेराज्यामीनुदात्तरेवगमो भवति ।
यदि पुन सिक्किनेन तदाश्रयमिसार उच्चारणार्थो व्याख्येय । अन्यथा तस्य
श्रयण स्यात् । तत्र भिन्नस्य धातोरेशान्चादिद्विनिषेध प्रयोज्येन । ननु योऽत्र
यानुदात्तदेशोऽनुदात्तो, याशब्दो न तस्मान् परमार्द्धशतुक सिपा व्यवशानात् । यस्मा
च्च भिन्नपरमाद्धशतुक नामानुपदेशोऽनुदात्त । एव तर्हि 'सनाद्यन्ता धातव
इत्यस्य यदा सनाद्यवयवा धातवो भवन्तीत्यया व्याख्यारयने तदा सिपो याव्यव
वचाशनिप्रवृत्तेन घट्टणद्विनिषेधप्रयत्नः । यदाऽपि स्थानिवद्भावाधारेण सूत्र
प्रख्याप्यत तदा स्थानिवद्भावाऽनुदात्तादेशाच्च ध्रुयमाणान् प्राप्नोत्येवेद्विनिषेधः ।
अनुदात्तस्येति । 'धातो रित्यनभिच्योक्तम् । अथ वैतप्रदेशपात्रधनमेतद्वाध्यम् ।

उ] भाव । एवञ्च सप्त साकृत्त्वेन पितृव्य चरितार्थमिति बोध्यम् । ननु स्थानपरिवर्त-
नेन मनादिवर्गे करणे पलाऽभावस्य भाग्ये उत्तराह-भर्त्तव्य वेति । अप्राऽपि
करणेनेऽमिद्धेरिति तापर्यम् । भाष्ये-किमप्रयोजनमित्यकारविषय प्रश्नः ।
यद्वयमिमिमिष्टा इति । नन्वत्र सिप्यपि तेन व्यवशानादियेराऽप्रवृत्तादिमिष्यन्ते
वेत्यत्र आह-मवन्तस्याऽऽस्येति । 'एराव' इत्यत्र स्पैव विनियोगम् । 'उपदेशे'-
इति चऽनुदात्तानेनैव मवययेत् । उपदेशो योऽनुदात्तस्वरदिनादेशोऽज्ञादिति चार्थः ।
सर्वनैमित्तिकत्वापूर्वमेव, ततश्च त्यदेश इति भावः । उच्चारणार्थ इति । इत्यत्रा
यावत्कल्यन्तराऽभाव इति भावः । उच्चारणे महायसम्पादनेन चरितार्थम्येत्त्युया लोपेन
निगतिरिति बोध्यम् । सिक्किनेन धातोरिति । 'अऽस्ये'ति वतुमुच्यते । शीमुट्
मस्य यन्ताऽभावऽनन्दम् । ननु चेति । तद्वृत्तिरित्यर्थे न सन्नमित्यभिमानः ।
नाऽमानुपदेशो इति । भिन्नस्वीपदेशाऽभावादिनि भावः । एवञ्च शिर्षव मिद्धेऽ
कारोच्चारण व्यर्थमिति पूर्वपक्षस्तथा । मनादिवर्गपत्राऽभिप्रायेणेदम्पलमुनमिति
समाधानं-एवन्तर्हति । पकारोच्चारणमात्रार्थोऽनुपदेशोऽनुदात्तपठितकाचोऽज्ञादि-
त्यर्थ इति न दोष इति तत्त्वम् । अनुदात्तादेशाच्च इति । मपि तु परादिश
दिनु कृत्येन अनो स्येव इति भावः । अथ वेति । अत्र पाठे हि तदन्त्याऽनुदात्ता
नदप्रतिगिति भव । दन्तेव कुतम् । नन्वत्र योऽनुदात्त इकारस्तत्र परतो न
स्येव । आर्द्धशतुके हि सः । न च तदनुदात्तमन आह-समावधानाऽनुदात्तत्वे

उदात्तनिवृत्तिस्वर प्रसज्येत ॥२॥ मिच्चहुलं छन्दसि णित् ॥२॥ सिच्चहुलं
छन्दसि णित्कृत् ॥ सविता धर्मं साविपत् । प्र ण आयुषि तारिपत् ।

कास्प्रत्ययादाममन्त्रे लिटि ॥ ३।१।३५ ॥

॥ -॥ कास्प्रहणे चरास उपसङ्ख्यानम् ॥ -॥ कास्प्रहणे चरास उपस
ङ्ख्यान कर्तव्यम् । चरासाचकार ॥ न कर्तव्यम् । 'चरास्प्रत्यया'दिति वक्ष्य-
मि ॥२॥ चरास्प्रहणे वास उपसङ्ख्यानम् ॥ ॥ चरास्प्रहणे कास उपासङ्ख्यान
कर्तव्यम् । वासाचके । सूत्र च भिद्यते ॥ ययान्यासमेवास्तु ॥ ननु चोक्त
'कास्प्रहणे चरास उपसङ्ख्यान मिति ॥ नैष दोष ॥ चरास्प्रहणे कास्प्रहणे
उल्लिखिते, तत्र 'कास्प्रत्यया दि येव सिद्धम् ॥ न सिध्यति ॥ किं कारणम् ? ॥

प्र] उदात्तस्येति । छन्दस्युभयधे नि सार्वधानुक्त्वाऽदुपदेशादिति ल्यार्बधानुकाऽनु-
दात्तत्वे सति प्रत्ययस्वरण धातुस्वरेण वा सशब्दाऽकारस्योदात्तचादुदात्तनिवृत्तिस्वर
इदं प्रमज्यत । पकारे तु सति अनुदात्त एवेद्ववति । पित्करणसामर्थ्यादेव च
सशब्दाऽकारस्य धातुस्वरो न भवति, एतत्प्रदेशपाठ्यात् । याशब्दस्यैव तु भवति ।
'तिङ्गिति' इति यो निघात स 'निपातैर्यदी'ति प्रतिषिद्ध । अवशब्दस्य 'निधि
चोदात्तवतीति निघात । साविपदिति । 'यू प्रेरण' इत्यस्य लेटि रूपम् । 'तारि
प दिति तरते । [मिच्चहुलं लेटि] ॥

उ] सतीति । अत्र पाठे-प्रत्ययस्वरेणेति । सनादिपाठे-धातुस्वरेणेति । 'प्रत्ययस्वरेणे'-
त्येव युक्तं, सनादिपाठस्य स्थानस्याग्रे पलाभावेन भाष्ये दूषितत्वात् । 'पित्करण-
सामर्थ्या'दित्यपि चिन्त्यम्, एतत्प्रदेशस्याग्रेव युक्तम् । याशब्दस्यैवेति । एवञ्च
'यासिसीष्ट' इत्यायुदात्तमिति भावः । ननु 'तिङ्गिति' इति निघात स्यादत
आह-तिङ्गिति इति । अत्रेदं तत्त्वम्, -अत्रैव पाठे 'लेटि'ति पदरहितं कार्यं,
अकारस्तु ल्यार्बधानुकाऽनुदात्तत्वायोचरीत्येद्वतिपेधाऽभावात् च । उदात्तनिवृत्ति
स्वरधारणाय च पवार । अन्तरङ्गत्वाच्च पूर्वं सपिततो विकरणव्यवधानेऽप्यदेशाः ।
अत्र ल्यार्बधानुकीपदेशोऽकारान्तलाभेऽपि सिद्धिरिति । [सिच्चहुलं लेटि] ॥

कास्प्रत्यया । नन्वत्र 'प्रत्यय'ग्रहणं व्यर्थम् 'आममन्त्रे लिटि'ति यो
विभागेन सामान्यत आम विधाय कास्प्रहण नियमार्थं व्याख्येयम्—
'आपदेशिकधानोधेत्वास एवे'ति प्रत्ययान्ते भिद्येरिति चेन्न, अनेकाप्रत्ययान्त
ग्रहणार्थत्वात् । तेन यद्दिभ्य आचारविचन्तेभ्य आत् । ध्यनिनाच्द हरदत्तप्रत्यये ।
न च एवाप्रत्ययान्तपरमेवाऽस्तु, विग्रहणेनैव सिद्धे प्रत्ययग्रहणैर्यप्यपत्ते,
गोपायाशकारेत्यादिभाष्यप्रयोगविरोधापत्तेः । कास्यनेवाच इति । यासि-
पदमनेकाग्रधानुमाप्रस्य यथा भवति तथा व्याख्येयमित्यर्थः । तथा हि

अर्थजन कास्त्रान्दस्य ग्रहण, न च चक्रास्त्रान्दे कास्त्रान्दोऽर्थवान् ॥ एव तद्धि
[॥*॥ 'काम्येनेकाग्रहणञ्चुत्प्राद्यर्थम्' ॥*॥] 'कास्त्रेनेकाग्र' इति वक्तव्यम् ॥
किं प्रशोजनम् ? ॥ 'चुत्प्राद्यर्थम्' । चुत्प्राद्यच्चार दरिद्राचरार ॥

इजादेश्च गुरुमतोऽनृच्छ. ॥ ३।१।३६ ॥

॥*॥ गुरुमत आम्बिधाने लिप्तिमिताप्रतिषेध ॥*॥ गुरुमत आम्बिधाने
लिप्तिमितादुत्तरमने प्रतिषेधो वक्तव्य । ह्येष द्रवोप । गुणे दृते 'इजा-
देश्च गुरुमतोऽनृच्छ' इत्याम् प्रत्यय्यते ॥ गुरुमद्वचनमिदानीं किमर्थं स्यात् ? ॥

॥*॥ गुरुमद्वचन किमर्थमिति चेन्ननुगमे यत्तादिप्रतिषेधार्थम् ॥*॥ गुरुमद्व-

म] इजादे । उत्रोपेति । नन्वत्रोपविदेति विरूपेणाऽऽमा भाव्यम् । अत्रादु । द्वि-
वचननहुवचनयोर्गुणाभावाद्गुरुमत्त्वाऽभावाद्द्विरप गगनराज्ञ इति यत्र गुरुमत्त्वं तत्र
नित्यमेवाम् प्राप्नोति । एतच्च 'विप्रतिषेधे पर'मिति, प्रतिपदविषेध बलवत्त्वमना-
श्रिय भाष्यकारेणोदाहृतम् । तत्र एतन्निवे विरूप एव भविष्यतीति नैतदिहोपन्य-
गनीयम् । गुरुमद्वचनमिति । ऐतुरीपुरित्यत्रापि सवर्णदीर्घे गुरुमत्त्वादिजादे
मवत्र गुरुमत्त्वादासा भवितव्यमिति गुरुमद्वचनगामर्थादुपदेशान्मया गुरुमत

उ] 'एसाचो धातौधेरसाम एवे'ति नियमपरतया सङ्कारवेयमिति । एतच्च 'चराग
उपमङ्गलान'मिति धार्मिक, सूत्रम्प्रत्ययग्रहणाय न कार्यमिति भाष्यनापर्थम् ।
यथाश्रुतवार्तिरेऽपि प्रत्ययग्रहणस्यानेऽनेराग्रहण कर्तव्यमित्येव तापर्थमिति हर-
इत्तानुसारिण । अन्ये तु 'वामी'ति सप्तमी, सम्पत्तिने सूने इत्यर्थ । अन्यथा
समाहारद्वन्द्वे दृजापत्ति । द्तरैरनयोगे तु द्विरचनापत्ति । प्रत्ययग्रहणाऽपनये च
न मानम् । सूने प्रत्ययग्रहणन्तु योगिभागनियमरूपनारूपगौरवपरिहारेण स्पष्टा-
र्थमेव । एतच्च 'ब'शब्दादिभ्य आचारदिषि 'कामाग' इत्यादिस्थाप्येव, सत्यभि-
धाने इत्याहु । [कास्त्रप्रत्ययाश्रममन्त्रे] ॥

इजादेश्च । भाष्ये लिप्तिमितादुत्तरमत इति । गुरुमाने लिप्तिमित्तव गुरुद्वारा
योष्यम् । द्विवचननहुवचनयोरिति । तयो मित्यादिनि भाव । तत्र द्विवचनाऽपेक्षया
नित्यव्याहृक्पिप आम् । णकि तु परत्वादुणेन निय आम्प्रक्षोतीति निदोष । एतेन
'अत्रापि सवर्णदीर्घे गुरुमत्त्वमस्तीति कथमवसाग' इत्यापास्तम् । विप्रतिषेधे इति ।
यद्यसम्भवे विप्रतिषेध, अस्मि चाऽत्रोभयो समननुद्धिरित्युक्त्यै तदापि विरूपगिद्व्या
'उत्रोप'त्यस्य सिद्धिरिति भाव । प्रतिपदेति । अननराज्ञाऽभावेऽपि पूर्वप्रस्तावि-
नियाममिति भाव । 'उत्रोपे'ति वर्यादिनीशान्पाठ इत्यन्तेऽननु द्विवचनादीमिति
गुणाऽभावे आम्भावाय गुरुमद्वचन चारेनार्थमन आह—इहपुनरिति । उपदेशमिति । एतच्च

१ इदं लुप्त । २ 'कास्त्रेनेकाग्रचुत्प्राद्यर्थम्' इत्यन्ये पठन्ति । ३ 'प्राप्नोति' ।

चन विमर्धमिति चेण्णत्तुत्तमे यजादीना मा भूदिति । इयत्ताऽहम् । उव
पाऽहम् । ॥*॥ उपदेशवचनात्सिद्धम् ॥*॥ [उपदेशवद्वचनात्सिद्धमेतत्] ।
उपदेशे गुरुमत इति वक्तव्यम् ॥ यद्युपदेशग्रहणं विद्यते उद्वेगप्रवृत्त्यै ।
उच्छाद्यकार । व्युच्छाद्यकारेति ॥*॥ ऋच्छिप्रतिषेधो ज्ञापक उद्वेगप्रवृत्त्या
वस्य ॥*॥ यद्यप्यमनृच्छ इति प्रतिषेधः शास्ति तच्छापयत्याचार्यस्तुष्टिमित्ता
यस्य गुरुमत्ता भवति तस्मादामिति । स तर्हि ज्ञापकस्य ऋच्छिप्रतिषेधो
वक्तव्यः ॥ ननु चावश्यं प्राप्स्यथोऽपि वक्तव्यं ॥ नाऽयं प्राप्स्यथेन । 'ऋच्छिप्र
ता'मिति ऋच्छेर्लिटि गुणवचनं ज्ञापकं 'नच्छेर्लिट्याम्मवतीति ॥ नन
वेति ज्ञापकम् , अर्थमन्तत्वात् ॥ कथं पुनर्ऋच्छेर्लिटि गुण उच्यमानोऽ
त्यर्थं शक्यो विज्ञानुम् ? सामर्थ्यात् । ऋच्छेर्लिटि गार्ताति कृत्वा प्रैक्य

प्र] इत्याश्रयित्यन इति भावः । गत्युत्तम इति । एतच्चोपलक्षणं, तेन धलपि गृह्यत-
इयत् इतिषेधे । लिट्याभ्यासस्य सप्रसारणे कृत् यच्चदन इनादयो भवन्तीति ।
उपदेशवचनादिति । वचनं व्याख्यानमभिप्रेतम् । अन्यथा वचनेन वचनात्तरस्य निरासे
को गुणः स्यात् ? तस्मिन्निषेधो मनुष्य आश्रयणात्पदशब्दव्याया गुरुमत इत्या
श्रयित्यन इत्यर्थः । 'उपदेशग्रहण'शब्देनाऽप्युपदेशे गृह्यतेनेनेति व्युत्पत्त्या व्याख्या
नमेवोपपत्तेरुद्वेगप्रवृत्तेरिति । उद्वेगं विनाम इत्युपदेशे गुरोरपादव्याया गुरुण निवृत्तुः ।
तुष्टिमित्तेति । तुष्टग्रहणमागमनात्तुष्टग्रहणं, तनेष्टाचवारस्यत्रापि भवति । प्राप्स्यथो
पीतिप्रतिषेधप्राप्त्यर्थ इत्यर्थः । ऋच्छेर्लिटि । आमा व्यवधानेऽपि वचनाद्गुणो भविष्य-
तीति चेद्, एव सति 'तस्मिन्निषेधे निर्दिष्ट' इत्यन्तर्भाव्यत, तस्मादाम एवाऽभयो गुण-
विधानेन ज्ञाप्यते । सामर्थ्यादिति । 'ऋ गतिप्रपञ्चयो रित्यस्य दिताप सापि ऋच्छा
दश कृतो न त्वन्वदेश ऋच्छिर्निर्दिष्ट इत्यर्थः । ऋच्छेर्लिटि । गिति ऋच्छादेश
विधानात्तिष्ठेति तदभावः । तिष्ठेतेरिति । अत्रापि स्थितिं निहादेन कृत्वा निदेश

उ] लिङ्गिमित्ता'दिति प्रतिषेधोऽनर्थक इति भावः । इयत्तेति । मदीयपरत्वेन गुरुम
न्येऽपि उपनीतव्यविरोधत्वाऽऽमिति गुरुमद्ग्रहणस्येदम्भ्रमिति भावः । इनादेशेनैव
वा प्रयुदाहरणम् । ननु यजादीना वधमिच्छादित्वा तत्राह-लिङ्गिन्यासस्येति ।
तस्मादित्ययोग इति । 'भूनिन्दाप्रसमानु निवृत्त्योऽनिदायने' इत्युक्तं । प्रहृत
लक्षानुमासत्तत्रैव ननुविने भावः । ननु वचनग्रहणं व्याख्यानपरत्वाऽप्युपदेशे
ग्रहणमित्यनङ्गमनन्वाह-उपदेशग्रहणमिति । तुष्टग्रहणमिति । सान्त्वनादेशेन नान
वमित्यर्थः । 'ऋ टाकान'ऽमात्रशब्द-प्रतिषेधेति । तुष्टिमित्तेत्यर्थः । अत्र तत्राऽ
पि प्राप्तस्य प्रतिषेधार्थ इति भावः । तस्मादाम पृवेति । यद्यप्यहंभूतपरिभाषणाय

१ इदं तुल्यं स्यात् । २ इदं न सर्वत्रैवम् । ३ 'प्रहृत्यो' पा० ।

यं विज्ञायते । तत्रया—विष्टनेरिन् विप्रतेर्वेति, चटि तिष्ठतिविप्रती न
 स्त इति कृत्वा प्रकृत्यर्थं विज्ञायते ॥ किंपुनरतोळिटि गुणवचन प्रयोजनम् ? ॥
 आरतु आर, एतदूषं यथा म्यान् ॥ किं पुन कारण न सिध्यति ॥ द्विर्व-
 चने कृते मवर्णंशोर्ध्वे च कृते यदि तावदानुग्रहणेन ग्रहणमृकारान्ताना
 णिदि गुणो भवतीति गुणो कृते स्वरवे च अरतु अस्मिन्नेतदूष प्रसज्येत ।

प्र] इत्, तत्राऽनेन रूपेण म्यान् इत्यर्थः । द्विर्वचन इति । यथादे
 शान् पूर्वविप्रतिषेधेन द्विर्वचन त्रियते । तथा हि—यानि म्यानिवद्वावगात्रे द्वयो
 रपि यन्निवर्चनंशोर्ध्वमिति विप्रतिषेध उपपद्यते । अत्र वा यथा 'निम्यतु'ति
 तत्र यथादेशेन मान्यमिति द्विर्वचनान् पूर्वमेव व्यङ्ग्यं प्रवर्तते तत्रेहाऽपि द्विर्व-
 चने कृते मवर्णंशोर्ध्वं मान्यमिति यत्नं प्रवर्तते । यानि वा यानि नाम्नि
 द्वावाविर्वचनम् । तत्र कृते यथादेशान् परत्वात्प्रवर्णंशोर्ध्वम् । यदि तावदिति ।
 अन्तादिपदानां तु मयादेशस्याऽऽन्तरतो व्यपदेशाभ्यानिवद्वावाङ्गि भावः । अन्ता-

ड] एवोचितस्तथाऽपि तस्या वाक्यार्थेनेन प्राशङ्ग्यमिति न तत्र वैयर्थ्यस्य च लक्ष्य
 सम्कारवेग्यामुपस्थित्येनाऽऽमन्तविरोधन्यायेनाऽऽम्भार एवेति भावः । एवमुप-
 निवेत्याद्यर्थे जापितेऽप्यस्य सार्धं तुह्यपादम्, ऋच्छेरासमावस्य प्रकारान्तरेण
 भिद्वेति नैतज्जापरमिति तावत्तम् । ननु म्यानिवर्चनस्याऽऽदेशे जायमानत्वेऽपि
 आदेशकारस्य कथं सान्दर्भ्यमिति स्थानिनि प्रगतिः, तत्र स्थानिवद्वावम्येवाऽनी
 पायाऽभावात् आह—न गतीति । भिद्वेति स्वतन्त्रस्य त्वाम् व्यवधानात्-
 पराऽभावे बोध्यम् ॥ ननु परात्राणि 'द्विर्वचनेऽची'त्यनेन द्वित्वे स्थानिवद्वावाङ्गि-
 कृते पुनरादेरूपेणैवैतन्नगगऽस्याऽवस्थानादभ्यासस्थोरपि हत्यदि शेषेऽन भारं
 रिति दीर्घं आरतुतिवादिमिद्विरत आह—यथादेशादिति । ननु 'यस्मिन्' इति
 कथं विप्रतिषेधोऽन आह—मतीति । 'द्विर्वचनेऽचीत्यस्मिन्' इति शेषः । द्विर्वचने-
 ऽची'ति सूत्रे स्थानिवद्वावपूर्वविप्रतिषेधो विज्ञाय इति माय्योर्ध्वं पूर्वविप्रतिषे-
 धारम्भे तदभावस्य लभाद्यम्पूर्वविप्रतिषेधो नित्यानामपि बाध इति वक्तुं
 युक्तम् । इत् एवाऽहचैराह—अथ वेति । मति वा धर्माति । द्वित्वे रूपनिदेशेन
 द्वित्वे जाने पञ्चाशदायथ सोम्यगात्रप्राप्तिरिति दीर्घ एवेति भावः । अन्ता-
 दिवदिति । उत्तरखण्डस्यैव म्रियत्वाचनत्वेन घनुवमिति भारः । समुदायस्य
 घानुवे त्वेनदगति स्पष्टवेति बोध्यम् । स्थानिवदिदेशस्यापि सम्भवाद्वाङ्-
 म्यानिवद्वावाङ्गि । म्यान्वग्रथनत्वाऽमन्ताच्चाऽनन्तिगतेति प्रविशे राऽभावः ।
 म्यानिवत्प्रान्तुप्रादकम्—उभयादेशस्येत्यादि भावे—गुणे पुनं वर्ततेति । ननु

१ 'विदाम्यते' पा० । २ 'कृते मवर्णंशोर्ध्वं, मवर्णं' पा० । ३ इत् वचिज् ।

अथाऽभ्यासग्रहणेन ग्रहणम्—उरत्व, रपरत्व, हलादि शेषोऽत आदेरिति दीर्घत्वमौलो लोप इटि चेत्याकारलोप—अत उरिति वचनमेव धूयते । गुणे पुन सति गुणे कृते रपरत्वे च द्विवचन हलादि शेषोऽत आदेरिति दीर्घत्व तत सिद्ध भवति आरेतुरारोरिति । यथा आटनु आटुरिति ॥ किं पुन कारण सवर्णदीर्घत्व साधयति न पुनररत्त्वम् । परत्वादुरत्वेन भवितव्यम् ॥ अन्तरङ्गत्वात् [सर्वणदीर्घत्व प्राप्नोति] । अन्तरङ्ग सर्वणदीर्घत्व, बहिरङ्गमुत्पद्यते ॥ काऽन्तरङ्गता ॥ वर्णावधित्व सर्वणदीर्घत्वम्, अन्त्योरत्त्वम् ॥ उरत्व मप्यन्तरङ्गम् ॥ कथम् ? ॥ वक्ष्येत आगम्यासविकारेभ्योऽङ्गाधिकार इति । उभयोरन्तरङ्गयो परत्वादुरत्त्वम् । उरत्वे च कृते रपरत्व हलादि शेषोऽत आदेरिति दीर्घत्व परस्य रूपस्य यणादेश, सिद्धं भवति—आरतु आरुरिति ॥ अथापि कथं चिदनेलिटि गुणेनाऽर्थः स्यादेवमपि न दोषः । ऋच्छन्तानि लृकारोऽप्यत्र निर्दिश्यते ॥ कथम् ? ॥ प्रक्षिणनिदेशोऽप्यस्ति । ऋच्छति—ऋ—ऋत्ताम्—ऋच्छन्तानिति ॥ इहापि तर्हि प्राप्नोति चक्रनुधकुरिति ॥ सयोगादि

मृत्तत्वादिति । 'वर्णादाङ्ग वर्णद' इत्येतत्तु समानाध्याकृत्वार्थविषयम् । यथा वरद्वयनमिति गुणरुदी भवतो यणदेशात् । इह तद्वदव लिङ्गध्व, वर्णद्वयाध्व तु सर्वणदीर्घत्वमिति भिन्नाध्वत्वमनयो । अथापीति । आसप्तमपरिसमाप्तेरङ्गाधिकारो वप्रधेत्यादिसिद्धय आधिन इति भावः । ऋकारोऽपीति । बहुवचननिदेशादिति भावः । इहापीति । 'ऋ' इति वर्णग्रहणात्तदन्तविधिसङ्गादिति भावः ।

सयोगादेरिति । अकेऽलस्य । वर्णान्तरसहितस्येत्यर्थः । ततः धातोरिव प्रत्ययवनि उ] परत्वात्कृतेऽपि गुणे द्विवचनेऽपीति ह्यातिदेशात् ऋराभ्दर्थेन द्वित्वमिति यो विशेष इति चेत्, यत्राऽऽदेशो कृते एकाच्चादिभ्यासात्प्रपुष्ट द्वित्वाऽऽपत्तिस्तत्रैव निदेशात्प्रपत्तिरित्याशयात् । इह तद्वद्वयमिति । आसप्तमननायङ्गधिकारादिति भावः । इदमप्यत्र कैपट आहृत्यनुपदमेव स्पष्टं भविष्यति । वप्रधेति । अत्राऽन्यामे रेफस्य सम्प्रसारणे उरदत्त्वे तस्याऽङ्गाधिकारपरिनिमित्तत्वेन 'न सम्प्रसारण' इति तस्य तसिरेधे स्थानिवत्त्व सिध्यतीत्यर्थः । ऋकारनिर्देशो टिङ्गन्यद्—बहुवचनेति । धातोरिवेति । गन्त्यर्थस्य, न तु तदन्तविधिरित्यर्थः । अन्ये—उरदन्तरेणात्तेरिति । वर्णपरिभाषणेति भावः । सा समानाध्याकृत्वविषयवनि तु न, माना भावादिनि भावः । अतु पूर्वमुर(दं)त्वेऽपि हलादि शेषोऽत आदेरिति दीर्घ परस्य ङे यणदेशात् साधित्वाऽपि गुण इति प्रप्रेणीत्यमिदिरत अह—अन्तरेण ऋच्छिग्रहण

१ 'उरदत्त्व' 'उरदत्त्वे' पा० । २ 'दीर्घत्वन्त ज्ञाना' पा० । ३ 'लप' पा० । ४ 'धूयत' पा० । ५ इदं वक्ष्यते । ६ इदं वार्तिरभिव्यज्ये ।

प्रहणं नियमार्थं भविष्यति 'सयोगादग्नेवाऽकेवलस्य नान्यस्याऽकवलस्येति । तदेतदन्तर्गतं तल्लिङ्गं गुणवचनरूपं सिद्धं [भवति] अन्तर्गो वच्छिप्रहणनर्तकं तल्लिङ्गं गुणं सिद्धं । स षोऽनन्यार्थं कच्छिप्रतिपत्तो वक्तव्य उच्छेदाऽऽवक्तव्य ॥ उभयं न वक्तव्यम् । उपदेशप्रहणं न करिष्यते ॥ कस्माच्च भवति-इदं उपदेशेति ? ॥= उप व ॥=॥ [उप व ॥] किमुक्तम् । सच्चिदानन्दस्यो विधिरनिमित्तं तद्विधातस्येति ॥=॥ उपात्तेऽप्येवमङ्गीकृतम् ॥=॥ ऊर्तितोऽप्यङ्गीकृतम् । प्रोक्तं वा ॥ न कर्तव्यम् ।

॥=॥ वाच्यं ऊर्तितं वदन्नाहो यत्प्रसिद्धे प्रदेयम् ।

अनर्थं प्रतिदेयार्थनेकावयवप्रहृतं ॥=॥

अथ वंकाराऽप्यत्र निर्दिश्यते ॥ कथम् ? ॥ भविष्यति निश्चयः, -अनृच्छ

प्रोक्ते । स एव इति आगमनिमित्तं गुणवचनार्थं इत्यर्थः । 'नच्छ' इति पुरुषमाधाय तन्मन्त्रात्तु प्रहणं प्रोक्तं भवति । अथ वा यदा गुणविधानेन कृतेरात्र भवतीति ज्ञातं तदा वक्तव्यं इति प्रतिदेयं प्रसिद्धमङ्गीकृतं सक्रियमङ्गीकृतं यथोक्तमर्थस्य भवति । उपदेशप्रहमिति । 'गुरुत' इति गुणवचनमाधाय मनुष्यं, यथा 'विनृत्' इति, न तु नियमो इति व्याख्यात इत्यर्थः । सच्चिदानन्दस्य इति । लिङ्गविधानेनो गुणवचननिमित्तमङ्गीकृतं निमित्तं भवति । 'अनि मति हि लेख्यं भव्यमिति लिङ्गविधानस्य विधानं स्यात् । ऊर्ता तेरेति । प्रतिदेय इत्यर्थः । उपात्तगतिः । तेनैकारान्तायोगेतिरात्र भवति ।

उ] नितिः कथं निर्दिशेतेति मत्तः । अमेव 'अथप्र' कथं निर्दिशेति माध्याम्यं अथ । ननु गुणविधिमङ्गीकृतप्रहणं शपकनं कृतेरानुष्ठापनं उ इत्यस्य शान्तिरिति चरितार्थऽमावक्तव्यं शपकत्वमेव ॥=॥ अनृच्छ इति । तन्मन्त्रान्वयतुल्यमङ्गीकृतं तन्मन्त्रनिमित्तं मत्तः । वक्तव्येदं वाच्यं । तेनैव निर्दिष्टे । 'अन्यमर्थ' इत्यनेन मन्त्रे ध्वनितमत्तः । अथ वेति । इदं प्रोक्ता । मनुकेति । अन्यदङ्गीकृतं वाच्यं । एव 'अनृच्छ' इति, 'लिङ्गविधान' इति च प्रामाण्यम् । ननु 'उपदेश' इति व्याख्याने 'ईत्' 'ऊत्' मन्त्रेभ्यः एवमङ्गीकृतं एवमङ्गीकृतं इति व्याख्याने च प्रोक्तेति चेत्, प्रामाण्यमेव तन्मन्त्रनिमित्तं विधानमत्तः । एतन्मन्त्र एवमङ्गीकृतमङ्गीकृतं । मन्त्र-वाच्यमङ्गीकृतं । तत्र तले मन्त्रेण मन्त्रनिमित्तं मन्त्रनिमित्तं इति बोध्यम् । तेनैवमङ्गीकृतं अनेद्यं इति ज्ञातेति बोध्यम् । उपात्तप्रहणं तन्मन्त्रार्थं तन्मन्त्रनिमित्तं तन्मन्त्रनिमित्तं इति बोध्यम् । तेनैवमङ्गीकृतं । कृतेरानुष्ठापनं इति बोध्यम् ।

१ इदं अवित्र । २ 'वक्तव्यम्' प० ।

उ-‘अनृच्छो दयायासञ्चेति । [इजादेश गुरुमतोऽनृच्छ] ॥

उपविदजागृभ्योऽन्यतरस्याम् ॥ ३।१।३८ ॥

॥०॥ विदेराम्बित् ॥२॥ विदेराम्बिद्वक्तव्य । विदांचकार ॥ न वक्तव्यः । विदिरकारान्त ॥ यद्यकारान्तो ‘वेत्ती’ति गुणो न सिध्यति । “लिङ्गैस्त्रियोगेन” ॥ एवमपि ‘विवेदे’ति न सिध्यति ॥ एवं तर्हि “आम्सैस्त्रियोगेन” ॥ भारद्वाजीयाः पठन्ति- ॥*॥ विदेराम्बिनिपातनाद्वा गुणत्वम् ॥*॥ इति ।

भीहीभृदुवां श्रुवच्च ॥ ३।१।३९ ॥

श्रुवदतिदेशो किं प्रयोजनम् ॥ ॥२॥ श्रुवदतिदेशो प्रयोजन द्वित्वेत्वे ॥*॥ [श्रुवदतिदेशो द्वित्वेत्वे प्रयोजनम्] । विभरांचकार ॥ [भीहीभृदुवाम्] ॥

हृञ्चानुप्रयुज्यते लिटि ॥ ३।१।४० ॥

विमर्धमिदमुच्यते ॥ अनुप्रयोगो यथा स्यात् ॥ नैतदस्ति प्रयोजनम् ।

म] महितया च सूत्रपाठ इति दर्शयति-अनृच्छो दयायासञ्चेति । [इजादेश] ।

उपविद । विदिरकारान्त इति । सूत्रे अकारान्तत्वं विदेर्निपात्यन इति भावः । इतरो धातुपाठ एवाऽकारान्तत्वमनेन विदेरुचमिति मत्वाह-यदीति । गुणो न सिध्यतीति । इतरस्थोपधत्वाऽभावादपारलोपाऽभावाच्च विदनीति स्यादित्यर्थः । आम्सैस्त्रियोगेनेति । आम् प्राधान्येन विधीयमानत्वात्तदनुपायित्वमलस्येत्यर्थः ।

भीही । द्विर्वचनमेव विधेयं विमर्धमिदमेनेति पृच्छति-श्रुवदतिदेश इति । ‘न तुमताज्ञस्ये’ति गुणप्रतिषेधो न भवति । ‘प्रत्ययलोप’ इत्यस्याः शान्तेरय निषेधो न चाऽत्रासौ प्राप्तिरस्ति । [भीहीभृदुवां श्रुवच्च] ॥

हृञ्चानु । विमर्धमिति । अन्तरेणाऽपि सूत्रारम्भमनुप्रयोगः सिद्धः कालः-

उ.] तदह ऊर्णोत्तेरिति ॥ [इजादेश गुरुमतोऽनृच्छ] ।

उपविद । उपिजागृमाहचर्यात्परस्मैरदिन आदादिचर्यैव विदेर्महणम् । अकारलोपाऽभावाच्चेति । गुणाऽसिद्धिर्दोषोपलक्षणमिति भावः । ननु लिटोऽप्युपस्थित्या तत्सन्नियोगेनाऽपि विधानं स्यादत आह-अमिति । निपातनाद्देति भाष्ये । सूत्रेऽदन्तत्वनिपातनादित्यर्थः ॥ [उपविदजागृभ्योऽन्यतरस्याम्] ।

भीहीभृदुवां । न तुमतेति तुमच्छब्दवति कार्ये सत्यज्ञस्य कार्यं नेत्यर्थ इति मन्यते । प्रत्ययेति । तुमता शब्देन तुमे प्रत्ययव्यक्षणेनाऽऽहार्यं नेति तदर्थ इति भावः ॥ [भीहीभृदुवां श्रुवच्च] ॥

हृञ्चानु । अनुप्रयोगायाऽन्यधान्वनुप्रयोगस्य कारणान्न च सूत्रमावश्यमनित्यन आह-अन्तरेणाऽपीति । लिट्तराम्य कृञ् इत्यस्याऽनुप्रयोगः सिद्धः इत्यनेनाऽन्वयः ।

१ अत्र ॥*॥ ‘विदेराम्बिदिदसन्नियोगेन’ ॥*॥ इति तु चार्त्तिरिति गांडा ।

आमन्तमन्यत्पदार्थक, तेनाऽपरिममासोऽर्थ इति कृत्वाऽनुप्रयोगो भविष्यति ॥
 अत्र उत्तरं पठति ॥*॥ कृजोऽनुप्रयोगवचनमस्तिभूतिप्रतिषेधार्थम् ॥*॥ कृजो
 अनुप्रयोगवचनं क्रियते । [किं प्रयोचनैम् ? ॥] 'अग्निभूतिप्रतिषेधार्थम्' ।
 अग्निभूतिरनुप्रयोगो मा भूदिति ॥*॥ आग्नेयपदविधिर्यच्च ॥*॥ आमनेपद
 विधिर्यच्च कृजोऽनुप्रयोगवचनं क्रियते । आमनेपदं यथा स्यात् ॥ उच्यमा
 नेऽप्येतस्मिन्वचनमाग्नेयपदार्थो यस्तु कृतव्य । अग्निभूतिप्रतिषेधार्थं चाऽपि
 नार्थः ॥ ॥ इष्टं सर्वानुप्रयोगः ॥*॥ सर्वपात्रेण कृत्वन्मन्त्रानामनुप्रयोग इष्यते ।
 किमिष्यत उच्यते स्विप्राप्रात्यपि ? ॥ उच्यते च प्राप्राति च ॥ कथम् ? ॥
 'कृत्ति नित्ये नैव घातुं ग्रहणं ॥ किं नहि ? ॥ प्रयाहारग्रहणम् ॥ ॐ सतिविष्टा

प्र] माग्नेयमङ्गुलीप्रयत्नादिप्रतिपादनाय त्तिदूरस्य कृत्वा । पामन्त्रादि नागविशेष एवा
 वसीयते न त्वयान्तरं तत्र समानार्थस्य गतोरनुप्रयोगो न भविष्यति औषधमुक्तौपेति ।
 उत्तरेणैव सर्वार्थमित्यपनाशमन्त्रमनर्थक्यप्रसङ्गात् । नापि भिन्नार्थस्य-इतिपदा
 चति । आमन्तमन्त्रद्वयमाग्नेयानामग्रयान् । कृत्वा तु सामान्यवचनं । सामान्यविशेष
 वादेनाऽनुप्रयोगोऽर्थविरागप्रतिपादनेऽनुगुण इति भावः । अनुप्रयोग इति । यत्र
 पामन्त्रान्तरकृत्यार्थमित्येति न भवति तथापि प्रसरणरिराद्धविष्यति तस्मादनुप
 यागमित्यर्थामद वक्तव्यमिति भावः । आमन्तमिति । पूर्वोक्तानामर्चना प्रकरणा
 दिवशादगम्या प्रतिपादनरिति तदर्थोभिधानायानुप्रयोगो निष्यन्त्येति भावः । करो-
 तरेवाऽनुप्रयोगो यथा स्याद्भूत्योर्मा भूदिति नियमार्थमेतदिति दर्शयितुमाह-कृज
 इति । आमनेरुच्यते । मिदं कृजोऽनुप्रयोगं पुनर्वचनमस्तिप्रयत्नाऽनुगुणस्यानुप्रयो
 गार्थं, तेनाग्नेयपदप्रत्ययस्य आमनेपदान्त एव करोतिरनुप्रयुज्यत इत्याम्प्रत्यय
 वदिति सूत्रं न कर्तव्यं भवतीत्यर्थः । अवश्यमिति । परस्मैपदेनाऽपि कर्त्रर्थस्या
 वगमत्तदन्तस्याऽनुप्रयोग म्यादिति भावः । प्रयाहारग्रहणमिति । एतच्चाग्रन्य
 मदित्यत्र कृत्वाऽङ्गुलिनिर्गत्यर्थाद्विज्ञेयते । सम्प्रदधार्थविरागस्तु भविष्यत्यनुप्र

उ] अग्नेयविशेष एवेति पाठः । कागविशेष इति पाठे कालेन विशेष्यते
 य म विज्ञेय इत्यर्थः । सामान्य इति । सामान्यत्वाऽपि विशेषे पर्यवसानात्
 दुपवतिरितिनापि विशेष्यगमिमाग्नेयवचनरितिर्निरर्थः । स्वस्योरिति । तयोरापि
 मानान्वयावक्तृत्वादेति भावः । आद्यं दृश्यते-उच्यमानोऽप्यति । परस्मैपदेनाऽ
 प्यति । सूत्रस्यामन त्वदुक्त्याऽऽश्रयमिति भावः । सम्प्रदधेति । चन 'म'-
 रक्षितवदशानुरूपीत्यर्थः । एता सम्प्रदधे घातुन्वाऽभावात्कृत्वाऽगम्यानामेव प्रयाहारे
 नमन्त्रिते इत्यतस्तन् । मन्त्रवर्तिन मन्त्रनीता एव आग्रदत्तार्थे मन्त्राऽभवाच्च ।

१ 'अग्निभूति' १० अत्र पाठे तुम् १३ इदं क्वचित् १४ विमिश्रित्येव १५ नैतन् १

ना प्रत्याहारः १॥ 'कृम्वस्त्रियोग' इत्यतः प्रभृत्या कृजो जकारात् ॥*॥ सर्वा
 नुप्रयोग इति चेदशिष्यमर्थाऽभावात् ॥*॥ सर्वानुप्रयोग इति चेदशिष्य, कृजो
 ऽनुप्रयोगवचनम् ॥ किं कारणम् १॥ 'अर्थाभावात्' । आमन्तमव्यक्तपदार्थक
 तेनाऽपरिसमाप्तोऽर्थ इति कृत्वाऽनुप्रयोगो भविष्यति ॥ इदं तर्हि प्रयोजन
 'कृम्वस्तीनामेवाऽनुप्रयोगो यथा स्यात् पचादीनां मा भूदिति ॥ एतदपि ना
 स्ति प्रयोजनम् ॥*॥ अर्थाऽभावाच्चान्यस्य [सिद्धम्] ॥*॥ अर्थाऽभावाच्चाऽ-
 न्यस्यै सिद्धमेतत् ॥ कुतः १॥ कृम्वस्तस्य क्रियासामान्यवाचिनः, त्रियाचि
 शेषवाचिनः पचादयो, न च सामान्यवाचिनोरेव विशेषवाचिनोरेव वा प्रयोगो
 भवति । तत्र विशेषवाचिन उत्पत्तिः सामान्यवाचिनोऽनुप्रयोगश्चान्ते ॥*॥
 लिङ्गार्थं वा ॥*॥ लिङ्गार्थं तर्हि कृजोऽनुप्रयोगवचनं क्रियते । लिङ्गस्यैवा-
 ऽनुप्रयोगो यथा स्वादन्यवरस्य मा भूदिति ॥ किंपरस्य पुनः प्रामोति १॥
 लङ्गस्य ॥ न लङ्गस्यानुप्रयोगेण भूतशब्दो विशेषितः स्यात् ॥ निष्ठापरस्य तर्हि

प्र] योगः । अशिष्यमिति । विद्यतिनिरुत्तर्यमपि नोपयुज्यते । प्रयुक्तानामन्वाख्या
 नात्तस्य चानुप्रयोगदर्शनात् । न चेति । द्वयोरेकार्थयोः प्रयोगाऽभावादिति भावः ।
 न्यायप्रदर्शनार्थं च 'सामान्यवाचिनो'रित्युक्तम्, न तु सामान्यवाचिभ्यः कृम्वस्ति
 भ्यः आम्बिधानमस्ति । सामान्यवाचिनधर्मं द्योतयितुं विशेषपरचनो न द्रष्टव्यः । प्र-
 त्युत विशेषान्तरव्याख्या तदर्थविरोधी । लङ्गस्येति । भूतविशेषस्यामन्तेन प्रति-
 पादनाद्भूतस्याऽपि भूतपूर्वा वर्तमानतामाधित्यं लङ्गयोगः स्यादिति भावः ।

न लङ्गस्येति । आमन्तार्थाभिष्यतपर्यन्ताऽनुप्रयोगस्य विरुद्धकालाभिधायिलङ्ग-
 प्रयोगो न भविष्यति । न च साम्प्रतिवर्तमानतासम्भवे भूतपूर्वाभयोः लङ्गयोः उपप-
 द्धिः ॥ विद्यतीति । 'विद् सत्ताया'मिति स्मरणादिति भावः । भाष्ये-अर्थाऽभावाच्चेति ।
 'एषा'मि'यादिना पचादेरन्यथाऽयौग्यत्वात् एषामिन्याद्यमे स्वस्याऽनुप्रयोगोऽसम्भवी,
 तत्रान्यान प्राप्ते । कृम्वदिभ्यस्तु आम्प्राप्त्यभावादेव न तद्विषये तदनुप्रयोगः ।
 तदशङ्कं भाष्ये-न ॥ सामान्ये'यादिना । द्वयोरेकार्थयोरिति । आम्बिष्ययदोरित्यर्थः ।
 द्वितीयप्रयोगेऽप्याम प्राप्तेरिति भावः । न च 'पचाद्या'मित्युत्तर पचेरन्तर्भावितव्य
 र्थस्य समानार्थनया प्रयोगः स्यादिति वाच्यम् उत्तरेणैव सिद्धे पूर्वस्य पर्यवर्थापत्त
 रिति भावः । न तु निवृत्तप्रेषणकृषो णिचि कारयामित्यतः पचेरनुप्रयोगः स्यादिति
 सामान्यविशेषवाचिनोरित्यपि वक्तुं युक्तमत्र आह-सामान्यवाचिनश्चेति । वर्तमान
 निवृत्तस्य लङ्ग कथं भूते प्रसूचित आह-भूतपूर्वमिति । न च साम्प्रतिवेति ।

१ इति षचिप्र । २ इदं षचिप्र । ३ 'यसिद्धम्' । सिद्धम् ।

४ 'वचना पचादयः' ।

मा भूत् [इति] ॥ न निष्ठापरस्याऽनुप्रयोगेण पुन्योपग्रही विशेषितं स्याताम् ॥
 छट्परस्य तर्हि मा भूत् ॥ न छट्परस्याऽनुप्रयोगेणाऽनघननो भूतं कालो विदो-
 पित स्यात् ॥ छट्परस्य तर्हि मा भूत् ॥ न छट्परस्याऽनुप्रयोगेणाऽनघ-
 नन परोत्रै कालो विदोपित स्यात् ॥ अथ तर्हि भूते परोत्रेऽनघनने छट्
 विधीयते 'इदमन्तोर्द्वे'ति, तत्परस्य मा भूदिति ॥ एतदपि नास्ति प्रसं-
 जनम् । "एकस्या आकृतेऽश्रित प्रयोगो द्वितीयस्याऽमृतीयस्याश्च न भवति" ।
 सप्रमा'गोषु स्वामी-अश्वेषु चे'तिान हि भवति'गोषु-चाऽश्वाना च स्वामी'ति ।
 ॥४॥ अर्थमन्तेर्वाऽनुप्रयोगो न स्यात् ॥४॥ अर्थममप्तेन्वाऽनुप्रयोगो न स्या-
 त् । आमन्तेन पदसमाप्तोऽर्थ इति कृत्वाऽनुप्रयोगो न स्यात् ॥ एतदपि ना-
 स्ति प्रयोजनम् । इदानीमेव पुन्यमामन्तमध्यपदार्थकं नेनाऽपरिममाप्तोऽर्थ
 इति कृत्वाऽनुप्रयोगो भविष्यतीति ॥४॥ विप्रांसनिऽत्यर्थं वा ॥४॥ विप्रां-

प्र] इति इत्यर्थः । एकस्या इति । वेदल्लेकप्रसिद्धोऽयं न्यायः । तथा हि 'ग्रादिरे ब्रा-
 णि' पात्राणि ब्राह्मणी'त्यादि विविचयेषु साऽनेषु येनैव साऽनेनोपग्रन्था क्रिया
 तेनैव निर्वाह्यते । तत्र यदि कदा चिन्वदिरस्य श्रेयो भवति तदा तन्मन्त्रा यतुर
 मान्स्यान्वदिरवुच्छा प्रतिनिधीयते, न तु पयश्च परिगृह्यते । साऽनेभेदेन क्रियान्य-
 स्ताऽनुग्रहन् क्रियाऽनिर्वाहप्रमाणम् । लोकेऽपि यदा स्वल्पमिमां प्रतिपादय 'गदा
 स्वामी'ति पशुपदस्य तदा 'अश्वाना चे'त्यत्रापि तत्प्रतिपादनाय मैत्र निर्वाह्यते ।
 अन्यथाऽश्वेषु चे'त्युक्तेऽप्रिकरणप्रतिपत्तिरापि स्वादृशेषु च तिष्ठतीति । तस्मा-
 द्दोऽश्वो यथा ब्रह्माहृत्या प्रतिपादयितुमुपग्रहन्त्यर्थसाऽमी निर्वाह्यो न सन्त्यया-
 शब्दादृशेऽर्थः । एव हि प्रतिपत्तिराव भवति । अर्थसमाप्तोर्भवति । आमन्त पद
 यावन्तन्मन्त्रमभिरु गतौति तावानर्थमन्त्रैव परिसमाप्त इत्यनुप्रयोगो न स्यादिति
 भावः । एतद्वाच्यं चरी दूयितुमह-एतदपीति । 'अनियमसाऽमावा'दिनुगत्यात् ।
 विप्रांसनिऽत्यर्थं वेति । मिद्वे कृत्वाऽने वेदानिमगाने वचनम् । अनुगत्यात्
 ३] सर्वमानमासीत्ये तद्वपिन विवक्षितमुख्यभूतत्वप्रतीति स्मादिति भावः । ग्रादिरे-
 मदिरेतिकारे यूनैः । भादृशान्ति । एवञ्च बहुखदिराऽऽनयमानान्ययोगो-युरुर-
 म्मेति तत्र गदिरुद्रापाऽनेन खदिराव्यर्थ क्रिया निर्वाह्यता भवति । पात्रादौ
 तूपर्वात्माने तत्र गदिरुद्रापाऽनयमानादिरेणोपग्रन्था क्रिया ■ निर्वाह्यता
 स्यादिति न तदुग्रदानमिति भावः । अश्वेषु चेति । एवञ्च तथा प्रयोगेऽमातुर्नेति
 वदन्ति । वर्तिते 'वा'शब्द विकल्पार्थकोऽपि पूर्वत्र प्रयोजनाना खण्डितत्वा-

१ 'छट्परस्य' पा० । २ 'अनघनन भूत्' पा० । ३ 'परोत्रकालो पा० । ४ 'परो
 आनघनन' पा० । ५ 'य मीवर्धनी' । ६ इदं वचनम् । ७ 'आमन्तेन च परि' पा० ।

सनिवृत्त्यर्थं तर्हि कृजोऽनुप्रयोगवचनं क्रियते । ईहांचने । चक्रे ईहामिति मा भूत् ॥२॥ व्यवहितनिवृत्त्यर्थं च ॥२॥ व्यवहितनिवृत्त्यर्थं च कृजोऽनुप्रयोग-
वचनं क्रियते । अन्वेव चोऽनुप्रयोगो यथा स्यात् । ईहाञ्चके । व्यवहितस्य मा भूत् । ईहा देवदत्तश्चके इति ॥ इति श्रीमद्भगवत्पतञ्जलिबिरचिते व्याकरण-
महाभाष्ये तृतीयाध्यायस्य प्रथमे पादे तृतीयमाह्निकम् ॥२॥

चिल लुङि ॥ ३।१।४३ ॥

पाऽप चिल. ध्रुयते ? ॥ न क्वचिच्छ्रुयते । एतस्य मित्रादप्यभादेशा
उच्यन्ते ॥ यदि न क्वचिच्छ्रुयते किमर्थंस्तर्हि चिलरुसर्गं क्रियते न सिजुसर्गं
पुन कर्तव्य । तस्य क्मादयोऽपवादा भविष्यन्ति ॥ अत उत्तरं पठति ॥२॥ च्यु-
त्सर्गं सामान्यग्रहणार्थं ॥ चिलरुसर्गं क्रियते ॥ [किं प्रयोजनं ?] ॥ 'सामा-
न्यग्रहणार्थं' ॥ कः सामान्यग्रहणार्थेनाऽर्थः ? ॥ 'मन्त्रे घमह्वरणरावृद्धाङ्-
कृमिजनिभ्यो लृ' इति । तत्राऽपरतस्त्रयाणां ग्रहणं कर्तव्यं स्यात् । षडहो-

प्र] पथादर्धत्वात् । तेनाऽऽमन्त्रस्वपाधादेव कृप्रबुज्यते न पूर्वं नापि व्यवहितमित्य-
र्थमस्ति ॥ इति भाष्यप्रदीपे तृतीयस्याध्यायस्य प्रथमे पादे तृतीयमाह्निकम् ॥

चिल लुङि । आदेशं सर्वेन बाधितत्वाऽस्मास्य प्रयोगः प्रयोजनं, नापि किञ्च-
दीनामिव कार्यार्थता दृश्यते । ततोऽस्यानर्थक विधानमिति वृत्तुलि-क्यामिति ।
चिलरुसर्गं इति । स्थानीत्यर्थः । स ह्यदेशेनाऽपोषते । मित्रुत्सर्गं इत्यनं तु
सामान्यविधिस्मरणादन्वेनोच्यते । च्युत्सर्गं इति । च्येत्सर्गो धातुमात्राद्विधान-
मित्यर्थः । तत्रावरत इति । त्रयाणां तावदरक्षं कर्तव्यं, जनेस्तु दीपजनेनेति तदन्वे-
द] तर्थायै भाष्यकृता व्याख्यायते-विपर्यासनिवृत्त्यर्थं तर्हि । भाष्ये-अन्वेवेति ।
पथादव्यवधानेनेत्यर्थः ॥ [कृजानुप्रयुज्यते छिटि] ॥

इति श्रीनागेशभट्टने भाष्यप्रदीपोद्योते तृतीयस्य प्रथमे तृतीयमाह्निकम् ।
चिल लुङि । नन्वप्रयोगेऽपि किञ्चादिवन् कार्यार्थं स्यादत आह-नापीति ।
उत्सर्गपदस्याऽपवादप्रतियोगिन्येव प्रसिद्धेराह-स्थानीत्यर्थः इति । मनु च्युत्सर्गं
इत्यनुपपन्नं, च्येत्सर्गोत्सर्गस्याऽपवादात् । कर्मधारये तूलमर्षशब्दस्य पूर्वनिपाता-
पत्तिरत आह-च्येति । चिलरुसर्गं इति भाष्यन्तु फलिताऽर्थपरम् । क्वचित्तु-
भाष्येऽपि 'च्ये' रित्येव पाठः । मन्त्रे' इति सूत्रे त्रयाणामपि चण्डिका लिप्रहणेन
लुम्पया स्यादिति प्रयोजनं निलम्बणस्य । अन्यथा सिच इत्यनुवर्तनेनेति चण्डोदोऽप्य ।
लित्व तु तोषा स्थानिवद्भावेन । अन्तरङ्गानधीति न्यायस्त्वन नास्ति, अनित्य-

१ 'च कृजोऽनु' पा० । २ 'भूदिनि' पा० । ३ 'न श्रूयते' पा० । ४ 'कि-
मर्थं चिल' पा० । ५ 'च्युत्सर्ग' पा० । ६ अयं पाठः क्वचित् ।

मिचंश्चेति ॥ * ॥ स्मविधाने चानिद्वचनेऽस्मिन्प्रत्ययार्थः ॥ * ॥ स्मविधाने चाऽनिद्व-
चनेऽस्मिन्प्रत्ययार्थः स्मिन्प्रत्ययार्थः स्मिन्प्रत्ययार्थः स्मिन्प्रत्ययार्थः स्मिन्प्रत्ययार्थः ॥ * ॥

घस्त्वभावे च ॥ * ॥ घस्त्वभावे च च्वावेव कृते लुटि इत्यङ्गिहो भवति ॥

अथ चिन्करण किमर्थम् १ ॥ * ॥ च्चेन्निष्करण विशेषणार्थम् ॥ * ॥
च्चेन्निष्करण नियमे ॥ [किमर्थोऽयम्?] ॥ 'विशेषणार्थम्' ॥ * ॥ विशेषणार्थेनार्थः ॥

प्र] विहितस्य चिन्ने मन्त्र यदि लुग्न्यत तत्र चतुर्थस्यापि ग्रन्थ कर्त्तव्यमित्य-
धत्त इत्युक्तम् । तत्र घञेराकारान्नत्वात्तदर्थं चङ्गिजग्रहण कर्त्तव्य, घञ्गणमर्थ-
यमङ्गण, धात्वन्तरां नु मि-अङ्गणमित्यर्थः । क्मविधान इति । 'अनि' इत्येवम्
च्येन्निष्करणे यथा स्यादित्यर्थः । तथा च यन्निद्वहणेन धातुर्विशेष्यते
'यस्मादन्यत्रेङागमो न दृष्ट' इति विधानरगतामनेत्वात्प्रयणार्थम्, लुग्न्येदानीं
मार्गानुरत्वादिदं प्राप्यभावात् । तत्र गुणादिभ्य उभो न स्यात्, तेषां चि-
न्नेनैव मेत्वात् । अथापि पात्रिहनेऽप्येव नृपामनिद्वह स्यात् तथापि निव्य-
म स्यात् । नै तु विशेष्यमागे यदा तस्य भवति तदा क्यो भवति- 'अनुभ'-
दिति । यदा निद्वहति तदा मि- 'अगू' इति । घस्त्वभावे चेति । ए-
व यद्विद्वानुरु तदादिर्घस्त्वभावो विधीयते । तत्र नै परतो घस्त्वभावे स्याद्वे-
त्यस्य मिच्येन घस्त्वभाव स्यात् । तत्र मिच ध्वज स्यात् । नहि प्रगल्भो

उ] स्यात् । तेन मन्त्रे 'अनु' इत्युभयगिहिति । तदुपपत्त्याह-अथानामिति ।
चन्नेनैव कर्त्तव्य, चेन मिचोऽनुत्वं इति पदत्रय सार्धमिति भावः । एतेन चङ्ग-
हण ध्वज, धवलावेव हि तदुपयोगः । तत्र मिचो लुटि मिदमित्यप्युक्तम् ।
'अनु' इत्यमिहानुत्वं । अकारान्तत्वादिति, 'मन्त्रे घञ' इति सूत्रप्राप्ति-
निमित्तक्यम् । भाष्ये-स्मिन्प्रत्ययार्थः इति । अनिग्रन्थि च्चेन्निष्करणेन य-
मङ्गणमस्त्वर्थः । यस्मादन्यत्रेति । अन्य 'तर्ही'त्यादि । यस्मादानीं दुर्भिते
प्रत्यये इत्यर्थः । रुदि योऽनिद्वहति धातुमङ्गणमित्येव-लुग्न्येदानीमिति ।
तत्र श्रेति । विधानरगतामनेत्वात्प्रयणार्थेनार्थः । अथार्थमिति । इदानीमनेद्वि-
तस्मिन्नुप नान्निद्वहति भव । यदा चिद्वहति । तदा निदिश्यमानपरिभाषया
इति हिम्य गित्यर्थः । 'घञो' इत्यस्य विहितविशेष्यत्वात्तदर्थं निदिश्यमानस्य
व्यवहितत्वमिति न शङ्कम् । अगू इति । 'इत्यन्ते' इति रुदिनियेन । गुणे 'ऊ-
पगता' इत्युत्त्वम् । अर्द्धधातुके विगतिने घस्त्वदेव विधानाह-लुग्न्येति । परममो-
न्यभिमानेनेदमिति भावः । ननु स्मिन् कर्त्तव्य, चङ्गमङ्गण मिच च्चेन्निद्वह
कार्या । 'च्चे' इत्यस्य स्थाने 'मिच' इति सार्धम् । 'मन्त्रे' इति मन्त्रे च 'च्चे' इति

१ 'मिच इति' । २ इति वचिनः । ३ अथ पाठः प्रायो एतः । ४ 'गणार्थः' ।

‘हेले’ सि नििति । ‘हे’ सि जित्युच्यमाने लिटिद्वाराणि प्रसज्येत ॥ नैतदस्ति प्रयोजनम् । ‘लुङी’ ल्युच्यते न च लुटि लिटिद्वौ स्त ॥

अपेक्षित्वरण किमर्थम् ? ॥३॥ इदित्वरण सामान्यग्रहणार्थम् ॥३॥ इति त्वरण मित्येते ॥ [किं प्रयोजनम् ?] ‘सामान्यग्रहणार्थम्’ ॥ इ सामान्यग्रहणार्थेनार्थः ? ॥ ‘मन्त्रे घसह्वरणशब्दहाद्वृत्तगमिननिमित्यो हे रिति, ‘अम’ इति च ॥ इवारे चेदानीं सामान्यग्रहणार्थे म्रियमाणेऽवदनसामान्यग्रहणाविधातार्थप्रसार कर्तव्यः ॥ इ सामान्यग्रहणाऽविधातार्थेनार्थप्रवारेण ? ॥ अत्रैव । यत्तावदुच्यते ‘च्युत्सर्ग’ सामान्यग्रहणार्थ’ इति । म्रियमाणेऽपि च च्युत्सर्गे तान्येव त्रीणि ग्रहणानि भवन्ति,—‘चिल्लुडि’ ‘च्ये’ सिच’ ‘हे’ रिति ॥ यदेत ‘हे’ रिति, तपराधं भविष्यति ॥ कथम् ? ॥ यदेतद्वातिस्वापुषाभूम्य सिच परस्मैपदेष्वित्यत्र सिचो ग्रहणमेतदेरिति वक्ष्यामि ॥ यदि ‘हे’ रित्युच्यते ॥] त्सर्गस्यापवादोऽयं बाधं कर्तुं शक्यत इति भावः । तथा ‘मन्त्रे घसे’ति यदि सिचो लुटिक्रयते तदा ‘आदि’ सिचोन्यतरस्या’मिति स्वर स्यात् । लुमता लुतेऽपि तस्मिन् प्रत्ययलक्षणेऽस्य स्वरस्येष्टत्वात् । लुङीत्युच्यते इति । लुङीत्यनुवर्तन इत्यर्थः । तदनुबन्धग्रहण इत्ययमपि परिहारः सम्भवति । भाष्यवारेण तु प्रकाशन्तरेण परिहृतत्वात्तुक्तः । आम इति चेति । तत्र सामान्यग्रहणे सति यथामम्भव कार्यं विहायत इति भावः । अत्रैवेति । अन्यथा तदनुबन्धपरिभ्रमयाऽस्त्यैव ग्रहण स्यात् लिङ्स्तनयाऽऽम इत्यनेन लिङ्गे लुङ् स्यादित्यर्थः । तान्येवेति । ‘चिल्लु’ ‘च्ये’ हेरिति । ‘सिज्जुनी’त्येतत्त्वितरेणऽपि कर्तव्यम् । ‘मन्त्रे घसे’त्यत्र यलोऽ इति सिच इति तान्येव त्रीणीत्यर्थः । च्युत्सर्गावाहा—यदेतदिति । हेरिति वक्ष्यामीति । तदेव ‘मन्त्र घमे’त्यनुबन्धिष्यते, ततश्च त्ययव भवतीत्यर्थः । यदे

उ] न कार्यं, मिच इत्यनुवर्त्यवेदसिद्धेरिति नैत दोषा इति चेन्न, ‘अनुप’निच्चादी जुषापत्ते । दोषान्तरमप्याह—तथा मन्त्रे इति । ननु ‘लुमति’प्रतिषेधे एवपदम्बर स्योपसङ्गान्’मिति श्रव्यलक्षणाप्रतिषेधात् यद्य स्वरप्राप्तिरित आह—लुमतेति । तस्य ‘सर्वाऽऽमन्त्रितमेज्जुस्वरवर्त्त’मिति निषेधेदिति भावः । अस्य—‘आदि’ सिच’ इत्यस्य । ‘सर्वाऽमन्त्रितमेज्जुस्वरवर्त्त’मिति निषेधेदिति भावः । अस्य—‘आदि’ मिच’ इत्यस्य । ‘सर्वाऽमन्त्रितमेज्जुस्वरवर्त्त’मिति तत्रोक्तत्वादिति भावः । तदनुबन्धयेति । चकाराऽभावेऽस्त्यैव अनुबन्धत्वादिनि भावः । तत्रेति । ‘आन’ इति सूत्रेऽनुवर्त्तमानेन ‘हे’रिति पदेन लिटोऽपि ग्रहण सिध्यतीत्यर्थः । तदेव मन्त्रे इति । ‘गानिस्थे’ति सूत्रे लिटिग्रहणे यदि ‘अन्तराज्ञानपी’ति न्यायेन च्यवस्थाया

घेट्शानु शब्दं प्राप्नोति । अदधन् अघान् अघामीन् । अदधादिभ्येर्नदपि प्राप्नोति । ॥३॥ न चटो लुकि द्विर्वचनेम् ॥३॥ न चटो लुकि द्विर्वचनेन भवितैयम् ॥ किं कारणम् ? ॥ 'चटो'त्युच्यते, न चाऽत्र चट पदयाम् ॥ प्रत्ययलक्षणेन ॥ 'न लुमता तस्मिन्' इति प्रत्ययलक्षणप्रतिपेय ॥ बहुवचने तर्हि चानु शब्दं प्राप्नोति । अदधन् अघान् अघामिषु । अघानिन्यपि प्राप्नोति ॥ नैष दोषः । 'आत' इति जुम्मागो भविष्यति ॥ न सिध्यति । मित्रग्रहणं तत्र अनुवर्तते ॥ मित्रग्रहणं [तत्र] निवर्तिष्यते ॥ यदि निवर्तते 'अभूव' इति प्रत्ययलक्षणेन जुम्माव प्राप्नोति ॥ एष तर्हि लुकिमपवादो विज्ञास्यते ॥ यदि लुकिमपवादो विज्ञायते 'मा हि गाता माहि र्धातामिष्यत्र 'आदिस्विचो-

प्र' इति । विभागा द्वारे' इत्यत्र लिग्रहणाऽनुगतामन्या ऐरादेशेषु कृत्तुमन्यनिवत्ता वा लिग्रहणेन तेषां ग्रहणात्किं कृते चङ्गिमिन् द्विर्वचनं प्राप्नोतीत्यदपि न स्यात् । ननु चणोरस्य स्थानिवद्भावादाचारलोपे सत्यवदिति भाव्य, तच्च ननुच्यते 'अदधादिनि प्राप्नोती'ति १ । नैष दोषः । 'विलुगुगवान्' इति लुकाऽनुस्य स्थानिवत्त्व-निषेधात् लुमताऽस्येति प्रत्ययलक्षणनिषेधाच्चाऽऽसारलोपाऽभावान् । भान इति । विन्ययमेतद्विषयमिति न तु निवर्त्यमन्यर्थः । एष तर्हि सति । अहृतेष्वामेदोषो नदपवादो ऐरेव लुकिमस्यते, तेनाऽभूवजिति जुष भविष्यति । 'आत' इत्येतच्च

उ] उच्यते 'अगु'दित्यादी 'मिजभ्यस्ते'ति जुष न स्यात् । 'मा हि गाता'मित्यादी 'आदि मिचोऽन्यतरस्या'मिति हारश्च न स्यात् । तस्मादन्तरात्तानपीति न्यायाऽनाश्र-यणेनाऽऽदेशे कृते स्थानिवद्भावेन णिच्चाऽनुगेष्वित्यत्र । नत्राह भाष्ये-घेट्शानु शब्दं प्राप्नोति । तदुपनन्नाह-ऐरादेशेष्विति । आकारलोपे इति । निषे ह्वाङ्वादिलोपे भभावे चैयपि योऽयम् । 'अ' इति भाव्य'मिति पाठः । 'अदधादिनि भान्य'मित्यप पाठः । नैष इति । अत्रकारणवादत्र 'न लुमते'ति निषेधो, न ॥ द्विचे इत्यभिमानः । विषयमिति । 'वल्' लुकी'ति शेषः । भाष्ये-अभूव इति । चङ् लुकि विष्य-र्तवे सम्भवति नियमार्थत्वं न स्यादिति 'मित्रभ्यस्ते'ति जुम्मादित्यर्थः । प्राप्तेष्वामे-दोषेति । अन्यादेशो विन्यर्थः । अहृतेष्वामेदोषेति पाठ्यन्तरम् । सन्वेयमणुरिति जुष स्यादन् अहृ-अत इत्येतदिति । निषमस्याऽसम्भवादित्यर्थः । न च अन्यन्यस्तेति सार्थं, तेन चट्पुत्र्यपि जुम्, लिग्रहणादुत्तरत्र 'आत' इत्यस्य नियमत्वा दभूवमित्यपि सिद्धमिति वाच्यम्, 'अगुगु' 'अचोच' इत्येतादी स्यादिभ्योऽपि परस्य जुमापत्तेः । तस्मात्तन्त्रे इति सूत्रार्थं चित्तेन कार्यं इति सिद्धम् । 'आम' इत्यत्रापि 'ऐ'रि इत्यनोरपरेण प्रत्ययमात्रस्य तेन लुकिमनान् । ननु धातुरपि

१ 'दित्यापि' । २ 'दित्यापि' । ३ 'आद्यनिदमित्यन्या' । ४ 'भान्य' । ५ 'दद' इति । ६ 'विज्ञायते' ।

न्यतरस्या'मित्येव भवरो न प्राप्नोति । तस्माच्चैतच्छब्दश्च वक्तुं—'लुक्स्तिजपवाद'
इति ॥ न चेदुच्यते—अभूवच्चिति प्रत्ययलक्षणेन जुस्माव* प्राप्नोति । तस्मा-
दात इत्यत्र सिजग्रहणमनुवर्त्य, तस्मिंश्चाऽनुवर्तमाने घेटश्चातु-शब्दं प्राप्नो-
ति । तस्माद्भातिस्थाघुषाभूम्य सिच परस्मैपदेष्वित्यत्र सिजग्रहणं कर्तव्यम् ।
तस्मिंश्च क्रियमाणे तान्येव श्रोणि ग्रहणानि भवन्ति 'चिल लुङि' 'च्ले सिच्'
—'ले'रिति ॥ यदप्युच्यते—'कर्मविधाने चानिद्वचने चिलसप्रत्ययार्थ' इति । धातु-
मेवाऽऽऽनिद्वचने विशेषयिष्यामो—'धातोरनिद' इति ॥ कथं पुनर्धातुर्नामाऽ
निद स्यात् ? ॥ धातुरेवाऽनिद ॥ कथम् ? ॥ अनिमित्त वा इट्,—अनिद ।
न वा तस्मादिदमि सोऽयमनि [ट् अंनि] इति ॥ अथ धातौ विशेष्यमाणे क
योऽनिदिति विशेषयिष्यसि ? ॥ विजडाऽऽतः ? ॥ यदि विज्ञायते 'निष्ठार्यामनिद'
इति, भूयिष्ठेभ्य प्राप्नोति । भूयिष्ठ हि शलन्ता इगुपधा निष्ठायामनिदः ।
अथ विज्ञायते—'छिटि योऽनि' इति, न जुतश्चित्प्राप्नोति, सर्वे हि शलन्ता इ-

प्र] विध्यर्थं भविष्यति, अधुरदुस्पुरित्यादिसिद्ध्यर्थमिति भावः । तस्मादिति । स्वर-
मिदये निजादेशे कृते लुङ्गर्थ इत्यर्थः । कथमिति । आर्द्धधातुवस्य हीद्वि-
धीयते । तदेव तदभावादनिदिति व्यपदिश्यते, मन्वर्थं बहुव्रीहिविज्ञानादिति भावः ।

अनिमित्तमिति । धातोरिट्ध निमित्तनिमित्तभावोऽस्तीति नाऽनुपपन्न पप्रथं
बहुव्रीहिरिति भावः । न वा तस्मादिति । 'अनिद' इति वचनगामर्थ्यात्पप्रथ्यर्थं
बहुव्रीहिराश्रयिष्यत इत्यर्थः । क योऽनिदिति । असति च्लविधाने विररगेन वगेनाऽ-
निदत्वाश्रयेण भाष्यम् । तत्राऽस्मिन् विषय इट् प्रात्यभावाद्विषयान्तरमनिदत्वस्या-
पेक्षणीयमिति प्रश्नः । निष्ठायामिति । यद्वर्द्धधातुवमात्र परिगृह्यते ततो गुहा-
दिभ्य ऊदिभ्यो न स्यादिति निष्ठाश्रयणम् । तदाश्रये च गुहादिभ्यो नित्य कर्म

उ] 'न विद्यते इत्यस्मा'दिनि व्युपत्त्याऽनिद्वदवाक्योऽन आह—मन्वर्थे इति । अव-
यवाऽवयविभागादिरूपे पप्रथं इत्यर्थः । भाष्ये—अनिमित्त वा इट् इति । न विद्यते
इद्वार्यं यस्येत्यर्थः । पप्रथ्यन्तार्थेऽन्यपदार्थं बहुव्रीहिरिति पप्रथान्तरमाह—न वाऽऽमा-
दिति । तदाचष्टे—वचनमामर्थ्यादिति । मन्वर्थे इति । 'कर्मस्मृत्वचनेनाऽप्रथमाचा'
इति च वार्त्तिरोच्चेरिति भावः । अस्मिन् विषये—लुङ्गर्थे विषये । तत्राऽनिदत्वात्त्याऽ-
व्यभिचारान् । विषयान्तरम्—प्रथयान्तररूपम् । ऊदिभ्यो नेति । आर्द्धधातुवतासादिवि-
षयेपक्षे सेट्वादिति भावः । नित्यः कर्म इति । 'यस्य विभाषे'ति निष्ठायामनिदत्वादिति
भावः । इष्यते इति । धनेनैयोऽपि तत्र पक्षे दोष इति सूचिता निष्ठाग्रहणपक्षे भूयिष्ठेभ्य

१ 'न चेदेषमुच्यते' पा० । २ 'सिचो ग्रह' पा० । ३ 'वाऽस्मान्' ।

४ धर्ष पाठ कश्चित् । ५ विशिष्यमाणे । ६ 'निष्ठायामिति' पा० ।

गुणवालिदिमेत ॥ किंपुन कारणं घातं विशेष्यमाणपुनयोर्विशेषयोर्विशेषयिष्यते
न पुनर्यत्र सामान्येनेत्ये विप्रतिषेधा? ॥ क सामान्येन? ॥ बलादाघातं घातुके ॥

यदप्युच्यते 'घस्तृभावे चे'ति । आर्द्धवानुकीया सामान्येन भवन्त्यन-
वस्थितेषु प्रत्ययेषु । तत्रार्द्धवानुक्रमसामान्ये घस्तृभावे कृते 'लुङित' इत्येद्
भवति । [छिड लुङि] ॥

छले मिच् ॥ ३।१।४४ ॥

किमर्थश्चाकार ? ॥ * ॥ [चकारो] विज्ञेयार्थं ॥ * ॥ च विशेषणार्थेनाऽर्थ ? ॥
'मिचिबुद्धि परस्मैपदे'ति ॥ 'सी बुद्धि'रित्याद्युच्यमानेऽभिवांयुरित्यत्रापि
प्रमन्येत ॥ नैतद्वि प्रयोजनम् । 'परस्मैपदे'ति 'त्युच्यते न चाऽत्र परस्मैपद

प्र] प्रमन्येत, विकल्पितश्चेत्यते । भूयिर्हादिति । पुरिदुग्गुप्रिदुग्गादीना च निशवा
मनिद्वान्त्वात्स प्राप्नोति । न पुनर्यत्रेति । गुणदयो विरतिपतेऽदो भाराऽभारा-
न्या भिद्यन्ते, तत्र ये भेदस्तेभ्य भिन्नविषयि, शानेइभ्यस्तु न्न इति न कश्चि
दोष । आर्द्धवानुक्रमसामान्य इति । अल्पप्रत्ययगणमार्द्ध गतुक्रमसामान्य लुङिरोपि-
माधयिष्यत इत्यर्थः । यदि तर्हि छिड प्रत्याग्यायने तदा 'मन्त्रे घमे'ति मिचौ लुम्पादि
मिच इति स्वर प्राप्नोति । नैष दोष । तत्र हि छन्दमि क विद्वदो हदात्तत्वेन भान्य,
क चिन्नेत्रिषातेन । यत्र ल्वङोमिद्रिषातम्य च निषेध प्रत्ययस्वरश्चेत्यते स वि-
पदऽछन्दमि भान्ति । एतच्च भाव्यकारेण छे प्रत्याग्यानाद्विज्ञायते । 'मा हि स्या' -
दित्यादी तु मिच एव चित्तेनाऽनन्त्याऽर्थेन चापमानुदात्तत्वं याजिष्यन्ति तदयोऽ-
व्यनुसंधामाद्यर्थं छिडर्न नर्तय । [छिड लुङि] ॥

छले मिच् । अग्निरिति । मां च परस्मैपदे तु चेति समुच्चयो विज्ञायेत,
तथा चात्रापि स्यात् । साविनि च मिमुगन्त्यो मागारणो निर्देश स्यात् । भाग-
न्तुना चकारेण सकारा निर्दिष्टेनेति भाव । न चात्रेति । पृथग्विभक्तिनिर्देशा-
त्] इति सूचिन दंममाह-इति । भाष्ये-बलादाघातं घातुके इति । अयं भाव, -
अग्निदो घातोरियुक्ते केति विषयविशेषाऽऽकाशना लुप्परवत्यर्द्धघातुके यदा योऽ-
नितिदि काल्यविशेषावच्छिन्ने विषयविशेषो ग्रहार्थेन ल्ताऽनुगेति । तदाऽऽह-
गृहादय इति । स-मन्त्रमिति । 'आर्द्धवानुके' इति विषयगतमिति भाव । पर
इति । 'मा हि दाना'मित्यादी । मिच एव चित्तेनेति । एतन्बोत्तरमूने
स्फुटम् ॥ [छिड लुङि] ।

छले मिच् । सागारण इति । तन्त्रे'ति भाव । प. लन्तरमाह-भागन्तुना

१ 'विशेषयिष्यमाणे' पा० । २ 'विशेष्यते' विशेषयिष्य' पा० ।

३ 'ऽतु मनेत्यति' । ४ 'द्व कश्चि' । ५ 'द्व मा'मि मन्ये ।

पश्याम ॥ स्वरार्थस्ताहि ॥ 'चितोऽन्त उदात्तो भवती'त्यन्तोदात्तत्व यथा
 स्यात् ॥ एतदपि नास्ति प्रयोजम्, अनच्ओश्च, तत्र नार्थः । स्वरार्थेन चकारेणा-
 ऽनुबन्धेन ॥ इटि कृते साऽच्ओ भविष्यति ॥ तत्र प्रत्ययाद्युदात्तत्वेनेट उदा-
 त्तत्व भविष्यति ॥ न सिध्यति । 'आगमा अनुदात्ता भवन्ती'त्यनुदात्तत्वं
 ग्रामोति ॥ अत उत्तर पठति-॥*॥ सिचश्चित्स्वरणनर्थक्य स्थानिवत्त्वात् ॥*॥
 सिचश्चित्स्वरणमनर्थकम् ॥ किं कारणम् ? ॥ 'स्थानिवत्त्वात्' । चितोऽयमा-
 देशः । स्थानिवद्भावाच्चिद्वैविष्यति ॥*॥ अर्थवत्तु चित्स्वरणसौमर्ष्याद्दोष उदात्तत्व-
 म् ॥*॥ नैप दोषः । अर्थवत्तु सिचश्चित्स्वरणम् ॥ कोऽर्थः ? ॥ 'सिचश्चित्स्वरण-
 सामर्ष्याद्दोष उदात्तत्व' [। सिचश्चित्स्वरणसौमर्ष्याद्दोष उदात्तत्वं] भवि-
 ष्यति । नाऽप्राप्ते प्रत्ययस्थरे आगमानुदात्तत्वमारभ्यते तद्यर्थे प्रत्ययस्वरं
 बाधते एव स्थानिवद्भावादपि या प्राप्तिस्तामपि बाधेत ॥

॥ तस्माच्चित्स्वरणम् ॥॥ तस्माच्चकारः कर्तव्यः ॥

अथेदित्स्वरण किमर्थम् ? ॥*॥ इदित्स्वरणं नकारलोपाऽभावार्थम् ॥*॥ इदि-
 त्स्वरणं क्रियते । [किं प्रयोजनं ? ॥ 'नकारलोपाऽभावार्थम्' ?] ॥ नकार-

प्र] द्वाऽङ्गिभावोऽत्र न तु समुच्चय इति भावः । स्वरार्थ इति । सिचोऽनच्ओश्चोऽपि
 'चिन्तस्तप्रवृत्ते'रिति वचनान्ना हि पार्श्वमित्यादौ धातोरुदात्तार्थ इत्यर्थः । अनच्ओ-
 मिति । 'मा हि पार्श्व'मित्यादावादि सिचोऽन्यतरस्यामिति पाणिनेनोदात्तत्वेन
 भाव्यमिति चित्स्वरस्याश्रमविषय इति भावः ॥ अर्थवत्तिरिति । चित्स्वरणस्य
 गामान्यप्रवृत्त्याऽविधानार्थत्वान्मा हि लावीदित्यादौ स्थानिवद्भावप्राप्तं स्वरमागमानु-
 दात्तत्व बाधेन । तस्मादन्योदात्तार्थं सिचश्चित्स्वरमित्यर्थः । नैप दोष इति । 'सिच-
 श्चित्स्वरणानर्थक्य'मिति च उच्यते स नास्तीत्यर्थः । अत्र के चिदाहुः-प्रत्ययस्वरस्य
 द्वावपवादी-आगमानुदात्तत्वं यामुदित्यत्र स्थापितं तद्देशं, चित्स्वरस्य पाठित्वं । तत्रा-

उ.] चेति । तथा च सकारमाने तात्पर्यमिति भावः । प्रथममिति । अन्यथा 'सपरस्मैपद-
 यो'रित्येव वदेत् । 'स' इति वर्णमात्रम् । स च परस्मैपदसाहचर्यादङ्गाधिराज्य
 प्रत्यय एव प्रवृत्त्यने । धातोरुदात्तार्थ इति । लादेशनिमित्तनिधाने जाते पुनरुदा-
 त्तार्थ इत्यर्थः । माप्ये सत्र प्रत्ययाद्युदात्तत्वेनेति । सिञ्जिधाद्युपस्थिताद्युदात्त इति
 शास्त्रस्याऽनच्ओश्चोत्तरं वैयर्थ्येन तदुत्तरकालमिति स्वरविधायकत्वार्थः । अन-
 च्चविषये बाधेन स्वपवातदसम्बन्ध एवेति 'धातो'रित्याद्येऽवश्यतापक्षरोप-
 निधानो भविष्यतीत्युत्तरयति-आगमा इति । एवञ्च तद्बाधेनोदात्तं वाच्यं चित्त्वं सार्थ-
 कमिति भावः ॥ स्थानिवद्भावप्राप्तमिति । 'स्थानिनि दृष्टत्वाऽनिदेश' इत्यत्र

१ 'स्थानिवत्त्वा' । २ 'वरणे स्थान' पा० । ३ इदं सुप्रसङ्गम् । ४ 'बाधने' ।

लोपो मा भूदिति । अग्रस्य अग्रस्था । 'अनिदिता ह्युपधाया द्विती'ति ।

॥८॥ न वा ह्यन्ये सिच विचरणे ङापक नभारगण्यभावेन ॥८॥ न वेतप्र-
योवनमभि ॥ किं कारणम् ? ॥ यद्य 'हन सिनिति हन्ते सिच क्तिर्य'
शास्ति तज्जापव्याचर्या 'न मिनन्तस्य नकारलोपो भवतीति ॥ नैतदग्नि
ङापकम् । अग्नि ह्यन्यदेतस्य वचने प्रयोवनम् ॥ किम् ? ॥ मिथ्येव न
हापो यथा स्यात् परस्मिन्निमित्ते मा भूदिति ॥ क पुनरत्र विशेष -सिचि
वान्हापो मति परस्मिन्वा निमित्त ॥ अयमग्नि विशप -सिचि नलोपो मति नलो
पस्याग्निक्वाडकारलोपो न भवति । परस्मिन्पुननिमित्ते भेदोपे स्यकार
लोप प्राप्नोति ॥ समानाधयमसिद्ध [व्याश्रय तु सिद्धमेव] । व्याश्रय
चेदम् ॥ ननु च परस्मिन्नापि निमित्ते नैगापे स्यकारलोपो न भवति ॥

प्र] यवादिप्रतिपत्तिरहितत्वे एव भविष्यति नाड्यं सिचक्षित्वेनेति । नैतदग्नि । नहि
प्रत्ययस्वरस्यैतावपर्या, यद्व्याप्तमानानुगादीना तदग्रमात्र । कुम्भिकादीना
च विनाम् । 'स्यनिव'दित्यत्र च वादनिदेश इति परत्वमपि चिस्वरस्य नास्ति ।
आगमानुशान्धन चाऽविशेषात्परं स्वरो चात्र । तस्मान्नद्वेषणार्थं सिचक्षित्व
कर्तव्यमिति स्थितम् । परस्मिन्निति । सिच पर स्यात्तदनुक्त तस्मिन्निव्यर्थ ।

उ] न मान, किन्तु तत्र सम्भावितव्याऽपीति भावः । शर्याऽग्निदेशेऽनदोनेन 'अग्नि'
विधानात्परत्वेन 'घाता'रित्येव स्यनापन्नोपनिषत्कल्पस्येनाऽऽगमाऽनुशान्तेन
बाधेनानि तावत्तम् । न च 'ले'रित्येवमामर्ष्यद्वयं तद्वाच्यं, 'मन्त्रे' इति सूत्रे
'ले'रिति सामान्यग्रहणार्थवान् । अन्यथा निरुत्तरं यद्वत्वादेभ्यो ग्रहणं स्थानं लि ।
तत्र च 'आम' इति सूत्रे 'ले'रित्यस्याऽमर्ष्यं च स्यात् । तदर्थं परत्वाऽन्तरत्वा
स्या निरूपितुं सन्तु कुकि प्रत्ययलक्षणं निवृत्तत्वादेवदत्त कारणावकारेण्यत्रा
ऽऽमन्तस्य निषेधेन तत्र परस्य चाऽनिषेधेन स्पष्टिनि आम' इत्यत्र 'ल'रित्य-
नुवर्तनीयमिति अभिमतम् । यदि त्वन्तरत्वात्तपीति स्यादेन निवृत्तिभ्यः पूर्वमेव
लुक्त्वा न कर्त्तुं चत्स प्रयोवनमिति तन्मामर्ष्यादवाऽन्तोदात्तत्वं सिद्धम् । तस्मा-
त्पूर्ववादाऽनुशान्तेन सिचि कर्त्तुं वा चकारोच्चारणमिति सूत्रादयः । अथवा
विप्रतिपेयादिति । स्यनिवृत्तावेन हि चित्त्वमात्रमपि दिस्तने, स्वस्तु स्वशास्त्रार्थवति
भावः । न हि प्रत्ययस्वरस्यैतावति । एवञ्च 'नाऽग्रते प्रत्ययस्वर' इत्यारभ्य
'स्यनिवृत्तावादिना या प्रतिष्ठापनाये बाधेन'त्यन्नग्रन्थो भव्यपुस्तकेषु ग्रन्थेन इदं
मनोऽप्यग्र्य इति भावः । आगमाऽनुदात्तत्वेनेति । बाधमभ्यान्वचिन्तयेति

१ 'विचरण'पा० । २ 'नकारलोप'पा० । ३ 'सिचिनिमित्ते वा'पा० । ४ 'सति
नकारलोपे कृतेऽकारलोप प्रयोजने'पा० । ५ इदं कविच । ६ 'नकार' ।

कथम् १॥ 'असिद्ध बहिरङ्गलक्षणमन्तरङ्गलक्षण इति ॥ तदेतदन्ते सिच वित्क
रण शापकमेव 'न सिजन्तस्य न[कैर]लोपो भवती'ति ॥ * ॥ इदिदा स्थानिव
त्वात् ॥ * ॥ अथाऽप्यनेनेदिताऽर्थं स्यात् । इदितोऽयमादेशः स्थानिवद्भावा
दिदिद्धविष्यति ॥ * ॥ स्पृशमृशकृपतृपट्पा सिज्या ॥ * ॥ स्पृशमृशकृपतृपट्पा
सिज्येति वक्तव्यम् । स्पृश-अस्पृक्षत् अस्पाक्षीत् । स्पृश ॥ मृश-अमृ
क्षत् । अस्पाक्षीत् । मृश ॥ कृप-अकृक्षत् अकाक्षीत् । कृप । तृप-अतृ
पत् अत्राप्सीत् । तृप ॥ टप-अटपम् अट्राप्सीत् ॥ किं प्रयोजनम् ? ॥ सि
ज्यधा स्यात् ॥ अथ वस सिद्ध ॥ [कथं सिद्धं ?] सिद्धं 'सल' इगुपधाद
नित वस' इत्येव ॥ सिजपि सिद्ध ॥ कथम् ? ॥ च्लेश्चिक्करण प्रत्याख्या
यते, तत्र च्लायेव इदं भण्डेऽमागमे कृते विहृतनिमित्तत्वात्सो न भविष्यति ॥

पद्येवमन्त्यस्य सिज्जादय प्राप्नुवन्ति ॥ * ॥ सिद्ध तु सिचो यादित्वात् ॥ * ॥
सिद्धमेतत् ॥ कथम् ? ॥ 'यादित्वात्' । यादि सिचरिष्यते सोऽनेकारिणः सर्वस्ये

प्र] असिद्धमिति । वयसार्धधातुकाभ्यस्य नलोपस्य बहिरङ्गत्वासिद्धत्वमित्यर्थः ।
आर्धधातुकोपदेशो यदग्राह्यं तस्य लोप इत्येव वा हन्तेरतो लोपो न भविष्यति ।
तथा चोच्यते- 'अवयवलोपिनामनो लोपो नास्ती'ति ॥ स्पृशेति । निभ्य वसे
प्राप्ते, द्वाभ्यां पुषाचि पक्षे सिज्विधीयते । च्लेश्चिक्करणमिति । ततश्च प्रयोजना
ऽभावाच्चकारस्येत्स शा नास्तीति च्लौ मलादौ पक्षेऽमागमे कृते सिच् । अमभावपक्षे तु

उ] भाव । वस्तुतस्तु 'लघितव्य'मित्यादौ प्रत्ययसप्तियोगेनाऽऽपुदात्तत्वे कृते पश्चादिङ्
जायमानोऽस्वरक स्यादिति सामान्यतः स्वराऽप्राप्तिविषये तस्य चारिताभ्यां द्वाभ
पत्वोक्तिश्चिन्त्या, सुतरां सर्वस्वरस्य । यदि शेषनिपातेन तत्राऽनुदात्तत्वसिद्धिरित्यु
च्यते तदा तद्वचनमेव व्यर्थं नास्ति चेति 'आपुदात्तधे'ति भाष्ये ध्वनितम् ।
चित्त्वन्तु धातुस्वरेण प्रत्ययस्वरेण वैयक्यतापक्षतोपनिपातेन प्राप्तानुदात्तत्व
बाधनार्थं व्यर्थमेव । ननु सिचि जायमानोऽपि परस्मिन्निमित्त एव जायतेऽत आह-
सिच परमिति । भाष्ये-नलोपस्याऽसिद्धत्वादिति । 'असिद्धवदग्रामा'दित्वने
नेत्यर्थः । बहिरङ्गत्वादिति । ननु 'त'वन्दनिमित्तलोपे तस्य बहिरङ्गत्वाऽसिद्ध
त्वादाहतेत्यादौ 'हत्वाद्वा दिति न स्यात् । सिज्जनिमित्तत्वे त्वसिद्धत्वाऽभावात्नेत्य-
तानि चेन्न, -त्रैपादिषेऽन्तरङ्गे बहिरङ्गपरिभाषाऽप्रकृते । भाष्ये-अथाऽप्यनेनेत्येक
दशुक्तिः ॥ एकदेशेवाह-अथ च्लेरिति । ततश्चेति । स्वरस्य भिन्नधित्वेनैव
सिद्धिरिति भावः । भाष्ये-चित्करण प्रत्याख्यायत इत्यस्य इत्याशा प्रत्याख्यायत

१ 'लक्षणे'ति वचिष्ठ । २ का पाठ वचिष्ठ । ३ 'इदित्वाद्वा' पा० ।

४ 'टप' पा० । ५ 'सिद्ध' इति वचिष्ठ ।

ति मवादेशो भविष्यति ॥ किं पुनर्न श्रूयते यकार १ ॥ 'लुप्तनिर्देशो यकार ॥
चङुटो कथम् १ ॥ चङुटो ग्रथितनिर्देशाभिदम् ॥ ३ ॥ चङुटोरपि
[मिदम् ॥ कथम् १ ॥ 'प्रलुप्तनिर्देशात्' ॥] ग्रथितनिर्देशोऽयम् । च-अङ्-घञ्,
अ-अङ्-अङ् । सोऽनेकादिनाम्बस्येति सर्वांशो भविष्यति ॥ चिण कथ
म् १ ॥ ३ ॥ चिणोऽनित्वात् ॥ ३ ॥ चिणश्चकारस्याऽनित्वासिद्धम् ॥ किमिदं
मनित्वादिति १ ॥ अन्वयस्याऽयं स्थाने भवन्न प्रथमं स्यात् । अन्वया प्रथम
मन्वायामिन्वा न । अन्वयामिन्वशाया छपो न । अन्वति लोपऽनङ्गत् ।
यदाऽनेकालं सर्वांशः । यदा मवादेशस्तदा प्रथमं । यदा प्रथमपदं
मन्वा, पदमन्वा लुप्तं स्यात् ॥ एव च तत्र कारिकाकारस्य निर्गम्य — 'सप्रयोगेन
चिङ्करण'मिति ॥ भविष्यं त्रैलोक्यं न प्रकल्पते-अष्टाक्षरं अष्टाक्षरं । अस्या
क्षीदिति न सिध्यति । मिथि पुन मति विभाषा सिच् । मिथ्यपि अष्टाक्षरं

प्र] नु त्म इति त्रयाणं प्रहणं न कार्यमित्यर्थः । अन्वयस्येति । अन्वयप्रहणमुपलक्षणं,
चन्वाद्यो ह्यादे परस्य प्रतुक्त्वि । चिणोऽनित्वादिति । चिन्मावर्त्मणा रित्यत्र
यत्तुप्रहणं नापेक्ष्यत इत्यत्र परस्यपि न भविष्यति । पददीपादिभ्यश्चाद् परस्यपि
प्राप्नोति । तन्मात्रविहितविशेषादग्राहणं परिहर्तव्यम् । सप्रयोगेनमिति । सामान्य
प्रहणाविधानार्थमन्वयोक्तत्वात् । सति च प्रयोगे चकारस्यन्वयस्य भाष्यं लक्ष्य

उ] इत्यत्र तापयम् । चन्वादय इति । गिध्रिदुग्भ्य इत्यादि पदमीनिर्देशेन
विज्ञानादित्यत्र । 'गिध्रिदुग्भ्य' इति विहितविशेषणमिति भाष्याद्या इत्यन्वये ।
भाष्ये-च अदिति । चिन्मायनाऽप्रापि चस्येत्वाऽभावऽनेकात्वात्किञ्चिदमित्यत्र
प्रथमे पत्र चिन्त्यम्, उपादान्तरपरमेतदभ्युपेक्षात्मात्मनालेपयो पूर्वप्रकृते,
प्रगतमिति बोध्यम् । नन्व'न्यस्याऽयं स्थाने भव'मिति भाष्यमनुवचनम्,
आदे परस्य'साम्यं प्राप्ते प्रथयादिबनेत्वमिद्वेत्त आह-चिन्मावेति । विहितति ।
पदादिभ्यो विहितस्य चरित्यत्र परदाब्दन विज्ञानाऽभावात्तद् परस्य'दम्भाऽप्रा
तिरिति भावः । भाष्य-अप्रत्यय स्थानादिति प्रथयाऽप्रिकारे पाठेऽप्यन्वयमन्वा
याऽभावान्, न हि प्रथयाऽन्यवत्सदर्थवानिति भावः । ननु चन्वन् पानिनो
ऽपि अमोऽर्थपरत्वमिकाऽन्वाऽन्यवत्स्याऽप्यर्थवत्त्वमस्तु, समुचित्य चाऽन्यवत्त्वमस्तु
दायरोधनकता । तद्वद्वत्ताऽप्राऽप्रिकाराप्रत्यय वेऽपि न कार्यमिति चेन्न, एक-
दमुक्तेवेनाऽदौत् । तद्वन्नयत्रह-एव चेति । एतेन 'नाऽनु'र'रुतमनकाच्च'-
मिति सर्वदेशान् तुल्यमित्यवगमम् । 'कारिकाकारस्य'त्युक्त्या म्बोकरिण्या चकारस्य

१ इदं कथितम् । २ इदं वर्तितमिति । ३ 'चिणोऽनित्वाभिदम्' ।
४ 'एव' । ५ 'त्रि' लुप्तं तत्र हि 'च्येति'करणविशेषणमित्युक्तम् ।

आगमो विभाषा । यस्य सत्वप्यमा [भेदो] निमित्तं न विहन्यते ॥
स्यादेव । तस्मात्सुष्ठुच्यते—'सृष्टागृहकृतपदेषां सिज्ये'ति ॥ [च्ले सिच्] ।

शल इगुपधादनिट् क्स ॥ ३१।४५ ॥

॥*॥ कसविधान इगुपधाभावच्छेर्गुणनिमित्तत्वात् ॥*॥

कसविधान इगुपधस्याऽभावः ॥ किं कारणम् ? ॥ 'च्छेर्गुणनिमित्तत्वात्' ।
च्लिर्गुणस्य निमित्तम् । तत्र च्लावेव गुणे कृते 'इगुपधा'दिति कसो न
प्राप्नोति ॥ ॥*॥ न वा कसस्याऽनवकाशत्वादपवादो गुणस्य ॥*॥ न वैप
क्षेपः ॥ किं कारणम् ? ॥ 'कसस्याऽनवकाशत्वात्' । अनवकाशो कसो
गुणं याधिष्यते ॥*॥ अनिङ्गचनमविशेषणं च्छेर्नित्याऽऽदिष्टत्वात् ॥*॥

प्र] 'गुणं भवतीत्यमागमाऽभावात् कस एव प्रमज्जेतत्यर्थः । यस्य सत्वपतीति ।
पुषाद्यव । स हि कृतेऽप्यमागमे प्रवर्तते । [च्ले सिच्] ॥

शल इगु । कमविधान इति । विशेषणाऽसम्भवात् भणदोषमुद्गायति ।
भूतपूर्वत्वाधने विहितविशेषणाश्रये वा लक्ष्याऽसिद्धिः । स्तिररुण तु कसस्याचीति
विशेषणार्थं वत्सा इत्यादौ श्लेषनिवृत्तये स्यात् ॥ न वा कसस्येति । भूतपूर्वगत्या
श्रये क्तिवमनर्थकः स्यादिति सानुबन्धकं रूपमनवकाशमित्यपवादत्वाद्गुणस्य याध
कमित्यर्थः । न च कसस्याचीति विशेषणार्थं क्तिवम् , प्रत्ययत्वादर्थवत्त्वाच्चास्यैव
कसस्य तत्र ग्रहणस्य सिद्धत्वात् । उणादीनामप्युत्पत्तत्वाद्वत्सा इत्यादौ प्रसङ्गाऽभावात् ।
अनिङ्गचनमिति । अनिट् इत्येतच्छेर्विशेषणं यथा स्यादिति चिन्तित्तर्गं कृतं

उ] 'चक्षरेव वा प्रत्याख्यानमिति सूचितम् । च्लवेव झलादिभ्योऽपि 'अस्पाक्षी'-
दित्यस्याऽसिद्धिरूपं दूषणान्तरमाह—अपि चेति । तृपदपादो षड् दर्शयति भाष्य-
यस्य सत्वपतीति ॥ [च्ले सिच्] ॥

शल इगुप । लक्षणदोषमिति । असम्भवरूपमित्यर्थः । भूतपूर्वेति । विशेष-
णसामर्थ्याद्धि तदाश्रयणम् । लक्ष्याऽसिद्धिरिति । सर्वत्र गुणभ्रवणापत्तिरित्यर्थः ।

ननु कमस्य क्तिवमामर्थ्यात्पूर्वमपि गुणे न भविष्यतीत्यन आह—क्तिवरुण
न्विर्वाति । पक्षे वदे ॥ आणादिभ्यः । कसस्य गुणाऽपवादत्वे हेतुमाह—भूतेति ।

ननु भाषावित्यादावपि लोपापत्तिरत आह—प्रत्ययत्वादिति । 'वत्सा' इत्यादौ दोष
वारणायाह—उणादीनामिति । तृणमावित्यादौ दोषस्तु 'दुग्धा दुहे'त्यनेन कसार्प-
दाऽनुगतेर्षाधिकाऽऽनुरोधेन दुहादिषु यस्य सम्भवस्तस्यैव पूर्वसूत्रेऽपि ग्रहणाद्वा
रणीयः । अत एव एते कस तादृशानित्यादौ न दोष इति क्तिवसामर्थ्याद्गुणो नेति
'योष्यम्' । 'दुपुशती'त्यादौ सन सानुबन्धकत्वात्त दोषः । एतन्नोपनिषये तृणम्

अनेद्वचनमविशेषणम् ॥ किं कारणम् ? ॥ 'एरनिट्' इति क्यो न प्राप्नोति । ॥*॥ न वा क्यस्य मितपवात्त्वात्तस्य चानिडाश्रयश्रुतिरिति प्रसिद्धं क्यविधिः ॥*॥ न वैष शेषः ॥ किं कारणम् ? ॥ 'क्यस्य मितपवात्त्वात्' । मितपवात् क्यः । स चाऽनिडाश्रयः । न चापवादविषय उभयोऽभिनिविशते । 'पूर्वं द्वयवादा अभिनिविशन्ते पश्चादुभयाः' । 'प्रकृत्य वाऽपवादविषयन्ततैः भगोभिनिविशते' । तच्च तावदत्र क्यचित् मिश्रभवति, अपवाद क्य प्रतीक्षते । क्यस्य मितपवात्त्वात्तस्य चानिडाश्रयश्रुतिरिति प्रसिद्धं क्यविधिः । अनेद्वि प्रसिद्धे क्यो भविष्यति ॥ मिश्रिदानीं च भविष्यति ? ॥*॥ शेष मिश्रिद्वयम् ॥*॥ शेषे मिश्रिद्वयम् भविष्यति । अद्योशीन् अमोषादिति ॥
क्षिप्य आलिङ्गने ॥ ३।१।४६ ॥

किमर्थमिदमुच्यते ? ॥*॥ नियमार्थम् ॥*॥ [नियमार्थोऽयमेवम्]—
क्षिप्य आलिङ्गनं पूर्वक्यो यथा स्यात् । इह मा भूत्-उपस्थित्यनु च कष्टम् । समालिङ्ग्यगङ्गाकुलमिति ॥ अत्र उच्यते पठति— ॥*॥ अत्र आलिङ्गने प्र] श्रुत्युचम् । तत्रास्य मिथानित्य भाष्यमिनीउभावोपलक्षितस्य रूपं न द्विविधं न इति एरनिट् इति विशेषणस्याऽप्रसिद्धिरित्यर्थः ॥ न वा क्यस्येति । अत्र माव-
त्तिह नित् इति स्थिते मिथानं भाव्य, क्यस्याय विषय इति । क्येनाऽपि न ताव-
द्भावं यावदस्याऽनिद्वयं न शनम् । तत्र लकारस्यैव प्राप्ता तन्निदेशादनिद्वयम-
स्तीति क्यमिदं -अलिङ्गिति । यत्र त्विदं प्रतिषेधो नास्ति तत्र मितव भवति-
अमोषादिति ॥ [शल इगुपचादनेद्व क्यः]

क्षिप्य आ ॥ किमर्थमिति । किं पुनरिदं प्राप्ते तद्व्यपनान विषय-
मिदम्, अथ पूर्वेषु क्ये मिदं नियमार्थमिति प्रश्नः ॥ इतरो वक्ष्यमाणयोग-
विभागं मनसि कृत्वाह-नियमार्थमिति । उपस्थित्यदिति । प्रत्यासत्ताव-
त्त] नाहंशदेरनभिधानमिति वक्ष्यते । सिद्धा नित्यमिति । आदेशान्नराऽप्राप्ते तस्याऽ-
वक्ष्यमानादित्यर्थः । मित्रेव भवतीति । निर्दिश्यमानपरिमणस्य ऐरेव स ।
'धानो'रिति च विहितविशेषणमिति निर्दिश्यमानस्य न्यवहितत्वमिति भावः ॥

क्षिप्य आलिङ्गने । विधिवन्ममवे नियमार्थं क्यमित्यत्र आह-इतर इति ।
प्रणामति-गन्धमात्रम् । प्रणिर्कृतकद्विधेयस्याऽऽलिङ्गनमिति बोध्यम् ।
क्षिप्यनाऽप्राप्ते इति । परम्यैपदविशेषे विधिवत् स्यादित्यर्थः । भावे-आलिङ्गने-
नालिङ्गने चेति । कर्मणि कर्मव्यतिहारे चाऽऽप्राप्त्यनुविधित्वम् । तत्राऽऽलिङ्गने

१ इदं भाष्यमित्यत्रे । २ 'विषयमुत्त' । ३ 'दनिट्प्रसिद्ध' । ४ उत्तम् ।

नियमानुपपत्तिर्विधेयभावात् ॥*॥ श्रिय आलिङ्गने इति नियमस्थानुपपत्तिः ॥
 किं कारणम् ? ॥ 'विधेयभावात्' ॥ कैमर्थस्याचिपयो भवति ? ॥ 'विधेयं
 नास्तीति' कृत्वा ॥ इह चास्ति विधेयम् ॥ किम् ? ॥ पुषादिपाठादङ्गप्राप्त-
 तद्वाधनार्थं कसो विधेयः ॥ तत्राऽपूर्वो विधिरस्तु नियमो वेत्यपूर्वं एव विधिः
 स्यात्त नियमः ॥ किञ्च स्याद्यद्य नियमो न स्यात् ? ॥ आत्मनेपदेर्वालिङ्गने
 चाऽनालिङ्गने च कस्य प्रसज्येत । यथैव च कसोऽऽ बाधत एवं चिणमपि
 बाधेत । उपाक्षेपे कस्या देवदत्तेनेति ॥*॥ सिद्धं तु श्रिय आलिङ्गनेऽचि-
 पिपये ॥*॥ सिद्धमेतत् ॥ कथम् ? ॥ 'श्रिय आलिङ्गनेऽचिपिपये कसो भव-
 तीति' वक्तव्यम् ॥*॥ अङ्घ्रिधाने च श्रियोऽनालिङ्गने ॥*॥ अङ्घ्रिधाने च श्रियोऽ-
 नालिङ्गने इति वक्तव्यम् ॥ सिध्यति । सूत्रं तर्हि भिद्यते ॥ यथाम्यास-
 मेवास्तु । ननु चोक्त- 'श्रिय आलिङ्गने नियमानुपपत्तिर्विधेयभावा' इति ।
 नैव दोषः ॥*॥ योगविभागात्सिद्धम् ॥*॥ योगविभागः करिष्यते । 'श्रियः' ।
 श्रियः कसो भवति ॥ किमर्थमिदम् ? ॥ पुषादिपाठादङ्गप्राप्तेति तद्वाध-
 नार्थम् ॥ तत् '-आलिङ्गने' । 'आलिङ्गने च श्रियः कसो भवति' ॥ इदं
 मिदानीं किमर्थं [स्यात्] ? । नियमार्थम् । 'श्रिय आलिङ्गने एव' ॥ क-
 मा भूत् ? ॥ उपाक्षिप्यतु च काष्ठं च, समाक्षिप्यग्राहणकुलमिति ॥

यदप्युच्यते-यथैव कसोऽऽ बाधत एवं चिणमपि बाधेतेति । 'पुरस्तादपवादा
 अनन्तरान्विधीन् याधन्ते नोत्तरा' नित्येवं कसोऽऽ बाधियते, चिणं न बाधि

प्र.] श्रिपिर्वर्तते, नालिङ्गने ॥ अङ्गप्राप्त इति । श्रियेर्नाश्रिते अलि कसस्यारम्भाद्वाधकत्त-
 मित्यर्थः । यथैवेति । विध्यर्थेन दोषान्तरोद्भावनम् । सिद्धं स्थितिः । पूर्वेण कसो
 सिद्धे नियमार्थमेतद्वचनं कर्तव्यम् । अचिपिपय इति । अनेन नियमार्थत्वं सम-
 र्थते । अन्यथा चिण्वापनाय तद्विषये विध्यर्थमेतत्स्यात् त्वं नियमार्थम् ।
 अङ्घ्रिधान इति । तत्राऽऽलिङ्गनेऽङ्गप्रतिपेक्षा-श्च आलिङ्गनेऽचिपिपये
 इति नियमार्थं भवति, अन्यथा विध्यर्थमेतत्स्यात् ।

श्रिय कस इति । श्रिय इत्यत्राऽनिट् इत्यनुवर्तनाद्वाहार्थस्य सेटो ग्रहणाऽभावः ।

उ.] इष्टमेव, अन्यत्रापसिरेव दोषः । दोषान्तरेति । बाध्यसामान्यचिन्तया पदद्वय-
 चिपयसो विधिः स्यादिति भावः । नियमार्थमिति । अचिपिपये श्रिय आलिङ्गने
 एवेत्यर्थः । 'अचिपिपय' शब्देन भाववर्मायैव 'त' शब्दमिच्छामा मनेपदमुच्यते । अन्यथा
 विध्यर्थमिति । 'अचिपिपय' इत्यनेन तद्विधेयनिष्ठमेव ग्रहणं स्यादित्यर्थः । तत्तु
 चिपिपये विधिब्याहृत्यर्थं स्यादिति भावः । दाहार्थस्येति । अन्यथा तत्र चारि-
 ताप्यादयो बाधो न स्यादिति भावः । सानुबन्धकत्वादेति । 'श्रियु दाहे' इति

प्यते । अपरा तत्र वक्ष्यति चिन्नाहणस्य प्रयोजन-चिगेव यथा स्याददन्व
 आप्नोति तन्मा भूदिति ॥ [श्लिष आलिङ्गने] ॥

णिश्चिद्रुमुभ्य- कर्तरि चट् ॥ ३।१।४४ ॥

॥ ५॥ गिरिदुप्रु कमेरुपगङ्गानम ॥ - ॥ णिश्चिद्रुमुप्रु कमेरुपगङ्गानम
 कर्तव्यम् ॥

‘नाकमिष्टमुग्र यान्ति मुयुक्तेर्वङ्गारयै ।

अथ पद्मापिगो यान्ति येऽर्चाकमतभाषिणः’ ॥ इति ॥

॥] माऽनुगन्तरुवाडा । तत्र पुषादिनाऽलमिनोऽङ् प्रयशसिष्टन कमेन बाध्यते ॥

अथ वेति । ममुदायारेभाया पुरस्तादपवाद इति परिभाषा नास्तीति
 परिहारान्तरोपन्यास ॥ [श्लिष आलिङ्गने] ॥

णिश्चिद्रु। कमेरिति । आर्द्रधानुके विक्रयेन णिन्वि विधानादङ्गिश्च मिवि प्राप्ते
 वचनम् । तत्राऽचकमनेति भवति । णिक्पने तु मन्वद्वाच्यधीरमनेति । ‘सन्वन्तुनि
 चली’ति वक्तव्ये परमृदणमामर्ष्यादन्वपदार्थो गिराश्रीयते अन्यस्याऽममवान् । तेन
 चत्परे णौ परतो यन्तु धान्वधर तत्र परतोऽभ्यागम्य मनीर शयं भवतीत्यर्थ । नाक
 मिष्ट मुग्रमिति । नाक स्वर्गमिष्टमुग्र यान्ति मुयुक्तेर्वङ्गारयै ‘कमेरुं किं रूप
 मनी’ति पृष्टं ‘अचकमन’त्युक्तम् । यन्तु ‘अचीकमने’त्युक्तं तै पद्मापिग
 यान्ति । एभ्यगऽम्मरणभिन्याप्यशोऽय एभ्यगऽम्मरणद्वारयै । अन्ये त्वादु —अक-
 मिष्टेति वैरुक्तं त एवापचारद्वमिष्टमन्तानुकरणशब्देनोच्यन्ते । अनुकार्यानुकर
 णयोभेदस्याऽविवक्षितत्वाद्विभक्तिर्न कृता । त मुयुक्तेरपि वदधार्यगच्छन्त मुग्र न

ड] पाद्यन् । अनुमित इति । न च क्मोऽचरितार्थं, तत्रादिपदमन्त्यामर्ष्येनेतर
 पुषादिमात्रपरन्वमिष्यभिमान । पुषादिगणैऽपि इत्यर्थः । न चाऽन्यत्रैव पाठ्य,
 वशोरुनिकान्यायात् । वस्तुतः पुषादिगणमामर्ष्यादादिपदेन तत्र मृदणमामर्ष्या
 बाऽन्त्ययो परमैरदे आलिङ्गनाऽन्वाङ्गिषिपये सर्वत्र विरुल्ये प्राप्त, आम्नेपदे
 बाऽऽलिङ्गनाऽलिङ्गनयोरविशेषण रूपे प्राप्ते द्वितीयन नियम - ‘आलिङ्गन एवे’ति ।
 एवमाऽर्ष्यान्तरे सावदाशोऽङ् आलिङ्गने क्मन बाध्यते । तस्त्वेव बाऽम्माऽनुवाशो
 भाव्ये-तद्वावनाथमिति । न चाऽऽलिङ्गने वम एवे’ति विपरितनियमापत्तिः,
 एभ्यानुगोना प्रययनियममप्यैवाङ्गीकारादियुक्तम् । योगविभागसामर्ष्याच नियमेन
 सर्वं ‘क्म’प्रतेगर्ग ॥ [श्लिष आलिङ्गने] ॥

णिश्चिद्रुमुभ्य । ननु णिन्मावपक्षेऽपि सन्वस्व दुर्वार, तत्र णवित्यनुचरेत्
 शङ्-मन्वहधुनीति । अन्ये त्वादुरिति । अत्राऽऽचिन्तु भाष्याऽननुगुणत्वम् ।

१ ‘सर्वन्प्रति’ ।

॥३॥ कर्मकर्तरि च ॥३॥ कर्मकर्तरि चोपसङ्ख्यानं कर्तव्यम् । वारयति कटं देवदत्त । 'अचीकरत् कटं स्वयमेव' । उच्छ्रयति कटं देवदत्तः । 'उदशिष्यति कटं स्वयमेवेति' ॥ ॥३॥ न वा कर्मण्यविधानात्कर्तृत्वाच्च कर्मकर्तुं सिद्धम् ॥३॥ न वा कर्तव्यम् ॥ किं वारणम् ? ॥ 'कर्मण्यविधानात्' । नहि वक्षि-
रकर्मणि विधीयते यत्रैव बाधेत ॥ कर्तृत्वाच्च कर्मकर्तुं सिद्धम् ॥ अरितं च कर्मकर्तरि कर्तृत्वमिति कृत्वा चहं भविष्यति ॥ ननु चारं कर्मणि विधीयते-
'चिन्मावकर्मणो'रिति ॥ प्रतिषिध्यते तत्र यस्मिन्गो- 'यस्मिन्गो' प्रतिषेधे हेतु-
मणिधिमूत्रामुपसङ्ख्यान'मिति ॥ यस्तर्ह्यहेतुमणिश्च- 'उदपुच्छते गौ स्वय-
मेव' ॥ अत्रापि यथा भारद्वाज्येया पठन्ति तथा भवितव्यं प्रतिषेधेन, 'यस्मिन्गो-
प्रतिषेधे निधिम्यग्रन्थि मूत्रात्मनेपदाऽकर्मणाणामुपसङ्ख्यान'मिति ॥

अस्यतिपत्तिरप्यातिभ्योऽङ् ॥ ३।१।५२ ॥

अस्यतिग्रहणं विमर्शम् ॥ ॥३॥ अस्यतिग्रहणमात्मनेपदार्थं [पुपादित्वा
त्] ॥३॥ अस्यतिग्रहणमात्मनेपदार्थं द्रष्टव्यम् ॥ विमुच्यते आत्मनेपदार्थमिति,
न पुनः परस्मैपदार्थमपि स्यात् ? ॥ 'पुपादित्वात्' । पुपादिपाठापरस्मै-
पदेभ्यर्हभविष्यति ॥३॥ कर्मकर्तरि च ॥३॥ कर्मकर्तरि चोपसङ्ख्यानं कर्त-
व्यम् । प्राप्नुवन्ति, अपराधोच्चारणात् । वैलचीकमनभापिणस्ते परस्मिणोऽपि मुरां यान्ती-
ति ॥ कर्मकर्तरि चेति । कर्तृपुच्यमानधर्म्मकर्तरि न प्राप्नोतीति यत्नम् । उद-
पुच्छतेति । पुच्छमुदस्यति उपपुच्छते गौ, तत्र यदन्तर्भावितव्यर्थत्वादस्य
गवां शरमपत्वं भवति तदा 'उपपुच्छते गा'मिति भवति । पुनर्गोरेव यदा सौर-
र्यातिशयेन कर्तृत्वं विवक्ष्यते भूतकालाच्च तदंतदुदाहरणम् ॥ [निधिद्वयम्]

अस्यति । पुपादय आगणान्तात् । अन्तराले वृत्तरणे रधादिसमाप्स्यर्थम्, न तु
पुपादिपरिसमाप्स्यर्थमिति प्रतिपादनाय मुद्रित आचार्य आह—अस्यतिग्रहण-

उ.] वार्तिकोत्तरं पाठेन तदनुत्पत्त्यस्य स्वरसत् प्रतीयते । पूर्वव्याख्यायां विशेष-
स्मरणश्रुत्यङ्गधिकमुद्राप्रति । 'कर्मकर्तुं विधीयते रूप'मिति प्रथमे स्वरसत् कर्म-
कर्तुं विधीयते तस्य सापुवेऽप्यसमञ्जसोत्तरत्वान्न्यूनमुद्राप्रति । एवम् सामान्य-
शास्त्राऽनुगतत्वं प्रयोग्येयस्या विशेषलक्षणानुगतदान्दप्रयोगे धर्म्मधिक्यमित्यस्य
भाष्यस्य तात्पर्यम् । कर्मकर्तुं चेति । कर्मवद्भाषाविष्णु आह स्यादित्यभिमान ।
भाष्ये—कर्मणि विधीयते य इति । कर्मवद्भावप्रसङ्ग इति भावः । उपपुच्छते
गामिति । 'कर्तुं विधीयते'मिति कर्मत्वं बोध्यम् ॥ [निधिद्वयम् कर्तरि चहं] ॥

अस्यतिपत्तिः । ननु परस्मैपदेभ्यर्हदर्शनादात्मनेपदार्थमित्ययुक्तमत आह—पुपा-

‘पच्यन्ते ओदता’ इति । भावे पुनरेकवचनमेव—आस्यते भवता, आस्यते भवत्याम्, आस्यते भवद्भिरिति, केनैतदेवं भवति ? ॥ कर्माऽनेकम्, तस्याऽनेकत्वाद्द्विवचनबहुवचनानि भवन्ति । भावः पुनरेक एव ॥ कथं तर्हि हि प्र] यथा ‘पदस्य मृगो पावती’ति मृगवर्तुकाया सरणक्रियाया ॥ केनैतदिति । इह क्रियाप्रधानमाख्यातम् । सा च क्रिया साध्यस्वरूपाच्चैतत्तत्तद्भेदः । तदुच्यन्-‘निवृत्त-भेदा सर्वेव क्रियाऽऽख्यातेऽभिधीयते । श्रुतेरशक्या भेदानां प्रविभागप्रकल्पना’-इति ॥ अत्र यथा साधनभेदाऽकर्तृकर्माभिधाविनि रम्यरे द्विवचनबहुवचने भवन्-स्तथा भावाभिधादिन्यापि प्रमज्जत । अर्थरूपदवाच्यसाधनसङ्ख्याधारे द्विवचनबहुवचने भवन् इति पक्षस्तदा पात्रौ पात्रा इत्यत्र न प्राप्नुत, साधनस्य घटाऽनभिधानादिति प्रश्नः ॥ कर्मानेकमिति । कर्मरत्नयाधारो द्रव्यमनेकम् । शक्तिशक्तिमनौघशब्देन भेदो न प्रतिपाद्यत इति शक्त्यभिधाविनाऽप्याख्यातैर्नौदन पच्यत इति शक्तिद्रव्यवाधित ओदनशब्दस्य सामानाधिकरण्यं भवति ॥ भावः पुनरिति । भेदाऽभावलक्षणैर्भेदैरन्व भावस्य, न त्वेकत्वमङ्गत्वाऽऽख्यातवाच्यस्य मान-

उ] सार्वधातुके यक् । इदो कर्मणि निवतारात्तत्वात्तर्ह्येति-वक्ष्यमाणस्येति । वास्यार्थ-क्रिया । सा चेह केनैतदेवम्भवतीत्येतद्रूपा । सरणं-धावनम् । अध्याहृतधावनादिति । पदोपस्थाप्यस्य कर्मन्वमित्यन्यत्रोचम् । ननु भावस्य क्रियारूपस्य सङ्ख्यानाऽयोगात्त द्विवचनादिकं भविष्यति । कर्मणि तु शक्तिशक्तिमनोरभेदोपचाराच्छक्तिमत्र सङ्ख्यायोगद्विवचनादिकं सेत्स्यतीत्यत्र ताह-इहंति । श्रुतेरिति । साधनादिभेदाद्विषयवेऽपि ध्रुतेराख्यातसङ्ख्यात् प्रविभागवत्पना भेदावगमरूपाऽशक्येत्यर्थः । कथं तर्हि द्विवचनादिकं, तत्राह-तत्रेति । साधनभेदादिति । साधनभेदश्रुतेरभेदोपादित्यर्थः । अर्थेति । शब्दशक्तिस्वभावादिति भावः ।

तदा पात्राविति । क्रियारूपस्य स्वतः सङ्ख्यामन्वन्धाऽभावादिनि तापर्यम् । ननु कर्मपदस्य शक्त्यभिधाविनाच्छब्देष्व विभक्तिवाच्यया अमत्त्वभूतत्वात्सङ्ख्यायोगाभावेनाऽनेकमित्यनुपपन्नत आह-कर्मरत्नीति । शब्देनेति । न हि ‘पदस्य शुद्ध’ इतिवत् ‘पदस्य कर्म’ति प्रयोगोऽस्तीति भावः । तदेवाह-सामानाधिकरण्यमिति । कर्मादिपदं शक्तिमदभेदमापन्नैव शक्तिरुच्यते । अत्र एव ‘कर्मन्व’मिति भावप्रत्ययेन शक्तिरुच्यते । प्रगतिनिमित्तेन व्यपेक्ष्यतादात्म्यसम्बन्धस्याऽङ्गारारादिति तत्त्वम् । एवञ्च कर्मणि निर्धारणानाऽऽख्यातेनाऽपि तथैव शक्तिरुच्यते इति सामानाधिकरण्योपपत्तिरिति भावः । ननु भावस्वैक्ययोगे द्वित्वादियोगोऽपि स्यादत आह-भेदाऽभावेति । परे त्वस्यैकैकवमङ्गत्वा क्रियायाम् । असत्त्वन्तवनारो-

द्विवचनबहुवचनानि भवन्ति—पाकौ पाका इति १॥ आश्रयभेदान् । यद्भी
द्रव्य त्रिनो भवति भावस्तस्य भेदाद्विवचनबहुवचनानि भवन्ति ॥ इहापि
तर्हि यावन्तस्ते ता त्रिया कुर्वन्ति सर्वे ते तस्या आश्रयभूता भवन्ति,
तद्देशाद्विवचनबहुवचनानि प्राप्नुवन्ति ॥ एव तर्हिद तावदय प्रष्टव्य — किमभि
सर्माश्रयत प्रयुज्यते—पाकौ पाका इति १॥ यदि तावन्पाकविशयनभिसर्माश्रय,
यश्चादनस्य पाको, यश्च गुडस्य यश्च तिग्ना यद्वस्ते शब्दा सम्पाद्य ।
तत्र युक्त बहुवचनमेकशेषश्च । तिग्मिहिते चापि तर्हि भावे बहुवचन
श्रूयते । तद्यथा—‘उद्गमिका आस्यन्ते, ‘इतभाषिका शयन्ते’ इति ॥

अथ कलविशेषानभिसर्माश्रय, यश्चाद्यन पौष्टो, यश्च क्षान्तो, यश्च क्षम्य

प्र ३] स्यादिति । तस्याद्रव्यवर्त्मनादमस्त्वभूतत्वाच्चात्म्यतया यस्य भावस्य ॥ आश्रय
भेदादिति । गुडतिलौदनानीनाभ्याम् भेदादात्रिनोऽपि पाकौ भवन् । घनदिभिश्च
मस्त्वभूतोऽपि त्रिणीय इति द्रव्यवर्त्मसङ्ख्याभेदाधरो वचनभेदा न विद्यन्त इति
भावः ॥ इहापीति । आश्रयान्वयस्यऽपि भावस्याश्रयभेदाद्भेदोऽस्तु । तत्र
वचनभेदप्रमाणं इत्यर्थः ॥ पाकविशेषानिति । कविपाकशब्द इर्ममात्रेण व्याप
यन् । पत्न्याविशेषान् गुणशानित्यर्थः । तावदुक्तम् । अमनया कर्मणि घनो
दुर्गमश्चान् । तस्मादाश्रयप्रकारादिभेदभिन्नान् पाकारिणेषु नित्यत्वाऽस्मर्थः ॥ अथवा
महाप्रमाणस्य प्रारब्धत्वात्तदमनानपि कर्मणि घमभवति ॥ उद्गमिका अस्त्यन्ते
इति । अत्राश्रयानुसूत्रात् भेदादनेकप्रकारसुताम्यभननि भिन्नानि, तस्यामना

उ ३] पितृदिमस्य ताऽभावमत्राश्रयत्वेन एक एव त्वेवकारेण भावश्चाननमिहाहुः ।
आश्रयव्यागम्भेदेऽपि कल पाकादेभदोऽन अह—गुडतिलति । तर्हि पाकोऽ
पीत्यन्वयः । आश्रयभेदान्नापि भेदाऽप्यस्मात् इति भावः । [नन्वेव निष्पत्तिरिव-
चनादि स्यात् इत्याह कृष्यशीत आह—अत्रादिभिरिति । निष्पत्त्यस्तु न मस्त्व
भूत इति भावः] । उक्तार्थाऽज्ञानवत्क्षोद्यमित्याह—आश्रयनेति । वस्तुन पूर्व
भावेन कृष्यपि तदनुसृत्य समाधनगताया अपि मङ्गला आरोपे द्विवचनादीस्तु
त्तम् । तत्र शब्दा समन्वयवत् । घनो दुर्गम वाडिति ‘शो गुडस्य’ इत्यादि वक्ष्यमाणस्य
विरोधादियपि क्षोद्यम् । एतनाऽप्य वेत्यपि न समन्वयम् । एवमऽऽश्रयप्रकारादि
कलभेदाना पाकशब्दादवगतिमस्त्वभेदेन युक्त बहुवचन, ननु तिग्ना तन्वृत्तमऽनव
गमने इति भावः । यत्र तस्मिन् तन्वृत्तमश्रयमस्मात् मन्त्रेव बहुवचनमित्याह
भावे—तिग्मिहिते चापीति । ननु ‘इति’ इत्यादि शब्दावगमनस्य भावे कय भेदा
वगमोऽन अह—अत्राश्रयानामिति । तस्याम्याद्येति । न होशमने तावन्मास्य

नस्तेऽपि यह्य शब्दा सरूपाश्च । तत्र युक्त बहुवचनमेकशेषश्च ॥ तिङभि-

प्र] धिकरण्याचोख्यातवाच्यभावभेदात्प्रत्ययान्त इति बहुवचनमित्यर्थः । इवशब्दप्रयोग-
मन्त्रेणाऽपि चेवार्थगतिर्भवेति । तदयमर्थः — यादृशान्युष्णमनेव प्रसारणासनानि
तादृशानि देवदत्तादिभिः क्रियन्त इति ॥ 'भवद्विरास्ये' इत्यत्र त्वाश्रयभेदादश्रितभे-
दस्य प्रतिपत्तयान् प्रयोजनाऽभावाद्भावो भेदोपादत्त इत्येकवचनमेव भवति ।
यथा 'तास पलाशेषु बभूव राग' इति । न च सर्वत्राश्रयभेदादश्रितभेदस्य प्रतीतिः ,
'पदान् पचती'त्यादौ पाठस्याऽभिस्यस्यैवाऽवगमात् ॥ केचित्तूष्णासिका आस्यन्त इति
कर्मणि लभारमिच्छन्ति उष्णासिकाभक्षणस्य भावस्य कर्मत्वात् । यथा 'गोदोहः
सुष्यते' इति । एव ॥ विवक्षान्तरे भवत्येवेति भाष्यकारेण भावेऽपि लविधाने बहु-
वचनमुपपादितम् ॥ तेऽपि यह्य इति । भिन्नरागत्यादेवेति भावः ॥ तत्र युक्त-
मिति । शास्त्रैर्गोदोहे सत्येकस्याऽनेकार्थाभिप्रायित्वादनन्तरेण वैकटोपारम्भ सरू-

उ] सम्भवः, तत्प्रतिपादने षप्रत्ययेत्यर्थः । 'तत्सामानाधिकरण्याच्च' इति पाठेऽप्यमेवार्थः ।
उपमानोपमेययोः सामानाधिकरण्यादित्यर्थः । ननु साम्यवाचरेवायमानात्यर्थं तत्र
तीतिरत आह—इवेति । 'परत्र परस्मिन् प्रयुक्त' इति न्यायादिति भावः । प्रयोज-
नाऽभावादिति । प्रवृत्तेषु साम्यप्रतीत्युपपादनमेव प्रयोजनमिति भावः । यथेति ।
पलाशरूपाध्याऽनेरत्येऽपि 'राग' इत्येकवचनमेवेति भावः । वस्तुतस्तत्रैकजातीय-
रागप्रतिपादनार्थेन रचनमिति बोध्यम् । विद्याश्रयभेदादश्रितभेदप्रतीतेरसार्वत्रिक-
त्वादपि न सा भावाऽऽख्याते द्विवचनादिनियामिरेत्याह—न चेति । एवशासिका इत्यादि-
क्रियाविशेषणप्रथमान्तः । तिलधिरारस्थष्वुल स्त्रीत्वस्य सत्येन 'सामान्ये नपुंसक'-
मित्यस्याऽप्रवृत्त्या न स्त्रीत्वम् । उपमानोष्णसनाऽभिस्यान्यासनानांति बोधः । बहु-
त्वाऽवधारणार्थं नैकवचनमिति बोध्यम् । कर्मणीति । अत्र पक्षे आख्याताऽप्य-
याऽऽमादेः परिच्छेदकत्वनिरूपके आगनादौ वृत्तिः । परिच्छेदकत्वरूपपक्षप्र-
त्ययान्तत्वम्, दृष्टान्ते व्याप्त्याध्यादिव । परिच्छेदकत्वञ्च सादृश्येन । नाऽयं
भाष्यार्थः इत्याह—एवञ्चि वति । विवक्षान्तरे—आसेः परिच्छेदकत्वार्थरूपविरक्षा-
विशेषः । 'भावेऽपि लविधाने यदुपपादितं बहुवचनं भाष्यकारेण तद्योपपादित-
स्या'दिति शेषः । एवञ्च यथा पाठप्रसारणभिसमीक्ष्य पाठावित्थादि द्विवचनायेव
मासनप्रसारणभिसमीक्ष्याऽऽस्यन्त इत्यादि भावे बहुवचनमिति भाष्यार्थः । आख्यात-
वाच्येऽसत्त्वं लिङ्गसारकाऽनन्वयितमेव बोध्यम् । भिन्नरागत्यादिति । भिन्न-
कार्थवाच्यत्वादित्यर्थः । नन्वेकशेषमात्रेणाऽविद्यमानाऽनेकार्थाऽभिधानशक्ति-
कथमन आह—अन्तरेण चेति । तिङभिहिते चापीत्यादि भाष्ये । तिङ्प्रत्ययार्थे भावे

हिने चापि तदा भावेऽप्याख्यादेकशेषो न भवति—आसि, आम्पते, आम्पि
प्यते इति ॥ अस्ति खल्वपि विशेष कृदभिहितस्य भावस्य तिङभिहितस्य
च । कृदभिहितो भावो द्रव्यरुद्धवति ॥ किमिदं 'द्रव्यर'दिति ? ॥ द्रव्य क्रियाया
समवाय गच्छति ॥ क समवाय गच्छति ? ॥ द्रव्य क्रियाभिनिर्गुत्तौ साधन-
त्वमुपैति । तद्व्याप्त्य भावस्य कृदभिहितस्य भवति—'पाशे वर्तत' इति ।
क्रियावन्न भवति ॥ किमिदं क्रियावदिति ? ॥ क्रिया क्रियया समवाय न
गच्छति—पचति पठन्तीति । तद्व्याप्त्य कृदभिहितस्य न भवति—'पाशे वर्तत'
इति ॥ अस्ति खल्वपि विशेष—कृदभिहितस्य भावस्य, तिङभिहितस्य च ।

अ] शाश्वमेकस्यैव स्वभावोऽनेकार्थत्वादिनि भाव । तिङभिहित इति । ननु क
निटन्तमनेरकालभावप्रत्ययाने समर्थं किञ्चिदस्तीति भिन्नशालामनत्रियाप्रत्यायनाय
भिन्ना एव शब्दा अनुव्यन्त इति भाव ॥ द्रव्यवदिति । द्रव्यत्वेन प्रगिद्धो यो
घगदिमन्तद्वय भावो भवति, लिङ्गकृतामात्रनमन्व्यप्रतिपत्त्या । तत्र 'वस्तुप-
त्तुष्य यत्रे'ति द्रव्यलक्षणयोगोऽपि प्रगिज्यप्रगिज्यपेक्ष उपमानोपमेयभाव ॥

क्रिया क्रिययेति । ननु 'भवति पचति' 'पठन् मृगो धारती'ति कर्तृकर्मभावेन
क्रिया क्रियया मवध्यन एव । एव तर्हि करणादिरूपेण समवाय न गच्छतीति विव
क्षितम् ॥ ननु साध्यान् क्रियाया कथं क्रियान्तरं प्रति कर्मकर्तृभावः ? । विषय-
भेददेवस्याप्यर्थस्य साध्यमात्रनभासमन्वयमभावादशेष ॥ तदुक्त हरिणा—'तत्र
य प्रति साध्यवमभिद्धा त प्रति क्रिया । सिद्धास्तु यस्मिन् साध्यव न तमेव
पुन प्रति ॥ 'मृगो धारति पश्येति साध्यसाधवरूपता । यथा विषयभेदेन
सरणस्यानरघने' ॥ इति । तत्र कर्तृकर्मन्वमास्यानवात्तस्य भावस्य न विद्वद्म् ।

उ] नपान्वर्त्तन कालभेदेन भद्रप्याख्यादेकशेषाऽभावेन न बहुवचनादीत्यर्थः । तदे-
वोरपादयति—न ह्येकमिति । इत परभिन्नपदवाक्यगाधनादिहृतभेदेन भेदावगम
कृदन्तेऽस्मिन्, न निवन्ते इत्यत्र बीजभूततयावैयर्थ्यमाह—अस्ति खल्वपि भाष्ये ।
ननु लिङ्गकृतामन्वयित्वेनैव द्रव्यत्वमिति वनिरनुपपन्नोऽन आह—नन्वेति । भाष्ये
क्रिया समवायमिति । क्रियानिरूपितकर्मादिमज्ञानमानाविस्मरणशक्तिभि सम्बन्ध
गच्छतीत्यर्थः । द्रव्य क्रियाभिनिर्गुत्तौ साधनत्वमित्यस्य कारकशक्तिस्त्वमि-
त्यर्थः । करणादिरूपेणेति । कृदन्ते 'पाशेन बंधन'मित्यादौ तथान्वयादिनि भाव ।
ननु साध्यत्वादिति । यमिदन्त जनक्याऽमम्भवादिनि भाव । सिद्धा न्विति ।
यज्ञिरूपित सिद्धान्त तमेव प्रति पुन साध्यत्व नैत्यन्वयः । एवयाऽन्यनिरूपितसिद्ध-
त्वेऽप्यन्यनिरूपित साध्यत्व सम्भवत्येवेति भाव । तथा विषयेति । तथा सति

तिष्ठभिहितेन भावेन कालपुरषोपग्रहा अभिव्यज्यन्ते, कृदभिहितेन पुनर्न व्यज्यन्ते ॥ अरित सख्यपि विशेष — कृदभिहितस्य भावस्य, तिष्ठभिहितस्य च—तिष्ठभिहितो भावः कर्त्रा संप्रयुज्यते, कृदभिहितः पुनर्न संप्रयुज्यते । यावता किञ्चिच्च सामान्य कश्चिच्च विशेषो युक्तं यद्यमपि विशेषः स्यात्—

प्र] तथा हि—भवति क्रियापेशमेव तस्य कर्तृत्वम् । सर्वार्थं स्वेन रूपेण भवतीति भवने कर्तृत्वमुपपन्नम् । एव कर्मापि क्रियाफलत्वात् प्रधानमिति कर्मधनपि तस्योपपद्यते । करणावादीनि तु सर्वात्मना गुणभावमन्तरेण नोपपद्यन्त इति प्रधान्येनाऽऽत्यन्तविरोधात् तस्य नोपपद्यन्ते ॥ कालेति । पुरषशब्देन तदर्थं, प्रैत्यङ्पराम्भा बधोच्यते । उपग्रह — अनेकप्रकार स्वार्थपरार्थत्वादिक ॥ कृदभिहित इति । ननु कृदभिहितस्यापि भावस्य भवति कर्त्रा योगः, यथा 'प्राज्ञानां प्रादुर्भाव' इति ॥ तत्राहुः — एरुपदवाच्येन कर्त्रा न युज्यते, यथा पचतीति कर्ता वाच्यो, नैव पाक इति । शुद्धस्यैव भावस्य प्रत्यायनात् । अथ वा घनादिभिः सिद्धरूपता भावस्या-

उ] विषयभेदेनैव । क्रियाफलत्वादिति । अर्थ आगच्छा तद्वत्त्वादित्यर्थः । तस्य आख्यातवाच्यभावस्याऽन्वयस्त्वीरदो विषयेऽन्यतराऽऽराह्यैव, 'ज्योतिष्टोमेन यजेते'त्यादी करणवेनाऽन्वयमस्तेऽपि स्वपठितपदाऽवाच्यक्रियायां तत्त्वाऽभाव एवेति बोध्यम् । गुणभावमिति । इदं चिन्त्य, कर्मण क्रियाफलप्रयत्नादिव कर्तुं क्रियाप्रयत्नादिव च प्राधान्यवत् करणस्यापि स्वव्यापाराऽन्वयवधानेन फलदोषादकनयाऽन्यतराऽपेक्षया प्राधान्यमस्त्येव । न हि कर्तृकर्मणो प्राधान्यमेवाभ्यधीयं नेतरस्येदमिन्त्यत्र मानमिति । तस्मात्त्वभावत एव तदन्वयाऽभाव इति बोध्यम् । एव करणत्वोद्देश्यत्वावधित्वैरन्वयित्वेन कृदभिहितो भावो द्रव्यधर्मैव, तिष्ठभिहितस्तु तद्विरुद्ध एवेति बोध्यम् । अस्त्यैवार्थस्य साधकं वैयर्थ्यान्तरं दस्ययति—कालपुरषेत्यादि । असत्त्वभूताया एवैतत्सम्भव इति भावः । अन्यवस्तुत्तमे, परान्तं मध्यमे । प्रयत्न—स्वगतत्वं, परान्तं—नयोध्यगतत्वम् । युग्मद्वयस्मिन्निरेवेणपि मध्यमोत्तमाभ्यां तद्विषयः । स्वार्थत्वपरार्थत्वादिकमपि बोधविषय इति भावः । माथ्ये—कर्त्रा सम्प्रयुज्यत इति । तिष्ठन्तवाच्यो भावो नियमेन कर्त्रावाप्तुः, कृदुपात्तस्तु न तथा । न हि 'पाको' 'राग' इत्युक्ते 'कस्ये'ति नियमेन कर्त्राग्राह्य दृश्यते । नाऽपि तस्य नियमेन प्रयोगो दृश्यते । इदमेव ध्वनयितुं 'सम्' 'प्रे'त्युपसर्गद्वयोपादानमित्यर्थो मम भाति । यतश्च क्रियाव सामान्यमुभयत्राऽपि, साध्यत्वसिद्धत्वजन्य पूरार्थो विशेषो दृश्यते तथाऽयमपि । यत्तिर्ज्यम्य भावस्य लिङ्गवाचसाधनरूपसहस्राद्ययोग्यता, कृदर्थस्य तु तशोग्यतेति भाव्यार्थः । ग्राह्यणानामिति—कर्तारि पृथी । एकपदेति ।

१ 'ग्रहा व्यज्यन्ते' । २ 'अन्यत्राऽपरभाव' । ३ 'एवय' ।

लिङ्गकृतं सङ्ग्राहकं नश्चेति ॥ इदं विचार्यते—भावकर्मकर्तारं सार्वधानुकार्या
वा स्युः प्रिकरणायां वेति ? ॥ कथं च सार्वधानुकार्या स्युः कथं वा विकर
णार्या ? ॥ 'भावकर्मवाचिनि सार्वधानुके यम्भवति, कर्तृवाचिनि सार्वधानुके
शम्भवतीति सार्वधानुकार्या ।' भावकर्मणोर्व्यम्भवति सार्वधानुके 'कर्तरि
शम्भवति सार्वधानुक' इति प्रिकरणायां ॥ कश्चात्र विशेष ? ॥ ८ ॥ भाव
कर्मकर्तारं सार्वधानुकार्याय देहद्विवत्पुनियमानुपपत्तिरतदर्थवान् ॥ १० ॥ भावकर्म
कर्तारं सार्वधानुकार्याय देहद्विवद्विषयु नियमस्यानुपपत्तिः ॥ किं कारणम् ? ॥
'अतदर्थवान्' ॥ नहि तदानीमेकग्रहय एव विभक्त्यया ॥ किं तर्हि ? ॥

प्र] मिरीपन इति तन् स्पेण कर्त्रायोगाऽमान । धातुस्य प्रतिपादयता तु मायनता कर्त्रा
प्रागो भवति ॥ अयस्योपलक्षणमात्रेण मार कर्त्रा युयन इत्यु 'पाचक' इति निष्पु
तु पचनीति मायमानतया प्राग्व्येन । तत्र कृत्स्नं प्राग्व्यन कर्त्रा योगो नान्नीत्य
यमनार्य ॥ इदं विचार्यत इति । विचरति नाना गच्छति यद्वन्तु तद्विचार्यते
नानान्व नीयन इत्यर्थः । एतान्वयन्यतिरेकाधया शास्त्रीया पञ्चदशरात्ममावातो
द्वारिस्यर्थवताः । तौ चाऽन्वयव्यतिरेकावेकतरस्यापि न व्यतिष्ठते । सार्वधानुकर्म-
न्तरेणऽपि कर्त्राद्यवगमान् । यथा गच्छ ग्रामम्, अगच्छ भवता, अकारि कट इति ।
तथा विस्तरणाऽभावेऽपि कर्त्राद्यवगतिरस्ति—'लविशीष्ट क्षेत्र'मिति । उभयाभावेऽप्यस्ति—
'अनागमर्त्त'मिति ॥ अचित्तुभगमनिर्गो कर्त्राद्यवगति—पचति पच्यते इति । तत्र
निश्चयाऽभाराद्विचार क्रियते—च पक्ष आधीयमाण शास्त्रं न विरुद्धमिति ॥

एकद्विवद्विधितिः । 'एक' इत्येकवचन नार्थान्तरे' इति यो नियमः स नोपपद्यते,
कर्त्रादीनामपि तदर्थत्वादित्यर्थः । अतदर्थत्वादिति । सामर्थ्यादनावधारणमाधी-

ड] इयं व्याख्या भाष्याऽननुगुणा, 'पाचक' इति कृदन्ते तस्यापि मर्यादा । न च
तत्र न कृदभिहितो भव, पचनीयतापि न निवमिहितो मार इति तुल्यम् ।

उपलक्षणभावेनेति । विशेषणत्वेनेत्यर्थः । अत्रापि पक्षे मायस्वरमधिन्यात्वं,
पासादिशब्दोपक्रमेणैव मायस्य प्रजन । भावे—सार्वधानुकार्या इत्यत्र सार्वधानुक-
पद निष्पुपन्नम् । नानाप्रतीतिर्नो चीनमाह—इहंति । शास्त्रीयाऽर्थवत्ता पञ्चा-
ययवानामावातोर्द्वारिरी अन्वयव्यतिरेकाधयस्यन्वयः । आवाप—प्रवेश । द्वार—
धननयनान्तरा । अत एव भाष्यकारः शास्त्रमेव पक्षद्वयसाधनं चेन्नोपन्यसिष्यति ।
सार्वधानुकमिति । इदं निष्पन्नम् । अत एवाऽप्ये 'शब्दे'त्युदाहरणं सङ्गच्छते ।
एकद्वीति । 'द्यौक्यो'रस्यादिमूलेष्वित्यर्थः । ननु 'अतदर्थत्वा'दित्यस्य तदर्थत्वाऽ
भावादित्यस्य न युक्तं, एकत्वावर्धनस्य मर्यादेत्यत्र आह—सामर्थ्यादिति ।

१ इदं विचार्यते । २ 'नदीदानी' । ३ 'पाक' । ४ 'द्वारिका' ।

भावकर्मकर्ताऽपि ॥ सन्तु तर्हि विकरणार्था ॥२॥ विकरणार्था इति चेत्
 कृताऽभिहिते विकरणाऽभावः ॥२॥ विकरणार्था इति चेत्कृताऽभिहिते विकरणो
 न प्राप्नोति-धारय पारय इति ॥ किमुच्यते 'कृताऽभिहित' इति, न हेना-
 प्यभिधानं भवति ? ॥ न शक्यं हेनाऽभिधानमाधयितुम् । पक्षान्तरमिदमा-
 मिथत 'भायस्मकतां सार्वधातुकार्थां वा स्युर्विकरणार्थां वे'ति, यदि च
 हेनाऽप्यभिधानं स्यात्तदे पक्षान्तरं स्यात् ॥ कथमशक्यं यदा भवानेवेह-
 छ कर्मणि च भावे चाऽऽकर्मकेभ्य' इति ॥ एव वक्ष्यामि 'ल' कर्मणो भावा-
 चाऽकर्मकेभ्य' इति ॥ यस्मिंस्तर्हि छे विकरणा न श्रूयन्ते कस्तत्र भायस्म-
 कर्तृनभिधास्यति ? ॥ क च न श्रूयन्ते ? ॥ य एते लुग्विकरणां शुविकर-

म] ये न तान्येवैकत्वादीन्यर्थः । अपि तु कर्त्रादयोऽपीत्यर्थः । कृताऽभिहित इति ।
 कचिदेव कृति विकरणो विधीयते न सर्वत्रेति कृत एव 'कर्तरे कृ'दिति कर्तायो नि
 दिश्यते, तेनैव च कर्तुंरुक्तत्वात्तदभिधायी विकरणो न प्राप्नोति । तत्र 'धारय' इत्या
 दावनिति शपि गुणो न स्यात् । न हेनापीति । 'ल' कर्मणि चे'ति वचनाद्वादेशरपि
 कर्त्रादेरभिधानमिति तत्रापि विकरणाऽप्राप्तिः किं न चोच्यते इत्यर्थः । ततो 'ल' कर्म-
 णी'ति वचनात्कर्त्रादीनां विकरणार्थत्वं नैव सम्भवतीत्युक्तं भवति । एव वक्ष्यामीति ।
 व्याख्यास्यामीत्यर्थः । छ कर्मणीति । कर्मणि वर्तमानाद्विकरणादिति व्याख्या-
 स्यत इत्यर्थः । तत्र कर्माभिधानी विकरण 'कर्म'शब्देन भाष्य उक्तं । ननु सार्वधा-
 तुकनिमित्तो विकरणो न तु विकरणनिमित्तो लृगार, तत्कथमेव व्याख्यायते ॥ एव

उ] न तान्येवेति । न तानि एवाऽर्थो यस्येति विग्रह इत्यर्थः । तत्पदार्थमाह-पूर वा-
 दीनीति । तन्मात्रार्थत्वाऽभावादित्यर्थ इति तात्पर्यम् । ननु विकरणानां तदर्थान्ये
 'कृताऽभिहित' इत्यनुपपन्नमन आह-कचिदेवेति । एवम सर्वत्र विकरणाऽभावात्
 कृता तेषु शक्तिरूपनाऽऽवश्यकीनि भावः । विकरणार्थत्वपक्षे शङ्कते भाष्ये-किमु-
 प्यते कृतेत्यादिना । इतर आह-न शक्यमिति । तत्र तदुक्तदूषणे 'कृते'त्युक्तम्,
 'अभिहिते' इत्येव युक्तमित्याह-पक्षान्तरमिति । यदि चेति । यदि हेनाऽभि-
 धानं स्यात्तदप्यक्षान्तरं स्यादित्यर्थः । कथमिति । पक्षान्तरत्वाऽसम्भवेऽपि हेनाऽ-
 भिधानमाश्रयितुं कथमशक्यमित्यर्थः । तदाध्ययनस्य शक्यत्वमुपपादयति-यदा
 भवानेवेति । तथाचछे-ततो छ इति । अत एव लिगादिषु कर्त्राश्रयावगति
 रिति बोध्यम् । इतरोऽशक्यत्वमुपपादयति-एव वक्ष्यामीत्यादिना । 'ल' कर्मणो
 इति न्यासे गौरवं, सूत्रभेदश्च स्यादत आह-व्याख्यास्यामीति ।

उच्छेऽर्थे भाष्यं योजयति-तत्र कर्मणि । कृते लृकारे इति । 'वर्तमाने ल'डि-

कृत्वंकपक्षीभूतमेवेद भवति—‘सार्वधातुकार्थो एवे’ति ॥ ननु चोक्त ‘माय-
कर्मकर्तार सार्वधातुकार्थो इति चेदेकद्विबहुषु नियमानुपपत्तिरतदर्थत्वा’दि-
ति ? ॥ नैव दोषः । ॥२॥ सुपा कर्त्तादयोऽप्यर्था सह्या चैव तथा तिङाम् ॥३॥
सुपा तिङा च सह्या चैवार्थः, कर्मादयश्च ॥४॥ प्रसिद्धो नियमस्तत्र ॥५॥
प्रसिद्धस्तत्र नियमः । ॥६॥नियमः प्रवृत्तेषु वै ॥७॥ अथ वा प्रवृत्तानर्थान-
पेक्ष्य नियमः ॥ के च प्रवृत्ताः ? ॥ एकत्वादयः । ‘एकस्मिन्नेवैववचन, न द्वयोर्न
बहुषु’ । ‘द्वयोरेव द्विवचन, नैकस्मिन् बहुषु’ । ‘बहुष्वेव बहुवचन, नैकस्मिन्
द्वयो’रिति ॥ ॥८॥ भावकर्मणोर्यग्विधाने कर्मकर्तृयुपसङ्गानम् ॥९॥ भावकर्मणो

प्र] भेदो युक्तः । एकस्मिन् पदे विरुद्धार्थयोर्विकरणसार्वधातुकार्थोर्विशिष्टार्थप्रतिपादने
साहायकाऽभावात्परस्परानुपकारादप्रयोग एव स्यात् । तथा हि—‘पचनी’ नि क्रियाविशि-
ष्ट कर्त्ताऽभिधीयते । ‘पच्यते’ इति क्रियाविशिष्ट कर्म । न त्वेवेन साधनद्वय क्रिया
विशिष्ट प्रतिपादयेतु शक्यते । एकपक्षीभूतमिति । एक एव पक्ष—सार्वधातुका-
र्था कर्मादय इत्यर्थः । पूर्वभेदाऽपेक्षया चिन्त्यनियमनिर्देशः । प्रसिद्धो नियम इति ।
अर्थनियम इत्यर्थः । कर्माद्यर्थान्तरनिर्देशात् प्रत्ययनियमः प्रमाणसिद्धः । तत्रै-
व एव एववचनमेवेत्येवमेकत्वादिरथा नियम्यते न तु प्रत्यय इति तस्याऽर्थान्तर-
मपि कर्मादि न विरुध्यते । अथ वेति । कर्माद्यर्थविधानसामर्थ्यात्तुल्यवानीयसङ्ख्या-
पेक्ष एव नियम इत्यर्थः । कर्मरुतरीति । ‘वर्मव’दित्यनिर्देशेन स्वाध्यास्य कार्यस्या-

उ] अधम्भार—‘पच’क्रियादीं ‘प्रत्ययार्थं प्रधान’मित्युत्सर्गरीत्या द्वयोरपि प्रत्य-
यार्थयोः प्राधान्ये एकत्र विशेषणतयाऽन्विनप्रवृत्तेरपरत्र विशेषणतया सवन्धो व्युत्प-
त्तिविरुद्धः, तदर्थ्याऽनाल्लिङ्गितप्रत्ययार्थमानमप्युत्पत्त्युत्पत्तिविरुद्धमित्ययपक्षोऽसङ्गत इति
भार । विशिष्टार्थप्रतिपादने साहाय्यकाऽभावादिति । ‘प्रवृत्ते’रिति शेषः । पर-
स्परंति । प्रवृत्तिप्रत्यययोरित्यर्थः । पचतीति । आख्याते कारकविशिष्टक्रियाप्राधान्यादिद-
चिन्त्यम् । आप्यन्तु ‘पचन्’ ‘पच्यमान’ इत्याद्यभिप्रायकतया नेयम् । वैयाट ‘पचती’-
स्यापि ‘पच’क्रियादेरुपलक्षणं वा । ‘सहायीभाव’ इत्यत्र त्विस्तुल्यत्र तस्या-
समहायत्वदुपपन्नः । वेचितु—‘क्रियाविशिष्ट’ इत्यस्य क्रियापदित इत्यर्थः । कर्तृविशेष-
णिका कर्मविशेषणिका चेति यावत् । एवेन चोभयविशेषणिका नित्या न प्रतिपाद-
यितुं शक्येति भाष्यार्थमाहुः । तच्चिन्त्यम् । न त्वेवेनेति । धातुनेत्यर्थः । अत्र
वेचितु—सुपामिव त्रिणामपि कर्त्तादिशोतकत्वमेव, भाष्यमत्राऽपि सुयोजमेवत्याहुः ।
निरूपितवैतद्विस्तरेण मञ्जूषायामारुप्यातवादे । भाष्ये—प्रसिद्धो नियमस्तत्रेति ।
तत्र—अर्थविषये । यत्र सुपां तिङाभ्याऽर्थद्वय दृश्यतेऽतः प्रत्ययनियमाऽमम्भवा-

यंगिधाने कर्मकर्तृयुग्मद्वयान् कर्तव्यम् । पच्यते ओदनं स्वयमेव । पच्यते
विद्या स्वयमेव ॥ किं पुनः कारणं न मिध्यति ? ॥३॥ विप्रतिपेक्षादि
शपो बलीयस्त्वम् ॥३॥ विप्रतिपेक्षादि शपो बलीयस्त्वम् प्राप्नोति । शपोऽव-
काश - पचति पठति । यकोऽवकाश - पच्यते ओदनो देवदत्तेन, पच्यते विद्या
देवदत्तेनेति । इहोभयं प्राप्नोति-पच्यते ओदनं स्वयमेव, पठ्यते विद्या स्व-
यमेवेति । परस्वाच्छयप्राप्नोति ॥३॥ योगविभागानिर्द्धम् ॥३॥ योगविभागं करिष्यते-
'विण्मावकर्मणो' । [तर्हि] 'सर्वधातुके यक्' । सर्वधातुके यामावकर्मणो ।
नत 'कर्तरि' । कर्तरि च यामवति भावकर्मणो ॥ यथैव तर्हि कर्मणि कर्तरि
यामवयेव भावे कर्तरि प्राप्नोति । 'एति जीवन्मानन्दो नरं उपशान्तोऽपि' ।
'नास्य किं चिद्व्रजति रोगं ईति' ॥ द्वितीयो योगविभागं करिष्यते । 'विण्मावे' ।
नत 'कर्मणि' । कर्मणि च यिण्भवतीति । तत - 'सर्वधातुके यक्' । सर्व
धातुके यामवति भावे च कर्मणि च ॥ तत 'कर्तरि' । कर्तरि च यामवति ।
'कर्मणी'त्यनुवर्तते, 'भाव' इति निवृत्तम् । तत - 'शप्' । शप् च भवति ।
'कर्तरी'त्येव । 'कर्मणी'त्यपि निवृत्तम् । एवमप्युपमद्वयान् कर्तव्यम् ।
[॥३॥ विप्रतिपेक्षादि श्यनो बलीयस्त्वम् ॥३॥ विप्रतिपेक्षादि श्यनो बलीयस्त्व
प्राप्नोति । श्यनोऽवकाश - दीप्यति मीर्यते'तीति । यकोऽवकाश - पच्यते ओदनो
देवदत्तेन, पठ्यते विद्या देवदत्तेनेति । इहोभयं प्राप्नोति-दीप्यते स्वयमेव,
माप्यते स्वयमेवेति । परस्वाच्छयप्राप्नोति ॥ ननु चैतदपि योगविभागैर्गनैव
मिदम् ॥ न मिध्यति । भगवन्तरा या प्राप्ति सा योगविभागेन शक्या

प्र] उच्चारणाकाराभ्याविकरणप्रती वचनम् । विप्रतिपेक्षादिति । यत् शास्त्रानि दश-
पञ्चदश शपो वयसस्त्वम् । कार्यानिदो तु यक् एव वगीयस्त्वम् । ननु चेति ।

उ] इति भावः । नियम इत्यर्थ इति । प्रत्ययनियम इत्यर्थः । ननु कर्मवद्भावादेव
यक् मिदोऽनं ञ्-कर्मवदिति । स्वाश्रयस्य कार्यम्येति । परत्वेन बन्धन
इत्यर्थः । अनिदेशस्त्वामनेऽदिति शानेन चरित्वा इति भावः । बलीयस्त्वमिति ।
'कर्मवदिति मूलस्य परत्वा'दिति शेषः । वस्तुन कार्यानिदोऽप्यतिदयमान
काराणामुपनिदेशा एव देश इति प्रत्ययलङ्घामुपलक्षणाभावात् समन्वयमेव ।
मध्ये एवमप्युपमद्वयान् कर्तव्यमिति । कर्मकर्तृयुग्मद्वयानमित्यर्थः । [मध्ये]-

१ इदं कर्मिणः । २ इति कविजः । ३ 'योगविभागानिर्द्धमेतद्' इत्येवमप्य
व्याख्या जुगुप्सा स्यात् । ४ 'तत सर्वधातुके यक्' इति कविजः । ५ 'भावेऽपि' ।
६ 'यक्प्रतीति' । ७ इदं कविजः । ८ 'कर्मणी' । ९ इदं वार्तिकं लुप्तं प्रथम् ।
१० इति कविजः । ११ 'म्यदेव' । १२ 'शक्यते निवारयितु' ।

वाधितुम् ॥ कुत ण्तत् ? ॥ 'अनन्तरस्य विधिर्यो भवति प्रतिषेधो वे'ति ॥ परा प्राप्तिरप्रतिषिद्धा तथा प्राप्नोति ॥ ननु चेयं प्राप्तिः परा प्राप्तिं वाधेत ॥ नोत्सहते प्रतिषिद्धा सती वाधितुम् ॥ एवं तर्हि शवादेशाः श्यन्नादयः करिष्यन्ते, शप् च यत्र वाध्यते। तत्र दिवादिभ्यो यन्मिपये शयेव नास्ति कुतः श्यन्नादयः ? ॥ तर्तर्हि शपो ग्रहणं कर्तव्यम् ? ॥ न कर्तव्यम् ॥ प्रकृतमनुवर्तते ॥ यः प्रकृतम् ? ॥ 'वर्तन्ति श'विति ॥ तद्वै प्रथमानिदिष्टं पठानिदिष्टेन चेद्दार्ढ्यं ॥ 'दिवादिभ्यः' इत्येषा पञ्चमी 'श'विति प्रथमायाः पठौ प्रकृतपठिष्यति—'सस्मादित्युत्तरस्ये'ति ॥ प्रत्ययविधिरयं, न च प्रत्ययविधौ पञ्चम्यः प्रकृतिरवा भवन्ति ॥ नाश्व प्रत्ययविधिः, चिहितः प्रत्ययः, प्रकृतधातुपर्यते ॥

अथ धौ—॥*॥ भावरर्मणोरित्यनुवृत्त्यै सिद्धे सत्यनुवृत्तिर्वचो भानाय ॥*॥ इह सार्वधातुके यगित्यन्तरेण भावरर्मणोरित्यनुवृत्तिः सिद्धम् । सोऽयमेवं सिद्धे सति यज्ञायकर्मणोरित्यनुवर्तयति तस्यैतत्प्रयोजनं 'कर्मरतं यपि यग्यथा स्यादिति ॥' ॥ वर्तन्तीति च योगविभागः श्यन् पूर्वविप्रतिषेधाऽवर्चनाय ॥*॥ वर्तन्तीति च योगविभागः कर्तव्यः,—श्यन् पूर्वविप्रतिषेधं मा धोचमिति ॥

अथ वा कर्मयज्ञायवचनसामर्थ्याद्यभविष्यति ॥ अस्यन्यत्कर्मयज्ञायवचने

प्र]गर्वा प्राप्तिर्योगविभागेन वाधिष्यत इति भावः । परा प्राप्तिरिति । परत्याद्वलीयस्त्वादित्यर्थः । ननु चेयमिति । योगविभागप्राप्तिः पूर्वविप्रतिषेधेन वाधिरा भविष्यतीत्यर्थः । नोत्सहते इति । न्यायविप्रतिषेधाध्ययनस्य युक्तत्वादुच्यते योगविभागप्राप्तिरु इत्यर्थः । इहेति । 'सार्वधातुके यम्भरर्ता'ति सामान्योत्तरपि वर्तन्ति शवाद्यपवादविधानाद्भावरर्मणोरेव यम्भविष्यतीति भावरर्मानुवृत्तिरिति यत्र इति कर्मकर्तृयपि यम्भविष्यतीत्यर्थः । अत्रापि व्याख्याने योगविभागं कर्तव्य एवेत्याह—वर्तन्तीति चेति । अन्यथा भावरर्मानुवृत्तिरप्राप्त्यप एतान्तरस्य बाधः स्यात्तु इय-

ड.] परत्याच्छवसिति । श्यन्त्यको स्वरे निरोपः । सर्वा प्राप्तिरिति । बाध्यतामान्यचिन्त्येति भावः । भाये—अप्रतिषिद्धेति । अनाधितेत्यर्थः । नोत्सहते प्रतिषिद्धेति । 'अनन्तरस्ये'ति न्यायेन तद्विषयाधीना कृत्वा सती ता वाधितुं नोत्सहते इत्यर्थः । तद्यत्नादयनि—न्याय्येति । पररिप्रतिषेधेत्यर्थः । पूर्वविप्रतिषेधवदने ॥ मानमिति भावः । ननु कर्तृयपि यज्ञात् बाधः सिद्धमत आह—सार्वधात्विति । भाये—कर्मकर्तृयपीति । 'पच्यते स्वयमेवे'त्यादौ शयादीन् वाधित्वेति भावः । भाये पूर्वविप्रतिषेधं मा धोचमिति । अनेन पूर्वविप्रतिषेधोऽपूर्ववचनसाध्य इति

१ 'श्यन्प्राप्नोति' । २ 'श्यनादयः' । ३ 'अयः' । ४ 'त्यनुवृत्त्यै' । 'त्यनुवृत्तिं विना' ।

५ 'भावरर्मप्रदणमनु' । ६ 'य'गिति वचिष्ठ । ७ इति वचिष्ठ । ८ 'पेपवचनया' ।

प्रयोजनम् ॥ किम् ? ॥ आ मनेपद यथा स्यात् ॥ वचनादा मनेपद भविष्यति ॥
चिन् तर्हि यथा स्यात् ॥ चिन्नापि वचनाद्भवति ॥ चिन्नावस्ताहि यथा
स्यति ? ॥ नैक प्रयोजन योगारम्भ प्रयोजयति । तत्र कर्मवद्भाववचनसामर्थ्या-
द्यभिप्रेत्यति ॥ अथ याऽऽचार्यप्रवृत्तिज्ञापयति—‘भवति कर्मकर्तारि यं गिति, यद्य
‘न तुहस्तुतमा यन्निगा विति यन्निगो प्रतिपेय शास्ति ॥ [सार्वाधातुके भू] ॥

यसोऽनुपसर्गान् ॥ ३१।३२ ॥

अनुपसर्गादिति किमर्थम् ? ॥ आस्यति प्रयस्यति ॥ ॥ अनुपसर्गादिति
शस्यमेकतुम् ॥ ॥ कथमापयति प्रयस्यति [ति] ? ॥ ‘मयमश्ने’येतन्निपमार्थं
भविष्यति—‘सपूर्वादेव यमो नाप्यपूर्वा’दिति ॥ [मयमश्ने] ॥

रुचादिभ्यः श्मम् ॥ ३१।३३ ॥

किमर्थं श्मम् ? ॥ ॥ [श्मम्] सार्वाधातुकार्थम् ॥ ॥ शि-सार्वाधातुक्रमिति
सार्वाधातुक्रमज्ञा, ‘सार्वाधातुक्रमपि’दिति द्वित्व, ‘क्षिति’नि गुणप्रतिपेयो यथा
स्यात्—भिनत्ति छिनत्ति ॥ नैतदस्ति प्रयोजन, सार्वाधातुकार्थं धातुकार्थं रूपोरक्षस्य
गुण उच्यते । यस्माच्च प्रत्ययविधिस्तदादिप्रत्ययेऽङ्गसज भवति । यस्माच्चात्र
प्रत्ययविधिर्न तत्र प्रत्यये परतो, यच्च प्रत्यये परतो न तस्मात्प्रत्ययविधि ॥

इदं तर्हि प्रयोजनम्—‘आर्द्धधातुक्रमज्ञा मा भूदिति ॥ किं च स्यात् ? ॥
बलादिलक्षण इदमन्येन ॥ एतदपि नास्ति प्रयोजन, बलादेरार्द्धधातुकर्

प्र] मदीनाम् । योगविभागन तु तदपि चापन्ना वचनादिति । ‘कर्तारि कर्मव्यतिहारे’
इत्यत्र ‘कर्तारि’ति योगविभागान् । तत्र च कर्मप्रदणुवर्तनादन्तरेण यति इदमा मनेपद
भविष्यतीत्यर्थः । चिन्नाति । निग्रहणानुवर्तमाने पुनर्निग्रहणमधिकविधानार्थ-
मिति कर्मकर्तारिपि चिन्नातिपि चिन्नातिपि । नैकमिति । अन्यथा ‘स्थिति-मीतु’
अन्त्येन ‘कर्मण तु’प्रतिपे कर्तारि’ति वाच्य स्यात् । [सार्वाधातुके]

रुचादि । भिनत्ति । भिदादस्यादमलानिग्रहणे गुणे मा भूदिति द्वित्व
कृत्वा । यमाद्येति । भिदुमच्चादित्यर्थः । तस्यैव रुचदित्यात्, न ॥ तद-

ट] सूचयति । भूय-कर्मवद्भाववचनसामर्थ्यादिति । तन्नामर्थ्यादन्तरस्येति
न्यूनो नाऽऽधीयत । किन्तु चापगानान्यविर्तयति भव । [सार्वाधातुके यद्] ।

यसोऽनु । इदं विरूपेण इति विधायकम् । ‘सपूर्वादेव यम’ इति सौमर्गविषयो
निजम इति भावः । एत एव निजम कथनं स्यादित्यप्यन्तम् । तदाह—
नाप्यपूर्वा’दिति । [यमोऽनुपसर्गान्] ॥

१ ‘कर्मकर्तारि यमवर्तयति’ । २ इदं भव्यमेव न कर्तारिभिरन्यथै ।

३ इदं ह्यन गम्यते । ४ ‘प्रत्यये परतोऽङ्ग’ । ५ ‘स्माच्च प्रत्यय’ ।

स्याऽङ्गस्येदुच्यते । यस्माच्च प्रत्ययविधिस्तदादि प्रत्ययेऽङ्गसत् भवति । यस्माच्चात्र प्रत्ययविधिर्न तत्प्रत्यये परतो, यच्च प्रत्यये परतो, न तस्मात्प्रत्ययविधिः ॥

अत उत्तर पठति—॥४॥ अमि शिक्वरण प्वादिहस्वार्थम् ॥४॥ अमि शिक्वरण त्रियते । [किं प्रयोजनम् ?] 'प्वादिहस्वार्थम्' । प्वादीनां शिति ह्रस्वत्वं यथा स्यात्—पृणति मृणतीति । ॥४॥ न वा धात्वन्वयात् ॥५॥ न वा कर्तव्यम् ॥ किं कारणम् ? ॥ 'धात्वन्वयात्' । धात्वन्तरे पृणिमृणी ॥ यत्तहि न धावन्तर—यत्र भूम्या घृणसे ॥ नैष भ्रम् । अ एतदस्वत्वम् ॥ यदि श्री ह्रस्वाच्च स्वरौ न सिध्यति—घृणसे । 'अदुपदेशाद्भावाद्वाधातुकमनुदात्त भवती'त्येष स्वरौ न प्राप्नोति । तस्माच्छ्रमेण ॥ यदि भ्रम्, 'भसोरलोप' इति लोपः प्राप्नोति । 'उपधाया' इति वर्ततेऽनुपधात्वाच्च भविष्यति ॥

न स कस्य उपधाया इति विज्ञानम् । इह हि दोष स्यात्—भ्रम् अङ्गं—स्वीति । तस्माच्छ्रमेण ह्रस्वत्वम् ॥ [यद्येष] स्वर कथम् ? ॥ ॥४॥ बहुल पित्सार्वाधातुक छन्दसि^१ ॥४॥ सार्वाधातुकस्य बहुल छन्दसि^२ पित्त वक्तव्यम् । पित्तार्वाधिरपि दृश्यते,—अपित्तश्च पित्तम् । पित्तस्तावदपित्त,—मातरं प्रमिणीमि^३ जनयित्रीम् । अपित्त^४ पित्त—गृणोत प्राधान ॥ यत्तहि [भो]^५ ह्रस्वव वक्तव्यम् ? ॥ अत्रह्य छन्दसि ह्रस्वव वक्तव्यम्—'उपगायन्तु मा पश्यो गभिणयो युवतय' इत्येवमर्थम् ॥ विशेषणार्थस्तहि ॥ क्व विशेषणार्थेनार्थः ? ॥

॥] वयवादिशब्दा प्रत्ययविधानम् । पृणतीति । पृ मृ इति श्रयादियु पठितौ, ताभ्या ध्यल्यन भ्रमप्रत्यय । धावन्तरमिति । तादादिरावित्यर्थः । घृणस इति । 'घृ वरणे' इति यथादिस्तस्माद्यत्ययन भ्रम्यासौ । अ इति । छन्दसमिति भावः । भ्रम् इति । 'भ्रातृलोप' इत्यस्याऽमिद्वदनाभादादित्यसिद्धत्वादनास्योपधात्वाऽभावः । प्रमिणीमीति । मीनो 'मीनातेर्निगम' इति ह्रस्वः । मिपोऽपिस्थान्दित्ये

उ] रुधादिभ्य भ्रम् । भाष्ये—आर्द्धधातुकस्याङ्गस्येति । अङ्गमशानिमित्तस्यार्द्धधातु वस्येत्यर्थः । पृष्ठो यथादित्वात्तयो भ्रम् दुर्लभोऽत आह—व्यययेनेति । 'इति यथादि रिति, 'वैशदिक' इति वा पाठः । ननु अत्राग्रे उपपत्त्यं सुप्रभमन आह—असिद्धत्वादिति । भाष्ये—पित्त वक्तव्यमिति । एवम तनाऽनुदात्तच मिद्वनि

१ प्रत्यये परतोऽङ्ग । २ इदं क्वचित् । ३ इदं प्रायिकम् । ४ वक्तव्यम् । ५ 'धावन्तरे' । ६ 'भूम्या' । ७ 'एवैतद्' । ८ 'लोपः प्रमज्जन' । ९ 'न कस्य सु' । १० इति क्वचित् । ११ 'एवैतद्' । १२ 'छन्दसि बहुल' । १३ र्धावाऽपिरव । १४ 'जनयित्री' । १५ 'अपित्तश्च पित्त' । १६ 'विशेषणार्थः' ।

‘भाञ्जलोप’ इति॥ ‘नाञ्जलोप’ इ[तीय]युच्यमाने यज्ञाना यज्ञानामित्यत्रापि प्रमज्येत ॥ दीर्घत्वे कृते न भविष्यति ॥ इदमिह सप्रचार्यं दीर्घत्व कियता नलोप’ इति, किञ्च कर्तव्यम्॥ परत्याञ्जलोप स्यात् । तस्माच्छाकार कर्तव्य ।

अथ त्रिपमौणे शकारे इह कस्माच्च भवति विधाना प्रधानामिति ? ॥
‘हृक्षणप्रतिपदोक्तयो प्रतिपदोक्तम्ये’ति ॥ [रुधादिभ्यश्चम्] ॥

ननादिट्भ्यश्च उ ॥ ३।१।७९ ॥

अथे किमर्थं करोते पृथग्ग्रहणं क्रियते न ‘तनादिभ्य’ इत्येवोच्येन ? ॥
धर्म्यानि ततोऽप्यादिकायाणि मा भूयन्निति ॥ कानि॥ अनुनासिकलोपादीनि ।
दीर्घरन्ध्रं किञ्चुक् ॥ अनुनासिकाऽभावादेवावुनासिकलोपो न भविष्यति ॥
इह तर्हि—तनादिकार्यं मा भूत्तनादिभ्यस्तथासारिति ॥ ननु च भवत्येवाऽत्र
‘ह्रस्वाद्वा’विति ॥ तेनैव यथा स्यादनेन मा भूदिति ॥ कश्चाऽत्र विशेषस्तेन
वा सम्यगेन वा॥ तेन सति सिञ्जोपम्यामिद्वत्वाच्चिष्वद्वाव सिद्धो भवति ।
अनन पुन सति चिण्वद्वावो न स्यात् ॥ अनेनाऽपि सति चिष्वद्वाव
सिद्ध । कथम् ? ॥ विभाषा लुक् । यदा न लुक्दा तेन छोप । तत्र सि

प्र] मर्ताग्रम । पर-रादिनि । यत् सुपि च त् दीर्घत्वं तत् साङ्गानलक्षणपरिभाषा
वशात् प्रवर्तते । यत्वन्यत्रोक्तं ‘नामि दीर्घापरवान् सुपि च नि भवितव्य’मिति
तन्मात्रिषापरिभाषाया धनित्यत्राभ्येति न विरोधः । छक्षणेति । लक्षणिकस्या
ऽनुमीयमानस्याप्रतिपदोक्तस्य तु श्रव्यत्वदिनिभावः । [रुधादिभ्यश्चम्] ॥

तनादि । विभाषा लुगिति । ननु यन नाश्रयि-यायेन ट्ठ ‘ह्रस्वाद्वा’विति
उ] यत् । भनित्यत्राभ्येति । ननु तन्मूर्तिविषय तपरिभाषाया ‘कथय’त्वा
दिनिर्द्धारानि-यवाययन्त्वनाऽऽमिषयेऽपि तत्त्वमाश्रित्य न प्रत्यारमेय इति चेन्न,
नलोपविषयत्वाऽऽवयवधनं परम्य नम्य लोप इत्यवर्तमानित्वात्तस्याऽतरङ्गत्वेन,
‘सुपि चै’त्यस्य परनिमित्ततया बहिरङ्गत्वेन तस्याऽमिद्वत्वात् नलोपप्रमेरित्याश
यात् । भाष्ये—परत्वादिने । अन्तरङ्गत्वस्याऽप्युपगम्यम् । किञ्च ‘सुपि चै’त्यनो
‘मनी’ति नित्य विनेयाऽभावेऽपि साङ्गग्राप्ते सत्त्वात् । ध्वनिनान्येद मायाद’ इति
सूत्रं ‘इका स’तिर्यत्र च भाष्ये इति वदन्ति ॥ [रुधादिभ्यश्चम्] ॥

तनादिट्भ्यश्च । भाष्ये—अनन माभूदिति । अन्यथा तस्यामिद्वत्वादेनेनैव
स्यादिति भावः । ननु येन नति । न च ‘ह्रस्वाद्वा’दित्यस्यामिद्वत्वात्तत् तन

१ ‘नाञ्जलोप’ । २ ‘माण्डपि’ । ३ ‘अये’ति कश्चित् । ४ ‘करोत
पृथग्ग्रहणं तनादिद्वार्याभ्यामर्थं निनि वास्तिकं लुप्तमत्र भवत् । ५ ‘क पुनरत्र’ ।
६ ‘सिद्धाच्चिष्वद्वाव’ । ७ ‘तदा मित्यलोप’ ।

लोपस्याऽपिद्वत्वाच्चिष्वद्भावे सिद्धो भवति ॥

॥३॥ तनादिन्वाङ्मूल सिद्ध मिज्जोपे च न दुष्यति ॥

चिष्वद्भावेऽत्र दोष स्यात्तोऽपि प्रोक्तो विभाषया ॥२॥

धिन्विहृण्योर च ॥ ३।१।८० ॥

कायमकार ध्रुयते १॥ न ह चिच्छ्रुयते, लोपोऽस्य भवत्येतो लोप आर्द्धधातुक इति ॥ यदि न ह चिच्छ्रुयते विमर्धमात्वमुच्यते न लोप एवोच्येत ॥ नैव शक्य, लोपे हि सति गुणः प्रसज्येत । अत्रे पुनः सति अकार-लोपस्य स्थानिवद्भावादुणो न भवति ॥ ननु च लोपेऽपि सति 'न धातु-लोप आर्द्धधातुक' इति प्रतिषेधो भविष्यति ॥ आर्द्धधातुनिमित्ते लोपे स प्रतिषेधो, न चैव आर्द्धधातुनिमित्तो लोपः । अपि च प्रत्यारयायते स योग । तस्मिन्प्रचारायते गुण म्यादेव । तस्मादत्र वक्तव्यम् ॥

अथ किमर्थं नुर्मनुष्ययो[धिन्विहृण्यो]र्ग्रहणं विन्यते न 'धिविहृण्यो'रित्येवोच्येत १॥ 'धिपिहृण्यो'रित्युत्पद्यमानेऽत्र हृतेऽनिष्टे देवे नुम् प्रमज्येत ॥ इदमिह सम्प्रधार्यमन्त्रं क्रियेतां नुमिति, किमत्र कर्तव्यम् १ ॥ परत्याहुनागमः ॥ अन्तरङ्गमन्त्रम् ॥ काऽन्तरङ्गता १ ॥ प्रत्ययोत्पत्तिसनियोगेनाऽप्यनुपपत्तेः ।

प्र] लोपो बाध्यत इति कथं तुगभावपक्षे लोप स्यात् । नैव दोष । यत्र पक्षे हृत् प्रवर्तते तत्राऽमौ लोपस्य बाधको न त्वप्रवर्तमान । [तनादिहृण्य उ] ।

धिन्वि । आर्द्धधातुनिमित्त इति । 'धातुलोप' इति बहुव्रीह्याध्वनादिनिभाव । न चैव इति । तस्ययोगशिट्त्वादिमित्तनिमित्तभावाऽप्येतत् । अन्ये हृत्-

उ.] येननाप्राप्तिन्यायः, तनादिपठस्तु निरूपणं स्यात् । विरल्योऽपि तनादेशं चरितार्थ इति वाच्यम्, असिद्धत्वेऽपि यदीदं न स्यात्तदा स्यादेव 'रस्यादरादित्यस्य प्राप्ति'-रित्याशयात् । यदुन्मर्गप्रवृत्तौ विरल्यवैरम्यं स उत्तमोऽपवादोऽभावपक्षेऽपि न प्रवर्तते एवेत्युत्तराशयः । भावे-सोऽपि प्रोक्त इति । हृत्, चिष्वद्भावमेत्यर्थः । एवञ्च मूर्ते हृत्प्रत्ययप्रत्याख्यानम् । एतेन हृत्प्रत्यय गणकारोऽनित्यत्वशपनार्थम्, तेन 'न विध्वने दित्वादितिदिरित्यपास्तम् । 'न विध्वने'दित्याशयाच्चेव ॥

धिन्विहृण्यो[भावे]-ननु च लोपे सति न धात्वितिगमुचरपरिचये एवगम-भिध्वादनस्वाऽपरसमभिव्याहृतार्थाऽर्धान्वयप्रतीतेरनुनयमिदमत्र 'द्विर्वचनेऽची'ति च तद्भावभाविनाभावेणाऽऽर्द्धधातुनिमित्तो लोपः । तद्भावभाविना च समकाले-

- १ 'वो वा भविष्यति' । २ 'भावे न दो' । ३ 'भविष्यत्यतो' । ४ 'मय-मुच्य' । ५ 'इत्येवो' । ६ 'भविष्यति' । ७ 'रात्रपि स योग' । ८ 'पचयोर्ग्रहण' । ९ 'इदं वक्ष्ये' । १० 'श्रीतीत्यु' । ११ 'नुमन्मन्त्रमन्त्रनिमित्त' । १२ 'भावाऽभावः' ।

उपरे प्रयये प्रवृत्तिप्रयथावाधियाऽहस्य नुमागम ॥ नुमप्यतरह ॥

कथम् ? ॥ वक्ष्ययत् 'तुम्बिघानुपन्निवद्वचन प्रत्ययविध्यर्थ मिति। उभ
यान्तरद्वया परधानुमागम । तस्माद्विविक्त्योरिति वक्तव्यम् ॥ [चिन्विहृ] ।

हृल श्च शान्तो ॥ ३११/३ ॥

किमर्थं दृष्टम् ? ॥ 'क्षिप्यार्धघनुक मिति स्यात्तुकादनुपन्निवद्वचन, स्यात्तुका
नुकमपि त्रिति त्रित्व, द्वितीति द्वैतिपदोऽयथा स्यात्तुकाण पुषाणति । भन उत्तर
पठति ॥ ४ ॥ आचकारस्य निःकरणन्यस्य स्यात्तुकादनुपन्निवद्वचन ॥ ५ ॥ क्षिप्यार्धस्य
क्षिप्यार्धमनधकम् ॥ किं कारणम् ? ॥ 'स्यान्निवद्वचन' । क्षिप्यार्धमादृश
स्यान्निवद्वचनपि उद्भविव्यति ॥ ६ ॥ अथवन्तु हापक मावन्तुकादनुपन्निवद्वचन
निवत्त्वम् ॥ ७ ॥ अथवन्तु आचकारस्य निःकरणम् ॥ कोऽर्थः ? ॥ 'नापका
धम्' ॥ किं चोच्य ? ॥ एतन्नापकस्याचार्यः 'सावन्तुकादनुपन्निवद्वचन न
स्यान्निवद्वचन' इति ॥ किमर्थस्य ज्ञापन प्रयत्नम् ॥ ८ ॥ प्रयत्नन हितान्तो
रावत्त्वम् ॥ ९ ॥ [प्रयत्नन हितान्तोरावत्त्वम्] ॥ इ पित्व न प्रतिपत्त्य, पितो
अमादृश स्यान्निवद्वचनपि स्यात् ॥ सावन्तुकादनुपन्निवद्वचन न स्यान्निवद्वच
वन्तीति नयः पिद्विव्यति । मातृ च हकारा नाचार्यो भवति । पितोऽय
मादृश स्यान्निवद्वचनपि स्यात् ॥ सावन्तुकादनुपन्निवद्वचन न स्यान्निवद्वचवन्ता
ति नऽन पिद्विव्यति ॥ १० ॥ तत्रादिषु चाऽस्तिर्वम् ॥ ११ ॥ तत्रादिषु चाऽस्तिर्वम् प्रयो
वत्त्वम् । [तत्रादिषु चाऽस्तिर्वम् प्रयत्नम्] । ग्राह्य मावन्तुकादनुपन्निवद्वचन
प्र] इति । अकारपर स्यादित्यर्थः । उपरे प्रयये इति । नुमन्तुकादनुपन्निवद्वचन
दिन मातृ । [चिन्विहृ] च ॥

हृल श्च शान्तो । तत्रादिष्विति । 'तत्रादिष्विति' इति श्रुतेन उक्तमात्रे न

उ] पतावन्त्यन्त्यनिरूप्यन्त्या मातृयादिना सह प्रयत्नार्थत्वं भाव ।
सद्योगेति ननु तावन्निवद्वचन परानामन्ताऽस्मात्पि कथं न भिन्नाऽभाव माना
ऽभाव । 'तत्रादिष्विति' इति वदन्त्या चावन्तुकादनुपन्निवद्वचन तत्रादिष्विति नान्यत्रैव
निमित्तवन्ति तान्वद्वचन चत्त पूर्वकान्तिबुद्ध्या विपर्ययस्य निमित्त
त्वन्ति ॥ मातृ-अपि च प्रयत्नार्थत्वं इति । अनन्त सूरमनाऽन तत्रा
प्रयत्नान्तिमित्वा प्रयत्नान्तिमित्वा इति ॥ एतन्मूलकम् पठने- 'यथापर मुनी
नाम्नान्ति मिति ॥ [चिन्विहृ] च ॥

हृल श्च । मातृ-ज्ञापनार्थ इति । ज्ञापनस्योऽर्थः प्रयत्नार्थत्वं । ह

१ द्वितीये गुणप्रति । २ 'स्यान्निवद्वचन' । ३ 'नापका' । ४ इदं व्याख्या
मात्रं नुमन्तुकादनुपन्निवद्वचन । ५ त्रित्व न प्रतिपत्त्य । ६ अत्र पाठे उभ दृश्यन्तीति ।

शा स्थानिवद्भावाद्भित्तस्य । सार्वधातुकादेशोऽनुबन्धा न स्थानिवद्भवन्तीति नेमे दितो भवन्ति ॥२॥ तस्य दोषो मिष आदेशो पिदभाव ॥३॥ तस्यैतस्य लक्षणस्य दोषो मिष आदेशो पितोऽभावः । अचिनवम् असुनम्, अकरवम् । पितोऽयमादेशः स्थानिवद्भावात्पिद्वयति, सार्वधातुकादेशोऽनुबन्धा न स्थानिवद्भवन्तीति भाय पितस्यात् ॥ अन्यल्पमिदमुच्यते 'मिष आदेश' इति ॥३॥ तिस्रिम्मिषामादेशा इति वक्तव्यम् ॥२॥ घेद वेत्थ ॥३॥ विदेर्वसो शित्वम् ॥२॥ विदेरत्तरस्य वसो शित्व वक्तव्यम् । शितोऽयमादेशः, स्थानिवद्भावाच्छिद्वयति । सार्वधातुकादेशोऽनुबन्धा न स्थानिवद्भवन्तीति भाष्य शित्स्यात् ॥

॥३॥ स्त्रिकरणाद्वा ॥३॥ [स्त्रिकरणाद्वा सिद्धम्] ॥ अथ वाऽवश्यमत्र सामान्यग्रहणाऽविधातार्थे करारोऽनुबन्धः कर्तव्यः ॥ च सामान्यग्रहणाविधातार्थेनाऽर्थः ? ॥ 'वसो, स्वप्नसारण'मिति । तेनैव यत्रेन गुणो न भविष्यति ॥ अस्य ज्ञापकस्य सन्ति दोषा सन्ति च प्रयोजनानि । यस्मा दोषा भूषासो वा । तस्मात्तार्थोऽनेन ज्ञापकेन ॥ कथं यानि प्रयोजनानि ? ॥ त्रिव्यन्ते न्यास एव ॥ एवमपि भवेत्पित्करणसामर्थ्यात्पिद्वयति स्यान्दिस्त्रिकरणसामर्थ्यान्दिस्त्रिकृतम्, यत्तु एतत् पिति दित्वकृतं प्राप्नोति इति च पित्वकृतं केन तथ स्यात् ? ॥ तस्माद्वक्तव्यं— 'पित्व दित्ववतो'ति, 'दित्व न पित्ववती'ति ॥ न वक्तव्यम् । एवं वक्ष्यामि ['सा-

प्र.]तिद्या टितामादेशा विधीयन्ते ते तयादय । एवमपीति । पित्वनिमित्तमनुदात्तत्वं, ननु प्रुताद्भवानीतीत्यगमश्च । दित्वनिमित्तं च गुणद्विप्रतिषेध इत्यर्थः । पित्वेति । अपिदिनि प्रसज्यप्रतिषेध आधीयते । पित्ववन् दित्व भवतीत्यर्थः । योगविभागाद्या च यावती सार्वधातुकस्य दित्वप्रतिस्सर्वाऽमौ निषिध्यते ॥ अययोगादिति । अत्र दित्वपिदिनि वर्तते । तेन दित्ववन् पित्वभवतीति सातक स्थानिवद्भावप्राप्त पित्वे निषिध्यते ।

उ] पित्व नेति । अपिद्वहण न वार्यमित्यर्थः । दित्वे—पितोऽयमिति । उत्तरयनि—सार्वधातुकादेश इति । तत्रादिषु च दित्व न प्रतिषेध्यमिति भाष्ये । दित्वप्रतिषेधाय पित्व न वार्यमिति मानः । तत्रादिप्रति निर्धारणे सप्तमी । न च स्थानिवत्त्वप्रयुक्तदित्वकारणेऽपि स्थानिवद्भावेन सार्वधातुत्वात्, 'सार्वधातु-रमपि'दिनि दित्वप्रतिषेधाय पित्वमावश्यकमिति वाच्यम्, एतद्वारा-नेन त्रिव्यन्ते न्यास एवे'ति वक्ष्यते इत्यदोषात् । हेरपित्वमनुदात्तमे स्थाने आन्तरतम्याप्राप्तम्यानुदात्तहेतुवर्णार्थभावात्क्षरमिति तानजोऽपि दित्वमन्त्या-देशार्थमावश्यकमिति च तद्भावात् । [भाष्ये—] अवश्यमग्रेति । उपार एतत्तत्त्वेऽपि

१ 'भविष्यन्ति' । २ एद वचिष । 'सिद्ध'मिति वार्तिकेऽपि पठ्यन्ति । ३ 'तानि त्रिव्यन्ते' ।

४ 'पित्व भवतीति' । इति वचिष । इदं वार्तिकं वा । ५ अयं पाठो उक्त स्यात् ।

वंधानुकर्मणि'] । सर्वधानुक द्विद्वयति पितृ ॥ एतत्तत्रपितो द्वित्व प्रति
पिद्वम् । तत - ['अपयोगोत्तिङ्गित्'] । अपयोगोत्तिङ्गित्त्वति, द्विष पितृ
भवति । एतद्विद्व पितृ प्रतिपिद्वम् ॥ [इत् श ज्ञानन्वी] ।

छन्दसि शायजपि ॥ ३।१।८४ ॥

॥३॥ शायच् छन्दमि सर्वत्र ॥३॥ शायच् छन्दमि सर्वत्रेति वक्तव्यम् ॥
क सर्वत्र ? ॥ हो चाऽहो च ॥ किं प्रयोजनम् ? ॥३॥ [प्रयोजनं] मरी अस्मिन्
यद्योरस्मभेयद्वयमायन छन्दयान्तेर्यम् ॥ ३॥ [छन्दसि शायजपि] ।

व्यत्ययो बहुलम् ॥ ३।१।८५ ॥

॥३॥ व्यत्ययो वक्तव्य ॥३॥ ['व्यत्यय'] । व्यत्ययो भवति स्वादी
नामिति । आण्डा शुण्डाभ्य भेदनि । भिमर्त्तानि प्राप्ते । स च न भरति । छि
यन इति प्राप्ते । ततो 'बहुलम्' । बहुल छन्दसि विषये सर्व विरुपा भव
न्तीति । मुपा व्यत्यय, तिटा व्यत्यय, वर्णव्यत्यय, लिट् व्यत्यय, ईल व्यत्यय
य, पुट् व्यत्यय, आमनेपद्वय्य परस्मैपद्वय्य इति । मपा व्यत्यय -
पुन्ना मातामादुरि दक्षिणाया । दक्षिणायामिति प्राप्ते ॥ निदा व्यत्यय - च
पाल ये अश्वपूपायतश्चति । तन्नन्तीति प्राप्ते ॥ वर्णव्यत्यय - त्रिष्टुभान् शुभि
नैमुप्रवीरम् । मुहूर्त्तमिति प्राप्ते । लिट् व्यत्यय - संधोगुह्यति । मधेन्मृ
प्र] छन्दमि । सम्प्रभाषदिनाम्भु सौत्री धातु । गति नि ४ शायच् अङ्गम् ।
उ] सामान्यप्रहणाया वा तदनुगुणपरिभाषाप्रत्यया वति मन्दह म्यादिनि । तस्मा
शायां जनेति । न च वक्तव्यमाणि दाशर्त्तान्तेर्यद्वयन निन्नादिनि शान्
सन्धभिमाने तन्नाडादिप्राप्तमिदं । एतन् इदं द्वित्व इति मन्निवत्त्वनाऽनु
न्दकार्याऽभावस्य शायजमिचयान्म् । भाष्ये - एतमपीत्यस्य कन तन्म्या'दित्यने
नान्वय । पिति टि ट्त्वमिति । 'अव'दिन्नादी लान्तिप पित्वादनुदान वनस्तु
स्यानिवत्त्वावन पित्वाद्गुणनिदेशश्च प्राप्तीत्यर्थः । आशर्त्तान्तेर्य विविष्टम्याऽननु
बादात्तिस्वाशर्त्तान्तेर्यद्वयनि निन्नाऽप्रान । 'दिनि पि ट्त्वमिति मन्निवत्त्वाद्वाहर
एनाह - प्रताडिति । तन्नाऽनुगुणत्वं, 'बुप' इति तीक्ष्णमथापायी ॥

छन्दमि शाय । अङ्गम् इति । 'उल्लङ्घितम् ॥ [छन्दमिशा] ॥

व्यत्ययो च । भाष्ये - स्वादीनामिति । मन्निप्रसूतीनामित्यर्थः । मधुन
इति प्राप्ते इति । अमृतशीराऽन्त्यनराचिनि नपुंसकविभक्तिमिदम् । उपग्रह
त्यदेशान्द सार्वभ्यादे । इत् तत्प्रतीतिनिमित्तं परस्मैपदानपदे उपग्रहादने
१ इदं वक्तव्यम् । २ 'भारती' । ३ 'महीरम्' । ४ 'यो यस्मि' । ५ 'त्येनम्' । ६ 'द
मायनिचयम्' । ७ 'पुष्ट्यन्त्यय' । ८ 'व्यत्यय' । ९ 'मन्नि' । १० 'पितृ' । ११ 'पितृ' ।

इवास्ते । मधुन इति प्राप्ते । कालव्यत्यय — श्वोऽग्नीनाथास्यमानेनाशः सोमेन यज्ञमानेन । आघाता यष्टेत्येवप्राप्ते । पुरपव्यत्यय — अथा स धीरैर्दशभिर्वि-
यूया । वियूयादिति प्राप्ते । आन्मनेपदव्यत्यय — ग्रहचारिणमिच्छते । इच्छ-
तीति प्राप्ते । परस्मैपदव्यत्यय — प्रतीपमन्य ऊर्मिर्युध्यति । युध्यत इति प्राप्ते ।

॥ २ ॥ सुप्तिदुपग्रहल्लिङ्गनराणां बालदलन्स्पर्कवृत्त्यञ्च ।

व्यत्ययमिच्छति श्वाङ्गदेवा सोऽपि च सिध्यति बाहुल्येन ॥ २ ॥

लिङ्गशिष्यङ् ॥ ३१।८६ ॥

अथमाशिष्यङ् विधीयते तस्य किं प्रयोजनम् ? ॥ २ ॥ आशिष्यङ् प्रयोजनं
स्थागगमिष्विधिविद्यः ॥ २ ॥ [आशिष्यङ् प्रयोजनं स्थागगमिष्विधिविद्यः] ॥

स्था—उपस्थेय धृषभ तुम्रियाणाम् । म्या ॥ गा—अङ्गस्ता सत्यमुपगोयम् । गा ॥
गमि—यज्ञेन प्रतिष्ठा गमेयम् । गमि ॥ वधि—मन्त्र घोचेमाग्नये । वधि ॥ विदि-
विदेयमेनां मनसि प्रविष्टाम् । [वि दि] ॥ २ ॥ शरिरैर्होष ॥ २ ॥ शक्तिरैर्होषेति
यत्तव्यम् । शक्तेम एवा समिध [साधया धियं] । अस्त्ववतीमारुहेमा स्व-
स्तये ॥ २ ॥ दशेरङ् पितरं च दशेयं मानरं च [दशेयम्] ॥ २ ॥ दशेरङ् वक्तव्यः ।
[किं प्रयोजनम्?] ॥ पितरं च दशेयं मातरं च दशेयमित्येवमर्थम् । इह उपस्थेयमे-
त्याहपि वक्तव्यो न ह्यटैव सिध्यति ॥ न वक्तव्यः ॥ सार्वधानुक्त्यासिद्धिः सलोप
आर्द्धधानुक्त्यादेत्यम् । तत्रोर्भयं लिङ्गात्सिद्धम् ॥ इति श्रीमद्भगवत्पतञ्जलि-
विरचिते व्याकरणमहाभाष्ये तृतीयस्याध्यायस्य प्रथमे पादे चतुर्थमाह्निकम् ॥

कर्मवत्कर्मणा तुल्यप्रियः ॥ ३१।८७ ॥

वत्करणं किमर्थम् ? ॥ स्वाश्रयमपि यथा स्यात्—भिद्यते कुसूलेनेति ।

प्र.] लिङ्गशिष्यङ् । दशेरङ्गिति । अटि गुण स्यात् । उपस्थेयामेति । स्या, लि-
ङ्, मम्, यामुद्, ङङ्, आकारलोप, मत्पेपञ्च । 'अनो येय' इति इय् । मम्याश्रयम
पार्श्वोऽन्यथा चलोपे सति उपस्थेयमेति स्यात् ॥ इति श्रीमद्भगवत्पतञ्जलि-
विरचिते भाष्यप्रदीपे तृतीयस्याध्यायस्य प्रथमे पादे चतुर्थमाह्निकम् ॥

कर्मवत्कर्मणा । वत्करणमिति । विनारि विना परार्थे शब्दप्रयोगात्तदर्थ-

उ] लक्षणयोन्येने ॥ [व्यत्ययो बहुलम्] ॥

लिङ्गशिष्यङ् । गाम्योरङ्भावे 'अनो येय' इति न स्यात् । अटि गुण इति ।
'अदृशो ऽति' इत्यनेनेति भावः । भावे—आहर्षाति । 'मत्पे'ति शेषः । आकारलोप
इति। अङ्माधिव 'अनो लोप इति चे'त्यालोप । भावे आर्द्धधानुक्त्यादेत्यमिति ।

१ इदं प्रथितम् । २ इदं व्याख्यामात्रं श्रुतिरित्यस्य । ३ 'लोप' । इदं वार्तिक
प्रथो लक्षम् । ४ 'मेत्याहपि' । ५ 'वत्त्वान्यलोप' । ६ 'भयतिङ्गत्वा' ।

अकर्मकाणां भावे लो भवतीति भावे यथा लो स्यात्॥कर्मणेति किमर्थम् ?॥
करणाधिकरणान्या तुन्यत्रिष कर्ता य मकर्मन्मा भूत्, साच्चमिभिन्नति

प्र] गम इति भाव । स्वाध्यायमपानि । अयमिति क्करणे कर्तु कर्ममज्ञा विज्ञायेत ।
तन्वाऽकर्मकव्यपदेशाऽभावाद्भावे लो न स्यात् । वरुणे तु मति कर्मसाक्षात्
कर्तुरितिदिश्यते न तु स्यात्तु कार्य निरायेत इति भावे लम्पिदो भवतीति छदे-
शेन कर्तुरनभिज्ञानात्तृतीया भवति,—भिन्न तुमूलेनेति । न चाऽमन्त्राणि वरु-
रणे लान्तम्य कनेनि कथमागेन भावे लम्पियति । यस्माद्भावे लविधिर्लान्तम्य
कार्षमिति स्वाध्यायनिगण स्यादेव । कर्मणेति किमिति । धातुशब्दा विज्ञा कर्तृ-
कर्मगोरेव समवेता, तत्र कर्मस्यत्र विज्ञा तुन्यास्त्रि कर्ता न समवर्तन्ति कर्म-
स्त्रि विज्ञाऽऽदिष्यत इति भाव । साच्चमिभिन्नतीति । ननु करणादिव्यापारो
धातुना नाभिधीयते, यदा न्वभिधीयत तदा तया कर्तृत्वमेव, न तु करणादिरूपता ।
न च कर्तृकर्मन्वतिरेकेण कारकान्तगध्याय विज्ञाया उपपद्यते । नैव क्षेप ।

उ] वाऽन्यम्यमपानिदे 'इत्यनेन । लान्ताऽऽत्र छान्दमन्त्रादिति बोध्यम् । उभय-
लिङ्गस्यादिति । 'छान्दस्युभयत्रे'त्यनेनाभयमज्ञात्वादिन्यर्थः ॥

इति धर्तृनागेभर्तृगिरचिते भावप्रशङ्गाज्जोते तृतीयस्य प्रथमे चतुर्थमादिकम् ॥

कर्मरुद्धः । 'तन तुन्य'मिति वति, उपमेये प्रमाददर्शनात् । कर्मणेति
परिभाषितस्य कर्मणो प्रमा, कृत्रिमगत, ग्रामध्याय 'तुन्यस्त्रि' इत्येतावन्त
विज्ञा तुन्यत्वस्य लभान् । न एविज्ञा विज्ञा तुन्या भवति । ननु वक्ष्येलाभे
स्वाध्यायमपि भविष्यतीत्यत आह—अमर्तन्ति । नदभावे तदग्रम एव न भवतीति
भाव । मजेति । 'आपिनी'तिविदिति भाव । अकर्मकव्यपदेशाऽभावादिति ।
तन्वाऽप्रीयकर्ममन्त्राऽन्यदिवमेव सकर्मकमिति भव । ननु भावे ले कर्तारि वा
ल रो विज्ञोऽत आह—लादेनेनेति । तृतीया भवतीति । कर्तारि छदेने तु गा
दुर्दमेति भाव । न चाऽमन्त्रापीति । लान्ताऽन्य कर्ता कर्मत्वर्थे मन्त्रा शब्दा ।
तन्वा यावत्कर्तारि न लम्पिदकर्ममज्ञाऽभावादिवमन्त्रत्वेन भावे लेऽपि विध्यनी
त्यर्थ । 'त्यन्तम्य कार्ष कर्मन्वे कर्ता कर्म'त्यर्थे भवोत्तररति—यस्मादिति । तन्वा
भावे लेऽपि कर्मन्वे कर्त कर्मन्व स्यात् । तन्वाऽकर्मकस्याऽभावाद्भावे लो न
स्यादिति भाव । 'ल कर्मगी'ति विधेयविष्णुत्तरीया धातुशब्दाऽऽलोपकृत्य-
न्तर्गत्य बोध्यम् । वस्तुतो लान्ताऽन्य कर्तु कर्मवत्त्वेन नैव वने प्ररोधनम् ।
'नमने दण्ड' इत्यादी शक्तिदिस्तु मुन्य प्ररोधन वक्ष्यति । धातुशब्देति ।
प्रत्यामरस्या धातुशब्दाविधौ र्वेव तुन्यविध्वस्व प्रदग्मिति भाव । प्रत्यामति-

१ इद वक्षिष । २ 'इत्याय' । ३ 'इत्यनेन' ।

साधु स्थाली पचति ॥ तुल्यक्रिय' इति किमर्थम् ? ॥ पचत्योदन देवदत्त. ॥
'तुल्यक्रिय' इत्यप्युच्यमानेऽत्र प्राप्नोति । अत्रापि हि कर्मणा तुल्यक्रिय कर्ता ।

प्र] यद्यपि करणादिव्यापारो धातुवाच्यो न भवति तथापि स्वव्यापारं पुर्वन्ति करणा
दीनि प्रधानक्रियां साधयन्ति । तत्राऽवश्यं तुल्यक्रियत्वं कर्तुराधयेतुमवस्थान्तर-
मपेक्षणीयम्—'अवस्थाऽन्तरयुक्तक्रियया तुल्यक्रिय कर्ते'ति । ततश्च कर्मावस्थावत्कर-
णाद्यवस्था अप्याधीयेरन् । प्रधानव्यापारस्य कर्तृवर्मणोरेव स्थितो न त्ववान्तरव्यापा-
रोऽपि, तस्य सर्वत्रैव वारवं व्यवस्थानात् । यद्यपि स्वव्यापारे कर्तृत्व तस्य तथापि प्रधा-
नक्रियापक्षलब्धररणादिव्यपदेशवस्तुव्यवस्थितक्रियातुल्यत्वग्रहणनिवारणाय 'कर्मणे'-
ति कर्तव्यमेव । यद्यपि करणादिव्यापारस्य धातुवाच्यत्वं नास्ति, तथापीह सूत्रे
धातुवाच्यत्वस्य शब्देनाऽनाश्रयणाऽस्तुसद्भावाधयेण प्रसङ्गः स्यादेव । साधु स्थाली
पचतीति । स्थाप्या अधिवरणत्वे यादृशी धारणसंभवनादिरूपा प्रिया तादृश्यैव
कर्तृत्वेऽपीति स्यात्कर्मवत्त्वम् । तुल्यक्रिय इति किमर्थमिति । कर्मणेति तृतीया
तुल्यशब्दाभ्याहारेण व्याख्यास्यते । तुल्यक्रियत्वाच्च कर्तुस्तुल्यत्वमिति प्रश्नः ।
अथवा नियमाणेऽपि तुल्यक्रियग्रहणेऽतिप्रसङ्ग इति प्रश्नः । पचत्योदनमिति । सहा
धेऽपि तृतीया विज्ञायेत, तेन कर्मण सह य कर्ता प्रतिपाद्यत इति भावः । अक-
र्मकनिरूप्यार्थं कर्मधुति स्यादास्ते शेत इति । अत्रापि । तुल्यशब्दस्य साधा-

उ] भाषित्य शङ्कते—नम्रिति । कारकान्तराधये चमिति । कारकान्तरस्याधयत्वेनाध-
यणमित्यर्थः । व्याप्तिन्यायाधयेणोत्तरयति—नैव दोष इति । स्वव्यापारमिति ।
स्वव्यापारावेश विना क्रियासाधयत्वाऽयोगादिति भावः । सग्राऽऽश्रयमिति ।
एताऽवस्थायां भेदनिर्वाधतुल्यत्वाऽगम्यभावादिति भावः । करणाद्यवस्था अपीति ।
व्याप्तिन्यायादिति भावः । प्रधानव्यापार—धातुवर्जव्यापारः । कर्तृत्वमिति ।
साधयतामात्रमित्यर्थः । तत्तिरूपितररणावभावाग्रतिपादनपरम्परात् । प्रधान
क्रियापेशो लब्ध करणादिव्यपदेशो येन वस्तुना तस्य व्यवस्थिता या क्रिया त
तुल्यत्वग्रहणनिवारणयेत्यर्थः । यदि तु लस्याऽनुरोधाप्रत्यासत्त्या धातुवाच्यक्रियैव
तुल्यक्रियत्वं विवक्ष्यते, प्रत्यागतिस्तु यस्य धातोर्यत्त्वमिति तत्रत्यक्रियया तस्यैव धातो
कर्ता यदि तुल्यक्रिय इति वक्ष्यमाणार्थलाभार्थमाशङ्क्यते, तदा नेदम्प्रयोजनम् । अतो
'यत्र कर्मणि क्रियाश्लेषोपस्तदर्थ'मिति प्रयोजनान्तरं वक्ष्यति । ननु कर्मवर्जो
साधनयोरत्यन्तभेदाच्च तुल्यत्वमन धाह—तुल्यक्रियत्वाच्चेति । अतिप्रसङ्ग
इति प्रश्न इति । इति व्युत्पादयितुं प्रश्न इत्यर्थः । साधारणेति । यथा 'एतौ
तुल्यधना' इत्यत्रेत्यर्थः । कर्तृवर्मसाध्यत्वाच्चेति । 'जन्यत्वेनोभयो साधारणी क्रिये'-

न तुल्यक्रियग्रहणेन समानक्रियवर्गमभिधीयते ॥ किं तर्हि ? ॥ यस्मिन्कर्मणि कर्तृभूतेऽपि तद्विधिया लक्ष्यते, यथा कर्मणि, सकर्मका तुल्यक्रिया कर्ता कर्म वद्ववर्तीति ॥*॥ कर्मरदकर्मकस्य कर्ता ॥*॥ अकर्मकस्य कर्ता कर्मवद्ववर्तीति वक्तव्यम् ॥ किं प्रयोजनम् ? ॥ सकर्मकस्य कर्ता कर्मवन्मा भूदिति । भिद्यमान तुमूल पात्राणि भिन्नंतीति । तथा—॥*॥ कर्म दृष्टेत्समान-

प्र] एवमवचनान् कर्तृकर्ममात्रवाचात्र क्रियाया इति भावः समानक्रियारमिति । साधारणक्रियारमित्यर्थः । एतच्च तुल्यक्रियग्रहणादेव लभ्यते । अन्यथा 'कर्मवद्ववर्गमे'त्येव नूयान् । यस्मिन्निति । सादृश्यवाची तुल्यशब्द आधीयत इत्यर्थः । कर्तृभूत इति । नृवाक्येन विज्ञानादत्राऽभावः । कर्तारि गणस्य इत्यर्थः । अथ कर्तृभूता'वित्यस्यादृष्टाद्वेति शिचो विकल्पनाद्रूपमेतन् । तेन कर्तृव प्राप्त इत्यर्थः । उक्तिविषये कर्तृशब्द कर्तृत्व कर्तारः । कर्तृकर्मवन्माभेदाच्च एतस्या अपि क्रियाया भेदाश्रय सादृश्यमुपपद्यते । कर्मणेति । कर्मस्या विषयेत्यर्थः । साध्यमात्रनयो रत्यन्तभेदात्तुल्यत्वाऽसम्भवात् । कर्मस्या क्रिया कर्मप्रदर्शनोच्यते । भवति हि तात्पर्यात्ता-उच्य यथा 'मेषा माशान्ती'ति । तत्र पञ्चोदनामित्यत्र कर्तृकर्मन्वाधारयोरत्यन्तभेदान्तादत्राऽभावात्कर्मवद्भावाभावः । 'लक्ष्यत केदार इत्यमेव'त्यत्र केदारस्य तु द्विधाभवनलक्षणा कर्मावस्थाया यादृशीक्रिया तादृशेव कर्तृवन्मायामपीति भवति कर्मनद्वय । भिद्यमान इति । पात्राणामपि द्विधा भवन कुसूलस्यापीति प्राप्नोति कर्मवद्भावः । कर्म दृष्ट इति । समान एकस्मिन् धानी कर्ता कर्मजन यदि दृष्टो

उ] न्यर्थः । गमानादे सन्ताराचकत्वत्वाऽपि तात्त्वादाह-साधारणेति । एतद्वेति । 'किन्तुही'त्यादि चेत्पर्य । सादृश्यवचनतुल्यशब्दस्य प्रसिद्धतरवाच्यस्यैव बोध्यम् ।

इत्येवेति । सहाय्यगुणवृत्तियया एकक्रियाननङ्गवन्माहि यन्नामेन त्वदुक्तार्थलाभादिति भावः । निवृत्त्यने कर्तृशब्दे शिक् स्यादेत आह-प्येरिति । ननु च्चेरमात्रेऽकर्तारि कर्तारि भूते इत्येवोचितमग्रहणिविद्वतिभावप्रतीत्येऽनु आह—अथ वेति । भाष्ये-यथा कर्मणीति पूर्वान्वये । ननु विद्विनिद्विधाभवनस्याया क्रियाया एव तात्पर्यभेदनिग्रन्धनमादृश्योपपत्तिरनु आह-कर्तृकर्मणि । तत्रान्नज्ञा लक्ष्मण्याऽवस्थाभेदाश्रयस्य भेदाऽवभावात् तन्मूलक क्रियाया भेदाऽवभावा इति सादृश्योपपत्तिरिति भावः । लक्षणाया हेतुमाह-माध्येति । साध्य-क्रिया । साधन-कारकम् । व्यापारयोरिति । व्यापारशब्देन धान्वर्थोच्यते । तदन्वर्थत्वस्य सादृश्यन विवक्षितम् । किन्तु गामध्यादन्तरसादृश्यमेव विवक्षितमिति तापर्यम् ।

भाष्ये-कर्ता कर्मवदिति । 'कर्तारि श'मित्यनोऽनुक्तस्य कर्तारित्यस्य प्रथमना

१ 'मभिसम्बन्धने' । २ इति वदित्त । ३ 'इत्यत्र तु केदारस्य' । ४ 'धान्वर्थो' ।

न वक्तव्यम् । यद्यचेत् १ 'सकर्मकाणां प्रतिषेधोऽन्योन्याभाक्षिप्यत' इति । यदप्युच्यते—'कर्म दृष्टश्चेत्यमानधाताविति वक्तव्य'मिति । न वक्तव्यम् । धातोरिति वदन्ते । धातो कर्मणं वदन्तुरथ कर्मवद्भावोऽस्तिदिश्यते । तत्र समग्रमादेतदन्तर्गत्य 'यस्य धातार्थत्वं कर्म तस्य चेत् कर्ता स्या'दिति । सधया—धातो कर्मण्यणभवतीति, तत्र समग्रमादेतदन्तर्गत्य—यस्य धातो यन्कर्म इति । इह मा भूत्—'आहुर कुम्भ' 'करेति क' मिति । यदप्युच्यते—

प्र] कर्मवद्भावोऽस्मात् । यत्कर्मकाणामिति । अन्योन्याभाक्षिप्यत इत्युदाहरणमात्रमेतच्च तु धर्माहारविशिष्टनियविपरकर्मवद्भावप्रतिषेधप्रतिपादनार्थमित्यर्थः । धातो कर्मण इति । कर्मण सन् ननुरेत्यर्थः । कर्मणेति चोपादानादयमथा लभ्यते,—'यस्य धातोर्पक्षमं तस्यया नियया नुच्यनिय कर्ता तस्यैव धातोर्पक्षं भवति तत् कर्म वदन्वति' । आहुर कुम्भमिति । समर्थपरिभाषोपस्थानमन्तरेणापि भवत्येवेत्यभिप्रायः ।

उ] कर्मण्येव ह्यर्थादिशब्दविशेषद्वन्द्वान्तर्गत्यति भावः । न चैव पञ्चादिकर्तृर्यपि धर्मादिभ्योविशेषस्य दर्शनादिद्वन्द्वयुक्तम्, किञ्च पश्यन्वादीनां कर्तृत्वभावकृत्योऽनापत्तिः, कर्तारि क्रियाकृत्यापनयाऽभावाविति वाच्यम्, येन धातुना कर्तृकर्मसाधारण पदं नृत्वेन प्रतिपादने न—कर्तृत्वभावकः । यथा पद्यात्, 'गच्छती'त्यादौ । तत्र निश्चयतासमवायाभ्यां ज्ञानमुनननिष्ठम् । सयोगश्चोभयविष्टः । एव हासोऽपि । यत्र तु कर्तृगुणियमरूप पदं न कर्मस्थभावादि । यथा भिरागिरित्यत्र तात्पर्यात् । भाष्ये—यद्यचेत् सकर्मकाणामिति । अत्र भावः—कारादिभिरुक्तकर्माऽभावावतामस्य प्राऽकर्मकप्रवृत्तौ नृत्वेन दर्शनादनाऽपि तथान्तरात् 'भामम्पचलोदन स्वयमेव'त्यादौ कर्मवदकर्मस्यति वचनेन कर्मवत्त्व प्रप्रेणीति नृत्वेनकाणां प्रतिषेधः' इत्यावश्यकमिति । अन्यथा वचनेन वचनप्रत्याख्याने शक्यं न स्यात् । नत्विति । उदाहरणं वदन्तादा विषय एव प्रतिषेध इति न अभिप्रेक्ष्यमिति भावः । अन्ये त्विदमुदाहरणमित्यम्, आश्लेष—सयोगविशेषोऽनुकूलव्यापारः । तत्र सयोगाभयवेन तथो कर्मत्व, व्यापाराश्रयत्वेन कर्तृत्वम् । तत्र सयोगोऽनुकूलक्रियाया कर्तृत्वोपयोगि त्वेति शक्तिभेदोऽवश्यमतीतार्थः । अन्यथाभयोरपि कर्तृत्वमेव स्यात् । 'इमावा क्षिप्यत' इति यथा । भेद तन्वातिशयप्रत्ययस्य कर्मत्वमुपपद्यते । एवञ्च कर्मत्वोपयोगिनियया नुच्यमित्यस्य तदीयस्त्वरमात्रान् कर्मवत्त्वाऽप्यभेदिरित्याहुः । नञ् त्यग्रे वक्ष्यते । ननु 'कर्मण' 'कर्तु'रिति गुणद्विरुद्धमत्र आह—सत् इति । कर्मणेति चोपादानादिति । प्रत्यामरत्वेति भावः । समर्थपरिभाषयैवेद सिद्धमत्र वाह—समर्थेति । एतच्च दृश्यन् एकदेशुक्तिरिति ध्वनिनम् । क्रियया कर्तृरूपमा

‘कर्मस्थभावकानां कर्मस्थक्रियाणां वा कर्ता कर्मवद्भवतीति वक्तव्य । कर्तृस्थ भावकानां कर्तृस्थक्रियाणां वा कर्ता कर्मवन्मा भूदिति ॥ न वक्तव्यम् । कर्मस्थया क्रियायाश्च कर्तारमुपमिमीते, न च कर्तृस्थभावकानां कर्तृस्थ क्रियाणां वा कर्मणि क्रियायां प्रवृत्तिरस्ति ॥

किं पुनः कर्मकर्तारि कर्माध्यमेन भवत्याहो स्त्वित्कर्त्राध्यमपि ? ॥ वि चात ॥ यदि कर्माध्यमेव,—चक्षुःशृङ्गिधयो न सिध्यन्ति ॥ चक्षुः—अचीकरत् कट स्वयमेव [इति] । चक्षुः ॥ शप्—नमते दण्ड स्वयमेव । शप् ॥ कृद्दिधि—मिदुर वाट स्वयमेव ॥ अथ कर्त्राध्यमपि सिद्धमेतद्भवति । किं तर्हीति ॥*॥ आत्मनेपदशब्दादेविधिप्रतिषेधौ ॥*॥ आत्मनेपदं विधेयं, शब्दादीनां च प्रतिषेधो वक्तव्य ॥ उभय क्रियते न्यास एव ॥

प्र] रिति प्रदर्शनाद्योपन्यास । कर्तारमिति । कर्तृस्थाक्रियामित्यर्थ । किं पुनरिति । विमनिदैशेन स्वाध्य निवर्त्तते आहो स्त्वित्तेति प्रश्न । यद्यपि स्वाध्यमपि यथा स्यादित्यत्र निर्णयं कृतस्तथापि दोषान्तरोद्भावनाय पुनर्विचार्यते । अचीकरत्तेति । यकिणौ प्रतिषेधेऽपि स्वाध्यौ चक्षुःशपं न प्राप्तम् । मिदुरमिति । कर्तारि पुरज्ज प्रप्नोति । ‘अन्तस्य कर्ता कर्मव’दिति न तावत्स्थापितमिति वृद्धिरेव सिद्धिरुच्यते । उभयमिति । कर्तव्यं यः कर्ता तत्र परस्मैपदमिति परस्मैपदाभावादात्मनेपद भवति । कर्तारि शक्तित्वात् कर्तरीति योगविभागेन शब्दादीनां यथा बाधन भवति । वार्याति-

उ] ऽसम्भवादाह—कर्तृस्थामिति । भाष्ये—न च कर्तृस्थेति । तेषां धातूनां वार्याया फलरूपक्रियाया कर्मभावे प्रवृत्तिर्नोस्तीत्यर्थ । करणदितुल्यक्रियेऽनिव्याप्तिवारणस्य ग्रन्थासत्त्येव सिद्ध्या ‘कर्मणे’ लुपादानसामर्थ्यात्कर्ममात्रनिष्ठफलरूपकर्मस्थक्रिया लभ्यत इति भावः । यथाधुतप्रागुचकैयटरीत्या व्याख्याने तु जानान्यादिकर्तृर्यपि क्रियाकृतविशेषाऽनुपलम्बेन ‘विन्तयती’त्याद्युपक्रमेणैतदुक्तवत्तति । एतेन क्रियाया क्रियाकृतविशेषाणामित्यर्थ इत्यथास्तम् । तदुक्तं हरिणा—‘विशेषदर्शनं यत्र क्रिया तत्र व्यवसियता । क्रियाव्यवस्था त्वन्येषां दान्दरेव प्रवर्त्यता ॥’ इति । अन्येषामिति । ‘भते’ इति शेषः । इदमेव भव युक्तम्, उत्पद्यते ।

दोषान्तरिति । तदुद्भावनपूर्वकं मुख्यफलप्रदर्शनायेत्यर्थः । प्रतिषेधेपीति । ‘न दुहे’ति ‘णिश्री’नि । शपाविति । नमतिविषयकमिदं । कर्तव्येति । ‘शेषा’दिति सूत्रे ‘कर्तारि कर्मव्यतिहार’ इत्यतः कर्तरीति पदानुवृत्त्याऽयमर्थो लब्ध इति भावः । योगविभागेनेति । इदं यन्निबन्धके निरूपितम् । कर्मातिऽदेशो वाऽयमिति । एवञ्च परत्वादात्मनेपदविधिं शब्दाद्यथ सिद्ध इत्यर्थः । नन्वेव स्वाध्यनिवृत्तिरेव

किमर्थं पुनरिदमुच्यते ? ॥३॥ कर्मकर्तारि कर्तृत्व स्वातन्त्र्यस्य विवक्षित-
त्वात् ॥३॥ कर्मकर्तारि कर्तृत्वमस्ति ॥ कुत ? ॥ स्वातन्त्र्यस्य विवक्षितत्वात् ।
स्वातन्त्र्येणैवाऽत्र कर्ता विवक्षित ॥ किं पुन सत स्वातन्त्र्यस्य विवक्षा, आहो
न्विद्विषयमात्रम् ? ॥ 'सत' इत्याह ॥ कथं ज्ञायते ? ॥ इह भिद्यते कुमूलेनेति, -
न चान्य कतां दृश्यते क्रिया चोपलभ्यते ॥ किं च मो विग्रहवर्तव क्रियाया
कर्ता भवितव्य, न पुनर्वातातपकाला अपि कर्तारं स्यु ॥ भवेन्निवृत्त यदि
वातातपकालानामन्यतम कर्ता स्यात् । यस्तु खलु निवाते निरभिवर्षेऽचिरका-
लवृत्त कुसूम् स्वयमेव भिद्यते तस्य नाऽन्य कर्ता भवत्यन्यदत्र कुमूलात् ॥
यद्यपि तावज्जतः ७३ उच्यते वस्तु यत्रान्य कतां नास्ति इह तु कैय न स्यात्-
ल्लयते केशर स्वयमेवेति, यत्रामा देवदत्तो मशरीरेण समन्ततो विपरिपत
न्द्दश्यते ? ॥ अत्रापि याऽप्यौ मुकुरता नाम तस्या नाम्य कर्ता भवत्यन्यदत्र
केशरात् ॥ अस्ति प्रयोजनमेतत् ? ॥ किं तर्हीति ॥३॥ तत्रै व्यन्तम्ये कर्म-

प्र] देशे वाऽयमाधीने । यथाऽविच्छिन्नमनिदेशेन स्वाध्याय तद्वन्नि न तु विच्छिन्नमिति
शब्दादिरस्मन्प्रदाभाव । स्वातन्त्र्यमप्येति । पश्यते ओदन स्वयमेव'ति विवक्षिति
मात्रवाची पथि । तत्र ओदनस्य कर्तृत्वमेव । 'ल्लयते केशर' इति द्विधामवनवाची
ल्लयतिस्त्वाया च केशरस्य कर्तृत्वम् । क्रिया चेति । विवरणक्रियैत्यर्थ । किञ्च भो-
इति । कारणऽभाव विवरणस्त्वकार्ताभावादवश्य केन विज्ञातादिना कारणेन भाव्य
मिति भाव । अन्यदत्र इति । कुमूलस्यैव विवरणक्रियाया कारणत्वोपपत्तावच्छे-
मानकारणान्तरकथनाया अयुक्तत्वादिनि भाव । मुकुरतेति । द्विधामवनलक्षण-
क्रियमर्थ । अन्यथा पर्वतमपि देवदत्तो उनीयादिनि भाव । व्यन्तम्य कर्तेति ।

उ] पर्यवमन्नम्यन आह-यच्छेति । अतिदेशेन-तदाध्यायकार्येण । एवम् 'नमने दण्डोऽ-
र्थाकरते'त्यादी यच्चिचणोरभावे चच्छापी भवतोऽन्यत्र च न भवत इति भाव ।
मर्थ-किमर्थं पुनरिदमुच्यत इति । कर्मण कर्तृत्वाऽमम्भवात् सूत्र मर्थमिति
प्रथ । तन्मम्भवप्रदर्शयति-कर्मकर्तरीति । स्वातन्त्र्यस्य प्रशयवाच्यार्थमर्थत्वम् ।
तच्च कर्मव्यापारमात्रस्य धावर्थेव सम्भवनीत्याह-पच्यत इति । कुमूले त्रियाऽ
दर्शनादाह-विवरणेति । भाष्ये-विग्रहवर्तववेति मशरीरेण चेतनेनैवेत्यर्थ । निर-
भिवर्षे इति । धनान्ते इत्यर्थ । ननु मुकुरता यदि प्रयोक्तव्यापारस्तर्हि तस्य
देवदत्त कर्तेति, 'नाऽन्य' इति भाष्यमनुपपन्न स्यादत्र आह-द्विधेति । मुकुरता-
विपरिक्रिया मुकुरता-सन्देहोन्वयत इत्यर्थ । कर्मगतमौक्त्यं निरीक्ष्यैव देवदत्तादे
कर्तृत्वम्, नाऽन्यथेत्याह-अन्यथेति । एवम् मौक्त्यानिशयविकल्पस्य विद्यमानोऽपि

वदनुदेश ॥२॥ तत्र एतन्तस्य कर्मवदनुदेशः कर्तव्यः । 'एतन्तस्य कर्ता-
कर्मवद्भवती'ति वक्तव्यम् ॥३॥ इतरथो हि वृत्त्युत्तरालयेषु प्रतिषेधः ॥४॥
अक्रियमाणे हि लग्नहणे वृत्त्युत्तरालयेषु प्रतिषेधो वक्तव्यः स्यात् ।
कृत्य-भेत्तव्यं कुसूल इति कर्म । ॥ यदा स्वातन्त्र्येण विवक्षित-
स्तदाऽस्य कर्मवद्भावः स्यात् । तस्य प्रतिषेधो वक्तव्यस्तस्मिन् प्रति-
षिद्धेऽऽत्मकणा भावे कृत्या भवन्तीति भावे यथा स्यात् । [भेत्तव्यं कुसू-
लस्य] भेत्तव्यं कुसूलेनेति । कृत्य ॥ क-भिन्नं कुसूल इति कर्म । स यदा
स्वातन्त्र्येण विवक्षितो भवति तदाऽस्य कर्मवद्भावः स्यात्तस्य प्रतिषेधो
वक्तव्यः, तस्मिन् प्रतिषिद्धेऽऽत्मकणा भावे को भवतीति भावे को यथा
स्यात्-भिन्नं कुसूलेनेति । क. ॥ राल्थ-हृपद्भेदः कुसूल इति कर्म । स यदा
स्वातन्त्र्येण विवक्षितो भवति तदाऽस्य कर्मवद्भावः स्यात्, तस्य प्रतिषेधो
वक्तव्यः । तस्मिन्प्रतिषिद्धेऽऽत्मकणा भावे सत्भवतीति भावे अन्यथा स्यात्-

प्र] एतन्तवाच्यो च कर्ता स एतन्तवार्थ एव कर्मवद्भवतीत्यर्थः । तेन कर्मणि विधीय-
माणा कृत्यादयोऽनिदेशात्कर्मकर्तरि न भवन्तीति भाव एवोत्पद्यन्ते । ततश्चैतं कर्तु-
रनभिहितत्वात्कर्तृविभक्तौ पृथीतृतीये भवत-भेत्तव्यं कुसूलस्य भेत्तव्यं, भेत्तव्यं कुसूले-
नेति । 'भिद्यते कुसूल' इत्यत्र च द्वितीया न भवति । लग्नहणस्याऽत्र प्रयोजनं न दृश्यते ।

उ.] कर्तृव्यापारो न विवक्ष्यते । निवन्नेपार्थत्वाद्वातूनां कर्मनिष्ठत्वात्परमात्रपरत्वात्
तदा कर्मणः कर्तृत्वम् । 'कर्मणा तुल्यप्रिय' इत्याद्याऽवस्थान्तरीयरमणा तुल्यप्रियत्व-
मित्येवार्थो विवक्षित इति दिष्टः । 'त्यन्तस्वे'ति यद्येवमवस्थान्तरीयरमण्ये, निमित्त-
निमित्तिभावे चेत्याह-एतन्तेति । 'त्यन्तवाच्य' इत्यर्थस्य परमाह-तेनेति ।
पृथीतृतीये इति । 'वृत्त्यानां कर्तरि वै'ति वचनादिति भावः । यद्यपि स्याध्याऽ-
निष्टत्वेनैव सिद्ध्यन्त्येवं तज्यादयस्तथापि 'भेत्तव्यं कुसूलं स्वयमेवे'त्यपि स्यादिति
शेषः । भाष्यस्यापि- 'भेत्तव्यं कुसूलेने'ति भाव एव वृत्त्यो यथा स्यादित्यर्थो बोध्यः ।
एतन्तकार्थं पृथेक्यस्य परमाह-भिद्यते कुसूल इति । कर्तरि सेऽपि कर्मवद्भा-
वेन द्वितीया स्यादिति भावः । ननु व्यङ्ग्यविरलमेतत्, कर्मत्वेनाऽनोभेदितत्वेन च ।
तत्राऽनिदेशेन कर्मत्वेऽपि अभिहितत्वात्कर्म द्वितीयेति चेन्न, कार्यातिदेशेऽनेनैव
द्वितीया विधीयते । तत्र चाऽनभिहिताऽधिक्यप्राप्तभाव इत्यभिमानात् । वस्तुतः 'कर्मव'-
दित्युक्ते कर्मणि यत्कार्यं येनोपाधिना यथा भवति तथा कर्मण्यपीत्यर्थादभिहितत्वेन
द्वितीयाकारणस्य सुकरत्वाद्वातन्तस्य कार्ये इति चिन्त्यप्यत्र-भेत्तव्यं कुसू-

१ 'वनिदेशः' । २ 'वन्वया' । ३ नास्तीदं क्वचित् ।

४ 'भावे वृत्त्यो' । ५ 'सितस्तदाऽस्य' । ६ 'कुसूल' ।

इंपद्मेद कुसूलेनेति ॥ तत्राहं लप्रहण कर्तव्यम् ? ॥ न कर्तव्यम् । क्रियते
न्याम ण्व । द्वित्र्योदिप्यदिति द्विलकारको निर्देश ॥*॥ सिद्ध तु प्राकृत-
कर्मत्वात् ॥*॥ 'मिदमेतत्' ॥ कथम् ? ॥ 'प्राकृतकर्मत्वात् । प्राकृतमेवैतत्
कर्म । यथा-कट करोति, शकट करोतीति ॥ कथ पुनर्जायते-प्राकृतमेवै-
तत्कर्म' इति ॥*॥ आत्मनो योऽकर्मकर्तुं कर्मदर्शनम् ॥*॥ आत्मनो योऽकर्म
कर्तुं कर्म दृश्यते ॥ क ? ॥ हन्यामान, हन्यत आमेति ॥ विषम उप

प्र] गत्रा दुग्त्र पय इत्यत्र 'इदम इत्याहु । तथा अकर्मकत्वात्स्वयमाकर्ममेति वचनात्
स्वमेवैव मवित्यमेव चेन, -भिन्न दुमूल स्वयमेवैति । तथा च भिन्नोप्राप्तकर्म
कर्तृकमिति वचनमिति भिन्नो प्राप्त स्वयमेवैति च कर्तुं पुनर्दाहरण्यते । सिद्ध
विति । प्राकृत स्वामात्रिकमवैतत्कर्म न त्वातिदेशिकमित्यर्थः । आत्मनो यो
इति । एकस्य वस्तुनो भेदेनामा कर्मत्वेन कर्तृत्वेन च विवक्षित इत्यर्थः । तदु-
क्तम् 'दृश्यते दुग्त्रवस्थाभिर्भेदे च परिकल्पिते । कर्मत्वं करणत्वं च कर्तृत्वं
चोपपादये' । इति । कर्म दृश्यत इति । कर्मत्वं दृश्यत इत्यत्र । विषम उप-
न्याम इति । अथ भावः - 'शान्ते आत्मनेदस्य शान्तेन प्रतिपदितायाः कर्म
त्वम् । इह तु 'दृश्यते वेदार' 'पच्यते ओदन' इत्यादी मया 'स्वयमिति शब्दो न
प्रयुज्यते, तदात्मनोऽविवक्षायाः कर्मत्वाऽभावात्कर्तृत्वमेव द्विधाभवनादौ केदार-
दानामिति कर्मवदतिदेशः कर्तृत्व एव । 'नमते दण्ड' इत्यादौ च प्राकृतकर्मत्वे

उ.] 'ने'त्यत्र । अत्र कर्मवत्त्वाऽभावेऽपि अकर्मकत्वनिवन्धनकर्तृत्वमादाय 'भिन्न
दुमूल' इत्यस्य दुर्वागत्वेन तत्प्राकृतप्रत्ययोर्न फलमिति भावः । तद्वदिति-तथा
होयादिना । गत्रा दुग्त्रमिति । अत्र यो कर्मवत्त्वे 'अप्रदाने दुग्त्रादीना'मिति वचना-
त्तस्मिन्नेव कर्मणि च स्थान् । तदभावस्तु कर्मान्तराऽभावापपत्त्येव कर्मणि के-
'त्वा दुग्त्र पय' इति भवताम्यर्थः । वस्तुतस्तु कर्मवत्त्वात्वेन कर्मणि के-
'दुमूल' इत्यादौ तृतीयात् पूर्वपद कर्मवाचकत्वात् उत्तरपदे प्रकृतिस्वरमित्यर्थक
तृतीया कर्मणोऽप्यनेन पूर्वपदप्रकृतिस्वर प्राप्नोति, कर्मणि तु नैति फल विशेषस्य
प्रकृत्या चिन्त्योऽयं केन्द्र । कर्मणि प्रत्ययेनैव प्रयोगाया सिद्धे सूत्र व्यर्थमित्या-
शङ्कन मात्रे-सिद्धमिति । आत्मनो यो इति । आत्मवाचकपदमभिधायोरे
इत्यर्थः । अकर्मकर्तृरिति । कर्मभिन्नस्य कर्तृत्वमन मत्त्वाऽपि कर्म दृश्यत
इत्यर्थः । तथा 'मिदमेतत्' इत्यादावपि आत्मन कर्तृत्वकर्मणैव स्वारेण
सिद्धम् । अत एव 'आत्मने'त्यर्थक 'स्वयमेवैति कर्मकर्तृदाहरणेन प्रयुज्यत इति
तात्पर्यम् । मनास्ते-विषम इति । तत्र हन्यत वेद्यमेव दर्शयति-दृष्टान्त इति ।

१ 'लिंगा' । २ 'कर्मकर्तुं' । ३ 'हन्यत आत्मनेति' 'आत्मना हन्यते इति' ।

न्यास । 'हन्त्यात्मान'मिति कर्म दृश्यते कर्ता न दृश्यते । आत्मना हन्यत इति च कर्ता दृश्यते कर्म न दृश्यते ॥*॥ पदलोपश्च ॥*॥ पदलोपश्चात् द्रष्टव्य । हन्त्यात्मानमात्मना । आत्मना हन्यत आत्मेति ॥ क पुनरात्मान हन्ति को वाऽऽत्मना हन्यते ? ॥ द्वावात्मानौ, अन्तरात्मा शरीरात्मा च । अन्तरात्मा तत्कर्म करोति येन शरीरात्मा सुखदुःखे अनुभवति । शरीरात्मा तत्कर्म करोति येनान्तरात्मा सुखदुःखे अनुभवति । ॥*॥ सकर्मकाणां प्रति

प्र] यन्निष्पन्नो प्रतिपेधे शब्दको न स्याताम् । 'भिद्यते कुसूत्रे'नेति च सकर्मकत्वाद्वातोर्भावेत्ये न स्यात् । कर्म दृश्यत इति । 'आत्मन'मिति द्वितीयान्तवाच्य कर्म । कर्ता न दृश्यत इति । 'हन्ती'नि कर्तारि लरासेत्पक्षावपि कर्तृविशेषानुपादानादिति भावः । कर्ता दृश्यत इति । तन्मन्तरेण क्रियाया अभावादान्तेत्येतद्वाच्य इति भावः । कर्म न दृश्यत इति । कर्तृविशेषपक्ष्यतिरेकेणाऽन्यस्याऽत्र कर्मणो दुष्टपपादत्वादिति भावः । पदलोपश्चेति । गम्यमानार्थत्वादप्रयोग पदस्येत्यर्थः । यत्पुल्लयते वेदार स्वयमेवेति वृत्तिवाररुदाह्रियते तत्र कर्तृन्तराऽभावप्रतिपादनेन वेदारस्यैव कर्तृत्वप्रतिपादनाय स्वयशब्दः प्रयुज्यते, नत्वेतत्कर्मवद्भावस्योदाहरण, स्वयशब्दस्यात्मनेति तृतीयान्तार्थे वर्तनादान्मन कर्तृत्व वेदारस्य प्रकृतकर्मन्यसद्भावात् । द्वावात्मानाविति, -शरणावित्यत्र व्याख्यातमिति तत् एवावधारयम् । आक्षिप्यत इति । क्रियापदस्य सयोगस्य कर्मणि दर्शनात्कर्मस्पर्धित्वमत्र द्रष्ट-

उ] भावे ॐ इति । इदमुपलक्षणं तद्व्यादीनाम् । एतेन 'भिद्यते कुसूत्रे'नामेति कर्म प्रवेदाऽयमप्रयोग इत्यपास्त, भेत्तव्यमाफह्नेदमिन्यापसिद्ध्यपत्तेः । न च तत्राऽपि कर्मणि, नियमेन नपुंसकप्रयोगाऽनापत्तेः । हृत्स्थमुक्तं वैषम्यं विषययति भाष्ये-हन्त्यात्मानमित्यादिना । एवमात्र शब्देन प्रतिपादनाऽभावेऽपि यथा कर्मत्व तथा प्रकृतेऽपि भविष्यतीति भावः । वैषम्यमुपपादयति-पदलोपश्चेति । तस्याचष्ट-गम्यमानेति । एवम् इति पञ्चाहारासम्भवाद्वाक्यैव देशन्यायेन बोधसम्भवाद्वा तत्राऽऽत्मभेदस्य शब्देन प्रतिपादनमिति वैषम्यमस्त्येवेति भावः । ननु कर्म वद्भावविषयेऽपि 'स्वय'मित्यस्य प्रयोग उदाहरणेषु दृश्यत इति तत्राऽप्यस्त्येव भेदस्य शब्देन प्रतिपादनमत आह-यस्त्विति । न त्वेतदिति । 'आत्मने'त्यर्थः 'स्वय'पदपठित विवाधितात्मकर्तृकमित्यर्थः । नन्वेकस्यैव वस्तुन कथं शब्दभेदमात्रेण भिन्नधर्मतेति शङ्कते भाष्ये-क पुनरिति । आत्मान हन्ति य आत्मा स च इत्यर्थः । औपाधिकभेदेन भेदमारोप्य भिन्नधर्मनेत्युत्तराशयः । सधो-गस्य कर्मणीति । अन्योन्यसयोगकृतहर्षादिशरणस्येत्यर्थः । ननु सयोगान्य तत्तत्र

१ 'इदं विधिः । २ 'मात्मना' । ३ 'शरीरात्मा अन्तरात्मा च' ।

यथाऽन्योन्याश्लिष्यत इति ॥१॥ सकर्मकाणां प्रतिषेधो वक्तव्यः ॥ किं प्रयो-
जनम् ? ॥ ['अन्योन्याश्लिष्यत इति'] ? ॥ अन्योन्याश्लिष्यत अन्योन्य
संस्तुतान् अन्योन्य गृह्णातै इति ॥२॥ तपेर्वा सकर्मकस्य वचन नियमार्थम् ॥३॥
तपेर्वा मैकमकस्य वचन नियमार्थं भविष्यति- तपेरेव सकर्मकस्य नान्यस्य
सकर्मकस्येति ॥ तस्य तद्वान्यकर्मकस्यापि प्राप्नोति-उत्तपति सुवर्णं सुवर्ण-
कारः । उत्तप्यमानं सुवर्णं सुवर्णकारमुत्तपति ॥ ॥४॥ तस्य च तपः कर्म-
कस्यैव ॥५॥ तस्य च तपः कर्मकस्यैव कर्ता कर्मयद्वा इति नान्यकर्मकस्येति ॥

प्र] यम् । तपेरेति । तपः इति योगविभागेन नियमः नियत इति भावः । ननु तप्यत
नपन्तापम' इत्यत्र कर्मस्यप्रत्यया तुल्यक्रियत्वं कर्तुर्नामिनि, उपवासादेन्तपम
कर्तृत्वे तपतुं स्वार्थत्वात्तापमस्य तु कर्तृत्वं दर्शनायन्ताम् । नैव दीपः । शरीरमन्तापलक्ष-
णात् । क्रियायास्तु-यत्वादवस्थाद्वयेऽपि शरीरमन्ताप-रूपमेवावर्तनं तापमस्य धत्तौ

उ] र्पदेशश्च कर्तृरपि मत्वेनोचरात्या कथं कर्मस्यत्वमिति चेत् हर्षरूपविशेषस्य घाल-
धर्मकर्मत्ववृत्तयेन कर्मस्यत्वमवतराशयान् । यद्यप्युचरीत्या नेदमुदाहरणं तथाप्ययमत्र
भाष्यार्थः, कर्मपदेन तत्प्रक्रिया लक्ष्यत 'मग्ना बोधान्तां निवन् । अन्यनरक्रिया
प्रति कर्मभ्यन्यतरमिन् या सयोगानुसृतक्रिया तादृशेषाऽपरस्मिन् कर्तरीति स्यादेव
प्रसङ्गः । यद्यपि 'देवदत्तादयः पचन्तीत्यादिव धातुना भेदभ्याऽप्रतीतिस्तथाप्या
ध्वभेदवृत्तं वास्तव भेदमादाय तुल्यत्वाऽऽहति । 'कर्मत्वोपयोगिकर्मस्यक्रियया
कर्तृत्वोपयोगिक्रिया तुल्यत्वं यस्य कर्तुं रित्यर्थे तु न मानमिति बोध्यम् । एकयोरे
नियमद्वयाऽलभादह-योगविभागेनेति । भाष्ये-स्मिन् तप इति । सूत्रे
'तपः कर्मकस्यै'त्यत्र तपः' पदेन सिमुच्यत इति प्रश्नः । 'धान्तर्यं सन्ताप'
इत्युत्तरम् । ॥ तपः'वा इति । 'तापमन्तापस्तप्यते' इत्यनौऽर्चयतीत्यर्थावगमादिनि भावः ।

शरीरति । शरीरमन्तापलक्षणाया क्रियाया अवस्थाद्वयेऽपि तुल्यत्वात्, यत्
शरीरमन्तापलक्षणमवर्तनमेव तापमस्य व्यापारो नाऽयं इत्यन्वयः । अयं भावः
'तपति तापम तपः' इत्यस्य सन्तापविशेषभाष्येन तपनीत्यर्थः । तपतिरन्ताऽन्त
भावेनार्थः । तापमन्तापलक्षणायाऽन्योन्याश्लिष्यत सन्ताप-
विशेषवृत्तिरिति शेषः । तदनुसृतो व्यापारश्च सन्तापविशेषः स्वरूपावस्थानरूप
एव । तापम शरीरमन्तापमानान्यानुसृतव्यापारश्च सन्तापविशेषस्वीकार एव । अर्थः
त्याग तापसस्य कर्तृत्वम् । 'तापमन्ताप सन्ताप्यत' इत्यत्र सन्तापविशेषाऽभिज्ञ
शरीरमन्तापाऽनुसृतव्यापारभाष्यमवर्तक इति शेषः । कैयटे शरीरसन्तापपदेन

१ इदं लुप्तं स्यात् । २ 'सन्तुष्टौ' । ३ पुनः सकर्म' । ४ इति वचिन् ।

किमिदं तप इति ? ॥ तपेरयमौणादिकोऽस्कारो भावसाधन ॥ क प्रवृत्त्यर्थं क प्रत्ययार्थं ? ॥ स एव सन्ताप ॥ कथं पुन स एव नाम प्रवृत्त्यर्थं स्यात्स एव ॥ प्रत्ययार्थं ॥ सामान्यतपेरवयवतपि कर्म भवति । तद्यथा स एतान् पोषानपुपैत्,—गोपोषमश्वपोष रैपोषमिति सामान्यतपेरवयवपुपि कर्म भवति । एवमिहापि सामान्यतपेरवयवतपि कर्म भवति । ॥*॥ दुहिपच्योर्वहुल सकर्मक्यो ॥*॥ दुहिपच्यो सकर्मक्यो कर्ता बहुलकर्म वद्भवतीति वक्तव्यम् । दुग्धे गौ पय [स्वयमेव] । तस्मादुदुम्बर स लोहित फल पच्यते ॥ बहुलवचन किमर्थम् ? ॥ 'परस्मैपदार्थम्' ॥ यद्येव नार्यो

प्र] व्यापार । क प्रत्ययार्थं इति । तापसेन तपस्तप्यत इति कर्मणि लृकारोत्पत्तौ प्रवृत्त्यर्थस्यैव त्रियारूपस्य प्रत्ययार्थेव दृश्यते । त्रियारूपस्य साध्यसाधनभावोद्भेदेन भाव्यम् । इह तु भेदाभावात् प्रवृत्तिप्रत्ययार्थानुपपत्तिः । अथ वा 'तप कर्मरूपे नि वचनात् प्रवृत्त्यर्थस्यैव कर्मत्वमाश्रित, तच्च विरुद्धमिति भाव । अत्र यवतपिरिति । विशेषतपिर्ज्ञानलक्षण तप इत्यर्थः । दुग्धे गौरिति । गौर्मुच्यति पय इत्यर्थः । दुहर्द्विकर्मरत्वात्कर्मस्य त्रियातुल्यक्रियत्वेऽपि सकर्मरत्वादप्राप्ते वचनम् । 'फल पच्यत' इत्यत्र वृक्षस्य कर्तृत्वविवक्षयामत्यन्तमप्राप्ते वचनम् । अन्ये

उ] स व्यापार एव । तदेव काऽर्जनमिति बोध्यम् । तत्र त्रियाविशेषणत्वात् 'स्तोत्रमेधते' इत्यादाविव तपस कर्मत्वमिति । भाष्ये—तपेरयमौणादिकोऽस्कारो भावसाधन इति । इदमुणादीनां व्युत्पन्नत्वमिति मते उक्तम् । अव्युत्पन्नत्वमिति पाणिनिसम्मतं पक्षे तु 'तप' शब्दस्य सन्तापोऽर्थ इति बोध्यम् । एतदेव परसम्मताऽन्वाख्यानं दक्षितम् । ननु प्रवृत्तिप्रत्यययोरप्रवृत्तत्वात्प्रश्नाऽनुपपत्तिरत आह—तापसेनेति । प्रकृत्यर्थस्यैवेति । सन्तापस्येत्यर्थः । तस्यैव तप पदार्थत्वादिति भावः । प्रत्ययार्थत्वम् । निर्लक्ष्यप्रत्ययार्थकर्मरूपत्वम् । यद्यपि त्रियाविशेषणरूपे कर्मणि लृकारो न, कर्तृसाहचर्येण धात्वर्थे भेदेनान्वयिकर्मण एव तत्र ग्रहणात्, तथाऽपि भाष्यप्रमाण्यात्मा सामान्यविशेषभावेनान्वयिनि त्रियाविशेषणे कर्मणि लृकारो भवत्येव । अत एव 'स्तोत्र'मित्यादे त्रियाविशेषणस्यैव नवनपुमकत्वे अपि । 'एतान् पोषानपुप' इत्यादौ पुल्लवद्वयवचने इति बोध्यम् । ज्ञानलक्षण तप इति । ज्ञानजनकोपवामादिरूप मित्यर्थः । स एव सन्ताप इति भाष्यस्य—स एव सन्तापविशेष इत्यर्थः । विशेपेऽपि सामान्यसत्त्वान् 'स एव'त्यस्य नाऽनुपपत्तिः । भाष्ये 'एतान् पोषा'नियस्य विशेषणमपेक्षाणि 'गोपोष'मित्यादीनि घञन्तानि बोध्यानि । अन्यन्तमप्राप्त इति ।

१ 'प्रत्ययार्थं स्यात्स एव प्रवृत्त्यर्थः' । २ 'अपुन्यत्' । ३ 'कर्मद्रुह भवतीति' ।

४ इदं वचिषः । ५ एतत्—'बहुलवचन परस्मैपदार्थम्' इति वार्तिकमासीदित्यन्ये ।

बहुलवचनेन । न हि परस्मैपदमिष्यते ॥ ॥ - ॥ सृजियुच्यो इत्यस्तु ॥ - ॥
सृजियुच्यो मकर्मकयो फना बहुल कर्मवद्भवतीति वक्तव्यम् । इत्यस्तु
भवति । सृजे भ्रदोपपद्ये कर्तरि कर्मवद्भावो वाच्यश्चिणामनेरशयं । सृज्य-
ते मालाम्, अमर्ति मालाम् । युनेन्तु न्याय्ये कर्मकर्तारि - यज्ञोऽभावाय ।

॥] व्याहृ - पश्चिन्न विषये द्विर्मसी दृग्म्य पास्मन्तरेण फल्गुनाऽमम्भवाद्भुक्तो
उक्तविधर्म, तस्यैव च यथा कर्तृत्वविशेषा तदाऽय कर्मवद्भाव । एतविध एव च
विपर्यये कर्मवद्भाव इष्यते न पुनरोदन पचनील्लाहरी । भ्रदोपपद्ये इति । भ्रदायुक्त
कर्तरीत्यर्थः । चिणामनेपदार्थ इति । इयना योगेय वाच्यने न ॥ चिणित्यर्थः । इति
तु प्रहृतेरायुदात्तपर (भवति), यकि तु स्मार्यवातुकायुदात्तत्वे यत् एतौदानत्वमिति
इत्यन्यकोरत्तसरेविशेष । मृच्यते मालामिति । भ्रदया भाग निष्पादयनीयर्थः ।
अमर्ति मालामिति । भाग निष्पादितकानि यत्र । यज्ञोऽभावायेति । असार-

उ] तु न्यत्रियत्वस्याप्यभावादिनिभाव । सस्मैक्यप्रतिषेधे गोप्यमस्योक्त्यननुद्धि-
माह्वयण च सस्मैक्यप्रयुक्ताऽप्राप्तावेरैनस्य विन्ययनोचितेति च्चनयन्नाह - अम्ये
त्वाहुरिति । वृक्षस्य पाकमिति । उरनिष्टाकानुल्लव्यापार विन्ययः । तदा
च कागम्य कर्तृत्व बोध्यम् । एतस्य पचे फल्गुनातुल्लव्यापाराऽनुल्लव्यापारोऽर्थः ।
तत्र फल्गुनातुल्लव्यापाराऽऽध्वन्यान् 'कर्तुरीप्तिनतम'मिति दृग्म कर्म । तस्य
कर्तृत्वविशेषा भाव्योदाहरणमाध्वनात् 'अरयित कर्म'त्यत्र अक्षविपदमिवविज्ञित
परम् । कर्मनेनाऽविवक्षितमित्यर्थः । नि त्येन तर्हि विव लेपनाह - तस्यैव चेति । न
तु तस्मैविपयता अस्य, दुहादिषु भावेऽप्यप्राप्तम् । 'गौर्दुग्धे' इत्यपि 'कर्तुरी
प्तिनतम'मिति कर्मत्वे एतौदाहरण बोध्यम् । निमाणातुल्लव्यापारार्थकत्वे एव दुहे
स्तनुदाहरणमिति तु न युक्त, तत्रार्थे कर्मस्थितिया तु न्यत्रियत्वाऽनुपपादनादि
त्याहु । यद्यपि कागम्य कर्तृत्वविशेषाया कर्मणि लकारोऽपि मिश्रति तथाऽयुद्ध
म्बरस्य कर्तृत्वविशेषाया मुग्धर फल पचनीत्येतावतातये इदम् । न पुनरोदनमिति ।
कर्मस्थितिया तु न्यत्रियत्वाऽभावादिनि भाव । भ्रदायुक्ते कर्तरीति । मुग्धे
कर्तरीत्यर्थः । भ्रदा - गादर । तेन युक्ते मुख एव, तस्यैव निपायानादरादिति
बोध्यम् । तेनाऽप्यन्यऽप्राप्ता विषयोऽयमस्त । इत्यन्यसोर्विषयमाह - इति विधिः ।
मुग्धकर्तृत्व निदर्शयति - प्रहृयेति । तत्र स्य कर्तारि इत्यन्विद्य । चिणामने
पदे एव कर्मवद्भावप्रसङ्गोचने । इत्यस्तु कर्मवद्भावव्यपका बाग माभूदिति प्रति
प्रगवमग्रम् । 'देवादिक सत्तिरस्मैक एव'ति तत्प्रत्ययेनेति चेत्ति । न्याय्ये
इति । न्याय - उन्मर्गमूत्र 'कर्मवर्गमे'ति । तद्वत्पते । तत्प्रतिषेधेने इति
यावत् । सस्मैक्यत्वानुदयतीति । इत्यस्तु यद्यत एव विधीयत यम-भवादेति

युज्यते ब्रह्मचारी योगम् ॥*॥ करणेन तुल्यक्रिय कर्ता बहुलम् ॥*॥ करणेन तुल्यक्रिय कर्ता बहुल कर्मवद्भवतीति वक्तव्यम् । परिवारयन्ति कण्टकैर्वृक्षम् । परिवारयन्ते कण्टका वृक्षमिति ॥*॥ सवत्यादीना प्रतिषेधः ॥*॥ सवत्यादीना प्रतिषेधो वक्तव्य । सवति कुण्डिकोदक, सवति कुण्डिकाया उदकम् । सवन्ति घलीकान्युदक, सवति घलीकेभ्य उदकमिति ॥ स तर्हि प्रतिषेधो वक्तव्य ? ॥ न वक्तव्य । 'तुल्यक्रिय' इत्युच्यते । त्रियान्तरं घाऽत्र गम्यते । इह तावत्सवति कुण्डिकोदकमिति,—विसृजतीति गम्यते । 'सवति कुण्डिकाया उदक'मिति,—निष्कामतीति गम्यते । 'सवन्ति घलीकान्युदक'मिति,—विसृजन्तीति गम्यते । 'सवति घलीकेभ्य उदक'मिति,—वसतीति गम्यते ॥*॥ भूषा कर्मक्षेत्रादिसना चाऽन्यत्रान्मनेपदान् ॥*॥ भूषाकर्मक्षेत्रादिसना चान्यत्रान्मनेपदाद्यप्रतिषेधो वक्तव्य । भूषयते कन्या स्वयमेव । अत्र भूषत कन्या स्वयमेव ।

प्र] प्रक्षेपाद्यथापनायेत्यर्थ । युज्यत इति । योगो ब्रह्मचारिण युक्ति, सम्बन्धानीत्यर्थ । सतो ब्रह्मचारिण कर्तृत्वविवक्षायां 'युज्यते ब्रह्मचारी योग'मिति भवति । करणेनेति । बहुलप्रहणात्साध्वमिच्छित्तसीत्यादौ न भवति । सवति कुण्डिकेति । निष्कामुदक निष्कामयतीत्यस्मिन्नेव तुल्यक्रियत्वाद् प्राप्त कर्मवद्भावो निषिध्यते । विसृजतीति गम्यत इति । तथा च लोके कथ्यते 'वृषणोऽसौ न किञ्चिन् सवती'ति । विसर्गश्च दानमुच्यते इति तुल्यक्रियत्वाद्भाव । भूषाकर्ममिति । कर्मशब्द त्रियावाची । भूषापल च शोभास्वरूपं कर्मणि ददति इति कर्मस्था भूषा । अप्यन्तार्थं च भूषाप्रहण,प्यन्ताना च वक्ष्यमाणेन यस्मिणो प्रतिषेधस्य सिद्धत्वात् । तेन अलं-

उ.] विशेष । यकोऽभावावेत्यस्य 'श्यास्त्व'त्यादि । योगो ब्रह्मचारिणमिति—पूर्व-कक्षेयम् । 'सम्बन्धानी'त्यस्य सम्बन्धानुवूलव्यापारवान् भवतीत्यर्थ । सत इति । प्रतियोगित्वावच्छिन्न सम्बन्धो युजेरर्थ । प्रतियोगिताश्रयत्वाच्च योगस्य कर्मत्वम् । यत्तु 'योग'मिति प्रतियोगे द्वितीया । एवमाऽकर्मकत्वात्कर्मवद्भावे सिद्धे यथापनाय श्यन्मानविधानार्थमिदमिति, तत्र, 'सजियुज्यो'रिति वार्तिके 'सकर्मकयो'रिति भाष्य विरोधापत्ते । भाष्ये परिवारयन्ते कण्टका इति । न च 'णिचधे'त्यनेनैव नने पद सिद्धम्, यच्चिणौ तु 'णिग्रन्धिग्रन्थी'नि प्रतिषिद्धावेवेति न्ययमिदमिति वाच्य, कर्तृगामित्वाऽभावेऽप्यान्मनेपदार्थं चिष्वद्भावावर्थं चार्तिकस्याऽवश्यकत्वात् । सवति कुण्डिकरा उदकमित्यस्य निष्कामणीत्यर्थ । सवति कुण्डिकाया इत्यस्य निष्का मनीत्यर्थ । तदाह—निष्काममिति । ननु विमर्शोऽपि विभागाऽनुवूलव्यापारो निष्कामगाननतिरिक्तोऽन आह—विसर्गश्च दानमिति । मुख्यदानपदार्थस्याऽत्राऽऽ-

मण्डयते कन्या स्वयमेव । अममण्डन कन्या स्वयमेव । किराटि-अवधिरने हर्मा स्वयमेव । अवाक्रीष्टं हर्मा स्वयमेव । [गिरते ग्राम स्वयमेव । अर्गाष्टं ग्राम स्वयमेव] । मन् चिकीर्षते कट स्वयमेव । अचिकीर्षिष्ठ कट स्वयमेव ॥

न दुहस्नुनमा यस्मिन्वित्ता ॥ ३१।९ ॥

॥*॥ यस्मिन्वित्ता प्रतिप्रेत हनुगिर्गिश्चूनामुपसङ्गानम् ॥*॥ यस्मिन्वित्ता प्रतिप्रेत हनुमणिगिश्चूनामुपसङ्गानम् कर्तव्यम् । गि-कारयते कट स्वयमेव । अर्था करत कट स्वयमेव । गि ॥ गि-ठप्ठयते दग्ध स्वयमेव । उद्गिश्चयते दग्ध स्वयमेव । गि ॥ गू-गूते कया स्वयमेव । अत्रोचन कया स्वयमेव ॥ भारद्वाजाया पठन्ति ॥*॥ 'यस्मिन्वित्ता प्रतिप्रेत गि-गिश्चूनामुपसङ्गानम्' ॥*॥ इति ॥ [न दुहस्नुनमा] ॥

प्र] गुरुते स्वयमेव कन्या, अममण्डन स्वयमेव कन्या इति भवति । अवकिरत इति । हस्तिन कश्चित्प्राप्तादिनाऽवकिरति, तत्र मौक्तिकान् कर्तृन्वन हर्मा विवक्ष्यते । चिकीर्षत इति । करोति क्रियापेक्षमत्र कर्मव्यक्तिरन्वम्, इच्छा तु कर्तृत्वेन, अर्थाच्च करोत प्राशान्य, तदर्थं वादिच्छाया । [कर्मव्यक्तिरन्वम्] ॥

न दुहस्नु । यस्मिन्वित्ता । आम्नेपदेति प्रावकर्मका य धातवो निर्दिष्टान्ते यदा न्तर्भाषितेष्वर्थात्म्यकर्मका भवन्ति तदा कर्मव्यक्तिरन्वम् प्राप्नोति यस्मिन्वित्ता प्रतिप्रेत्यने । यथा 'विहृते मन्धवा' । जनान्तीत्यर्थः । तान्यदा अन्यो वन्धयति तदा तया कर्म

उ] रौप इति भावः । मिहृत्वादिति । वक्ष्यमाणेन यस्मिन्वित्ता प्रतिप्रेते सिद्धाऽपि स्वनागिविप्रे चिन्वद्वावाऽभावान् व्यन्तप्रपि एतत्प्रगतिरावश्यक, 'अन्यत्राम नेपश'दियनेन तस्याऽप्यत्र निपेयान् । 'गिश्चूनी'त्यनेन तु न गिद्धि, न हि चिन्विष्येनेन चिन्वद्वावनिपेक्षे लभ्यत इति चिन्वनेनत् । कर्तृत्वेन हर्माणि । अवकिरते-ध्याता मवतीत्यर्थ इति भावः । आप्रशान्त विप्रेत्यनेन व्याप करोता त्यर्थः । माथ्ये-अवाक्रीष्टेति । 'अन्यत्राऽम्नेपश'दिपुत्तेश्चिन्वद्वावाऽपि नति भावः । अत एवेद वार्तिक 'न दुहे'त्यत्र न पठितम् । विरार्थरिच्छावाचकत्वात्कर्मव्यक्तिरन्वम् त्वाऽभावमाशङ्क्याह-करोति क्रियापेक्षमिति । ननु यत् परल्लाच्यस्य कर्मव्यक्तिरन्वम् स्तप्रशान्तान्यम् न कर्मव्यक्तिरन्वम् आह-अर्थाचेति । [कर्मव्यक्तिरन्वम्] ॥

न दुहस्नुनमा । अवकर्मका कर्मव्यक्तिरन्वम् तुल्यनिबन्धनभावान्कर्मव्यक्तिरन्वम् प्राप्नोति निपेक्षो व्यर्थोऽत्र आह-आम्नेपदेति । मकर्मका भवन्तीति । 'ततो व्यापारनिवृत्तौ यदा कर्मकर्तृत्वमिति शेषः । व्यहृषतेति । अत्र चिन्वद्वावाऽपि नेति वैयाकरणमाहुः केचित् । 'वृत्' इत्यनुवर्तमाने 'वे चन्दकर्म' 'अकर्मकाचे'त्यत्राऽपि निर्दिष्टः । परे तु पक्षे चिन्वद्वावे 'व्यवहारिणे'त्यपि

कुपिरजो प्राचां श्यन्परस्मैपदं च ॥ ३।१।१० ॥

॥*॥ कुपिरजो श्यन्विधाने सार्वधातुकवचनम् ॥*॥ कुपिरजो श्यन्विधाने सार्वधातुकग्रहण कर्तव्यम् ॥*॥ अवचने हि लिङ्गितो प्रतिषेधः ॥*॥ अक्रियमाणे हि सार्वधातुकग्रहणे लिङ्गितो प्रतिषेधो वक्तव्यः स्यात् । सुपि पाद स्वयमेव । ररञ्जे वक्षः स्वयमेव । कोपिपीठ पाद स्वयमेव । रङ्गीष्ट वक्षः स्वयमेव । नियमाणे योऽपि सार्वधातुकग्रहणे-कैतीह कुष्णाणा पादो इयमापि प्राप्नोति । श्यना च स्यादीनां बाधन प्राप्नोति । कोपिप्यते पाद स्वयमेव । कोपिता पाद स्वयमेव । अक्रोपि पाद स्वयमेव । रङ्गपते वक्षः स्वयमेव । अरञ्जि वक्षः स्वयमेव ॥ रङ्गा वक्षः स्वयमेव ।

प्र] वम् । पुन सौर्यशनिनायान्कर्तृत्वविबधाय-‘विउर्वते मङ्धरा स्वयमेव’ ‘व्यह पत मङ्धरा स्वयमेवेति यविचणौ न भवत । ‘उत्पुच्छयते गौ’रित्यत्राप्यन्तर्भावितप्यर्थं वात्यर्थवद्भावापत्तिर्योऽपि प्राप्ति । मूते कथेति । वचन शब्दप्रसरानपठ वात्यर्थस्थम् । [न दुहस्नुनमा यमिगी] ॥

कुपिरजो । यकि प्राप्ते श्यन्विधीयते, तेन श्यनि ‘नित्यादि’रित्यापुदात्तपद भवति । ‘राप्यनोर्नित्य’मिति नित्यस्य नुमागम, -‘उप्यन्ती जङ्गेति । सार्वधातुकवचनमिति । सार्वधातुवे विपरभूते श्यन्परस्मैपदे भवत इत्यर्थः । कुष्णाणा इति । ‘ताच्छीप्यवयोवचने’ति चानत् । तत्र श्यन् प्राप्नोति, परस्मैपदं चान्वाचय शिष्ट मन्यते । श्यना चेति । विशेषविहितत्वादिति भावः । यकप्रतिषेधसप्त

उ] बोध्यम् । यदि चिन्प्रतिषेधे चिन्वद्भावप्रतिषेधोऽपीष्ट स्यात्तर्हि ‘भूपावर्मे नि पूर्ववर्तिवमप्यत्रैव पुर्यात् । एतद्वा तत्रैव पुर्यात् । विभेदेन करणाच्च चिन्वद्भावस्य प्रतिषेधोऽनेन नेति प्वनयति । चिन् उदाहरणमेकवचने बोध्यमित्याहुः । भारद्वाजीयाना ‘हेतुम’त्पदत्यागे बीनमाह-उत्पुच्छयतेति । अत्र यगादिक न । मूते कथेति । ‘अत्रेति शेषः । प्रशाननपञ्चक वचन मूतोऽर्थः, प्रशाननस्य कर्मनाम निष्ठत्वाच्छब्दे प्रशाननरूपविशेषदर्शनाच्च कर्मस्थव बोध्यम् ॥ [उ दुहस्यु] ।

कुपिरजो । यरश्वनोविशेष दर्शयति-‘नित्यादिरित्यादिना । परस्मैपदस्य सार्वधातुवे विधानाऽम्भवादाह-विषयेति । लिङ्गितो प्रतिषेध इति । तत्र नित्यात्मनेपदस्यैवैतत्वादिति भावः । ननु ‘कुष्णाणा’ इत्यत्र परस्मैपदाऽप्रतेस्तत्सह चरित इदमपि नैत्यत्र आह-परस्मैपदश्चेति । विशेषविहितत्वादिति । एतद्दुहस्यनिरिक्ते श्यनधारिताख्यादिदमित्यम् । ‘परत्वाद्वाध’ इत्युचितामिति कथितम् ।

१ च कचिन्न । २ इदमपि प्राप्नोति कतीह कुष्णाणा पादा इति । ३ इद कचिन्न । ४ इत पर ‘रङ्गपते’ इत्यापुदाहरण कथितम् । ५ इत परम्-‘अरञ्जि’त्यापुदाहरण कथितम् ।

यत्तावदुच्यते “सार्वधातुकग्रहण कर्तव्य”मिति। न कर्तव्यम् । प्रकृतमनुवर्तते ॥ क प्रकृतम् ? ॥ “सार्वधातुके य”मिति ॥ यदि तदनुवर्तने पूर्वस्मिन्न्योगे किं समुच्चयो—ए च सार्वधातुक चति, आहो त्विदुग्रहण सार्वधातुक विशेषणम् ? ॥ किं चान ? ॥ यदि समुच्चय ‘कर्ताह भिन्दाना कुर्मृण’ इत्यत्रापि प्राप्नोति । अथ एग्रहण सार्वधातुकविशेषण,—लिङ्गिणेन मिष्यति—भिभेदे कुर्मृः स्वयमेव, भिर्माष्ट कुर्मूल स्वयमेवेति ॥ अन्तु एग्रहण सार्वधातुकविशेषणम् ॥ ननु चोक्त ‘लिङ्गिणेन मिष्यतीति ॥ लिङ्गिण्यग्रहणमपि प्रकृतमनुवर्तते ॥ क प्रकृतम् ? ॥ “अग्रप्रत्ययादामग्रन्ते लिटि” “लिङ्गा भि”व”इति च । एव च कृत्वा साऽप्यशेषो भवति यदुक्त—“कर्ताह कुष्णाना पादा इत्यत्रापि प्राप्नोतीति अत्रापि एवलिङ्गिण सार्वधातुकग्रहणमनुवर्तते ॥ यदुच्यते—‘इयना च स्यादीना याजन प्राप्नोतीति । यजसिपेयमग्नेन इयन यस्यामि । न दुहस्तुनमा यकिणी’ । तत ‘कुपिरनो प्राचा’ । कुपिरनो प्राचा यकिणी न भवति । तत ‘इयन्परस्मैपद चेति ॥ यथैव तर्हि यको नियमे इयन्भग्न्येव चिगोऽपि नियमे प्राप्नोति—अकोपि पाद इव यमेव, आजि उख स्वयमेव ॥ एव तर्हि द्वितीया योगविभागा करिष्यते [नदुहस्तुनमा] । न दुहस्तुनमा चिभभवति । ततो ‘यक’ । ‘यक न भवति दुहस्तुनमाम् । तत ‘कुपिरनो प्राचा’ । [कुपिरनो प्राचा] यन भवति । तत ‘इयन्परस्मैपद चेति’ । अथ वाऽनुवृत्ति करिष्यते—‘स्यतामी लुलुगे’ छि लुटि छे सिगभवतीति । ‘कर्तरि णप्’ स्यतामी लुलुगे छि लुटि छे सिगभवतीति । ‘दिवादिभ्य इयन्’ । स्यतामी लुलुगे छि लुटि छे सिग् भवतीति । ‘कुपिरनो प्राचा इयन्परस्मैपद च’ । स्यतामी लुलुगे छि लुटि छे सिग् भवतीति ॥ अथ वाऽन्तरङ्गा स्यादथ ॥ अन्तरङ्गाता ? ॥ लकाराव स्यादथ । सार्वधातुके इयन् ॥ [कुपिरनो प्राचा इयन्] ॥

[न्येनेति] ननयत्र यत्र प्राप्नोति प्रतिपन्नत्र इयन्परस्मैपदे भवता नाम्यदिति स्यादि वयन न भवति । लकारावस्थापामेवेति । अकृत्यवत्त्वदशेषु विशेषविहिता स्यादशेष

८] भाष्ये—पूर्वस्मिन्न्योग इति । ‘वर्मेवकर्म’त्वत्र । ए च सार्वधातुके चेति । सार्वधातुकयोर्वान्यवेन स्थित कर्मवदिदर्थ । भिन्दाना इति । यनम् । हात्रापि हेति । ‘कुपिरनो’ इत्यत्रापि । लादेशसार्वधातुकविषय इत्यर्थ इति भावः । प्रकृत्येव लादेशोऽस्ति । निरवकाशत्वाभावेऽपि विशेषविहित्वस्य पूर्वग्रहण

१ ‘कुप्य’ । २ च कचिन् । ३ ‘एति प्राप्नोति’ । ४ ‘इयति’ ।

५ इद कचिन् । ६ इति कचिन् । ७ ‘यवन्त’ ।

धातोः ॥ ३।१।९१ ॥

आ कुतोऽय धात्वधिकारः ? किं प्राग्लादेशाहो स्वित्वा तृतीयाध्यायपरि
समाप्ते ॥ १ ॥ *॥ धात्वधिकारः प्राग्व्यदेशान् ॥ *॥ प्राग्लादेशाद्धात्वधिकारः ॥
॥ - ॥ लादेशे हि व्यवहितत्वादप्रसिद्धिः ॥ *॥ अनुवर्तमाने हि लादेशे धात्वधिकारे
व्यवहितत्वादप्रसिद्धिः स्यात् ॥ निज स्यात् ॥ *॥ आद्ये योगे नै व्यवाये तिष्ठ
स्युः ॥ - ॥ आद्ये योगे विकरणैर्व्यवहितत्वात्तिष्ठो न स्युः । पचति पठतीति ।
इदमिह सम्प्रचार्य विकरणा क्रियन्तामादेशा इति, किमत्र कर्तव्यम् ? ॥
परत्वादादेशाः ॥ नित्य विकरणाः । कृतेष्वप्यादेशेषु प्राप्नुवन्त्यकृतेष्वपि प्राप्नु
वन्ति । नित्यत्वाद्विकरणेषु कृतेषु विकरणैर्व्यवहितत्वादादेशा न प्राप्नुवन्ति ॥
अनवकाशास्तथादेशाः ॥ सावकाशा आदेशाः ॥ कोऽवकाशः ? ॥ य एते
लुग्विकरणाः, भुविकरणाश्च, लिङ्गिणौ च ॥ - ॥ न स्यादेतत् टेष्टिना यदि धते ॥ *॥
यच्च टिम्भन्तरेणा 'टेरेष्व विधत्ते तच्च विकरणैर्व्यवहितत्वादादेशानां न स्यात् ।
॥ *॥ एष शित्वम् ॥ *॥ एकारश्च शित्कर्तव्यः ॥ किं प्रयोजनम् ? ॥
शित्त्वर्थस्येति सर्वादेशो यथा स्यात् । अत्रियमाणे हि शकारे 'तस्मादित्यु-

प्र] भवन्ति, पूर्वं तैश्च श्यनो विरोधाद्भाषितत्वात् सनियोगादिष्टपरस्मैपदमपि न भवति ।

धातोः । स्वरितत्वप्रतिज्ञानाधिकारत्वमस्य ज्ञायते न स्वधिविशेषः ।
अथापि स्वरिते सति नाधिशारो भवतीति व्याख्यानं तथापि दुर्लभ्यत्वात् ज्ञायते
च स्वरितत्व धात्वधिकारनिवृत्त्यर्थं प्रतिज्ञानमिति पृच्छति—आ कुत इति । आद्ये
योग इति । 'नितस्सी'त्यत्र । विकरणैरिति । स्यादयोऽत्र विकरणा अभिप्रेता
न श्नादयः, तेषां सार्वधातुसम्प्रत्ययादकृते ल्यदेशे प्राप्त्यभावात् । यदा तु सार्व

ड] प्रयोजकनेति भावः । परे तु 'स्यासी' इति सूत्रे आयादयः इत्यतः 'आर्द्धधातुके'
इत्यनुवर्त्य तत्त्वावस्थायामेव स्यात्तमी । अतोऽकृतेष्वेवादेशेषु तत्प्रवृत्तिः । इदमेवा-
ऽभिप्रेत्य भाष्ये—एवस्यायामित्युक्तमित्याहुः । श्यनो विरोधादिति । उभयो
परत्वाऽसम्भवत्पो विरोधः ॥ [कुपिरजो प्राधा श्यन्] ॥

धातोः । तथाऽपीति । धात्वधिकारनिवृत्त्यर्थं प्रतिज्ञानं यस्वरितत्वं तत्
हेति न ज्ञायत इति योजना । 'अनुदात्तद्धित' इत्यादिभिर्लादेशविधानात्तत्र धात्व
धिकारऽभावाद्भाष्ये उक्तम्—आद्ये योग इति । सर्वेषामेतन्नियामकत्वात्तिष्ठती-
त्यस्याऽऽद्यत्वमिति भावः । 'आद्ये योगे धातोरित्यस्य सम्बन्धे व्यवधाने तिष्ठो
न स्यु'रिति सम्बन्धः । 'पचति पठती'ति भाष्योदाहरणाऽमहनि मत्वाऽऽह—
यदा पठति । इदमेवाऽभिप्रेत्य विकरणानामादेशाऽपेक्षया नित्यत्वं वक्ष्यति । भाष्ये—

तविशेषण धातुग्रहण—‘धातोर्विहितस्य हस्येति ॥ यद्येव विन्दतीति णल-
दय प्राप्नुवन्ति ॥ धातुनाऽत्र विहित विशेषयिष्यामो विदिना चाऽऽनन्तर्य-
‘धातोर्विहितस्य हस्य विदेरनन्तरस्ये’ति ॥ इह तर्हि—अजक्षिष्यन् अजगारि
प्यसिति,—अभ्यस्ता ज्ञेयुस्भवतीति जुस्माव प्राप्नोति ॥ अत्रापि धातुना
विहित विशेषयिष्यामोऽभ्यस्तेनानन्तर्य—‘धातोर्विहितस्याभ्यस्तादनन्तरस्ये’-
ति ॥ आत इत्वत्र कथं विशेषयिष्यसि ? यदि तावद्धातुग्रहण विहितविशे-
षणमाकारग्रहणमानन्तर्यविशेषणम्,—अलुनक्षपुनक्षि यत्रापि प्राप्नोतिअथाऽऽ
कारग्रहण विहितविशेषण धातुग्रहणमानन्तर्यविशेषणम्,—अपिबन् अजिग्रक्षि
त्यत्रापि प्राप्नोति ॥ अस्तु तर्हि धातुग्रहण विहितविशेषणमाकारग्रहणमान
न्तर्यविशेषणम् ॥ ननु चोक्तमलुनक्षपुनक्षित्यत्रापि प्राप्नोतीति ॥ नैष दोष ।
लोपे कृते न भविष्यति ॥ नाऽत्र लोप प्राप्नोति ॥ किं कारणम् ? ॥ ईद्वेन
वाध्यते ॥ नात्रेव प्राप्नोति ॥ किं कारणम् ? ॥ अन्तिभावेन वाध्यते ॥
नात्राऽन्तिभाव प्राप्नोति ॥ किं कारणम् ? ॥ जुस्भावेन वाध्यते ॥ नाऽत्र
जुस्भाव प्राप्नोति ॥ किं कारणम् ? ॥ लोपेन वाध्यते ॥ लोप ईद्वेन ईद्व
मन्तिभावेनाऽन्तिभावो जुस्भावेन जुस्भावो लोपेनेति चक्रकमव्यवस्था
प्रसज्येत ॥ नास्ति चक्रकप्रसङ्ग । न ह्यव्यवस्थाकारिणा शास्त्रेण
भवितव्यम् । शास्त्रेण नाम व्यवस्थाकारिणा भवितव्यम् । न चाऽत्र
ह्लादिना सुहूर्तमपि शक्यमवस्थापितुम् । तावत्येवाऽन्तिभावेन भवितव्यम् ।

प्र] पच् य इति स्थिते परत्वादिद्विप्रोति । नैष दोष । अकारो नित्य, कृते
ऽपीडि प्राप्नोत्यकृतैऽपि । इदं तु कृतेऽकारे वत्यदित्वाऽभावात् प्राप्नोतीत्यनित्य ।
यद्यपि शब्दान्तरस्य प्राप्या अकारस्याऽनित्यत्व तथापि कृताऽकृतप्रमङ्गित्वा
शिम्यत्वमस्त्येव । न च शब्दान्तरप्रतिकृतमनित्यत्वमिह सर्वत्र द्वात्र आश्रीयते ।
तावत्येवेति । कृत एव किशब्देऽकृत एव विवरण इत्यर्थः । आयत्ता
रिपूपदेशिवद्वचनादुपदेशकाल एव ह्यस्याऽन्तादेशेन भाव्यमिति भावः । प्राप्ति

उ] अत्राऽपीति ‘सिद्ध’मिति शेषः । कथं, तत्राह—धातुग्रहणमिति । टरेत्वसिद्धये
विपर्यासमीवादिनोऽपि विहितविशेषणमावश्यकमिति भव । अपियसिति । शब्दे
कादेशस्य परादिवत्त्वेन ग्रहणादिनि भावः । ‘लठ् शाकटायनस्येति’ नुस्त्रात् ।
यस्तुत कचिद्विहितविशेषणमिति सर्वत्र तदेवावश्यकमिति न नियम इति
न दोषः । भाष्यकारस्तु तथाऽऽश्रयणेष्वभ्युपेत्यवादेन दोषाभाव प्रतिपादयति ।
चक्रकमव्यवस्थेति—भाष्ये । चक्रकरूपाऽव्यवस्थेत्यर्थः । आयत्तादिप्विति ।
आदिना शोऽन्तस्यापि ग्रहादिति भावः । उपदेशकाल एवेति । उपदेशोत्तरस्येति

अन्तिमात्रे कृते लोपः । लोपेन व्यवस्था भविष्यति ॥

यदप्युच्यते एतन्ना शिष्टमिति क्रियते, न्याम एव ॥

कानि पुनरस्य योगस्य प्रयोजनानि? ॥ प्रयोजनं प्रतिपदिकप्रतिपेय ॥*

प्रतिपदिकप्रतिपेयं प्रयोजनम् । यातोऽन्त्यदादयो यथास्तु प्रतिपदिकान्मा भूवक्षति ॥ नैनदमि प्रयोजनं, साधनं नन्यदादयो विधीयन्ते, साधनं च क्रियाया । क्रियाऽभावार्थप्रनाऽभावः, साधनाऽभावोदमस्यपि धावधिकारे प्रतिपदिकास्तथादयो न भविष्यन्ति ॥ - ॥ स्वपादिपु (तर्हि) ॥* ॥ स्वपादिपु तर्हि प्रयोजनम् । स्वपिति । सुरैर्तापति मा भूत् । ॥* ॥ अहमन्त्या च ॥* ॥ अहमन्त्या च प्रयोजनम् । यस्मात्प्रत्ययविधिम्पदादि प्रत्ययेऽहमिति धातोर्हमन्त्या सिद्धा भवति । ॥* ॥ ह्रस्वज च ॥* ॥ ह्रस्वज्जा च प्रयोजनम् । धातोर्विहितं प्रत्यय ह्रस्वजो भवतानि ह्रस्वज्जा सिद्धा भवति ॥* ॥ उपपदमहा च ॥

प्र.] पदिकान्मा भूवक्षति । द्वितीयादिवृत्ति माव । साधन इति । प्रवृत्ति वाच्यन्तरक्रियासाधनमस्ये शब्दान्तरात्प्रवृत्तिरक्रियानावने तन्त्यदादयो न भविष्यन्ति । द्वितीयादस्तु प्रतिपदिकादेर विधीयमाना शब्दान्तरवाच्यक्रियापेय एव साधने वचनानन्त्याद्वन्तीनि भावः । स्वपादिष्विति । येऽप्यप्रशङ्गा क्रियावचना आगवन्त्यादितु न्यामेभ्यस्तन्त्यदादयो मा भूत् । न हि ते धातवः । पाठे धनुस्मज्जायाम्प्रा निरन्तत्वात् । तत स्वपिनीति प्रयोजन्ये सुरैर्तापि प्रयोगोऽप्यप्रशङ्गा, ततः प्रयथापेक्षतां भूदित्यर्थः ।

अहमन्तेति । अमनि धातुधारे धनुस्मज्जमुदायस्य क्रियाविशेषवाचिन्तातन प्रत्ययविधने तन्त्यदादमहाया सन्धानादिप्रसङ्गः — अहस्थितेत्याश्वित्यर्थः । तत्रै-

वृत्ति] शब्दान्तरात्प्रवृत्तिरनेत्यर्थः । भण्य-प्रन्तिमात्रे कृते लोप इति । नवाऽन्तराहन्त्यात्पूर्वं कृतेऽप्यन्ती लोपपूर्वं स्थितिवृत्तावेन लिप्ता नुप्रशङ्गावेन अनादन्तेनाऽन्तराहन्त्यादिति धाव्य, 'क्षिप्तु'मित्येवमन्त्योच्चारणार्थत्वेनाऽन्विधिवत् स्थानिवन्त्याऽभाव इत्याशयात् । वस्तुतः 'आव' इत्यत्र मिश्रहोऽनुगतेभ्यस्तन्त्यभ्याये, 'क्षिप्तु' इति मूलस्थान्ये चोक्तत्वेन न काऽपि दोषप्रसङ्ग इति ध्येयम् । प्रवृत्तमग्रस्थभाष्यन्तेकदेशुम् । द्वितीयादिति । ता हि यथा शब्दान्तरवाच्यक्रियाऽपेक्षे स्वप्रकृत्यर्थस्य र्मन्ते विधीयन्ते तथा तन्त्यदादयोऽपि सुरित्यर्थः । द्वितीयादिभ्यो धातुमुपादायनि-प्रवृत्तीति । येऽप्यप्रशङ्गा । स्वपापप्रशङ्गान् क्रियावाचकत्वमेव नर्त्तयति मावः । ततः प्रत्ययोपचिरिति । 'मुष्मी'त्वेनद्वद्वधनुनेरित्यर्थः । माये-ह्रस्वज्जा च प्रयोजनमिति । एतद्वन्तिधारे धनोर्विहितस्य

१ इदं वचनं । २ 'तन्त्यदाद' । ३ 'मुष्मी'ति । ४ 'धनुर्विहितस्य प्रत्ययस्य ह्रस्वज्जा' ।

॥०॥ उपपदमज्ञा च प्रयोजनम् । तत्रैतस्मिन् धात्वधिकारे यत्सप्तमीनि-
दिष्टं तदुपपदसंज्ञं भवतीत्युपपदसंज्ञा सिद्धा भवति । कृदुपपदमज्ञे तावत्
प्रयोजयत । अधिकारादप्येते सिद्धे ॥ स्यपादिषु तर्जानसंज्ञा च प्रयोजनम् ॥

॥१॥ धातुग्रहणमनर्थकं यद्विधौ धात्वधिकारात् ॥०॥ धातुग्रहणमनर्थकं ॥
किं कारणं? ॥ 'यद्विधौ धात्वधिकारात्' । यद्विधौ धातुग्रहणं ग्रहणमनुवर्तते ।
तच्चावश्यमनुवर्त्यम् ॥१॥ अनधिकारे ह्यद्वयसंज्ञाभावः ॥२॥ अनधिकारे हि सत्य-
द्वयसंज्ञाया अभावः स्यात्—करिष्यति हरिष्यतीति ॥ यदि तदनुवर्तते घूर्ण-
चुरादिभ्यो णिजभवति धातोश्चेति धातुमात्राणि स्यामोति ॥०॥ हेतुमद्वचनं तु ज्ञापक-
मन्यत्राऽभावस्य ॥०॥ [हेतुमद्वचनं तु ज्ञापकमन्यत्राऽभावस्य] ॥ यदयं हेतुमति
चेत्याह तज्ज्ञापयत्याचार्यो 'न धातुमात्राणि जभवती'ति ॥ इह तर्हि कण्ठा-
दिभ्यो यान्वति धातोश्चेति धातुमात्राण्यत्राप्नोति ॥१॥ कण्ठादिषु च व्येव-
देशिवद्वचनात् ॥०॥ [कण्ठादिषु च व्येवदेशिवद्वचनात्सिद्धम्] ॥ यदयं कण्ठादिभ्यो

प्र] तस्मिन्निति । सत्यस्मिन्धात्वधिकारे 'तत्रोपपद'मित्यस्य तच्छब्देन परामर्श उप-
पद्यते नान्यथा । यद्वयमिति । यद्यदिशेषेण धातुमात्राणि स्यात्तदा, करणे घरो-
दये विधीयमानो हेतुमत्यपि करणे सिद्ध इति पुनस्तत्र णिच न विदध्यादित्यर्थः ।
चुरादिग्रहणं तु 'प्रतिपदिवादात्त्वर्थ' इत्याद्यर्थं स्यादित्यज्ञापकम् । व्यपदेशिवद्वच-
नादिति । धातुव्यपदेशो विर्यते येषां ते पचादयो धातुपाठपठिता व्यपदेशिन्स्ती-
न्तुभ्यं कण्ठादयो वर्तन्ते । यत् किरत्वेन तेषां धातुत्वानुमानात् । तदयमर्थः—यदि
धातुमानाद्यन्यस्य स्यात्तत्र कण्ठादिग्रहणमनर्थकं स्यात्, तेषामपि क्रियावाचिता-

उ] ह्यसहसम् । अन्यथा स्यादीनामपि तत्त्वं स्यादिति भावः । एव 'चित् लुदी'
त्यादेर्लुट्त्वेन उपपदे इत्यादिममेणाऽर्थः स्यादिति बोध्यम् । अधिकारादप्येत इति ।
'हृदतिङ्' 'तत्रोपपद'मित्यनयोऽधिकारत्वादित्यर्थः । ननु 'चुरादिभ्यः' इत्यनेन
स्वार्थे विधानात्प्रयोजकव्यापारे णिजर्थं 'हेतुमति' चे'त्वावश्यकमतं धातु-यद्य-
विशेषेणेति । हेतुमत्यपीति । अपिना स्वार्थरूपपररणमद्वाह । नन्वेव चुरादि-
ग्रहणमेव ज्ञापकं विमिति नोक्तम् आह—चुरादीति । प्रतिपदिवादात्त्वर्थं 'सद्गम
युद्धे' इत्यादित्प्रणपठितेभ्योऽधातुभ्यो णिजर्थमित्यर्थः । परे तु चुरादिग्रहण
स्वार्थरूपपरणे विध्यर्थम्, अन्यथाऽन्यधातुभ्य इव तेभ्योऽपि प्रयोजकव्यापाररूपे
करणे एव स्यात् । एवञ्च 'प्रतिपदिवादात्त्वर्थ' इत्यस्याऽन्यार्थत्वेऽपि न दोष
इत्याहुः । धातुमात्रायक इति । धातुमात्रायको विधायनेन तेषामपि यत् सिद्ध-

१ यत्तदिति वचिज । २ इति वचिज । ३ 'न्यत्राऽप्रसहस्य' ।

४ इदं वचिज । ५ 'कण्ठादिभ्यो व्यप' ।

यामवर्तायाह तत्रापयन्त्याचार्यो 'न घातुमात्राद्यम्बवती'ति ॥ अथ वा
कण्ठादीनेन घातुग्रहणेनोऽभिसम्बन्ध्याम् - 'कण्ठादिभ्यो घातुभ्य' इति ॥

तत्रोपपदं सप्तमीस्थम् ॥ ३।१।२२ ॥

'स्य'ग्रहणं किमर्थम् । 'तत्रोपपदं सप्तमी'ताद्यनुच्यमानं यत्रैव सप्तमी
श्रूयते तत्रैव स्यान्-सम्बन्धेन कर्णेन च । यत्र वनेन शब्देन निर्देशं क्रियते-
'सप्तम्या जनडे' इति । इह न स्यान्-कुम्भसरो नगररुर । स्यग्रहणे
पुन क्रियमाणं यत्र च सप्तमी श्रूयते यत्र च [सप्तमी] न श्रूयते यत्र चेतरे

प्र] घातुमात्रादक सिद्ध्यान् । अथ वेति । नामनाशिकरम्बन्धेन सप्तम्यं सप्तमि मनु
ष्याश्रयस्योऽयुक्तं इति भावः । अर्द्धवतुक्कृत्वाऽप्यत्र घन्विकारा नोप-
पद्यते । यत्किञ्चात्रोक्तम्यानुगम्य विहितविशेषगार्हत्यानुगम्य लभ्यमित्यादा
बर्द्धघातुकमज्ञानिहम सिद्ध्यान् । शान्त्यागारित्वेनो द्वितीयागानुगम्यानुवर्तनाद्वा ।

तत्रोपपदं । स्यग्रहणमिति । सप्तमीशब्देन गाहचर्यान्मूत्रपु सप्तमिनिर्दिष्टा
प्रतीयन्त इति प्रश्नः । यत्रैव सप्तमीति । मुम्यार्थममवे गोमग्रहणम्याऽन्यान्वला-
सप्तम्या एवोपपदमज्ञा स्यान् । मन्त्राविधौ प्रत्यग्रहणे तदन्तरिक्षे प्रतिपेद्यान् ।
गमागस्तु सप्तमपरिभयोपस्थानतदन्तर्भव स्यान् । यत्र वेति । सप्तमीति यदा
स्यग्रहणं तथा मति 'सप्तम्या जनडे'इत्यादावव स्यान्, ज्वररुचागिमिद्वयं । कुम्भ
नगरादिषु न नैव स्यादित्यर्थः । स्यग्रहण इति । स्यग्रहणं तु मति सौत्रमसम्बु

ड] वादित्यर्थः । विहितविशेषगेति । स्वरितचद्वयं प्रतिपाद्य तन्मामर्ष्याद्वानो-
रितैव निहितेत्यर्थः यत्र इति भावः । तदाह-तुगुम्यत इत्यादि । मन्त्रेन
घातुग्रहणेन कथमेवोऽर्थो लभ्येत्यज्ञा वाद-शमिषातोरिति । 'वामरूप' इत्य-
परिसार एवेति एतदभावे कमादिभि गिव सप्तमेश स्यादिति न शङ्कम् ॥

तत्रोपपदं । ननु 'स्य'ग्रहणोऽभावः सप्तम्या एव मन्त्रा स्यादन् वाद-सप्तमी-
शब्देनेति । मूत्रम्यसप्तम्यन्तर्गतनिर्दिष्ट सप्तमीपदेन लक्ष्यत इत्यर्थः । ननु प्रश्न-
ग्रहणे तदन्तर्गतमन्त्रस्य सप्तम्या एव सप्तमेत्यत आह-सज्जेति । नन्वपमुपपदमना
माऽपि सप्तमीमात्रस्य स्यादन् आह-सप्तमिस्थिति । सूत्रे सप्तमीपदं विमक्तिपर
स्यन्पर वा । अग्रे सप्तम्या एव सप्त । अन्ये तु यत्र सप्तमीपदं तत्रैव स्यादि-
त्यह-यदेति । तथा मति । तदेत्यर्थः । इत्यादाविशदिना 'सप्तम्या चोपपदे'ति
मद्वद । ननु 'स्य' ग्रहणेऽपि कुम्भादीना सप्तमीस्य शब्दात्कथमुपपदं तदाह
स्यग्रहणे चिति । अथ भावः-सप्तमीपदं तदन्तर, महर्षेयो प्रत्ययादो तदन्त-
विधिप्रतिपेद्यस्तु उद्देश्यप्रवचने एव । तन्मन्त्रस्य तदाच्यत्वमिति तदाह-सौत्रमस

शब्देन निर्देशं प्रियते यत्र-चान्येन [शब्देन] सप्तमीस्यमात्रे सिद्धं भवति॥

अथ 'तत्र'ग्रहणं किमर्थम् । ॥*॥ तत्रग्रहणं विपर्ययार्थम् ॥*॥ [तत्रै
ग्रहणं प्रियते ॥ किं प्रयोजनम् ? विपर्ययार्थम् ।] । विपर्ययः प्रतिनिदिश्यते ।
तत्रैतस्मिन्धावधिकारे यस्यसप्तमानीर्दिष्टेन्तदुपपदसज्ञा नवतीत्युपपदमज्ञा
सिद्धा भवति । ॥*॥ उपपदमज्ञाया समर्थवचनम् ॥*॥ उपपदसज्ञाया समर्थ
ग्रहणं कर्तव्यम् । 'समर्थमुपपदं प्रत्ययस्येति निश्चितव्यम् । इह मा भूत्-
आहुर कुम्भं कराति कटमिति॥[अंथ] क्रियमाणे चापि समर्थग्रहणे 'महान्त

प्र]पलक्षितस्य सप्तविधानात्सर्वत्र सिध्यतीत्यर्थः । अथ तत्रग्रहणमिति । 'धातो'रि
त्यनुवर्तनादस्मिन्नेन धात्वधिकारे उपपदमज्ञा भविष्यतीति प्रश्नः । तत्रैतस्मिन्निति ।
तत्रग्रहणेनाधिकारपरामर्शः स्पष्टः प्रतिपत्तिर्भवतीति भावः । अथ योपपदमज्ञोत्तर
नाधिकारादत्रैव धात्वधिकारे भविष्यतीति प्रश्नः । प्रतिसूत्रमाधिकारः आश्रीयमाण
गौरवः स्यात् । तत्र'ग्रहणे तु प्रियमाणे अनेनैवं वक्ष्यमानेन परिपूर्णत्वात्तज्ञा विधीयते
इति प्रतिपत्तिरप्यत्र भविष्यतीत्युत्तरम् । समर्थवचनमिति । इह यदा त्रिव
प्रतिपदिकार्थं स्वार्थद्वयान्तरादुपपत्तयः विभक्तिमन्तरेण कर्माधिनिरणयुपपदं न
भविष्यतीत्यवश्योत्पत्तयः विभक्त्या । ततश्च पदविधित्वात्समर्थपरिभाषाया उपपत्त्या
भवत्येव । चतुष्पक्षे पञ्चपक्षे वा प्रातिपदिकस्यैव कर्मादिवाचित्वापदविधित्वा

उ]भ्युपलक्षितस्येति । सौत्रसप्तम्यन्तपदवोच्यस्येत्यर्थः । धातोरित्यनुवर्तनादिति ।
धातोरित्यधिकारनिहितप्रत्ययविधौ सप्तमीमर्थमित्यर्थादिति भावः । धातोरित्यनुवर्तना
वपीदृशार्थाऽस्त्रभाषाह-अथ वेति । अत्रैवेति । न तु 'स्त्रि लुन्'त्यादिविधि भावः ।
'उपपदसज्ञा सिद्धा भवती'ति भाष्यस्याऽपीश्वरविषये स्फुटनया सिद्धा भवतीत्यर्थः ।
विभक्तिमन्तरेणेत्येति । सामन्तरेण कर्मत्वाभावोऽन्यर्थः । शब्दस्य कर्मत्वादिति नहि
शिष्टार्थवाचकत्वेनेवेति भावः । चतुष्पक्षे इति । 'योनर्कसमभिन्त्य'हारे चतुष्कं प्राति
पदिकार्थं इति पक्षे इत्यर्थः । प्रातिपदिकस्यैवेति । चिन्त्यमिदम् , पञ्चपक्षेऽपि
द्योतकसमभिध्याहारं विना प्रातिपदिकमात्रस्य तद्वोधरत्वाऽभावात् । ॥ विना जयन्
ग्रहणयचोपपत्तवत् । एवञ्च सत्पक्षेऽपि पदविधित्वं दुर्वारमेव । तस्मादयमत्र
भाष्यार्थः , सुबन्तत्वेन पदत्वेन वा यत्र निमित्तता तत्रैव तत्परिभाषाप्रवृत्तिरिति
प्रवृत्ते तदभावापरिभाषाऽनुपस्थित्या समर्थग्रहणं कर्तव्यमिति युक्तमाणाति । भाष्य
समर्थमुपपदमिति । सामर्थ्येण प्रत्यासत्त्या प्रत्ययान्तेनैवेति बोध्यम् । प्रत्ययस्यो
त्पत्तौ निमित्तं यत्समर्थं सप्तम्यन्तपदवाच्यं तदवोपपदमज्ञमिति वक्तव्यमित्यर्थः ।

१ 'यत्र चान्येन' । २ इदं वक्षिष्ये ।

३ 'उपपद' । ४ 'सप्तमानीरिति चतुष्प' ।

कुम्भ करोती'त्यत्रापि प्राप्नोति ॥ न चा भवितव्यं महाकुम्भकार इति ? ॥
 भवितव्य-यदैनद्राक्य भवति-महान्कुम्भो महाकुम्भ, महाकुम्भ करो[ती]ति
 महाकुम्भकार[इति] । यत्र येनद्राक्य भवति-‘महान्त कुम्भ करोती’ति, तदा
 न भवितव्यम् । तदा च प्राप्नोति, तदा मा मूढिति ॥ यत्तादुच्यते-‘समर्थ-
 ग्रहणं कर्तव्य’मिति । न कर्तव्यम् । ‘घातो’रिति वर्तते ‘घातो कर्मण्य-
 पभवति’ । तत्र सम्प्रत्याडेनदन्त्य-‘यस्य घातोर्थन्मते’ति । यदुच्यते-
 ‘क्रियमाणे चापि समर्थग्रहणे महान्त कुम्भं करोतीत्यत्रापि प्राप्नोती’ति ।
 ‘उपपद’मिति महतीयं मज्ञा क्रियते । मज्ञा च नाम यतो न छर्षः ॥
 कुत एतत् ? ॥ एतर्धं हि सज्ञाकरम् ॥ तत्र महत्या संज्ञाया करणे
 एतदप्रयोजनम्-‘अन्वर्थमज्ञा यथा विज्ञायेत’ । उपोर्धैरि पदमुपपद’मिति ।
 यच्चाऽप्युपोर्धैरि न तपद, यच्च पद न तदुपोर्धैरि । यावता

प्र.] भावान्मर्थपरिमाणानुसम्भान्मर्थवचन कर्तव्यमिति भाव । आहुर कुम्भमिति ।
 कुम्भशब्द उपपदे करोतेरुच्यते स्यात् । उपपदसमासस्तु सामर्थ्याभावात् स्यात् ।
 महान्तं कुम्भमिति । महत्त्वपुण्यस्य कुम्भस्य करोतिना सामर्थ्यमन्तीति भाव ।
 यदि चाऽन प्रथम स्यात्तदा कुम्भशब्दस्य कारकत्वेन समामो न स्यात् । कर्तुं कारार्थ एकार्थ-
 भावान्महत्त्वेन समामो न स्यात् । मुग्नसमुदाहरस्याप्युच्यन्तान् । उपपदसमासे
 नृनीयान्मस्य मुग्नस्य निज्जावपि प्रथमान्स्यानुवर्तनान्ममाभावात् । न तन्-
 दमिति । पदसमुदाहरादिनि भाव । यच्च पदमिति । ‘मज्ञान’मिचेत् । कुम्भ-
 मिनेनचै यत्रापि पद भवति उपोर्धैरि च, तत्रापि गारेह चारम्भार्थाऽप्रयोज्यति-

उ] ननु ‘महान्त कुम्भ’मिति सविशेषो कथं सामर्थ्यमन आह-महत्त्वपुण्यमेति ।
 विशिष्टमर्थं कर्मत्वेन विशिष्टेन सामर्थ्यमन्तीति भाव । तदा न भवितव्यमिति
 भाव्ये । ‘अमे’ति नेन । तदा च प्राप्नोतीत्यस्यापि-‘अ’न्त्येव शेषे ननु ‘महान्त-
 कार’ इति, तदुत्तराह-महत्त्वेन समामो न स्यादिति । कारार्थविशेष-
 नतोपस्थितत्वेन विशिष्टत्वाऽसम्भवेन महत्त्वेन कुम्भशब्दस्य कर्मरसो न
 स्यादिति भाव । बहुलवचनेनोत्तरपदे ‘विशेषणं विशेष्येण’स्य तद्व्यभूता-
 सामर्थ्यनिर्वाहनिर्माणत्वात् निर्वाहे समर्थपूत्रे भाव्ये ध्वनित्यादिति निरूपित
 समर्थपूत्रे भाव्ये । न च पूर्वं कर्मकर, उपपदसमासस्य परत्वादेति
 धेयम् । ननु मनुशनेनैवोररदमनयो भविष्यतीत्यन आह-मुच्यन्तमुदा-
 हृत्येति । वस्तुन प्रथमनिर्वाहपि मनुशनेन समामेऽपि ‘कुम्भ’शब्द-
 स्तेनररदत्वाऽमाशयत्वाऽभावे ‘मनुकुम्भकार’ इत्यनेनैवाऽऽपत्तिरिति भाव्य-

१ इति कथित । २ ‘उपोर्धैरि’ । ३ ‘लेनपु’ । ४ ‘चारम्याऽनिष्टम्’ ।

चेदानीं पदगन्धोऽस्ति पदविधिरयं भवति । पदविधिश्च समर्थानां भवति ।
 तत्राऽसामर्थ्याच्च भविष्यति ॥ अथ च्यन्त उपपदे विमणा भवितव्यम्-
 भकुम्भं कुम्भ करोति कुम्भीकरोति मृदमिति ? ॥ न भवितव्यम् ॥ किं
 कारणम् ? ॥ [॥ * ॥ प्रकृतिविवक्षितत्वात् ॥ * ॥] प्रकृतिविवक्षायां चिर्विधीयते ।
 तत्सापेक्षम् । सापेक्षं चाऽयमर्थं भवति ॥ न तर्हीदानीमिदं भवति-‘इच्छा-
 म्यहं काशकटीकार’मिति ॥ इहमेवैतद्वेनदीयस्य ॥ * ॥ निमित्तोपादानं च ॥ * ॥
 निमित्तोपादानं च कर्तव्यम् । ‘निमित्तमुपपदं प्रत्ययस्ये’ति वक्तव्यम् ।
 ॥ * ॥ अनुरादाने ह्यनुपपदे प्रत्ययप्रगल्भ ॥ * ॥ अक्रियमाणे हि निमित्तोपादानेऽ

प्र] निमित्तं न भवति । अन्वर्त्तसजाकरणादेव सप्तमीनिर्दिष्टत्वेऽपि प्रकृत्यर्थविशेषणाना
 ग्रन्थयार्थानां तद्विशेषणानां चोपोच्चारि(त)त्वाभावादुपपदसंज्ञा न भवति । पदविधि-
 रिति । पदनिमित्तत्वात्प्रत्ययविधेरिति भावः । अथ च्यन्त इति । इह ह चित्सा-
 पेक्षत्वे प्रत्ययो न भवति ‘महान्तं पुत्रमिच्छती’ति । ह चित्तु भवति माणवकमुण्ड
 यतीति, तत्र सन्देहाग्रन्थः । च्यन्तस्य चाऽव्ययत्वेऽपि कर्मत्वं मन्यते । सत्त्वभूतत्व-
 स्याऽनिवर्तनात् । प्रकृतिविवक्षायामिति । प्रकृतिविकारयोरभेदविवक्षायां चिर्वि-
 धीयते । तत्राऽवश्यं विकारेण प्रकृतिविशेषोऽपेक्षणीयः । तदनपेक्षायां चैवमावात् ।
 ततश्च यथा महान्तं कुम्भं करोतीत्यत्राऽप्यन भवत्येवं मृदं कुम्भीकरोतीत्यादावपी-
 त्यर्थः । काशान्कटीकरोतीत्यत्र त्विष्याऽणप्रत्ययो भवति । तत्सिद्धत्वे काशकटीकात्

उ.] शयः । यदुक्तं ‘कुम्भशब्दस्य ‘वारशब्देन समास’इति, तदपि चिन्त्यम् ,
 कुम्भशब्दस्य वेदलस्य सविशेषणत्वेनाऽसमर्थत्वात् । समासविधौ समर्थ-
 परिभाषोपस्थानेन समासाऽग्रहणे । भाष्यं ॥ सर्वथा समासाऽभावेऽप्यणापत्ति-
 परतया योजयितुं शक्यमेवेति दिक् । यावता चेदासीमिति भाष्यमवतारयति—
 कुम्भमित्येतच्च यद्यपीति । समाधानाशयमाह—तथाऽपीति । भाष्ये ‘गन्ध’शब्द-
 संबन्धवाची, न च महासंज्ञानग्रन्थयविधौ पक्षत्वेन निमित्तत्वात्पष्ट एव । अमा-
 नर्थ्याग्रन्थयाऽभावे चोपपदसंज्ञाऽपि फलाऽभावाभावेत्युपपदसंज्ञायां समर्थवचनमनर्थ-
 कमिति भावः । एवञ्च सुयन्तस्यचोपपदत्वम् । ‘साम्यकर्णयो’रित्यादौ तु तत्प्रकृतिरे-
 लक्षणा । इदमेवाऽभिप्रेत्य ‘उपपदमिति’ति सूत्रे प्रवृत्तान्तमुपपदस्याऽपि निवृत्ति-
 भगवतोत्तेजो दिक् । कर्मत्वं मन्यत इति । ‘स्वरादेव’दिनि शेषः । तत्र हेतु-
 नाह-सपेति । चिप्रत्ययेऽपि स्याध्रयसत्त्वमास्य निवृत्तां मानाऽभारादिति
 भावः । ‘गत्वभूतस्ये’ति पाठेऽपि भावे क । प्रकृतिविवक्षायामिति भाष्यस्य,—
 प्रकृतेर्विकृत्यभिज्ञत्वेन विवक्षायां विवृतिवाचयत्तच्चिरित्यर्थः । तत्प्रतिमाह—
 प्रकृतीति । तत्राऽवश्यमिति । नन्वेवं नित्यमापेक्षत्वेनाऽभामर्थ्याऽभारादनुपपत्तिः,

मुपपदेऽपि प्रत्यय प्रसज्येन ॥ निर्देशद्वारात् किमर्थं स्यात् ? ॥*॥ निर्देश
सजाकरणार्थं ॥*॥ [निर्देशो सज्जाकरणार्थं] ॥ यदोपपदे प्रत्ययस्य दोष
पदसजा वक्ष्यामिति ॥ तच्चहि निमित्तोपादानं कर्तव्यम् ? ॥ न कर्तव्यम् ।
॥*॥ तत्रवचनमुपपद[स ज्ञे]मनियोगार्थम् ॥*॥ तत्रवचनं क्रियते तदुपपद
[सज्जा]मनियोगार्थं भविष्यति । कर्मण्यपि क्रियते तत्र चेन्नैव भवतीति ॥

ननु चान्यत्तत्रग्रहणस्य प्रयोजनमुक्तम् ॥ किम् ? ॥ 'तत्रग्रहणं विपर्यय'-
मिति । अचिकारादप्येनस्मिन्नम् ॥ [तत्रोपपदं सप्तमीस्थम्] ॥

कृदतिङ् ॥ ३।१।९३ ॥

अतिहि नि किमर्थम् ? ॥ पचति करोति ॥*॥ अतिहि नि शस्यमस्तु
म् ॥*॥ कस्माच्च भवति पचति करोतीति ? ॥ घातो परस्य कृत्पञ्चा प्राक्

प्र] कृत्पञ्चा पणी तन्ना पणीति समास । समानस्यस्यैव चेट्वन्तोपात्तत्वात् । वासाना
कटीसार इति वाक्यं न भवतीत्याह । निर्देश इति । 'सप्तमी' ति सप्तमतीविज्ञाना-
त्तायेव कर्मणि प्रत्ययो भविष्यतीति भावः । निर्देशः सजाकरणार्थं इति । यत्र-
त्मजायमुनामिकं च प्रतिज्ञायते तथाऽयं निरपेक्षः कर्मणी आदिमत्तमीत्यपदस्य कालि
सौतीति भावः । अर्थापेक्षया तु सप्तम्यादयः प्रत्ययान्विते कर्म स्वादया 'घ' कर्मणि
पृतीति । तथा च उपपदं च न प्रतीयते । अर्थानपेक्षत्वे च सप्तम्या धातोरभ्यसि
कर्म चोपपदमत्रमित्यर्थः स्यादिति कर्मणः प्रत्ययोन्यत्तिनिमित्तं च न प्रतीयते ।
तत्रवचनमिति । तत्रैव सति प्रत्ययो भवति नागतीति तत्रग्रहणं भवति । कथमिति
चेत्-उच्यते, -प्रत्यय इत्यत्रानुवर्तते । तत्राथमर्थः, सप्तम्यामुपपदस्य भवति ।
तत्र चोपपदे प्रत्ययो भवतीति । [तत्रोपपदं सप्तमीस्थम्] ॥

उ] नवनपेक्षया चैवभावेन न्यन्तस्य नित्यमादेशनाया उपपदितत्वादिति चेन्न
महद्विर्यन्तनीयम् । मम तु प्रतिभाति, -न नित्यमादेशत्वं उक्तं । प्रयोजकं, किन्तु गम
कथम् । एतत् नित्यमादेशत्वेऽप्यगमसत्त्वात् उच्यते । 'वाक्यकटीसार'मित्यत्र तु
गमकं च द्रव्यवर्गेति दृष्टयेदं 'समर्थ'सूत्रे 'मुप आ'मन' इति सूत्रे च भाष्ये
सूत्रांशम् । भाष्ये-अचिकारादप्येति । मन्त्रपिशारादेवस्मिन्वाच्यत्वात् अकार इत्यर्थः
वक्तव्यं प्रतिमूत्रमुपपदगणविज्ञानेन 'सज्जियोगादि'न्यासात्तत्र सत्येन प्रत्ययो
भवेत्तस्मिन् हि 'तत्र' ग्रहणेति चेत्, तदभावे 'नन्वाचरादि'त्वभावे सप्तमान्येति'ति
मप्यप्रतिपत्तिरिति तत्त्वम् ॥ [तत्रोपपदं सप्तमीस्थम्] ॥

कृदतिङ् । भाष्ये उपदेशाद्-पचतीत्यदि । गदित्वाऽऽह-शब्दमकर्तुमिति ।

१ इदं कथितम् । २ 'च प्रत्ययो' । ३ 'पचति' ।

४ इदं भावमिष्यते । चार्तिरभिव्यक्तम् । ५ 'प्रतीते' । ६ गदिते ।

लादेशाद्वात्वधिकारः ॥ एवमपि स्थानिवद्भावात्कृत्सञ्ज्ञा प्राप्नोति ॥ अथाप्रति
 ङित्युच्यमाने यावता स्थानिवद्भावः कथमेवैतत्सिध्यति ? ॥ प्रतिपधवचन
 सामर्थ्यात् ॥ अथ वा निङ्भाविनो लकारस्य कृत्सञ्ज्ञाप्रतिषेधः ॥ किं च
 स्याद्यद्यत्र कृत्सञ्ज्ञा स्यात् ? ॥ 'कृत्प्रातिपदिक मिति प्रातिपदिरसञ्ज्ञा स्यात् ।
 प्रातिपदिकोदिति स्वाद्युपपत्तिः प्रसज्येत ॥ नैष दोषः । एङ्वादिष्वर्थेषु
 ह्यदयो विधीयन्ते ते चाङ्ग तिङोच्चारणत्वादय इति कृत्प्रत्ययार्थेचाद्य मरि
 ष्यन्ति ॥ टावाद्यस्तहि तिङन्तान्मा भूवैषिति ॥ स्त्रिया टावाद्यो विधी
 यन्ते, न च तिङन्तस्य स्त्रीचेन योगोऽस्ति ॥ अणादयमर्हि तिङन्तान्मा भूव
 शिति ॥ अपत्यादिप्रत्ययवणादयो विधीयन्ते न च तिङन्तस्याऽपत्यादिभि

म] कृदतिङ् । स्थानिवद्भावमिति । अति णिनि प्रतिपध स्नाभ्यामेव तिङ्
 कृत्सञ्ज्ञा याधेदुमुन्नहते नन्वतिदशशास्त्रेण प्रमत्तम् । 'अनन्तरस्य विधिर्वा भवति
 प्रतिषेधो वेति वचनादिनि भावः । प्रतिषेधेति । अन्यथाऽनर्थकः प्रतिषेधः स्या
 दिति भावः । अथ वेति निङ्भावी लकार एव तिङ्शब्दनोच्चारण इति मूलोच्चेद एव
 कृत्सञ्ज्ञाप्रतिषेधेन सिध्यते । टावाद्य इति । यथा साऽनाभ्यसरयानिभर्तृव
 चनाद्युपपत्तिस्तथैव तद्वतलिङ्गाभ्याटावाद्य स्युरिति भावः । स्त्रियामिति । शब्दस्य

ङ] नदुपपादयति स एव-धातो परस्येति । 'धनो'रिति पदमुच्चार्य धातो परत्वेन
 विहितस्येत्यर्थः । अत एव वक्ष्यति-प्राक् लादेशाद्वात्वधिकार इति । एवञ्च निङ्पु
 कृत्सञ्ज्ञाया अप्राप्त्या निषेधो व्यर्थ इति भावः । तन्सार्वभौममेवदेशी दृष्टान्ते-एव
 मरीति । सिद्धान्तो शिष्यबुद्धिपरीभार्थं प्रतिबन्दीमह-अपेति । एकदेशाह-प्रति
 षेधेति । तृतीयाऽध्यायान्तं धात्वधिकारे निरो व्याहृत्या सत्प्रार्थनयमन वाह-
 अथ वेति । तिङ्भावीति । अत एवाऽऽमन्तविधेयलकारस्य कृत्वम्भवत्येव, तस्य
 तिङ्भावित्वाऽभावात् । निङ्भावित्वस्य फलोपहितस्यैव निवन्धः । मूलोच्चेद
 इति । मूलभूते लकार एव कृत्वोच्चेद सिध्यत इत्यर्थः । 'भोभगा' इति सूत्र
 भाष्योक्तरीत्याऽतिविधिवद्वाच्यत्वात् स्थानिवत्त्वप्रातपथ इत्यपि बोध्यम् । अथ तृतीयाऽध्या
 यान्त धात्वधिकारेऽपि भाष्ये पञ्चऽभावान्निषेधप्रत्ययानुमाह-किञ्च स्यादिति ।

एङ्वादिष्विति । नूक्तऽप्येवञ्च एङ्वादिष्वर्थवशात्प्रतिपत्तय द्वितीयावन्
 'पचति पच'त्यादौ कर्मत्वोच्चेद द्वितीया स्यात् । स्त्रिय- 'एकवचनमुत्तम' इति
 तदुपरिभूति चेन्न कर्मरस्याऽपि चास्येन प्रत्याया तदनुपपत्तेः । तिङोक्ता इत्यस्य
 च-तिङ्गितस्येनोक्त इत्यर्थः । 'एकव्यादि'पिप्यादिपदन कर्मरशीनामपि ग्रहण
 बोध्यम् । उन्नगाऽप्यविपय एवेत्यासन्नान् । तिङन्तस्येति । तदर्थमिच्छाया इत्यर्थः ।

१ 'व्याप्रातिपदिकमिति' । २ दान वचिज ।

वाऽसरूपोऽस्त्रियाम् ॥ ३।१।९४ ॥

कथमिदं विज्ञायते 'स्त्रियामभिधेयाया वाऽसरूपो न भव[ती]'ति, आहो-
स्त्रित्प्रीप्रत्ययेऽपि ॥ किं चात ॥ यदि विज्ञायते 'स्त्रियामभिधेयाया'मिति ।
एत्या एवित्त्या,--अत्र वाऽसरूपो न प्राप्नोति । अयं विज्ञायते 'स्त्रीप्रत्ययेऽपि'-
ति । व्यावशोऽन्यो व्यावशुष्टिरिति न सिध्यति ॥ एवं तर्हि नैवं विज्ञायते-
'स्त्रियामभिधेयायां' नापि 'स्त्रीप्रत्यये'पि ॥ कथं तर्हि ॥ "स्त्रीग्रहणं स्व-
रयिष्यते" । तत्र स्वरितेनाधिशारगतिर्भवतीति स्त्रियामित्यधिकृत्य ये प्रत्यया
विहितास्तेषां प्रतिषेधो विज्ञास्यते ॥ विमथं पुनरिदमुच्यते ॥ ॥*॥ असरू-
पस्य वाचनमुत्सर्गस्य बाधकविषयेऽनेत्यर्थम् ॥*॥ असरूपस्य वाचन

प्र.] वासरूपोऽस्त्रियाम् । कथमिति--स्त्रियामित्यभिधेयमसमी वा स्यात्
स्त्रियामित्यस्यैव वा स्वरूपस्य निषेधः स्यात्,--'स्त्रियानित्युक्तान् ये प्रत्यया
विधीयन्ते तेषु वामरूपो न भवती'ति सादृशान् पृच्छति । लभ्येति । 'अचो य' इति
यता तद्व्यादीनां निव्यं बाधनं प्राप्नोतीत्यर्थः । व्यावशोऽसीति । 'कर्मव्यनिहारे
णनिव्या'मिति णचा क्तिनो बाधः प्राप्नोतीत्यर्थः । स्त्रियामित्यधिकृत्येति । 'स्त्रियां
क्त्तिन्यस्मि ह्यधिकारे ये उत्सर्गापवादास्तेष्वपवाद उत्सर्गस्य बाधक एवं-

उ.] त्यनेन सम्प्रसारणे पूर्वत्वे 'हल' इति दीर्घत्वे च कृते एकादेशस्य निवृत्तेस्तस्य
स्थानिवत्त्वाऽप्रवृत्ते । 'जुहुवतु' रित्यादावपि द्वेनोऽन्तरङ्गत्वादाएव 'वाण' दान्न' मि-
त्यालोपे सम्प्रसारणे एकादेशस्यैवाऽभावात्त दोषः । स्पष्टं चेदं 'सर्वत्र सम्प्रसारणम्'
इति वार्तिरभाधे । धियावित्यादावित्यल आकारात्पूर्ववृत्तिधर्मावच्छिन्नोद्देश्यरत्वा
ऽभावाच्च । नकारोच्चारणेति । समाप्यन्तरमपि श्रयुक्तम् । पृथक्कार्यं चातुकेति ।
न च इत्यनर्थः, दीर्घप्रवृत्तियोग्याऽजन्तेभ्य इत्यनभावात् ॥ इति धीनागेशभवि-
चिते भाष्यप्रदीपेऽन्योने तृतीयस्य प्रथमे पद्यममाङ्गिरम् ॥ ५ ॥

वाऽसरूपो । ननु स्वरूपस्य निषेधे तदभाव एव स्यादन्तत्पक्षे वाक्यार्थं
दर्शयति--स्त्रियामिरपुत्रार्थेति।स्वरूपस्येत्यस्य,--स्वरूपपरस्येत्यर्थः । निषेधः स्वा-
दित्यस्य निषेधान्वप्यन्यथिवं स्यादित्यर्थः । ननु ये विहितास्तेषां प्रतिषेधे विधिर्वैयर्थ्यं
स्यात्, विहितप्रतिषेधत्वादिग्रहो वा स्यादत आह--स्त्रिया क्तिप्रतिषेधेति।नदधिकारे ये
विहिता उत्सर्गास्तेषां वामरूपविधिना प्रयत्नानां प्रतिषेधो--बाधो विज्ञास्यत इति
भाष्याक्षरार्थ इति भावः । एवमोत्सर्गाऽपवादयोर्द्वयोरापि ह्यधिशारनिबोधितं सत्यन्वि-
मिति प्रतिषेध इति लभ्यते । अन्येनाऽपि यत्राऽममावेश इष्ट सोऽनभिधानान्माध्य ।
भाष्ये तत्रोक्त्याप्रामाण्य इति । उपलब्धेर्वापि न्यग्रह इत्यर्थः । ननु बाधकत्वविक-
नाऽयं दोष इत्याशङ्क्य तद्विकल्प एव न सिध्यतीत्याह--वाऽसरूप इति । अमरूपोऽ-

क्रियते ॥ [किं प्रयोजनम्?] ॥ 'उत्तमर्गस्य बाधकविषयेऽनितृच्यर्थम्' । ॥ उत्तमर्गस्य
बाधकविषयेऽनितृत्तिर्यथा स्यात् । तत्र तत्तत्प्रतीतिरुत्तमर्गस्तेषामत्रन्ताद्य-
दपवादः । चेयः । चेत्तत्रमित्यपि यथा स्यात् ॥ नैतद्विनि प्रयोजनम् । अत्र-
न्ताद्यद्वितीयते हलन्ताण्यदिर्घायमे । एतावन्तश्च घातवो यदुताऽजन्ता हल-
न्ताश्च । टच्पन्ते च तत्र्यत्रादयस्ते वचनाद्भवन्ति ॥ एव तर्हि णुत्तृचा-
बुभुक्षी, तयो पचादिभ्योऽपवादः । पचतीति पच । पत्ता पाचक इत्यपि
यथा स्यात् ॥ एतद्वि नास्ति प्रयोजनम् । वक्ष्येतेन 'अत्रपि सर्वत्रानुभूत्यो
वक्ष्य' इति ॥ एव तर्हि णुत्तृजघ लभ्यर्गा, तेषामिगुपधाङ्कोऽपवादः ।
विशिष्य विलिख । विशेस्ता विशेपक इत्यपि यथा स्यात् ॥ अस्मि प्रयोजनमेतत् ।
किं तर्हीति ॥ *॥ तत्रोपसिवाग्रगदो यथा तद्धिते ॥ *॥ तत्रोपसिचिंमापा
प्राप्नोति यथा तद्धिते ॥ अस्तु यदा विशिष्यो विलिख इत्येतच्च [॥] नदा विशेस्ता
विशेदक इत्येदद्विष्यति ॥ यद्येताभ्यां कृत् स्यात्तत् न लभ्यम् ॥ किं
कारणम् ? ॥ यथा तद्धित इत्युच्यते । तद्धितेषु च सर्वमेवोपसिवाद्
प्र]त्यर्थः । तत्रोपसिवाग्रगद इति । वायस्य श्येनावन्तुने । तत्र वाग्रहणेन
किं भावो विरुध्यताम्—अमरपोऽपवादो वा भवति पक्षे न भवतीति । अथ
वायस्य विकल्पना—वा वाग्रहो भवति पक्षे न वायक इति । तत्राऽन्तर-
त्वात्पत्ताया एव विकल्पः स्यात् । यद्येतत्—'यत्रान्यस्मिन्पद न ध्रुयते
तत्रान्तिर्भवन्ती पर' इति । न तु बहिरहस्य बाधकत्वस्येयुपसिवाद् विकल्पः
स्यात् पक्षे तु न कश्चिदप्यत्र उच्यतेत्यर्थः । अस्त्विति । वाग्रहाऽभावे उत्तमर्ग-
स्याऽनितृत्तिरिति भावः । यद्येतद्विनि । अपवादशास्त्रेणोत्तमर्गशास्त्रस्य यत्र
तत्त्वादपवादोऽभावरतेऽनुत्तमर्गस्याऽप्रवर्तनादिति भावः । तत्र यथा 'अन इ'-
ति वि विकल्पितेनेना मुक्त पक्षेऽन भवति अपि तु वाक्यमेव, तथेहाप्यप-
वादोऽभावरते प्रकृतिरेव कर्त्रादीनर्थानभिदध्यात् । यथाग्निविदित्यादी किञ्चिदित्ये
ट]पवादो वा भवतीति । अपवादपदवचनामिद्वान्ताभिप्रायेण । बहिरहस्येति ।
शब्दानुशातमेत्यपि बोध्यम् । 'इत्येतच्च'त्यन्तो भावे छेदः । भाष्ये—यत्रेतदुच्ये-
तेति । अपवादपदाऽभावादपवादविषय एव विरुध्य इत्यत्र मानाऽभावादपवादोत्तमर्गमय-
विषयो विकल्पः स्यात् । एव तर्हि तद्धितेऽनुत्तमर्गोऽपवादोर्विकल्पान्तरात्तत्रोत्तमर्गोऽपवादो
विभागा, तत्राऽपवादेन मुक्ते उत्तमर्गोऽग्रगत्या पक्षेऽनुपसिवादेव प्राप्नोतीति भावः ।
'अपवादशास्त्रे'ति वैयर्थ्योपपत्तिस्तु चिन्त्या, तद्धितेषु सर्वमुत्तमर्गोऽपवादो विभागेति
दृष्टान्तेन भुक्त्यर्थस्यैवत्यन्तात् । मिद्वन्तिवति भाष्ये । वायकपदे कृतेऽमरस्य बाध-
कस्यैव विकल्पे उत्तमर्गविकल्पाऽभावात्तदिति भावः । इदंवापवादशास्त्रेणैक-

विभाषा । उत्पद्यते वा न वा ॥*॥ सिद्धत्वरूपस्य बाधकस्य बाधचनात् ॥*॥
 सिद्धमेतत् ॥ कथम् ? ॥ 'असरूपस्य बाधकस्य बाधचनात्' । असरूपो
 बाधको वा बाधको भवतीति घञ्यम् ॥ सिध्यति । सूत्रं तर्हि भिद्यते ॥
 यथान्याममेवाऽस्तु ॥ ननु चोक्तं 'तत्रोत्पत्तिवाप्रसङ्गो यथा तद्वित' इति ॥
 नैव दोषः । अस्ति कारणं येन तद्वितेषु विभाषोत्पत्तिर्भवति ॥ किं कारण-
 म् ? ॥ प्रकृतिस्तत्र प्रकृत्यर्थे वर्तते, अन्येन च शब्देन प्रत्ययार्थोऽभिधीयते ।
 इह पुनर्न केवला प्रकृतिः प्रकृत्यर्थे वर्तते । नचाऽन्यः शब्दोऽस्ति यन्ममर्थम-
 भिदर्शयति कृत्वाऽनुत्पत्तिर्न भविष्यति ॥ अथ वा समयः कृतो 'न केवला
 प्रकृतिः प्रयोक्तव्या न च केवलः प्रत्ययः' इति । एतस्मात्प्रमयादनुत्पत्तिर्न
 भविष्यति ॥ ननु च य एव तस्य समयस्य कर्ता स एवेदमप्याह । पद्यमी

प्र] हते । सिद्धत्विति । बाधरत्वे विकल्पिते यत्र पक्षेऽपरादस्य बाधरत्व नाम्नि तत्र
 बाधरत्वाऽभावाद्दुर्लभं प्रवर्तते । अन्येनेति । दक्षस्यापत्यामित्यादावपत्यादिराब्देने-
 त्यर्थः । इह पुनरिति । केवला प्रकृतिः स्वार्थमात्रमपि नाभिधत्ते किं पुनः कर्त्रादिवमर्थ-
 मभिधास्यति । तथाहि प्रकृतिप्रत्ययसमुदाये प्रयुज्यमानेऽन्वयव्यतिरेकाभ्यां प्रकृतिः
 प्रकृत्यर्थे वर्तते, प्रत्ययस्तु प्रत्ययार्थे इत्युच्यते अनुपसप्तप्रभया तु प्रकृतिर्न वशिर्दर्थं
 गमयति । अथापि क्षिपे वर्तेति कर्त्रादिराब्दा प्रयुज्यन्ते । तथापि करोतिविभाषेऽपि
 वर्तुल्यं प्रतीयेत न तु क्षिपिक्रियापेक्षमेव तस्मात्प्रामाण्याद्वाचकत्वं बहिरक्षमपि विक-

उ] वाक्यताऽऽपन्नम् । न चैवमसरूपो वा बाधको भवतीति भाष्येण बाधकत्वविर-
 ष्यप्रतिपादनं व्यर्थमिति वाच्यम्, 'असरूपस्य बाधकस्य बाधचना' इति वार्तिक-
 स्वारस्येनाऽमरूपो बाधको वा भवतीत्येव भाष्येऽन्वयान्तरातिरादि बाधकाऽनुवादेन
 विरूपविधिरित्येव स्वरसतो लभ्यते न तु बाधकत्वाऽनुवादेनेति दिक् । प्रत्यासरस-
 च यन्निरूपितं बाधरत्वं तस्यैव पक्षेऽभ्यनुज्ञानमिति नाऽतिप्रसङ्गः । कैयटे-बाध-
 कत्वे विकल्पित इत्यादि । इदञ्चिन्त्यं, वार्तिकोक्तबाधरपदार्थेऽप्येव बाधर-
 ग्यस्य विकल्पेनाऽन्वयाऽयोगात् । विश्व-पक्षे बाधकत्वाऽभावे शक्तिभोरिव समुच्चय-
 म्यादिति महदनिष्टं, धर्मनिषेधे धर्मभावाऽऽप्नोति । अत एव न वेति सूत्रे
 ग्राधुचविरूपे पक्षे तस्यैवाऽग्राधुचमापादितम् । क्षिपेरिति । बाधार्थनिदेशे इत्य-
 त्ययः । 'इत्यादिभ्यः' इति इत्या । तथापीति । 'वर्ते'त्यत्र तस्याऽपि गत्वादिति
 भावः । बाधकत्वं बहिरक्षमपीति । इदञ्चिन्त्यम् । गामर्थादपवाद एवाऽमरूपशब्देन
 विवक्षितो न तुल्यगोऽपीति तु भाष्यनापर्यवोच्यम् । भाष्ये-अथवा समय इति ।
 एतस्य ममर्थतमूत्रयोरन्यतरस्याऽध्यवसायः 'अगरूप'पदेनाऽपराद एव गृह्यत
 इति भावः । इहापि प्रमाणयोरिति तात्पर्यं, तत्राह-समयस्येति । अर्थः प्रत्यापयितु-

नत्र प्रमाणमिहाऽपि प्रमाणं भवितुमर्हति ॥ प्रमाणमसौ तत्र चेह च ।
सामर्थ्यं त्विह दृष्टव्यं शब्दानां प्रयोगे । न चाऽनुपत्तौ सामर्थ्यमस्ति ।
तेनाऽनुपत्तिर्न भविष्यति ॥ कथं तर्हि तदितेष्वनुपत्तौ सामर्थ्यं भवति ? ॥

अन्येन प्रत्ययेन सामर्थ्यम् ॥ केन ? ॥ पञ्चम्या ॥ अथ वा रूपवत्तामाधिन्य
वाविधिरूप्यते । न चाऽनुपत्तौ रूपवर्ता । तेनानुपत्तिर्न भविष्यति ॥

एवमपि कुत एतदपवादो विभाषा भविष्यति न पुनरस्यार्थ इति ? ॥
न चैवमस्ति विशेषो-यदपवादो विभाषा स्यादनुत्पत्तौ वा ॥ अपि च सापेक्षोऽत्र
निर्देश द्विपदे-‘वासरूप’ इति । न चोन्मार्गवेद्यायां किं चिदपेक्ष्यमस्ति ।

प्र] ज्येते । य एवेति । गमयन्त्यान्धारोऽस्मिन्नि भार । सामर्थ्यमिति । अर्थप्रत्या-
यनानन्तरं प्रयुज्यन्ते न च प्रत्ययस्याऽनुपत्तावयं प्रयोजनितुं शक्यत इत्यर्थः ।
पूर्वमिति परिहारे प्रत्येतेरेव केवलस्य स्वार्थमात्राभिधानेपि सामर्थ्यं नाम्नीत्युक्तम् ।
उत्तरत्र तु मनसान् प्रयोग एव केवला नाम्नीत्युच्यते । कथं तर्हि । समानां
केवलस्य प्रातिपदिकस्य तदिनानुपत्तौ मातुव न प्राप्नोतीत्यर्थः । अन्येनेति । दक्ष-
स्यान्तरमिति पञ्चमस्य प्रातिपदिकस्य प्रयोगा न केवलस्य, इह तु कृत्यनुपत्तौ
सत्या केवला एव घातु म्यानस्य च समानां प्रयोगोऽभावः । अथ वेति । अक्ष-
रूपशब्देन भिन्नस्य उच्यते । तस्य च भिन्नरूपव रूपवदुन्मार्गपेक्षया भवतीति स
एव पक्षेऽन्यनुच्यते, न त्वरूपानुपत्तिरित्यर्थः । न चैवास्तीति । उन्मार्गविकृत्येऽ-

उ] मिति । न च प्रत्ययाऽनुपत्तौ प्रायोगे सामर्थ्यमस्ति ‘न केवलं प्रवृत्ते’रिति निषे-
धान्, नापि प्रयुग्यदर्शयौष इति माध्यायं इति भावः । भयरूपशब्देनेति । भिन्न-
स्यो वैयुक्तं भावाऽभावो परस्परभित्तिरूपस्य सत्प्रतीतिरिति नाऽनेनोभयोरुन्म-
र्गावसादयोर्विभाषादेऽनम् । तथा सति पक्षेऽनुपत्तिः स्यात् । ना च न रूपवती-
त्यभावपक्षे न भिन्नरूपस्य गन्ता म्यदिति भावः । नन्वस्तु सामर्थ्यादन्वयस्य
विकृत्यो न तुमनोरिति आशङ्क्यशब्दावै अपवाद एवेति कुतो लभ्यत इत्याशङ्कते
माध्याय-कुत एतदिति । इत्यपरस्य समाश्रिते-न चैवास्तीति । तथाचष्टे-उच्यतेति ।
‘अक्षरूप उच्यते’ वा मयतीत्यनेन प्रत्यामत्तयाऽमरूपोऽपवाद एव पक्षे स्थाप्यत इति
‘कृतिरपि न’ इति भावः । तस्तुतोऽमरूपशब्देनाऽपवाद एवोपनिष्ठत इत्याह-माध्याय-
अपि च सापेक्ष इति । अवशिष्टापेक्ष इत्यर्थः । भिन्नरूपत्व द्वि-अक्षरूपत्वम् ।
तत्र ‘तुतो भिन्नरूप’ इत्यपेक्षया स्वविज्ञानवेत्याया य स्वविज्ञाने प्राप्तः स एव
सुदिम्यो गन्धदेशादपि विज्ञाने चोन्मार्गमन्मार्ग विषयमुपलब्धमान उपाहृतो
बुद्धो भवतीति तदपेक्षया भिन्नरूपोऽपवाद एव कृत्यत इत्यर्थः । न चोन्मार्गवेद्याया-

अपवादवेलायां पुनस्तस्योऽपेक्ष्यते । तेन यो रूपवानन्यपूर्वो बाधकः प्राप्नोति स वा बाधको भविष्यति ॥ क. पुनरसौ ॥ अपवादः ॥ यदि 'यो रूपवानन्यपूर्वो बाधकः प्राप्नोति स वा बाधको भवती'त्युच्यते द्विधादिषु समावेशो न प्राप्नोति-प्रामणी, प्रामगाय इति । न ह्येते रूपवन्तः ॥ पृतेऽपि रूपवन्तः ॥ कस्यामवस्थायाम् ? ॥ उपदेशावस्थायाम् ॥ यद्येवम्-॥*॥ अनुबन्धभेदेषु विभाषाप्रसङ्गः ॥*॥ अनुबन्धभेदेषु विभाषा प्राप्नोति । कर्मण्यम् । 'आतो-नुपसर्गो क' इति कविषयेऽपि प्राप्नोति ॥*॥ मिद्धननुबन्धस्याऽनेकान्तत्वात् ॥*॥ सिद्धमेतत् ॥ कथम् ? ॥ 'अनुबन्धस्याऽनेकान्तत्वात्' । अनेकान्ता अनुबन्धाः । अथवा प्रयोगेऽप्ररूपाणां बाधविधिन्यायः ॥*॥ प्रयोगे चेशदेशेषु प्रतिषेधः ॥*॥ प्रयोगे चेशदेशेषु प्रतिषेधो वक्तव्यः । 'ह्योऽप्रच'दित्यत्र लुङपि प्राप्नोति । 'श्व. पक्वे'त्यत्र लुङपि प्राप्नोति ॥ नैव दोषः । आचार्य-

॥] प्रातविभाषा, अपवादविकल्पे तु प्रातविभाषेति न कश्चिद्विदोषः । अपवादवेलायामिति । बाध्यत्वेन यावदुत्सर्गो नापेक्ष्यते तावदपवादस्य प्रवृत्तिरेव नास्तीत्यर्थः । उपदेशावस्थायामिति । प्रत्यामनिन्यायादुपदेशानस्याग्रमगुरुष्वनाधीयते इत्यर्थः । ह्योऽप्रचदिति । लज्जनरकस्तवारप्रत्यय, रुति त्वपाशीदिति ईच्छद् इति भिन्नरूपत्वात्ममावेशप्रसङ्गः । यद्यमिति । परोक्षे लिङिति लिङ् लज्ज समावेशोऽमाख्यात्सिद्ध एवेति नाथो लङ्घनेन । विहितस्तु लज्जराण्यमममावेशः शपयतीत्यर्थः ।

उ.] मिति । नन्वपवादकादशक्यार्थोत्तरमुत्तमस्य लक्ष्यसंस्कारकतैति प्रातिपदिकार्यसूनभाये उत्तरवेनोत्सर्गोऽपि स्ववेलायामपवादनेपेक्षत इति कथमेतदिति चेन्न, लक्ष्यमरकारवेलायामपेक्षायामपि वास्तव्यबोधवैल्ययां तदभावात् । अस्य च तदवैक्यास्यतेति भावः । स वा बाधको भवतीति भाष्ये । स बाधको वा भवतीत्यन्वयः । सिद्धमनुबन्धस्याऽनेकान्तत्वादिति । ननु यद्यनुबन्धोऽनवयवस्तदा कथं कप्रत्यये कस्येत्त्वग्रन्थयादित्वाऽभावात् । कथं वा डादीनामनेकान्तत्वेन सर्वोदेशत्वम् । न चाऽऽदेशप्रगति कालेऽनुबन्धत्वाऽभावादानेकान्तत्वं, तर्हि केषुपि वास्तव्यबोधवैल्ययां प्रत्ययत्वाऽज्ञानेन तदुत्तरमेवेत्तंज्ञाप्रगती सर्वत्र 'वाऽऽत्य'विनिसूत्रमाभ्योत्परीन्या उपदेशोत्तरकालमेवेत्तंज्ञाप्रगत्या चोपदेशोऽनुबन्धसत्त्वादमाख्यासरत्वं स्यादिति चेन्न, 'उद्' इत्यादावादिशब्दस्य समीपपरत्वाच्च दोषः । 'अनेक'दित्यत्र संरूपसामान्यपदार्थं बहूनीयातीकराज दोषः । 'डा'दिनेऽपि 'डा-आ' इत्याकारप्रत्ययेऽन्तर्वादेशत्वम् । इत एव वाऽस्वरसात्- 'अर्धग्रन्थेषु दोष एवे'ति वक्ष्यति भाष्यहन् ।

अथ वा प्रयोगे इति । विरूपाऽभावादेव स प्रयोगेऽमरूपः । 'अमरूप'पदेन च

१ 'पूर्वको' । २ 'विभिन्नेषु' । ३ 'प्रयोगेऽप्ररूपाणां वा विधिरिति कर्तित्वं लभ्यम् ।

प्रवृत्तिर्जापयति' न लक्ष्मणेन वाच्यरूपो भवतीति यदय 'हृदाशतोर्लट्' चेत्याह ।
 अथ वा प्रयोगेऽप्यहं वाचिर्गोत्रं सर्वमिष्टं महद्गृहीतमिति कृत्वा द्वितीय
 प्रयोग उदाह्यते ॥ कोऽसौ ? ॥ उपदेशो नाम । उपदेशे चेत्यहं वा । ननु
 चान्'मनुष्यपरिभिरेषु विभाषाप्रसङ्ग' इति ॥ परिहृतमन्तत् ॥ कथं ? ॥ 'मि
 श्रमनुष्यस्थानेकान्तं वा' इति ॥ अत्रैकान्ते दोष एव ॥ एकान्ते च न दोषः ।
 अत्रार्थप्रवृत्तिर्जापयति—'नानुष्यगृहमनगराख्य भवतीति',—यदय ददाति
 द्वावा योर्विभाषां न ज्ञास्मि ॥ अथ वाच्यरूपो वाचको वा वाचको भवतीत्यु
 च्यते । अत्रात्रो नामानुष्यगृहिणो वा भवति स्थावरावेन वा । तेनाऽने
 नाऽवश्यं किं चित्त्वाज्यं किं चित् सद्गृहीतव्यम् । तच्चानुष्यगृहमनगराख्य
 तन्नाश्रयिष्यामो, यत्तु रूपाऽस्य चेनाऽप्यारूप्यं नदाश्रयिष्याम ॥ अथ वाऽप्य
 रूपो वाचको वा वाचको भवतीत्युच्यते । सर्वथाऽप्यस्य, तत्र प्रकरणेति
 विज्ञास्यते—'मात्रीयो योऽप्यारूप' इति ॥ अथ मात्रीयोऽसौ ? ॥ यः प्रयोगे च प्राक्
 प्रयोगान् । अथवाऽप्यारूपो वाचका वा वाचको भवतीत्युच्यते, न चैव सति कश्चि
 द्] अथ चेति । विज्ञादत्र न सङ्गर्णनास्तेषां प्रयोगे रूपाऽभावादित्यर्थः ।

३] गमानरूपाऽमारवानुष्यगृहिण इति भावः । न लक्ष्मणेन वाच्यरूप इति । आदेश-
 गतमप्यारूप्यं गृहीत्वा लक्ष्मणेन वाच्यरूपविनिर्माणेति तात्पर्यम् । आदेशप्रत्यय
 न्तरादालिङ्गित्यत्रमु लक्ष्मणित्यत्रार्थः । तदा—लक्ष्मणात्ममभावेन इति ।
 सर्वथाऽप्यहमुपपादयति—किमादय इति । 'अमर्य'पदेन भिन्नरूपस्यैव ग्रहण
 मित्याशयः । नान्ये—नानुष्यगृहमिति । भान्वनुष्यगृहमनगराख्यवर्णकृतममा
 र्प्य नैत्यर्थः । दानिदशस्योर्विभाषा च । पदे च । अर्थां तु प्रत्येयानिर्वाहः ।
 'बुद्ध' इत्यादावदिसादम्य समीपपरत्वे बुद्ध्वाच्यगोर्वादिबेऽपीरापने । अथ
 चेति । उभयवृत्ताऽप्यारूप्यं गृहमाणं व्यावर्त्याऽभावादमर्य इति व्यर्थं, अगृह्य
 याऽपवादोऽप्येव वदेत् । तन्नामर्यादनुष्यगृहमाऽप्यारूप्यं नाऽऽर्धयते, किन्तु रूपा
 ऽप्यन्येनैवैत्यर्थः । तन्नामर्याप्रकरणेति । तेन प्रयोगे उपदेशो वाऽप्यारूप्य इति
 द्वितीयं पक्षः । तन्नामर्याप्रायोगिकमप्यमित्येति तृतीयं पक्षः । तत्राऽन्यथा
 विवादिमद्बद्ध कथामेति चेद्रूपाभावादेन मारूप्याऽभावमप्युच्यते । 'अमर्य'पदेन
 च मारूप्याऽभाववानुष्यगृहिण इत्याहुः । प्रागेति । अत्र पक्षे सूत्रे सन्धिः सौत्रः । यद्वा
 परिभाषापक्षे प्रथमं पक्षः । अधिकारत्वे द्वितीयं, तदा 'त्रिया' मित्यस्य 'त्रिया'मिति
 दृष्टा निरर्तन इत्यर्थः । 'गमानरूपेण नुमुन' श्रि चेति वचनाच्छि दृष्टान्ताद्-

१ 'अर्थवादेरेषु' । २ 'विभाषा ज्ञास्मि' । ३ इदं कविज्ञः ।

४ 'अपसदय' । ५ 'सात्रीय' । ६ 'प्रयोगे तेषां हपा' ।

दपि सरूप । त एव विज्ञास्यामः । 'वचिरोऽप्ररूपा' इति । अनुबन्धभिन्नाप्र-
 प्रयोगे सरूपाः ॥ अथ कथमिदं विज्ञायते प्रविशामिति, — किं 'क्षिया न भवती'—
 ति, आहो स्वित्पाक् क्षिया भवतीति ? ॥ ५ ॥ 'क्षिया प्रतिषेधे च-
 ल्युदुत्तुमुन्परलघेपु विभाषाप्रसङ्गः ॥ * ॥ 'क्षिया प्रतिषेधे च ल्युदुत्तुमुन्परलघेपु विभाषा
 प्राप्नोति । क-हसित छाग्रस्य शोभनम् । यत्रपि प्राप्नोति । [कं] ॥ ल्युदु-
 हसनं छाग्रस्य शोभनम् । यत्रपि प्राप्नोति । [ल्युदु] ॥ तुमुन्-इच्छति
 भोक्तुम् । लिङ्गोटापि प्राप्नोति । [तुमुन्] ॥ यत्पर्य-इत्यनान्न सोमो
 भवता । खलपि प्राप्नोति ॥ एवं तर्हि 'क्षिया' प्रागिति वक्ष्यामि ॥ ७ ॥ 'क्षिया'
 प्रागिति चेन्नायां वाचनम् ॥ * ॥ 'क्षिया' प्रागिति चेत्त्रायां वाचनं कर्त-
 व्यम् । आसित्या भुङ्क्ते । 'आस्यते भोक्तु'मित्यपि यथा स्यात् ॥ * ॥ वाच्यदिपु
 तुमुन्निधाने वाचनम् ॥ * ॥ कालादिपु तुमुन्निधाने वाचनं कर्तव्यम् । कालो-

प्र,] क वच इति । प्रयोग इत्यर्थः । उपदेष्टे सर्वस्यैवान्तरूप्यमित्यमरूपग्रहणमनर्थक-
 स्यात् । कथमिति । अन्यधिकारविहितेदेव किं प्रतिषेधः, परस्तात् अन्यधिकारस्य
 भवत्येव वाऽमरूपविधिः, अथ अन्यधिकाराप्राप्तासरूपविधिर्भवति अन्यधिकारेण
 विच्छिद्यत इति प्रश्नः । लिङ्गोटाविति । लिङ्गेति लिङ् भवत्येव । 'इच्छार्थेपु लिङ्गोटा-
 वित्यत्र तु लिङ्गोटा सहनिर्देशादत्रापि सहनिर्देशः कृतः । लिङ्गेति नियमादोष्ण-
 भविष्यतीति शक्यते यत्तुम् । ननु तुमुन् भावे कर्तृकर्मणोर्लिङ्गोटाविति भिन्नार्थत्वात्
 कुतो वाच्यवाचनभावः ? । नैव दोषः । भावेऽपि लिङ्गोटेरस्ति विधानमिति तद-
 पेक्षया वाच्यवाचनभावोऽभिमतः । आस्यते भोक्तुमिति । भोजनार्थत्वादासनस्य
 पौर्वकान्यमात्रं गम्यते इति समानविषयत्वाद्वाच्यवाचनभावप्रसङ्गः । अत्र भावे, तत्रैव च
 लकारोत्पत्तिरत्रेति समानार्थत्वमपि विद्यते । तत्रार्थं निर्णयः — अन्यधिकारस्य परस्तादपि

उ] लिङ् चेति । लोटापादन एव भाष्यतात्पर्यमिति भावः । नियमादिति । नियमो वा
 कल्प्यो, शपक वा कल्प्यमिति तु भाष्याशयः । किञ्च, — लिङ् कर्तृकर्मणोऽपरितार्थः, भावे
 तुमुन्भावार्थयोस्तद्विपर्ययवाद एवेतीष्ट भगवत इति ज्ञायते इति लिङ् भवत्येवेत्यपि वै-
 टाकिन्यः । ननु लिङ्गोटा कामप्रवेदने विधीयते, 'इच्छामि भुञ्जीत' 'इच्छामि भुञ्जी-
 म्भवा' निति हि तदुदाहरणम् । इदं त्वकामप्रवेदनेऽप्रीतिः पश्यमनयोर्वाच्यवाचन-
 भावः । न चेदमपि कामप्रवेदनविषयम्, इच्छति भोक्तुमित्युदाहरणमनर्थकं, वचनि-
 प्रायाविष्करणमेव हि 'कामप्रवेदन'शब्देनोच्यते इति चेत्तः ; 'तव भोजनमिच्छ-
 ती'ति तदर्शनाऽत्रापि तत्पत्त्यात् । ननु पौर्वकान्यमप्रीतिः कथं तावित्यने
 लकारप्राप्तिरत आह — भोजनार्थत्वादिति । 'क्षिया' प्रागित्यत्र पक्षे दृष्टान्तरमाह —

१ इदं लक्षम् । २ इदं वचिज । ३ 'क्षिया' । ४ 'तुमुनि' ।

भोक्तुम् । काञ्चो भोचनस्येयपि यथा स्यात् ॥४॥ अह नृजिधानम् ॥५॥
 अहं नृजिघ्रेष । इमेऽहं कृत्वा विधीयन्ते ते विशेषविहिता सामान्य
 विहितं नृच वाधेरन् ॥ नैष वाप । भावकर्मणो कृत्वा विधीयन्ते । कर्तरि नृच् ।
 क सप्रदो यद्भावकर्मणो कृत्वा कर्तरि नृच वाधेरन् १॥ एव तर्हि ॥४॥ अह
 कृत्यनृजिधानम् ॥५॥ अहं कृत्यनृचो विधेया । अयमहं लिङ्गिधीयते स
 विशेषविहितं सामान्यविहितान् कृत्यनृचो [वा] वाधेन ॥ [वामः] ॥

कृत्या ॥३।१।९५॥

॥४॥ कृत्यमज्ञाया प्राङ्पुलवचनम् ॥३॥ [कृत्यमज्ञाया प्राङ्पुलवच-
 नम्] । कृत्यमज्ञार्था प्राङ्पुल इति वक्तव्यम् ॥ किं प्रयोचनम् ? ॥ एतत्
 कृत्यमज्ञा माभूदिति ॥ ॥ अहं कृत्यनृजिघ्रेष नु शपक प्राङ् पुलवचनानर्थस्य
 स्य ॥४॥ यद्ययमहं कृत्यनृचश्चेति नृजिघ्रेष करोति तद्भाषयत्याचार्यं - 'प्राङ्पुल
 कृत्यमज्ञा भवतीति ॥ एवमपि एतत् कृत्यमज्ञा प्राप्नोति । 'योगापेक्ष ज्ञापकम्' ॥

तयत्तज्यानीयरः ॥ ३।१।९६ ॥

॥३॥ केलिम् उपमङ्गलानम् ॥३॥ केलिम् उपमङ्गलान कर्तव्यम् । पचे
 लिमा माय पक्त्या । भिदेलिमा सरला मेनव्या ॥३॥ वमेन्लव्यकर्तारि
 गिच ॥३॥ वमेन्लव्यकर्तरि वक्तव्यम् । गिचाऽमौ भवतीति वक्तव्यम् । वम
 नीति वास्तव्यम् ॥३॥ तदितो वा ॥४॥ तदितो वा पुनरेव भविष्यति ।
 वास्तुनि भवो वास्तव्यम् ॥ [तयत्तज्याऽनीयरः] ॥

प्र] वमङ्गविधिर्भवति । 'अहं कृत्यनृचश्चे'त्यत्र तु कृत्यनृजिघ्रेषान् तस्याऽनित्यत्वं ज्ञाप्यते ।
 कृत्या । 'कृत्या' इत्येतावन्मन्त्रिन्याह-कृत्यमज्ञायामिति । योगापेक्ष
 मिति । एतन्नुचापित्येतन्मन्त्रयोगात्प्राक्कृत्यमज्ञाविहार इत्येव नृजिघ्रेषेणानुमा-
 न्यत इत्यर्थः । [कृत्या] ।

तयत्तज्या । केलिम् इति । कर्मकर्तारो चाप केशिदित्यत्र । भाष्यकारण
 तु कर्मणि प्रदर्शित । वास्तुनि भव इति । दिगादिभ्यो वदिति दिगादिवाच्यप्रत्ययः ।
 नित्याना शब्दाना यथावयविदित्यत्रान् कर्तव्यमिति मन्यते । यथोक्तम् - 'उपायाना-
 यापि ये हंयान्तानुपायान् प्रवक्षते । उपायाना च नियमो नावश्यमव-

उ] माये-कालादित्यति । 'अहं नृजिघ्रेष च ॥

तयत्तज्या । केशिदिति । उक्तकर्तारित्यर्थः । कर्मणि प्रदर्शित इति । 'पत्तव्या'
 इति विवरणम् । न हि तय कर्मकर्तारि, 'लवाच कर्त्ता कर्मव'दिति वचना
 दिने भव । ननु बोधे विशेषात्कथं तदितेन मिदिरत आह-नित्यानामिति ।
 वास्तुभववन्तपि वयकर्तुरेव सन्त्य बोधार्थाविशेषः, [सन्त्य] सर्वदोषपरिहार-

अचो यत् ॥ ३।१।९७ ॥

अग्रहण किमर्थम् ? ॥ अग्रन्ताद्यथा स्याद्वलन्तान्मा भूदिति ॥ नैत-
दस्ति प्रयोजनम् । हलन्ताण्यद्विधीयते स बाधको भविष्यति ॥ यथैव तर्हि
प्यद्यत बाधते एव तत्पदादीनपि बाधते । अग्रहणे पुनः क्रियमाणेऽग्रन्ता-
द्यद्विधीयते हलन्ताण्यन् [विधीयते] । एतावन्तश्च धातवो यदुताऽग्रन्ता
हलन्ताश्च । उच्यन्ते च तत्पदादयः । ते वचनाद्भविष्यन्ति ॥ नैतदस्ति प्रयो-
जनम् । यामरूपेण तत्पदादयो भविष्यन्ति ॥ इदं तर्हि प्रयोजनम्,—अग्रन्त-
भूतपूर्वमात्रादपि यथा स्यात् । छव्यम् पव्यम् । आर्द्धधातुक्रसामान्ये गुणे
कृते पि प्राप्ययमामौन्ये च धान्तादेशे कृते 'हलन्ता'दिति प्यध्याप्नोति ।

तथा दित्स्य धित्स्यम्,—आर्द्धधातुक्रसामान्येऽकारलोपे कृते 'हलन्ता'दिति
प्यध्याप्नोति । अग्रहणमामध्याद्यदेव भवति ॥*॥ यति जनेरपसङ्गानम् ॥*॥
यति जनेरपसङ्गानं वर्तय्यम् ॥ अन्य वस्तेन ॥ अग्रहणमिदमुच्यते [जने-
इति] ॥*॥ 'तकिणसिचतेयनिजनीनामुपसङ्गानमिति वक्तव्यम्' ॥*॥ तकि
तत्त्वम् । दासि-शस्यम् । चनि-चत्यम् । यनि-यत्यम् । जनि-जभ्यम् ।
॥*॥ हनो वा वध च ॥*॥ हनो वा पङ्क्तव्य । 'वध' इत्ययं चाऽऽदेशो
वक्तव्यः । वध्यः । घाम्यः । ॥*॥ तद्वितो वा ॥*॥ तद्वितो वा पुनरेव
भविष्यति-वधमर्हति वध्यः ॥ यदि तद्वितः, समासो न प्राप्नोति-अभियप्य

प्र.]तिष्ठते।'इति॥अवास्तव्य इत्यत्र स्वरे भेदेऽपि नास्ति।कृत्योक्तेषुजिति यदन्तो-
दात्तत्वं विधीयते तदेव ययनोधाऽतदर्थ इत्यनेन । [तत्त्वत्तव्यानीयाः] ॥

अचो यत् । यति जनेरिति । यतोऽनाव इति स्वरापेक्षे जनेर्ध्विधानम् । अन्य-
मिति तु प्यताऽपि सिध्यति, जनिवध्योऽवेति शुद्धिप्रतिषेधान् ॥ वधमर्हतीति ।
दण्डादिभ्य इति यत्प्रत्ययः । यदि तद्वित इति । तेन सह समासस्य लक्षणा-

उ]दिति भावः । उपादायापि ये हेया इति,—उपादशब्दव्युत्पत्तिः । दृष्टोदरादित्वा-
त्पाधु । रेरागवयस्यनीयत्वादिति भावः । कृत्योक्तेः, ययतोरिति धान्तोदात्त-
विधायके । नञिति च तत्र वर्तते । अन्तेन वाक्योऽलवास्तव्य इत्यादिसाम-
स्त्वनभिधानात् भवतीति आप्यादयः ॥ [तत्त्वत्तव्यानीयम्] ।

अचो यत् । भाष्ये आर्द्धधातुक्रसामान्य इति । विषयवृत्तम्यामपि परभूत-
विषयवृत्तये एव प्रहरया परनिमित्तत्वमस्त्येवेति 'कथयती' इत्यर्द्धा स्थानिवत्त्वनिर्वाहः ।
आर्द्धधातुके इति च जानिनिर्देश इति भावः । यतोऽनाव इति । आनुदात्तस्वरार्थमि-
त्यर्थः । पव्यस्य इति । एतेन 'दण्डादिभ्यो य' इति वृत्तिपाठ एतद्भाष्यविरोधः

१ इदं वृत्तिः । २ 'ऽपि' । ३ 'सामान्येऽपि' । ४ भाष्यवार्तिकमिदं स्यात् । ५ 'हन्ते' ।

मुमञ्चय्य इति । यत्ति पुन सति—‘मात्रेण,—कृतेति वा पाठः—‘एकाग्रं’ मिति
 मनस्य निष्ठा भवति ॥ यदि पुनरभिव्यक्त्यर्थोऽनुभूति स्यादभिव्यक्त
 मइतीति ॥ नैव शक्यं वक्तुम् । स्वरे हि दास स्यात्— अभिव्यक्त्यर्थः । एव
 स्वः प्रमयेत । अभिव्यक्त इति चेत्त्यते ॥ [त्वो यत्] ।

गदमदचरयमश्चाऽनुपसर्गे ॥ ३।१।१०० ॥

॥ ॥ त्रुपमगांचरेराणि च्छुर्गुं॥ + ॥ अनुपमगांचरेनित्याणि चागुराविति
वक्तव्यम् । अक्षरां देन ॥ अगुराविति विनयम् ॥ आक्षरं उपनयमान ॥

अयं. स्वामिप्रेम्ययो ॥ ३।१।१०३ ॥

॥*॥ स्वामिन्यन्तद्वच व ॥*॥ ह्यमिन्यन्तद्वच व धत्तव्यम् ।
अयं स्वमा ॥ [अयं स्वामिवैद्या] ॥

अत्रयं सङ्गमम् ॥ ३११२०५ ॥

[illegible]

अगम्यम् । तत्र गच्छेत् वयनद्वयैः स्वयं गच्छेत् प्राप्नोति—‘यत्र गमनेनेति ।
कर्तव्यं न गमने इत्यने—‘अत्र गमयमान’मित्यत्र पृच्छति—किं प्रयुक्तमित्यत्र इति ।
नर इति । कर्तव्यं प्रयत्नं निमित्तम् । तत्रैव शरविकल्पान्तरैर्गण्य कर्तव्यं
व] गतिं भवः । लक्षणान्तरादिनि । ‘सुसुप्तिं तु न सर्वत्रैकमित्यर्थः । कृ-
त्तव्येति । ‘वयं’ इत्यो दि ‘अनेनैव’ इति शक्यत्वान्मुक्तम् । भाष्ये—यदि
पुनरिति । जमिक्त्वात् स्वनन्ता अपि गी पद्या, अहनिपगो वा स इति
भवः । एतेन ‘न च अभिप्रेत्य गुणनम् । एव तद्विनेन अभिप्रेतिरेति दर्शक
कारणैरेति भवः ॥ [अर्थो दत्तः] ।

अत्रयं सद्गतम् । कर्तरि च सद्गत इत्यत इति । कर्तरि सद्गते विगोत्रे
इत्यत इत्यर्थः । कर्तर्यमिति । अत एव 'अत्र'मिति निरन्तराध्ययम् । द्वावे
ति । कर्तर्यने-सद्गतेऽनेत्यक्तव्येन्द्यः । गत्यर्थमिति भाव्य दृष्ट्वा 'सद्गमिति
कर्तरि च', तदर्थं च निरन्तरमनन्तरं कर्तरिने प्रपिने, तद्व्याप्तम्, सद्गत-

व्यम् ॥ तत्तर्हि वक्तव्यम् ? ॥ न वक्तव्यम् । गत्यर्थानां च कर्तरि विधीयते,
तेन योगादजयं कर्तरि भविष्यति ॥ गत्यर्थानां चैव कर्मण्यपि विधीयते,
तेन योगादजयं कर्मण्यपि प्राप्नोति ॥ जीर्यतिरकर्मक ॥ भावे तर्हि प्राप्नोति ॥
सङ्गतग्रहणमिदानीं विमथं स्यात् ? ॥ कर्तृविशेषण सङ्गतग्रहणम् । सङ्गत
कर्तृ चेद्भवतीति । तथा—‘हपेल्लोमसु’ इति लोमानि चेत्कर्तृणि भवन्तीति ॥

घट. सुपि फल्य ॥ ३१।१०६ ॥

॥ तत्तर्हि सुप्यनुपसर्गग्रहणम् ॥ * ॥ घट. सुप्यनुपसर्गग्रहण कर्तव्यम् । इह
मा भूत्-प्रयोज्यम्, अप्रयोज्यमिति ॥ तत्तर्हि कर्तव्यम् ॥ न कर्तव्यम् ‘अनुपसर्ग’

॥] प्रत्युदाहरणे प्रदर्शनीय इति भावः । गत्यर्थानामिति । यद्यपि सप्तमन सङ्गतमिति
भावे इह को विहितस्तथापि गत्यर्थानां च ग्रन्थय कर्तरि दृष्टो-गतो प्राप्त देवदत्त
इति । ततो गत्यर्थधातुसाहचर्यादजयमिति कर्तरि निपातनमिति मन्यते । जीर्य
तिरकर्मक इति । सोपसर्गस्य सकर्मकत्वेपीदानीमुपसर्गस्य निपातनादकर्मकत्वं बोद्ध
व्यम् । द्वयस्मार्भावाध्वेण चाऽऽकर्मकत्वमुक्तम् । कालादिना तु सर्वस्यैव सकर्म-
कत्वम् । सङ्गतग्रहणमिति नहि गमेर्भावस्य जीर्यतेर्भावेन सामानाधिकरण्यमुपपद्यत
इति प्रश्नः । कर्तृविशेषणमिति । वैयधिकरण्यमनयो पदयो स्यादिति भावः ।
लोमानि चेदिति । तथा च इष्ट लोमभिर्द्विपित लोमभिरिति वैयधिकरण्येऽप्यादि-
कृत्यो भवति । तस्मात्कर्तरीति वक्तव्यम् । अथ वा सामानाधिकरण्यत्यागेन
वैयधिकरण्याश्रयणस्याऽयुक्तत्वाविप्राप्तनादा कर्तृर्येव प्रत्ययो भवतीति स्थितम् ॥

उ] मिति मैत्रीपर्यायस्य भावत्तान्तर्त्यवाऽत्र ग्राह्यः । अतस्तत्तात्पर्यमाह-तथापीति ।
तेन योगादिति भाष्यस्य,—तेन साहचर्यादित्यर्थः । सोपसर्गरथेति । अर्थान्तर
रथेति भावः । ननु कालादिकर्मसङ्गावान्धमकर्मकत्वन्तर्ग्राह-द्रव्येति । एतच्च
‘गतिमुद्धी ॥ सूत्रे ‘कालाध्वनो’रिति सूत्रे च निरूपितम् । ‘कर्तरी’नि कर्तिर ।
रम्भवाद्याह भाष्ये-भावे तर्हीति । गत्यर्थेभ्यो विशिष्य विधानेन भावेऽपि ‘क’दर्श-
नादिति भावः । प्रत्याख्यानवाचाह-सङ्गतग्रहणमिति । तथा च तत्सामर्थ्या-
त्कर्तृर्येव भविष्यति नाऽर्थो वार्तिरेनेत्यर्थः । वार्तिवारम्भवाचाह-कर्तृविशेषण
मिति । कर्तृपदाऽप्याहारेणेति भावः । तद्व्याचष्टे-वैयधिकरण्यमिति । ‘अजयं
मङ्गतेने’त्युदाहरणमिति भावः । एवञ्च तत्सामर्थ्याऽभावेन भावे प्रत्ययव्याप्यत्वं-
कर्तरीति वाच्यं, निपातनसामर्थ्याद्वा कर्तरीति भावः । वैयधिकरण्येऽप्यादिति ।
कर्तरि निष्ठाया सामानाधिकरण्येऽपि तद्विकल्प इति भावः ॥ [अजयं सङ्गतम्] ॥

१ सङ्गतं चेत्कर्तृ भवतीति । २ इति वचिषः ।

३ ‘सवाच’ । ४ ‘वक्तव्य’ ।

इति वान्ते ॥ एव तर्हन्वाच्चे-‘अनुपमगं’ इति वर्तते’ इति ॥ नैनदन्वाच्यं-
यम्-‘अधिकारा अनुवर्तन्ते’ इति । एव एव च न्यायो यदुत ‘अधिकारा
अनुवर्तेर’ इति ॥ [वद सुपि क्त्वाच] ॥

भुवो भावे ॥ ३।१।२०७ ॥

भावग्रहण किमर्थम् ? ॥ कर्मणि मा भूदिति ॥ नैतदस्ति प्रयोजनम् ।
भवतिरयमैरुमंक । अकर्मका अपि वै घातव सोपमगां सकर्मका भवन्ति
[इति] नेनाऽनुभव्यमामन्त्रणमियत्रापि प्राप्नोति ॥ एतदपि नास्ति प्रयोजनम् ।
‘अनुपमगं’ इति वर्तते । [॥ -॥ भावग्रहणमुत्तरार्थम्] ॥ * ॥ उत्तरार्थं तर्हि
भावग्रहण कर्तव्यम् । ‘हनन् च’ । भावे यथा स्यात्-‘ग्रह्या वर्तते’ ॥ क मा
भूत्-‘अत्रायो घृण’ इति ॥ [भुवो भावे] ॥

हनस्त च ॥ ३।१।२०८ ॥

॥ * ॥ हनन्वाच्चेन्द्रिमा छन्दमि ॥ * ॥ ‘हनन् चेत्यत्र’ चिन्त्रिया
छन्दमि वक्तव्य । ‘ता अणहत्या निगृह्यान्तरणम्’ । ‘अस्य त्वा अणहत्याय
चनुधं प्रतिगृह्याण’ इत्यामिति किमर्थम् ? ॥ आग्ने ते दम्पुहत्याय ॥ छन्दमिति
किमर्थम् ? ॥ दम्पुहत्या, अहत्या वर्तते ॥

यतिस्तुशास्त्रद्वय कप ॥ ३।१।२०९ ॥

‘कप इति वर्तमाने पुन क्यग्रहण किमर्थम् ? ॥ क्येव यथा स्याद्य

प्र] वद सुपि । नैतदिति । यत्रात्रिरारम्य विष्टेदोऽवध्यारिजन वा मिहवलेकिन
न्याशाश्रयण वा तत्रावश्यवन्त्यो विदोः । एवमादौ तु प्रयोजनाभावात्तत्त्वव्यदयम् ।

भुवो भावे । भवतिरकर्मक इति । ननु प्राप्त्यर्थ सकर्मकाऽस्मि । नैव
दाय । प्रादम्बान्मन्त्रार्थस्यैव ग्रहणात् । ननु क्यदिनर्त्तने प्राप्नोति । वनमि
वान्वादिर्मणि न भविष्यतीति मन्यते । [भुवो भावे] ।

हनस्त च । दम्पुहत्यायेति । छन्दस्येन सगन्त नपुमक, भाषायान्तु क्त्वालिङ्गमेव ।

उ] वद सुपि । यत्राश्रयिभारम्येति । यथा मन्त्रकाऽनुवर्तिरिये ‘कन्याना’ मि
त्यादी । अवर्थाति । यथा ‘ऽन्त्राधिकार प्रागान्’ इति । सिद्धेति । यथा ‘प्र’ ग
‘न’ इत्यत्र ‘गर्वरे’ति ॥ [वद सुपि क्त्वाच] ।

भुवो । प्राथम्यादिति । घातुपठे इति भाव । प्रमिदन्वाचेयपि बोधम् ॥

हनन् च । भाषायान्त्विति । सन्दनक्षिप्तभावादेन द्विहितस्वरन्तस्य स्वीय
मित्यर्थ ॥ [हनन् च] ॥

१ ‘इवेव’ । २ ‘रखेक’ । ३ ‘भाव्य’ । ४ इदं लुप्त स्यात् । ५ ‘इह
मा भूत्’ । ६ ‘छन्दगीति वक्तव्य’ । ७ ‘त्वा’ । ८ ‘गृह्यते’ ।

दन्यत्प्राप्नोति तन्मा भूदिति ॥ किं चान्यत्प्राप्नोति ? ॥ ण्यत् ॥ 'ओरावश्यके
 ण्यत् स्तंति क्यप्पूर्वविप्रतिषिद्ध'मिति वक्ष्यति, ॐ पूर्वविप्रतिषेधो न
 पठितव्यो भवति । अथवा हनस्तश्चिस्त्रिया छन्दसि चोदित, स न वक्तव्यो
 भवति ॥*॥ क्यञ्चिधौ वृ प्रहणम् ॥*॥ क्यञ्चिधौ वृन्ग्रहण कर्तव्यम् ।
 इह मा भूत्-‘वार्यां कृत्विज’ इति ॥*॥ जन्वेश्वोपसङ्गान्न सगदाम् ॥*॥
 सज्ञायामञ्जेश्वोपसङ्गान्न कर्तव्यम् । आज्यम् । यदि क्यप्-वृद्धिर्न प्राप्नोति ।
 तस्मात्पण्यदेव । यदि ण्यत्, उपधालोपो न प्राप्नोति । तस्मात्क्यवेवेव ।
 ननु चोक्तम्-‘वृद्धिर्न प्राप्नोतीति ? ॥ आह पूर्वस्यैव प्रयोगो भविष्यति ॥
 यथेवमवग्रह प्राप्नोति ॥ न लक्षणेन पदकारा अनुवर्त्ता, पदकारैर्नाम
 लक्षणमनुवर्त्यम् । यथालक्षणं पद कर्तव्यम् ॥ [एनित्तुशास्त्ररूप] ॥

ई च खन ॥ ३।१।१११ ॥

दीर्घोच्चारण किमर्थं न 'इ च खन' इत्येवोच्येत ? ॥ का रूपसिद्धि -

प्र] एतित्तु । अथवेति । पूर्वस्नान् क्यपोऽस्य वल्लभ्यप्रदर्शनाय क्यग्रह
 कृतम् । तेन पूर्वं क्यछन्दसि त्रिया चिद्ववति । क्यञ्चिधाविति । 'ईडवन्दृ
 शमदुहा ण्यत् इति' वार्यश्चब्दस्याधुदात्तविधानादेतज्ज्ञायते । नत्र हीडिवन्दिभ्यामा
 त्मनेपदिभ्या साहचर्यादृशब्देन कृणातिर्गृयते । तस्मात्पण्यदेव इति । ननु स्वर
 भेदो भवति, क्यपि सन्धाधुदात्त पदं, ण्यपि सन्त्यन्तस्वरितम् । नैप दोष । 'नञ्चि
 यस्यानिसन्तस्ये'त्याधुदात्तविधानान् । न लक्षणेनेति । संहिताया एव नित्यत्वम् ।
 पदविच्छेदस्य तु पादपेयत्वम् । तथा च यत्रार्थनिधयाभावस्तत्राऽवग्रहो न क्रियते ।
 तदुक्तम्-‘हृदिनवगृयते’ इति । हरिद्रनित्यत्र हि हरिश्चब्द इत्यन्त, अथ
 हरिच्छब्दलकारान्त इति सन्देहान् ॥ [एतित्तुशास्त्ररूप] ।

ई च खन । दीर्घोच्चारणे भाव्यकारेण प्रत्यास्थाने वेचित् प्रप्रेषनिर्देशान्
 द्वितीय इकारो 'ये विभाषे'त्यात्वस्य षष्ठे परत्वाप्राप्तस्य वाचनार्थ इत्याहु ।

उ] एतित्तु । भात्मनेपदिभ्यामिति । अकारवद्विकरणभ्यामितिपि शोध्यम् । एत
 द्दो उत्तरसाहचर्यमप्यनुग्राहकम् । कृणातिरिति । 'रू सभक्त्य'वित्ययम् । एवञ्च
 क्यप् रू एवेति भाव । वस्तुनो व्याख्यानादत्र वृजो ग्रहणमिन्वेव तत्त्वम् ।
 संहिताया एव नित्यत्वमिति । अविच्छिन्नपारम्पर्यत्वमेवाऽत्र नित्यत्वम् । अर्थ
 निश्चयाऽभाव इति । आच्यश्चब्दस्य रूत्वादादर्थोऽस्मि न वति निश्चयाऽभाव
 इत्यर्थ । 'समासे सहिता नित्य'त्ववग्रहस्य साधुत्वाऽभावात्सम्प्रदादनासरणस्य
 तस्य लपणाऽविषयते'त्यर्थं मन्ये ॥ [एतित्तुशास्त्ररूप] ।

१ 'अनेधोपसङ्गान्न सज्ञायाम्' । २ 'स्वयम्' । ३ इदं वक्षिष्ये ।

न्येयम् १॥ आट्टणनमिदम् ॥ न विध्यति । 'यवतुक्षोरमिदं एकदेश' इत्येका
देशस्याऽमिदं तत्तुक्प्रत्यये ॥ नैतदस्ति । पदान्तपदाद्योरैकादशोऽसिद्धो,
नैव पदान्तपदाद्योरैकादेशः । तस्मादिदं स्वनं इत्येव वक्तव्यम् ॥

भृजोऽसंज्ञायाम् ॥ ३।१।११० ॥

असंज्ञायामिति किमर्थम् १ ॥ भार्या ॥ भृज सहाप्रतिपद्ये स्त्रियाम-
प्रतिपद्येऽन्येन विहितवान् ॥*॥ भृज सहाप्रतिपद्ये स्त्रियामप्रतिपद्येव । अन-
र्थक प्रतिपद्येऽप्रतिपद्य ॥ किं कारणम् १ ॥ 'अन्येन विहितवान्' । अन्येन
लक्षणेन स्त्रियाः कश्चिन्नोपेत्य,—'संज्ञाया समञ्जनविद्विपतमनविद्वपु
ज्जाह्मूणिग' इति ॥ प्रतिपद्ये इदानीं किमर्थं स्यात् १ ॥*॥ प्रतिपद्ये
किमर्थं इति चेदस्मिन्साहाप्रतिपद्यर्थं ॥*॥ प्रतिपद्ये किमर्थं इति चेदस्मिन्साहा-
प्र] पदयुक्तम् । क्यप्प्रयोगेन विधीयमानस्येवम्यान्तरदत्तान् । भावस्य तु यका
राशनुपन विधीयमानस्यऽऽप्तस्य बहिरङ्गत्वादिप्रतिपद्योऽभावात्प्राप्त्यभावात् ॥

भृजोऽस्य । असंज्ञायामिति किमर्थमिति । स्त्रियाम् ॥ प्रतिपद्येऽन्येन विध्य-
निति प्रश्नः ॥ भार्येति । शुद्धिषा द्वय महेति क्यप्रभावे ष्यप्रत्ययः ॥ अनर्थक
इति । भृज इति प्रातेरय प्रतिपद्येऽनन्तर्यात्, नतु लक्षणांतरप्राते, व्यवधानादिति
भावः । प्रतिपद्ये इदानीमिति । प्रतिपद्येऽभिज्ञानमभ्यर्थाभ्यान्तरेण प्राप्तस्यापि
स्यन प्रतिपद्य भविष्यतीति भावः । अस्मिन्मतेति । मज्जेति इति मजेति । कर्म

उ] इ च स्वनः । क्यप्प्रयोगेनेति । नन्वन्तरद्वे इत्ये कृते एकदेशविहृत-
न्यायेन प्राप्ताऽऽवधारण्यं तदवश्यकम् । इत्यन्तु एवे चरितार्थम् । किञ्च 'अच
कर्तृषदी'ति सूत्रे मध्ये 'य विभाषे'त्यत्र 'य' इत्यस्य विषयमस्यम्यन्तारा उक्त-
तया परत्वेन क्यप्र पूर्वमेवाव तत परत्वात्त्वर्गदीर्घे एकदेशविहृतन्यायेन 'उ
च स्वन' इत्यस्य प्रतीति 'मिय'मिति स्यात्तद्वारण्यं दीर्घनिर्देश इति कदाचिद्वारण्य
इति चिन्त्यमेतदिति केचित् । भ्रष्टागस्तु व्यग्रमिहविभाषयाऽऽऽन्वाऽऽप्रवृत्ति-
मिति । इदं तत्रऽप्यावश्यकम् अन्यथा आकारस्य दीर्घकारेऽपि 'ह्य'मिति स्यात्
तु सैवमिति । न च मतेनस्याऽनुनामिककार स्यात्तस्माद्गुणोऽपि कदाचित्साहा-
प्र स्यात्, तद्वारण्य इकारस्य एवकार इत्यर्थं दीर्घनिर्देश इति वाच्य, म्यान्त-
नुन्नेऽनुनामिके एवकारादिऽनुनामिकोच्चारणत् । स्पष्टत्वेद 'अपिमयि' 'अष्टन-
न' इत्यत्र भ्रष्टागस्तु विन्यासः ॥ [इ च स्वन] ।

भृजोऽस्य । स्त्रियामप्रतिपद्य इति भावः । स्त्रीऽस्मान्गच्छविषयेऽनर्थकोऽय-
ज्ञानमिति प्रतिपद्य इत्यर्थः । धर्मद्वन्द्वस्य सहाप्रत्ययेन सहासाहाप्रत्ययस्य सहा

१ अथ क्यप्र १ २ 'मह' । ३ 'दीर्घ' । ४ 'तस्माद्गुणेऽपि' ।

स्ति तदर्थं प्रतिषेधः स्यात्—आर्या नाम क्षत्रिया ॥२॥ सिद्धं तु त्रियां सज्ञा
प्रतिषेधात् ॥२॥ सिद्धमेतत् ॥ कथम् ? ॥ ['क्षिया सन्ज्ञाप्रतिषेधात्'] । क्षिया
सज्ञाप्रतिषेधो वक्तव्यः । 'सज्ञाया समन्निपदनिपतमनविदुषोऽर्थात्सृजिणः' ।
ततो 'न क्षिया भृज इति ॥ सिध्यति । सूत्रं तर्हि भिद्यते ॥ यथान्यासमेवास्तु ॥
ननु चोक्तम्—नृत् । सज्ञाप्रतिषेधे क्षियामप्रतिषेधोऽन्येन विहितत्वादिति । नैष
दायः । भावे इति नानुवर्तते, कर्मसाधनश्चायम् । अथ वा य एते सज्ञाया
विधीयन्ते तेषु नैव विज्ञायते—'सज्ञायामभिधेयायामिति ॥ किं तर्हि ? ॥
'प्रत्ययान्तेन चेत्सज्ञा गम्यत इति ॥ अथवा आह—॥२॥ सज्ञायां पुंसि दृष्टत्वात्
ते आर्या प्रमिष्यन्ति ॥२॥ सज्ञायां पुंसि दृष्टत्वाच्च आर्याशब्दो न सिध्यति ।
॥२॥ क्षिया भावाऽधिकारोऽस्ति तत्र आर्या प्रमिष्यन्ति ॥२॥ [क्षिया भावाऽधि

प्र] साधनोऽत्र सज्ञाशब्दः ॥ ततो न क्षियामिति । स्त्रीशब्देनाऽत्र स्तनदेशवती
वृत्तते । अन्यथा विधिप्रतिषेधयोर्विषयविभागो न स्यात् । तस्माद्भरणं भव्यति
विधिविषयः । लौकिकी तु स्त्री प्रतिषेधस्य । भाव इति तत्रेति । 'प्रजयनोभावे
क्य वित्यतः । सज्ञायामिति सज्ञाशब्दः कर्मसाधनो न गृह्यते, किं तर्हि ? , भाव
साधनः । तेन प्रत्ययान्तेन यदि रुडिर्गम्यते तत्र प्रत्ययः । न च सत्याशब्देन हि
गृहिष्यभिधीयत इति कथोऽप्रमत्तः । सज्ञायामिति । 'आर्या नाम क्षत्रिया' इत्य
त्राऽसज्ञायामिति प्रतिषेधस्य चरितार्थत्वात्सूत्रान्तरेण क्षिया सज्ञाया कथं प्रमत्ता
आर्याशब्दो न सिध्यतीति बोध्यम् । स्त्रीप्रकरणे भावग्रहणानुवर्तना कर्मणि क्यव-

ड] मिप्रत्यय तन्निर्दय कर्मणि सज्ञाशब्दः ध्युपादयति—सज्ञायत इति । अन्वी रुड्य
बोधा यस्याऽस्तीत्यर्थः । अन्यथेति । 'सज्ञाया समन्निपदनि क्यवन्ताना 'समज्ये'
त्यादीनां स्त्रीलिङ्गादिति भावः । लौकिकी त्विति । न च विपरीतं किञ्च स्या
दिति वाच्यं 'त्रियां चि क्षियत्र क्षान्तीयस्यैव ग्रहेणऽस्याऽपि तत्रैव प्रवृत्तेरिति
भावः । भाष्ये—यथान्यासमिति । 'सज्ञायां समे ति सूत्रे यदधिर 'न त्रिया नि
त्वादि वृत्तं तस्य कार्यमित्यर्थः । भाव इति तत्र वर्तते इति । ननु समज्यानिपदा
निपत्त्यानामधिकरणं, मन्याविद्ययोः करणं तत्र सिद्धरक्षीकरणकथं 'भावे इत्यस्य
तत्र सम्बन्ध इति चेत् न । त्रिविधे भाव इति वर्तते इत्यर्थः । एवञ्च मनो भाव
एवमन इति भावः । एवमत्र भावाऽधिकारोऽस्तीत्यपि व्याख्येयम् । सज्ञाशब्द
इति । सज्ञाशब्देन कर्मसाधनेन सज्ञायमानमभिधीयत । तत्राऽभिधेयं प्रत्ययश्चे
त्तर्हि मृत्याशब्देन स्यादेव गृहिष्यभिधेयमिति भावः । भावसाधनेन धातुमाननेक
र्थव्याप्तिरुच्यते तदाह—रुडिरिति । तद्विषयोऽर्थ इत्यर्थः । तेन रुड्या गम्यत

१ मन्ये इदं लुप्तं स्यात् । २ श्लोकार्थिकम् ।

कारोऽस्मि तेन भार्या प्रमिष्यति]। भाव इति तत्र वर्तते, कर्मसाधनधायम् ।

॥२॥ अथ वा बहुलकृत्या सज्ञायामिति तस्मृतम् ॥२॥ अथ वा 'कृत्य
रूपेण बहुल मिति येवमत्रापि व्यक्तविष्यति ॥२॥ यथा यैव यथा जन्म यथा
भित्तिस्तर्धव सा ॥२॥ [येया यैव यथा जन्म यथा भित्तिस्तर्धव सा] ।

॥२॥ ममश्च बहुलम् ॥२॥ ममश्च बहुलमुपसङ्ख्यानं कर्तव्यम् । मभूया
पत्र सभारा । मभायां पत्रं सभारा । [भूनोऽमनायाम्] ।

राजसूयसूर्यमृषोचरुच्यकुप्यकृष्टपच्योऽन्यथ्या ॥ ३।१।११४ ॥

॥२॥ सूर्यश्चाप्यथ्या कर्तारि ॥२॥ सूर्यश्चाप्यथ्या ईषेते कर्तारि निपा
त्यन्ते ॥ किं निपात्यते ? ॥ सूर्य - ॥२॥ मूर्तिभ्यां सूर्येण च सुवर्णा दण
गम् ॥२॥ सरणाद्वा, सुवर्ति वा कर्मणीति सूर्य ॥ सूर्य ॥ दण्य - राक्षतेऽर्था
रुच्य । [रूच्य] ॥ न व्ययत इत्यन्यथ्य ॥ ॥ ॥ कुप्य मनायाम् ॥ ॥ 'कुप्य
मनाया मिति वक्तव्यम् । शोष्यमन्यम् ॥२॥ कृष्टपच्यस्यान्तोदात्तत्वं च कर्म
कर्तारि च ॥२॥ कृष्टपच्यस्यान्तोदात्तत्वं च [वक्तव्य, मनाया] कर्मकर्तारि
चेति वक्तव्यम् । कृष्टे पच्यन्ते स्वयमेव । 'कृष्टपच्याश्च मे' । अकृष्टपच्याश्च
मे । यो हि कृष्टे पच्यते कृष्टपाक्यं स भवति ॥ [राजसूयसूर्य] ।

प्रत्यपिभ्यां ग्रहे. ॥ ३।१।११८ ॥

॥२॥ प्रत्यपिभ्यां ग्रहभृन्दसि ॥२॥ प्रत्यपिभ्यां ग्रहभृन्दसि वक्तव्यम् ।
'मघस्य न प्रतिगृह्यम्' । 'अनृत हि मत्तो वदति तस्मात्तापिगृह्यम्' ।

■] भाष्यस्यैव भवतीत्युत्तरम् । यथेति । भवन्त्यादिधीयमानो यत्रथा ह्यन्तात्तुन
विद्भवति बहुलवचनात्, यथा च भित्तिरित्युक्तिपत्रं चिन्तयति, एव भाष्येन
स्वप्नमदे अद्भवतीत्यर्थः । [भूनोऽमनायाम्] ॥

६] अन्यर्थः । नाम्न्यवाची सज्ञायामस्तु सरण्युपसङ्ख्यानं बोध्यम् । अपर आहति
भाष्ये । 'मिदन्तु त्रिंशं मत्तप्रतिपैत्रादित्याग्रसरणं पशान्तरवम् । कर्मणि
व्ययमावादेति । 'मत्त' इति शब्दः । अन्य स्वार्थं यद्वक्तव्यं, स बाहुल्येन
मिदं निति यति जने'रित्युत्सुमसङ्ख्यानं न कर्मणि बोध्यम् । भाष्ये - सम्भाया पत्र
सम्भारा इति । सम्भारा इति पाठे 'भू' इति दीर्घान्तात् स्वरदे 'भृदार' इति बोध्यम् ।

राजसूयसूर्य । मूर्तिभ्यामिति भाष्यस्य - कर्मणिपच्यत्वं इति शब्दः ।
कुप्य गुपेण कम् । सुवर्णरत्नभिन्न धनं कुप्यम् । [राजसूयसूर्य] ।

प्रत्यपिभ्यां ग्रहे । 'अपिगृह्य' भन्देन कत्यकारणमुत्तरं इति वचिन् ॥

१ नृदं एव स्यात् । २ 'सूर्य' । ३ 'इति कर्तारि' । ४ इदं भाष्यमित्यन्य ।
५ 'सुवर्ति कर्मणीति वा' । ६ इदं वचिन् । ७ 'स कृष्टपाक्यो भवति' । ८ रज्योऽयम् ।

प्रतिग्राह्यम्, अपिग्राह्यमित्येवाऽन्यत्र ॥ [प्रत्यपिभ्यम्] ।

अभावस्यदन्यतरस्याम् ॥ ३।१।१२२ ॥

वस्याऽयमनुबन्धः १॥ प्रधानस्य ॥ यदि प्रधानस्य,—अभावस्या इत्येवं स्वर-
प्रसज्येत। अभावस्या इति चेन्न्यते। तथा—अभावस्याग्रहणेनाऽभावस्याग्रहणं
न प्राप्नोति ॥ एवं तर्हि निपातनस्य ॥ यदि तर्हि निपातनान्वय्येवंजातीयकानि
भवन्ति 'धोत्रियरुन्दोऽर्पते' इति । व्यपवर्गाभावाच्चिन्त्याद्युदात्तत्वं न
प्राप्नोति ॥ एवं तर्हि—

॥ २ ॥ अभावसोरह प्यतोर्निपातयाम्यगृहिताम् ॥

तर्धरश्रुतिना तयो स्वरश्च मे प्रसिध्यति ॥ ३ ॥ [अभावस्यद] ।

प्र] अभावस्यत् । प्रधानस्येति । विधीयमानत्वात्प्रत्ययस्य प्रधान्यमिति यत्प्रत्ययो
निपात्यत इत्युक्तं भवति । एवं स्वर इति । 'यतोऽभाव' इति उत्तरपदमाद्युदात्त
स्यात् । अन्तस्वरितं चेन्न्यते । अभावस्याग्रहणेनेति। शब्दान्तरत्वात् । अभावस्या-
शब्दस्य प्यदन्तत्वादभावस्याशब्दस्य यदन्तत्वादिति भावः । एव तर्हीति । यत्प्र-
त्ययान्तत्वं न निपात्यत इत्यर्थः । ननु तिति प्रत्ययग्रहणं चोदधिष्यते, निरन्त-
विभागे च निपातन आधीयमाने स्वरितत्वं न सिध्यतीति मत्वाह—यदि तर्हीति ।
एवंजातीयकानीति । निरन्तावयवविभागनीत्यर्थः । अभावसोरिति । गृहिताभा-
भाववृत्तमेदाश्रयो द्विवचननिर्देशः । निपातयामीति । 'एतत्तरस्येति' शेषः । एक-
वृत्तितेति । एषा तद्वितृत्तिरमयो सिध्यति, एकदेशविवृत्तस्याऽनन्यत्वात् । तथा
हि प्यत्यभावात्प्राशब्दस्य न्याय्यत्वादाकारस्य प्रत्येतत्वकारस्य तु विकारत्वम् ॥

उ.] अभावः । यत्प्रत्यय इति । सूत्रे तदानुपूर्व्या एव भ्रवणादित्यर्थः । अन्तस्वरित-
मिति । 'अमे'ति तुप्रसप्तमीरनित्युपपदत्वान्निपातनेन वा तरवादुपपदमामे
वृत्तुत्तरपदप्रकृतिस्वरेणेति भावः । यन्न्येति । निरस्ताऽवयवविभागः समुदायएव
निपात्यते । तस्य च तरारोऽन्त इत्यन्तस्वरितत्वं सिध्यतीति भावः । 'अभावस्या'-
शब्दम्यति चेदं निपातनमिति तद्वहणेनाऽस्य ग्रहणमपि सिद्धमिति तात्पर्यम् ।
भाष्ये चिन्तीत्याद्युदात्तत्वं न प्राप्नोतीति । चिन्तीति परसप्तमीत्यभिप्रायेणेदम् ।
प्रकृते स्वरितत्वं न प्राप्नोतीत्यपि बोध्यम् । तस्यै प्रत्ययग्रहणस्य प्रत्याख्यास्य-
मानत्वात्तद्रीत्येदम्माप्यमित्यन्ये । एकतरस्येतीति । वसूतानुभ्यां प्यतो इत्योर-
न्यतरस्येत्यर्थः । वसोरिति पञ्चम्यर्थे षष्ठीद्विवचनम् । प्यदप्यमाशब्दे उपपदे निपा-
त्यते इति बोध्यम् । अन्ययोऽपदत्वाभावे समाम उत्तरपदप्रकृतिस्वरश्च ॥ स्मादिति
बोध्यम् । पार्तिके 'अगृहिता'शब्देन हसो लक्ष्यते । तदनुपपत्ताह—एकदेशेति ।

१ 'एव स्वर' ।

छन्दसि निष्टस्य देवहूयप्रणीयोर्नीयोच्छिष्यमर्थस्तथा ध्वय-
सन्त्यस्य देवहूय-यापृच्छयप्रतिगीष्यप्रज्ञवाद्य-
मायस्नाय्योपचाय्यपृष्ठानि ॥ ३१।१२३ ॥

‘निष्टस्य’ इति किं निपायते ? ॥*॥ निष्टस्यै कृतस्यन्तविपर्ययश्छन्दसि
कृतार्थः ॥*॥ यथा कृतेस्तेकं, कमे मिस्ता, हिमे मिह ॥ अपर आह—
॥*॥ निष्टस्यै ध्वयविशेषित एव निपातनात् ।

अथायदेश इयानुपचाय्य निपातिनी ॥*॥

निष्टस्यै चिन्वात पशुकाम ॥

॥*॥ अदेकस्माच्चतुर्भ्यं यच्चतुर्भ्यश्च यतो विधिः ।

अदेकस्मात्पञ्चदश द्वौ क्यौ ष्यद्विधितु ॥*॥

‘अदेकस्मान्’—निष्टस्यै । ‘चतुर्भ्यं क्यप्’—देवहूय, प्रणीय, उच्छीय, उच्छिष्य ।
‘चतुर्भ्यश्च यतो विधिः’,—मर्थ, स्तथा, एयं, सन्त्य । ‘अदेकस्मान्’,—स्नाय्य ।
‘यस्यश्च’,—देवहूय । ‘द्वौ क्यौ’,—आपृच्छय । ‘ष्यद्विधिः’

प्र] छन्दसि । कृतार्थः इति । कृतस्यन्तस्य शतौ । आदि कमारन्तप्रयोगः ।
आदरन्तत्वम्, अन्तस्य चादित्वं यथा स्यादित्यर्थः । आदन्तयोः परस्पररूपावतिर्न
ट] भाष्ये—म्यश्च मे इति । निष्प्रत्ययप्रयुक्त स्वरित इत्यर्थः । [अमात्रस्यदन्यः] ॥

छन्दसि निष्टस्यै । ‘कृतेरादन्तविपर्यय कृतार्थः’ इत्यमरतः मयाऽऽह—कृत
शब्दस्येति । निष्प्रयोगेन एलम्भाऽन्तस्थाने तदुपतिप्रयोगेन अन्तस्थानेऽन्तोपतिप्रयोगे
न भवेत्यर्थः । तदुक्त्याह—परम्यरेति । अन्यथाऽऽदन्तयोः स्थाने कृतार्थस्य
करणमप्यादन्तविपर्यय स्यादिति भावः । ‘निष्प्रत्यय कृतेरादन्तविपर्ययश्छन्दसि
कृतार्थः’ इत्येव भाष्येऽह—‘निष्प्रत्यय कृतार्थः’ इत्यादि दृश्यते । तत्र ‘निष्टस्यै
कृतस्यन्तविपर्ययश्छन्दसि कृतार्थः’ यथा कृतस्तेकं इत्यादि दृश्यते । तत्र ‘निष्टस्यै
कृतस्यन्तविपर्ययश्छन्दसि कृतार्थः’ इत्यन्वयः । ‘निपायते’ इति शेषः । प्रत्ययपरस्परणभक्तिप्राप्त्यै, एवञ्च
निपायमित्यर्थः । अन्यथा ऋदुप इत्यान्वयमेव स्यादिति भावः । ‘आदन्तविपर्यय
कृतार्थः’ इत्यमरः कृतार्थः आदन्तविपर्यय आवश्यकत्वेनाऽत्रापि भिद्वेत्त्यर्थः
न निगदन्मित्यर्थः । ‘कृतार्थः’ इत्यादिशब्दार्थमेव दर्शयति—कृतेस्तेकं इत्यादिना । अपर आह निष्टस्यै व्ययमिति । वर्णव्ययः, प्रत्ययव्ययश्चेत्यर्थः ।
‘व्ययरो वहुवृ’मिति सूत्रेणेति भावः । एतच्च परमात्रकल्पा निपातनामन्याह—
निस एवमिति । मन्थे—ष्यद्विधितु इति । सूत्रन्तमेतत् । चतुरो वारा
नित्यर्थः । चतुर्भ्यं इति यावत् । उपपूर्वाच्चिनोत्तेरेति । शृष्टे उत्तरपदे इति
१ व्याख्या एसा स्यात् । २ ‘तु’ । ३ ‘द्वौ निपा’ । ४ इदं कश्चित् । ५ ‘रन्त्या’ ।

अतुः',-ब्रह्मवाचः, भाव्यः, स्ताव्यः, उपचाय्यपृष्ठम् । उपपूर्वाच्चिनोतेराया-
देशो[ऽपि] निपात्यते । नहि ष्यतैव सिध्यति । ॥२॥ हिरण्य इति च ॥२॥
हिरण्य इति च घक्तव्यम् । उपचय्यपृष्ठमित्येवान्यथ । [छन्दसि निष्टस्य] ॥

ऋदलोर्ण्यत् ॥ ३।१।५२४ ॥

॥*॥ पाणौ सृजेर्ण्यद्विधिः ॥२॥ पाणौ सृजेर्ण्यद्विधेयः । पाणिसर्ग्यं रज्जु ।
॥२॥ समवपूर्वाय ॥२॥ समवपूर्वाच्चेति घक्तव्यम् । समवसर्ग्यं ॥२॥ त्रि-
दभिभ्यां च ॥*॥ लपिदभिभ्यां चेति घक्तव्यम् । अपलाप्यम् । अजदाभ्यम् ॥

ओरावश्यके ॥ ३।१।१२५ ॥

कथमिदं विज्ञायते-आवश्यके उपपदे, आहोस्त्रिदावश्यके शोत्य इति ?
कथाय विशेषः ? ॥*॥ आवश्यक उपपद इति चेद्योत्य उपसङ्ख्यानम् ॥*॥
आवश्यक उपपदे इति चेद्योत्ये उपसङ्ख्यानं कर्तव्यम् । पाप्म लाप्यम् ।
अस्तु तर्हि द्योत्ये । ॥*॥ द्योत्य इति चेत्स्वरसमासानुपपत्तिः ॥*॥ द्योत्य इति
चेत्स्वरसमासानुपपत्तिः [प्राप्नोति] । अवश्यलाप्यम् । अवश्यपाप्यम् ॥ नैप
दोपः । मयूरम्यसकादित्वात्ममासः । विस्पष्टादियत्स्यरो भविष्यति ॥*॥ शो-
रावश्यकं ष्यतः स्तौते क्यपूर्वविप्रतिषेधम् ॥*॥ ओरावश्यकं ष्यतः स्तौते
क्यन्भवति पूर्वविप्रतिषेधेन । ओरावश्यकं ष्यन्नवतीत्यस्यापराधः-अवश्य-
लाप्यम् । अवश्यपाप्यम् । क्यपोऽपकाशः-स्तुत्यः । इहोभयं प्राप्नोति-अव-
श्यस्तुत्यः । क्यन्भवति पूर्वविप्रतिषेधेन ॥ स तर्हि पूर्वविप्रतिषेधो घक्तव्यः ॥

प्र] तु वर्णान्तररूपापत्तिरिति प्रदर्शनाय 'कृताद्यर्थ' इत्युक्तं भवति ॥ [छन्दसि निष्ट] ॥

ओरावश्यकं । कथमिति । विमावश्यवार्थवाचिन्युपपदे प्रत्ययः, उत प्रत्ययेन
आवश्यकं द्योत्य इति प्रश्नः । अवश्यलाप्यमिति । 'द्वावपूर्वा' वित्यादौ गतार्थस्यापि
अचित् प्रयोगो लोके दृश्यते स्यचर्चं ग्रन्थनादरादिति मन्यते । विस्पष्टादियदिति ।
यथा 'विस्पष्टकटुक'मित्यत्र मयूरव्यसकादित्वात्समासे कृते पूर्वपदप्रट्तिस्वररो भवति,

उ] यावत् । पृष्ठेरिगुणधलक्षणं च ॥ [छन्दसि निष्टस्य] ।

ऋदलोर्ण्यत् । पाणौ सृजेर्ण्यद्विधेयः क्यपोऽपनादो ष्यत् । 'लपिदभि-
भ्यां' 'पोरदुपधा'दिति ॥ [ऋदलोर्ण्यत्] ।

ओरावश्यकं । ननूत्तर्यत्वादवश्यशब्दप्रयोग एव न स्यात्, ष्यदेव वा न
स्यादिति युतो नोक्तमत आह-द्वावपूर्वाविति । 'द्योत्य' इत्युक्तेर्ज्ञातव्यसमुच्चय इष्ट
त्वेति लभ्यते । उपपदत्वाऽभावात्स्वरसमासानुपपत्तिरिति भावः । ननु 'विस्प-
ष्टादीनि गुणवचनेषु' इत्यनेन पूर्वपदप्रट्तिस्वरविधानादत्र चोत्तरपदप्रट्तिस्वरस्थेष्ट-
त्वेन 'विस्पष्टादिय'दित्यगङ्गतमिति मन्वाऽऽह-यथेति। एवञ्च मयूरव्यसकादिषु निपा-

न घञस्य । उक्तं तत्र क्यत्रिति वर्तमाने पुन क्यप्रहणस्य प्रपातनम्,—
'क्यत्रेय यथा स्याद्यदन्यप्राप्नोति तन्मा भूदिति । [आराधयके]

आनाट्योऽनित्ये ॥ ३११/२७ ॥

॥४॥ दक्षिणाप्रो ॥ ॥ दक्षिणाप्रविति वक्तव्यम् । अनेयोऽन्य ॥

॥५॥ आनप्याऽनित्य इति चदक्षिणाप्रो ह्यतः भवन् ॥

अन्योनो तु न त्रिप्राप्तनया अन्यथा भवन् ॥६॥

पाठ्यसाक्षात्पनिष्ठाद्यध्याया मानद्विर्गिर्गाममामिधेनीषु ॥ ३११/३०

पाठ्यनिकाश्या किं निपाद्यत १ ॥ ॥ पाठ्यनिकाशयोरादिपञ्चकं च
निपातनम् ॥ ॥ पाठ्यनिकाशयोरादिपञ्चमादिरूपं च निपाद्यते । मेघ
निचेयमिधेयान्यत्र । [पाठ्यमाश्रय्य] ॥

अर्नो कुण्डपाठ्यमन्त्राद्यौ ॥ ३११/३० ॥

॥७॥ कुण्डपाठ्यं चाङ्गि ॥८॥ कुण्डपाठ्येयद्विधेय । कुण्डपाठ्यं ऋणु ॥

अग्नौ परिचाय्योपचाय्यममूष्ठा ॥ ३११/३१ ॥

॥९॥ सम्यक् दयनर्थं घञन सामान्यहृतान् ॥१०॥ समूह इत्यनर्थक
घञन ॥ किं कारणं १ ॥ 'सामान्यहृतान् । सामान्येनैवाऽत्र ण्यङ्गप्रिप्यति—
ऋहलोऽर्थे दिति ॥ घञर्थं तर्हि निपातनं कर्तव्यम् । वहेऽर्थेयमा स्यात् ।
॥११॥ वयंरमिति चेद्वन्मैदर्थन्वाभिदम् ॥ ॥ वयंरमिति चेद्वहन्मदर्थं

प्र] अमवदयगन्धमिषदावपि मयूरव्यगमादु निपातनादुत्तरपदप्रहृतिम्बरा
भविष्यतीत्यर्थं ॥ [आराधयके] ॥

आनाट्यो । आनाट्योऽनित्य इति चेदिति । यगदिनापि प्रसङ्ग इति शेष ।
भयदिति । यभावेन स्त्रि । निपातनोदि स्त्रिराश्रीयत । ण्यङ्गोनाविति । या
गाहपन्थादानीयत आद्वनाशनं गह्वर्यानिर्दा त्वाभिस्तत्रैव । यस्तु वैदयुर्गणा
नीयने तत्राऽऽनाट्यगच्छो न भवति । [आनाट्योऽनित्ये] ॥

अर्नो १ । ऊहिनिप्रहादिति । वहिममानायेनाहिना प्राक्षणे समूहदञ्जस्य
निर्गचनं हृतमित्यर्थं । [अग्नौ परिचाय्यो] ॥

उ] तनादेव सिद्ध 'विष्णुदीर्घा'नि मूलमपि न कार्त्तमिति भावः ॥ [आराधयके]

आनाट्योऽममभावेनेतिद्वितीयादक्षिणाप्रो युक्तत्वं सम्मान्यत निपातनादियत् ।

पाठ्य । भाष्ये—पाठ्यनिकाशयोरादिनि । आयादन्त्रेऽपि निपात्यत इति बोध्यम् ।

अर्नो कुण्ड । यद्विधेय इति । तेन 'यनाऽनाव' इत्याद्युदान, इदुत्तरपद
प्रतिनिम्बरेण तन्मत्ता च । युक्तं निपात्यत इत्यपि भाष्यम् । [अर्नो कुण्डपाठ्य] ॥

१ 'सामान्येन' । २ 'दुदे' । ३ हि वयिन् । ४ 'व्यदेरानीयने' ।

त्यात्सिद्धम् ॥ ऊहिरपि बह्यर्थे वर्तते ॥ कथं पुनरन्यो नामान्यस्वार्थे वर्तते,
कथमूहिर्वह्यर्थे वर्तते ? ॥ बह्वर्था अपि धातवो भवन्तीति ॥ अस्ति पुन
व चिन्त्यापि ऊहिर्वह्यर्थे वर्तते ॥ 'अस्ती'त्याह ॥

॥*॥ ऊहिविग्रहाच्च द्वात्रिंशे सिद्धम् ॥*॥ ऊहिविग्रहाच्च द्वात्रिंशे सिद्ध
मतत् । समूहा चिन्वीत पशुमाम । पशवो वै पुरीष पशूनेवास्मै तत्समूहति ।

चिन्त्याग्निचित्ये च ॥ ३१।१३२ ॥

॥ ॥ अग्निचित्या भावेऽन्तोदात्त ॥*॥ अग्निचित्येतिभावेऽन्तोदात्तो
भवति । अग्निचयनमेवाग्निचित्या ॥ [चिन्त्याग्निचित्ये च] ।

ण्युल्लुच्ये ॥ ३१।१३३ ॥

किमर्थप्रकार ? ॥ चरार स्वरार्थ ॥ चितोऽन्त उदात्तो भवती
त्यन्तोदात्तत्वं यथा स्यात् ॥ नैतदस्ति प्रयोजनम् । एवाऽऽद्य तत्र नाऽर्थ
स्वरार्थेन चकारेणाऽनुबन्धेन, प्रययस्वरेणैव सिद्धम् ॥ विशेषणार्थस्तर्हि ॥ व
विशेषणार्थेनार्थ ? ॥ 'असन्तु' जिति । 'तृ' इत्युच्यमाने मातरौ मातर, पितरौ
पितर, —अत्रापि प्राप्नोति ॥ स्वसृजसृग्रहण नियमार्थं भविष्यति,—'एतयोरव
योनिसम्बन्धयोर्नान्येषा योनिसम्बन्धाना'मिति ॥ सामान्यग्रहणाविघातार्थं
स्तर्हि ॥ व स सामान्यग्रहणाविघाताथवार्थं ? ॥ अत्रैव ॥ यदेतत्तन्तुचोर्मरण
मेतत्'तृ' इति वक्ष्यामि ॥ यदि 'तृ' इत्युच्यते मातरौ मातर [पितरौ पितर]

प्र] ण्युरतृचा । मातराविति । उणादिषु तृप्रत्ययान्ता मात्रादयो निपातिता इति
उ] अग्नौ परि। भाष्ये—बह्वर्ण्यदिति । 'समृच्यन्ते' इति शेष । तत्र कृते सम्प्र
सारण—दीर्घत्वे निपातनादित्यर्थः । [भाष्ये 'बह्वर्ण्यनियथा स्त'दिति पाठः] । बहिस
मानार्थेनेति । मवाचमिन्मग्नौ तु न, अनभिधानादिति भावः । ऊहिविग्रहादिति ।
द्वात्रिंशे ऊहिना विग्रहदर्शनादुद्देश्यार्थत्वं सिद्धमित्यर्थः ॥ [अग्नौ परिचाय्योपचाय्य] ॥

ण्युल्लुच्योभाष्ये यदि 'तृ' इत्युच्यते मातरौ मातर अत्रापि प्राप्नोतीति ।
॥ च निरनुबन्धत्वादस्यैव ग्रहण स्यादिति वाच्यम्, तस्याऽनुरोधेन शापकमिदं
तयाऽनित्यत्वं च तस्या इहाऽप्रवृत्तरिति भावः । तृप्रत्ययान्ता इति । निरनुबन्ध
क तृ'प्रत्ययान्ता इत्यर्थः । अस्यापि तृन्वे यथान्यामेऽप्यापत्ते सत्त्वेन 'यदि तृ' इत्यु
च्यमाने' इत्यस्याऽसत्प्रत्ययपत्तेः । भाष्ये—तृ इति वक्ष्यामीति । एवञ्च तृनो ग्रहण
मित्यर्थं चरार इति भावः । यदि तृ इत्युच्यमाने इति । चकारवरणसामर्थ्यान्तु
व धनग्रहणेऽपि निरनुबन्धग्रहण दुर्गारमेवेति भावः । अन्यत्राऽपि तदर्थत्वं दर्श

१ अथपाठ वचिषा २ 'इत्यत्रापि' ३ "प्राप्नोतीति द्वितीयप्रतीतिः । अत्रैव प्राप्नोतीत्यर्थः ।
निरनुबन्धत्वादस्यैव ग्रहण स्यादिति भावः । तृ प्रत्ययान्ता इति ।" ४ 'लुच्यते' ।

अत्रापि प्रमथेत ॥ स्वमूनप्रग्रहण नियमायं भविष्यति-‘तुष्टयंगेय योनि
सम्प्रत्ययान्तेषां योनिस्सम्प्रत्यानामिति । [तुष्टयंगेय] ‘तुरिष्टेमेय स्वि’ति
चाभयोर्ग्रहण यथा स्वात् ॥ २॥ णुति सकर्मकप्रत्ययम् ॥*॥ णुलि सक
र्मकप्रग्रहण कर्तव्यम् । इह मा मून्-आमिता जयितेति ॥*॥ न वा धातुमात्रा-
दर्शनाभ्युल ॥*॥ न वा वक्तव्यम् ॥ किं कारणम् ? ॥ ‘धातुमात्रादर्शना-
भ्युल’ । धातुमात्राण्युल्लेख्यते । इमेभ्य आभक्ता । इमेऽस्य शायका ।
उचिता आभक्ता वैश्रवणस्येति ॥*॥ तृतीयादिषु वर्तमानकालेपादानमयाद्यैर-
वशात्तादायम् ॥*॥ मृतादिषु वर्तमानकालेपादान कर्तव्यम् ॥ किं कार
णम् ? ॥ ‘अप्यायकवेदाप्यायाद्यर्थम्’ । अप्यायक वेदाध्याय । अर्थात्तत्राप्य-
ध्ययमाण वा मा भूदिति ॥*॥ न वा गामात्रे दर्शनादन्यथा ॥*॥ न वा
वक्तव्यम् ॥ किं कारणम् ? ॥ ‘कालमात्रे दर्शनादन्यथा’ । कालमात्रे
र्थाभ्येऽपि प्रयया दृश्यन्ते । अर्थात्तत्रागमनीयार गमनीयार ॥ [णुन्तुषी] ।

नन्दिप्रदिपद्यादिभ्यो रयुणिन्यच ॥ ३११/१३४ ॥

॥*॥ अत्रपि सर्वानुन्य ॥*॥ अत्रपि सर्वानुन्यो वक्तव्यम् । इहापि
यथा स्वात्-भव सर्व इति ॥ न नहिदानामिदं पचाद्यनुक्रमण कर्तव्यम् ? ॥
कर्तव्यम् च ॥ किं प्रयोचनम् ? ॥*॥ पचाद्यनुक्रमणमनुन्यामन्नाथमपरादशाव
नार्थम् च ॥*॥ अनुन्यामन्नाथं तावत् । नदत्-नदी । चोरत्-चोरी । अप
प्र] नाव । स्वमूनप्रग्रहणमिति । नप्रग्रहण नियमायं स्वमूनस्तु सन्प्रत्ययान्त
त्वादिनाम् एव । सम्प्रत्ययप्रग्रहणप्रतिशतार्थत्वं च गम्य स्थितम् । तुष्टयंगेय तुरि
ष्टमेय स्विच्यत्रायेन प्रयोगनमदात्तात् । [णुन्तुषी] ॥

नन्दि । अपचति । रम्यग्न्यायने । ग्यत्त्रादिषु श्वाकशदस्य पात्रपत्रे

उ] यान्-इति चोभयोर्ग्रहणमिति । इदमुणादना व्युपच इति शाकनायनादिमतम् ।
अणुपनिशदिमते तु प्रतिरेव न । ‘मातृनी’त्यादी तुल्येपकारणयाऽप्राऽणुप
नित्वा एवाऽप्यत्र णि अचि र क्त इति सूत्रे कैयत् । किं कारणमिति ।
वम्पादन्तारित्यर्थः । हेतुमाह-धातुमात्रादियदिना । अन्येदमिति । णुन्तुष्य
तिरेपनामिष्यर्थः । एवम् ‘वर्तमान’ इति कृते दोषः । णुन्तुषोमन्यत्र काले
अभिरन मीकारमिति मतम् ॥ [णुन्तुषी] ॥

नन्दिप्रदि । ‘भव सर्व’ इति भाष्ये पाठः ॥ [नन्दिप्रदि] ॥

१ अथ पाठः ॥ २ ‘धातुमात्रे’ । ३ ‘प्यायक’ । ४ ‘प्यायक’ ।

५ ‘भूतानिने’ । ६ ‘अन्ये प्रत्यया’ । ७ ‘सर्व’ ‘शत’ ‘सर्व’ । ८ अन्येप्यत्र
लुग भवेत् । ९ ‘अप्रस्थान’ ।

वादयाधनार्थम्—ज्ञारभरा, श्वपचेति । [नन्दिप्रति] ॥

इगुपधज्ञाप्रीकिरः कः ॥ ३।१।१३५ ॥

॥ १ ॥ इगुपधेभ्य उपसर्गे कविधिर्मेपाद्यर्थः ॥ २ ॥ इगुपधेभ्य उपसर्गे को विधेयः ॥ किं प्रयोजनम् ? ॥ 'मेपाद्यर्थः' । मेप देवः सेव ॥ १ ॥ न वा युधादीना दर्शनादनुपसर्गेऽपि ॥ २ ॥ न घौ को विधेयः ॥ किं कारणम् ? ॥ [बुधादीनां दर्शनादनुपसर्गेऽपि] । युधादीनामनुपसर्गेऽपि को दृश्यते । युध भिदः युधः सिर्व इति ॥ कथं मेपः देवः सेव इति ? ॥ पश्चादियु पाठः करिष्यते ॥

पाघ्राभ्माधेट्टदशः शः ॥ ३।१।१३७ ॥

॥ १ ॥ जिघ्र सज्ञायां प्रतिषेधः ॥ २ ॥ जिघ्र सज्ञाया प्रतिषेधो वक्तव्यः । प्याजिघ्रतीति प्याघ्रः । इह केचिच्छस्यैव प्रतिषेधमाहुः, केचिजिघ्रभावस्य किं पुनराग्र न्याय्यम् ? ॥ शस्यैव प्रतिषेधो न्याय्यः । जिघ्रभावे हि प्रतिषिद्धे केन दो आकारलोपः स्यात् ॥ [पाघ्राभ्माधेट्टदशः शः] ॥

अनुपसर्गांलिम्पयिन्दधारिपारिवेद्युदेजिचेतिसातिसाद्विभ्यश्च ॥

॥ २ ॥ अनुपसर्गांली लिम्पे ॥ ३ ॥ अनुपसर्गांली लिम्पेरिति वक्तव्यम् । निलिम्पा नाम देवाः ॥ ४ ॥ गवि च विन्देः संज्ञायामुपसङ्ख्यानम् ॥ ५ ॥ गविः चोपपदे विन्देः संज्ञायामुपसङ्ख्यानं वर्तय्यम् । गोविन्द इति ॥ अच्यल्पः मिदमुच्यते—'गवी'ति ॥ ६ ॥ गवादिष्विति वक्तव्यम् ॥ ७ ॥ गोविन्दः । अरविन्द ॥

उचलितिकसन्तेभ्यो णः ॥ ३।१।१४० ॥

॥ १ ॥ तनोतेर्ण उपसङ्ख्यानम् ॥ २ ॥

तनोतेर्ण उपसङ्ख्यानं कर्तव्यम् । अवतनोतीत्यवतानः ॥

दालिपनि प्बुन् ॥ ३।१।१४५ ॥

॥ २ ॥ वृत्तिरेनिरन्जिभ्य ॥ ३ ॥

वृत्तिपनिरन्जिभ्य इति वक्तव्यम् । इह मा भूत् । ह्ययैक इति ॥

प्र.] गोपि भवति ॥ इत्यु० भाष्यप्रदीपे तृतीयाध्यायस्य प्रथमे पादे पठ्यमाहिरम् ॥ पादध्व ॥

उ] पाघ्राभ्मा । केचिदिति भाष्ये । 'जिघ्रः सज्ञाया'मित्यादेशोऽन्वार उच्चारणार्थ इति जिघ्र इति पश्यतीति भावः । केचिजिघ्रभावस्येति । कर्तिके 'जिघ्र' इति पश्यन्तं मन्यन्ते । केन दो आकारलोपः इति । आनो लोप इत्यत्रादर्धातुक इत्यधिकारादिति भावः । 'आऽभ्यन्तयो' इत्यस्य प्राप्तिरेव न ॥ [पाघ्राभ्माधेट्ट] ॥

अनुपसर्गा । अरविन्दोऽर्द्धादि ॥ [अनुपसर्गात्] ॥

१ 'मेशरूपम्' । २ 'न वा वक्तव्य' । ३ अर्थं वचिष ।

४ अवयवं वचिष । ५ 'वायव' । ६ 'मन्यते' ।

प्रमुत्तरः समभिहारे तुन् ॥ ३।१।४९ ॥

॥ ॥ प्रमुत्तर गातुकारिणि वुन्विनम् ॥ ॥ प्रमुत्तर गातुकारिणि वुन्विधेय । मृदपि य सुष्टु करोति तत्र यथास्याड्ढुगोऽपि यो दुष्टु करोति तत्र मा भूदिति ॥ इति श्रीमद्भगवत्पतञ्जलिमुनिविरचिते व्याकरणमहामाष्ये तृतांशस्याध्यायस्य प्रथमे पादे षष्ठमाहिकम् ॥ पादश्च समाप्त ॥ ३।१।६॥

कर्मण्यण् ॥ ३।१।५० ॥

॥ ॥ कर्मणि निर्वर्त्यमानातिव्ययमौ चे ॥ ५॥ कर्मणि निर्वर्त्यमाना विप्रियमाणे चेति घञ्त्वम् ॥ इह मा भूत् आदित्य पश्यति, हिनवन्त शृणोति प्राप्ति गच्छन्ति ॥ ५॥ कर्मणि निर्वर्त्यमानातिव्ययमाग [ति] चेद्देवा शरादीनामुपपत्त्यायम् ॥ ५॥ कर्मणि निर्वर्त्यमानातिव्ययमाग इति चेद्देवाध्याशादानामुपपत्त्यायम् कर्तव्यम् । देवाध्याय चर्चासार समर्पणम् ॥ ५॥ यत्र च निवृत्त

प्र] कर्मण्यण् । निर्वर्त्यमानेति । इति निर्वर्त्यमाना विप्रिया दर्शित । 'मती वाऽविद्यमाना वा प्रवृत्ति परिणामिनी । यस्य न प्रायते तस्य निर्वर्त्यत्वं प्रचक्षते' ॥ यस्यापदानकारण नन्वेति तन्निर्णय, यथा—'मयाग रराता'ति । यस्यापि सदापु-
पानकारण न विवक्ष्यत तन्निर्णय, यथा—'घट रराता'ति । यदा तूपदानकारणमत्र परिणामितं विवक्ष्यत—'मृद घट रराता'ति तदा विकारं कर्म । भेदविशेषाया तु 'मृद घट रराता'ति निर्वर्त्यमत्र कर्म । विचार्यमापि द्विरियम् । 'प्रहृषुच्छेदमभूत् किं चिक्राष्टादिभस्मम् । किं चिदुष्णान्तरोष्ण्या सुरगान्निविकारवत्' ॥ इति ॥ प्राप्यमपि—'त्रिगुणविशेषाणां मिदियं न गम्यते । दर्शनाङ्गनुमानाद्वा

उ] प्रमुत्तर । गातुकारिणि । समभिहारप्रत्ययान् 'द कार्त्तमि र्त्त' ॥ इति भाष्यप्रणीतादौ तृतांशऽध्यायस्य प्रथमे पादे षष्ठमाहिकम् ॥ पादश्च समाप्त ॥

कर्मण्यण् । यस्य मती परिणामिनी प्रवृत्तिनां धारणे यस्य वाऽविद्यमाना तन्निर्वर्त्यमाना तुल्यत इति । तद्वद्—यस्येति । कार्त्तमानातिव्ययान् प्रणीतमाना नान्तिव्यय । यथा—'मृद घट रराता'ति । विवक्ष्यत इति । 'यथाऽभेद'ति शेष । तदा विकारं कर्मेति । यस्याध्यायानुगमन पूर्वाऽऽकारपरित्यागेनाऽऽकारान्तर प्राप्तिरगनादिति भाव । भेदविशेषाया मिति । कर्मण मन्त्राणां उपदानस्य भेद-
विशेषाया मित्यर्थ । मृदा घटमिति । करणसंविन्नाया तृतीया । नो चेन्नान्य-
रामान्यनिवत्तया 'मृदा घट'मिति पटीति बोध्यम् । विकार्यमस्तीति । पूर्वस्य मन्त्रांमना परित्यागत्वात्वाभ्यामिति । दर्शनादिति । प्रत्ययमित्यर्थ । निर्वर्त्य-
स्वरूपम् एव त्रिगुणा विज्ञेया, विकारं विचार्य एव स । घट करोति,
१।१।५०।२ निर्वर्त्यमानातिव्ययान् इतिवत् । मृद इति । ४ 'मृदो' । ५ 'वा' ।

॥२॥ यत्र च निवृत्तस्तत्र चोपसङ्गानं वर्तव्यम् । छत्रधारः द्वारपालः ।
 ॥३॥ हृग्रहिनीवहिभ्यश्च ॥४॥ हृग्रहिनीवहिभ्यश्चेति घक्तव्यम् । ह-भारहार [हं] ।
 ग्रहि-कमण्डलुग्राह । [ग्रहि] ॥ नां-उद्ग्रणाय ॥ ['नां] दहि-भारवाहः ।
 ॥५॥ वरैरिगणनं वा ॥६॥ न चाऽर्थः परिगणनेन ॥ कस्मात्त भवति-आदिच्यं
 पश्यति हिमयन्तं गृणोति आसगच्छतीति ॥७॥ अनभिधानात् ॥८॥ अन-
 भिधानादेव न भविष्यति ॥ ॥ अवारादनुपपदाच्चमोपपदो विप्रतिषेधेन ॥९॥
 अवारादनुपपदाच्चमोपपदो भवति विप्रतिषेधेन । अनुपपदस्याववाशः-पच-
 तीति पच । कमोपपदस्याऽववाशः कुम्भकारः-नगरवारः । ओदनपाच
 उभयंप्राप्नोति । कमोपपदो भवति विप्रतिषेधेन । अनुपपदस्याववाशः-विशिष्ट-
 विहितः । कमोपपदस्य स एव । वाट्टेभेद उभयं प्राप्नोति । कमोपपदो
 प्र] तत्प्राप्यमिति कथ्यते ॥१०॥ तत्र प्राप्यवं सर्वस्य वर्त्मनोऽस्तिमित्यत्र प्राप्य-
 माणत्वात् । अवान्तरविषयाया तु प्रविष्टादुच्यते । वेदाध्याय इति । नित्यो वेदः स्थित
 एवाधीयते इति निर्वर्त्यत्वाऽभावः । छत्रधार इति । वेदाध्यायादिग्रहणेन च्छत्रधा-
 रादीनां ग्रहणं नास्ति, प्रवाराधेनाऽऽदिता-देन सदृशानां शास्त्राध्यायादीनामेव शब्दानां
 ग्रहणात् । तत्प्राप्यमेव न विचार्यम् । नहि धारणद्वयं छत्रस्य दधित् निशतृणो
 विशेषः प्रत्यक्षानुमानपरिच्छेदोऽस्ति । अनभिधानादिति । निव्यानां शब्दानामिद-
 मन्वारशतमात्रम् । न चादिच्यं पश्यतीत्यादर्थप्रतिपादनायादित्यदर्शदयः शब्दा
 लोके प्रयुज्यन्ते इति दान्तेणापि साधुत्वेन नाऽनुमीत्यन्त इत्यर्थः । कमोपपदस्ये-
 ति । यत्र गणपटितधातुविषय एवाऽऽच्यत्यन्तदार्थं विप्रतिषेधो यत्र ॥ सर्वधातुवि-
 धयोऽऽच्यत्यन्तदा येन नाप्राप्तिन्यासादण्प्रत्ययस्त्वापवादत्वादनुमीत्यादयोर्विप्रतिषेधो-
 नुपपन्नः । तथा च वरोतेरच्यन्त्यस्य ह्य 'शिवशमरिष्टस्य वर' इति । ततश्च
 कुम्भकारादिरपि नाऽणोऽववाशः, तत्राप्यच्यत्प्रत्ययान्तात् । यत एव भाष्यकार
 उ.] खर्गं पुण्डलं करोति, वाट्टं भस्म करोति । अनुमानादथा-पुत्रं सुगं करोतीति ।
 भ्रमं गुराम्पत्न्यमो सुगप्रसादाऽनुमेयः । बित्यः । तत्तत्तन्त्येऽविच्छिन्नपार-
 म्यं इत्यर्थः । ननु 'वेदाऽध्यायादी' नामित्यादिनैव सर्वमद्भुते सिद्धे 'यत्र च निवृत्त'
 इत्यादेर्वैयर्थ्यमत्र ग्राह-वेदाऽध्यायादीनामिति । वस्तुनः प्रपञ्चार्थेनैव तानीति
 बोध्यम् । शास्त्रेणापि- 'वर्मण्य' णिति सामान्यशास्त्रेणापि । ननु सर्वधातुभ्योऽजि-
 धानेन 'कुम्भकार' इति कथमणोऽववाश इत्यत्र ग्राह-पदेति । सर्वधातुविषयशा-
 ऽच्यन्त्यस्य आवश्यक इत्याह-तस्या चेति । उदाहरणान्तराणि-यज्जम्बिपदाणि ॥

१ यत्र पाठ इत्यत्र । २ 'परि' । ३ 'दत्र' 'देवान्' । ४ 'इहोभयं प्राप्नोति-
 ओदनपाच' । ५ 'इहोभयं प्राप्नोति-वाट्टेभेद' । ६ 'नुशाम्यन्त' ।

पद न बाधिष्यते ॥ अनुपपदस्यावकाश—सुगल सुगल । कर्मोपपदस्य स
एव । इहोभय प्रामोक्षि—गोसदायै षडवासदाय । कर्मोपपदो भवति विप्र
तिषेधेन ॥ नैव युक्तो विप्रतिषेध । अनुपपदस्तृतीय । ण्वुल्लृजच । तेषां
॥ । णस्य क । स यथैव को ण बाधते एव कमापपदमपि बाधेत ॥ का
तर्हि गति ? ॥ पुरस्तादपवादा अनन्तरान्विधीन्याधन्ते [मोत्तरात्] इत्ये
वमय को ण बाधिष्यते कमापपद न बाधिष्यते ॥२॥ शीलिकामिमश्याचरिभ्यो
ण , पूर्वपदप्रवृत्तिस्वर च ॥—॥ शीलिकामिमश्याचरिभ्यो णो वक्तव्य , पूर्वपद
प्रवृत्तिस्वरस्य च वक्तव्यम् । शीलि—मांसशील , मासशीला । शीलि ॥ कामि-
मासनाम मासनामा । योमि ॥ भक्षि—मासभक्ष मासभक्ष ॥ भक्षि ॥
आचरि—कल्याणाचार कल्याणाचारा ॥—॥ ॥ ईक्षिभिमभ्या च ॥—॥
ईक्षिभिमभ्या चेति वक्तव्यम् । सुप्तप्रतीक्ष सुखप्रतीक्ष । कल्याणक्षम ॥
कल्याणक्षमा ॥ किमर्थमिदमुच्यते ? ॥ पूर्वपदप्रवृत्तिस्वरत्वार्थे वक्ष्यामि, ईश्वरभ
मा भूदिति ॥ नैतदस्ति प्रयोजनम् । इह यो मास भक्षयति मास तस्य
भक्षो भवति । [तत्र] योऽसौ भक्षयतेरष्टदन्तेन यदुर्माहि ॥ एव तर्हि सिद्धे
सति प्लवमोपपद ण नास्ति तज्ज्ञापयत्याचार्य 'समानेऽथ केवल विप्रह

प्र] पुनरनयो प्रत्यययोर्विशेषः । उच्यते । कर्मोपपदे क सति नित्यसमासा भवति ।
धर्मापपदे तु विकल्पेन पटीममास स्वान् । नन्वर्षश्च इत्यत्रातोऽनुपसर्गे क इति
क प्राप्नोति न त्वग्रयस्य , तत्कथमुच्यते 'कमापपदस्य स एवेति, न हि पुष्मन्ना
कमापपदस्य कस्यैविनर । एव तर्हि बाऽणोर्विप्रतिषेध परत्वादण् क बाधत, भगमपि
कमापपद योऽपवादादिति कमनाहर्त्यनदुक्तमित्यदोष । मासकाम इति ।
मासराज्य 'स प्रत्ययान्तोऽन्तोदात्त । कुन्त्यार्गशब्दो 'रुणवन्त द्वयोश्च यऽणो गुरु'
रिति मध्योदात्तस्तत्र ऋतुरपदप्रवृत्तिस्वरे प्राप्ते पूर्वपदप्रवृत्तिस्वरो निधीयते ।

भक्षयतेरिति । 'एरन्त्यन्ताना भिद्येतत्तु मुनित्रयस्य मने नास्ति । क-प्यदिन्य ?

उ] प्रवृत्तिस्वरत्वे दर्शयितु पूर्वपदस्वरान्दर्शयति—मासेति । 'एवस्मिन्नन्ते ल्यौ
द्वयोर्वाऽन्तयोर्ग्यौ मतोर्वह्य वदचस्य'त्यर्थः । माप्ये—ईश्वरभ माभू
दिति । अतो ण इति भावः । मास तस्य भक्ष इति । भक्षे कर्मभ्यच् ।
'पात्रपा पुमि' इति नित्य पुस्त्वम् । एतेन 'इद भावषा विषयमेव'त्यपास्तम् ।
भक्षण भक्ष इति भावेऽजिति भावः । कर्माऽनन्तेन समानाधिकरणरहस्यीदृस्तु ना
ऽनभिधानान् । तच्च तवाऽप्यापस्यकमिति बोध्यम् । माप्ये तज्ज्ञापयत्याचार्य
इति । नन्वणि सति 'मांसमशी'ति प्रयोगः स्यादिति तज्ज्ञापन चरितार्थं वार्तिक

१ 'वदवामदाय उभयं प्राप्नोति' । 'योमदाये नृप' । २, इदं वृत्तिः । ३, च, मणि ।

मदद्यन् कर्मापपदश्च प्राप्नातिवृत्ताहित्थ कर्मापपदस्तत्र मवता ति॥

हिमनश्च चन्दनं प्रयोजनम् ॥ काण्डलाय शरैल्लव । काण्डानि लायाज्ये
ति यदुत्रादिर्न भवति ॥ भवति [तु] यदुत्रादिरपि - मन्त्रे कामोऽस्य मामकाम
मामकामक इति वा ॥ * ॥ न चम्पाप्रभयैमा । * ॥ न विद् भवति धम्भोऽ-
भिगमाज्या [अम्भानभिगमा] इति ॥ किं तादृ ? ॥ अम्भाभिगामीयव भवति ।
काण्डलायपि ॥ विप्रताऽभावाच्च चापश्य प्रयानन भवताति ॥ नैपाऽस्ति
विप्रह - काण्डानि गताऽप्यति ॥ * ॥ अजनायति ॥ हुता ध्यययऽहन्मि ॥ * ॥
अनादायति च हुता ध्यययऽहन्मि ॥ अजनायाऽनपनय य आनुति
मन्त्रादीं हुता ॥ [वसम्भय] ॥

आनाऽनपसर्गे च ॥ ३१३ ॥

॥५॥ करिनी मन्त्र प्रसारणम् ॥ ॥५॥ कविनी मन्त्र प्रसारणम्

प्र] प्रतिपेय एवास्ति । ननु च यदुत्तरीयं सति वस्त्रा भगवत्कथं वस्त्रमप्यन्यत्र
 'वस्त्रेण यदुत्तरपद्मभूमी प्रलोत्तनं प्रदोर्नति पूरयन्प्रतिस्वरो न विद्यति । नैय
 म्य । भयम् भयं घटुषु मण्डपैश्च व्यग्रिहणयन्ते वस्त्राणि करिष्यते ।
 तत्रात्तरपद्मभूमाऽभागादुत्तरीयं प्रहृन्ति स्म । भविष्यति । काण्डानि तत्रोत्स्यति ।
 अत्रतत्तर [प्रत्यय] भवति वस्त्राणि हिरणीति । तत्राप्यन्यत्र प्रसाधनाऽभयत्वापना
 धमेन वस्त्रमप्यन्य । न वस्त्राभिगमति । तत्राऽज्ञानभिरानादुत्तरीयं भव
 तंति भार । नैरास्माति । काण्डानि लुनन्तीति प्रहृम्ययसिवायामभासाण्य ।
 ह्यन्ति ह्य काण्डानि त्वाऽऽप्ति विप्रम्य भागमति भार । अत्रात्तरयति ।
 अत्रनन्तीति प्रगतऽऽप्यय मित । तत्र अत्रात्तरवन्तप्रह उपपद्यते ॥

इ] स्थानावस्थिति चत् । अभिज्ञानाभासमन्वये लवयतेरप्रययइति निम्न
प्रयोगप्रवृत्तिकप्राप्त्यभिपत्त्याप्रयय । अन्यथा साग्नानि सुननीत्य
नन समानावस्थ न क्वात् 'साग्नानि यत्र इयत् यत्र' इति वत्तावकयन
षायम् । अत्रावस्थानार्थमवस्थिति वनाभ्युत्पत्तेन प्रवृत्त्यावन्तु न चनसागीत भाव ।

भाष्ये न तदभाष्यमिगमते। तस्मादभिगमनात् न तत्रैव तस्मादभिगमनस्य तत्र
यनाश्रयणस्य न तत्र प्रतीयमानं सन्नाम्नादकाश्रयणमिति भावः । तद्वत् इति
न इति । न च निम्नप्रकरणेति प्रागुक्तरीत्या तस्या लक्षणादप्यस्मिन्नि
वन्त्येव सा हि कथं न विधिप्रमाणसद्वत् न त्वनियमेति भावः । अनुषङ्ग
प्रतीति एव तस्यास्मत्प्राप्तिसिद्ध्यर्थे चोक्तं अत्र प्रहृ इति । न तदग्रे
पञ्चाशत् अनुपात्तं तस्मादभिगमनादप्यस्मिन्नि तदप्यस्मिन्नि तदप्यस्मिन्नि

१ इत्तु वृत्तिः । २ मध्यवर्तिकमेवत्ये । ३ 'मज्जा' इति ।

दो वक्तव्य । ग्रहज्य इति ॥ किमुच्यते सर्वत्रेति ? ॥ अन्यत्रापि नावश्यमि
 हेव ॥ काऽन्यत्र ? ॥ आह प्रह इति ॥ * ॥ के हि सप्रसारण्यसत् ॥ ~ ॥ के हि
 सति सप्रसारण प्रसज्येत । सप्रसारणे कृते सप्रसारणपरपूर्वत्वं चोवष्टादेश
 'आहुव' इत्येतद्रूप प्रसज्येत ॥ स तर्हि वक्तव्य ? ॥ न वक्तव्य । अन्यत्र सप्रसा
 रण, सप्रसारणे कृते आकार लोपस्तस्य स्थानिवद्भावाद्बुवर्त्तदेशो न भविष्य
 ति ॥ पूर्वत्वे कृते प्राप्नोति ॥ एतन्तर्हीदमिह सप्रधार्यम् आकारलोप त्रियन्ता
 पूर्वयमिति, किमत्र वर्तय्यम् ? ॥ परत्वादाकारलोप ॥ न सिध्यति । अन्तर
 ङ्गत्वात्पूर्वत्व प्राप्नोति ॥ एव तर्हि वार्णादाङ्ग यलोपो भवतीत्याकारलोपो भ
 विष्यति ॥ एव तर्हीदमिह सप्रधार्यम् आकारलोप त्रियन्ता सप्रसारणमिति
 किमत्र वर्तय्यम् ? ॥ परत्वादाकारलोप ॥ नित्य सप्रसारण । कृतेऽप्याकार
 लोपे प्राप्नोत्यकृतेऽपि प्राप्नोति ॥ आकारलोपोऽपि नित्य । कृतेऽपि सप्रसारणे
 प्राप्नोत्यकृतेऽपि प्राप्नोति ॥ अनित्य आकारलोप, न हि कृते सप्रसारणे प्रा
 प्नोति । अन्तरङ्ग[हि] पूर्वत्व बाधते । यस्य लक्षणादन्तरेण निमित्त विहन्यते न
 तदनित्यम् ॥ न च सप्रसारणमेवाकारलोपस्य निमित्त विहन्ति । अवश्य लक्ष
 णान्तर पूर्वत्व प्रतीक्ष्यम् । उभयोनित्ययो परत्वादाकारलोप । आकारलोपे
 कृते सप्रसारण । सप्रसारणे कृते यणादेशेन सिद्ध रूपम्-आह प्रह इति ॥
 एवमपि न सिध्यति । योऽनादिष्टादच पूर्वमस्य विधिं प्रति स्थानिवद्भाव ।

प्र] आतोऽनुपसर्ग ॥ ग्रहज्य इति । अत्र विनानानि उपन्यय । 'वार्णादाङ्गय' इत्युक्ते यो ब्रूवात्समानाश्रयाङ्गविषयमेत' इति, तत्राह-एव तर्हीति । नित्य
 मिति । सप्रसारणे कृते पूर्वत्वेन भाव्यमिन्याकारलोपस्याऽनित्यत्व मन्यते । अन्तरङ्ग
 मिति । 'वार्णादाङ्ग य' इत्येतत्तु समानाश्रयविषयमेवव्युत्पन्नम् । एवमपि न सि
 ध्यतीति । * ॥ इत्यादिष्टप'मिति शेष । योऽनादिष्टादिति । उभारब्धानादिद्य

उ] मित्यनेन सूचितम् ॥ [कर्मण्यण्] ॥

आतोऽनुपसर्ग ॥ सप्रसारणान् - सप्रसारणमान । ग्रहज्य इति । के हि सप्र
 सारणे इयन् म्यानि माव । माप्ये-किमुच्यते सर्वत्रेति । सर्वत्रेत्यस्य 'क'
 मात्र इत्यर्थ । तमाह-अन्यत्राऽपीति । 'आतथोपसर्ग' इत्यत्राऽपीत्यर्थ । एत
 न्तर्हि वार्णादिति । 'इयाये'त्यादिमिदमेऽस्या निमित्तनिमित्तरूपे प्रगतिराव
 स्यतीति माव । समानाश्रयेति । 'तदनाश्रयणस्याह' इति वक्तुमुच्यते । एव च
 एवन्तर्हीति विचि'त्यर्थमिति माव । माप्ये-अन्तरङ्ग पूर्वत्वमिति । यद्यपि
 वार्णपरिभाषाऽपि आगपस्य नित्यत्व वक्तु शक्यन्तथापि तदनाश्रयणेनाऽस्य

१ इति वचिन्ना । २ 'ण्य' पूर्व । ३ 'स्यात्' । ४ वचिन्ना । ५ 'यमित्यु' । ६ नैयाऽस्य ।

आदिष्टांशोऽयं पूर्वं भवतीति ॥ एव तर्हि आकारलोपस्यासिद्धत्वादुपडा-
 दशो न भविष्यति ॥ इहापि तस्यांकारलोपस्यासिद्धत्वादुपडादेशो न स्यात्
 'जुहुयु' जुहुयुरिति ॥ अस्यत्र विशेष, -अनेऽन्ताऽने पूर्वं भवति ॥ इदं
 मिह सप्रसारणम्-आय क्रियता पूर्वमिति, -किमत्र कर्तव्यम् ? ॥ परत्वात्पूर्व-
 यम् ॥ न सिध्यति । अन्तरङ्गशास्त्रेण प्राप्नोति ॥ एव तर्हि मिह सप्रसा-
 रंशं, आय क्रियता सप्रसारणमिति, किमत्र कर्तव्यम् ? ॥ परत्वादायम् ॥
 निदं सप्रसारणम् । कृतेऽपि प्राप्नोत्यनेऽपि ॥ आयमपि नियम् । कृतेऽपि
 सप्रसारणे प्राप्नोत्यनेऽपि प्राप्नोति ॥ अनियमावम् । नहि कृते सप्रसा-
 रणे प्राप्नोति, परत्वात्पूर्वमेव भवितव्यम् ॥ यस्य लक्षणान्तरेण निमित्तं विह-
 न्यते न तद्विनियम् ॥ न च सप्रसारणमेषां निमित्तं विद्वन्ति । अत्राप्य-
 लक्षणान्तरं पूर्वम् प्रतोक्ष्यम् । डमधोनिःपद्यो परत्वादायम्, ताने कृते सप्र-
 सारणम् ॥ एव तर्हि पूर्वमेव योगविभागा करिष्यते—['सप्रसारणम्'] ।
 प्र] इव पूषा न भवति । नन्वनादिगणञ्च पूषा उकार इति तद्वदशब्दापि स्थानि-
 यद्वायानादिशब्दञ्च पूर्वम् भविष्यति । नैतदस्ति । शास्त्रीयमार्गमिदमे स्थानि-
 यद्वायो विधीयते न न्यनादिगणञ्च पूर्वमेव लोपेत् । आकारलोपस्यासिद्धत्वा-
 दिति । 'जगिद्वज्ज्वाऽभा'दि गेनेने भाव । जुहुयुरिति । तनो गिति 'ह
 सप्रसारणमव्ययस्य ये'ति सप्रसारण रूपम् । परत्वादायमिति । 'अशित्ती'ति
 पर्युदासाधरणैतत् । प्रत्ययप्रतिपदं कृतेनेति कृताश्रयमन्तरङ्ग, न चाऽन्त-
 रङ्गस्ति प्रत्ययैर्लुका विप्रतिपदः । एव तर्हि । 'ए' पदान्तादतीत्यत्र योषो विभ-
 ड] प्रत्यय प्रत्ययैर्लुका । प्रसारान्तरं तदुपकार्यितुमा-यम्येति । नन्वर्नादि
 शब्द इति । अत एव 'न पदान्त'मृत्प्रत्यय'प्रत्यय भगवता प्रयोगान्तरम् ।
 'न धातु'मृत्प्रत्यय' अथानु तत्रैव योतिनमिति न तद्विरोध इति वाच्यम् । समा-
 धनान्तरस्य सम्मसार्थान्तरमिदं गद्यितमिति तद्वयम् । 'ह' धातुना मिदमिदं रूप-
 मत आ-ह्वय इति । 'वाग्'वाद् वयम्' इति पूर्वेषु आश्रया लोप इति पक्षेऽ-
 प्यन्याऽपि सिद्धिरस्या । भावे-अन्तरङ्गशास्त्रमिति । एवत्याऽऽन्तं पूर्वम्पक्षेययो
 प्रमत्तार्थगोप्येति न्यायेन लोपेणस्य स्थितिरन्यादुप-स्थितिर्भावा । एवन्तर्हीति
 प्राग्वदेव सिध्येत्यर्थः । प्रत्ययप्रतिपदे विप्रतिपदं । 'वचिस्वभा'त्तत्र कृतीनापि
 यदि विप्रगतनी तदा भाव्य सम्यगत्र । भावे-आत्मे कृते सप्रसारणमिति ।
 अत्रे कृते लोपे कृते सप्रसारणे कृते प्रत्यये स्थितिरन्याऽभावेऽप्यसिद्धत्वात्पु-
 नः सिद्धिरिति भावः । गताप्रने-एवन्तर्हीति । योगविभागमव्याख्यादन्तरङ्गम-

सप्रसारणापर पूर्णो भवति । तत 'एट' । एटश्च सप्रसारणात्पूर्वो भवति ॥
 किमर्थमिदमुच्यते ॥ अहते आत्वे पूर्वच यथा स्यात् । तत 'पदान्तादिति' ।
 'एट' इत्येव ॥ इहापि तर्हकृत आत्वे पूर्वव स्यात्-आह प्रह इति ॥ अस्यत्र
 विशेष । आकारान्तलक्षण वैविधि, तेनाऽनेनाऽवश्यमाव प्रतीक्ष्यम् ।
 लिट् पुनरविशेषेण धातुमात्राद्विधीयते ॥

॥५॥ नित्य प्रसारण द्वौ यन्मार्गादाह न पूर्वत्वम् ।

योऽनादिष्टादच पूर्वत्वान्नो स्थानिवत्त्व हि ॥१॥

प्रोवाच भगवानन्यायस्तनाऽमिद्विरणस्तु ते ।

आत यो लिट् नञ् पूर्व मिद्व आस्तथा सति ॥२॥५॥

प्र] ज्यते 'एट' इति । ननाव चाप्यन पूर्वदयिषानेन । आकारान्तलक्षण इति । अति
 तीति पर्युदासाधयेऽपि ह्यनामश्वेति ज्ञापनादाकारान्तत्वे कप्रत्यये कर्तव्ये पूर्व
 मेवाव भवति ततन्मिति मित प्रत्यय इति भाव । उक्तार्थसद्ब्रह्मोरी-नित्य प्रसारण
 मिति । एनाऽहृतप्रमादित्वादिति भाव । तत्र हृत पूर्वत्व नियनामाकारलोप इति
 वार्णादातिमिति यचनादाकारलोपो भवति न तु पूर्वव, तत्राकारलोपस्य स्थानिवत्त्वा-
 दुबद्धास्तीति द्वौ यन्प्रवर्तत इत्यर्थ । अत आह-योऽनादिष्टादिति । तेनासिद्धिरिति ।
 अमिद्वदत्राभा दिन्याकारलोपमेत्यर्थ । तस्याऽसिद्धत्वाद्यप्यदेशो भवति नित्य । नहु
 वतुरित्यत्रापि तथैव यस्यादित्याह-एट पूर्व इति । 'आह' इत्यत्रापि तथैव
 पूर्वव स्यादित्याह-आत क इति । लिप्नेति । लिट् धातुमात्राद्विधीयते न त्वारा
 रान्तादेवेत्यर्थ । [आतोऽनुपमो क] ॥

उ] प्यारव बाधित्वा पूर्व सप्रसारण पूर्वत्वन्वेत्युक्तद्विद्वो 'जुहुवु' रित्यादाविनि भाव ।
 पर्युदासाधयेऽपीति । अन्यथाऽन्योन्याधय स्यादिति भाव । आभीयाऽमिदाऽ
 नित्यत्वेनापि 'जुहुवु' रिति सिध्यति । ६ वे हृते आगेपा पूर्व सप्रसारण, यनो
 नित्यम् । नित्यत्व दर्शयति-कृतेति । एवञ्च द्वौ यन्मार्गादित्यर्थ । वार्णादित्यादि
 व्याचष्टे-तत्र कृते इति । 'यनोऽनादिष्टादच पूर्वत्वं स्थानिवत्त्वमनो भगवान्
 कान्य प्रसारणिन्यो ट प्रोवाचे'त्यन्वय । प्रत्याख्यानवाग्रह-तेनाऽसिद्धिर्यणस्तु
 ॥ इति । तेन-आभा'दिति सूत्रेण, यनोऽमिद्विरतो यणस्त्वित्यर्थ । 'प्रोवाच भगवान्
 कान्य' इत्युतया 'उ' विधानस्य 'आह' मिध्ययगावश्यकता ध्वनिता । तथा नेदमेव
 ज्ञापकमीदो विषय आभायाऽमिद्वत्त्वाऽभावस्य, वार्णादात्मित्वेनदभावस्य चानि
 जुहुवतुरित्यादिमिदि । योगविभागस्य तत्रापि कर्तव्यत्वेन गौरवस्य तदवस्थत्वादिनि
 च ध्वनितम् । एवञ्च 'तेनाऽसिद्धि' रित्युत्तिरेकदेशिन प्रोच्येति च ध्वनितम् ।

१ 'पदान्तादिति' २ 'कप्रत्ययविधि' । ३ 'पूर्वत्व हि' । ४ 'प्रह' । ५ 'नादि' ।

तुन्दशोकयोः परिमृजापनुदोः ॥ ३१२१ ॥

॥ १ ॥ तुन्दशोकयो परिमृजापनुदोः शोकस्य मृगाहरणयोः ॥ २ ॥ तुन्दशोकयो-
परिमृजापनुदोरित्यत्रालस्यसुखाहरणयोरिति वक्तव्यम् । तुन्दपरिमृजोऽलम् ।
शोकापनुद पुनो जात । यो हि तुन्द परिमार्ष्टि तुन्दपरिमार्ष्टं ॥ भवति ।
यश्च शोऽपनुदति शोकापनोद स भवति ॥ ३ ॥ कप्रकरणे मूलविभुजादिभ्य
उपमहृजानम् ॥ ४ ॥ कप्रकरणे मूलविभुजादिभ्य उपमहृजान कर्तव्यम् । मूल-
विभुजो रथ । नखमुचानि धनुषि । बाणगुहानिला । सरसीरुहं कुमुदम् ॥

गापोष्टक ॥ ३१२८ ॥

॥ १ ॥ मुरोशीष्यो पिबते ॥ २ ॥ मुरोशीष्यो पिबतेरिति वक्तव्यम् । इह मा
भूत् । क्षीरपा प्राप्नोति ॥ पिबतेरिति किमर्थम् ? ॥ या हि सुरा पाति सुरापा
या भवति ॥ ॥ यदुल तणे ॥ १ ॥ यदुल तणेति वक्तव्यम् ॥ किमिदं 'तणेति' ? ॥
॥ २ ॥ [तेणेति] सज्जगद्गोमर्हणमथ ॥ या प्राङ्गणी सुरापी भवति नैना देवाः
पतिलोकं नयन्ति । या प्राङ्गणी मुरापा भवति नैना देवाः पतिलोकं नयन्ति ॥
प्र] न्यायेन पाथेन । ग्रामार्थोऽत्रव भावे व्यक्तीकृते इति भावेन न दाभ्यते कर्त्ता ॥

तुन्द । आलस्यसुखाहरणयोरिति । आलस्ये गम्यमाने सुखोत्पादने च
प्रत्ययो भवतीत्यर्थः । तत्र ग्रामार्थादलमे कर्त्तरि मुरास्य चाऽऽहर्त्तरि प्रत्ययो भवती-
त्युक्तं भवति । शोकापनोद इति । य मत्तारानित्यनोद्भावनादिना शोकमेव निवर्त्त-
यति न तु मुरापादयति स शोकापनोदः । [तुन्दशोकयो] ॥

गापोष्टक । पिबतेरिति । तुम्बिरणपरिभाषालभ्यार्थरघनम् । [गापोष्टक] ॥

च.] तुन्दशोकयो । तत्र सामर्थ्यादिति । एवं सति ते गम्ये भवत इत्यर्थः ।
तुन्दपरिमृजे मृजेरधि 'द्विति चे'ति पक्षे वृद्धि प्राप्नोति, सा भवत्येव सन्धिमि-
धाने । यत्तु 'अथी'त्येव वक्तव्ये अजादानित्युत्तरादिग्रहणसामर्थ्यान्मुखाजादानेन
प्रवृत्तिरिति, तत्र, तत्र तदभावात्, 'यस्मिन्निधि'रिति परिभाषालभ्याऽऽदिग्रह-
णस्यैव तत्राऽनुवादाच्च । अत्रन्यभाष्यस्वरसात्तत्र 'हि'त्यदेनानिदेशिभिरितोरेव
ग्रहणम् । व्याकरणान्तरे- 'सङ्ग्रम'पदेन तयोरेव ग्रहणप्रचेति परे । 'मूलविभुजा
दिभ्य' इति तु तादर्थ्यं चतुर्वी । बाणगुहा इति । यत्रेभ्यो गृहीतव्या इत्यर्थः ।
'घाथे वविधान'मित्यनेनाऽत्रापि निष्यन्येतन् । सरसि सरस्या वा रोहति । वी
मोदत इत्यर्थः । [तुन्दशोकयो] ॥

गापोष्टक । बहुलं तणेति । पक्षे 'वानोऽनुपमये' इति च । या प्राङ्गणी
सुरापेति । सुरा पिबतीत्यर्थे एवाऽयं प्रयोग इति बाहुल्यधरणम् ॥

१ 'शीष्यो' । २ इदं वविज । ३ इदं तु । ४ भाष्यमिदमित्यन्ये ।

दिपूपसहजान कर्तव्यम् । पार्श्वशयः पृष्ठशयः उदरशयः ॥२॥ दिग्धमहपूर्वाच्च
॥३॥ दिग्धमहपूर्वाच्चेति वक्तव्यम् । दिग्धमहशयः ॥४॥ उत्तानादिषु कर्तुम्
॥५॥ उत्तानादिषु कर्तृत्विति वक्तव्यम् । उत्तानशयः । अग्रमूर्द्धशयः ॥
॥६॥ गिरौ उभ्युन्दमे ॥ गिरावुत्तरदे उन्दमि हो वक्तव्यः । गिरां शेते गिरिशः ।
॥७॥ तद्वितो वा [यथै स्तेनगम्यया गिरिश] ॥८॥ तद्वितो वा पुनरेव
भविष्यति । गिरां [गिरां शेते, गिरिशस्योन्मांति] गिरिशः ॥ शेते ॥

चरेष्टः ॥ ३।२।१६ ॥

इह कस्मात् भवति,—कुरुश्ररति पञ्चालाश्ररतीति ? ॥ अधिकरण इति
वर्तते ॥ ननु च कर्मणोऽपि वर्तते, तत्र कुत्र एतदधिकरणे भविष्यति न पुन
कर्मणांति ? ॥ १॥ चरेभिः प्रहणं ज्ञापनं कर्मण्यत्राप्यस्य ॥२॥ [चरेभिः प्रह-
णं ज्ञापनं कर्मण्यप्रमदस्य] यद्यपि 'भिक्षामेनादायेषु चे'ति चरेभिः प्रहणं
करोति तज्ज्ञापयत्याचार्यो—'न भवति कर्मणांति ॥ [चरेष्टः] ॥

प्र] अधिकर । दिग्धमहपूर्वाच्चेति । 'दिग्धमह'शब्दस्य समुदास्य पूर्ववनाभी-
यते न तु प्रत्येकम् । तत्र दिग्धेन सह शेते इत्यपि कृते नयूरव्यमदादित्वात्
समासः । तद्वितो वेति । यो गिरौ शेते गिरिशस्तीति स्तेनादिषु दर्शना-
च्छ्रव्यः । अन्ये त्याहुः—गिरौ गिरौ शेते इति 'मूर्द्धावचना'दिनि सतम्यन्ताच्च्
प्रत्ययः । व्युपतिर्हि यथावपचिन्वन्त्या, उपादानाननियन्तात् । तदुक्तं हरिण्य-
'वैरथामिष्टगिरिशामर्धकागारिकादयः । वैश्वरूपं चिदाख्याता निमित्तावधि-
महै' ॥ इति । 'उन्दमि'ति वचनाद्वाप्या गिरिशशब्दस्याऽमापुनन्द ॥

चरेष्टः । कुरुश्ररतीति । यस्य पुरव एव प्राप्या ॥ कुरुश्ररतीत्युच्यते ।
यद्य पुरुषु भ्रमति न पुरुषु चरतीत्युच्यते । [चरेष्टः]

उ] नार्थन्तु तदावश्यमिति 'स्थ क चे'ति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् ॥ [शमि घातो] ॥

अधिकरणे । मयूरव्यमदेति । दिग्धमहपूर्वना प्रायोगिकी बोध्या, पृथग्
'दिग्धमह'शब्दस्य सिद्धान्तात् । 'गिरां शेते' इत्यर्थे तद्वितस्याऽविधानादाह—यो
गिराविति । अन्ये त्याहुरिति । अत्राऽस्यिस्त्वदन्तशब्दाऽमिद्धि, वाव्ययन्तापत्तिः,
शम स्याद्विस्त्वेन 'गिरौ गिरौ शेते' इति विग्रहाऽमहनिश्चयंरति वीरस्येद वीराना
वा वीरादागतं तत्र भवमिति । वमिष्टस्येदं तेन कृतं प्रोक्तं वा । गिरौ शेते गिरिश्चति
वा गिरिशः । निमित्तम्—अर्थः, अवधि—प्रत्ययानामग्रहनि, तत्समूहंरित्यर्थः ॥

चरेष्टः । कुरुश्ररतीति । तान् गच्छतीत्यर्थः । यद्यप्येते न स्यात्तर्हि द्विती-
यान्तात्प्रथमाऽनुपत्तिप्रतिपादनं व्यर्थं स्यादन्त्याह—यथेति । भिक्षाचरे[ति]

१ इदं वचिचः । २ 'उदरशयः' । ३ इदं ह्यस्य स्यात् । ४ 'गिरौ शेते' ।

नासिकास्तनयोर्ध्माधेटो ॥ ३।२।२९ ॥

॥ ॥ स्तन धट ॥ ॥ मने धेट इति वक्तव्यम् । मनन्धय । [॥ ॥ नाभि
 केया धम[ध] ॥ ॥ नासिकाया धम धेटेति वक्तव्यम् । नासिकन्धम ।
 नासिकन्धय] । ततो ॥ ॥ मुग्गे धम ॥ ॥ मुष्टे धम धेटेति वक्तव्यम् ।
 मुष्टिन्धम मुष्टिन्धय ॥ अन्यत्पमिदमुच्यते ॥*॥ नसिकानाडीमुष्टि
 घटीसोरीध्विनि वक्तव्यम् ॥ ॥ नामिन्धम नासिकन्धय । नासिका ॥ नाडी
 नाडिधेम नाडिधेय । नाडी ॥ मुष्टि-मुष्टिन्धेम मुष्टिन्धय । मुष्टि ॥ घटी
 घटिन्धम घटिन्धय । घटी ॥ सोरी-सोरिन्धम सोरिन्धय ॥

प्रियवशे यद एव ॥ ३।२।३० ॥

॥ ॥ उपररण गम मुपुनरुत्थानम् ॥*॥ सव्यकरणे गमे मुपु
 पमह्वान वक्तव्यम् । मितद्रमो हस्ती, मितद्रमा हस्तिनी । ॥*॥ विहानो
 विह च ॥ ॥ विहायसो विह इत्ययमादेशो भवतीति वक्तव्यम्, तच्च विहानम् ।
 ॥ ॥ एव डिहा ॥ ॥ एव डिहा वक्तव्य । विहान । ॥ ॥ डे च ॥*॥
 डे च विहायसो 'विह' इत्ययमादेशा वक्तव्य । विहान । [प्रियवशे यद] ।

अन्तात्यन्ताध्वदूरपारसर्चानन्तेषु ड. ॥ ३।२।३८ ॥

॥*॥ उपररण सर्वत्रपक्षोदपनह्वानम् ॥ ॥ उपररणे सर्वत्रपक्षवारप
 मह्वान वक्तव्यम् । सर्वत्रग, पक्षग ॥ ॥ उरसो लोपथ ॥ ॥ उरसो लोपत्र
 वक्तव्य । उरग ॥ ॥ मुदुरोत्थिररणे ॥*॥ मुदुरोत्थिररणे डो वक्तव्य ।
 मुग्गे दुग्गे ॥*॥ निगो दसे ॥ ॥ निसो दसे डो वक्तव्य । निगो दसे ।

प्र] नासिका । मने धेट इति । यथासह्याऽभाकार्थ एतावान्योग वक्तव्य इत्यर्थ ।
 वार्तिरस्याप्यन्यासिमुद्रायार् भाग्यगार नह-अयत्पमिति । डे चेति । विहाय-शब्द
 पूर्वोत्तरमैरन्येष्वपि दृश्यत इति उपन्ययं सति विहादेश । [नासिकास्तनयो] ॥

उ] नासिका । एतावान्योग इति । एतद्व्याख्यायक वार्तिरभिन्यर्थ । वार्ति
 कस्यासीति । आपेना 'नालीमुष्टयोधे'ति सूत्रस्याऽपि । 'मुग्गे धम' इति वार्तिक
 'नाडीमुष्टयोधे'ति पठितसूत्रस्य व्यवस्थापनमेव । नैनावना तत्सूत्रमप्रामाणिक
 मिति भ्रम दार्, 'यथासह्य' सूत्रमनाथे स्पष्टान्तसूत्रोपादानम् । यद्यपि ना
 मुष्टिरेवमेव तन्मूत्र यथासह्यमुत्तन्ताप्येनद्राप्यगार्तिकविरोधान्नाप्य प्रीतिवद
 इति बोध्यम् । एवमाऽत्र 'नाली'शब्देन 'धम' एव संबोधो, 'मुष्टि' शब्दे
 नोभयोरिति बोध्यम् । पूर्ववार्तिकद्वयेन नाडीसूत्रसम्बन्धोऽप्युभयोरित्याह—
 नासिकानाडोयादि । अत्र धम धेटेति वर्तते ॥ [नासिका] ।

१ वचिष । २ 'सरी' । ३ पूर्वोत्तरमैरन्येष्वपि वचिष । ४ 'चादेशे' । ५ 'मुग्गे' 'दुग्गे' ।

प्रतिषेधोऽनर्थः ॥ किं कारणम् ? ॥ 'एयुद्युनोराविशेषात्' । एयुना मुक्ते
 ल्युटा भवितव्यं । न चेराऽस्ति विशेषऽन्यन्तउपपदेवा एयुनो वा ल्युटो वा ।
 तदेव रूप स एव च स्वरः ॥ अयमस्ति विशेषः—ल्युटि सतीकारेण भवितव्यं,
 एयुनि सति न भवितव्यम् ॥ एयुन्यपि सति—[इकारेण] भवितव्यम् । एव हि
 सौनागाः पठन्ति—॥*॥ 'नञ्स्वनीकल्युन्तरन्तुनावाभुपमङ्गलम्' ॥*॥
 इति ॥ अयं तर्हि विशेषः,—एयुनि सति निच्यसमासेन भवितव्यम्, उपपद-
 समासो हि निच्यसमास इति । एयुटि सति न भवितव्यम् ॥ एयुन्यपि [सति]
 भवितव्यम् । गतिसमासोऽपि हि निच्यसमासः, च्यन्त च गतिर्महं भवति ॥
 [॥*॥ सुमर्षन्तु ॥*॥] ॥ सुमर्षं तर्हि प्रतिषेधो वक्तव्यः । एयुनि सति मुमा
 भवितव्यं ल्युटि सति न भवितव्यम् ॥*॥ सुमर्षमिति चेष्टाऽप्यन्यात् ॥*॥
 सुमर्षमिति चेत्तस्य ॥ किं कारणम् ? ॥ 'अन्यपञ्चात्' । अनन्यस्य सुमु-
 च्यते, च्यन्त चाऽप्यस्य [भवेति] ॥*॥ उत्तरार्थं तु ॥*॥ उत्तरार्थं तर्हि प्रति-
 षेधो वक्तव्यः । 'वर्तन्ति सुव लिङ्गुच्युक्तौ' । 'अद्या विवेकः । आदर्शभ-
 विता ॥ भवेदानीमनेन मुक्ते ताच्छीलिक इत्युज्ज्वल्यते सोऽत्र कस्माच्च
 भवति? ॥ रुटिशब्दप्रकारात्ताच्छीलिकं । न च रुटिशब्दा गतिभिर्विशेष्यन्ते ।

प्र] अत्र । उत्तरार्थमिति । उत्तरत्र त्विप्रतिषेधस्य चरितार्थत्वादादेशरूप-
 मिति एयुटा भान्यम् । तत्र यदन्यत्क—'प्रतिषेधमात्रार्थान्त्युन्मतिः ल्युटि न
 भवति' इति एयुटोऽप्यनमर्षन प्रतिषेधः इति । तदयुक्तम् । रुटिशब्दप्रकारा इति ।
 यथा रुटिशब्देषु त्रिंशद्देशल ल्युपत्यर्पमाश्रीयते गच्छन्ति गौरिति । तेन गमन-
 क्रियारहितोऽपि गौरभवति । गोपिण्डाच्चाऽन्योऽर्थो गमनविशिष्टोऽपि गौरं भवति ।
 तथा ताच्छीलिका अपि त्रिंशद्विषय ताच्छीत्यनुपासार त्रिंशदेषाभावेऽपि प्रयुज्य-
 न्ते, केचिदेव तु गतिना सच्यन्ते,—आगमुक्तं प्रवर्तु इति । न तु सर्वे । यथा
 वायुः इति । न भवति 'प्रकायुक्तः' इति । यत्र एव प्रसारप्रवर्ण सादृशार्थम् ।
 रुटिशब्दानां न केचिद्विनिर्मुक्त्यो भवति ताच्छीलिकानां तु भवति केचिच्च
 सर्वेऽपि विनिर्मुक्त्यो भवति । द्रव्योपलक्षणाय त्रिंशदा प्रवृत्त्यादात्तानिर्वाच्यं प्रति
 आसक्त्या च भावतत्त्वनिर्वाच्योक्त्या गतिमन्त्राभावत्वाच्छीलिकेऽप्यन्यम् ।

उ.] भावे—एयुना मुक्त इति । भावे स एव स्वरः, लिङ्गस्वरानिस्वराभ्याम् । एयुटा
 भाव्यमिति । अवयवभाव्यमित्यर्थः । तदयुक्तमिति । भाव्यविशेषादित्यर्थः । उत्तर-
 र्थत्वं वदता इहार्थत्वाभावात् भाव्यत्वाच्च बोधितत्वादिति भावः । केचिदेवेति ।
 स्पष्ट प्रतीयमानक्रियादेशा इति भावः । द्रव्योपलक्षणायति । अवयवविशेषादिति ।

न हि भवति देवदत्त प्रदेवदत्त इति । [आङ्गमुभयस्य ॥]

कर्त्तरि भुवः सिष्णुच्युक्तौ ॥ ३२।५७ ॥

किमर्थं सिष्णुजिह्वारादि त्रियते न च रस्नुरित्येवोच्येत । तत्रायमप्यर्थ-
स्वरार्थश्चरारो न कर्त्तव्यो भवति ॥ केनेदानीमिकारादित्व त्रियते ? ॥

॥*॥ दण्ड्य इमारादिन्बमुदान् सत्कृतं भुव ॥*॥ भवतिरुदात्तस्तस्योदात्तत्वादित्-
भविष्यति ॥ इदं तर्हि प्रयोजन-स्तिद्वयवियते, तत्र चर्त्तं कृते सन्देहः स्यात्
किंवा सिद्धेति ॥ सन्देहमात्रमेतद्वदति ॥ सर्वसन्देहेषु चेदमुपतिष्ठते 'व्याख्या-
नतो विशेषप्रतिपत्तिर्न हि सन्देहादलक्षण'मिति । सिद्धिति व्याख्यास्याम् ।

॥*॥ ननु स्रस्नुरसिञ्चयमिसारादिन्बसिष्णुच ॥*॥ इदं तर्हि प्रयोजन 'कृत्यो
केष्णुच्चावां दयश्चे'त्येष स्वरौ यथा स्यात् ॥ एतदपि नास्ति प्रयोजनम्, अथ
प्र] प्रदेवदत्त इति । प्रसर्पणं देवनक्रिया न विरोध्यते, देवशब्दस्य इतिशब्दत्वान्,
तद्वयवस्य च देवदत्तस्य दस्येत्यर्थः । व्याघ्रादयस्तु सौपसर्गा एव इतिशब्दा इति
तद्यनिरिक्तगत्यन्तरयोगस्तेषां नास्ति ॥ [आङ्गमुभय] ।

कर्त्तरि । नञ इति पथमी । ननु उत्तरस्य स्वरसिञ्चयमित्यर्थः । अयम्
पीति । कस्यच्यय त्रियते, चञ्चर सामान्यग्रहणार्थं इति मन्यते । सिष्णुचि तु
कृते इमाराचारणमामर्ष्यात्तदनुसन्धपरिभाषा नाश्रीयते । [कर्त्तरि भुव] ॥

उ] स्योपलक्षणाद्येत्यर्थः । न तु त्रियाप्रकारो बोध इति तात्पर्यम् । यस्तुतस्त्वभि-
मानस्वभाव्यान्नेषादिदेव ह्रस्वप्रयोगणा गतिगन्ध्वो न सर्वेषामिति भाष्यतात्पर्यम् ।

भाष्ये-इष्णुजिति । 'भुवश्चे'त्यनेन । 'प्रदेवदत्त' इत्यत्र 'प्र'शब्दस्य देवन-
त्रियाया दानक्रियाया वाऽन्वयः । नाद्य इत्याह-देवशब्दस्येति । नान्त्य इत्याह-
तद्वयवस्य चेति । 'तद्वयवस्ये'ति बहुव्रीहिः । व्याघ्रादी तर्हि सशशब्दे कथं
गतिसम्बोद्धत आह-व्याघ्रादयस्त्विति । [आङ्गमुभय] ॥

कर्त्तरि भुव । भाष्ये-'न च इष्णुरिति पाठः । उदात्तत्वादिति । तेन
'एकाच उपदेश' इत्यस्याऽप्रगुत्तिरिति भावः । ननु 'कृत्योरेष्णु'जिति सूत्रेण नन
स्वराऽभावादाह-नञ उत्तरस्येति । अन्तोदात्तत्रियायस्यिदम्पूर्वपदप्रकृतिस्वरूप
वादः । ननु 'तदनुसन्ध'परिभाषया इष्णुच एव ग्रहणं भविष्यति न सिष्णुच
इत्यन्त आह-इमाराचारणेति । चरारोचारणेनैव द्वयोर्ग्रहणे लक्षणप्रतिपदोत्तरपरि-
भाषातदनुबन्धपरिभाषावाधे च सृष्णुच करणेन घलणत्वयोरसिद्धत्वाभावे
च मिदं इमाराचारण व्यर्थमिति 'अयमपीति कृते' इति भाष्यतात्पर्यम् । न सिध्यती-
त्यादि त्वेकदेशुक्तिरिति बोध्यम् ॥ [कर्त्तरि भुव] ।

१ 'कस्तु' न सृष्णु । २ श्रीनकार्तिनम् । ३ 'भवतो रुदात्तत्वादिवारादित्वं भविष्यति' ।

मपीटि कृते एवै णैवे चेप्पुजेव भविष्यति ॥ न सिध्यति-‘एक्षगप्रतिपदो-
क्तयो. प्रतिपदोक्तस्यैवे’ति । अथ वाऽसिद्धं खल्वपि पच, तस्योऽसिद्धत्वा-
दिस्तुजेव भविष्यति ।

॥*॥ इप्पुच ईकारादित्वमुदात्तत्वात् ननु ।

ननस्तु स्वरसिद्धयर्थमिराद्यदित्वमिप्पुच ॥*॥ [ईरि भुव] ॥

स्पृशोऽनुदके किन् ॥ ३१।१८ ॥

किमर्थो नकार ? ॥*॥ [नकार] स्वरर्थ ॥*॥ ‘नितर्ता’त्याद्युदात्तात् यथा
स्यात् । नैतदस्ति प्रयोजनम् । एकाचोऽयं विधीयते । तत्र नाऽर्थ स्वरार्थेन
नकारेणाऽनुबन्धेन । धनुस्वरेणैव मिदम् ॥ यस्तद्वन्नेकाज्दृष्टमिति ? ॥
वक्ष्येतेन-‘एपेद्विचनमन्तोदात्तत्वं च निपात्यते’ इति ॥ विशेषणार्थस्तर्हि ॥
[विशेषणार्थस्तर्हि भविष्यति] ॥ क विशेषणार्थनार्थ ? ॥ ‘किम्प्रत्ययस्य
कु’रिति । ‘किम्प्रत्ययस्य कु’रित्युच्यमाने सन्देहः स्यात् किर्वैपप्रत्यय किञ्चेति ॥
सन्देहनाशमेतद्वक्ति । सर्वमन्देहेषु चेदमुपतिष्ठते-‘व्याख्यानतो विशेषप्रति-
पत्तिर्नङि सन्देहादलक्षण’मिति किम्प्रत्ययस्येति व्याख्यास्यामः ॥ [स्पृशोऽनुदके] ॥

अतिप्रदधृक्पञ्चगिद्विगुणिगञ्जुयुजिरुञ्जां च ॥ ३१।१९ ॥

दृष्टमिति किं निपात्यते ? ॥ * ॥ एपेद्विचनमन्तोदात्तत्वं च ॥ * ॥

एपेद्विचनमन्तोदात्तत्वं च निपात्यते ॥ [अतिप्रदधृक्] ॥

त्यदादिषु दृशोऽनाल्येचने कञ्च ॥ ३१।२० ॥

किमर्थो नकार ? ॥*॥ [नकार] स्वरर्थ. ॥*॥ नितर्त्यासु-

प्र.] दृशोऽनु । सन्देह स्यादिति । किमेकपकारको निर्देश एव द्विपकार इत्य-
र्थः । व्याख्यानत इति । तदनुबन्धपरिमाणं च त्रिषो ग्रहणाऽमान ॥

त्यदादिषु । नकारस्य कार्यद्वयं प्राप्ति युक्तत्वं प्रश्नद्वारेण प्रदर्शयते-किमर्थ इति ॥

उ] दृशोऽनु । एकाचोऽयमिति भावे । यद्वल्गन्तात्वरं न किन्, यन्मिधा-
नादिति भावः । ननु ‘त्रि’ग्रहणे त्रिषोऽपि ग्रहण स्यादत्र आह-तदनुबन्धेने ।
अत्र सूत्रं ‘कर्मशी’ति सम्बन्धन एव । ‘मन्त्रसृ’गित्यादि नुक्तिषा मिदम् । ‘किन्प्र-
त्ययस्ये’ति बहुव्रीह्याश्रयणात्कुत्वमपि मिदम् ॥ [दृशोऽनु] ।

कृत्विग्द । मन्तोदात्तत्वाच्चेति । इदञ्च त्रिन्ते नकारसत्त्वे दत्तम् । सगु-
णिहोर्निपात्यनानरस्तुन स्पष्टत्वात्तत्त्वोत्तम् । ‘कुञ्जा’मिति निपातनात्तलोपाऽभाव

१ दत्तं कचिन्ना २ ‘दिप्पुजेव’ । ३ ‘एवस्या’ । ४ ‘भवति’ । ५ ‘उदात्तत्वाद्भव सिद्ध-
मिहापदित्वमिप्पुच’ । ६ ‘त्वमिष्यते’ । ७ इदं भाष्यमिष्यन्वे । ८ ‘किनेति’ ।

॥*॥ सदादिषु सुव्यग्रहणम् ॥*॥ सदादिषु सुव्यग्रहणं कर्तव्यम् । होता वेदिपत् । अतिथिर्दुरोणसत् ॥ न तर्हीदानीमुपसर्गोऽपीति वक्तव्यम् ? ॥ वक्तव्यं च ॥ किं प्रयोजनम् ? ॥ 'ज्ञापक्यम्' ॥ किं ज्ञाप्यम् ? ॥ एतज्ज्ञापयत्याचार्योऽन्यत्र सुव्यग्रहणे उपसर्गग्रहणं न भवतीति ॥ किमेतत् ज्ञापने प्रयोजनम् ? ॥ वदः मुप्यनुपसर्गग्रहणं चोदित तद्य वक्तव्यं भवति ॥

अदोऽनघे ॥ ३१।६८ ॥ क्रज्ये च ॥ ३१।६९ ॥

किमर्थमिदमुच्यते नाऽदोऽनघ इत्येव सिद्धम् ? ॥ न सिध्यति । छन्दोमात्येतदेमुवर्तते । भाषायांऽयमारम्भः । पूर्वस्मिन्नेव योगे छन्दोग्रहणं निवृत्तं, तद्यावद्य निवर्त्यम्,—आमात्, सस्यैदित्येवमर्थम् ॥ अत उत्तरं पठति ॥२॥ अदोऽनघे क्रज्येऽग्रहणं वासरूपनिवृत्त्यर्थम् ॥*॥ अदोऽनघे क्रज्येऽग्रहणं विद्यते ॥ [किं प्रयोजनं ? ॥ 'वासरूपनिवृत्त्यर्थम्' ॥] वासरूपो मा भूदिति । [अदोऽनघे] ।

प्र] सत्सुद्विष । सदादीना वेद्या चित्सकर्मस्त्वत्कर्मवोपपदं प्रप्नोतीति मत्वाह—सदादिष्विति । वेदिपदिति । वेद्या सौदनीति द्विप् । पूर्वपदादिनि पत्वं । दुरोणे सौदनीति दुरोणसत् । दुरोण गृहम् । तद्य वक्तव्यमिति । अनुपसर्गग्रहणानुवृत्ति-मन्तरेणवोपसर्गनिवृत्ते निवृत्त्यादनुवृत्तिप्रदर्शनमपि न युज्यते । यत्र चानुपसर्ग-ग्रहणानुवृत्तिर्न सम्भाव्यते,—सृष्टोऽनुदके विनित्येनदपि ज्ञापनस्य प्रयोजनम् । तेनोपसृष्टीत्यादौ विज्ञं भवतीति । [सत्सुद्विष] ॥

प्रथमे च । वासरूपो मा भूदिति । तेन 'क्रज्याद्' इत्यग्न भवतीत्यर्थः ।

उ.] सत्सु । कर्मवोपपदमिति । 'कर्मणो'त्यधिकारादिनि भावः । सुव्यग्रहणं तु तैजिगृह्योत्तनायेति बोध्यम् । वस्तुन सुव्यग्रहणमेवाऽनाऽनुवर्तते, 'कर्मणो'ति निवृत्तमित्यन्वाख्यानमेवैतत् । अत्र गूत्रे 'उपसर्गेऽपि' ग्रहणम् 'अनुपसर्गे' इत्यस्य 'वाग्ये' उपसर्गे' इति सूत्रादनुवर्तमानस्याऽग्रे निवृत्तिर्योतनात् । भाष्यस्य एतज्ज्ञापक्येव सुव्यग्रहणस्योपसर्गेतरमुत्पत्तत्वा व्याख्याय 'अनुपसर्गे' इत्यस्याऽनधिसरं योतनानि । तत्फलं ज्ञापकसिद्धस्याऽसार्वत्रिकत्वेन 'शृष्ट' इत्यादिभिर्दि । ननु 'वदः सुदी'त्यत्र 'गदमदे'त्यतोऽनुपसर्गग्रहणानुवृत्तिप्रदर्शनपरं वार्तिकं नाऽपूर्वकरणपरमत आह—अनुपसर्गेति । यत्र चेति । यत्र 'सृष्टोऽनुदके' इत्यादावनुपसर्गग्रहणानुवृत्तिर्न सम्भाव्यते एतदपि ज्ञापनस्य प्रयोजनमित्यन्वयः । इदञ्चिन्त्यम् । अत्रापि 'जत्रोऽनुपसर्गे' इत्यतोऽनुवृत्तिसम्भवात् ॥ [सत्सुद्विषदुह] ॥

अदोऽनघे । भाष्ये—आमादित्येवमर्थमिति । त्येके एतत्सिध्यमित्यर्थः । क्रज्याद् इत्यग्नयेति । आगमासमभक्षणस्तेत्यर्थे इति भावः । पञ्चमाग-

१ 'सीति वसन्ते' । २ इदं क्रज्येन । ३ 'क्रज्यग्रह' । ४ 'तृषि' 'तृषि' ।

मन्त्रे श्वेतवहादीनामस्युगेताशो धिवन् ॥ ३२।३२ ॥

॥४॥ श्वेतवहादीना टम् ॥४॥ श्वेतवहादीना टम्बन्त्य । श्वेतवा
इन्टः ॥४॥ पदम्ब च [वर्धम्] ॥४॥ पदम्बेति च वक्तव्यम् । उह मा भूत् ।
श्वेतवाही श्वेतवह इति ॥ किं प्रयोजनम् ॥४॥ वर्धम् ॥ ॥ स्मृत्या स्यत् ॥
क्रियते वर्धं निरातनम् , 'जवया श्वेतवा पुरोडाशे'ति । आतश्च वर्धम् ।
उक्तयानाञ्चमदि संमान्येन मिहो न तस्य निरातन क्रियते । तच्च वक्तव्य

प्र] मन्त्रे । इत्यन्त्य इति । श्वित्यन्त्यवर्धनार्थे टने माव । पदम्बेति ।
मन्त्रेणान्तेदमुत्तरने । यत्र टम्बन्त्य पदम्ब मन्त्रेण निरातनान्तरात् । तस्यान्त्य
निरातनार्थम् । तत्र वक्तव्यमिति । टम्बे सिद्धत्वादिशतन न कर्तव्यमिति ।

वक्तव्यमिति । अत्राश्वेतवहादीने प्रयत्नान्तरात् निरातन इति 'श्वेतवाही'नि-
रातनान्तरात् न स्यात् । अत्राश्वेतवहादीना निरातनान्तरात्, तस्यान्त्य
उत्तर निरातनान्तरात् स्यात् । तन्मन्त्रानुसृत्य निरातनमपि कर्तव्यम् । इमं
पुनश्चापि वक्तव्यम् । 'अथवा'इत्येतादृशे मन्त्रे निरातन कर्तव्यम् । 'उत्प-
शा'मिति मन्त्रे इत्यपि कर्तव्यम् । श्विति हि तलोपे निरातनमाने श्रद्धां स्या-
मुच न स्यादिति मन्त्रे दर्शनमस्ति । [मन्त्रे श्वेतवहादीनाम्] ॥

॥ ३२ ॥ उक्तयानाञ्चमदि संमान्येन मिहो न तस्य निरातन क्रियते । तच्च वक्तव्यम् ।
उक्तयानाञ्चमदि संमान्येन मिहो न तस्य निरातन क्रियते । तच्च वक्तव्यम् ।

मन्त्रे श्वेत । मन्त्रे-श्वेतवहादीनामिति । अनन्तरयोगे षष्ठी । पदम्बेचम्य
तदन्ते पदम्बस्य मन्त्रान्तरमित्यर्थः । केचित्तु तन्मन्त्रान्तो धिन मन्त्रे इत्य-
न्त्य टम्बे टम्ब । ननु टम्बपत्तिकेयसा कथम्पदम्बमन्त्र आह-मार्वाति ।
मन्त्रे-क्रियते वर्धंमिति । तैम उक्तयानाञ्चमदि इत्यमिति भावः । मन्त्रे-उक्तयानाञ्चमदि
इत्यमिति । तत्राह इत्यमिति । तत्र वक्तव्यमिति । ननु 'वाचस्प'-
त्यानेन इत्यमिति त्रिनांशे मन्त्रेन तदर्थं निरातनमावश्यकमिति चेन्न एतद्व्या-
प्रमाणेन प्रमाणान्तरात् न चिन्त्यम् । कैयटे 'टम्ब'इति व्यवहार मन्त्रनिवृत्ताव-
लम्बनान्तरात् नैति दायम् । अत्राश्वेतवहादीनामिति । टम्बान्तेऽपि च । न
तद्विद्वत्त्वमिति । इति नैव स्य विवेकम्, दीर्घान्तु श्विति उक्तयानाञ्चमदि इति भावः ।
अथवा-टम्बे । इत्येतदपि मन्त्रार्थमिति । पदम्बे टम्बान्तरादिति भावः ।

ननु टम्बे मन्त्रे, तत्राह-उक्तयानाञ्चमिति । यदि मन्त्रे इति ।
'अथवा'इत्यमिति मन्त्राच्छ्वेतवहादीनामिति मन्त्रान्तरात् न चिन्त्यम् ।
निरातनान्तरात् 'अथवा'इत्यमिति सिद्धे, शार्ङ्गवर्धे मन्त्रे 'अथवा'

१ केचित्तु पृथक् नैव तदन्ते पदम्बे । २ इदं वचनम् ।

[भवति] ॥ अवश्य तद्वक्तव्य दीर्घार्थम् ॥ नैतदस्ति प्रयोजनम् । सिद्धमत्र दीर्घवम् 'अत्यसन्तस्य चाधातो'रिति ॥ यत्र तेन न सिध्यति तदर्थम् ॥ क्व च तेन न सिध्यति ? सद्बुद्धौ हे श्वेतया इति ॥ न तर्हीदानीं ढस्वक्तव्य ? ॥ वक्तव्यश्च ॥ किं प्रयोजनम् ? ॥ ~ ॥ उत्तरार्थम् ॥ ॥ श्वेतगोम्या श्वेतगोभि ॥
स्थः क च ॥ ३।२।७७ ॥

किमर्थं स्थ वरिषावुच्येते न विष्पिदोऽन्येभ्योऽपि दृश्यत इति, कश्च आतोऽनुपसर्ग क इति ? ॥ न सिध्यति । विशेषविहितः क सामान्य विहितः क्विप बाधते ॥ वामरूपेण क्विपि भविष्यति ॥ इदं तर्हि-शस्य शस्या ॥ उक्तमेतत् 'शमि सज्ञाया धानुग्रहण कृत्वा हेतुगदिषु टप्रतिषेधार्थ'-मिति । स यथैवाऽष्ट बाधते एव क्विपावपि बाधेत ॥ [स्थ क च] ॥

सुप्यजातो णिनिस्ताच्छील्ये ॥ ३।२।७८ ॥

सुपीति पदं माने पुन सुव्यग्रहण किमर्थम् ? ॥ अनुपसर्गं इत्येव तद् भूत, इदं सुम्नाग्रे यथा स्थान्, -प्रत्यामारिण्य उदात्तारिण्य इति ॥ णिनिबधौ प्र] स्थ क च । शस्या इति । 'ईन्वमरशारादा'विति वचनाद्भाष्यरारवचन प्रामाण्याद्वा प्रत्ययलक्षणेनेत्याऽभाव । [स्थ क च] ।

उ] इत्यस्याऽपि सिद्धेर्द्वयमपि न वार्यमिन्वन्वे । [मन्त्रे श्वेतवहोक्थ] ।

स्थ क च । सप्तमीनिर्देशादेव तदादिविधौ लक्षणे पुनर्वकारादिविति वचन मुख्य वशारादिप्रतिपत्त्यर्थमिति वदन्तग्रस्याह-भाष्यरारवचनेति । यद्वा यान इति प्रयोगस्य वनिषा सिद्धिमाश्रित्य तत्प्रत्याख्यानदाह-भाष्येति । अत एव 'ध्यायते सम्प्रमारण'मिति वार्तिके 'दधातेर्वा धी'रिति भाष्ये क्विप्पीत्व कृतम् । वस्तुता भाष्ये क्विप्पदेन सादृश्याद्विजुज्यते इतीत्याऽप्रमत्तिरेवाऽनेति बोध्यम् । भाष्ये-क्विपाविति । 'आतोऽनुपसर्गो' इति 'क्विप्वे'नि विहितौ । तत्र कस्य बाधे 'शस्य' इति न सिध्येतदर्थं स्थ को विवेच्य । कस्य चाऽज्वाधवस्त्वेन क्विपवादत्वाऽ-भावात्परत्वेन क्विपो नित्यबाधवारणाय क्विपि विवेच्य इति भाव । न चाऽर्थेव 'शस्या' इत्यस्य सिद्धत्वेन क्विपो बाधे षगऽभाव । शस्याशब्दाच्छमि आतो लोपानापत्ते । 'कृदन्ते'दिनि सूत्रस्थभाष्योक्तरीत्यंशदेवस्थ स्थानिवत्त्वान् । 'पुर-स्ता'दिति न्यायेन टस्यैव तेन बाध इति तु न शक्य, 'येन नाऽप्राप्ति'न्यायन क्विप एव बाध इत्यस्याऽपि वक्तु शक्यत्वान् । तस्माद्भाष्यसामान्यचिन्तयोभयोरपि स बाधन स्यादिति तात्पर्यम् ॥ [स्थ क च] ॥

१ इदं वचन । २ अत्र 'श्वेतवादीनां टस्, उत्तरार्थम्' इति वार्तिमशरीर-मिति तु गौड । ३ 'बाधेत' ।

प्रसाज्येत । अथाद्भोजीत्येव चेप्यते ॥ एवं तर्हि नत्र एवाज्यं भुजिप्रतिषेध-
वाचिन आदशब्देनाऽसमर्थसमासो,—न भोजी आदस्येति ॥ स तर्ह्यसमर्थ-
समासो घत्तव्यः ? ॥ यद्यपि वक्तव्योऽयं तर्हि बहूनि प्रयोजनानि ॥
कानि ? ॥ ॥*॥ [प्रयोर्जनानि] अर्ह्येयं पश्यानि मुखान्यपुनर्गया श्लोका अथाद्भोजी
प्रादग्न मुद्वनपुमस्येति ॥*॥ । [प्रते] ।

आत्ममाने खद्य ॥ ३।२।८३ ॥

आत्मग्रहणं किमर्थम् ? ॥ परमाने मा भूदिति । त्रियमाणेऽपि वै
आत्मग्रहणे परमाने प्राप्नोति ॥ किं कारणम् ? ॥ 'आत्मन' इतीयं कर्तरि
पठ्ठी, 'मान' इत्यकारो भावे । स यद्येवात्मानं मन्यतेऽथापि परमात्मन
एवाऽसौ मानो भवति ॥ नैव दोषः । आत्मन इति कर्मणि पठ्ठीयः ॥ कथम् ? ॥
'कर्तृकर्मणो, कृती'ति ॥ ननु च कर्मण्यपि वा र्तेनैव विधीयते तत्र कुत
पठन्—कर्मणि भविष्यति न पुन कर्तरिति ? ॥ एव तर्हि—॥*॥ । कर्मकर्तरि

प्र] भाष्यमिति नास्ति स्वरभेदः । अत्राहु —यश्च गिनीत्यत्र सज्ञायामिन्यनुवर्तते तदा-
ऽसज्ञायामस्ति स्वरभेदः । अथ नानुवर्तते स्वरभेदाऽभावः । भोजीति । एतदपि
भुजिना संबन्धः न न प्रदर्शयितुं प्रक्रियानाक्यमुपात्तम् । न हि केवलस्य भोजि-
शब्दस्य प्रयोगः, सुप्युपपदे प्रत्ययविधानात् । तदेतदुक्तं भवति,—न आद भुङ्क्ते
इति वाक्यं कृत्वा न न आदशब्देनाऽसमर्थसमासं विधायाऽआदशब्द उपपदे णिनि
कर्तव्यः । गिनीत्यत्र संज्ञानुवर्तौ सत्त्वामत्र कूरस्वरः । [प्रते] ॥

आत्ममाने । आत्मशब्दः प्रत्यगात्मग्रहणं परमात्मनो कर्तृत्वं करोति । कर्मकर्तरिति ।
यदा प्रथमार्थं कर्ता, आत्मानमेव पाण्डित्यादिषु च मन्यते तदाऽसौ कर्मकर्ता भवति ।
तत्र यदि कर्तरि पठ्ठी स्यात्तदात्मग्रहणमनर्थकं स्यात् । कर्तृसम्बन्धाऽप्यभिचारा-

८.] एवेति भावः । अथ नाऽनुवर्तत इति । 'उपमानं शब्दार्थ' इति सूत्रम्यापाष्टभाष्येऽ-
यमपि पक्षो दृश्यः इति भावः । अत्र पक्षे स्वरभेदोक्तिरेव देश्युक्तिरिति चोप्यम् ।
पाष्टभाष्ये वै न देश्युक्तिः । भाष्ये भुजिप्रतिषेधवाचिन इति । तदर्थं चोप्यस्य न न
इत्यर्थः । सुप्युपपद इति । बह्वल्ग्रहणन्तु कनिदिष्टमिदं इति भावः ॥ [प्रते] ।

आत्ममाने । पूर्वं कर्मण इदानीं कर्तृत्वाऽभावेन युगपदेकस्य कर्मकर्तृत्वविरो-
धेन चेदमसङ्गतमन आह—यदेति । केवलविशिष्टभेदेन शब्दभेदेन वा न कर्तृकर्म-
विरोध इति भावः । आत्मग्रहणमनर्थकमिति । यद्यपि 'उभयप्राप्ता'विति नियमा-

१ 'जीनि चेप्यते' । २ 'अथाद्भोजीत्यसमर्थसमासः' इत्येव नत्र वार्तिकं लुप्त-
मिति गौडः । ३ इदं वार्तिकमियन्ये । भाष्यमेवेत्यन्ये । ४ इदं कश्चित् ।
५ 'इतीयं कर्मणि पठ्ठी' । ६ 'वै तेनैव' ।

एव तर्हि 'धातो रिति वर्तते । धातो भूते॥ धातुर्यं शब्दो न च शब्दस्य भूत-
नविष्यद्वर्तमानतायाः सम्भवोऽस्ति ? ॥ शब्देऽप्यभवादर्थं कार्यं विज्ञास्यते ॥

क पुनर्धात्वर्थः । क्रिया । क्रियाया भूतायाम् ॥ यद्येवं ॥२॥ निष्ठाया-
नितरेतराधयत्वादप्रसिद्धिः ॥३॥ निष्ठायाभितरेतराधयत्वादप्रसिद्धिः स्यात् ॥ के

प्र] शानात् पृच्छति-कस्मिन्निति । इतर आह-काल इति । तस्यैव भूतादिशब्द-
वाच्यत्वेन सुप्रसिद्धत्वादिति भावः । नत्र केचिच्चित्तकालपदार्थानामनुप्रतिबन्धा-
न्या स्थित्युत्पत्तिप्रकरहेतुमाचक्षते । तत्र ससर्गिसूर्यादिनिर्गमेदाश्रयो मासादिभेद-
व्यवहारो भूतादिव्यपदेनैव । अन्ये तु प्रसिद्धपरिमाणकिया सूर्यादिकर्तृका अप्र-
सिद्धपरिमाणाया क्रियाया परित्यजेतशेषात्ता अहारादिव्यपदेनैव काल इत्याहुः ।
न च कालाधिकार इति । ततश्च सामान्यशब्दस्य विशेषेऽवस्थापनं न लभ्यत
इत्यर्थः । न च शब्दस्येति । शब्दस्याऽपि गुणभावाद्गुणस्य विशेषणसंबन्धाऽयोग्य-
त्वान्नित्यत्वाद्वा शब्दस्यानित्यत्वेऽपि भूताग्रन्थविधानार्थमभावाच्चरितत्वलक्षणभूत-

उ] इत्यादिग्रन्थ इति तात्पर्यम् । अभ्यनुज्ञाप्रतियन्धार्थान्यानि । तद्रूपान्यानर्था-
न्यानिन्यर्थः । तत्राऽभ्यनुज्ञा-स्थित्युत्पत्तिहेतुः । प्रतिबन्धेन-प्रत्ययहेतुः ।
ईश्वराधिष्ठितत्वेन च तदुपपत्तिः । ननु नित्ये काले तत्प्रत्यया व्यवहृत्वाऽभावा-
त्स्थानं भूतत्वव्यवहार इत्यत आह-तत्र समर्गाति । तत्क्रिययोपाधिभूतया दो भेद
उपधेयस्य तत्कृतौ मासादिव्यवहार इत्यर्थः । अन्ये त्विति । तथा च तस्या
अनित्यत्वान्निष्ठ एव भूतादिव्यवहार इत्यर्थः । आद्ये पक्षे क्षणोपाधेर्निर्वर्तुमशक्य-
त्वम् । उत्तरदेशसयोगाऽवच्छिन्नक्रियेति चेत्तस्या विशेष्यविशेषणसमन्वयपक्षे
त्रयाणामपि स्थिरत्वात्क्षणव्यवहारनियामरत्वाऽभावात् । अतिरिक्तत्वे सिद्धोऽनिरिक्त-
क्षणपदार्थ इति तत्प्रचर्यरेव कल्पमुहूर्त्तादिव्यवहारोपपत्तो किमखण्डेन तेन ?
स्पष्टबोद 'काला परिमाणिने'त्यत्र भाष्ये इति निरूपितं तत्रैव । ईश्वरस्यापि
कालनियामरत्वेन कालत्वव्यवहार भूतादिव्यवहारो बोध्यम् । अन्ये त्विति मतेऽ-
प्येव दोषोऽस्त्येव । किञ्च 'प्रसिद्धपरिमाणे'त्युक्तिरसङ्गता, तस्या अपि क्रियान्-
रस्यैव परिच्छेदकत्वेऽनवस्थापितिरिति दिक् । शब्दस्येति । स्वाभिधेयप्रतिपादनं
व्यप्रतया विशेषणमन्वयाऽयोग्यत्वादिनि भावः । तदाह-गुणस्येति । नित्यत्वा-
द्वेत्यनेन भूतादिव्यवहाराऽयोग्यत्व दर्शयति । वैयर्थ्यादिति । अनुचरिता-
प्रत्ययविधेरसम्भवादिति भावः । न च शब्दस्येति-भाष्ये । तस्य नित्यत्वेन
भूतादिविशेष्यताया सम्भवो नैत्यर्थः । अनित्यत्वपक्षेऽपि यथा वर्तमानशब्दस्य
प्रवृत्तित्वसम्भवो न तथा भूतनादिष्वतोः शब्दयोः प्रवृत्तित्वसम्भव इति योजना

एवं तद्दि 'धातो'रिति वर्तते । धातो भूते॥ धातुर्न शब्दो न च शब्दस्य भूत-
भविष्यद्वर्तमानतोया सभावोऽस्ति ? ॥ शब्देऽसमवायधेयं कार्यं विज्ञास्यते ॥

क पुनर्धात्वर्थः ? ॥ क्रिया । क्रियायां भूतायाम् ॥ यद्येव ॥*॥ निष्ठाया-
मितरेतराश्रयत्वादप्रसिद्धिः ॥*॥ निष्ठायामितरेतराश्रयत्वादप्रसिद्धिः स्यौन् ॥ के

प्र] ज्ञानाय पृच्छति-कस्मिन्निति । इतर आह-काल इति । तस्यैव भूतादिशब्द-
वाच्यत्वेन मुद्रासिद्धत्वादिनिर्माण । तत्र केचिन्वित्य काल पदार्थानामनुपपत्तिर्वन्धा-
न्या स्थित्युत्पत्तिप्रलयहेतुमाचक्षते । तत्र समर्गसूर्यादित्रिधाभेदाश्रयो मातादिभेद-
व्यवहारो भूतादिव्यपदेशश्च । अन्ये तु प्रसिद्धपरिमाणिकया सूर्यादिमूर्तना अप्र-
सिद्धपरिमाणाया क्रियाया परिच्छेदशोपात्ता अहरादिव्यपदेश्या काल इत्याहुः ।
न च कालाधिरार इति । तत्र च सामान्यशब्दस्य विशेषेऽवस्थान न लभ्यत
इत्यर्थः । न च शब्दस्येति । शब्दस्याऽर्थे गुणमावाद्गुणस्य विशेषणमन्वयाऽयोग्य-
त्वात्तत्त्वत्वाद्वा शब्दस्यानित्यत्वेऽपि भूताग्रन्थविधानासमवायुच्चरितत्त्वलक्षणभूत-

उ] दृष्टादिप्रत्यय इति तात्पर्यम् । अभ्यनुज्ञाप्रतियन्धार्थाम्यामिति । तद्रूपाभ्यामर्था-
न्यामित्यर्थः । तत्राऽभ्यनुज्ञया-स्थित्युत्पत्तिहेतुः । प्रतिबन्धेन-प्रत्ययहेतुः ।
ईश्वराऽधिष्ठितत्वेन च तदुपपत्तिः । ननु नित्ये काले तत्प्रतीत्या व्यपवृत्तत्वाऽभारा-
रूपं भूतव्यवहार इत्यत आह-तत्र समर्गोति । तत्रिकयशोपाधिभूतया यो भेद
उपधेयस्य तत्त्वतो मातादिव्यवहार इत्यर्थः । अन्ये स्थितिः । तथा च तस्या
अनित्यत्वात्तन्मिद एव भूतादिव्यवहार इत्यर्थः । आद्ये पक्षे शशोपाधिर्निराकुलमशस्य-
तम् । उत्तरदेशसंयोगाऽवच्छिन्नमित्येति चेत्तस्या विशेष्यविशेषणसंयन्धरूपत्वे
त्रयाणामपि स्थिरत्वाऽक्षयव्यवहारनियामगत्याऽभावात् । अतिरिक्तत्वे मिश्रोऽनिरिक्ता
क्षणपदार्थ इति तत्प्रत्ययेव कालमुत्कर्त्तादिव्यवहारोपपत्तौ शिष्यराष्ट्रेन तेन ?
स्पष्टयोद 'काला परिमाणिते'त्यत्र भाष्ये इति निरूपितं तत्रैव । ईश्वरस्यापि
कालनियामकत्वेन कालव्यवहार श्रुत्यादिव्यति शोध्यम् । अन्ये स्थिति मनेऽ-
प्येव दोषोऽस्त्येव । किञ्च 'प्रसिद्धपरिमाणे'लुप्तिरसङ्गता, तस्या अपि क्रियान्त-
रस्यैव परिच्छेदस्येऽनस्योपपत्तिरिति दिक् । शब्दस्येति । स्वाऽभिधेयप्रतिपादने
व्यग्रतया विशेषणमन्वयाऽयोग्यत्वादिनिर्माण । तदाह-गुणस्येति । नित्यत्वा-
हेत्यनेन भूतादिव्यवहाराऽयोग्यत्वं दर्शयति । वैयाख्यादिति । अनुगारिता-
ग्रन्थविधेरसम्भवादिनिर्माण । न च शब्दस्येति-भाष्ये । तस्य नित्यत्वेन
भूतादिविशेष्यतायां सम्भवा नित्यत्वं । अनित्यत्वपक्षेऽपि यथा वर्तमानशब्दस्य
प्रतिनिर्गम्यत्वो न तथा भूतभाविन्यतो शब्दयोः प्रतिनिर्गम्यत्व इति योजना

तरेतराश्रयता ? ॥ भूतकालेनाऽयं शब्देन निदेशः क्रियते, निर्देशोत्तरकालं च भूतकालता । तदेतदितरेतराश्रयः भवति । इतरेतराश्रयाणि [कार्याणि] च न प्रकल्पन्ते ॥*॥ अव्ययनिर्देशात्सिद्धम् ॥ ॥ [अव्ययनिर्देशात्सिद्धमेतत्] ॥ अव्ययवता शब्देन निर्देशः करिष्यते । अयतमानेऽभविष्यतीति ॥ स तर्ह्यव्ययवता शब्देन निर्देशः कर्तव्यः ? ॥ न कर्तव्यः । अव्ययमेव 'भूते'शब्दो, नैवा भवसेनिष्ठा ॥ कथमव्ययवत् ? ॥ ['उपैसर्ग'] विभक्तिरप्रतिरूपशब्द निपाता भवन्तीति निपातस्यजा । निपातोऽन्यवमित्यव्ययस्यजा ॥ अथापि भवतेनिष्ठेवमव्ययमेव ॥ कथम् ? ॥ न व्येतीत्यव्ययमिति ॥ कः पुनर्न व्येति ? ॥ पूर्णो कालविशेषो भविष्यैद्वर्तमानौ । स्वभावतो भूते एव वर्तते ॥ यदि तर्हि न व्येतीत्यव्ययम् ॥ ॥ न वा तद्विधानस्याऽन्यत्राऽभावात् ॥*॥ न वा भूताधिकारेणाऽयं ॥ किं कारणम् ? ॥ 'तद्विधानस्यान्यत्राऽभावात्' । 'येऽपि एते इत उत्तर प्रत्यया क्षिप्यन्ते एतेऽप्येतो कालविशेषो न वियन्ति भविष्यैद्वर्तमानौ । स्वभावतः [एव 'ते'] भूत एव वर्तन्ते ॥ अत उत्तर पठति

प्र] त्वाश्रये च विशेषणवैयर्थ्यादिनि भावः । भूतकालेनेति । अयतेनिष्ठाप्रत्ययो भूत-क्रियाशक्तितो विधानस्य, न च भूताधिरामन्तरेण निष्ठाप्रत्ययस्य भूत-क्रियाविषयत्व लभ्यते । न च भूतक्रियाविषयनिष्ठारिवानमन्तरेण भूताधिराम उपपद्यते । तत्राधिरामाश्रयो निष्ठाप्रत्ययस्तदाश्रयशक्तिरइतीनरेतराश्रयत्वमित्यर्थः । एवमपरेति । न शास्त्रीयमव्ययत्वमभिमतं किं तर्हि नित्यत्वमित्यर्थः । ततो नित्यो भूतशब्दो निष्कर्तार्यवाची निष्प्रेषार्थेन भविष्यैद्वर्तमानप्रतिद्वन्द्विना मरदोऽभिहित इत्यर्थः ।

उ] बोध्या । क्रियायाः भूतायामिति । तस्याम्भूतत्वय वर्तमानत्वप्रतियोगिकालवृत्तित्वम् । भूतकालेनेति । भूतशक्तिरित्याचरेनेत्यर्थः । अव्ययनिर्देशादिनि । वार्तिकेऽव्ययपदमर्शः आद्यजन्त, न्यासान्तरपरञ्चेत्याशयेनाह-अव्ययवतेति । अव्ययमेव इति । अव्ययस्य भूतेश्वरस्य निर्देशादिनि वार्तिकार्थः इति भावः । नित्येनाऽप्येनेति । साऽनुत्तरान न शाब्दे कारणं नाऽयमाऽनुत्तरान प्रतिबन्धकमित्यर्थः । परमतेऽपि शिष्टोच्चारितत्वेन साऽनुत्तरानुमानादोषः । शास्त्रेन तत्प्रत्ययान्तु पथाद्भविष्यतीत्यदोषः । यदि तु शास्त्रेणैव निष्पाद्य स्यात्स्यादयदोष इति भावः । भाष्ये-न व्येतीति । विविधमर्थं न प्राप्नोतीत्यश्रयार्थः । शास्त्राऽभावेऽपि तदर्थक एवाऽयमिति भावः । तदुक्तं कैयटेन-निषेधमित्यर्थः इति । कः पुनर्न व्येतीति । वेति विषयसप्तमी, कस्मिन्विषये विविधमर्थं न प्राप्नोति । किं रूपं विविधमर्थं न प्राप्नोतीत्यर्थः । तत्रोत्तरमाह भाष्ये-पूर्णा

१ 'वर्तमानमवि' । २ 'येऽप्ये' । ३ 'तेऽप्येनौ' । ४ 'कान्तवाची' । ५ 'शास्त्रजतम्' ।

॥३॥ भूताधिकारस्य प्रयोजनं कुमारपात्री शीर्षधान्यासुहा दिगल सुत्तान

प्र] कुमारपात्रीति । यदीह भूताधिकारो न विद्यते तदा 'कर्मणि हन' इति णिनि नामान्येन विधीयते । 'कुमारशीर्षयोगिने' रित्ययमपि [णिनि] ऽध्वं बाल-
नामान्ये । पुनर्विधानं तु वासरूपनिवृत्त्यर्थं स्यात् । ततश्च विशेषविहितं कुमार-
शीर्षयोगिरित्यर्थं भूतेऽपि प्रयज्येत । सति तु भूताधिकारे तत्रैकैगिदन्त्यन्तरेण
कुमारशीर्षयोरित्यनेन भूतणिनिं व्यधित्वा भविष्यद्वर्तमानयोरिव णिनिर्विधीयते ।
भासुहेति । सति भूताधिकारे ब्रह्मादिष्वेव हन्नेर्भूते विम्बवर्तीति नियमेन भूत-
एवोपपत्तौ न किञ्चिद्व्यतिरेकं न तु कालान्तर इत्याहुरेति भविष्यद्वर्तमानयो प्रयोग
उपपत्तौ भवति । सुबन्त इति । 'सुबो यज्ञमयोग' इति शतृप्रत्ययः । तत्र यदि
भूताधिकारो वर्तमानाधिकारस्य न विद्यते तदा यज्ञमयोगे विशेषविधीयमानः शता
रात्रयेऽपि दूनिर्षं वापेत । ततश्च भूते यज्ञमयोगे सुबन्ते न स्यात् । अथ वास

उ] कालविशेषाविति । तद्विधानमर्थेति । तस्मिन्विधानं यस्येत्यर्थः । भूतशब्दवत्
तेऽपि स्वभावन एव भूतमात्रवाचका भवन्ति, किमधिकारेणेति भावः । नामान्ये-
नेति । कालनामान्येनेत्यर्थः । 'सामान्ये' इति सप्तम्यन्तपाठस्तु युक्त एव । ननु रूपा
'कर्मणि'ति सूत्रे 'पुष्पित' प्रहणं हनति न धनुष्मिनाप्यन्तदिति चेन्न, 'पुष्पित' प्रहणस्य
भाष्येऽभावात् । शन्दशक्तिस्वभावमिदञ्चेत्तत्राऽपीति भाष्याशयः । ननु तेनैव सिद्धे
'कुमारे'त्यादि व्यर्थमिति चेत्तत्राह-पुनर्विधातव्येति । 'कुमारहन्ते'त्यादिप्याहृतत्र
इत्यर्थः । विशेषविहित-उपपत्तिरित्येति सिद्धेति । इत्ययमभूतेऽपीति । इत्ययमपि
भूते प्रयज्येत्यन्यस्य । तत्रैकैगिदन्त्येति । कुमारशीर्षयोर्विशेषविहितो णिनि
'कर्मणि हन' इत्येव वापते । तत्र तेनाऽपि णिनेरेव विधानेन णिनेर्वाधम्यं यन्म-
नश्चतुर्था तल्लहचरितभूतकाले व्यधत्त इति वर्तमानभविष्यन्तरेव 'कुमारे'त्यादि
णिनिर्भवति । एवञ्च तद्विधानेन चरितार्थं शक्यमिति 'वामरूप'न्यायनाथे भगवा
ऽभावेन 'कुमारहन्ते'त्यादयः सिद्ध्यन्तीति भावः । 'कुमारपात्री'त्यादौ विधीयन्त
'कुमारे'त्यादिणिनिर्भवति भविष्यद्वर्तमानयोः स्यात्तस्य भूतायै निवृत्तिश्च यथा व्या-
दिनि भूताधिकार इति भाष्याशयः । इदञ्चिन्त्यं, तत्रैकैगिदन्त्यन्तस्य विधेय-
विषयत्वात् । तस्माद्भूताधिकारस्मान्मार्गान् 'कर्मणि हन' इत्यत्राऽप्यनेन णिनि ।
'भूत' इति निष्पन्नस्य णिनेर्भूते निवृत्तिरिति भाष्यार्थः । यथाऽस्य णिनेरपि
यत्राऽभावेऽपि स्वभावन एव भूते श्रुतिमया 'कुमारे'त्यस्य स्वभावन एव भूते
निवृत्तिर्भविष्यतीत्यरुचे प्रयोजनान्तरमाह भाष्ये-भासुहेति । यज्ञमयोग इति ।
यज्ञमयोगविषये शता दूनिरपि वा लेख्यपत्रादीनामृदित्वन्वयः । प्रसदाद्वर्तमानाऽ-
धिकारस्याऽपि प्रयोजनप्रदर्शनं चार्त्तिकं 'भूताधिकारस्य' सुबलशङ्कम् । तत्र दूनि-

मुन्वन्त सुपुपुषोऽनेहा अभिमादधानस्य, [भूतकालनिवृत्त्यर्थं भविष्यद्वर्तमानकालसप्रत्ययैर्यम्] ॥ १॥ कुमारघातो धीर्वधतीति भविष्यद्वर्तमानार्थो भूतनिवृत्त्यर्थः । आखुहा विडाल इति, भविष्यद्वर्तमानार्थः । इतरथा हि मल्लादिषु नियमस्त्रिषु कालेषु निवर्तकः स्यात् ॥ मुत्त्वान् मुन्वन्त, यज्ञसयोगे कृनिपस्त्रिषु कालेषु शताऽपवादो मा भूत् ॥ सुपुपुष, नजिङ् सर्वकालापवादो मा भूत् । अनेहा इति,—घर्तमानकाल एव । अन्यत्र—‘अनादन्ता’ ॥ आदधानस्य ।—कानच श्वानश् ताण्ठीत्यादिषु सर्वकालापवादो मा भूत् । अभिमादधानस्य । आदधानस्येत्येवान्यत्र ॥

॥] रूप इति कृष्णस्त्रिष्वधियने तथापि मुत्वा मुन्वदिति कालभेदो न स्यात् । गति स्वधिसारे कालभेदेन तयोरवस्थान भवति । सुपुपुष इति । अस्ति भूतवर्तमाना धिसारे विशेषनिहितेन नजिङा लिटो बाधन स्यात् । ताच्छीलिङेषु च धामरूपविधिर्नास्ति । सति स्वधिसारे भूत लिङ्गवर्तमाने नजिङिनि बाध्यबाधनभावाऽभावा । अनेहा इति—‘नन्याहन एह चे’ति असिप्रत्ययोऽमत्यधिसारे सर्वस्मिन्कालेतृच बाधन । सति स्वधिसारे घर्तमानकाल एवौणादिरस्तु च बाधन । चानशिति । असत्यधिसारे चानचधानस्याधः स्यात् । पुनरनयोभेदो यावताऽभ्यस्तानामादिरिति लृटार्वाधातुके

उ] भूताऽधिसारे । शता वर्तमानाऽधिसारेऽनृनिप्—‘मुयचोर्द्विनिवि’ति विहितम् । कालभेदो न स्यादिति । याऽग्ररूपेण वर्तमानेऽपि कृनिष्ठाप्रोतीति भावः । नजिङेति । ‘हरपितृधोर्नजिङ्’ । अथ वर्तमानाऽधिसारे । लिट्—भूताऽधिकारे । लिट्—‘छन्दमि लिट्’ लिट् पानञ्चा’ ‘कमुधे’त्यस्य । भाष्ये—सर्वकालापवाद इत्यस्य सर्वकालोत्पत्तिप्रत्ययाऽपवाद इत्यर्थः । भूतकाललिङोऽपीति यावत् । असत्यधिसार इति । ‘वर्तमान’ इत्यधिसारेऽमतीत्यर्थः । सति स्थितिः । ‘वर्तमान’ इत्यधिसारे सति ‘उणादय’ इत्यस्य तदधिसारस्थत्वादिसर्ववर्तमानशब्द इति भावः । रुदिशब्दत्वादौण्येन विपुलाऽग्ररूपविधिर्नास्तीति तात्पर्यम् । एतत्प्रयोजनोक्तिरेन्द्रेक्षितम्, उणादीनामव्युपपन्नत्वेऽगम्यत्वात् । पृच्छन्तृचोरपि वर्तमानकाल एव साधुव्यस्य तत्सूत्रे भाष्य उक्तत्वेन ‘अन्यत्र अनादन्ता’ इत्यस्याऽमद्वैतः । असत्यधिसार इति । भूतवर्तमानयोर्धिसारयोरेकतोरित्यर्थः । कानच इति । कर्गोरप्युपलक्षणमिदम् । यद्वा चानचुपलक्षितस्य लिट् इत्यर्थः । लृटार्वाधातुक इति । तत्र चानश सार्वधातुरत्वेऽपि लादेशत्वाऽभावात् । कानचो लादेशत्वेऽपि लृटार्वाधातुत्वमित्युभयत्राऽन्यन्तोदात्तचमेवेति भावः । कर्गभिप्राय एवेति । अनस्मिस्तु कसुरिति भावः । भाष्ये ‘चान’ताच्छीत्यादिषु सर्वकालापवादो मा भूदित्युत्तरम्—‘अभिमादधानस्ये’-

ब्रह्मभूणवृत्तेषु किप् ॥ ३।२।८७ ॥

किमर्थं ब्रह्मादिषु हन्ते द्विविधीयते न विष्ण्वन्येभ्योऽपि दृश्यत इत्येव
मिद्धम् ? ॥ २ ॥ ब्रह्मादिषु हन्ते द्विवचन नियमार्थम् ॥ ३ ॥ [ब्रह्मादिषु हन्ते.
द्विवचन नियमार्थम्] ॥ नियमार्थोऽयमारम्भः । ब्रह्मादिष्वेव हन्तेभूते^१ वि-
द्यया स्त्रोदिति ॥ किमविशेषेण ? ॥ नैत्याह । उपपदविशेषे, एतस्मिन् वि-
शेषे ॥ अथ ब्रह्मादिषु हन्तेऽपि नाना भवितव्यम् ? ॥ न भवितव्यम् ॥ किं कार-
णम् ? ॥ 'उभयतो नियमान्' । उभयतो नियमोऽयम् । 'ब्रह्मादिष्वेव हन्तेभूते
द्विवचनमिति' । 'द्विवचनं च [हन्तेभूते] ब्रह्मादि' इति ॥ ३ ॥ तथा चोत्तरस्य

प्र] विधीयत न सार्वधातुवत्त्वात् । एव तर्तुपददृष्टौ भेदः । यन्नान्यत्रान्यत्र दृष्टव्य-
भिप्राय एव भवति, यन्नान्यत्रान्यत्र विदोषेण । सति त्वधिशारे भूते यन्नान्यत्रान्यत्र
यान्ति किं वाच्यम्, यन्नान्यत्रान्यत्र । [भूते] ।

ब्रह्मभूणः किमविशेषेणेति । किं चातृपदवाक्यप्रचाराद्विदोषेण नियम्यन्ते भव-
ति विदोषे नियम्यन्त इति प्रश्नः । उपपदविशेष इति । अनेन धातुनियमे दर्शयति,
'ब्रह्मादिष्वेव हन्तेभूते द्विवचनमिति नोपपदन्तरे' । तेन पुरश्च हतनानिचयं विज्ञ-
भवति । अथेति । 'वर्तमाने हन्ते' इत्यनेनेति भावः । द्विवचनेति । 'ब्रह्मादिषु हन्तेभूते द्विवच-
नमिति न अन्यथा निति विधिः भूतस्य नियम्यन्त इति कालनियमोऽयं भवति ।
एतदेव नियमद्वयं भाष्यसारेणाधिनम् । 'ब्रह्मादिषु हन्तेरेव भूते द्विवचनमिति' । 'ब्रह्मादिषु
हन्ते द्विवचनमिति' एवेत्येतेषु नियमद्वयं नाभ्युपगमम् । अन्यथा विदोषेण विदोष-
विधौ नियमो व्याख्यातः, न भाष्यविरोधाच्चादरण्यः । तथा चेति । यस्माद्ब्रह्मा-

उ.] त्वेव । सुपुपुषांनेराऽमि'मित्यपाठः । आद्यानस्येत्येवाऽन्यत्रेति । भूतार्था-
ऽतिरिक्तवर्तमानत्वविशेषात्तन्मन्त्रं भिप्राये वर्तमानमिति च 'आद्यानस्येत्येव' । भूते
तु वर्तमानमिति एव तथा । अथ वर्तमानमिति तु हन्तेरेव त्वेव । ॥ [भूते]

ब्रह्मभूणः किं धातृपदमिति । भाष्ये—'नियमार्थोऽयमारम्भः विदोषेण' ।
एव पाठः । 'ब्रह्मादिष्वेव' इति नियमसारेणेत्यस्य त्वेव प्रमाणात्, अन्यथा
तदाद्यप्रदर्शनैर्नैव नियमान्तरतिरस्सारापुनः प्रमाणादनुपपत्तेः । उपपदविशेष
इति । नियमस्य सजातीयविशेषात् 'हन्ते द्विवचनविशेष एवेत्यर्थः । एतस्मिन्
विशेषे इति । भूत इत्यर्थः । तेना'भूते हन्ते द्विवचनमिति' नियम इति भावः ।
तदाह—अनेनेति । धातृपदविशेषे उपपदे भूतस्य विदोषेणेत्यर्थः । वर्तमानात्
विदोषेऽन्यत्रान्यत्रादिति भावः । भाष्ये—अथेति । एतन्मन्त्रनियमाऽङ्गीकारे
इत्यर्थः । कालनियम इति । भूतस्य विदोषेणेत्यर्थः । विदोषेणेत्यर्थः ।

१ इदं उक्तम् । २ 'हन्ते द्विवचनम्' । ३ इदं वचनम् । ४ 'द्विवचनमिति' ।

वचनार्थ ॥५॥ एवञ्च कृत्वोत्तरस्य योगस्य वचनार्थ उपपन्नो भवति,—‘बहुल
छन्दसी’ति । यो मातृहा वितृहा भ्रातृहा । न च भवति ‘अमित्रघात’इति ॥

कर्मणीर्निर्विक्रिय ॥ ३।२।९३ ॥

॥५॥ कर्मणि कुम्भिते ॥५॥ कर्मणि कुम्भिते इति वक्तव्यम् ।
इह मा भूत् । धान्यविक्राय इति ॥[कर्मणीनि]॥

अन्येष्वपि दृश्यते ॥ ३।२।१०१ ॥

॥५॥ अन्येष्वपि दृश्यते ॥५॥ अन्येष्वपि दृश्यत इति वक्तव्यम् ॥
इहापि यथा स्यात् आत्मा उत्सो परित्ता ॥ [अन्येष्वपि दृश्यते] ।

निष्ठा ॥ ३।२।१०२ ॥

॥५॥ निष्ठायामितरेतराश्रयत्वाद्प्रतिष्ठि ॥ ॥ निष्ठायामितरेतराश्रयत्वा
दप्रतिष्ठि १०१त् ॥ कतरेतराश्रयता ? ॥ सतो तत्त्वगत्यो सज्ञया भवि
तव्य, सज्ञया च तत्त्वगत्य भाष्यते । तदेतदितरेतराश्रय भवति । इतरेतराश्र
याणि च [कार्याणि] न प्रकटयन्ते ॥५॥ द्विर्वा च चतुष्टयम् ॥५॥ द्विर्वा च च
तुष्टयं कर्तव्य भवति ‘तत्त्वगत्य भूते’ । तत्त्वगत्य निष्ठेति । यदि पुनरिहैव
प्र] दिव्येवनि नियमोऽनेन त्रियत तस्मादुत्तरस्य योगस्य वचने प्रयोजनमस्ति,—
उपपदान्तरेऽपि हन्तेऽछन्दसि त्रिव्यथा म्यादिनि । [मह्यभूणदृष्टं] ॥

कर्मणि । कर्मणि कुम्भित इति । यस्य सोमपृतादे शास्त्रेण विन्य प्रनि
विद्वन्तर्कर्म विन्ये कुम्भितम् । [कर्मणीनिर्विक्रिय] ॥

अन्येष्वपि । अन्येष्वपि सप्तमीनिदशादुपदान्तरमेवाश्रित न तु धाव-
न्तरामित्याह—अन्येष्वपि ॥ [अन्येष्वपि दृश्यते] ॥

उ] शीरस्त्वादिति भाव । तत्र वेत्तज्ञानो ग्रन्थज्ञानरमन्धस्याऽऽशरणात्तापरेन
पात्रनियमोऽयमिति बोध्यम् । नियमद्वयमिति । मन्त्रादिदेव’ त्रिवेव’नि च कर्तव्य
मानस्यैवशरस्य शुश्रूषस्यापिनेऽन्वयो न्याय । न च भाष्यप्रामाण्यादुभयत्राऽपीति
तरम् । उत्तरस्य वचनार्थ इति । सापेक्षत्वेऽपि वक्ष्यमाणमाग । धातुनिय
मभ्येद मानमिति दर्शयति—यस्मादिति । नन्वेतदर्थं ‘छन्दसि’ इत्येवास्तु,
गामर्थ्यादुपपदान्तरे भविष्यति नि बहुलप्रहणेनेत्यत्र आह भाष्ये—न च भवति
अमित्रेति । तावन्नात्रोच्यै ‘त्रिवेव’नि नियमाच्च स्यात् न भवति—येनदर्थं बहुल-
पदमिति भाव ॥ [मह्यभूण] ॥

कर्मणीनि । ननु कर्मणि कथं कुम्भितत्वमन आह—यस्य सोमेति ॥

निष्ठा । ‘तौ रादिनि वचन’ इत्यदि वार्तिके ‘तौ रा’दिति सूत्रे तेन समान-

१ इदं वचन । २ ‘निर्विक्रिय’ । ३ ‘उत्ता’ ।

निष्ठासंज्ञाप्युच्येत । 'चक्षवत् भूते' । ततो-‘निष्ठा’ । निष्ठासंज्ञा च
 चक्षवत् भवति इति ॥ किं कृतं भवति ? ॥ द्वि-चक्षवत्प्रवृत्तिं न कर्तव्यं
 भवति ॥ एवमपि 'ता'विति वक्तव्यं स्यात् । वक्ष्यति हेतुः 'तौ' मर्यादितं वच-
 नमसंमार्गार्थं'मिति । असंनक्तरोर्भूतकालेन चक्षवत्त्वोर्निष्ठा संज्ञा यथा स्यात् ।
 जिमिदा-मित्र । निश्चिदा-क्षिपणः ॥ यदि पुनरदृष्टुतावेव चक्षवत् गृहो-
 र्वा निष्ठासंज्ञोच्येत ? ॥ नैव शक्यम् । दृष्टुर्नयोरनं स्यात् । जिमिदा-मित्रः ।
 [निश्चिदा-क्षिपणं इति] । सत्तावैव शक्यम् ॥ न चेदेवं द्वि-चक्षवत्-
 प्रवृत्तिं कर्तव्यं भवति इतरेतराध्ययं वा भवति ॥ नैव दोषः, इतरेतराध्ययमात्र-
 मेतद्भवति । सदांणि चेतेतराध्ययान्येकत्वेन परिहृतानि 'मिदं तु नित्यशब्द-
 त्वा'दिति ॥ नेत्रं तुल्यमन्यैरितरेतराध्ययं । न हि सज्ञा नित्या ॥ एवं तर्हि

म] निष्ठा । यदि पुनरिति शौलंकिके प्रयोगे न दृष्टी नापीह शास्त्रे ध्रुवी तौ च-
 क्षवत् निर्दिश्य सज्ञा विधीयते । एतदुक्तं भवति, -इहैव प्रकरणे चक्षवत् निष्ठेति सूत्रं
 कर्तव्यम् । यौ भूते चक्षवत् तौ निष्ठानंशौ भवत । तत्र सदाविधानाऽन्यथा-
 नुपपत्त्या तथोभूते विधानमनुमान्यते, इतरेतराध्ययस्य न भविष्यतीति । दृष्ट-
 ध्रुतयोरिति । यद्यपि चक्षवत्त्वो नास्ति तथापि सज्ञाविधाने द्वयोः सह निर्देशादत्रापि
 द्विवचनेन निर्देशो न तु द्वित्वं विरहितम् । एकत्वेनेति । सामान्येनेत्यर्थः । न हि सज्ञा
 नित्येति । दृष्ट्यादिरा मज्ञा विषयनियततासिन्या । आशयस्यो हि प्रयोगे विद्यन्ते
 तत्र 'मृजेर्हृदि' रित्यादिना साधुत्वानामन्यत्वात्पत्ते-मृजेर्हृदि सामान्येति । चक्ष-
 वत् तौ साधुत्वधर्कौ प्रयोगे न विद्येते इति नित्यत्वाऽभावे सन्निधौऽभिप्रेत्यनुक्तम् ।

उ.] न्यायमिदमित्याह भाष्ये-असंनक्तयोरिति । न विलुप्तं हि बह्वर्थाविशेषस्वरूप-
 मानपरामर्शात् दोष इति भावः । 'भिन्न' इत्यादौ 'येन च' इति वर्तमाने
 कः । यदि पुनरिति भाष्यमूर्ध्वोक्तेन पुनरदृष्टमित्यादाह-यौ शौलंकिके
 इति । न दृष्टाविति । अनुबन्धविशिष्टं न दृष्टावेत्यर्थः । अपनध्रुतत्वमत्र आह-
 एतदुक्तं भवति । भाष्ये-दृष्टध्रुतयोरिति । 'नीत च' इत्यादौ । तत्र शास्त्र-
 शाना तत्त्वप्रत्यभिज्ञानाप्रयोगेऽनुबन्धविशेषेऽपि दृष्ट्यैव बोध्यम् । भाष्ये-द्वि-
 क्तेति । तद्विषयप्रवृत्तिर्भवति । चक्षवत् भूते तौ निष्ठेति । सामान्येनेति । एतत्त्वप्रदेन
 तदाध्ययो लक्ष्यते । साधारणपर्यायस्य 'एक' शब्द इत्यन्ये । ननु दृष्ट्यादिमज्ञाऽपि
 ध्रुविमत्वादनित्यैव, तत्कथं तत्राऽत्र समाधिर्नैवेत्यत्र आह-वृत्त्यादिकेति । विषय-
 निपतत्वादिति । सज्ञाविषयस्य शास्त्रे प्रयोगे चैकपत्वेन गीतेनो नित्यत्वानुज्ञा
 नित्या, साधुत्वाऽन्यत्वनस्य च सम्भवो, नैकप्रवृत्ते इति भावः । ननु संज्ञा-

१ 'चक्षवत् निष्ठानंशौ' । २ 'भूतेन कालेन निष्ठा' । ३ 'हि न म्यात्' । ४ वक्ष्यति ।

भाविनी सज्ञा विज्ञास्यते । तद्यथा कश्चित्क चित्तन्तुवायमाहा'ऽस्य सूत्रस्य शाटक षवे'ति । स पश्यति-‘यदि शाटको, न धातव्य, अथ धातव्यो न शाटक, शाटको धातव्यश्चेति विप्रतिषिद्धम्, भाविनी गत्वस्य सज्ञाऽभिप्रेता, ‘स मन्ये धातव्यो यस्मिन्नुते शाटक इयेतद्भवतीति । पूर्वमिहापि तां भूते काले भवनो यथोरभिनिर्मुक्तयोनिष्ठे येषां सज्ञा भविष्यति ॥

॥ ॥ आदिरर्मणि निष्ठा ॥-॥ आदिकर्मणि निष्ठा वक्तव्या । प्रकृत कट देवदत्त इति ॥ किं पुनः कारणं न सिध्यति ? ॥ * ॥ यद्वा भवन्त्यर्थे ॥ * ॥ यद्वा भवन्त्या अर्थे भाष्यते । प्रकृत कट देवदत्त । प्रकरोति कट देवदत्त इति ॥ * ॥ न्याय्या लक्षणपक्षात् ॥ * ॥ न्याय्या स्वेषां भूतकालता ॥ कुत ? ॥ ‘आद्य-पक्षगात्’ । आदिस्त्राऽपवृत्त । एष च नाम न्याय्यो भूतकालो यत्र किं चिदप्र] भाविनी सज्ञेति । सतिनी भाविन्यालक्षणा भाविनीति । तथा हि निष्ठेऽस्य सज्ञा वाक्य ‘कृत्तारत्तु निष्ठे’ति स्मर्यते । सत्र सामर्थ्यात् कृत्तवतुविधानं सपद्यते । आदि कर्मणीति । आद्येषु क्रियाक्षणेभ्यः भूतेषु सर्वस्या क्रियायां भूतत्वाऽभावाज्निष्ठा न प्रोक्षणीति वचनम् । न चादिकर्मणि क कर्तरि [च] इत्येतदर्थदेशनमादिकर्मणि निष्ठायां शापकम् । ‘जीत क’ इत्यादिना वर्तमानकालविषयस्य कस्य सभवात्तस्यैव तदर्थदेशनं स्यात् । यद्वा भवन्त्यर्थे इति । यस्मात्तेऽर्थे विकल्पेन भाष्यते निष्ठा नस्माद्वक्तव्येऽर्थे । न्याय्येति । आदिभूत एवावयवे समूहस्य समासत्वादस्ति

उ] स्वतो भाविन्यमनुपपन्नमन आह-मस्तिन इति । सामर्थ्यादिति । अन्यस्योत्पन्नस्य निष्ठागहाका अभागादिनि भावः । आदिकर्मणीति ‘कर्म’शब्द क्रियावाची । एतन्मैदृशप्रवृत्तगम्यत्वा च क्रिया । तत्र कर्त्तरि च दर्शयति-भावेऽस्ति । सम्पूर्णगम्यस्य व्यपवृत्तत्वे हि भूतव्यवहार इति भावः । क्रिया-क्षणेऽस्ति । यत्र ‘क्षण’शब्द गूढप्रमाणकालोपलक्षणम्, अन्यथा क्षणरूपत्वे क्रियायास्तद्वदेव गूढप्रमाणकालोपलक्षणत्वाऽनापत्त्या ‘पश्य मृगो धावती’-त्यादेर्नापत्तिरिति बोध्यम् । वस्तुन क्रिया प्रयत्नेन पश्यन्मृगो च । तद्वद्व्यति भाष्ये-अच्यन्ताऽपरदृष्टेति । अपररूपेण समुदायरूपेण चाऽप्रत्यक्षेऽन्यर्थः । ‘पश्य मृगो धावती’त्यादिप्रयोगस्तन्मन्मयोगदर्शनाऽभिप्रायेण, दृशेर्वा ज्ञानसामान्ये लक्षणा निरूपयिष्यते चेद ‘वर्तमाने ल’ इति सूत्रे । ‘आद्येपु क्रिया लक्षणे’ इति वचिपाठः । तत्राप्येपु क्रियाऽवयवविन्यर्थः । ‘जीत क’ इति, यदि तद्विषयमेव स्याद्वर्तमानप्रवृत्तमेव कुर्यादिति चिन्त्यमिदमिति हरदत्तः । तेन चऽनुमानेऽपि कवन्त्यं वचनमावृत्त्यमिन्त्यपरे वरमाह इति । धात्वर्थस्य वर्तमानत्वं एव यतो न्येके विकल्पेन प्रयुज्जानेऽनो वक्तव्येऽन्यर्थः । ‘यद्वचन्त्यर्थे वा भाष्यत’ इति भाष्येऽ-

पवृत्त दृश्यते ॥ ॥ वा चाऽद्यतन्याम् ॥*॥ वा च'ऽद्यतन्या भाष्यते । प्रवृत्त
 कट दवदत्त । प्राकार्षीत्कट दवदत्त इति॥ किं शक्य स एते शब्दा प्रयोक्तु
 मित्यतो न्याय्येषा भूतकालता । ॥ नावश्य प्रयोगादेव । क्रिया नमेयमत्य
 न्ताऽपरदृष्टोऽनुमानगम्याऽशैक्या पिण्डीभूता निदर्शयितुम् । यथा गर्भो
 निहृष्टित इति । साऽग्नौ ये । येन शब्देनाऽभिमवध्यते तावति तावति परि
 समाप्यते । तद्यथा वक्षिपाटलिपुत्र जिगमिपुरेकमहर्त्वाऽऽह—'इदमद्य गत'
 मिति । न च तावताऽर्था वक्षिप्रा परि समाप्ता भवति । यत्तु गत तदभिम
 मीक्ष्येतत् प्रयुज्यते 'इदमद्य गत मिति । पूर्वमिहापि यद्वृत्त तदभिसमाश्रित

प्र] भूतवापपत्तिरित्यर्थः । ननु क हरिणा—'समूह स तथाभूत प्रतिभद समूहिषु
 समाप्यते ततोऽभेदे कालभेदस्य संभवः' ॥ इति । वाचाद्यतन्यामिति ।
 यदुक्त भवन्त्यर्थे भष्यन्' इति, तस्य व्यभिचारः । तुतोऽपि निषय निशया अथ
 प्रयोगस्तस्मादवश्यमाद्यपवर्गाद्गततर्त[वि]टप्या । अन्यथा तु प्रयोगो न स्यादि
 त्यर्थः । किं शक्यन्त इति । यावदभिमतफलप्रयोजनसंख्यापरिसमाप्तिर्न भ
 वनितावद्वर्तमानवमेव क्रियाया न तु भूतवम् । ततश्च वस्तुशून्या एनाऽग्नौ शब्दा
 प्रयुज्यन्त इति भावः । अथन्ताऽपरदृष्टेति । पर—प्रधान प्रमाण प्रत्यभम् । अनु
 मानस्य तत्पूर्वरत्नात् । तन निया न दृश्यत । अवयवसमूहस्य युगपदनुपादादनवस्था
 नाच्च । तदुक्तम्—'कृमा'मदसता तेषामात्मानो न समूहिनाम् । सङ्गस्तुविपर्य
 यान्ति मयन्ध च'पुरादिभि' ॥ इति ॥ येन येनेति । शब्देन प्रस्थाप्यमाना
 यन येनायवेन सग्यते समूहस्या क्रिया तस्मिन्नावयवे समाप्यता । तत्रावयवाना

उ] न्वय । भाष्ये—आदिरप्रति । आद्यक्रियाभण इत्यर्थः । ननु तस्य भूत'नऽपि धाल
 र्थस्य क्रियायातमन आह—आदिभूत एवेति । समाप्तयात्—आरोपितत्वान् ।
 प्रतिभेद—प्रत्ययवयवम् । समूहिषु—अयववु । समाप्यते—आरोप्यत इत्यर्थः ।
 अभेदे—अयव समूहाऽभेदे । तेन क्रिया न दृश्यत इति । अत्यन्तमनयव
 गमूहश्च न दृश्यत इत्यर्थः । आवस्थानायेति । अननाऽयवस्थाऽप्यप्र'रन्त,
 क्षणिकवनाऽनवस्थानादित्यर्थः । कृमा'मदसतामिति । मूयोऽयवमतिक्रम्य समूह
 प्रयो वारणमिति भावः । च'पुरादिभिरमवधे इतु—सङ्गस्तुविपर्ययैरिति । यन
 शब्देनति । मानानाधिररण्ये त'उ'देवाऽपि तस्यैव परानशात् शब्दे परितमाप्ति
 रक्ता स्यात्, १ च गा युक्तिमती जतो वयश्चिरकरणेन व्याचष्ट—येनाऽयवेनेति ।
 मयपरते—यत्र यत्राऽवयव आराप्या इत्यर्थः । यो योऽवयव प'ग'ऽपु'श्चवेन
 निवच्यत तत्रैव समाप्यत । तत्रायव समाप्त समूह एव समाप्यत'जनीना भवती

१ 'परित्य' । २ 'न शक्या' । ३ 'इदं वचि' । ४ 'तस्य' ।

प्रयुज्यते 'प्रकृत कट देवदत्त' इति । यदा हि वेणिसन्त कटोऽभिसमी-
क्षितो भवति 'प्रश्नोति कट'मित्येव तदा भवति ॥ [भूते] ।

लिट्. कानच्वा ॥ ३।२।१०६ ॥ समुच्च ॥ ३।२।१०७ ॥

किमर्थं कानच्स्वोर्वाचन क्रियते ? ॥*॥ कानच्स्वोर्वाचन छन्दसि
तिष्ठो दर्शनात् ॥ ॥ कानच्स्वोर्वाचन क्रियते ॥ किं कारणम् ? ॥ 'छन्दसि
तिष्ठो दर्शनात्' । छन्दसि तिष्ठपि दृश्यते । अहं सूर्यमुभयतो ददर्श । अहं
द्याघातृधिरी आसत्तानेति ॥*॥ न बाऽनेन विहितस्यादेशवचनात् ॥*॥ न
चेन प्रयोजनमस्ति ॥ किं कारणम् ? ॥ 'अनेन विहितस्यादेशवचनात्' ॥
अस्त्वेनेन विहितस्यादेश केनेदानीं छन्दसि विहितस्य लिट् ध्वण
भविष्यति ? ॥ 'छन्दसि तुष्टुष्टु' इत्यनेन ॥ तदेतद्वाचन तिष्ठतु तावत्
स्वार्थासिद्धम् ॥

अथ किरणं किमर्थं नाऽप्रयोगाल्लिङ्गित्वेन मिद्धम् ॥*॥ किरणं
गणेशान्तार्थम् ॥*॥ किरणं क्रियते ॥ [किं प्रयोजनं ?] । 'सयोगान्ता
र्थम्' । सयोगान्ता प्रयोजयन्ति । यन्धे - 'वृत्रस्य वद्धधानस्य रौदसी' त्वम-
प्र] शलत्रययोगात् क्रियाया अभि कालत्रययोग । [भूते] ॥

लिट् कानच् छन्दसि तिष्ठो दर्शनादिति । शमरूपविधिषु लक्ष्येषु नाम्नी
न्युत्तम् । अनेनेति । 'छन्दसि लिङ्गित्वेनेत्यर्थः । तस्यैव लिट् इहाऽमुकृत्वा
दानन्तर्यादिभि भाव । तदेतदिति । उत्तरत्रोपयोऽयम् इति भाव । वद्धधान-
स्येति । 'यन्ध यन्धने' । छन्दसन्नादभ्यागधनारस्य हलदिशेषेण निरुत्पभावे सल
जस्तसीनि जन्व दसार । [लिट् कानच्वा] ॥

ट] न्यर्थः । वेणिका-मृचरमाऽयम् । तदन्त कट इत्यस्य तदन्तकटनिर्वर्तन
निरागमूह इत्यर्थः । [भूते] ॥

लिट् कानच्वा । समुच्च । वाऽमरूपविधिरिति । ननु 'हसधनौर्गर्ध्वे'ति
ज्ञापरादादेशगतवर्णप्रमादस्य 'ल विधौ वाऽगहपो नाम्नीयुत्तम्, एवञ्च प्रकृते
स्वादेश, न च प्रत्ययविधिविषयस्याऽऽदेशेऽप्यभाव, आदेशविधावपि 'प्रत्यय' इत्य-
भ्योपस्थिते 'आद्युदात्तार्थे'ति सूत्रभाष्यसम्मत्यादिभि चेन, एतद्वाप्रहणा-
दादेशरूपप्रत्ययविधौ तदनुपस्थितिरुपपन्नम् । तत्रल सदादिभ्यो भूतरामान्ये लिट्
कमुदेव न पक्षे निष्ठ इति भाव । उत्तरत्रेति । केचित्तु 'तस्य धातुमन्त्र्ये विधाने-
नाऽधातुसम्बन्धे पक्षे भूतसामान्ये लिट्स्थानिरिति ध्वगार्थविदमावदयकमित्याशयो
भावेत्येत्याहुः । यत्तु यत्तौ 'लिङ्गित्वमुत्तर्य विभक्तिविपरिणामेन मिद्धे
१ 'भविष्यम्' । २ इदं वचिना । ३ 'अनेन' । ४ 'लिङ्गित्व' । ५ 'सामान्यमिद्ध' ।

पदान् वदधानां अरम्भा । अज्ञेः-आजिवानिति ॥ छान्दसौ कानच्चसू । लिट्
च छन्दसि सार्वधातुक्रमपि भवति । तत्र सार्वधातुक्रमपि लिट् [इ]द्वर्तमानि
हित्वादुपधालोपो भविष्यति ॥*॥ ऋकारान्तगुणप्रतिषेधार्थं वा ॥*॥ ऋकारा-
न्तानां गुणप्रतिषेधार्थं तर्हि कित्त्वं वैतक्यम् । अयं [हि] लिटि ऋकारा-
न्तानां प्रतिषेधविषये गुण आरम्भते स यथैवेह प्रतिषेधं बाधित्वा गुणो भवति
तेरतु तेररिति, एवमिहापि स्यात्-तितीवान् तितिराण इति ॥ पुनः किञ्च-
रणात्प्रतिषिध्यते । [तस्मैन्दित्त्वं कर्तव्यम्] ॥ [लिट् कानच्चा]

भाषायां सदादिभ्योः ॥ ३।२।२०८ ॥

॥*॥ भाषायां सदादिभ्यो वा लिट् ॥*॥ भाषायां सदादिभ्यो वा लिट्-
क्यः ॥ किं प्रयोजनम् ? ॥*॥ तद्विषये लुटोऽनिवृत्त्यर्थम् ॥*॥ तस्य लिटो
विषये लुटोऽनिवृत्तिर्यथा स्यात् । उपसेदिवाङ् कौत्सः पाणिनिम् । उपाम
दत् ॥*॥ अनद्यतनपरोक्षयोश्च ॥*॥ अनद्यतनपरोक्षयोश्च वा लिट्क्यः ।
उपसेदिवाङ् कौत्सः पाणिनिम् । उपामीदत् । उपससाद ॥*॥ अपवाद-
विप्रतिषेधादि तयोर्भावः ॥*॥ अपवादविप्रतिषेधादि ती स्याताम् ॥ कौ ? ॥
लुट्छ्रुटी ॥*॥ तस्य ह्रस्वपरोक्षे नित्यम् ॥*॥ तस्य लिटो भाषायां ह्रस्वपरोक्षे
नित्यमिति वक्तव्यम् ॥ अपरोक्षग्रहणेन नार्थः । 'तस्य ह्रस्वनिर्णय'मिदम् ॥

प्र] भाषायां स । इह ह्रस्वादेशविधानाद्भूतसामान्ये लिट् सदादिभ्योऽनुमीयते स रि-
शेषविषयत्वाद्भूते चारवः प्राप्नोतीति मन्वाह-भाषायामिति । अपवादविप्रतिषेधा-
दिति । लुटोऽपवाद एवभूतानुमितौ लिट्, तथाऽनद्यतने लट्, परोक्षे लिटि च,
तत्राऽस्य लिटो लुट्छ्रुटीश्च विप्रतिषेधे परत्वाद्छ्रुटी स्यात्तन्निवृत्त्यर्थः । अत्र तु भूत-
सामान्यमवकाशः । एतद्विशेषविधानानुमित्यर्थं सदादिभ्यो लिट् ह्रस्वर्णं तु परोक्षे
लिटित्यनेन विहितम्, तस्याऽप्रकृतत्वात् । तस्येति । नित्यग्रहणं वेति प्रकृतम् निर-
ल्पस्य निरुपपन्नम्, अपरोक्षग्रहणं 'परोक्षे लिटित्यनेन विहितम् लिट्छ्रुतिर्वा धर्मा-
धम् । अपरोक्षग्रहणेति । 'अनद्यतनपरोक्षयोश्च' इति वचनेन वा लिट् विधीयते, तत्र

उ.] लिट्ग्रहणेन लिट्छ्रुत्यादेशो ज्ञाप्यते इति वा वचनमात्रस्यैव हेतुः, तत्र,
प्रकृतमाप्यविरोधादिन्यात् । भाष्ये-पुनः किञ्चरणादिति । 'आरिवा' निबारी गुणस्तु
'नृच्छ्रुता'मित्यत्र अक्षरान्तराभ्येपेयः 'कृ'धानो पुनरिषानाद्वाच्य इति दिट् ॥

भाषायां सदा इति मन्वाहेति । एवञ्च विकल्पमात्रविधानेऽस्य तात्पर्यमिति
भावः । 'अनद्यतनपरोक्षयो'रिति वचनस्य तयोरेषि ह्रस्वविधेयः, तेन च तादृ-
पयो लिट्भूतत्वव्य, स च वेत्यर्थः । ननु भूतसामान्येऽनुमित्यर्थं विशेष

केनेदानीं लिट् परोक्षे व्ययण भविष्यति ? ॥ 'परोक्षे लि'द्विष्यनेन ॥ तत्तर्हि वक्तव्यम् ? ॥ न वक्तव्यम् । अनुवृत्तिं करिष्यते । भाषाया सदादिभ्यो वा लिङ्भवति । लिट्श्च वसुर्भवति । ततो 'लुट्' । लुङ् भवति भूते काले । भाषायां सदादिभ्यो वा लिङ्भवति, लिट्श्च वसुर्भवति । ततो 'अनघतने लट्' । अनघतने भूते काले लट् भवति । भाषाया सदादिभ्यो वा लिङ् भवति, लिट्श्च वसुर्भवति । 'परोक्षे लिङ्' । परोक्षे लिङ्भवति । भाषायां सदादिभ्यो वा लिङ्भवति । लिट्श्च वसुर्भवति । तत्रायमप्यर्थः ~ 'तस्य वसु रपरोक्षे नित्य'मित्येतच्च वक्तव्यं भवति ॥ [भाषाया लट्] ॥

उपेयिवाननाश्वाननूत्रानश्च ॥ ३।२।१०९ ॥

किमर्थमुपेयिवानिति निपातनं विद्यते ? ॥ ॥ उपेयुषि निपातनमिदं र्थम् ॥ ॥ उपेयुषि निपातनं विद्यते ॥ [किं प्रयोजनम् ? ॥] 'इदं र्थम्' । इद्वधा स्यादिति' ॥ नैतदग्निं प्रयोजनं, सिद्धोऽत्रेद्वस्वेकाज्जाहसामित्येव । द्विर्वचने कृतेऽनेकाच्चात्र प्राप्नोति ॥ इदमिह सप्रधार्य-द्विर्वचनं क्रियतामिति, किमत्र कर्तव्यम् ? ॥ परत्यादिडागमः ॥ नित्यं द्विर्वचनं ॥ कृतेऽपीति प्राप्नोत्यकृतेऽपि प्राप्नोति ॥ इदपि नित्यं । कृतेऽपि द्विर्वचने एकादेशे च प्राप्नोत्यकृतेऽपि प्राप्नोति ॥ नात्रैकादेशः प्राप्नोति ॥ किं कारणम् ? ॥ 'दीर्घं प्र'यस्मिन् पक्षेऽयं ऋण भवति तत्र लङ्घिती भवति । ततश्च 'परोक्षे लि'द्विति विहितस्य लिट् सूत्रान्तरविहितत्वात् वसुभावातिरो भवन्ति । भाषाया सदादिभ्यो वा लिङ्गिति । 'लिट् कानजवे'त्यनो वे'त्यनुवर्तते । तच्च न वसुना वक्तव्यते, किं तर्हि, लिङ् । तत्र घाञ्चनारपक्षे लुङ्भावः सिध्यति । ततो 'अनघतने लट्' 'परोक्षे लि'द्वि चत्रास्य धृत्स्यानुवर्तनादनघतनपरोक्षयोरपि सदादिभ्यो वा लिङ्गवतीत्यर्थः ॥

उपेयिवान् । उपसर्गस्याऽतन्त्रत्वादीयिवान् ममीयिवान् इत्याद्यपि भवति । उपेयुसीति । णो ऋ । तत्रेडागमात्पूर्वं नित्यत्वाद्विर्वचनं, दीर्घं इणं त्रिती

उ] परताऽपि भविष्यति मिमेनेत्यत आह-भाष्ये-अपवादेति । तस्याचष्टे-लुटोऽप्यवाह इति । नन्वनघतनादौ लिङ्गस्यैकस्तस्य नित्यं वसुरिति 'उपससादे'ति स्यादत आह-एतदादेशेति । 'अनघतने'त्यादिवचनेन तयोरप्यनेन ऋटनुमानात् दाप । ननु 'वा'ग्रहणाऽनुवृत्तौ वयोर्भिन्नरप स्यादत आह-तच्च नेति । व्याख्यानादिति भावः ॥ [भाषाया सदवगध्रुव] ॥

उपेयिवान् । इडागमादिति । 'वस्वेकाचाहसा'मित्येकाज्जलशणा'दित्यर्थः । द्वित्वे कृतेऽनेराच्चात्तदाप्राप्तेरनित्यत्वमिदं इति भावः । नन्वेकादेशे कृते एकाच्चात्त

१ 'ततोऽनघत' । २ इदं कचिज् । ३ 'इति' ।

व्यञ्जने यणादेशार्थं वा ॥ ॥ अथ वा व्यञ्जन एव यणादेशो निपात्यते । यणादेशो कृते 'एकाच' इत्येकैकौ भवति ॥

अपर आह—॥ ५॥ नोपेयिवाचिषाभ्यो द्विर्वचनादिद्विष्यति परत्वान् ॥ * ॥ द्विर्वचन क्रियतामिदित्येकैकौ द्विष्यति विप्रतिषेधेन ॥ इहापि तर्हि द्विर्वचनादिद् स्यात्—विभिद्वान् चिरिद्वानिति ॥ * ॥ अन्येषामेकाच द्विर्वचन नित्यमित्याहुः ॥ * ॥ अभ्येषामेकाचा नित्य द्विर्वचन । कृतेऽपीदि प्रामोत्यकृतेऽपि प्रामोति ॥ ॥ ॥ यस्य पुनरेद्वि नित्यो द्विर्वचन च न विहन्यते ह्यस्य ॥ * ॥ अस्य पुनरिद्वेय नित्योऽर्थे हि द्विर्वचन च न विहन्यते ॥ ॥ द्विर्वचने घेरा चरात् ॥ * ॥ द्विर्वचने च कृते एकाच भवति ॥ कथम् ? ॥ एकादेशो कृते ॥ ॥ * ॥ तस्मादिदृशधो द्वित्वम् ॥ * ॥ तस्मादिद् द्विर्वचन बाधते ॥ * ॥ अनूचान वर्तरे ॥ ॥ अनूचान वर्तरीति वक्तव्यम् । अनूचानाननूचान । अनूच

प्र] तत्प्राप्तवश्यमभ्यासद्वयार्थेनैकादेशो बाध्य । नैकादाय । नहि स्थानिद्वयानेन रूपमतिदिश्यते । एकाश्रयश्च पूर्वपरयोरैकादेशो न यसारस्य भवितुमर्हति । अथ वा यणादेशेन घर्णादा मिनि घचनेन बाधितस्यैकादेशस्य पुन स्थानिद्वयानाङ्गविन्यावादेन प्रवृत्त्यभावात् । व्यञ्जन इति । अभ्यासदीर्घं च कृतेऽन्तर्द्विधीयमान इणो यणिति यणादेशो एणरी न प्राप्नोतीति निपात्यते । तर्हि सारसाद्वसरेजाऽसामित्यनेनैवैकान्तीत्पारा न भवति । नोपेयिवाचिषा इणो भाषाया वेरल भूतमाने वा त्रिद्विधेयमास्य च नित्य एणुरादेश कार्यान्तर तु मिथ्यगोच्येन्यर्थ । अन्येषामिति । मिदा दीना द्विर्वचने कृतेऽनेकाचरादेशोऽप्रगल्हादित्यन्यम् । [उपेयिवाचनम्] ।

उ] रित्यादी प्रागुपरीत्या चारेताथ्यादिति भाव । न हीति । हिन्तु शब्दाऽनिदेश इति भाव । एकाश्रयश्चेति । अथचपदाभ्यां तत्तद्वेषेणोपमित्येवैव दीर्घ इति भाव । ननु यार्थाऽनिदेशे दाप्यन्तदस्य एकाचैराह—अथ येति । यत्पुन पूर्वस्य निर्धा स्थानिद्वयमिति नाऽप्र स्थानिद्वयमिति बोध्यम् । भाषे—निप्रति द्वन्द्व इति । एकादेशान्पूर्वमित्येकादेशेन यणप्राप्तेरिति भाव । यणादेशो निपात्यत इति । एकादेशस्य भवत्ययि भाव । इणो भाषायामिति । पूर्वान् एवेणप्रवृत्त्यर्थमिति भाव । भाषा—अस्य पुनरिद्वि । द्वित्वे कृते एकादेशो तत्प्राप्तेरिति भाव । न विहन्यते ह्यस्येति । यस्य द्यो निमित्त द्विर्वचनेन न विहन्यते यत इत्यर्थ । एकाश्रया भावार्थमणोरपि गत्येन नराऽप्यनूचान स्यादन्तो भाषे—वर्तरीति ॥ [उपेयिवाचनाननूचानम्] ।

१ इदं शब्दार्थमिति । २ 'मिति परित्यादि' । ३ 'द्विर्वचन नित्य' । ४ इदं शब्दम् । ५ 'वचने कृते एकादेशो एकाच' । ६ 'सारा' ।

मित्येवान्यत्र ॥२॥ नेपेयिषानिपात्यो द्विर्वचनादिद्विविध्यानि परत्वात् ।

अन्येषामेकाचा द्विर्वचनं नित्यमिन्त्याहुः ॥

अस्य पुनरिदं नित्या द्विर्वचनं च न विहन्यते व्यत्यः ॥

द्विर्वचने चैसाच्चात्तस्मादिदं वाच्यते द्वित्वम् ॥२॥ ॥

लुङ् ॥ ३।२।११० ॥

॥२॥ लुङ्लुटोरपवादप्रसङ्गो भूतभविष्यतोरविशेषवचनान् ॥२॥ लुङ्लु-

टोरपवादः प्राप्नोति । अगमात् घोषान्, अपाम् पयः, अशपिप्सहि पूतीक
नृणेषु । गमिष्यामो घोषान्, पास्याम पयः, शयिष्यामहे पूतीकनृणेषु ॥

किं कारणम् ? ॥ 'भूतभविष्यतोरविशेषवचनान्' । भूतभविष्यतीति विशेषे
णैती विधीयेते लुङ्लुटौ, तयोर्विशेषविहितौ लङ्लुटावपवादौ प्राप्नुतः ॥

॥३॥ न वापवादस्य निमित्ताभावादन्यतने हि तयोर्विधानम् ॥३॥ न वैप वापः ॥

किं कारणम् ? ॥ 'अपवादस्य निमित्ताभावात्' । नात्रापवादस्य निमित्तमस्ति ॥

किं कारणम् ? ॥ 'अन्यतने हि तयोर्विधानम्' । अन्यतने हि तौ लङ्लुटौ
विधीयेते, न चाग्रान्यतनं फलं विवक्षितं ॥ किं तर्हि ? ॥ भूतकाळ-

सामान्यं भविष्यत्कालसामान्यं च ॥ यद्यपि तावदत्रैतच्छब्दयुक्तेषु लुङ्लुटौ-गमिष्यामो
घोषान्पास्याम पयः शयिष्यामहे पूतीकनृणेष्विति, यत्रैतन्न ज्ञायते ॥ किं ? ॥

कदेति । इह तु कथम्-अगमात् घोषान्, अपाम् पयः, अशपिप्सहि पूतीक
नृणेष्विति, यत्रैतन्नित्यं भवति-अमुष्मिन्नहनि गतमिति ॥ अत्रापि 'नत्राप-

वादस्य निमित्ताभावादन्यतने हि तयोर्विधानं' मित्येव ॥ कथं पुनः सतो
सामान्यविवक्षा स्यात् ? ॥ सतोऽप्यविवक्षा भवति । तद्यथा-श्लोमिका पृङ्का ।

अनुदरा कन्येति ॥ अस्ततश्च विवक्षा भवति । तद्यथा-समुद्रं पुण्ड्रिका,
विन्ध्यो वर्धितकमिति ॥३॥ वमेर्लुङ् रात्रिशेषे ॥ ॥ वमेर्लुङ् रात्रिशेषे वच्यम् ।

प्र] लुङ् । लुङ्लुटोरिति । कालविशेषपदवाक्यश्रयेण चोदम् । सामान्यविवक्षा
श्रयेण प्रतिस्माधानम्-न वेति । यत्रैतदिति । विशेषनिययाऽभावस्यानान्य-

स्यैव युक्त्यविवक्षेति भावः । अस्ततश्चेति । विशेषोपात्त एतादर्थं इन्द्रप्रयोगे
निमित्तमित्येतदनेन द्रष्टव्यं । इह तु गदेव विशेषेषु सामान्यनाधिन्यं तुादिप्रयोगः ।

उ.] लुङ् । भाष्ये लुङ्लुटोरिति । तुयन्वायत्तामृशऽप्युपन्यासः । काल-
विशेषेति । 'अगमात्' इत्याहुर्गणेषु अनवधानस्यैवार्थः । सतोऽप्यविव-
क्षयेति । मनामेव लोका सत्त्वेनाऽविवक्षया नन्यटिनप्रवाह इति भावः । नन्वगतौ

विवक्षानिरूपणस्य ग्रहणे नोपयोगात् न अत्र-विवक्षोपेति । भाष्ये-न्यास्यं ग्रन्थु-

१ 'विधीयेते लङ्लुटौ' । २ हि वचिषः ।

न्याये प्रत्युत्थाने प्रत्युत्थित कश्चित् चिन्तयति 'क भवानुपित' इति । स आह—'अमुग्राऽवस'मिति । 'अमुग्राऽवस'मिति प्राप्नोति ॥४॥ जागरण-सन्ततो ॥४॥ जागरणसन्तताविति वक्तव्यम् । यो हि मुहूर्तमात्रमपि स्वपिति तत्राऽमुग्राऽवसमित्येव भवितव्यम् । [लृट्] ॥

अनद्यतने लङ् ॥ ३।२।१११ ॥

॥४॥ अनद्यतन इति बहुव्रीहिनिर्देशोऽयं श्लोऽभुज्महीति ॥ ॥ अनद्यतन इति बहुव्रीहिनिर्देश कर्तव्य । अधिद्यमानाऽद्यतनेऽनद्यतन इति ॥ किं प्रयोजनम् ? ॥ 'अद्य श्लोऽभुज्महीति ? । अद्य च ह्यत्राऽभुज्महीति व्यामिश्रे लुक् एव यथा स्यात् ॥ यद्येवमद्यतनेऽपि लङ् प्राप्नोति । न ह्यद्यतनेऽद्यतनो विद्यते ॥ अद्यतनेऽपि ह्यद्यतनो विद्यते ॥ कथम् ? ॥ व्यपदेशिवद्भावेन ॥ ॥४॥ परोक्षे च लोकविज्ञाने प्रयोक्तुर्दर्शनविरये ॥४॥ परोक्षे च लोकविज्ञाने

प्र] उपपद्यत एव । विशेषपरिब्रज्या तु सग्रादिप्रयोग इति न कश्चिदोप । यमेर्लुङ्-इति । रात्रेऽधतुर्थं यामेऽप्रयुज्यो यदा वास्यप्रयुज् 'अमुग्राऽवस'मिति तदा तत्राऽ-निकान्तरात्रिप्रहरत्रयवसनमनद्यतनमिति लृट्प्रयोगे लृङ् वक्तव्य । एकस्या रात्रे-धतुर्थं यामौ, दिक्त्रयं सवा, द्वितीयायां रात्रे प्रथमोऽद्यतन इत्याहु । जाग-रणसन्तताविति । यदा प्रयोक्त सस्माल्मतेकान्तरात्रिप्रहरत्रयं जागरितवास्तदा लृङ्प्रयोग । यदा तु सुप्ता प्रपुन्य प्रयुज्ये तदा लृङ्प्रयोग एवेत्यर्थ [लृङ्] ॥

अनद्यतने । व्यपदेशिवद्भावेनेति । यथा मुख्ये भेद आगराधेयभावो भवति 'तटे निष्ठती'ति, तथेहापि समुद्रावावयवेभेदाश्रयेण समुद्रायेऽद्यतनेऽवयवा अद्यतना सन्तीत्यनद्यतनो न भवतीत्युच्यते । ननु तत्त्वतोऽवयवव्यतिरिक्तोऽन

उ] स्थाने इति । प्रपुन्यं जागरण, तत्समये प्रत्युत्थित प्रयुज्यमित्यर्थ । 'प्रत्युत्थित'-मिति पाठेऽयमर्थः । 'प्रस्थित'मिति वचिन्पाठः । तत्रापि प्रत्युत्थाय प्रस्थितमित्यर्थ । न च रात्रेऽधतुर्थं याम एव, तत्र स्मृत्या प्रबोधस्योक्ते । तदाह—रात्रेरिति । अनिकान्त-रात्रिप्रहरत्रयं जागरितवन्निति । एव हि पूर्वजनस्य 'प्रपुन्यं वचि'पृच्छन्तीति प्रपुन्यस्याऽगतिः, स्वाप विना प्रपुन्यानाऽमम्भसः । तस्माच्चतुर्थे यामे यदा जागरण सन्ततिरिति भाष्यार्थः । तत्र मुहूर्तमपि स्वापे लुक्नेत्यर्थ इति चेत्ति । [लृङ्] ।

अनद्यतने लङ् । अनद्यतन इति । यदि तत्पुरय पर्युदास्य तर्हि व्यामिश्रे दोष । प्रमज्यप्रतिषेधेऽभिमर्त्यसमाप्तो भूतमामान्ये च स्यादत आह भाष्ये—बहु व्रीहिनिर्देश इति । तथा चाऽविद्यमानाऽद्यतनभूतमालार्थं हृत्तेर्धनोऽन्त्यर्थः । एवञ्च व्यामिश्रे न, भूतसामान्येऽपि नेत्यर्थ । गौणपरत्वाश्रयेण बीजमाह—

१ 'प्रस्थित' । २ 'अभुज्महि' । ३ 'द्यतनोऽनद्यतन' । ४ 'नेऽप्यद्यतनो' ।

प्रयोक्तुर्दशनविषये लङ्ङ्गव्य । अरण्यवनं सावेतम् । अरण्यवनो
मध्यमिराम् । परोक्ष इति निमर्थम् १॥ उदगादादित्य ॥ लोखविज्ञात इति
किमर्थम् १॥ चरार वट देवदत्तः ॥ प्रयोक्तुर्दशनविषय इति निमर्थम् १ ॥
जघान कस विल धामुदेव ॥ [अनशनने ल्] ।

विभाषा साकाह्ये ॥ ३१११४ ॥

त्रिमुदाहरणम् १ ॥ अभिजानामि देवदत्तं कश्मीरान् गमिष्यामः, तत्र
सक्तून् पास्यामः । अभिजानासि देवदत्तं कश्मीरानगच्छाम, तत्र सक्तूपि-
याम । भवेत्पूर्वं परमाकाङ्क्षतांति साकाङ्क्ष स्यात्, पर तु कथं साकाङ्क्षम् १॥
परमपि साकाङ्क्षम् ॥ कथम् १ ॥ अल्पस्मिन्नाकाङ्क्षेत्यतः साराङ्क्षम् ॥
॥ ॥ विभाषा साराङ्क्ष सर्वत्र ॥ ॥ विभाषा साकाङ्क्षे सर्वत्रेति वक्तव्यम् ॥

प्र] त्रिमुदाय आशरोऽस्ति । तदुच हरिण- 'कालस्याप्यपर काल निदिशन्त्येव लोकि-
का । न च निदेशमात्रेण व्यतिरेकोनुगम्यते ॥' इति ॥ परोक्षे चेति । अन
तुभूतत्वात्परोक्षोऽपि प्रत्यक्षयोम्यतामानाश्रयेण दर्शनविषय इति विरोधाभावात् ॥

विभाषा सा । भवेत्पूर्वमिति । यदतिप्रसिद्धं वासगमनादि तत्क्षण, तच्च
परार्थमुपादीयमान यत्तस्मात्प्रमाणव्याप्यं भोजनादि प्रति भवतु साराङ्क्ष, लक्ष्यन्तु
प्रधानमपरोक्षारि कथं साकाङ्क्षमित्यर्थः । अल्पस्मिन्निति । सहस्रस्यो विद्यमानार्थ-
रूपि । तेन विद्यमानासाङ्क्ष साकाङ्क्षोऽर्थ उच्यते । तत्क्षणस्योपेक्षया परस्परपक्षेण्वाद्भयो
रपि साकाङ्क्षमित्यर्थः । सर्वत्रेति । 'यदी'ति नानुवर्तते, तेनोभयत्र विभाषेयनिविभावः ।

उ] न ॥ तत्रयत इति । कालस्याप्यिति । कथा दिने 'मुहूर्त' इति । न च तावन्त
मुहूर्तममुदायाऽनिरिक्तं दिनमन्तीत्यर्थः । अनुगम्यते-प्रमात्रिपक्षे भवति । भाष्ये-
जघानेति । कसवधो हि नेदानीन्तनप्रयोक्तुर्दशनमयोगोऽपीत्यर्थः । 'अरण्य'द्विन्दु-
दाहरणे तु तुल्यस्य प्रयत्नेति शेषम् ॥ [अनशनने] ॥

विभाषा सा । साकाङ्क्षेऽर्थं वर्तमानाज्ञातिरित्यर्थः । तत्र ह्यस्य साकाङ्क्षत्वेऽप्युभ-
यत्र कथं तृतिनि दाहने-भवेत्पूर्वमिति । यदतीति । यामागमनादेर्लक्षणं चे हेतु-
माह-तचेति । सपरलोपनार्थमुपादीयते तदेव लक्षणमित्यर्थः । यत्तस्मात्प्रमाणव्या-
प्यं भोजनादि, तत्र प्रति भवतु लक्ष्य साकाङ्क्षमित्यर्थः । यदपि पुरप्रगनासाङ्क्ष-
पक्षेऽर्थानां साकाङ्क्षत्वमप्युदाहर, आसङ्गासाधनमप्युदाहर, तस्याऽपि तस्यापि 'गम-
नेन मलुमेन योषेयिष्यामि'त्येतासाङ्क्षा न तु विपरीतेति भावः । द्वयोरपीति ।
उच्यतेऽसाङ्क्षाया द्वयोरपि विपरीतमिति भावः । परस्परपक्षेण्वादिति चिन्त्यं,

१ 'नभमेरान्' । भारते -अयोध्या । मध्यमिराम च तत्राप्रगिद्धा नगरी ।
(वर्तमान 'मऊ' एव नि० आजमगट) इति गौडा. । २ 'स्वर्वाभा' ।

‘परोक्षे लिट्’ इति ॥ कस्मिन्पुनः परोक्षे [लिट् वेति] ? ॥ काले ॥ न
 वै कालाधिकारोऽस्ति ॥ एवं तर्हि धानोरिति वर्तते, धातो परोक्षे ॥ धातुर्वै
 शब्दो न च शब्दस्य प्रत्यक्षपरोक्षतायां संभवोऽस्ति ॥ शब्देऽसंभवादर्थे कथं
 विज्ञास्यते, परोक्षे धाता, परोक्षे धात्वर्थ इति ॥ कः पुनर्धात्वर्थः ? ॥ धिया ।
 क्रियाया परोक्षादौमिति । यद्येवं ह्योऽपचदिपत्रापि लिट्प्रोति ॥ किं कार-
 णम् ? ॥ क्रिया नामैरन्यन्ताऽपरदृष्टौऽनुमानगम्याऽस्याऽपिऽभूता निद-
 शं पितुम् । यथा गर्भो नितुंरितः ॥ एवं तर्हि माधनेषु परोक्षेषु ॥ साधनेषु
 च [परोक्षेषु] भवतः कः सम्प्रत्ययः ? ॥ यदि साधनमनुदाय साधनं, साधन-

प्र] वेति । निर्माणं समुदाय एवेन्द्रियाऽगोचरार्थवाची निराश्रित इत्यर्थः । काल इति ।
 यथा कालस्य निन्दयस्य दृष्टाभिभेदाद्भूतादिव्यपदेशस्तथा परोक्षत्वनिर्वाहनिमित्तक्रिया-
 रूपकालरक्षे तु स्वत एव परोक्षत्वम् । न च शब्दस्येति । प्रत्ययप्रकृतेः शब्दस्यो-
 द्धार्यमाणस्याऽनुभूतत्वात्परोक्षत्वाऽसंभवः । ततो यथा प्रत्यक्षत्वन्यनिवारा-
 त्शब्दस्य विशेषणं न समरति, एव परोक्षत्वन्यसंभवादविरोधमित्यर्थः । कः पुन-
 रिति । यदेवं कः ह्यगो धात्वर्थस्तदा तस्य प्रत्यक्षत्वपरोक्षत्वसंभवादपुनं विशेषणम् ।
 अथ समुदायस्य युगपदसंनिधानादप्रत्यक्षत्वाऽप्यभिचारात्परोक्षत्वनविरोधमिति
 नन्वा प्रश्नः । क्रियेति । समुदायेति भावः । साधनेष्विति । शान्तिशान्तिनोरनेद-
 विवक्षया साधनशब्देन शान्तिमिति श्रद्धाश्रुच्यन्ते । इतरो यथोक्तनिप्रानमप्राति-
 पद्य पृच्छति-साधनेष्विति । गुणमनुदाय इति । शब्देना समुदाय इत्यर्थः ।

उ.] निर्माण इति । सभागनिर्वातनस्य गुरुत्वादिति भावः, अथवाऽर्थाऽप्रतीतिश्च ।
 इन्द्रियाऽगोचरार्थवाचीति । तद्विषयकज्ञानवाचीत्यपि बोध्यम् । ननु कालः सर्व-
 स्थापि ‘इदानीं’ नित्यादिव्यवहारेणाऽपरोक्ष एवेत्यन आह-यथेति । निन्दयस्य
 इति । निन्दयस्य इत्यर्थः । भाष्ये-प्रत्यक्षपरोक्षतादौमिति । प्रत्यक्षत्वपरोक्ष-
 योर्विशेषणतायानित्यर्थः । तत्र प्रत्यक्षत्वेन विशेषणस्य षडप्यन्तरात्तदुदाहरणमन-
 मत आह-यथा प्रत्यक्षत्वमिति । युगपदसंनिधानादिति । अत्र नष्टनिर्देश-
 रिन्द्रियेन दृष्टेः शब्दप्रत्यक्षत्वमित्यर्थः । एवमेवैतस्य प्रत्यक्षत्वेऽपि समुदायो धात्वर्थः
 परोक्ष एव । अत एव ‘पिण्डीभूता निदर्शयितुमशक्ये’त्युक्तेति भावः । वस्तुतोऽ-
 यनगोऽप्यप्रत्यक्षत्वेनैवेत्युक्तं प्राक् । चिदाऽवनरस्य प्रत्यक्षत्वे एतद्व्याऽवनरे
 समुदायरूपारोपेण भूतत्वादिवत् प्रत्यक्षत्वस्यापि सम्भवेन तद्व्यावृत्त्यर्थं ‘परोक्ष’
 इति विशेषणोपपत्त्या साधनादिप्रत्यक्षत्वेन तत्प्रत्यक्षत्वोपपादनं भाष्योक्तमन-
 न्यात् । अत एव ‘अन्यन्ताऽपरदृष्टे’ति ‘अन्यन्त’ पदं चरितार्थम् । नन्वव्यवहारा

मप्यनुमानगम्यम् । अवाप्त्यनुष्ठेय साधन, भवति प्रत्यक्षपरोक्षताया
 मभव ॥ अथ यदाज्ञेन रव्याया तण्डुलोदक दृष्ट कथं तत्र भवितव्यम् ? ॥
 यदि तावमाधनेषु परोक्षेषु, पपाचेति मयितव्यम् । भवन्ति हि तस्य साध
 नानि पराक्षाणि ॥ अथ य एने त्रियाकृता विशेषैस्मीकारा कृकाराश्चेति तेषु
 परोक्षेषु ? ॥ अथमपि पपाचेति मयितव्यम् ॥ कथं चार्तापरक पुन परोक्ष
 नाम ? ॥ केचित्तावगच्छन् - 'वर्षशतवृत्तपरोक्ष'मिति ॥ [अपर आहु - 'वर्षमहम्

प्र] समुदायग्रहणमरामा सरणदिशचीन त्रियामिदौ निमित्तवाऽनिरोपतासनन्य
 प्रतिपादनार्थम् । तत्र यावत्तु 'सर्वा सत्यं साधन'मिति, तावद्द्वयमुदाय
 गाधन'मिति । साधनमपीति । शक्तीनां नित्यानुमेयत्वात् । अथान्यदिति । शक्ति
 व्यतिरेक शक्तिमदव्यभिचर्यम् । तत्र इत्यन्वयस्तत्र तावत्तु त्रियाप्रत्यक्षमिति
 भावः, तत्परोक्षं त्रियापरा रश्मिचर्यम् । यदि तावदिति । इदमपि तण्डुलोदक
 रश्मि न निरूपयान-विमेन मण्डल पन्थनेऽथ इत्यन्तेऽथ कृत्यन्ते इति,
 प्रमाणाऽन्तरेण यदा तावन्तरे प्रयोक्ता पारम्यगम्य वास्य प्रयुक्ते तदा साधन
 तस्य सरम्भरूपस्य परा-न्यापपाचेति युक्तम् । अथेति । त्रियाकृतविशेषप्रयत्न
 न्यऽपि तावत्तु त्रियाप्रत्यक्षताऽभिमान । तत्परोक्षमपि तु पपाचेत्येव भाव्यमिति च ।

कथं चार्तापरमिति । यस्मिन् भूतानयननपरोक्षे णि नाय तत्परिज्ञानाय
 प्रयत्नः । केचित्ति । मननप्रदर्शनायाऽनेरदर्शनोपन्यासः । इन्द्रियाऽगोचरसाधन
 साधितानयननक्रियावाचनस्तु यानोर्द्वयस्य इति निर्णयः । तथा 'तत्पपाचे'

उत्साधनादत्रत्य तस्यैव तस्यैव प्रत्यक्षत्वात् आहु-असत्त्वेति । पिण्डी
 भूताऽपि निदर्शयितुमशक्या अययाना क्षणित्वेन पिण्डीभावस्यैवाऽभावादिति
 भाव इति धेयम् । साधनपु चेति भाष्ये साधनपदेन किं भवान्मन्यत इत्यर्थः ।

ननरनरस्या अपि शक्तेरप्रत्यक्षतात्वमुदायग्रहण व्यर्थमत आहु-ममुदायेति ।
 नि वाऽनुमेयतादिति । तत्पपाऽनीन्द्रियत्वाद्धेयम् । ननु तण्डुलोदकदर्शननाले
 पारम्य भूतयाऽभावात्तत्र त्रियायोगोऽत आहु-दृष्टाऽपीति । साधनस्य-तच्छतया
 प्रयत्नः । सरम्भरूपस्येति । सरम्भ शक्तिस्तद्विशिष्टरूपस्मेत्यर्थः । सरम्भ
 शब्दोऽर्ण आद्यन्तः । 'पपाचेति युक्तमिति पाठः । भाष्ये-'मी'मरा पृत्तारा
 'म'मिति पाठः । त्रियाकृतविशेषप्रयत्ननेऽपीति । अपिना साधनप्रत्यक्षत्वेऽपीत्यर्थः ।
 इन्द्रियाऽगोचरसाधनेति । तत्र त्रियाकृतविशेषप्रयत्नमीकारादिविशिष्टस्य सरम्भ
 रूपस्य चेन्द्रियाऽगोचरत्वं वायम् । अचित्तव्याप्येव उक्तमाऽमिदं विद्यतेति
 सूचयन् चित्तव्याप्ये तण्डुलोदकमाहु भाष्ये-सुप्तेति । जायतेऽमत्तत्वेऽपि पारोक्ष्य

अथ बुद्धिरियमविशेषय स्मपुराहेतु इति ।

॥५॥ तत्र चापि शृणु भूय ॥ अपरोक्षे चेत्येष प्राक् पुरिसशब्दनादविनिरुत ॥

सर्वज्ञानघननस्तथा सति नञ् रिमिह कार्यम् ॥

स्मादापरोक्षे चेत्यकार्यमिति शस्यमेतदपि विद्धि ॥

शस्य हि निवर्तयितुं परोक्ष इति लट् स्म इत्यत्र ॥

स्यादेव तत्र बुद्धि स्मश्रुणोऽप्येवमेव सिद्धमिति ।

लट् स्म इति भवेत्तार्थस्मात्कार्यं परार्थं तु ॥६॥

एव तर्हि ज्ञापयन्वाचार्यं 'स्मलक्षणं पुरालक्षणश्चानघतने भजन इति' ॥

[॥४॥ स्मादिप्रिधि पुरान्तो यद्यविशेषेण किं कृतं भवति ।

न स्म पुराऽघतन इति ध्रुवता नाल्पायनेनेह ॥१॥

अनुगतिरनघतनस्य लट् स्म इति तत्र नास्ति नञ्कार्यम् ।

अपरोक्षानघतनौ ननौ च मन्त्रोऽपि निनिर्गता ॥२॥

नपुराऽघतन इति भवेदेतर्द्धाप्य तत्र चाऽपि तुद्गहणम् ।

अथ बुद्धिरविशेषास्मपुरा हेतु तत्र चापि शृणु भूय ॥३॥

॥] तत्र चापीति । अयमर्थः । न स्म पुराघतन इत्ययं निषेधो यथाद्यतीतपक्षिणमभ्यस्य योगविषयमन्त्रा न कर्तव्य एव । अपरोक्षग्रहणं ननौ पृथग्विबचने नन्वोर्विभाषे-
त्यत्रानुरर्निष्यन्, तदनुगत्याऽनघतनग्रहणानुगतिरनुमास्यते । अस्मात्परोक्षानघतन-
यो प्रकृतत्वेऽन्यतरनिवृत्तिर्जन्यमियमाणा द्वितीयस्याऽनुगतिमनुमापयति । अप-
रोक्षग्रहणेन हि परोक्षानिरासो निवर्त्यते । यथाऽद्वन्द्वग्रहणं द्वन्द्वाधिनारग्रहणनिवृत्त्य-
र्थमित्युक्तम् ॥ इदानीमपरोक्षे चेत्येतत् सूत्रं प्रत्याख्यातुमाह-स्मादापि । स्मादि-
ग्रहणेन स्मादिप्रिधि पुरान्त इत्येष पक्षो लक्ष्यते । लट् स्म इत्यादिमूत्रेषु परोक्ष-
ग्रहणस्य निवृत्त्यादपरोक्ष चेत्येतत्सूत्रं न कर्तव्यमित्यर्थः । इदानीमाचार्यं सूत्रं
समर्थयितुमाह-स्यादेवेति । यदि ह्य मन्त्रस्य लट् स्म इत्यत्र परोक्षग्रहणनिवृत्तौ

॥] वैयर्थ्यमुपपादयति भाष्ये-अथ बुद्धिरिति । भूतमात्रे लट् 'स्म' 'पुरा' शब्दौ
हेतु इत्यर्थः । निरर्थक इति । 'लट् स्मे' इत्यत्र परोक्षानघतनयोर्निवृत्त्या स
भूतमात्रे सिद्धः । एवञ्च 'अपरोक्षे' इत्यस्याऽयमर्थः-उत्तरसूत्रद्वये 'परोक्षे' इति
निवृत्तमिति । तेन तत्र अघतनाऽनुवृत्तिर्भवतीत्युत्तरवार्तिके व्यर्थमेवेति भावः ।
प्रत्याख्यातुमाहेति । 'प्रथमपक्ष' इति शेषः । प्रथमपक्षे लाघवेन स एव पक्षः
परिग्राह्य इति बोधयितुमिति भावः । इदानीमिति । तत्पक्षस्यैव ज्ञापकतया सूत्रं

१ इदं प्रायेण लुप्तम् । २ 'कार्यमपि शस्यमेतदिति' । ३ इमानि श्लोकावर्तिका-
न्यन्ते भाष्यशैल्या पाठशान्यपि सर्वत्र लुप्तानीति गौडः । ४ 'देव तद्वाच्य' ।

अपरोक्षे चैव्येप प्राप्नुयिष्यद्वदनादवेनिरुत ।
 सर्वप्राप्तयतनस्तथा सति ननु किमिह कार्यम् ॥४॥
 स्नादावपरोक्षे चैव्यकार्यमिति शक्यमेतदपि विद्धि ।
 शक्यं हि निवर्तयितुं परोक्ष इति लट्स्म इत्यत्र ॥५॥
 स्यादेवा तत्र बुद्धि स्मलक्षणोऽप्येव निदमिति ।
 लट्स्म इति भवेत्कार्यस्तस्मान्नार्यं परार्थन्तु ॥६॥ ॥*॥]

ननौ पृष्ठप्रतियचने ॥ ३१२।२० ॥

॥*॥ननौपृष्ठप्रतियचन इत्यादिष्व विनाऽमनासिर्विवक्षितत्वात् ॥*॥‘ननौपृष्ठ-
 प्रतियचन’ इत्यशिष्यो लट् ॥ किं कारणम् ॥ ‘क्रियाऽसमाप्तिर्विवक्षितत्वात्’ ।
 क्रियाया अत्राऽसमाप्तिर्विवक्षिता । एषे नाम म्याप्यो वर्तमानः कालो यत्र
 क्रियाया असमाप्तिर्भवति, तत्र ‘वर्तमाने ल’ इत्येव सिद्धम् ॥ यदि ‘वर्तमाने
 ल’ इत्येव लङ्भवति दातृज्ञानेर्धौ प्राप्नुतः ॥ इष्येते शतृज्ञानधौ । ननु मां
 कुर्वन्तं पश्य । ननु मां कुर्वाणं पश्येति ॥ [ननौ पृष्ठप्रतियचने] ।

प्र] मया परोक्षे चापरोक्षे च लट् मदित्यतीति नार्थोऽपरोक्षे चैव्येन मूत्रेणेत्याम्ना ।
 यस्मादपरोक्षप्रहणमनयनानुवृत्तिक्षपनार्थं कर्तव्यम् । लट्स्म इत्ययं योगः परोक्ष-
 ऽनयनने वर्तते । यदि ह्यत्र परोक्षप्रहणं निवर्तेत तदा तत्तत्प्रहणमनयनप्रहणमपि
 निवर्तेत । तस्मादपरोक्षे चैतिनूनात्स्माच्छ्रुस्ते इत्ययं योगः परोक्षमनयनविषय,
 अपरोक्षे चैव्ययमपरोक्षमनयनविषय, ‘पुरि तुङ् चास्ते’ इत्ययं तु लङ्प्रहणप्र-
 हणमनयनविषय, मध्यमा तु भूतमात्रविषयमिति सूत्रेणैव व्यवस्थायाः निदत्वात्ता-
 ऽर्थो वार्तिकारम्भेणेत्यर्थः । ननौ पृष्ठप्रतियचन इत्ययं च योगो येन नाप्रतिन्यायेन
 लुलो बाधः, परत्वेन लङ्छिद्यते । [लट् स्मे] ॥

ननौ पृष्ठ । असमाप्तिरिति । निरुत्तायामपि पादादिश्रित्यायां तद्वृत्तस्य
 धर्मादेरनुवर्तनात्तस्या एवाऽसमाप्तिर्विवक्षया लट्स्मेद इत्यर्थः । ‘इष्येते’ इत्यनेन
 प्रत्याख्यानं द्रव्यति । यदि हि भूताधनो लट् किञ्चैत तदा वर्तमानाधिकारप्रहणमाने
 उ.] ममार्थयितुमिन्त्यर्थः । मध्यमां त्रितिः ‘परोक्ष’ प्रहणस्याऽपरोक्षप्रहणस्य च निरुत्ता
 तस्य हचरिताऽनयनप्रहणस्याऽपि निरुत्तोरिति भावः । भावे-एवन्तर्हि शायद-
 त्याद्यर्थः । स्मलक्षणः पुरालक्षणश्चाऽनयनने इति । तत्र स्मलक्षण इदं शाय-
 कम्, पुरालक्षणे तु लङ्प्रहणमिति विवेको बोध्यः । नन्वेवं ‘ननु’ योगेऽनयनने
 लङ्छिद्यते स्याताम्, ताम्ना येन नाप्रान्यमावेन तद्वाचाऽयोग्येति काह-ननाविति ।

ननौ पृष्ठ । असमाप्तिर्विवक्षया हेतुनाह-तत्तत्स्य धर्मादेरिति । प्रत्याख्यान-

१ ‘ए एव’ । २ ‘चौ च प्रा’ ।

पुरि लुङ् चास्मे ॥ ३।२।१२२ ॥

॥*॥ ह्रश्चक्ष्णो पुर ॥*॥ ह्रश्चलक्षणात्पुरालक्षणो भवति विप्रतिपे-
धेन । ह्रश्चलक्षणास्यावकाश -इति हाङ्करोत् । इति ह चकार । शश्चदक-
रोत् । शश्चचकार । पुरालक्षणास्यावकाशो-रथेनाय पुरा याति । रथेनाय पुराऽप्या-
सीत् । इहोभय प्राप्नोति-रथेन ह शश्चपुरा याति । रथेन ह शश्चपुराऽप्यासीत् ।
पुरालक्षणो भवति विप्रतिपेधेन । ॥*॥ स्म सर्वेभ्यो विप्रतिपेधेन ॥*॥ स्म
लक्षण सर्वेभ्यो भवति विप्रतिपेधेन, ह्रश्चलक्षणात्पुरालक्षणाच्च । ह्रश्चलक्ष-
णास्यावकाश -इति हाङ्करोत्, इति ह चकार । शश्चदकरोत् शश्चचकार । पुरा
लक्षणस्यावकाश -रथेनाय पुरा याति । रथेनाय पुराऽप्यासीत् । स्मलक्षणस्या
वकाश -धर्मेण स्म कुरवो युष्मन्ते । इह सर्वं प्राप्नोति-न ह स्म वै पुरा शश्च
दमिरपरशुदृक्ण दइति । स्मलक्षणो लङ्भवति विप्रतिपेधेन । [पुरि लुङ्] ॥

वर्तमाने लट् ॥ ३।२।१२३ ॥

॥*॥ प्रवृत्तस्योऽविरामे शिष्या भवत्यवर्तमानत्वात् ॥*॥ प्रवृत्तस्याऽविरामे
शासितव्या-भवन्ती । इहाधीमहे । इह वसाम । इह पुष्यमित्र याज्ञनाम
इति ॥ किं पुन कारण न सिध्यति ? ॥ 'भवर्तमानत्वात्' ॥*॥ नित्यप्रवृत्ते
॥ कालविभागात् ॥*॥ नित्यप्रवृत्ते च शासितव्या भवन्ती । तिष्ठन्ति पर्वता ।

प्र] निहितस्य लटो विधीयमानो शतृशानचावस्य लटो न स्याताम् । अथ पृष्ठप्रहण
रिमर्थं यावता प्रश्नपूर्वमेव प्रनिबधन भवति । नैतदस्ति । विरुद्धमपि वचन, वचना
मिसुख्यमपि तथा, वचनं वचनं प्रति प्रतिवचनमित्यनेकार्थसमवायपृष्ठप्रहण वर्तव्यम् ।

पुरि लुङ् । स्म सर्वेभ्य इति । परविप्रतिपेधेन पूर्वविप्रतिपेधेन च । स
तथ पुरि लुङ् चाऽस्मे इत्यन 'अस्मे' इति न वक्तव्य भवतीति भाव ॥ [पुरि लुङ्] ॥

वर्तमाने । प्रवृत्तस्येति । इहाधीमहे इत्यभ्ययन प्रवृत्त प्रारब्ध, न च तद्विर-
तम् । यदा च भोक्तृनादिना क्रिया कुर्वन्तो नाधीयते तदाऽधीमहे इति प्रयोगो न
प्राप्नोतीति वचनम् । भवन्तीति, -लट् पूर्वाधार्यमज्ञा । नित्यप्रवृत्ते चेति ।

उ] मिनि । सूत्राऽऽरम्भे शृष्टाऽसि म्येति भाव । 'ननु' शब्दयोगे लुङ्ङिगमनभिवाना
माभ्यवणीयमिति तत्पर्यम् । [ननौ पृष्ठ] ।

पुरि लुङ् । पूर्वविप्रतिपेधेनेति । 'पुरि लुङ् चाऽस्मे' इत्यन स्मे लङित्यत
पूर्व इति भाव । ननु 'अस्मे' इत्युक्ते स्मयोगे 'पुरि लुङ्' इत्यस्याऽप्राप्ते कथं
विप्रतिपेधोऽन आह-तत्तश्चेति । [पुरि लुङ्] ।

वर्तमाने । ननु प्रवृत्त न च प्रितमय च न वर्तमानमिति विरुद्धमत आह-

१ इदं वाचिक्म् । २ श्लोकार्थिकम् । ३ 'भवन्ती'ति ।

स्रवन्ति नच इति॥ किं पुनः कारणं न सिध्यति?॥ 'कालाप्रविभागात्' । इह भूतमविष्यत्प्रतिद्वन्द्वो वर्तमान काल, न चात्र भूतमविष्यन्तौ कालौ सन् । ॥३॥ न्याय्या त्वारम्भानपवर्गात् ॥३॥ न्याय्या त्वेषा वर्तमानकालता॥ कुतः?॥ 'आरम्भानपवर्गात्' । आरम्भोऽप्राप्तपवृत्त । एष नोम न्याय्यो वर्तमानः कालो यत्रारम्भोऽपवृत्त ॥३॥ अस्ति च मुक्तसंशये विरामः ॥३॥ [भूमि च मुक्त-संशये विरामः], य खल्वपि भवान्मुक्तसंशय वर्तमानकालं न्याय्यं मन्दते मुद्धे देवदत्त इति, तेनैतत्तुल्यम् । सोऽपि ह्यवश्यं मुञ्जानो हसति वा जल्पति

प्र] 'पर्वणामिष्टन्ती'त्यादौ म्भानादे सर्वदा सद्भावात्प्राप्त्याभावाक्रियान्प्राप्त्याभावा-त्तद्वर्तमानत्वस्याप्यभाव इति भावः । भूतेति । साध्यस्यारम्भाप्रतिपक्षत्वा-दवश्यं भविष्यत्त्वेन भाव्यम् । उत्पन्नस्यापि नाशप्रत्यूषेनेति भूतमविष्यत्प्रतिद्वन्द्वो वर्तमानो धान्वर्थ, नित्यप्रवृत्तस्य भूतमविष्यत्त्वाऽभावाद्धर्तमानत्वाऽभावः, क्रियारूप-त्वाऽभावश्चेत्यर्थः । न्याय्या त्विति । अध्ययनं यदा प्रवृत्तं न शोपरत्वं तदा तस्य भोजनोदिक्रियान्तरीयवत्त्वादध्यवसायिकः । अथ वाऽध्ययनस्यैवावयवक्रियेति भावः । तदुक्तं हरिणा—'व्यवधानमिवोपेति निवृत्त इव दृश्यते । क्रियाममूहो भुज्यादि-

उ.] इहेत्यादि । न च तद्विरक्तमिति सर्वथा न समाप्तमित्यर्थः । क्रियारूपत्वाऽ-भावादिति । भूतमविष्यत्तर्तमानव्यवहारविषयत्वस्वभावात्तत्तस्या इति भावः । त्रिविधव्यवहारविषय एव हि साध्यत्वमिष्यमिमान । अनु विद्यमानकालमवधिद्वन्द्व-रूपं वर्तमानत्वनसाध्यस्यापि सम्भवतीत्यनो भावे-भूतेत्यादि । तथाचष्टे-साध्य-स्येति । अनित्यत्वात्-वर्तमानप्रागभावप्रतियोगित्वात् । उत्पन्नस्याऽपेति । भाव-स्येति शेषः । तेन घंसम्प्राप्त्यतिरिति केचित् । वस्तुनो घंसस्यापि प्रत्येऽदर्शन-रूपो नाशोऽन्येव, न ह्यभावनाश प्रतियोगिरूप एवेति नियमः, अधिकरणरूप-त्वादिति परे । प्रतिद्वन्द्व इति । प्रतियोगिमत्तावाले तयोरमम्भवात्तद्विरोधि वर्त-मानत्वमिति भावः । वर्तमानत्वाऽभाव इति । भूताऽऽदिदिरोधि वर्तमानत्वाऽ-भाव इत्यर्थः । तादृशमेव वर्तमानत्वं सूत्रे विवक्षितम्, पूर्वं 'भूते' इत्युक्तेः, अपरेव 'मविष्यती'ति वक्ष्यमाणत्वादिनि भावः । क्रियारूपत्वाऽभावश्चेति । यतो भूत-मविष्यत्विरोधि वर्तमानत्वाऽभावोऽन क्रियान्वाऽभाव इत्यर्थः । तदुक्तम्—'क्रियाभे-दाय कालस्तु सकृदा सर्वस्य भेदिका' । इति । भावे-आरम्भोऽपेति । कर्मणि घञ् । आरम्भ इत्यर्थः । अथवाऽध्ययनस्यैवेति । भोजनादिक विना तदनिर्वाहानव-यवत्वेनैव तस्या प्रह इति भावः । व्यवधानमिवेति । अव्यवसायकोऽपि व्यवधान-

१ 'एष एव च नाम' । २ इदं लुप्तं न्यात् ।

३ 'वर्तमान काल' । ४ 'मन्येन' । ५ 'भुज्यादि' ।

वा पानीय वा विवति । यद्यत्र युक्ता वर्तमानकालता दृश्यते इहापि युक्ता दृश्यताम् ॥*॥ सन्ति च बालविभागा ॥१॥ सन्ति [च] खल्वपि बाल-
विभागा । तिष्ठन्ति पर्वता स्थास्यन्ति पर्वतास्तस्थु पर्वता इति॥ किं शक्य
न्त एते शब्दाः प्रयोक्तुमित्यत सन्ति कालविभागा ? ॥ नावश्य प्रयोगा
देव । इह हि भूतमविष्यद्गतमानानां राज्ञां वा क्रियाम्नास्तिष्ठतेरधिकरणम् ।
इह तावत्तिष्ठन्ति पर्वता इति,—सप्रति ये राजानस्तेषां वा क्रियास्तासु वर्त-
मानासु । स्थास्यन्ति पर्वता इति,—इत उच्चर ये राजानो भविष्यन्ति तेषां
वा. क्रियाम्नासु भविष्यन्तीषु । तस्थु पर्वता इति,—इह हि ये राजानो बभूवुः

प्र] रन्तरालप्रवृत्तिभिः ॥ न च विच्छिन्नरूपोऽपि सोऽविरामाक्षिरतन्ते । सर्वेषां हि
क्रियाऽन्येन सङ्कीर्णधोपलभ्यते ॥ तदन्तरालदृष्टा वा सर्वेषां धव्यक्रिया ।
सा दृश्यते सति भेदे तु तद्वत्त्वेन गृह्यते । इति । 'नित्यप्रवृत्तस्य च' लस्योत्तर
सन्तीति । इहेति । प्रसिद्धपरिमाणे क्रियैव क्रियान्तरपरिच्छेदात्काल इत्युक्तम् ।
तत्र राशिरपि भूतादिभेदेन भिन्ना पर्वतादिस्थित्यादेर्भेदिनेति क्रियारूपत्व बालनय-
योगधोपपन्न इत्यर्थः । उक्त्य हरिणा—'परतो भिद्यते सर्वमात्मा तु न विकल्पते ।
पर्वतादिस्थितिस्तस्मात्पररूपेण भिद्यते ॥ प्रसिद्धभेदा व्यापारा विरूपावयव
क्रिया । साहचर्येण भिद्यन्ते सरूपावयवक्रिया ॥' इति ॥ ता इति । तालामेव

उ.] मित्र प्राप्नोति, अनिर्गुतोऽपि निर्गुत इव दृश्यत इत्यर्थः । अन्तरालप्रवृत्तिभिः—
हारादिभिः । अविरामात्—फलनिर्गुत्या विरामाऽभावात् । विच्छिन्नरूपोऽपि—
विच्छिन्न इव भासमानोऽपि, फलनिर्गुतेर्न निवर्तते—सर्वथा न निवर्तन इत्यर्थः ।
सर्वेयेति । तथा च नागरीयकृतास्तासां न व्यवधायकत्वमिति भावः । पक्षान्तर-
माह—तदिति । तन्मध्यदृष्टा तत्त्वां तदवयवक्रियैवेत्यन्वयः । एवञ्च स्वाऽवयवक्रिया
यथा स्वस्या त व्यवधायिकास्तत्वेमा अपीत्यर्थः । एवञ्चाऽत्र पक्षे भो न नाद्यप्यवयव-
वाच्यत्वेनाश्रितमिति तात्पर्यम् । ननु कथं तदवयवत्वेन ग्रहोऽन आह—सा दृश्या-
दिति । तत्फलनिर्वाहकत्वेनेत्यर्थः । सतिभेदे त्विति । शूरप्यर्थः । अत्यन्तभिन्नाया
अपि क्रियाया मध्यगतिकया तद्वत्त्वेन ग्रहात्स्वाङ्ग न व्यवधायकमिति भावः ।

भाष्ये—नाऽवश्यमिति । किन्त्वर्थसत्त्वादपीत्यर्थः । ननु काल क्रियाऽधिकरण, न
तु क्रियाऽन आह—प्रसिद्धेति । वस्तुतोऽनवस्थापरया चिन्त्यमिदम् । भाष्ये 'क्रिया'-
पदेन तदधिकरणकालो लक्ष्यत इति वक्तुं युक्तम् । तिष्ठतेरिति । तत्तत्क्रियाविशिष्ट-
निष्ठनेरित्यर्थः । क्रियारूपत्वमिति । तत्तद्वाजक्रियासमानाऽधिकरणपर्वनादि-
स्थित्यादेरित्यर्थः । यत्र बालनययोगोऽन क्रियारूपत्वमित्यर्थः । आत्मा—द्रव्यम् ।

स्तेषां या-श्रियास्तास्वतिर्मान्तासु ॥

अपर आह,—नास्ति वर्तमान काल इति॥अपि चायं श्लोकानुदाहरन्ति॥

‘न वर्तते घटमिषुर्न पाल्यते न स्यन्दन्ते सरित सागराः ।

घटस्थोऽथ लोको न विचेष्टिताऽस्ति यो ह्येव पश्यति सोऽप्यनन्ध ॥

प्र] कालरूपत्वान्वाल्स्य च श्रियाधिकरणवादिति भावः । नास्तीति । निष्पन्नस्याऽर्थस्य भूतत्वाद्निष्पन्नस्यार्थस्य भावित्वाद्निष्पन्नाऽनिष्पन्नव्यतिरेकेण रूपान्तरस्याऽभावः । न वर्तत इति । परिवर्तनश्रियायां वर्तमानाया धर्मावादिति भावः । घटस्थ इति । स्वरूपस्थो न तु वर्तमानश्रियाविशिष्ट इत्यर्थः । अथ एवाह—न विचेष्टितेति । व्यापारस्य न वर्ततेत्यर्थः । एव यो वेत्ति सोऽप्यनन्ध—किं पुनर्योऽनुष्ठानायोगीत्यर्थः । स ह्यविकृतमात्मनरव भाग्यन्त्यशीकरोति । तथा श्लोक

उ] न विरूपत इति । न स्वरूपेण भिन्न इत्यर्थः । विरूपाऽवयवश्रिया व्यापाराप्रसिद्धभेदा न तु साम्यभेदा इत्यर्थः । स्वरूपाऽवयवश्रियास्तु गिरिस्थिन्यादयो रात्रिश्रियादे साहचर्येण भिद्यन्त इत्यर्थः । साहचर्यमत्र काल्यन्ति शेषम् । तासामेवेति । अत्र यद्वच्यं तदुच्यम् । श्रियाकारणत्वादिति । आधारतमेति भावः । ‘वचित्श्रियाऽधिकरणत्वा’दित्येव पाठः । इदानीं क्षणभङ्गवादी सूत्रमाश्रित्वाह—अपर आह नास्तीति । वर्तमानकालश्रिया नास्तीत्यर्थः । एवञ्च क्षणभङ्गरे पदार्थमात्रे श्रियाधरत्वाऽसम्भवात्श्रियायां भूतभविष्यत्प्रतिद्वन्द्विवर्तमानत्वाऽभावेन कालविभागाऽनवगते ‘वर्तमाने ल’ङिति सूत्रमसङ्गतमिति भावः । तद्वच्यमन्यावष्टे—निष्पन्नस्येति । रूपान्तरस्याऽभाव इति । प्रतिक्षणनश्वरत्वाद् वर्तमानश्रिया धरत्वाऽभावेन सर्वथा वर्तमानत्वाऽभाव इति भावः । अतीताऽनागताना तत्त्वादेरन वर्तमानत्वेन व्यवहारप्रयोजकता, श्रियां प्रति द्रव्यस्य समवायिधारणतयोत्तरक्षणे श्रिया वाच्या, तत्तु न, उत्तरक्षणेऽन्यस्यैव भावादिनि तात्पर्यम् । तदुपपादयति भाष्ये—अपि चाऽग्रेत्यादिना । ‘वर्तते चक्र’मित्यादिवर्तमानप्रयोगो निरालम्ब इत्यर्थः । तदाह—परिवर्तनंति । अत्र विचेष्टिता लोको नास्तीत्यनेन दृश्यस्य क्षणभङ्गरे सूचिता । यदप्ययं श्लोक—‘श्रियाधरो नास्मा, यतोऽयं घटस्थोऽपरिणमीत्यर्थः, नाऽपि लोको दृश्य पदार्थः, यतो दृश्यधेयाध्य स्थितो नास्ति, प्रतिक्षणपरिणामित्वापदार्थानामिति संसारऽनित्यत्वाऽनिरायेधेयस्य, तथापि आप्तार्थमादावक्षणभङ्गवादिना स्वतापकत्वेनोपन्यस्तः । एवं यो वेत्तीति । ययारथयिज्जानातीत्यर्थः । ‘अपि’यौत्यमर्थमाह—किमुनरिति । सर्वदा तथ्यभावनावानित्यर्थः । एवञ्च चक्रादे श्रियासहित्यज्ञानवानपि योगिभूतः, अतन्ताऽस्थिरत्वस्य दृश्येऽ

मीमांसको मन्यमानो युवा मेधाविममतः ।

काक स्मेदाऽनुवृच्छति 'किं ते पतितलक्षणम्' ॥

अनागते ॥ पतसि अतिक्रान्ते च काक न ।

यदि सप्रति पतसि सर्वो लोक पतययम् ॥'

हिमवानपि गच्छति ॥

'अनागतमतिक्रान्त वर्तमानमिति त्रयम् ।

सर्वत्र च गतिर्नास्ति गच्छतीति किमुच्यते' ॥

प्र] भगवता—'ज्ञानेन तु तदज्ञानं येषां नाशितमात्मनः । तेषामादित्यवज्ज्ञानं प्रकाशयति त एवम्' ॥ इति । मीमांसक इति । विचारकः । दुर्वेत्यनेन प्रकाशपादत्र दर्शयति । मेधाविममत इति । मेधावी चामौ सम्मनधेने विशेषणसमासः । पट्टीसमासस्य तु 'क्तेन च पूजाया'मिति नियोगात् । पतितलक्षणमिति । पानपतितः । तस्य किं ह्य, नास्त्येष पतनक्रियेत्यर्थः । अनागत इति । अनागतत्वादेवाऽसत्त्वात् पानक्रियाया 'पनसी'नि व्यपदेशोऽनुपपन्न इत्यर्थः । अतिक्रान्त इति । तर्ध्व क्रियाया अमरत्वात् । सर्वो लोक इति । क्रियाया वर्तमानत्वाभावेऽपि यदि 'पनसी'नि व्यपदेशस्तदा विशेषाऽभावात् पर्वतादावपि 'पनमी'नि व्यपदेशप्रसङ्ग इत्यर्थः । अनागतमिति । एक एव क्षण उपलभ्यते, नानातोऽनाप्यनागतौ,

उ] प्रहान्, आत्मन्यपरिणामित्वस्थिरत्वप्रशङ्कतुल्यं भवति । अविहृतमात्मतत्त्वम्—अपरिणाम्यात्मनस्त्वम् । स हि तथा जट भावयन् तत्कारणयोर्विहृतमात्मतत्त्वप्रत्यक्षीकरोतीत्यन्वयः । अत्रैवाऽयं सम्मतिमाह—तथाचेति । प्रवृत्तिपुरषदिवेकादेव हि तथा साक्षात्कार इति योगसाहचर्यो सिद्धान्तः । अथ पदार्थानां स्थिरत्वेऽपि वर्तमानकालाऽभावमुपपादयति भाष्ये—मीमांसक इति । मन्यमान—आत्मानं विचारक मन्यमान इत्यर्थः । समतश्चेतीति । अर्थान्मेधाविनामेवेति गम्यते । पृच्छति स्म—पप्रच्छ । लट्स्मे इति लट् । भाष्ये 'अतिक्रान्ते च न पतमी'त्यन्वयः । काकपर्याय 'काकन'शब्दन्य 'वाकने'ति संज्ञेयम् । सम्प्रति—प्रयोगकाले वर्तमानत्वाऽभावेऽतीति । क्रियाया वर्तमानत्वाऽभावेऽपि यदि 'पनमी'नि व्यवहारेऽस्तदाऽयं सर्वो लोक पततीति व्यवहारविषयः स्यादित्यर्थः । तदाह—हिमवानपीत्यादि । भाष्यस्य 'व्यवहारः स्यादिति शेषः । वर्तमानत्वं—त्रिंशत्स्थापित्वा एपि क्रियाया अतिमूक्ष्णाल्पचित्तत्वरूपदोषवशाज्ज्ञानाऽसम्भवेनाऽज्ञानेन च व्यवहाराऽसम्भवो, ज्ञानेन च व्यवहारेऽतिप्रसङ्ग इति । उक्तमेवाऽयं दार्ढ्याह—अनागतमिति । एक एव क्षण उपलभ्यते इति । उपलम्भयोग्यो भवेत्तुमर्हतीत्यर्थः । न चैकस्येति । एतद्वर्णनी पदार्थगत त्रिव्यवेशो ज्ञानयोग्य सम्भवतीत्यर्थः । ननु कालाचक्र-

‘क्रियाप्रवृत्तौ यो हेतुस्तदर्थं यद्विचेष्टितम् ।

तत्तन्मीक्ष्य प्रयुञ्जीत गच्छतीयविचारयन्’ ॥

प्र.] न वैकस्य क्षणस्य गमनादिक्रिषवेदा सम्भवतीति भावः । सर्वत्रेति । कालगुत्तिद्या-
ऽविवक्षाया दाम्न्यस्यो न कृत । क्रियाप्रवृत्ताविति—परिहारः । हेतु प्रयोजनं,
गमनस्य देशान्तरप्रापि तदर्थं फलार्थमित्यर्थः । इह प्रत्यभिज्ञायात् क्षणभङ्गानेन
देवदत्तस्य देशान्तरप्रापेर्निर्हेतुत्वा न संभवतीति गमनक्रियैव तस्या निमित्तम् ।
तदात्मन्मनश्च गच्छतीति प्रत्ययोऽनाधिन उपपद्यते इति सत्त्वं तावदवगम्यते क्रिया-
या । वर्तमानत्वाऽभावे च भूतभविष्यनोरप्यव्यवधानं, वर्तमानो हि भूतत्वं भविष्य-
त्वञ्च प्रतिपद्यते । तत्राऽनेकक्षणमनूहान्नकं क्रियाप्रवन्धरूपं बुद्ध्या महत्त्व-
गच्छतीत्यादिप्रयुज्यते इत्यर्थः । अविचारयन्निति । पुरवेकस्यवलङ्कारहेतुमित्यर्थः ।

उ] न्वान् ‘मदे’ति भाष्यमत्र आह—कथेति । भाष्ये ‘सर्वत्रे’त्यस्य ‘व्यक्ते’ति शेषः ।
सर्वत्र गतिर्नास्तीत्यस्योक्तत्वेनोक्त्या नास्तीत्यर्थः । अनुपलब्धप्रमाणाच्च तदभा-
विषय इति भावः । क्षणभङ्गाद्येवाऽत्र वक्तव्ये तु न युक्तं, तस्य ‘निपातिर्नमन’
इति विशेषणानुपपत्तेः । ‘यदि सम्प्रती’त्यादेस्तन्मते उत्तिमसम्भवाऽभावाच्च । इदानीं
मिद्वान्तमाह—क्रियाप्रवृत्ताविति भाष्ये । क्रियाऽऽरम्भे यो हेतुः प्रयोजकः, फलं,
तदर्थं—यद्विचेष्टितं क्रियासमूहस्तदनुकूलत्वेन समीक्ष्य—बुद्धिविपरीतस्य बौद्धसमू-
हस्य दौर्दैववर्तमानत्वनादाय ‘गच्छती’ति प्रयोगोपपत्तिरित्यर्थः । क्षणभङ्गादे बुद्धे-
रप्येकस्या अभावादाह—इहेति । वदाऽप्यवर्तमानस्य दशविधेणादितुल्यस्य भूतभवि-
ष्यत्वे अपि त्वत्सम्भवे ॥ सम्भव इति ‘गच्छती’त्यनाधिनप्रत्ययस्तन्मतादा मान-
मिति भावः । गच्छतीति प्रत्ययोऽनाधित उत्पद्यते इति सत्त्वं तावदवग-
म्यते इति । एतेनाऽवयवदोऽपि अप्रत्यक्षत्वं सूचितम् । अन्यथा ‘अवयवगतस्य
समूहे आरोप’ इत्येव वदेत् । ननु अवयवानामभावे सन्तरोऽसम्भवा, तत्राह—तत्रा-
ऽनेकेति । बौद्धी वैकल्पिक एवाऽयं समूह इत्यर्थः, ‘शब्दहान्याऽनुगामी बन्तुशून्यो
विकल्प’ इति पातञ्जल्येके । समूहस्य वर्तमानत्वं तु श्ररब्धाऽपरिमतात्वनुक्त-
मेव । तदपि बौद्धमेव । तस्योऽनेकक्षणमनूहान्नकं—नदानकत्वेन प्रसिद्धं क्रियाप्र-
वन्धस्य तत्त्वेन ॥ प्रसिद्धमविचारितरमणीयमेव बुद्ध्या विपरीतत्वेत्यर्थः । अन्य-
था पूर्वं सर्वथा वर्तमानत्वाऽभावस्योक्तत्वेन तन्मार्गवेदस्योपेक्षमात्रापत्तेः । एवं
वान्तवर्तमानक्रियाऽभावमनूहान्याऽनुनिर्बौद्धसमूहरूपमित्यां तद्वर्तमानत्वस्य बौद्ध-
माधिन्य प्रयोगानुपपाद्येदानीं वास्तववर्तमानमित्यां तत् क्षणवर्तिनी योगिप्रत्यक्षप्रमा-
णिक्रमाधित्य समाधत्ते—अपर आह अन्नि वर्तमान काल इति । क्रियान्ना नि-

१ ‘भ्यते इति’ । २ ‘बौद्धम्’ । ३ इह वक्षिष्य ।

अपर आह—अस्मि वर्तमान काल इति । आदिप्यगतिवशोपलभ्यते ।
अपि चात्र श्लोऽमुदाहरन्ति,—

‘विद्यम्य वाला इव दह्यमाना न लक्ष्यते विवृति मक्षिपाते ।

अस्मीति ता वेदयन्ते त्रिभाषा, सूक्ष्मो हि भावोऽनुमिनेन गम्य ॥’ इति ।

॥ १० ॥ इति श्रीमद्भगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये तृतीया
ध्यायस्य द्वितीये पादे द्वितीयमाहिकम् ॥ १० ॥

लटः शतृशानच्चाद्यप्रथमात्ममानाधिकरणे ॥ ३।२।१२४ ॥

॥ १० ॥ एस्याऽप्रथमात्ममानाधिकरणेनाऽयोगादादेशानुपपत्तिर्यथाऽन्यत्र ॥ १० ॥

प्र] विसृज्येति । निगस्य वा अत्रिमे दद्यमाने दद्यमाना अपि न प्रत्यक्ष दद्यमानत्वेनावगी-
यन्ते । किं तर्ह्यनुमानेन विमान्तर्गतत्वादाहे तेषामपि दाह प्रतीयते । तथा कार-
मनिपात एवैकक्षणग्रहणे क्रियादेशलक्षणा विवृति प्रत्यक्षेण न लक्ष्यते । ता तु त्रिभाषा
‘अस्मी’ति निगिन्यन्ति । त्रिषु कालेषु भावो भावना येषां ते त्रिभाषा — योगिन
ये भावनावशेन ग्रीनपि कालान् योगिप्रत्यक्षेण विदन्ति । सूक्ष्म इति । अनेक-
क्षणसमूहात्मकस्य धातुवाच्यस्य अर्थस्य क्रियात्म्यस्य युगपदसन्निधानादनुमीयत इत्य-
र्थः ॥ इति रैयट्टवृत्ते भाष्यप्रदीपे तृतीयस्याध्यायस्य द्वितीये पादे द्वितीयमाहिकम् ॥

उ] क्षणाऽवस्थापित्यादिति भावः । आदिप्यगतिवशोपलभ्यते । ‘प्रत्यक्षेणे’ति शेषः । क्रिया
प्रत्यक्षत्वाऽभिमानिनो यथाऽतिदूरजगत्तद्गतितरुमेया तथाऽनिमूक्षमालाऽवच्छि-
न्नवादेकैकक्षणाऽवच्छिन्ना क्रियाऽप्यनुमेयैरेति भावः । ननु कार्येणोत्तरदेशमयोगा-
दिना एवैकक्षणवर्त्येति सूक्ष्मवर्तमानविशेषा बधमनुमानमन आह भाष्ये—अपि
चेति । विसृदाहे कालशहवत्कारकमजिपाने विवृति । एवैसा क्रिया यद्यपि न
लक्ष्यते तथापि त्रिभाषा योगिनस्तामस्तीति वेदयन्त इत्यर्थः । अनेन योगिप्रत्यक्ष
प्रमाण दर्शितम् । नन्वस्मदादिब्यवहार बधमन आह—सूक्ष्मो ह्येति । समूहान्यथा-
ऽनुपपत्ति, वर्तमाने ल’ इति दाह्य न दनुमापमिति भवः । एकैकक्षणग्रहणे,
एकैकक्षणस्य वर्तमानग्रहणेन ग्रहणे, तत्क्षणाऽवच्छेदेन क्रियारिदोषलक्षणा विवृति
प्रत्यक्षेण न लक्ष्यत इत्युक्तार्थः । नन्वेकैकक्षणस्य सूक्ष्मत्वेऽपि समूह प्रत्यक्ष स्या
दा आह—अनेकेति । एवञ्चाऽवयवरूपा समुदायरूपा च क्रियाऽनुमानगम्येवेति
तात्पर्यम् । अत्र पक्षेऽनुमिनेकैकक्षणवृत्तिविशेषां धात्वर्थसमूहरूपाऽऽरोपेन वर्त-
मानप्रयोग इत्याशय इति दिक् । इति १० नागेश्वरविरचिते भाष्यप्रदीपोद्योने तृतीया-
ध्यायस्य द्वितीयपादे द्वितीयमाहिकम् ॥

एट् शतृ । भाष्ये—लस्येत्यादि । समानाऽधिकरणेनाऽप्रथमान्तेन लक्ष्यस्य

१ ‘त्रिषु कालेषु’ । २ इति वचिषः ।

एस्याऽप्रथमासमानाधिकरणेनाऽयोगादेतयोरनुपपत्तिर्ययाऽन्यत्र । तद्यथा,
अन्यत्रापि एस्याऽप्रथमासमानाधिकरणेन योगो न भवति ॥ कान्यत्र ? ॥
एडि । अपचदोदन देवदत्त इति ॥२॥ योग इति चेदन्यत्रापि योग
स्यात् ॥ २॥ अथ मतमेतत्, भवति योग इति, अन्यत्रापि योग स्यात् ॥
कान्यत्र ? ॥ एडि । अपचदोदन देवदत्त इति । न क्वचिद्योग इति कृत्वाऽ-
त सर्वत्र योगेन भवितव्यम् । क्व चिद्वाऽयोग इति कृत्वा सर्वत्राऽयोगेन ।
तद्यथा समानमीहमानानां चाऽधीयानानां च के चिदर्थैर्युच्यन्तेऽपरे न । न
वेदानां कश्चिदर्थवानियत सर्वैरर्थवद्भिः शक्यं भवितुं, कश्चिदाऽनर्थक
इति सर्वैरनर्थकैः । तत्र किमस्माभिः शक्यं कर्तुं—यद्यदोऽप्रथमासमानाधिकर-

प्र] एट शतृ । एत्येति । इहाय एतरो 'ए कर्मणि च भावे चै'त्यनेन कर्तृ-
कर्मणोर्विधीयमानो गुणभूते क्रिया प्रणि कर्तृकर्मणी प्रणिपादयति । तथा च 'पच
त्योदन देवदत्त' 'ओदन पच्यते देवदत्तने'ति क्रियाप्रधानत्वात् क्रियान्तरयोगाऽ
भावाच्चतुस्तन्तरावेशाऽभावः । अन्ये तु कृत प्राधान्येन कर्त्रादीनि प्रतिपादयन्ति ।
तथा च क्रियान्तरयोगे दान्यन्तरावेशो भवति,—पाचक पश्य, पत्रेन तृत इति ।
ततश्च लणादिवज्जोऽपि क्रियान्तरयोगाऽभावात्क्रियायायनुपप्तावप्रथमान्तेन सामा-
नाधिकरण्यं नोपपद्यत इत्यर्थः । अपचदिति । तथा चाऽपचदोदन देवदत्तं पश्ये-
न्यादि प्रसज्येतेत्यर्थः । न क्वचिदिति । निवृत्ताविनी सकारस्य गुणभूतकर्त्राद्यभि-
धानम् । शत्रादिविषयस्य ॥ क्रियोपसर्जनवज्जोऽभिधानम् । तथा च क्रियान्तर-
निमित्तद्वितीयादिसामानाधिकरण्योपपत्तिरित्यर्थः । शक्यं कर्तुमिति । प्रतिपत्तुमिन्व

उ] वारकस्याऽयोगादित्यर्थः । तनु 'पचन्तं देवदत्तं पश्ये'त्यादौ तत्सामानाधिकर-
ण्यमस्त्येवेत्यत्र आह—इहेति । गुणभूते इति । 'क्रियाप्रधानमाख्यात'मिति
मिदन्नादिति भावः । इति क्रियेति । इत्यस्य क्रियाप्रधानत्वादित्यर्थः । क्रियान्तर-
योगाऽभावादिति । एकत्र विशेषणत्वेनान्विनस्य वारकस्याऽन्यत्र तथाऽन्यथाऽयोगा-
त्कर्तृत्वाधिनिरिच्छाऽनभिहितशक्त्यन्तराऽवेशाऽभावेन नियमेन प्रथमान्तेनैव सामा-
नाधिकरण्यादिति भावः । प्राधान्येनेति । 'सत्त्वप्रधानानि नामानी'र्युक्ते । एटा
दिषदिति । लणादिवाच्यवारकसमानाधिकरण्यवद्वाच्यवारकसमानाधिकरण-
म्येत्यर्थः । अप्रथामान्तेन—नदर्शेन । इत्यादि प्रसज्येतेति । शत्रुरिव एवमपि
एताराऽर्थं कर्तुं प्राधान्यं स्यादिति भावः । यद्यन्यन्तरात् प्रथमा तथाऽपि प्रधाना-
ऽनुरोधिन्वेन यत्त्वनी द्वितीयं स्यादित्यर्थः । कर्त्राद्यभिधानमिति । तदभिधान-
शक्तिरित्यर्थः । द्वितीयादीति । द्वितीयाद्यन्तार्थेत्यर्थः । प्रतिपत्तुमिन्वर्थ इति ।
लणाज्यस्याऽप्रथमान्तसामानाधिकरण्यं न भवति, एतादस्य भवति यत्तत्र किं

णेन योगो भवति, लटो न [भवति] । स्वाभाविकमेतत् । अथ वाऽऽदेशेन
सामानाधिकरण्य दृष्टाऽनुमानादन्तर्ग्य 'प्रकृतेरपि सामानाधिकरण्य भवती'ति ।
तद्यथा, - धूम दृष्ट्वाऽग्निरग्रेति गम्यते, अग्निरष्टस्य दृष्ट्वा परित्राजक इति ॥ विषम
उपस्थास प्रत्यक्षस्तेनाऽग्निधूमयोरभिसम्बन्ध कृतो भवति, अग्निरष्टस्य परित्रा
जकयोश्च । स तद्विदेशस्थमपि दृष्ट्वा जानात्यग्निरत्र, परित्राजरोऽग्रेति ॥ भवति
यै प्रत्यक्षादप्यनुमानबलीयस्त्वम् । तद्यथाऽस्मात्तच्च प्रत्यक्षं दृश्यतेऽनुमानाच्च

॥]र्थ । अथ चेति । सिद्धानां शब्दानामिदमन्वाख्यानं प्रकृतम् । तत्र 'पचन्त देव
एत पथे'त्यादिप्रयोगदर्शनात् स्वानिनोऽपि क् प्रक्रियायं विहितस्याऽप्रथमाया
सानाधिकरण्यमनुमीयन् इत्यर्थः । विषम इति । अग्निधूमयोरहिं प्रत्यक्षेण सम्बन्धो
गृह्यते । तत्रारम्य तु प्रयोगाऽभारादप्रथमासामानाधिकरण्यं न क्व विदुष्वन्वयमिति
भावः । भवतीति । यद्यपि क्लोऽप्रयागादप्रथमासामानाधिकरण्याऽभावः प्रत्यक्षेण
निधीयते तथापि प्रत्यक्षस्याऽन्यथासिद्धत्वाद्भाराऽप्रयोगनिमित्तत्वादभारप्राहिणो
थायत्वम्, अन्यथासिद्धेन तु सामान्यतोदृष्टेनाऽनुमानेन क्लोऽप्रथमासामानाधि-
रण्यावगमः, न ह्यन्यथादेशस्य तदुपपत्तेरिति भावः । तद्यथेति । आशुभगाराद्य-
भ्रान्तिरुपपद्यते । रूपसहचारिणस्तु स्पर्शस्याऽनेकदिनस्य युगपदग्रहणादनन्यथा

उ.] शरणं प्रतिपत्तु शक्यं क्यभावाऽनिरिक्तं, न हिमपीति भाष्यार्थ इति भावः । तत्र
शानादिविषयक्योऽस्त्येव शत्रुनिधायश्शास्त्रबन्धस्वभावाद्प्रथमासामानाऽधिर-
ण्यमिति न दोष इति तात्पर्यम् । ननु तस्य वाऽपि प्रयोगाऽभावेन कथमादृश
स्वभावाऽवगतिरतः पश्चान्तरमाह भाष्ये-अथ चेति । ननु यावदप्रथमासामानाऽधिर-
रण्यं न निर्णीतं तावदादेश एव न, आदेशेन वाऽनुमानमित्यन्योऽन्याभेयप्रमाणत
आह-सिद्धानामिति । नित्यानामित्यर्थः । प्रक्रियाऽर्थे विहितस्येति । अनेन प्रक्रि-
यार्थं कल्पितानामशेषश्च दर्शयति । विषम उपस्थास इति वदन्प्रष्टव्यं,
विप्रत्यक्षेण बाधनिर्गत्याऽनुमानं न, उत व्यतिग्रहणाऽभारादिति । तत्राद्ये आह-
यद्यपीति । 'प्रत्यक्षस्तेनाऽग्नी'त्यादिप्रत्यक्षेणापि भाष्ये तत्र बाधनिधनाऽभावात् प्रति-
पाद्यत इति बोध्यम् । प्रत्यक्षेण तत्राऽभिसम्बन्ध एव पुरुषेण कृतो गृहीतो ॥ ॥
विपरीतमित्यर्थान् । तत्राऽप्रयोगनिमित्तकत्वेनाऽन्यथासिद्धत्वादभावप्राहिणं प्रत्यक्ष-
स्य बाधस्यमित्यन्वयः । सामान्यतोदृष्टेन-कार्यशरणभिज्जिह्वेन । न ह्यन्य-
थेति । एतच्च शत्रुशास्त्रैवैवार्थरूपाऽनुपपत्तिरुक्तमनुमानमन्यथासिद्धप्रयत्ना
दशक्यमिति भावः । रूपसहचारिणस्त्विति । शुद्धमास्वरूपध्यापस्येत्यर्थः ।
तमस्तु न तद्रूपम् । स्पर्शस्य-उद्भूतस्येति द्रष्टव्यम् । तेन दीपप्रभायां स्पर्शाऽप्र-
हेऽपि अनेकदिनस्य युगपद्ग्रहणेऽपि न दोषः । व्यतिग्रहणाऽभारं समाचते

गम्यते नैतदस्तोति। अस्य चिच्छत्वपि सहकृतोऽभिसंबन्धोऽयन्त्याय कृतो भवति। तद्यथा, वृक्षपर्णयोरयं वृक्ष इदं पर्णमिति । स तद्विदेरास्यमपि दृष्ट्वा जानाति 'वृक्षस्येदं पर्ण'मिति ॥

किं पुनरयं पर्युदामो 'यदन्यप्रथमासमानाधिकरणा'दिति, आहो स्वि प्रसज्यप्रतिषेध—'प्रथमासमानाधिकरणे ने'ति ॥ कश्चात्र विशेषः ॥ ॥*॥ अट् शनृशानचावप्रथमासमानाधिकरणे[इति]चेन्न्यनोत्तरपदयोरेवसङ्ख्यानम्॥*॥ अट् शनृशानचावप्रथमासमानाधिकरण इति चेन्न्यनोत्तरपदयोरेवसङ्ख्यानं कर्तव्यम् । कौर्वत पाचत कुर्वन्नक्तिं पचन्नक्तिं कुर्वाणभक्तिं पचमान भक्तिरिति ॥ अस्तु तर्हि प्रसज्यप्रतिषेध—'प्रथमासमानाधिकरणे ने'ति । ॥*॥ प्रथमाप्रतिषेध उत्तरपद आदेशानुपपत्तिः ॥*॥ प्रथमाप्रतिषेधे उत्तरपदे आदेशयोरनुपपत्तिः । कुर्वती चासौ भक्तिश्च कुर्वन्नक्तिः, पचन्नक्तिः, कुर्वाण-

प्र [सिद्धानुमानेन प्रत्यक्षभागे वाप्यने।तदुक्त हरिण—'स्पर्शप्रबन्धो हस्तेन तथा चक्रस्य सन्ततः । न तथाऽऽतचक्रस्य विच्छिन्न स्पृश्यते हि तत्'॥इति॥कस्य चिदिति । न भूयोदर्शनैव सम्बन्धग्रहणमपि तु सहदर्शनेनापीत्यर्थः । वृक्षपर्ण-योरिति भाष्यकारवचनग्रामाभ्याम्यातिरश्रणिनामित्येकवद्भावो न कृतः । किं पुनरिति । यद्यपि प्रसज्यप्रतिषेधे वाक्यभेदाङ्गैरवप्रमत्तस्थपि लक्ष्यलिङ्गये शक्ये च विदमावकीर्तन इति विचार्यते । कौर्वत इति । कुर्वतो देवदत्तस्याऽप्यन्यत्र गपेशत्वात्तद्विदो नोत्पद्यते।पदान्तरनिरपेक्षत्वे च पदान्तरेण सामानाधिकरण्यभावा-दादेशाऽप्रमत्त इति भावः । कुर्वन्नक्तिरिति । पटोममाम । सामानाधिकरणमन्ये तु

उ,]भाष्ये—कस्यचिदिति । तस्यावष्टे—न भूय इति । ननु—'अट् अप्रमत्तमाना-नाऽधिकरण्यवान्, तदनुनादेन विहिताऽऽदेशस्थानित्वा'दित्यनुमानम्, तत्र दृष्टान्त-भावेन कथं व्याप्तिग्रह इति चेन्न ; 'य स्थानी स आदेशमननघर्मे'ति सामा-न्यतो व्याप्त्यैव सहकारिविशेषदत्ताद्विशेषाऽनुमितिः । अत्रापि शनृविधयक-शास्त्रमेवाऽनुकूलभक्तं इत्याहुः । वृक्षपर्णयोर्जानेत्वादेकवद्भावः स्यादेत आह—भाष्य-कारेति । व्यतिश्रयान्यविवक्षणादिनि भावः । भाष्ये यदन्यप्रथमासमानाधिक-रणादिति । तत्राऽव्यवधिभक्तो साजान्यदन्याविदित्यनानाधिकरण्यमेव गृह्यते । तेन अप्रमत्तान्तेन सामानाधिकरण्यस्य सट् इति पत्यति । यद्यप्युते तु 'कौर्वत' इत्यादौ दोषाऽऽपदानाऽमग्नौ स्पष्टैव । नन्वत्रापि 'कुर्वतो देवदत्तस्ये'त्यादिपदा-न्तरमामनाऽधिकरण्यमन्येवेत्यत्र आह—कुर्वत इति । वृत्तिपटव्यतिरिक्तविशेषा-ऽपेशमपि सापेक्षमिति भावः । पदान्तरेति । देवदत्तस्येत्यादीत्यर्थः । देवदत्ता-

भक्ति, पचमानभक्तिरिति । ये चोच्येते समानाधिकरणवृत्तयस्तद्विज्ञानेन
 शतृशानचौ न प्राप्तुः, -कुर्वन्तर पचन्तर । कुर्वाणन्तरं पचमानन्तर । कुर्व
 द्वा पचद्वा । कुर्वाणरूप पचमानरूप । कुर्वन्तरूप पचन्तरूप । कुर्वाणरूप
 पचमानरूप इति ॥ ॥ सिद्धं तु प्रत्ययोत्तरपदयोश्चेति वचनात् ॥*॥ सिद्ध
 मेतत् ॥ कथम् ? ॥ ['प्रत्ययोत्तरपदयोश्चेति वचनात्] । प्रत्ययोत्तरपद
 योश्च शतृशानचो भवत इति वक्तव्यम् ॥*॥ तत्र प्रत्ययस्यादेशनिमित्तत्वाद्
 प्रसिद्धिः ॥*॥ तत्रैव प्रत्ययस्यादेशनिमित्तत्वादप्रसिद्धिः । आदेशनिमित्त
 प्रत्यय, प्रत्ययनिमित्तत्वादेश, तदेतदितरेतराश्रय भवति । इतरेतराश्रयाणि च
 न प्रकल्पन्ते । ॥*॥ उत्तरपदस्य च सुबन्तनिमित्तत्वाच्छतृशानचोरप्रसिद्धिः ॥
 ॥*॥ उत्तरपदस्य च सुबन्तनिमित्तत्वाच्छतृशानचोरप्रसिद्धिः । उत्तरपद
 निमित्तं सुबन्तनिमित्तं चोत्तरपदम्, तदेतदितरेतराश्रय भवति । इत
 रेतराश्रयाणि च न प्रकल्पन्ते ॥*॥ न वा लभ्यस्य कृत्वात् प्रातिपदित्व,
 तदाश्रय प्रत्ययविधानम् ॥*॥ न चैष शेषः ॥ किं कारणम् ? ॥ 'लकारस्य
 कृत्वात्प्रातिपदिकत्वम्' । लकारः कृत् । 'कृत्प्रातिपदिक मिति प्रातिपदिक
 सज्ञा । 'तदाश्रय प्रत्ययविधानम् । प्रातिपदिकाश्रयास्वाद्युपसिर्भविष्यति ।

अ] प्रत्ययप्रतिषेधेऽपि शेषः । स च वक्ष्यते । कुर्वन्तर इति । अत्र देवदत्तादिना
 पदान्तरेण सामानाधिकरण्याद्देशाऽप्रत्ययः । पूर्वस्मिन्नपि पक्षे एव शेषः । सिद्ध
 न्विति । लक्षणशेषः कर्तव्य इत्यर्थः । पृथगुत्तरपदप्रहणमन्तरज्ञानपि विधीयद्वा
 द्वावधत्त इति लुकि कृते प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधादप्रत्ययपरत्वार्थम् । उत्तरपद
 निमित्त इति । शतृशानचो भवत । तयोश्च कृत्वा सुबन्तपति, सुभि
 मित्तं समास, समासनिमित्तं चोत्तरपदमित्यर्थः । न वेति । लभ्य कृत्वा सुबन्तपत्तौ
 सत्सामनादिपुत्रमादिषु चोपपन्नादेशविधानमिति नास्तीतिरेतराश्रयशेष इत्यर्थः ।

उ] दिना पदान्तरेणिति । प्रथमाऽन्तेनेति शेषः । पूर्वस्मिन्नपीति । समानाधिक
 रणमार्तरूपेः । कुर्वन्तरित्यादि, कुर्वन्तर इत्यादिषु । कुर्वन्तौ 'पुवत्कर्मधारय'
 इति पुवत् । ननु लक्षणान्तरे अपचत्वत्प देवदत्त इत्यादौ स्यादन्त आह-लक्षण
 शेष इति । अन्तर्वर्तिभूता प्रत्ययपरत्वेनैव सिद्धे मिमुत्तरपदप्रहणेनेत्यन्त आह-
 पृथगिति । भाष्ये-आदेशनिमित्त इति । तस्मिन् हि प्रातिपदित्वे सुबन्तत्वे च
 तद्विनोत्पत्तेरिति भावः । सुप उत्तरपदनिमित्तत्वमुत्तरपदस्य च सुबन्तनिमित्तत्व
 दर्शयति-सत्युत्तरपदे इति । तिङादेशादिति । निरुपादेशादित्यर्थः । एवम्
 पच्-ल् इत्यत्र तिङो चाधित्वा सुभि समास उत्तरपदे शानादि तिङा बाधरमिति

॥ ४ ॥ तिङादेशात्सुबुत्पत्तिः ॥ ४ ॥ [तिङादेशात्सुबुत्पत्तिः] । तिङादेशा-
 म्रियता सुबुत्पत्तिरिति, परत्वात्सुबुत्पत्तिर्भविष्यति । ॥ ४ ॥ तस्मादुत्तरपद-
 प्रसिद्धिः ॥ ४ ॥ तस्मादुत्तरपदं प्रसिद्धम् । उत्तरपदे प्रसिद्धे 'उत्तर-
 पद'-इति शतृज्ञानचौ भविष्यतः ॥ इहापि तर्हि तिङादेशात्सुबुत्पत्तिः
 स्यात्-'पचति पठती'ति ॥ अस्यत्र विशेषः, नित्योऽत्र तिङादेशः । उन्पद्येऽपि
 मुपि प्राप्नोत्यनुत्पद्येऽपि प्राप्नोति ॥ नित्यत्वात्तिङादेशो कृते सुबुत्पत्तिर्न भवि-
 ष्यति ॥ इहापि तर्हि नित्यत्वात्तिङादेशः स्यात्, कुर्वन्नक्तिः पचन्नक्तिः कुर्वा-
 णमक्तिः पचमानमक्तिरिति ॥ अस्यत्र विशेषः, शतृज्ञानचौ तिङपवादी,
 सौ चार निमित्तपन्तौ । न चाऽपवादविषये उत्सर्गोऽभिनिविशते । 'पूर्व-
 ह्यपवादा अभिनिविशन्ते पश्चादुत्सर्गः' । 'प्रत्ययस्य चाऽपवादविषये तत
 उत्सर्गोऽभिनिविशते' । न तावदत्र कदाचित्तिङ् भवत्यपवादी शतृज्ञानचौ
 प्रतीक्षते ॥ तदेतत्क सिद्धं भवति ? ॥ यत्र मामान्यादुत्पत्तिः । यत्र हि विशेषा-
 दत इजितीवरेतराश्रयमेव तत्र भवति,—वीक्षमाणस्यापत्यं वीक्षमाणि-
 रिति । इह च शतृज्ञानचौ प्राप्नुत -पचतितरां जटपतितरां पचतिरूपं जल्य-
 तिरूपं । पचतिरूपं जटपतिरूपं । पचति पठतीति ॥ तदेतत्प्रथमं कृत्वा सिद्धं
 भवति ॥ १ ॥ शतृज्ञानचौ यदि लटो वा ॥ २ ॥ यदि लटः शतृज्ञानचौ वा
 भवतो व्ययस्थित्यभिभाषा च । तेनेह च भविष्यतः,—कौर्वतः पाचतः । कुर्व-
 न्नक्तिः पचन्नक्तिः । कुर्वाणमक्तिः पचमानमक्तिः । कुर्वन्नतरः पचन्नतरः । [कुर्वाण-
 ततरः] पचमानतरः । कुर्वन्नपः पचदपः । कुर्वाणरूपः पचमानरूपः । कुर्वन्नरूपः
 पचन्नरूपः । कुर्वाणरूपः पचमानरूपः । पचन्नपठतिच लटः शतृज्ञानचौ ।
 इहच न भविष्यतः,—पचतितरां जटपतितरां पचतिरूपं जल्यतिरूपं, पचतिरूपं
 जटपतिरूपं, पचति पठतीति च लटः शतृज्ञानचौ ॥ तर्हि वाच्यं न कर्त-
 व्यम् ? ॥ न कर्तव्यम् । प्रकृतमनुवर्तते ॥ कप्रकृतम् ? ॥ 'नन्वोर्विभाषे'ति ॥

प्र.] उत्तरपदे इतरेतराश्रय परिहरति—तिङादेशादिति । वीक्षमाणस्येति ।
 अपवादोऽने शान्त्यकारान्ताऽमावादिनोऽप्रमत्त इत्यर्थः । पचतितरामिति । तिङ-
 योऽनेन लटान्तरार्थं स्यात्—अपचतरामिति । पचनीति । अपाणि लटस्य कृत्वान्
 सुबुत्पत्ते प्रयगे विधीयमान आदेशः स्यादित्यर्थः । तिङा तु तिङादयोऽवकाशाः ।

उ] भावः । भाष्ये—निमित्तपन्ताविति । 'उत्तरपद'रूपनिमित्तस्य सम्पन्नत्वादपवादत्वेन
 शतृज्ञानचौरेवेति भावः । ननु 'पचनी'त्यादौ प्रयगोत्तरपदत्वाऽभावात्प्रयमादेश-
 प्रगचिरन आह—अत्राऽपीति । मुनेन प्रयय इति भावः ॥ [लटः शतृ] ॥

१ लटः । २ इदं कविप्र. । ३ कविप्र. । ४ 'चाऽपवाद' । ५ 'प्रत्ययनिरूप' ।

यदि तदनुवर्तते 'वर्तमाने लु डिति लुटपि विभाषा प्राप्नोति ॥ सम्यन्धमनु
पतिष्यते । नन्वोर्विभाषा । 'पुरि लुङ्चास्मे' विभाषा । वर्तमाने लुट् ।
'पुरि लुङ् चास्मे' 'विभाषा' । लुट् शनृशानचो ॥ 'विभाषा' । 'पुरि लुङ्चास्मे'
इति निवृत्तम् ॥ न तर्हीदानीमप्रथमासमानाधिकरण इति वक्तव्यम् ? ॥
वक्तव्यं च ॥ किं प्रयोजनम् ? ॥ 'नित्यार्थम्' । अप्रथमासमानाधिकरणे नित्यो
[शनृशानचौ] यथा स्यातामिति ॥ क तर्हीदानीं विभाषा ? ॥ प्रथमास
मानाधिकरणे । पचन् पचति पचमान पचते इति ॥ [लुट् शनृशानचौ] ।

लक्षणहेत्वो क्रियाया ॥ ३।५।१२६ ॥

॥ ॥ लक्षणहेत्वो क्रियाया गुण उपसङ्ख्यानम् ॥ ॥ लक्षणहेत्वो क्रियाया
गुण उपसङ्ख्यानं कर्तव्यम् । तिष्ठन्मूत्रयति । गच्छन्भक्षयतीति ॥ ॥ कर्तुंश्च
लक्षणयो पर्यायेणाऽचयोगे ॥ ॥ कर्तुंश्च लक्षणयो पर्यायेणाऽचयोग उपसङ्ख्यानं
कर्तव्यम् । योऽधीयान आस्ते स देवदत्त [इति] । य आसीनोऽधीने स देव
दत्त [इति] ॥ अ'च योग इति किमर्थम् ? ॥ य आस्ते चार्धते च स र्वत्र ।

प्र } तत्रेतिदिति । व्यवस्थितविभाषाविज्ञानाच्च यदेष्ट प्रयोगसिद्धिः न तर्हीति ।
व्यवस्थितविभाषयैव सिद्धन्वाक्षेपयोगदेशयोरिति भावः । नित्यार्थमिति । 'लुट्
शनृशानचा वित्येको योगः क्रियते । तत्र च विभाषेति वर्तने । ततोऽप्रथमासमा
नाधिकरण इति द्वितीयो योगो नित्यार्थः । व्यवस्थितविभाषाधयेण ॥ विस्पष्टा
प्रतिपत्तिर्न स्यादिति तदर्थो द्वितीयो योगः । [लुट् शनृशानचौ]

लक्षण । गुण इति । गुणशब्देनाऽत्र साधनमुच्यते । तिष्ठन् मूत्रयतीत्यादौ
यदा स्थानादिना मूत्रादिक्रिया लक्ष्यते तदा सूत्रेणैवादेशसिद्धिः । यदा तु कारक
लक्ष्यते तदर्थमिदं वचनम् । 'यद्गुण मूत्रयन्तु को देवदत्त' इत्युक्ते 'यस्तिष्ठन्मूत्रय
तीति प्रतिवचनेन देवदत्तो लभ्यते । अथ वा अशौचादिगुणो गृह्यते । कर्तुंश्चेति ।
यदा पूर्ववाक्ये गुण साधनं गृह्यते तदा तेनैव सिद्धे पर्यायार्थः । यदा स्वशौचादे

उ] लक्षणहेत्वो । भाष्ये-क्रियाया गुणे इति । क्रियाया कारके इत्यर्थः । कारक
निरूपितं यदा लक्षणं च फलत्वस्य तदर्थमिदं तदाह-गुणशब्देनेति । यदा स्था
नादिनेति । 'यद्यमय मूत्रयतीत्यादिप्रश्ने यदेदमुत्तरं तदा तथा सा लक्ष्या भवतीति
बोध्यम् । यदा स्थितिः । यदा क्रियाया कारकं लक्ष्यते तदा तदर्थमिदमित्यर्थः ।
देवदत्तो लक्ष्यत इति । मूत्रणसमानवातिकस्थानक्रियेत्यर्थः । गृह्यत इति ।
गुणशब्देनेत्यर्थः । अत्र पक्षेऽशुचिन्वादिगुणत्वेद् लक्षणं न तु क्रियाया इति भावः ।
अत्र पक्षे 'लक्षणहेत्वो क्रियाया' इति सूत्रे गुणे लक्ष्ये उपसङ्ख्यानं कार्यमित्यर्थः ।

१ विभाषा । ततो लुट् । २ इति वचिन्न । ३ 'पचतीति' ।

॥*॥ तत्त्वाऽन्वाख्यानं च ॥*॥ तत्त्वोन्वाख्याने चोपमहृद्यानं कर्तव्यम् । शायाना वदन्ते दूर्वा । आसीन वदन्ते विसमिति ।

॥*॥ सदादयश्च बहुलम् ॥*॥ सदादयश्च बहुलमिति वक्तव्यम् । सन्प्रा-
हण , अस्ति ग्राहण , विद्यते ग्राहण , विद्यमानो ग्राहण इति ॥*॥ इदु-
होन्वोर्वाचनम् ॥*॥ इदुहोन्वोर्वेति वक्तव्यम् । अर्पिते, अर्पणान । जुहोति,
जुह्वत् । ॥*॥ माज्जोमोक्षे ॥*॥ माज्जोमोक्ष इति वक्तव्यम् । मा पचन् ।
मा पचमान ॥ तर्हि वक्तव्यम् ? ॥ न वक्तव्यम् । 'लक्षणहेत्वो- र्त्रियाया'
इत्येव सिद्धम् ॥ इह तावत्तिष्ठन्मूत्रयतीति, -तिष्ठति क्रिया मूत्रयति क्रियाया
लक्षणम् । गच्छन्भक्षयतीति, -गच्छति क्रिया भक्षयति क्रियाया लक्षणम् ।
योऽधीयान आस्ते स देवदत्त इति, -अध्ययनक्रियाऽऽयनक्रियाया लक्षणम् ।
य आसीनोऽधीते स देवदत्त इति, -आसि क्रियाऽध्ययनक्रियाया लक्षणम् ॥ इदं
तर्हि प्रयोजनम् 'अचयोग इति यस्यामी'ति, इह मा भूत्-य आस्ते चाऽ-
धीते च स चैव इति ॥ एतदपि नानि प्रयोजनम् । नैतिक्रियाया लक्षणम् ॥ किं
तर्हि ? ॥ कर्तृलक्षणमेतत् ॥ शायाना वदन्ते दूर्वेति, -क्षेति क्रिया वृद्धि क्रियाया

प्र.] गुणस्य तत्र ग्रहणं तदा विध्यर्थम् । तत्त्वाख्यान इति । स्वभावाख्याने विनापि लक्ष्य-
लक्षणभावेनेत्यर्थः । न्यासन वृद्धेर्लक्षणं, किं तर्हि, स्वभावमात्रवधनम्, -आसीन
विसमिति । सदादयश्चेति । चाग्रहणम्याऽयं प्रपञ्चः । सच्छब्दो विद्यमानवाचीति
तत्सदृशा सदादिशब्देनोपात्ता नान्ये इत्याह-इदुहोत्स्योश्चेति । माज्जोमोक्ष इ-
ति । छवि प्राप्तेऽस्मादेवाविधानाऽऽनुमीयते । तिष्ठति क्रियेति । स्थिति क्रिया-
लक्षिता तु मूत्रणक्रिया 'यस्तिष्ठन्मूत्रयति स देवदत्त' इति सर्वनामपरामर्शो देव-
दत्तस्य लक्षणं, तद्वत्स्य चाऽऽर्थाचारेणि भावः । नैतदिति । समुचीयमानं क्रिया-
द्वयं परस्परस्यालक्षणं, कर्तृविशेषस्य लक्षणमित्यर्थः । क्षेति क्रियेति । तत्त्वाख्यान-

उ.] माये-कर्तुश्चेति । कर्तृलक्षणभूतयो क्रिययोर्वाचकाभ्याम्पर्यायेणेत्यर्थः । सदादय-
श्चेति । प्रपञ्चमागमानाऽधिहरणार्थमिदम् । चाग्रहणस्याऽयमिति । 'लट्. शनृदा-
नचा' विनि विभक्तमूत्रेऽनुवर्तमानवाग्रहणस्य 'सदादयश्चे'त्यादिवचनसमुदाय इत्यर्थः ।

ननु क्रिययोरेव लक्ष्यलक्षणभावे 'को देवदत्त' इति प्रश्ने इदमुत्तरं तत् स्यादत
आह-स्थिति क्रियेति । सर्वनामपरामर्शो इति । यत्तद्रूपसर्वनामपरामृष्टदेवदत्तस्य
लक्षणमिति फलितम् । अन्यथा वचनान्तरारम्भेऽपि तिष्ठते च नृनापति । न हि
तद्वान्या क्रिया देवदत्तस्य लक्षणं, किन्तु तदुपलब्धतन्मूत्रणक्रियेति बोध्यम् । समु-
चीयमानमिति । परस्परलक्षणनामनापन्नं समुचीयमानं भूतकर्तृविशेषस्य लक्षण-

लक्षण[भवति]। आम्नीन यद्धते विसमिति, -आसिक्रिया वृद्धिक्रियाया लक्ष-
णमिति । 'सदाद्यश्च बहुलम्' इह जुहोत्योर्वा' 'मायाप्रोश' इत्येतद्वैक्य
मेव ॥ [लक्षणहेत्वो] ॥

तो सन् ॥ ३।२।१२७ ॥

'तो'ग्रहण विमर्धम् ? ॥ शतृशानचो प्रतिनिदिश्येते ॥ नैतदस्ति प्रयो-
जन, प्रकृती शतृशानचाधनुरतिर्येते ॥ य प्रकृती ? ॥ 'लट शतृशानचा-
प्रथमासमानाधिकरण' इति ॥ अत उत्तर पठति ॥ २ ॥ ती सदिति वचनम-
सर्गेर्वायम् ॥ २ ॥ 'तो'ग्रहण क्रियते ॥ [किं प्रयोजनम् ?] ॥ 'अससर्गार्थम्' ।
'अससक्तयोरेतर्विशेषे' शतृशानचो सत्त्वज्ञा यथा स्यादिति ॥ ननु चेते-
त्रिशेषा निर्वर्तन्ते ? ॥ यद्यप्येते त्रिशेषा नियतन्तेऽप्य तु प्रत्यु वर्तमान कालोऽ-
वश्यमुत्तरार्थोऽनुवर्त्य । तस्मिन्ननुवर्तमाने वर्तमानकालविहितयोरेव शतृ-
शानचो सत्त्वज्ञा स्वाद्भूतभविष्यकालविहितयोर्न स्यात् ॥ किं पुनर्भूतभविष्य

प्र] नपि लक्षण भवति । यथा चैन्यग्रहण पुरुर इति भाव । [लक्षणहेत्वो] ॥

ती सत् । तोग्रहणमिति । शतृशानचोरनुरनन्देव मज्ञा भविष्यतीति
प्रश्न । शतृशानचाविति । अतस्ति 'तो'ग्रहणे प्रत्ययविधिरय स्यात्तु सज्ञा
विधिरिति भाव । ती सदिति, -तच्छब्देन शतृशानचो रूपमात्र परान्वयत इति
सत्त्वज्ञानित्वादिधर्माऽसत्त्वयोरपि सज्ञा भवतीत्यर्थ । ननु चेति । अन्तरित्वा
दनपेक्षणाच्चेति भाव । भूतेति । 'वर्तमानगामीष्ये वर्तमानवद्धे'ति वचनाद्भूतेपि
शतृशानचो भवति । किं पुनरिति । अतिदेशाद्भूते शतृशानचो भविष्यति ।

उ] मित्यन्वय । यथा चैतन्वेति । अतस्त्वरूपतात्पुरुषस्य यथा तत्र लक्षणत्वाऽऽरोपेण
शब्दप्रयोगस्तथाऽत्रापि तदशरोपेण प्रत्यय इति भाव । भाष्ये-इति वक्तव्य
मेवेति । 'लक्षणहेत्वो'रित्यनेनाऽसिद्धे, यथासिद्धनसूत्रम्यागे सूत्रे 'या'ग्रहणाऽनुरते
रभावाद्येत्यभिमान ॥ [लक्षणहेत्वो त्रियाया] ।

ती सत् । प्रत्ययविधिरिति । 'स दिव्यस्य [प्रत्ययस्य] विधिरित्यर्थ । भाष्ये-
प्रकृताविति । एतत् प्रत्ययविधौ शतृशानचावित्यस्याऽनन्वयाऽऽपत्या संज्ञाविधि-
रेवेति भाव । धर्माऽसत्त्वयोरपीति । 'लट सद्धे'त्यादिविहितयोर्त्यर्थ । ननु
भूते शतृशानचोर्भिष्यदर्शनादाह-वर्तमानसामीप्ये इति । अतिदेशादिति । तेन
प्रत्ययवत्त्वाऽप्यतिदेशेनैव सिद्धं, तस्या अपि वर्तमानाऽधिसारे विहितत्वात् ।
'लट सद्धे'ति वचनादेव भविष्यदर्थयोरपि सा सिद्धेत्यर्थ । शतृशानचावित्यस्य

१ 'इति वक्तव्य' । २ 'एतदपि नास्ति' । ३ 'अससर्गार्थ' । ४ इदं लुप्त स्यात् ।

५ इति वचिज । ६ 'निवर्तन्ते' । ७ इदं वचिज ।

क्वालविहितयोः सत्संज्ञावचने प्रयोजनम् ॥३॥ [प्रयोजनं] पूर्णगुणसुहितार्थ-
मिति ॥३॥ ब्राह्मणस्य पश्यन् । ब्राह्मणस्य पश्यमाण- ॥ अथ क्रियमाणेऽ-
पि 'तौ' ग्रहणे कथमेवाऽसंभक्तयोरेतौविशेषं सत्संज्ञा लभ्या ॥ 'लभ्ये'त्याह ॥
कथम् ॥२॥ तौविनि शब्दन- ॥३॥ सैदिति योगे^१ क्रियमाणे तौग्रहणं
योगाऽङ्गमुपैजायते । सति च योगाऽङ्गे योगविभागः करिष्यते । 'तौ' । तावेतौ
शतृशान्तौ धातुमात्रात्परस्य प्रत्ययस्य भवतः । ततः 'सन्' । सत्संज्ञा भवतः

॥] 'लृट् सट्ते'नि वचनाद्भवित्ववपीति प्रथम । पूरणेति । वर्तमानवदित्यनिदेशा-
द्विधानमेव भूते शतृशान्त्यो स्यात्तु मत्ता । प्रत्ययाधिकारादि प्रत्यय एकानिदिश्यते
न तु सहा । तथा लृट् सट्तेनि सत्संज्ञकप्रतिष्पदविधानं स्यात् । यथा 'पिष्टपिष्टाः
मिहा क्रियन्ता'मिति तदाकारं क्रियन्ते । विहितयोस्तु तत्रो मत्संज्ञानिवन्धनकार्या-
ऽप्रमत्त । अभ्येति । मत्सिहितस्यैव वस्तुनः सर्वनाम्ना परमर्शादिनि प्रथम । यद्यप्यनुवृत्त्या
ग्रहणयो मत्तासिद्धौ प्रयोजनसम्पादनाय 'तौ' ग्रहणं क्रियते तथापि न प्रयोजनानुवर्ति-
प्रमाणमपि तु प्रमाणानुवर्ति प्रयोजनमिति क्रियमाणमपि 'तौ' ग्रहणं प्रयोजनसंसाद-
नाय नाऽलमिति भावः । ताविति शब्दत इति । शब्देनैवाऽभिमतोऽर्थे सति
योगविभागे लभ्यत इत्यर्थः । तावेताविति । पूर्वसूत्रे तयोरादेशत्वादिराप्यादेशयो-

उ] 'मत्संज्ञा'विति शेषः । ननु करीत्या सत्संज्ञामिदिरत आह-वर्तमानवदित्यादि ।
न तु संज्ञेति । अनधिसरादिनि भावः । ननु 'लृट् सट्ते'त्यनेन सत्संज्ञेन विधाना-
त्तद्विहितयो सा सिद्ध्यन्त आह-तथा लृट् इति । भाष्ये-ब्राह्मणस्य पश्य-
किति । यद्यपि 'पूणे'नि सूत्रे 'अत्राऽमामर्ष्यान्ममामो वे'ति भाष्ये उक्तं, तथापि
तत्रत्यमिद्वान्तोदाहरणस्य 'ब्राह्मणस्य द्वेभ्य'न्नित्यस्योपलक्षणमिदम् । मत्सिहितस्यै-
वेति । मत्सिहितगुणविशिष्टस्यैवेत्यर्थः । तादृशस्यैव तत्र बुद्धिस्थत्वादिति भावः ।
नाऽलमिति । वाच्यदृष्ट्या तदर्थाऽऽपनीतेरिति तात्पर्यम् । शब्देनैवेति । योग-
विभागोपधनद्वारा बोध्यत इत्यर्थः । शब्दत इति भाष्ये अत्रादिवाक्योत्तरीनन्तात्तमि-
रिति भावः । भाष्ये-सदिति योगे इति । 'म'दित्येव सूत्रे इत्यर्थः । योगाऽङ्ग-
मिति । योग-सूत्रसमुदायक्याऽष्टाऽध्यायी, तदङ्गं सूत्रत्वेन, तच्च योगविभागे
गतीत्यर्थः । ननु म्यानिनिर्देशाऽभावा प्रत्ययाऽपि अत्राऽऽदेशचं कथं, प्रत्ययस्येति
च यद्य लभ्यमित्यत आह-पूर्वसूत्रे इति । प्रत्ययप्रकरणञ्च 'प्रत्ययस्ये'ति लभ्य-
मिति भावः । अनुवर्तमानप्रत्ययपदं पञ्च विपरिणम्यत इति बोध्यम् । ननु
'यात्रो'रित्यधिसरात्तृतीर्षधात्वधिकाराविहितानादेशोऽपि तत्काशीनानपि प्रसङ्गः

१ इदं क्वचित् । २ इदं कार्तिकमित्यन्ये । भाष्यमित्यन्ये । कार्तिके च व्याख्याऽत्र
उक्ता उद्धृता । ३ इदं भाष्यमित्यन्ये । ४ 'योगविभागे' । ५ 'तं जायते' । ६ 'तृतीये' ।

शतृशानचोविति ॥ इहापि तर्हि प्राप्तु—कारक हारक इति ॥*॥ अवधार-
 ण लुटि विधानम् ॥*॥ [अवधारण लुटि विधानम्] । लट् सङ्केत्येतन्निय-
 मार्थं भविष्यति—'लट् एव धातुमात्रात्परस्य नान्यस्ये'ति ॥ कैमर्थस्यासि-
 यमो भवति ? ॥ विधेय नास्तीति कृत्वा ॥ इह चास्ति विधेयम् ॥ किम् ? ॥
 नियमोऽस्तित्यपूर्वं एव विधिर्भविष्येति न नियमः । ॥*॥ योगविभागेतश्च विहित
 सत् ॥*॥ [योगविभागेतश्च विहित सत्] । एष तर्हि योगविभाग कदि-
 प्यते—'लट् सत्' । लट् सत्यस्यैकी भवतः ॥ किमर्थमिदम् ? ॥ नियमा-
 र्थम्—'लट् एव धातुमात्रात्परस्य नान्यस्ये'ति ॥ सतो 'वा' । वा च लटः
 शतृशानचौ सत्यस्यैकी भवतः । सत्रात्यस्यार्थ—'सद्विधिर्नित्यमप्रथमासमाना-
 धिकरण' इति वक्ष्यति तत्र वक्तव्यं भवति ॥ अथ यावेतावुत्तरी शत्रानौ
 प्र]रेय विधानमिति भावः । कारक इति । लृजादीनां विधानगामर्थ्याच्छतृशानचौ न
 भविष्यन्, त्रिधादीनामपि लोपविधानतामर्थ्यादिति च प्रत्यय आदेशेन निवर्त्यने
 तस्य तद्देशापवादी शतृशानचौ प्रमुन दत्यभिप्रायेण णुलुदाहृतः । एव च नन्दना-
 ययुदाहारम् । 'युवोरनाम'वित्यस्य तु तदितोऽवराजः । तत्र वक्तव्यमिति ।
 न्यमिति चेदुच्यते । तावित्यत्र योगेऽप्रथमागमानाधिकरणादीन् विशेषाननुवर्त्य-
 शतृशानचौ विधीयेते, तावेव च 'लट् ण'दित्यनेन नियम्येते । 'वे'त्यनेन तु प्रथमास-
 मानाधिकरणादी लट् इव त्रिरूपेण विधीयेते । शत्रानाविति । 'इहार्थो' शतृ-
 चिह्नि' 'पूज्यजो' शानन्' 'ताच्छ्रीन्ययवोवचनशक्तिगु' शान'सिति प्रत्ययानां ग्रहण,
 ड.] कस्मान्नोक्तोऽत आह—लृजादीनामिति । 'लोपविधानतामर्थ्यास्त' भविष्यन्'
 इत्यनुपपत्तः । णुतिविधाननवादेशप्रसक्तये एव स्यात्, न हि स कचिन्प्रयोगे श्रूयत
 इत्यभिमानः । नियमं साधयति भाष्ये—योगविभागेतश्चेति । ताविति योग-
 विभागेन यत् सत्सङ्गक विहितमत लट् सदिति योगविभागेन नियम उपपद्यत
 इत्यर्थः । तथाचष्टे—एवन्तर्ह्येत्यादि । तावेवेति । 'ता'वित्यनेन पुनर्विहितौ
 'स'दित्यनेन च प्रमन्तत्वाऽविशेषात्सर्वेषामपि सङ्गाः । नन्वेवमपि 'द्विपोऽभिन्ने'
 इत्यादिविहितशतु संज्ञा न स्यादिति चेन्न, 'लट्. सट्'नि सापरात्तच्छब्देन
 शतृशानचत्वाभ्यामेव परामर्शो न तु लृत्पानिक्त्वादिविशेषस्याऽप्याभयण-
 मित्याशयात् । लट् इवेति । पूर्वविहितशतृशानज्मानाऽनुवादेन विकल्पो-
 ऽनेन विधीयत इत्यर्थः । एवञ्च लृट् लृटोऽस्मयोरपि प्रथमासमानाऽधिकर-
 ण्ये आदेशत्रिरूपसिद्धिरिति भावः । एवञ्च यथान्यासेऽप्यय विरूप. प्रथमासमाना-
 १ इति कचिन्न । २ इह ह्यस्य स्यात् । ३ 'त्रिधि स्यान्न' । ४ 'गाच' । ५ 'सङ्गी' । ६

किमेतौ लादेशावाहोस्विदलादेशौ ? ॥ कश्चात्र विशेष ? ॥*॥ उत्तरयो
 र्लादेशो वाचनम् ॥*॥ [उत्तरयोर्लादेशो वाचनं वर्तनम्] । उत्तरयोर्लादेशो
 वेति कर्त्तव्यम् ॥ पर्वमान यजमान । पर्वते यत्त इत्यपि यथा स्यात् ।
 ॥*॥ साधनाभिधान [चै] ॥*॥ साधनाभिधान च प्राप्तेति । 'ए
 कर्मणि च भावे चाकर्मकेभ्य' [इति] भावकर्मणोरपि प्राप्तम् ॥*॥ स्वर
 ॥*॥ स्वरश्च साध्य । कतीह पर्वमाना । 'अदुपदेशाहमार्वाधातुः समनुदात्त
 भवतीत्येव स्वर प्राप्तेति । ॥-॥ उपग्रहप्रतिषेध ॥*॥ उपग्रहस्य च प्रति
 पद्यो वक्तव्य । कतीह निगाना । 'तद्वान्वात्मनेपद'मित्यात्मनेपदस्य
 प्राप्तेति ॥ स्ता तर्हि अणुदेशी ॥*॥ अल्लदेशो पट्टीप्रतिषेध ॥*॥ अलादेश
 पट्टीप्रतिषेधो वक्तव्य । सोम पर्वमान । नडमाग्नान । अधीयन्पारायणम् ।
 'एप्रयोगे ने'ति प्रतिषेधो न प्राप्तेति ॥ मा भूदेव 'तृ'सिन्धेव भविष्यति ॥
 कथम् ? ॥ [॥*॥ नृन्वेति प्रत्याहारग्रहणम् ॥*॥] नृन्वेति नेद प्रपद्यग्रहण ॥
 किं तर्हि ? ॥ प्राणाहारग्रहणम् ॥ ॐ मनिविष्टानां प्रत्याहार ? ॥ 'एद
 हा'विल्यत आरम्याऽऽनृतो नकारात् ॥ यदि प्रत्याहारग्रहण-चैरस्य द्विपद्वप
 एस्य द्विपद्व, अत्रापि प्राप्तेति । ॥*॥ द्विप दन्तुर्वाचनम् ॥*॥ [द्विप दानु
 वाचनं कर्त्तव्यम्] । द्विप दानुवेति वक्तव्यम् । तच्चावश्य वक्तव्य प्रत्यय
 ग्रहणे सति प्रतिषेधार्थम् । तदेव प्रत्याहारग्रहणे सति विध्यर्थेभ्यविध्यतीति ।

तन् ॥ ३।२।३५ ॥

॥*॥ तृन्विधावृत्तिषु चानुपसर्गस्य ॥*॥ तृन्विधावृत्तिषु चाऽनुपस

॥] तत्र लोऽनुपसर्गस्यनुवृत्तिभ्या पक्षद्वयसम्भव । उत्तरयोरिति । एददेशो वाचनरूप
 विधिर्नास्तीत्युक्तत्वादिति भाव । साधनाभिधान चेति । तद्वान्वात्मनेपदस्य साध
 नस्याभिधान प्राप्तेति, वगुंरव चेत्येति । स्वर इति । चित्करणानु 'निगना'
 इत्यादौ सावकाराम् । उपग्रहस्येति । अन्वनेपदस्य इत्यर्थ । अन्यथा
 परस्मैपदिभ्यश्चानध स्यात् । [तो मन्] ॥

तन् । तृन्विधावृत्ति । लोऽनुपसर्गस्येति । प्रशस्त्येति । तत्र सर्वेति

उ] पितृरूपविषय एवेति ध्वनितम् । लादेशेति । 'वाऽगमरूप'न्यायस्य लो
 देशप्रत्ययविषयतादिति भाव । साधनाभिधानस्येष्टत्वादाह-अनिष्टस्याऽऽपि ।
 निगाना इत्यादाविति । अदुपदेशपरत्वाऽभावादिति भाव ॥ [तो मन्] ।

तन् । अत्रानुपसर्गस्येति । अनुपसर्गस्येति विशेष वक्तुमिच्छे । तन्

१ अन्यतरुप्तम् । २ 'पव' । ३ इद वचिष । ४ इद वार्तिरु लुग्निति गीता ।

५ इदं लुग्न स्यात् । ६ 'प्रतिषेधार्थं' प्रतिषिद्धार्थं । ७ इति वचिष ।

गंस्येति षत्तयम् । होता पोता ॥ अनुपसर्गस्येति किमर्थम् ? ॥ प्रशान्ता
प्रतिहता । ॥*॥ नयने पुक् ॥*॥ नयते पुम्बल्य, नृश्च प्रत्ययो
षत्तय । नेष्टा । ॥*॥ न वा धात्वन्त्यत्वात् ॥*॥ न वा षत्तय ॥ किं क्यर
णम् ? ॥ 'धात्वन्त्यत्वात्' । धात्वन्तर नेपति ॥ कथं ज्ञायते ? ॥*॥ नेपतु
नेष्टादिनि दर्शनात् ॥*॥ नेपतु नेष्टादिति [हि^१] प्रयोगो दृश्यते । इन्द्रो वंस्तेन
नेपतु । गायो नेष्टात् ॥*॥ त्विरेद्वेवनायामकारभोषधाया अनिट्त्वं च ॥*॥
विपद्वतायो नृन्वत्तभोऽकारभोषधाया अनिट्त्वं च [षत्तयम्] । त्वष्टा ॥
किं पुनरिदं विपरेवाऽनिरुत्वम् ? ॥ नेत्याह ॥ यद्यानुशान्त यद्यानुकस्यते
सर्वस्यैव दोषोऽनिरुत्व चेति ॥*॥ क्षदेश्च युक् ॥*॥ क्षदेश्च युक् नृन्वत्तय ।
क्षप्ता । ॥*॥ छन्दसि वृष ॥*॥ छन्दसि वृष वृष वत्तय । क्षत्तय सङ्ग-
हीनृष्य । क्षत्तय सङ्गहीनृष्य ॥ [वृ] ॥

ग्लानिस्थश्च कस्तु ॥ ३।२।१३९ ॥

॥*॥ शो निरुत्वेत्य ईकारप्रतिषेध ॥*॥ शो कित्त्वेत्य ईकारस्य प्रतिषेधो
पक्षय । ग्लानिरिति । 'घुर्मास्यागापानहातिमा इली सौ च प्राप्नोति ॥ एव
तं हं किञ्चिरप्यते ॥*॥ अकिनि गुणप्रतिषेध ॥*॥ यद्यकिञ्चिरेते गुणप्रतिषेधो
पक्षय । जिप्पुरिति ॥*॥ भुव इद्वनियेपश्च ॥*॥ भुव इद्वनियेपश्च वत्तय ।
किं चान्यत् ? ॥ गुणप्रतिषेधश्च । भूप्पुरिति ॥ भस्तु संहिं कित् ? ॥ ननु
चोक्तम्-'शो कित्त्वेत्य ईकारप्रतिषेध' इति ॥ नैष दोष ॥*॥ स्यादशिम्यां
प्र] नृत्सृचौ दासिभृदादिभ्य ग्लान्या धानिग वित्यनेन । स्वरे च विरोध । तुनि
तादौ च निनि कृन्त्या निनि गते ग्रहतिस्वरो भवति । तुचि कृत्स्वर । नवेति ।
नयनेस्तु पुकि गुणो न स्यात् । नयनेस्तु ऋत्विति तुनि बक्ष्यमाणदनिद्वचना'-
लार्जोपसर्गादशोऽदिभाव । नैयद्वेति । विपे स्य एवाऽनिद्वत्वादिनि भाव ।

ग्लानि । 'कस्तु'रिति धवणान् कित्त्वं निधिन्याह-शो कित्त्वं इति । एव

उ] अथे कथमप्रशान्त्येव न ऋ-नृजेति । नन्वेवं 'प्रशंसिते'ति स्यादन् अह-
नृत्सृचाविति । 'शमिभृदादिभ्य' इति हरदत्तोत्प्लाडे तु नृदिनलोपो दुर्लभः । नन्वथ
गनेगमसो उभयधाऽप्यप्यपूर्वपदग्रहणित्वा एवेति कथं स्वरे विरोधेऽन् ऋह-
तादौ चेत्यादि । पुकि 'नि'प्रत्ययगन्धिलोगक्षित्यन्तरात्तद्वृत्त्यपूर्वमेव पुक्
स्यादिति भाव । ननु नयनेरिद् दुर्वरोऽन् ऋ-नेपतेऽस्त्विति विपरेतिता तया ॥
तन्माऽनुपयोगे सर्वस्य इति भाव । भावे-क्षत्तेति द्वाराऽधिह्नो रयमूतयेत्याहुः ।

१ 'वत्तय' । २ इदं कथिषा ३ 'नस्तेन' । ४ चेति । त्वष्टा । ५ कश्चो 'शो' ।
६ 'गुनस्ये' । ७ 'न कित्' । ८ 'वा निद्वत्वं चेत्' । ९ 'तुचि' । १० 'दत्त' ।

सुष्ठुन्दसि ॥३॥ स्यादविश्या सुष्ठुन्दसि वक्ष्यः । स्यास्तु जन्मं, 'दङ्-
 क्षणव. पशव इति ॥ ॥ इदानीं स्ये स्मुरविशेषेण विधास्यते । सिध्यति ।
 सूत्रं तर्हि भिद्यते ॥ यथान्यासमेवास्तु ॥ ननु चोक्त 'द्यो. कित्त्वे स्य ईकार-
 प्रतिषेध' इति ॥ एव तर्हि गित्त्वरिप्यते ॥३॥ स्त्रीर्गित्वात् स्य ईकार ॥४॥
 स्त्रीर्गित्वात्स्य ईकारो न भविष्यति ॥ किं कारणम् ? ॥३॥ द्वितोरीत्वशासनान्
 ॥४॥ 'द्वितोरीत्वं सिध्यते ॥ इह तर्हि जिप्णुरिति गुण. प्राप्नोति ॥ ॥ गुणऽ-
 भौवरिपु स्माय ॥५॥ गुणाभावस्त्रिपु स्मर्तव्यः । गिति किति डिति चेति ॥
 तद्वकारग्रहणं कर्तव्यम् ? ॥ न कर्तव्यम् ॥ क्रियते न्यास एव । ककारे
 गकारश्चत्वंभूतो निर्दिश्यते-'गित्ति' चेति, इह तर्हि भूप्णुरिति 'भ्युकः
 कित्ती'तीद्विभिषेधो न प्राप्नोति ॥५॥ श्रुकोऽनिट्त्वं गकोरितो ॥५॥ श्रुकोऽ-
 निट्त्वं गकारककारयोरिति वक्ष्यम् ॥ तद्वकारग्रहणं कर्तव्यम् ? ॥ न कर्त-
 व्यम् । क्रियते न्यास एव । ककारे गकारश्चत्वंभूतो निर्दिश्यते-'भ्युकः
 कित्ती'ति ॥ यद्येवं चत्वंस्याऽसिद्धत्वाद्देशि चेत्युत्वं प्राप्नोति ॥ सौप्रो निर्देशः ।
 अथ वाऽमहितया निर्देशः करिष्यते श्रुक-चित्तीति ।

॥५॥ स्त्रीर्गित्वात् स्य ईकार द्वितोरीत्वशासनान् ।

गुणाभावस्त्रिपु स्मर्तव्यः श्रुकोऽनिट्त्वं गकोरितो ॥५॥

शमित्यष्टाभ्यो घिनुण् ॥ ३।२।१४१ ॥

घिनणयं वक्ष्यः । घिनुणि हि सति शमिनी शमिनः तमिनी तमिन

प्र.] तर्हि गिति गकारस्य चत्वेन निर्देशो व्याख्यात्यत इत्यर्थः । ककार इति । परभूत
 इत्यर्थः । एतच्च लक्ष्यमूल्यव्याख्यानाद्भवति । सौप्र इति । तेनाऽसिद्धत्वाऽभावा-
 दुत्वाऽभावे विसर्जनीयो भवतीत्यर्थः । अथवेति । संहितायामुन्वविधानान्, इह तु
 तदमात्रादवसानविषयत्वाद्दिसर्जनीयो भवति । [ग्लाजिस्यश्च] ॥

शमित्य । घिनणयमिति । उकारे हि सति कार्थार्थत्वसंभवात्तस्योच्चारणार्थम्

उ.] ग्लाजि । ननु न कद्वयमुपलभ्यतेऽत आह-लक्ष्येति । सेनेति । निर्देशे-
 नाऽसिद्धत्वं वाच्यम् इत्यर्थः । तदभावादिति । असंहिताकृताऽर्द्धमात्राकालेन
 विच्छेदादवसानविषयत्वमिति भावः । ननु संहिताया अविवक्षायां विसर्गोऽपि कथं,
 तत्राऽपि संहिताऽधिवातादिनि स्पष्टमष्टमे माथ्ये इति चेत्, पूर्वण संहिताया एवा-
 ऽवमानस्यनिमित्तत्वादिनि भावः ॥ [ग्लाजिस्यश्च वस्तुः] ।

शमित्य । उच्चारणार्थत्वमिति । वेकत्येच्चारणार्थत्वमिति यर्थः । शमिनीतरेति ।

१ 'स्योऽविरो' । २ 'श्रीद्वार्तिभ्यम्' । ३ 'कित्त्वे' 'कित्त्वि' । ४ 'द्विती-
 ति' । ५ 'द्वितीत्युत्वं' । ६ 'करो' । ७ 'व्याख्यायते' ।

[इति] 'उगिदचा सर्वनामस्थानेऽधातो रिति नुम्प्रमज्येत ॥ नैप दोष । इह तत्र हण तत्र चोदयिष्यति ॥ इह तर्हि शमिनीतरा शमिनीतरा तमिनीतरा तमिनीतरा, - उगितो घादिषु नद्या अन्यतरस्या ह्रस्वो भवतीत्यन्यतरस्या ह्रस्वत्व प्रमज्येत । [तस्माद्विनुणैव वक्तव्य] ॥ इष्यत एव ह्रस्वत्वम् ॥ ॥*॥ घिनुणर्मन्त्राणाम् ॥*॥ घिनुणवर्मन्त्राणामिति वक्तव्यम् । इह मा भूत् 'सृष्टुणमि' शाक मिति । उक्त वा ॥*॥ [उक्त वा] ॥ किमुक्तम् ? ॥ 'अतभिधाना दिति ॥ [शमिन्यष्टाभ्यो घिनुण] ।

निन्दहिंसहिंशसाध्विनामपरिशिष्यपरिरटपरिवादि
व्याभाषासूयो युञ् ॥ ३।२।१४६ ॥

किमर्थं निन्दादिभ्यो युञ्विधीयते न ण्युल्लेखमिदम्, नद्यस्ति विशेषो निन्दादिभ्यो ण्युलो वा युजो वा, तदेव रूप स एव स्वर ॥ ॥*॥ युजमने षाच ॥*॥ युजमनेषाच प्रयोजयन्ति । असूयक ॥ अथ येऽत्रैकाच पठ्यन्ते तेषा ग्रहण किमर्थं न तेषा ण्युल्लेखमिदम् ? ॥ न विध्यति । अथ तच्छ्रीलादिष्वप्यु नृन्विधीयते स विशेषादिहित सामान्यविहित ण्युल्लेखेन ॥ वासरूपेण न्यायेन ण्युल्लेखे भविष्यति ॥ अत उत्तरं पठति- ॥*॥ निन्दादिभ्यो युञ्जचनमन्त्रेभ्यो ण्युल्लेखं प्रतिपेक्षार्थम् ॥*॥ निन्दादिभ्यो युञ्जचन क्रियते शापकार्यम् ॥ किं शाप्यम् ? ॥ एतज्ज्ञापययाचार्यं 'तच्छ्रीलादिषु धामरूपन्यायनाम्न्येभ्यो ण्युरन भवतीति ॥ ॥*॥ नृणादिप्रतिपेक्षार्थं वेदे ॥ ॥ अथ षेवे भेन्त्यन्ते-एतज्ज्ञापययाचार्यं 'तच्छ्रील्लिकेषु सर्वं एव प्र] ॥ स्यादिति भावः । इष्यत इति । विष्णुनैव ह्रस्वत्वमिष्यत न तु नित्यमित्युक्तं उगित्कार्यं इति स्थितम् । [शमिन्यष्टाभ्यो] ।

निन्द । युजमनेषाच इति । 'गती' बहुवचनम्, असूयकस्यैकस्यैव प्रयोजनत्वात् । नृणादिप्रतिपेक्षार्थं चेति । अन्यगमान्यापेक्षं च शापकमाधीयते, न तु ण्युल्लेखार्थमेव । [निन्दहिंस] ।

उ] ननु ह्रस्वाऽभावः तमित्यदिषु इति पुत्रस्वयुक्तमिति कथं दीर्घप्रयोग इति चेत् तच्छ्रीलादिनामग्राथेन रतिनुच्यताया भगवतोन्त्येन मन्त्रात् 'सहापूरभ्योऽथ न निषेधादिन्याहुः ॥ [शमिन्यष्टाभ्यो घिनुण] ।

निन्दहिंस । जातो बहुवचनमिति । तत्र बहुवचनस्य भगवता प्रत्याख्याना देवत्वमिति तत्रैव 'गत्याथयो' ण्याऽभावाच्चद्विगन्धम् । 'प्रयोगबहुवचनं' बहुवचनमिति परे ॥ [निन्दहिंस] ।

तृजादयो वासरूपेण न भवन्तीति ॥ [निन्दहिम्] ॥

जुचङ्कम्यदंष्ट्रम्यसगृधिज्वलशुचलपपतपदः ॥३॥२॥१५०॥

॥*॥ पदिग्रहणमनर्थकमनुदानेनश्च हलादेरिति सिद्धत्वात् ॥*॥ पदिग्रहणमनर्थकम् ॥ किं कारणम् ? ॥ 'अनुदात्तेतश्च हलादेरिति सिद्धत्वात्' । 'अनुदात्तेतश्च हलादे'रित्येवात्र युच् सिद्धः ॥ न सिध्यति ॥ अयं पदेरङ्गं विधीयते 'लपपतपदस्थाभूवृषहनकमगमदृम्य उऊ'जिति, य विशेषविहित सामान्यविहित युचं बाधेत ॥ वामरूपन्यायेन युजपि भविष्यति ॥*॥ अमरूपनिरूपणं नु ॥*॥ असरूपनिवृत्त्यर्थं तर्हि पदिग्रहणं क्रियते ॥ एतज्ज्ञापयत्याचार्य — 'ताच्छीलिकेषु ताच्छीलिका वासरूपेण न भवन्तीति ॥ यद्येतज्ज्ञाप्यते 'सूददीपदीक्षधे'ति दीपिग्रहणमनर्थकम् । अयं दीपे रो विधीयते 'नमिक्निरस्यप्रमकमहिंसदीपो र'इति,—य विशेषविहित सामान्यविहितं युच बाधियते ॥ एवं तर्हि सिद्धे सति यद्यपिग्रहणं करोति तज्ज्ञापयत्याचार्यो—'भवति युचो रेष समावेश' इति ॥ किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम् ? ॥ कत्रा कन्यो, कमना केन्येन्येतस्मिद्धं भवति ॥ [जुचङ्कम्य] ।

सृष्टिगृहिपतिदयिनिद्रातन्द्राश्रद्धाभ्य आलुच ॥ ३॥२॥१५८ ॥

किमर्थमालुगिधीयते न लुशोष्येत ॥ का रूपमिदि—सृष्ट्यालु गृहपालु दपोलुः ॥ यपि कृते 'अतो दीर्घो यनी'ति दीर्घो भविष्यति ॥ पूर्वं तर्हि प्र.] जुचङ्कम्य । पदिग्रहणमिति । न च सकर्मकार्थं पदिग्रहणम्, अनभिधानादनेन सकर्मकादविधानात् । [जुचङ्कम्य] ।

सृष्टि । यपि कृत इति । 'तुरस्तुशम्यम' इत्यनस्तत्र सार्वधातुकग्रहणमनुवर्तते न तु निद्राहणमिति भावः । पूर्वं तर्हीति । ननु लुभि मनि सकाररश्मेनाह्य प्राप्नोति, श्रद्धालुश्च न सिध्यति श्रद्धधुरिति प्राप्नोतीत्याहुः । नैष दोषः । यादित्वादित्संज्ञा न भविष्यति । यकारश्च लुप्तनिर्दिष्टः । प्रयोजनाऽभावाद्वा । ननु त्रलिम्बरप्रत्यम्बरयोर्विशेषोऽस्ति, उभयवैकदेश उदात्तेनोदात्त इत्युदात्तत्वम्य उ.] जुचङ्कम्य । सकर्मकार्थमिति । 'अनुदात्तेतश्चे'ति सूत्रे 'चलनशब्दार्थो दित्यतोऽङ्गमेकादित्यनुवर्तते । तरबब सोपमगन्धेनाऽन्नामाविनम्यगन्धेन देनि बोध्यम् । 'सूददीपे'ति युजिपेधकम् ॥ [जुचङ्कम्य] ।

सृष्टिगृहि । ननु 'अतो दीर्घ' इत्यत्र 'निदी'त्यनुसृत्या वयमत्र दीर्घ इत्यत्र आह—तुरस्तु इति । अत एव 'लावनोर्वे'ति दीर्घविधानस्याऽङ्गमत्परिभाषाज्ञापकत्वं सङ्गच्छते । प्रयोजनाऽभावाद्देति । निम्नने'ति शेषः । उभयवैकदेश इति ।

१ 'युवति' । २ 'लुजुच्यते' । ३ 'उच्यते' । ४ इदं क्वचित् । ५ 'दीर्घत्वं' ।

नमि नेमि ॥२॥ सामहिवाचलिचाचलिपापतीना निपातनम् ॥२॥ सासहि
वाचलिचाचलिपापतीना निपातन कर्तव्यम् । शृषा सहमान सासहि । वाचहि
चाचलि पापति ॥ अपर आह ॥३॥ सहिवहेचत्पितेभ्यो यन्तेभ्य विरिनी
वक्ष्या ॥ ॥ एतान्येवोदाहरणानि ॥ [आहमहम्]

भिय कुङ्कुम्भो ॥ ३२।१७४ ॥

॥२॥ भिरं कुङ्कुम्भ ॥२॥ भिय कुङ्कुम्भ पक्षव्य । भिरं ॥

अन्येभ्योऽपि दृश्यते ॥ ३।१७५ ॥

किमर्थमिदमुच्यते न विष्ण्वेभ्योऽपि दृश्यत इत्येव सिद्धम् १ ॥३॥
त्रिविधिरनुपपत्तये ॥३॥ अनुपपत्तयोऽत्रमारम्भ । पक्षे - पक्ष । भिदे - भिर ।
छिदे - छिर ॥ अथ योऽत्र सोपपदस्य ग्रहण किमर्थं, न तेनैव सिद्धम् १ ॥
न सिध्यति । इह के चिदा केरिति सूत्र पठन्ति, केचिद्व्याक् केरिति,
तत्र य आ केरिति पठन्ति ते द्विव्याक्षिप्तो भवति । तत्र तच्छीलादिष्वर्थेषु
प्र] मत्पर इत्युकारस्य तपरत्वाद्दुस्तरग्रहण न स्यात् । अकारगुणनिषेधार्थाच्च किंकिने -
वित्वाद्दृक्परिर्देशाऽवगम्य । सामह्यमिति । पापतीति निपातनाद्यङि नीगभाव, विधां तु
भाष्यकारवचनप्रमाण्यात् । तेनाप्युक्त-तान्येवोदाहरणानीति । अथ लिङ्गद्वय
किंकिनो परस्मैपदस्य कस्मात् भवति १ तथा आनेपदिभ्यो देह्वादिभ्यो न प्राप्नु-
त । नैष दोष । त्र्यदेशानां परस्मैपदस्य न तु लघोरस्य । भावकर्मकर्तृषु तर्हि
लिङ्गकिंकिनी प्राप्नुत । एषोऽप्यदोष । उपपत्तयो कर्तारतिदेशात्, उपनिष 'कर्तारि
कु'दित्यनेनास्यैकवाक्यत्वात्कर्तारि तथोभवति । वर्तमानाधिकाराच्च वर्तमान इति ।
भूतकालनापि विरोधश्चाऽतिदिश्यते । स्वरूपाऽशब्देन च कार्योपनिदिश्यन्त इति
कमुक्तवाचपि किंकिनोर्न भवत । [आहमहम्] ॥

अन्येभ्योऽपि । द्विविधिरिति । 'किप्' चेत्यत्र मुप्युपमर्गोपीति च वर्तन
इति भाव । अथेति । पूर्वसूत्रे प्रावस्तुशब्द इत्यर्थ । आ केरिति । भविष्यति
उ] आहमहम् । अकारगुणनिषेधार्थादिति । 'कृ'पाता किंकिनोर्गु'निषेधाऽनिष-
धयो फे विरोधाऽभव । 'आरि'रिति रूपमेव गुणे, तन्निषेधेऽपि 'न आदे'रिति
दीर्घे यणि च तदेवति भाव । अकारनिर्देशेति । दीर्घग्रहणेत्यर्थ । 'जगुरि'रि-
त्यादीं कृत्वाद्गुणाऽभावे व्योञ्जार्त्वात्वाऽभावेऽपि छान्दमन्त्रादुक्तम् । भाष्यकारवच-
नेति । यसादियदुसहचरितस्यैव पतेस्तत्र ग्रहणमिलन्यविवरणस्य तदभाव ।
यदा प्रसिद्धस्य पतेर्ग्रहणं, न दीर्घादिकस्य, तस्य चेद रूपम् ॥ [आहमहम्] ।

अन्येभ्योऽपि । प्रावस्तु इति । दिद्युतोऽप्युपपत्तयम् । तत्र कृते इति ।

१ 'तान्य' । २ इह श्रयो लक्षम् । ३ 'विद्युता' ।

किञ्चिदाभ्यान् ॥ नैनदमि प्रयोजनम् । य ण्वामावविज्ञेयविहित म
तच्छ्रीलादिषु भविष्यत्यन्यत्र च ॥ न सिध्यति । अथ तच्छ्रीलादिष्वर्थेषु
नृन्विधीयते म विज्ञेयविहितं सामान्यविहितं किं वाधेत ॥ वामरूपेण
विदपि भविष्यति ॥ न सिध्यति । इदानीमेव शुभ-‘तच्छ्रीलादिष्वर्थेषु
चास्वरूपेण वृत्तादयो न भवन्तीति, किञ्चापि वृत्तादि ॥ ॥ वचि
प्रच्छदायतस्तुष्टप्रुध्रीणा दीर्घश्च ॥ ॥ वचिप्रच्छदायतस्तुष्टप्रुध्रीणा दीर्घ
त्य च वक्तव्यम्, किञ्चा वचि वाह् । वचि ॥ प्रच्छि शब्दप्राप् [प्रच्छि] ॥
आयतस्तु-आयतस्तु । आयतस्तु ॥ कष्टु-कष्टु । [कष्टु] ॥ जुजू ।
[जु] ॥ धि-धी. ॥ अपर आह-॥*॥ वचिप्रच्छदोरसम्प्रसारणं चेति वक्त-
व्यम् ॥*॥ तत्तर्हि वक्तव्यम् ॥ न वक्तव्यम् । दीर्घञचनसामर्थ्यात्सम्प्रसा-
रणं न भविष्यति ॥ इदमिह सम्प्रसारणं, दीर्घतः क्रियता सम्प्रसारणमिति
निम्न कर्तव्यम् ॥ परत्यास्तम्प्रसारणम् ॥ अ-तरह दीर्घत्वम् ॥ काऽन्त
रहता ? ॥ प्रत्ययौत्तिसमन्विद्योतेन दीर्घञमुच्यते, उच्यते प्रत्यये सम्प्रसार-
णम् । तत्राऽन्तरहत्वादीर्घतये कृते सम्प्रसारणम् । प्रसारणं परपूर्वत्वे कृते
कार्यकृतवापुनर्दीर्घश्च न स्यात् । ‘तस्मात्सुष्टुष्यते-‘दीर्घञचनसामर्थ्यात्सं-
म्प्रसारणं न भवतीति ॥*॥ युतिगमिजुहोतीना द्व च ॥*॥ युतिगमिजुहोतीना द्वे
चेति वक्तव्यम् । युति-दिष्टुत् । युति ॥ गमि-जगन् । गमि ॥ जुहोति-जुहोतेर्दीर्घश्च ।
जुहु ॥*॥ इणानेर्द्वयश्च द्वे च किञ्च ॥ इणानेर्द्वयश्च द्वे च किञ्चेति वक्तव्यम् ।

प्र] गवार । दीर्घञचनसामर्थ्यादिति दीर्घञ्श्रुत्याऽपरिभाषोपस्थानाद्वचिप्रच्छदोर-
चोदीर्घत्वेन भाव्य, तत्र भूते सम्प्रसारणे पूर्वकादेशे च दीर्घविधानमनर्थक स्यादिति
भाष । न स्यादिति । सम्प्रारणे लिट् । पूर्वमेव प्रस्तन्यान् पुनर्दीर्घा न प्रवर्तन
इत्यर्थ । त्रिष्टुदिति । ‘युतिगमिजुहोतीना’ इत्यभ्यासस्य सम्प्रसारणम् । जगदिति । ‘गम
का’ इति मलोप । जुहुरिति । दीर्घं समुचीयमाने दीर्घञ्श्रुत्याऽपरिभाषोपस्थाना

उ] प्रत्ययमन्विद्योतिगदितयाऽन्तरहत्वादीर्घतये कृत इत्यर्थ । ननु दीर्घतः न स्यादित्य-
युक्तम्, अस्यानुवादत्वेन विधिलिङोऽसम्प्रसारदत् वाह-सम्भावने इति दीर्घत्व सम्भ-
वेदिति नेत्यर्थ । यद्यपि दीर्घञचनसामर्थ्यात् इत्ये लक्षणस्येति न्यायवायेन पुनर्दीर्घं
प्रवृत्तिरेव वक्तुं युक्ता, तथापीत्यऽनुरोधान्सम्प्रसारणाऽभावे एव भाष्यरूपात् । भाष्ये
कार्यकृतत्वादिति । विचारकृतत्वमेव ननु नाऽन न्याये आधीयते, एतद्भाष्यप्रामा-
ण्यात् । वचिप्रच्छदोरनं धर्तरे भूतेणैव त्रिषि सिद्धे दीर्घत्वाधमेव ग्रहणमिति
योग्यम् । चेन दीर्घसमुच्चये दिष्टुददेशे स्यात्, अममुच्चये जुहुर्न मिश्रं इत

१ ‘विष्वापि’ । २ ‘प्रसारण’ । ३ ‘सम्प्रसारणपूर्वत्वे’ । ३ इदं वचिच ।

ददत् । जुहुर्जुहोतेह्यस्तेषां । ददत्-दणातेर्दीयतेषां । जू-ज्वरतेर्जीर्यतेषां ।
 ॥*॥ ध्यायते सम्प्रसारणं च ॥*॥ ध्यायते सम्प्रसारणं च किञ्च धत्तम् ।
 धीध्यायतेर्दधातेषां । [अन्येभ्योऽपि दस्यते] ॥

विप्रसंभ्यो वृत्तं ज्ञायाम् ॥ ३।२।१८० ॥

॥*॥ दुप्रवरणे मितद्रादिभ्य उपसङ्ख्यानं धातुविधितुक्प्रतिपेधार्थम् ॥*॥
 दुप्रवरणे मितद्रादिभ्य उपसङ्ख्यानं वर्तय्यम् ॥ किं प्रयोजनम् ? ॥ 'धातु-
 विधितुक्प्रतिपेधार्थम्' । धातुविधेस्तुक्प्रतिपेधो यथा स्यात् । मितद्रुः मित-
 द्द्र मितद्रव । 'भचिभुधातुभ्रुवा'मित्युवडादेशो मा भूत् । इह च मितद्रा ।
 मितद्रुः । 'मोद्धात्वो'रिति प्रतिपेधो मा भूत् । तुग्विधि-मितद्रुः । 'हस्यस्य
 पिति कृति तु'गिति तुद्या भूदिति ॥ [विप्रसंभ्यो] ॥

मतिबुद्धिपूजार्थेभ्यश्च ॥ ३।२।१८८ ॥

॥*॥ शीलितो रक्षित क्षान्त आकृत्यो जुष्ट इत्यपि ।
 रुष्ट रपिनधोभावभिष्याहृत इत्यपि ॥
 हृष्टगृष्टौ तथाग्रन्तस्त्वोभौ सयनोरनौ ।
 पष्ट भविष्यन्त्याहुरमृता पूर्ववत्सृता ॥*॥

प्र] दद्या च तदन्तविष्याश्रयणाजुहोनेरेवाऽजन्तत्वसमवाद्भवति । [अन्येभ्योऽपि]
 विप्रसंभ्यो वृत्तं । किं प्रयोजनमिति । क्षिपा सिद्धिं मन्यमानस्य प्रश्नः ॥
 मतिबुद्धिः । तस्य मन्यायार्थेभ्य परस्य भूतविषयनाऽपि वर्तमानविषयतया
 तत्कर्तृण्यन्यायेन बाध्यते । ज्ञानमित्येतत् भूतेऽपि भवति । तेनेत्यधिस्रष्टृत्तूनी-
 यान्तादुपशतेऽर्थेऽण्ययविधानान् । वर्तमाने हि 'तस्य च वर्तमान' इति पङ्ग
 भवितव्यम् ॥ इति कैयटवृत्ते भाष्यप्रदीपे तृतीयस्याध्यायस्य द्वितीये तृतीयमाहिरम् ॥

उ] आह-दीर्घं इति । पुतिगमिभ्यामन्वये वैयधिररण्यापत्तिभिरा ताभ्याममन्वयो
 दीर्घस्येत्यर्थः । भाष्ये-दीर्घतेर्वेति । एतद्भाष्यप्रमाण्यादेव 'द'धातुर्दिवादानपि
 बोध्यः । जीर्यतेर्वेति । अत्र पक्षे उत्वं येन विधेयम् । दधातेर्वेति । 'धुमास्थे'-
 तीत्यम् । 'इत्वमवसाराद' इति वचनन्तु भगवता प्रत्याख्यास्यते । वस्तुनोऽस्मान्
 'क्षिपेव ने'तीदमेरुदेर्युत्तिरेति बोध्यमिति केचित् । वस्तुनो दशिसमुद्येयमपूर्वमीन्व-
 म्भगवदभिमतम्पूर्वत्र पक्षेऽपूर्वत्ववदिति बोध्यम् ॥ [अन्येभ्योऽपि] ॥

मतिबुद्धिः । प्रत्ययविधानादिति । तेन हि विधेयविषयेऽय न्यायो नाऽनुगाय-
 विषय इति ज्ञाप्यते । कालस्त्वनुगाय इति भावः । तेन 'पूजितो यः सुराऽमुर'रि-
 त्यपि गिद्धम् । भाष्ये-श्लिष्ट इत्यादि । अनुक्तममुद्येयार्थेन चेनेनेषां सद्गह

१ 'तुग्भवतीनि' । २ 'चेनेषां' ।

न क्रियन्ते भवन्ता ॥ इति श्रीभगवत्सत्त्वलिखिते व्याकरणमहा-
भाष्ये तृतीयस्याध्यायस्य द्वितीये पादे तृतीयमाह्निकम् । पादश्च समाप्तः ।

उणादयो बहुलम् ॥ ३।३।१ ॥

बहुलरचन किमर्थम्? ॥*॥ बाहुल्यं प्रवृत्तेर्लुप्तं ॥*॥ तन्वीभ्य प्रकृ-
तिभ्य उणादयो दृश्यन्ते न सर्वाभ्यो दृश्यन्ते ॥*॥ प्रायसमुच्चयनादपि तेषाम्
॥*॥ प्रायेण एतदपि ते समुचिता, न सर्वं समुचिता ॥*॥ कार्यसंशेप
विशेषस्तदुक्तम् ॥*॥ कार्याणि एतदपि संशेपाणि कृतानि, न सर्वाणि लक्षणेन
परिसमाप्तानि ॥ किं पुनः कारणं तन्वीभ्य प्रकृतिभ्य उणादयो दृश्यन्ते न

प्र] उणादयो बहुलम् । बहुलरचनमिति । 'उणादय' इत्येव सूत्रमुणादीनां
साध्यान्तरपठितानां साधुवाच्यनुनातार्थमस्त्विति भावः । बाहुल्यमिति । 'प्रवृत्ते'-
रिति ज्ञातावेववचनम् । तनुशब्दोऽत्र हात्तरिये गुणमात्रवचनः । प्रवृत्तीनां
तानन् इदं बाहुल्यं बहुलशब्दप्रवृत्तिनिमित्तं यदर्थदानमुक्तम् । तेनाऽपठिताभ्यो-
ऽपि प्रवृत्तिभ्य उणादयो भवन्ति । यथा हृपेरलृजिहादिभ्यो भवन्ति शङ्कुभ्यः । तथा
तेषामुणादीनां प्रायेण समुच्चयनं कृतं न तु गारभ्येनेति बहुलरचनाश्वेतिहासा अपि
भवन्ति । तेनाऽने किङ्किर्णो भवति, क्किङ् क्किङ् इति । संशेपाणि च कार्या
णि उणादिषु विहितानि न तु नि संशेपाणि । बहुलरचनारविहितान्यपि भवन्ति ।
तेन 'पाठ' इत्यत्र साऽऽभावः । सारस्य वा पाठ भवति । किं पुनरिति ।

उ] इति भावः । कृष्टमविष्यतीति । यपियतीत्यत्र 'रुष्ट' शब्द इत्यर्थः । पूर्वसूत्र-
शीलिनापुनरान्तरवर्तमाने इत्यर्थः । तदाह-न क्रियन्ते इति ॥ [मतिबुद्धिपूर्वार्थे]
इति श्रीकान्तेदनामरुणागेशभिरचिते भाष्यप्रदीपोद्घोत तृतीयाऽध्यायस्य द्वितीये
पादे तृतीयमाह्निकम् । पादस्याऽयं द्वितीयः समाप्तः ।

उणादयो । साध्यान्तरेति । व्याकरणान्तरेत्यर्थः । साधुष्वेति । वर्तमानशब्दे
तत्कार्यमिति भावः । 'प्रवृत्ते'रित्यस्य तन्वीभ्य इति व्याख्यानमननुगुणमत आह-
जाताविति। तनु 'तनु'शब्दस्य प्रवृत्तेरिति विशेषणतया यद्यगमागोऽत्र आह-तनुशब्द
इति। तथा च गमकलात्मक इति भावः । तानवमिति। व्याकरणान्तरे साध्यामप्यत्र
हृष्टलृथे । बाहुल्यमिति । 'बहुलार्थान् लप्ती'त्यर्थस्य बहुलशब्दाद्वाने पुनः सिद्ध-
मिति बोध्यम् । बहुलोऽर्थाश्च प्रवृत्तिनिवृत्त्यादयो वृद्धेरुक्तः । यदर्थदानमिति ।
यदर्थग्रहणस्य प्रवृत्तिनिमित्तमित्यर्थः । तेनाऽपठिताभ्य इति । व्याकरणान्तरेऽ-
पठिताभ्य इत्यर्थः । भाष्ये-उणादयो दृश्यन्ते इत्यादेर्व्याकरणान्तर इति शेषः ।
तदाह-हृपेरलृजिहादि । प्रायेण समुच्चयनमिति । व्याकरणान्तर इत्यर्थः ।

१ स्नेहकारिणम् । २ 'यथाऽने' । ३ 'वाऽप्यत्र' ।

सर्वाभ्यो दृश्यन्ते । किं चकारण प्रायेण समुचिता न सप्त समुचिता ।
 किञ्च कारण कार्याणि सशेषाणि कृतानि न सर्वाणि लक्षणेन परि-
 समाप्तानि ॥*॥ नैगमस्तिभव हि मुसाधु ॥*॥ नैगमाश्च स्तिभैवा
 धाणादिका मुसाधव कथं स्युः ? ॥*॥ नाम च धातुनमाह निरुक्ते ॥ ॥
 नाम सत्त्वपि धातुजम् । एवमाहुः नैरुक्ता ॥*॥ व्याकरणे शक्यस्य च तोकम्
 ॥*॥ वैषाकरणात् च शाकटायन आह—‘धातुज नामेति’ ॥ अथ यस्य विशेष-
 पदार्थो न समुत्थित कथं तत्र भवितव्यम् ? ॥*॥ यत्तं विशेषपदार्थममुत्थं

प्र] यावत् प्रत्यय यावन्तश्च प्रत्यया यावन्ति च कार्याणि तावन्त्येव भवन्त्विति
 प्रश्नः । नैगमेति । निगमश्चन्द्रस्तत्र भव इत्यण्यगयनादिभ्य इत्यण् । रुढि-
 प्रसिद्धिः, तत्र भवा । सप्ताशब्दा इत्यर्थः । ते मुष्टु साधवो यथा स्युरित्येवमर्थमपरि-
 पूर्णत्वं प्रत्ययादीनामुच्यते । अपरिपूर्णता हि पूर्णत्वं बहुलप्रकरणेन कियत इति
 नैगमस्तिभवाना व्याकरणेऽस्मिन्व्युपादनादसदिग्ध साधुत्वमवगम्यत इत्यर्थः ।
 धर्म्यरथोच्चार्य शब्दानां प्रत्ययादिविभागेन व्युपादनमभ्युपगममित्याह—नामेति ।
 तोकमिति । अपत्यमित्यर्थः । यत्तेति । पदमर्थं प्रयोजन यस्य व्युपादत्त्वेन

४] ननु स्वतन्त्राणां मृषीणामेव न्यूनं शास्त्रकृतमिति पर्यनुयोगोऽप्युच्यते आह—साध-
 न्येय भवन्त्विति प्रश्न इति । ननु ‘प्रकृतीनां निर्देशोऽत्रे’त्यादि तया केन मानेन
 शातमिति भाष्याशयार्थः । तदिति । नैगमस्तिभवमित्यर्थः । जाताद्यैरवचन-
 मिति । ‘साधव’ इत्यनेन नाऽन्वयः । ते मुष्टिति पाठस्तु सम्भवेत् । तस्य चाऽशेषेण
 सद्ब्रह्मोऽशस्य । तस्य साधुत्वस्य सर्वसम्मतम् । अतो शापने ‘प्रकृतस्तनुष्टे’रि-
 त्यादीनि भाष्यार्थः । मुसाधव कथं स्युरिति भाष्यस्य ‘अतो बाहुल्य’मिति शेषः ।
 ते पाणिनिना बोधितमाधुचरा कथं स्युरित्यर्थः । पाणिनिना बोधितमाधुत्वमेव
 मुसाधुत्व, सम्प्रति प्रयोगार्हत्वात्, तदाह—अपरिपूर्णतामिति । सर्वाभ्य प्रकृ-
 तिभ्य गर्वप्रत्ययानां तत्तद्रूपेण विधानन्तु ब्रह्मणाऽपि दुरुपपादमिति भावः । ननु
 तेषामेव व्युपादनं वैयर्थ्यरूपेण कृतमित्यादादृग्ग्राह भाष्ये—नाम चेत्यादि । तस्या-
 चष्टे—नाम सत्त्वपीति । ‘नान धातुन’मित्येवमाहुर्नैरुक्ता इत्यशयार्थः । तदाह—
 अन्त्यरित्यादिना । पाणिनेस्तु तानि अव्युत्पन्नान्येकेषां भावः । इदञ्च ‘आयनेयीनी नि
 सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् । एवञ्च ‘कृताये’त्याद्युगादिमृत्राणि शास्त्रागनस्येति सूचितम् ।
 ‘धातुज नामेति’ निरुक्ते आह निरुक्त्वा, शास्त्रागनस्य स्वकृते व्याकरणे आह
 धातुज नामेति भाष्येऽन्वयः । ‘पदार्थ’ इत्यत्र ‘अर्थ’ शब्दः प्रयोजनवाचीत्याह—
 अर्थं प्रयोजनमिति । विशेषश्चाऽप्याविति । उक्तप्रकृतिप्रत्ययैरेषां समुचितम्,

१ ‘श्रीर कर्तिकम्’ । २ ‘रुद्रि शब्दाऽऽदीदेस’ । ३ ‘मेवाहुः’ । ४ अपि वक्ष्यते ।

प्रत्ययन प्रकृत्यै तद्वयम् ॥ २ ॥ प्रकृतिं दृष्ट्वा प्रत्यय ऊहितव्य । प्रत्यय च दृष्ट्वा प्रकृतिरूहितव्या ।

सज्ञासु धातुरूपाणि प्रत्ययाश्च तत परे ।

कार्याद्विद्यादैर्नूबन्धमेतच्छासमुणादिषु ॥

भविष्यति गम्यादय ॥ ३।३।३ ॥

॥ २ ॥ भविष्यतीत्यनघनत उपसङ्गानम् ॥ २ ॥ भविष्यतीत्यनघनत उपसङ्गानम् कर्तव्यम् । शो ग्राम गमी ॥ किं पुन वारण न सिध्यति ? ॥ लृटाऽय निर्देश क्रियते लृट्प्रत्ययाने लुटा पाठ्यते । तेन लृट एव विषये एते प्रत्यया स्फुल्लं विषये न स्युः । ॥ ॥ इतरेतराश्रय च ॥ २ ॥ इतरेतराश्रय च भवति ॥ इतरेतराश्रयता ? ॥ भविष्यत्कालेनाऽय निर्देश क्रियते, निर्देशोत्तरकाला च भविष्यत्कालता । तदेतदितरेतराश्रय भवति । इतरेतराश्रयाणि च न प्रकृत्यन्ते ॥ २ ॥ उक्त वा ॥ ॥ [उक्त वा] ॥ किमुक्तम् ? ॥ एक सावदुक्त 'नवोऽपवादस्य निमित्ताभावादनघनतने हि तयोर्विधान मिति । अपरमप्युक्तम्- 'अवयविनिर्देशात्सिद्ध मिति । अवयवता शब्देन निर्देश कर्तव्य । अवर्तमानेऽभूत इति ॥ स तथा निर्देश कर्तव्य ? ॥ न कर्तव्य ॥ अवयवमेव भविष्यतिशब्दो नैव भवतेर्लृट् ॥ कथमवयवसज्ञा ? ॥ 'विभक्तिस्वरप्रतिष्ठा वाश्र निपाता भवन्तीति निपातसज्ञा, 'निपातोऽवयव मित्यवयवसज्ञा । अत्रापि भवतेर्लृट्, एवमप्यवयवमेव ॥ कथम् ? ॥ न ज्येतीत्यवयवमिति ॥ कः पुनर्न ज्येति ? ॥ एतौ कालविशेषौ भूतवर्तमानौ । स्वभावतो भविष्यत्येव

प्र] न पदार्थ प्रकृत्यादि विशेषध्यातौ पदार्थस्तस्मात्तन् समुभितविदिप्रकृतिप्रत्ययो तदादनेन व्युपादितमित्यर्थ । प्रकृतिमिति । प्रसिद्धाम्-अर्थादिरामित्यर्थ ॥ प्रत्यय इति । किञ्चादिक । प्रत्यय चेति । प्रत्ययत्वन प्रसिद्धमित्यर्थ । तेन ह्येकल-
पिनि प्रत्यय दृष्ट्वा शक्ति प्रकृतिरूहिते तेन सिद्ध 'शङ्कल नि । न सर्वत्र ऊह कर्तव्य । किं तर्ह ? साधुत्वेनाभिमतसु सज्ञास्विनि प्रदर्शयानि-सज्ञास्विति ।

भविष्यति।अनघनत इति।भविष्यच्छब्दो भविष्यन्माने वर्तने ननु तद्विशेषे अनघनने तस्य लुट्प्रत्ययान्तरततश्च गम्यादयो भविष्यदधिकारे भविष्य छन्दार्थेऽन्वा उ] विशिष्टाया उचाया प्रकृतेरुक्तप्रत्ययोत्पादनेन न व्युपादितमित्यर्थ । 'सज्ञासु धातुरूपाणीत्यवतारयानि-न सर्वत्रेत्यादि । सज्ञासु-प्रसिद्धसज्ञाशब्देषु ॥

भविष्यति। विशेष इति । सत्यापि वास्तवे विशेषे तस्याऽविवाशिनत्वात्सामान्य

१ इद कचित् । २ 'दनुबन्ध' । ३ 'नचा' ।

४ 'नचैश' । ५ 'भविष्यत्यर्थ' । ६ 'किन्तु' ।

वर्तते ॥ यदि तर्हि न व्येतीत्यव्ययेमिति ॥*॥ न वा तद्विधानस्यान्यत्राभावात् ॥*॥ न वा भविष्यदधिकारेणाऽर्थः ॥ किं कारणम् ? ॥ 'तद्विधानस्यान्यत्राऽ-
भावात्' । येऽपि ह्येते ईत उत्तर प्रत्ययाः शिष्यन्ते एतेऽप्येती कालविशेषो
न विद्यन्ति भूतवर्तमानौ, स्वभावतो भविष्यत्येव वर्तन्ते ॥ अत उत्तरं
पठति ॥*॥ भविष्यदधिकारस्य प्रयोजनं यावत्पञ्चनिपुरापञ्चतीन्यनपशब्दत्वात् ॥*॥

यावत्पुरानिपातयोर्लट् ॥ ३।३।४ ॥

॥*॥ यावत्पुरादिषु लङ्निधिरुत् पूर्वविप्रतिषेधम् ॥*॥ यावत्पुरादिषु
लङ्निधिर्भवति लुट् पूर्वविप्रतिषेधेन । यावत्पुरानिपातयोर्लङ्भवतीत्यस्यावकाशः ।
यावद्भुक् पुराभुक् । लुटोऽनकाशः—य कर्ता शोऽप्येतौ । इहोभयं प्राप्नोति
यावत् शो भुक् । पुरा शो भुक् । लङ्भवति पूर्वविप्रतिषेधेन ॥ स तर्हि पूर्व-

प्र] स्यादधमा ना अनद्यतने न सिध्यन्तीति धार्मिकारम्भ इतरेतराश्रयं चेति । एतद्भूतं
इत्यत्र व्याख्यानं, तत्र एवावधारणीयम् । न चेति । विशेषे यन्मामाम्यमस्ति तदा-
श्रयेण गम्यादयः प्रयुज्यन्ते इत्यर्थः । विशेषविश्रया चाऽपवादविप्रतिषेधाद्भूतेन
भवति—'श्वो गन्ता ग्राम'मिति । वाक्पदनिवचनादपि भवति । तेन गमिष्यति भवि-
ष्यतीत्यादयः प्रयोगा उपपद्यन्ते । यावत्पञ्चति । सति भविष्यदधिकारे भविष्य-
त्येव यावत्पुराशब्दयोगे लट् साधुव भवति, भविष्यत्कालेन वर्तमानकालस्य
बाधनान्, अस्ति भविष्यदधिकारे भूतेऽपि साधुत्व लट् स्यात् । शब्दोपात्तकाल-
विशेषविधानाऽभावे वर्तमानकालस्य बाधो न स्यात् । [भविष्यति गम्यादयः] ॥

उ] स्यैव विवक्षामाश्रय तदाश्रयो णिनि । अनद्यतनागम्यन्तु विशेष पश्चात् 'श्व'-
शब्दसहिता गम्यन् इति भावः । विज्ञेयविश्रयामिति । प्रथमत एव विशेष-
निवधानामित्यर्थः । अपवादेति । लुटो हि द्वावपरादी णिनिर्लुट् । नन्वेवं 'श्वो ग-
मिष्यती'त्यादिप्रयोगाऽनापत्तिर्णिनेना बाधदानं आह—याऽमरूपेति । गामान्यविव-
क्षायामिति भावः । भाष्ये—पुरा पञ्चतीन्यनपशब्दत्वायेति । भविष्यत्येवाऽनप-
शब्दत्वं यथा स्याद्भूते तु नेत्येवदर्थमित्यर्थस्तदाह—सर्ताति । भविष्यद्भूतोरमाधुर
प्राप्ता भविष्यत्येवाऽनेन साधुव निवृत्ते न तु भूते । वर्तमानकाले साधुत्वाऽ-
भावे ॥ न मानम्, भाष्यादयमात्, कालस्याऽनुमयनवा तत्करागिदन्वन्दायाऽप्राप्तेऽपि ।
'भविष्यत्कालेन वर्तमानकालस्य बाधना'दिनि वैयट्निवृत्त्यः । भूतेऽपीति । भवि-
ष्यत्पदाऽभावं 'याव'दिनि सूत्रे यत्र विहितो लट् ततोऽन्यत्रापि यथा स्यादित्यर्थः
स्यात्, एवम भूतेऽपि साधुत्वं स्यादिति भावः । दृष्टान्तरमाह—शब्दोपात्तेति ।
अनुवाचविपरे 'तत्र गमिष्यन्'न्यायाऽभावादित्यित्यर्थः । [भविष्यति गम्यादयः] ।

१ इति ह्येष । २ 'नद्यतेऽन उत्तर' । ३ 'श्वो भोज्य' । ४ 'नद्यति' ।

विप्रतिषेधो घत्तय १॥ न घत्तय्य । 'अनघत्तने तु द्वित्यत्र 'यावत्पुरानिषा
तपो लं दित्येतदनुवर्तिष्यते॥ [यावत्पुरा] ॥

लिप्स्यमानसिद्धौ च ॥ ३।३।७ ॥

किमर्थमिदमुच्यते न लिप्स्यमानसिद्धिरपि लिप्सैव, तत्र 'किञ्चुत्ते लिप्सा
या मित्येव मिदम् १' ॥ [३॥ अकिञ्चुत्तार्थ ॥] ॥ अकिञ्चुत्तार्थोऽयमारम्भ । यो
भवतामोदन ददाति ॥ स्वैर्यं लोकं गच्छति । यो भवतामोदन दास्यति स
स्वैर्यं लोकं गमिष्यति ॥ [लिप्स्यमानसिद्धौ च] ॥

तुमुन्णशुल्गे क्रियाया क्रियार्थायाम् ॥ ३।३।१० ॥

किमर्थं क्रियायामुपरदे क्रियार्थाया ण्वुल्लिखीयते नाऽविशेषेण विहितो
ण्वुल्म क्रियायामुपरदे क्रियार्थायामन्यत्र च भविष्यति ॥ ण्वुलि सकर्मक
प्रहण चोदितम्, अकर्मकार्थोऽयमारम्भ । 'यासको व्रजति, शायको व्रज
सीति ॥ प्रपारयात तत् 'न वा धातुमात्रादर्शनाण्वुल्ल' इति । एव तर्हि-
तृनादिषु घर्तमानकालोपादानं चोदितम् अवर्तमानकालार्थोऽयमारम्भ ॥
तदपि प्रत्याशत 'न वा कालमात्रे दर्शनादभ्येया मिति ॥ इदं तर्हि प्रयो
जनम्, 'अक्रेनोर्भविष्यदाधमण्ययो द्वित्यत्र षष्ठ्य प्रतिषेध उक्त स यथा
प्र] लिप्स्यमान । अकिञ्चुत्तार्थ इति । पूर्वत्र तु किञ्चुत्तप्रहण लिप्स्यमानमिदि
रहिताया लिप्सानामकिञ्चुत्ते लणित्तर्यम् । [लिप्स्यमानसिद्धौ च] ।

तुमुन् । अक्रेनारिति । सति भविष्यन्काठे ण्वुल्लिखी तदनुवादेन षष्ठीनिषेधो
विधानु शङ्कने नान्यथेति भावः । लिप्स्यन्तेऽस्येति । यावत्प्रादो भविष्यन्ति घर्तते
यस्मात्त तं यावद्विधन्ति न तु ते यावन्तवन्त । तत्र भविष्यदधिकारविधानाऽभावा
त्] यावत्पुरा । यावत्पुरादिविति भावे — आदिना इत आरभ्य तुमुन्सूत्र
पर्यन्तमूत्रसन्दर्भसङ्ग्रहः । लिप्स्येतदनुवर्तिष्यत इति । इत्यादिमूत्रसन्दर्भा
पर्यन्तमिदम् ॥ [यावत्पुरानिषातयोर्लट्] ।

लिप्स्यमान । भाष्ये—न लिप्स्यमानसिद्धिरपि लिप्सैवेति । लिप्सा
व्याप्यमर्थः । एवञ्च लिप्सान्तराऽपि सम्यमानत्वमस्यैवेत्याशयः । सिद्धिरहि
तायामिति । 'भवानय व्रजगताम्रयिष्यती'त्यादौ । मिद्विषयोराहरणन्तु
'यो भक्त ददति स स्वर्गं गच्छती'त्यादौ ॥ [लिप्स्यमानसिद्धौ च] ॥

तुमुन्णशुली । भाष्ये—इत्यत्र षष्ठ्या इति । यावत् सूत्रे, 'अस्य भवि
ष्यतीत्यवर्तनवर्तिके चेत्यर्थः । ननु सामान्यण्वुच्चेवाऽय निषेधोऽस्त्वन् आह—

१ इदं तु स्यात् । २ 'स्वर्गलोक' ।

३ 'चोपरदे' । ४ 'मात्रदर्शनम्' ।

स्यात्॥ एतदपि नास्ति प्रयोजनं-य एवासावैविशेषेण विहितः स यदा भविष्यति भविष्यति तदाऽस्य प्रतिषेधो भविष्यति॥ एवं तर्हि भविष्यदधिकारविहितस्य प्रतिषेधो यथा स्याद्विद् भाभूत्, -‘अह् । यजतां लप्स्यन्तेऽस्य याजकाः । य एनं याजयिष्यन्ती’ति ॥ नैव भविष्यत्कालः ॥ कस्तर्हि ? ॥ भूतकालः ॥ कथं तर्हि भविष्यत्कालता गम्यते ? ॥ ‘धातुसंबन्धे प्रत्यया’ इति ॥ यस्तर्हि न धातुसंबन्धे ‘इमेऽस्य याजका’ ‘इमेऽस्य लावका’ इति॥ एषोऽपि भूतकालः॥ कथं तर्हि भविष्यत्कालता गम्यते ? ॥ संबन्धात् । स च तावत्तैरयाजितो भवति, तस्य च तावत्तैरया अलूना भवन्ति । उच्यते च ॥ इदं तर्हि प्रयोजनम्, अगं क्रियायामुपपदे क्रियायां तुमुन्विधीयते स विशेषविहितः सामान्यविहित एवुल बाधेत ॥ एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । भावे तुमुन्विधीयते कर्तरि एवुल्, तत्र क प्रसङ्गो यद्भावे विहितस्तुमुन्कर्तरि विहितं एवुल बाधेत ? ॥ लट् तर्हि बाधेत ॥ वासरूपेण एवुलपि भविष्यति ॥ अत उच्यते पठति-॥ २॥ ‘एवुल क्रियार्थोपपदस्य पुनर्विधानं तृजादिप्रतिषेधार्थम् ॥ ३॥ एवुलः क्रियार्थोपपदस्य पुनर्विधानं क्रियते ॥ [किं प्रयोजनम् ?] ॥ शार्पकार्थम् ॥

प्र.] दस्येति पठ्यो न प्रतीयिष्यते । अस्य याजका इति । एतद्व्यवष्टे-य पुनमिति । कस्तर्हि भूतकाल इति । दण्डशक्तिसंवाभाभ्यायाजकशब्दस्य भूतकालनिषेधमिति भावः । धातुसंबन्ध इति । याजकत्वस्यैव भविष्यत्वं प्रतीयत इत्यर्थः । सम्बन्धादिति । भाविष्याजकत्वादिक्रमारेष्य तथाऽभिधानादित्यर्थः । तृजादिप्रतिषेधार्थमिति । तेन कर्ता मजति विज्ञियो मजतात्यादि न प्रनुम्यत इत्यर्थः ॥

उ.] मतीति । तदनुवादेन विहितो हि तदर्थो भवतीत्यर्थः । भाव्ये-य एवास्मा-विति । भविष्यन्निष्ठायाचरप्रत्ययिष्यत्वेनेव एवुलि भविष्यत्त्वमिति भावः । धातुसम्बन्ध इति । लप्स्यन्त इति धात्वर्थसम्बन्धोऽनेति भावः । न च ‘धातुसंबन्धे’ इत्यनेनाऽपि वाच्येऽन्तरे प्रत्यया विधीयन्त इत्यस्यापि भविष्यत्त्वत्वमस्येनेति वाच्यं, ‘धातुसंबन्धे’ इत्यादिना तत्प्रत्ययत्वान्प्रकारस्मारपेनाऽदोषात् । ‘याजका’ इत्यस्य तथा व्यवहारिष्यताया इत्यर्थः । नदाह-याजकत्वमर्थवेति । तद्व्यवहारस्यैवेत्यर्थः । भाव्ये-यस्तर्हीति । तत्र लक्षणायां न प्रनागमिति तत्र शब्दार्थ एव भविष्यत्त्वमिति भावः ॥ तत्राऽपि ‘प्रकरणशब्दे’त्युक्तम् । सम्बन्धशब्देन प्रकरणमुच्यत इत्याह-स च तावदिति । भाविष्याजकत्वादिक्रमारेष्येति । तद्व्यवहारमित्यर्थः । ‘ओदनं भोजको मजती’त्यादां च भविष्यत्वेनैव धात्वर्थप्रतीतिर्निषेधगिरिति भावः । कर्ता मजतीति । वरिष्यामीति मजतीत्यर्थः ॥

१ ‘विशेषविहित’ । २ ‘एव’ । ३ इदं तुम स्यात् । ४ ‘जापनार्थम्’ ।

किं ज्ञाप्यम् ?॥ एतज्ज्ञापयत्वाचार्य - 'क्रियायामुपपदे क्रियार्थाया वासरूपेण
तृजादयो न भवन्तीति । ऋलुपि तृजादि ॥ [तुमुन्मुख्यै] ॥

भाववचनाश्च ॥ ३।३।११ ॥

किमर्थमिदमुच्यते नाऽविशेषेण भावे प्रत्यया ये विहितास्ते क्रियायामुपपदे
क्रियार्थायामन्यत्र च भविष्यन्ति ॥ [अत उत्तर पठेति] ॥ ४ ॥ भाववचनानां यथावि
हितानां प्रतिपदविध्यर्थम् ॥ * ॥ भाववचनानां [च] यथाविहितानां प्रतिपदविध्य
र्थोऽयमारम्भ । इदानीमेव सुक्त, 'क्रियायामुपपदे क्रियार्थाया वासरूपेण
तृजादयो न भवन्तीति । भाववचनाश्चापि तृजादयः ॥ अस्ति प्रयोजनमेतत् ।
किं तर्हीति ॥ * ॥ यथैरिहिता इति तु [वक्तव्यम्] ॥ ५ ॥ [यथाविहितै इति तु वक्त
व्यम्] ॥ किं प्रयोजनम् ? ॥ याभ्यं प्रकृतिभ्यो येन विशेषेण भावे प्रत्यया विहि-
तास्ताभ्यं प्रकृतिभ्यस्तेन विशेषेण क्रियायामुपपदे क्रियार्थाया यथा स्युर्व्यति
करो मा भूदिति ॥ तत्तर्हि वक्तव्यम् ? ॥ न वक्तव्यम् । इह भावे प्रत्यया भवन्ती
तीर्षता सिद्धम् । मोऽयमेव सिद्धे सति यद्वचनग्रहणं करोति तस्यैतत्प्रयोजनं वा
चका यथा स्यु'रिति । यदि च याभ्यं प्रकृतिभ्यो येन विशेषेण भावे प्रत्यया
विहितास्ताभ्यं प्रकृतिभ्यस्तेन विशेषेण क्रियायामुपपदे क्रियार्थायाम् [भवि]
भवन्ति ततोऽमी वाचका कृता स्युः । अथ हि प्रकृतिमात्रेण स्युः, प्रत्ययमात्र
वा स्यात्ताऽमी वाचका कृता स्युः ॥ [भाववचनाश्च] ॥

अणकर्मणि च ॥ ३।३।१२ ॥

किमर्थमिदमुच्यते नाऽविशेषेण कर्मण्यणियणिविहितं स क्रियायामुपपदे
प्र] भावव । प्रतिपदविध्यर्थमिति । ज्ञापनं निराहृतानां पुन प्रतिपद-साक्षा
द्विधानार्था योग इत्यर्थः । यथा विहिता इति । येन प्रसारेण विहिता यथा विहिता
इत्यसमस्त पदद्वयम् । अथ वा यथा विहितं विधानं येषां ते 'यथाविहिता' इति
बहुव्रीहिः । शास्त्रयीभावे तु 'यथाविहित'मिति स्यात् । वचनग्रहणमिति । वचन
ग्रहणेन लोकप्रसिद्धं वाचकत्वमवगम्यन् इत्यामशस्य न भवति । [भाववचनाश्च] ॥

उ] भाववचनाश्च । ज्ञापकेनेति । ययि तुमृड्धा भावोऽसत्त्वभूतो, घना
दिनाच्यस्तु सारभूत इति 'तुमयमेनेन' इति सूत्रे भाव्यरेकयोरुक्तत्वेन तेषां कथं
तुमा लृटा वा ऋष, तथाऽप्यनन्तरविशेषाऽविवक्ष्या भाष्यं बोध्यम् । एकदेशुक्ति
बेदम्भाष्यम् । यथा विहिता इति । ताऽप्यनन्तरत्वात्ताऽप्ययीभावः । लोकप्रसि
द्धमिति । यथाविधानं विहितानामेव तथा वाचकत्वमिति भावः ॥ [भाववचनाश्च] ॥

१ 'येप्रयया' । २ इदं ऋचिन् । ३ इह भाष्यमित्यन्ये । ४ 'इह याभ्यं' पा० ।

५ 'विशेषणेन' । ६ 'भवन्तीयता' । ७ 'धातुमात्रात्' । ८ 'मात्राद्वा स्यु' ।

क्रियाधायामन्यत्र च भविष्यति ॥ १ ॥ अण पुनर्वचनमुपवादविषयेऽनिवृत्त्यर्थम् ॥ २ ॥
 अण पुनर्वचनक्रियते ॥ [किं प्रयोजनम् ?] ॥ 'अपवादविषयेऽनिवृत्त्यर्थम्' । अप-
 वादविषयेऽनिवृत्तिर्यथा स्यात् । गोदायो व्रजति कम्बलदायो व्रजतीति ॥ किमु-
 च्यते अपवादविषये अनिवृत्त्यर्थमिति, न पुनरस्मिन्विषये प्रतिपदविषयं
 स्यात् । इदानीमेव द्युक्तं 'क्रियाधायामुपपदे क्रियाधायया वासरूपेण तृजादयो
 न भवन्तीति, अपचापि तृजादि ॥ एव तस्युभयमनेन क्रियते । अपवाद-
 विषये चाऽनिवृत्तिरस्मिन्विषये च प्रतिपदविधि ॥ कथं पुनरेकेन यन्त्रेणोभय-
 लभ्यम् ? ॥ 'लभ्य' मिच्छाह ॥ कथम् ? ॥ कर्मग्रहणसामर्थ्यात् ॥ कथं पुनन्तरेण कर्म-
 ग्रहण कर्मण्यल्लभ्य ? ॥ वचनग्रहणमपि प्रवृत्तमनुवर्तते ॥ अस्ति प्रयोजनमेतत् ।
 कितर्हीति ॥ [१ ॥ 'प्रयोजनेति तु ॥] ॥ अपर्यायेनेति त्वर्थतत्त्वम् । कदा चिद्धि कर्मणि
 स्यात्कदा चिद्धि यापामुपपदे क्रियाधायामिति ॥ तत्तद्दि यत्तत्त्वम् ॥ न यत्तत्त्वम् ।
 चेन मनियोग करिष्यते- 'अष्टमोऽंशः' ॥ किं चाऽप्यन्त ॥ क्रियाधायोपपदे
 क्रियाधायामिति ॥ एवमपि प्रत्येकमुपपदसज्ञा न प्राप्नोति ॥ चेनैव मनियोग
 करिष्यते । प्रत्येकं च वाक्यपरिसमाप्तिर्दृष्टेति प्रत्येकमुपपदसज्ञा भविष्यति ॥

प्र] अष्टमं । कथं पुनरिति । अपूर्वविधानाप्रतिप्रभवस्य सप्रवाङ्मूर्त्तविषय-
 एव पुनरुपाधिवाऽप्यस्यात्, वाङ्मूर्त्तवो व्रजतीति । तथा चाऽपवादविषये न स्यादिति
 प्रथमं । वचनग्रहणमपीति । नतश्च वचनग्रहणरूपेणोपपदेऽपि निन्दे पुन-
 र्कर्मग्रहण कर्ममात्रपरिग्रहार्थमित्यपवादविषयेऽप्यभिप्रेक्ष्यो भवतीत्यर्थः । कदा चिद्धिति ।
 वचनं तु भविष्यति काऽपवादग्रहणार्थं स्यादिति भावः । एवमपीति । ततश्च
 'वाङ्मूर्त्तवो व्रजतीति' केवलस्य कर्मण उपपदसज्ञायाश्चकारान्समाप्तो न प्राप्नोतीति

उ] अष्टमोऽंशः । प्रतिप्रभवस्य लाघवादिदिति । वाङ्मूर्त्तवादी वाऽमूर्त्तवे-
 पुनरुपाधितस्याऽप्यण प्राप्या तृजादयो वाऽमूर्त्तवेण न भवन्तीति निषेधनिवृत्ति-
 मात्रेण प्रतिप्रभवत्वं, सिद्धाऽनुवर्तते च तन्निषेधनिवृत्तिः । अत एवाऽपूर्वविषये
 क्षया सप्रवम् । अपवादवादिविषये तु परत्वाण्युच्ये स्याच्चवन् । न च परत्वा-
 दण् चादीनामपि चापक, अपूर्वविधिन्वापत्तेरिति भावः । ततश्चेति । अष्टमोऽंशो वा-
 चको भवतीत्यर्थं कर्मण्युपपद एव तस्य वाचकत्वमिति भावः । कर्ममात्रेति ।
 एतत् तन्मात्रमप्यस्मिन्नाऽपवादस्येति विषयेऽपि प्रतिप्रभवविधिवचनस्येति भावः ।

ननु क्रियाधायोपपदे विधानाऽर्थमप्येवाऽस्तु 'कर्म'ग्रहणं व्यर्थं, केवलकर्मोपपदे
 मानान्यसूत्रेण 'कर्मण्य'प्येवमेव गिद्धेति आह-वचनमिति । कर्मग्रहणमिति

१ इदं लुप्तं । २ 'अनिवृत्तिर्यथा स्यादिति' । ३ 'विधान' ।

४ 'भाष्यमित्यन्ते' । ५ 'यानुपपद' ।

लट् शोपे च ॥ ३।३।१३ ॥

शोपयचनं किमर्थम् ? ॥*॥ लटि शोपयचनं क्रियाया प्रतिपदविध्यर्थम् ॥*॥
 लटि शोपयचनं प्रियते ॥ [किं प्रयोजनं ?] ॥ 'क्रियाया प्रतिपदविध्यर्थम्' ? ॥
 [क्रियाया] प्रतिपदविध्यर्थया स्यात् ॥*॥ अविशेषेण विधाने लटोऽभाव प्रतिपि-
 द्भवात् ॥*॥ अविशेषेण हि विधाने सति लटोऽभाव स्यात् । करिष्यामीति
 प्रजति । हरिष्यामीति प्रजतीति ॥ किं कारणम् ? ॥ 'प्रतिपिद्वत्वात्' ॥ इदानी-
 मेव ह्युक्तम्—'क्रियायामुपपदे क्रियार्थाया वासरूपेण तृजादयो न भवन्तीति ।
 लट्वापि तृजादि' ॥ अस्ति प्रयोजनमेतत् ॥ किं तर्हीति ॥ साधीयैस्तु यत्तु
 शोपग्रहणेन क्रियार्थोपपदलङ्घनमन्यते ॥ किं कारणम् ? 'अत्रियार्थोपपद-
 स्वात्' । शोप इत्युच्यते । शोपश्च क ? ॥ चङ्गन्वत्क्रियाया क्रियार्थाया ॥ एव

प्र भाग । प्रत्येक चेति । 'रमणि' 'क्रियाया'मिति पृथक्सप्तमीनिर्देशाप्रत्येकमुपपद-
 मत्ता भवति, निमित्तगद्वादिन्यर्थः । [अण्वर्मणि च] ।

लट् शोपे च । शोपग्रहणमिति । 'क्रियाया क्रियार्थाया'मिति निवर्तिष्यन्
 गति भावः । लट् इति । अयं भावः—'लट्' इत्येतावन्नुच्यमाने करिष्यतीत्यादावेन
 स्यात् 'करिष्यामीति प्रजनी'त्यादौ ण्युत्थ बाधितत्वात् स्यात् । शोपग्रहणात् क्रियाया
 क्रियार्थामित्यस्य सति धिरनुमीयते इति तत्रापि लङ्गिष्यति, शोपे च विषये ।
 साधीयस्त्विति । विपर्ययमाधन प्रत्युत शोपग्रहणमिति भावः । एव तर्हीति ।
 'च' शब्दसहिताच्चेपग्रहणात्क्रियायामप्युपपदे लङ्गिष्यतीति वार्तिरन्तरस्याशयः

उ ज्यर्थः । भविष्यति काले क्रियार्थोपपदेऽसत्यपि 'कम्बलदाय' इत्यादौ कालिष्यन्ता
 र्थमेव स्यादिति भावः । भाष्ये—चेनैवेति । उपपदगमयोरपि समुच्चय इति भावः ।
 शुक्तयन्तरमाह—प्रत्येकृतेति । तत्राचष्टे—कर्मणीति ॥ [अण्वर्मणि च] ।

लट् शोपे च । क्रियायामिति । तच्चिदृश्यैवोभयत्र मिदिरिति भावः । ण्युत्ता
 बाधितत्वादिति । वाऽसरूपन्यायाऽभावस्य स्थापनात् । 'वाऽसरूपन्यायेन लट्'-
 टिति हरदत्तस्तु चिन्त्य एव । शोपग्रहणादिति । तत्सामर्थ्यायोगविभाग इति भावः ।
 गृन्पाठस्तु 'च' रहित इति तात्पर्यम् । अन्यथा 'शोपयचनं क्रियार्थक्रियाया प्रति-
 पदविध्यर्थ'मिति भाष्याऽप्यग्निति । चमारसत्त्वे हि तस्याऽयमर्थो, न 'शोप'ग्रहण-
 स्येति स्पष्टमेव । ननु तत्सामर्थ्यात्त्रि शोपपदे नेत्येव कल्पना स्यादिति मत्ता शङ्कते-
 साधीय इत्यादि । भाष्ये—निर्भज्यते । विभज्यत इत्यर्थः । अत्रियाऽर्थोपपद-
 स्वादिति । क्रियाऽर्थोपपदमिच्छोपपदार्थकत्वादित्यर्थः । स्वाशयमप्रहृत्यति—एव
 तर्हीति । 'च' घटित पाठ कर्त्तव्य इति भावः । वार्तिककारस्येति । तेन वार्तिक-

१ 'ग्रहणं' । २ इदं क्वचित् । ३ इदं भाष्यमित्यन्ये । वार्तिरमित्यन्ये । ४ 'कश्च शोप' ।

तर्हि ॥*॥ लटि शेषवचन क्रियाया प्रतिपदविधिर्यम् ॥*॥ लटि शेषवचनं क्रियते ॥ [किं प्रयोजनं ? ॥ 'क्रियाया प्रतिपदविधिर्यम्'] । क्रियायां प्रतिपदविधिर्यया स्यात् । 'लट्शेषे च' । करिष्यति हरिष्यतीति ॥ क 'च' ? ॥ क्रियायामुपपदे क्रियायांयामिति ॥ स तर्हि चकार कर्तव्यः ? ॥ न कर्तव्यः । [कर्पम् ? ॥] । इह लट्प्रवर्तीकृत्यता सिद्धम् । सोऽयमेवं सिद्धे सति पच्छेपग्रहण करोति तस्यैतत्प्रयोजनं योगाङ्गं यथोपजायेत । मति च योगाङ्गे योगविभाग करिष्यते । ['लट्'] । लट्प्रवर्ति क्रियायामुपपदे क्रियायांयामिति । तत्त 'शेषे' । शेषेचलट्प्रवर्तसि ।

लटः सद्वा ॥ ३।३।१४ ॥

॥*॥ सद्दिधिरित्यमप्रयमासमानाधिकरणे ॥*॥ [सद्दिधिरित्यमप्रयमासमानाधिकरणे] । सद्दिधिरप्रयमासमानाधिकरणे नित्यमिति पक्ष्यम् । पश्यन्त पश्य, पश्यमाणं पश्य ॥ क तर्हीदानीं विभाषा ? ॥ प्रयमासमानाधिकरणे । पश्यन्, पश्यति । पश्यमाणः, पश्यते ॥ [लट् सद्वा] ॥

अनद्यतने लुट् ॥ ३।३।१५ ॥

॥*॥ योगविभाग ॥*॥ [योगविभागः] कर्तव्यः । 'अनद्यतने' । [अनद्यतने] लटः सत्संज्ञी भवतः । सोऽभीनाधास्यमानेन । श्व. सोमेन पश्यमाणेन । ततो 'लुट्' । लुट् भवत्यनद्यतने । श्व. कर्ता । सोऽप्येता ॥ केन विहितस्यानद्यतने लटः सत्संज्ञायुच्यते ? ॥ एतदेव ज्ञापयति 'अनद्यतने लट्' इति यदयमनद्यतने लट् सत्संज्ञी ज्ञास्ति । एवं च कृत्वा सोऽप्यदोषो प्र.] इत्यर्थः । इदानीं योगविभागाप्रयणेन चरारं ग्रन्थाख्यातुमाह-स तर्हीति ॥

लट् सद्वा । सद्दिधिरिति । अप्रयमासमानाधिकरणग्रहणमुपलक्षणं सूत्रोपात्तानामर्थानामिति मयोपनं लक्षणं हेतुश्च क्रियाया गृह्यते । [लटः सद्वा] ।

अनद्यतने । एव चेति । भविष्यच्छब्दस्याऽनद्यतनेपि वर्तनात्तन्त्रेण, एकशेषेण वा द्वयोर्भविष्यच्छब्दयोर्निर्देशादिति भावः । भविष्यन्त्वर्थ इति । 'भविष्यन्ता' -

उ.] कृतलोऽयं 'च' शब्दपठितो न्याय इति मूचिनाम् । चरारं-वार्तिरुद्रुकम् ॥

लटः स । सूत्रोपात्तानामिति । इदं धृत्वा दिव्यवद्वारा प्रयोगस्तथाऽवनयम् ॥

अनद्यतने लुट् । अनद्यतनेऽपीति । 'लट् शेष' इति सूत्रेण केवलं भविष्यति, ज्ञापनेन अनद्यतने भविष्यतीत्यर्थः । तत्राऽन्यतरनिर्देशेऽन्यतरस्मिन्न स्यादत आह-तन्त्रेणेति । एकशेषेणेति । विमत्तयनैकशेषेणेत्यर्थः । एतच्च ज्ञापकं

१ 'प्रतिपदविधिर्यं स्यात्' । २ 'इदं लुपं म्यात्' । ३ 'यथा विज्ञायेत' । 'विज्ञायेत' । ४ 'पश्यतीति' । ५ 'इदं भाषामित्यर्थः' । ६ च. कश्चिच्च ।

भवति यदुक्तं-‘भविष्यतीत्यनद्यतन उपसद्गुणान’मिति ॥*॥ परिदेवने श्वस्तनीभविष्यन्त्यर्थे ॥*॥ [परिदेवने श्वस्तनीभविष्यन्त्यर्थे] । परिदेवने श्वस्तनीभविष्यन्त्या अर्थे इति वक्तव्यम् ॥ इयं नु कदा गन्ता येन पाशो निदधाति ॥ अप नु कदाऽप्येता य एवमनभियुक्त इति ॥*॥ बालप्रसर्गात्तूपमानम् ॥*॥ कालप्रकर्षात्तूपमान भविष्यति ॥ गन्तेऽप्येव गन्ता । नेय गमिष्यति । अभ्येतेवाऽप्यभ्येता । नाऽप्येवमभ्येयते ॥ न वै तिङन्तेनोपमानमस्ति ॥ एव तर्ह्यनद्यतन इयानद्यतन इति । [अनद्यतने सुट्] ॥

पदरुज्जविशस्पृशो घञ् ॥३३॥१६॥

॥*॥ स्पृश उपतापे ॥*॥ स्पृश उपतापे इति वक्तव्यम् । इह मा भूत् कण्ठस्पर्श इति । [पदरुज्ज] ॥

रु स्थिरे ॥३३॥१७॥

॥*॥ व्याधिर्मन्थयलेषु ॥*॥ व्याधिमन्थयलेष्विति वक्तव्यम् । अतीसारो व्याधि । विसारो मन्थ । बन्धे-गालसार । रुदिरसार । [रु स्थिरे] ॥

प्र] शब्देन पूर्वाचार्यशया लुटुच्यनेऽनद्यतन इति । प्रयोगदर्शनरसाय गौणेऽप्यनद्यतने प्रत्ययो भवति । [अनद्यतने सुट्] ।

पदरुज्ज । स्पृश उपताप इति । उपतापो रोग । स्पर्शो नाम व्याधिविषय । अन्तर्ग पचाद्यभवति । स्वरे विशेष । [पदरुज्जविशस्पृशो] ॥

रुस्थिरे ॥ स्थिर बालप्रन्तरस्य प्रापरीऽर्थे उच्यते । व्याधीति । अस्थिरार्थं वचनम् ।

उ.] सदिपयलट् एतेन निष्प्रियलट्प्रोदनद्यतनेऽप्राप्तुममेवेति केचित् । सामान्यत एव शास्त्रमित्यन्ये । भाष्ये-परिदेवनम्-भनुरोचनम् । श्वस्तनीनि सुट् । रांश । भविष्यन्त्यर्थे-लुट् । भविष्यमानान्य इत्यर्थे । वैवमिति । विलम्बितम् । अनभियुक्त-अभ्यागहीन । अनद्यतनविषयमेतत्प्रयोगद्वयम् ॥

पदरुज्ज । स्पर्शो नामेयुशदृष्टम् । अन्यत्र-व्याध्यातिरिक्ते ॥ [पदरुज्ज] ।

रुस्थिरे । कालान्तरस्य प्रापक इति । प्रसिद्धानि चार्थे, बालप्रन्तरस्यपीनि यावत् । अस्थिराऽर्थमिति । ‘विगारो मन्थ’ इत्यत्रैकदेशस्थस्य बालप्रन्तराऽप्रप्याऽस्थिरत्वम् । वन्-दृष्टोऽन्तः । सारो बन्धिरपि शरीरे दृष्टशुक्रांशस्यैव यत्रशर्षवादुपपन्नम् । न्यायस्याऽपि दृष्टत्वेदेव तत्राऽपि शास्त्रान्तरमिदम् । एवं गेहोऽपि । रुदिरमारो वैद्योपस्थिरत्वाऽभावात् । तस्मात् स्पृशो विषयपरिगणनविदं, विध्वेत्स्वाऽस्थिरत्वस्य कैयटोपस्थिरत्वप्रतिद्वन्द्विनो

१ इह हा । २ ‘तु’ । ३ ‘कम्पयत्य स्पर्श’ पा० । ४ इदं प्रथितम् । ५ ‘ताड’ । ६ ‘अन्यथा’ । ७ ‘दृष्टार्थ’ ।

भावे ॥ ३।३।१८ ॥

॥३॥ भावे सर्वलिङ्गो निर्देशः ॥ ३॥ भावे सर्वलिङ्गो निर्देशः कर्तव्यः । भूतो भवने भावे इति ॥ किं प्रयोजनम् ? ॥ सर्वलिङ्गे भावे एते प्रत्यया यथा स्युरिति ॥ किं पुनः कारणं न मिष्यति ? ॥ पुंलिङ्गेनायं निर्देशः क्रियते, एकवचनान्तेन च। तेन पुंलिङ्गे एव भावे एकवचने वर्तते प्रत्ययाः स्युः स्त्रीनपुंसकयोर्द्विवचनबहुवचनयोश्च न स्युः ॥ ३॥ नाऽत्र निर्देशास्तेऽन्यम् ॥३॥ कथं पुनस्तेनैव च नाम निर्देशः क्रियते, तच्चाऽनन्तरं स्यात् । तत्कारी च भवास्त-
द्वेपी च ॥ नाम्तरांयस्त्वाद्पुंलिङ्गेन निर्देशः क्रियते एकवचनेन च । अवश्यं कया चिद्विभक्त्या केन चिच्छे लिङ्गेन निर्देशः कर्तव्यः । तद्यथा, कश्चिद्विज्ञापार्थी शालिकलाप मनुष्य मयलालमाह्वरति, नान्तरांयस्त्वान् । स यावदादेयं ताव-

प्र] भावे । सर्वलिङ्ग इति । लिङ्गस्योपलक्षणार्थं शक्तत्वं सङ्ग इत्यपि बोद्धव्यम् । पुंलिङ्गेनेति । ततश्च शब्देन योऽर्थः प्रनेषायते यन्निगृह्णानुपसर्गवाभिधानकेन नाव्यभिचारे त्रिधा भाव इति सामानाधिकरण्येन सयन्धस्याऽसंभवात् त्रिषामवर्तारि वारके तिस्रन्वयः स्यात् । भावे तु पुंसि । एवं 'नपुमके भावे च' इत्यत्राऽ-
वर्तारि ॥ वारके इत्यस्य निवृत्तत्वाच्चपुमके वर्तारि च स्यात् । भावे तु पुंसि । द्वित्वबहुत्वयोश्च पाठौ पाठ्य इत्यार्थः प्रत्ययान्न स्युरित्यर्थः । नात्रेति । मत्स्य-
भूतोऽर्थो विना लिङ्गं सङ्ग्राह्यं च न निर्देशः शक्यः इति तयोः शब्देनोपादानं शब्द-
संस्कारमात्रमेव तु तदुपादाने प्रयोजनमित्यर्थः । नाम्तरांयस्त्वादिति । धन्य-
शब्दो गद्यादिषु पठ्यते, स च विनाशं वर्तते । अन्तरे भवम् अन्तरात् । तत्र नन्म-
मासे ह्येते वृषोदरादित्वाद्वाच्यकारवचनप्रामाण्याद्वा नलोपाऽभावः । तत्र स्वार्थं

द] निरूपयितुमशक्यत्वाच्चेत्यन्वे ॥ [स स्थिरे] ।

भावे । ततश्च शब्देनेति । 'भाव' इति शब्देनेत्यर्थः । योऽर्थः-निश्चा-
यस्य । नन्वेवं त्रिधा किं निति सूत्राऽस्यानिरा आह-स्त्रिषां भाव इति ।
नन्वेवमपि 'नपुमके भावे' इत्यमङ्गत्वं स्यात्, मत्राऽर्थान्नराऽनुहरयभाव इति आह-
ण्डमिति । कर्त्तरिणि । 'कर्त्तरि कृ'दित्यन्तेन लभ्ये इत्यर्थः । त्रिषामङ्गान्नोर्नान्तरां-
कत्वमुपपादयति-स्यवेति । प्रनिषादिकनाम् निर्दिष्टनामिति चदन्मग्रयाह-
शब्देति । 'न वेत्य प्रवृत्तिरिति निषेधादिति भावः । भाष्ये-कयाचिद्वि-
भक्तयेति । मत्स्येत्यर्थः । विनाऽर्थे इति । एवञ्च यद्विना दत्तं भवति तच्चऽन्त-
रीयरमित्यर्थः । भाष्यकारवचनप्रामाण्याद्देति । 'वा' शब्दो हेतोः, ततो हेतो
वृषोदरादित्यमित्यर्थः । नलोपाऽभाव इति । निषेधाऽर्थकोऽननुगन्धको 'न'-

१ इदं वार्तिकम् । भाष्यमित्यन्वे । २ 'चिच्छेद' ।

दादाय सुपपलालान्युत्पन्नति । तथा वक्षिन्मामार्थं मास्थान्नशरलान्स
 पण्टनानाहरति नान्तरीयइत्यात् । स यावदादेय तावदादाय शरलकण्टक-
 न्युत्पन्नति । एवमिहापि नान्तरीयइत्यात्तुल्लिङ्गेन निदेश प्रियते एक
 पक्षोऽन्तेन च । न ह्यत्र निदस्तन्नाम् । कया चिद्विभक्त्या केन चिच्च
 लिङ्गेन निदेश कर्त्तव्य । अथ या कृष्णमनस क्रियासामान्यप्राचिन,
 प्रियाविशेषप्राचिन पचादय । यथाऽत्र पचतेर्भवतिर्भवति न तद्वन्ते
 पचतिर्भवति । यथै भवने पचतिर्भवति न तत्पचतेर्भवतिर्भवति ॥

म] इत्यस्य । सुपपलालानीति । सुपसहितानि पलालानीत्युत्तरपदयोः समास ।
 इन्द्र तु 'जानिरप्रणिना'मित्येवञ्चात्रागमः । एव चावलकण्टकानीति बोद्धव्यम् ।
 पण्टनशब्दधोभयलिङ्गः । एवमिहापि । प्रयोगमन्वाग्यारणम्भूते प्रयोगे च
 गर्गिण्गणारे भावे प्रत्ययानां दर्शनादिह च शिराहृद्योरविवेकस्य । अथ वेति ।
 पारादिषु प्रियाविशेषेषु भिन्नविशेषादनुगतेऽपि भावशब्दवाच्य सामान्य-शान-
 येषादिषु गोचर-विषये, तच्चैव पुस्तकागुण येन तदधिक्य प्रयया विधायन्त
 इत्यर्थः । पचाप्रेति । भाव सामान्यमेव, पचादयो विशेषा एवेत्यर्थः । भूतिर्भवन
 मित्यपि पाकादिभेदादिभेदाद्भावविशेष एव भावसामान्यागुण इति द्रष्टव्य ।

उ] शब्दो मास्येवेति भावः । ननु बह्वचस्य पुस्त्वात् शब्दानीत्यनुपपन्नमत आह-
 वण्टकशब्दधोभयलिङ्गः । अर्द्धादिन्यासि भावः । प्रयोगमूलन्यासि । अनुवाच्य
 गान्धादिविशेषेति तत्त्वम् । न ह्यत्रेति भाष्यस्य-अत्राऽनुवादे इत्यर्थः ॥ निशिद्ध
 भिर' वक्तुं विवक्षायामपि न दोष इत्याह-अथ वेति । भावे वस्तुवैदृष्टान्तार्थ
 ग्रहणः । पचनमित्येवमिति भावः । भिन्नलिङ्ग
 मनुयाऽनुगतेषु—तद्विदिष्टेषु । सामान्य-सर्वभारूपसिद्धत्वाऽऽन्यम् । तच्चक
 पुस्तकाऽनुगतमेति । अनाप'पक्षिर्भावे' इत्याहुपपन्न । धर्मपरस्याऽपि धर्मवर्मिणी
 रभेक्षणामानाऽधिरव्यम् । तदधिक्येति । एवञ्च लिङ्गसहस्योर्विवक्षायामपि न
 दोषः । न चैव 'पक्षि रित्यादीं पुस्तकास्त' । तादृशविशेषगणसामान्यस्य भावशब्द-
 वाच्यस्य गिद्धतरूपस्य पुस्त्वंरन्त्वयोः सत्वेऽपि तदधिक्यविशेषस्य नानाश्रित्वा
 स्तीवापुपक्षिरिति भावः । सामान्यमिति । तद्वत्तद्विद्वत्सत्यो धर्म इत्यर्थः ।
 विशेषा इति । तदधिक्यं चतस्र इत्यर्थः । ताश्च भावविहितान्प्रत्ययान्तवाच्य
 शनेरलिङ्गा इति भावः । कर्मादिभेदादिति । स्वर्यादिभेदादित्यपि बोध्यम् । क
 चित्पु वयंते तर्धं पाठः । सामान्याऽनुगत इति । सिद्धरूपसामान्याऽनुगत

१'नान्तरीयकृष्णात्' इति वातिरमिति मौल्य । २'एवञ्चने' । ३'यथाऽत्र' ।

किं च पचतेर्भवतिर्भवति ?॥ सामान्यम् ॥ किं च भवते पचतिर्भवति ?॥
विशेष । तद्यथा, उपाध्यायस्य शिष्यो मानुलस्य भागिनेयं गत्वाह, 'उपाध्यायं
'भवानभिवादयता' मिति । स गत्वा मानुलमभिवादयते । तथा मानुलस्य
भागिनेय उपाध्यायस्य शिष्यं गत्वाह- 'मानुलं भवानभिवादयता' मिति ।
॥ गत्वोपाध्यायमभिवादयते । एवमिहापि पचतेर्भवतां यत्तद्विदिश्यते ॥

अकर्तरि च कारके संज्ञायाम् ॥ ३।३।१९ ॥

॥*॥ कारकग्रहणं किमर्थम् ? ॥*॥ कारकग्रहणनादेशे स्वार्थविज्ञानात्

प्र] तद्यथेति । यथैव स्मिन्वस्तुनि मानुल वनुपाध्यायत्वं च भिन्नमन्वयाभ्रयं परस्परम-
बाधेन व्यवस्थितं, तथा पात्रादिषु विशेषरूपनाभावशब्दस्य वाच्यस्य सामान्यं । तदुक्तं
हरिणा- 'आचार्यो मानुलश्चेति यथैको व्यपदिश्यते । संबन्धिभेदादध्यात्मा स
विधि पक्षिभावयोः' ॥ इति ॥ भवतां यदिति । भवतां धातौ वाच्यत्वेनावस्थितं
यत्सामान्य पचादिधातुवाच्यविशेषममवेनं तद्व्यप्ययार्थत्वेन निर्दिश्यत इत्यर्थः । तत्र
पात्र इत्यादी प्रवृत्तिभाग साध्यरूपनर्थमाह । प्रत्ययभागस्तु मत्वरूपनाम् । तदुक्तं
हरिणा- 'आध्यातशब्दे भागान्यां साध्यसाधनवर्तिता । प्रकल्पिता यथा शास्त्रे
स घनादिष्वपि क्रमः ॥ साध्यत्वेन क्रिया सत्र धातुरूपनिबन्धना । सर्व-
भावस्तु यस्तस्याः स घनादिनिबन्धनः ॥' इति ॥ [भावे] ।

अकर्तरि । कारकग्रहणं किमर्थमिति । अकर्तरीति पशुशमपक्षे कर्तृसदृशस्य

उ.] इत्यर्थः । स विधिरिति । प्रसार इत्यर्थः । यथैव स्मिन्वाच्यत्वं मानुलत्वं संबन्धि-
भेदात्, तथैव स्मिन्नेव पात्रादिषु साध्यत्वविशिष्टतत्त्विकान्तरूपविशेषरूपता,
भावशब्दवाच्यं सामान्यमेत्यर्थः । तच्च तत्र यथानिरूपकभेदाद्विज्ञम्, एवग्रहणैऽपि
वाच्यभेदात् धारकनिरूपित साध्यत्वं, क्रियान्तरनिरूपितस्य मिदत्वमिति बोध्यम् ।
वाच्यत्वेनेति । धनेत्यर्थत्वादानुतां मिदत्वमपि घनन्तभूधानोरर्थ इति भावः ।
यत्सामान्यमिति । साध्यत्वविशिष्टतत्त्विकान्तरूपविशेषमत्वैऽपि यन्मिदत्वात्वं
सामान्यं पचाद्यर्थगतं घनन्तमवनिवाच्यं तन्प्रत्ययार्थत्वेन निर्दिश्यत इत्यर्थः ।
न च तस्यैवत्वापुन्यस्य 'चित्रीयत्वादीं तादादि न स्यादिति वाच्यं, नम्य मासस्य
मिद्वत्स्वरूपत्वं कृत्स्नपुंस्वविशिष्टस्य विशेषनत्वेन लिङ्गाद्यनियानकत्वात् । विशेष-
णत्वेन भागमानेनाऽपि तेन स्वाध्यायस्य लिङ्गाद्ययोग्यताऽप्यनोक्त इति न दोषः ।

मत्वरूपतामिति । एवमिदत्वसाध्यत्वस्योभयपक्षविशिष्टो धात्वर्थः पारादि-
पदार्थ इति भावः । अस्यातशब्दे-पचनीत्यादी । भागान्यां-प्रवृत्तिप्रत्ययान्ताम् ।
साध्यसाधने-विज्ञाकारके बोधने इत्यर्थः ॥ [भावे] ॥

अकर्तरि च । विधिप्रतिपक्षयोरिति । एकविद्यन्त्वे विरम्यऽऽपत्तेरित्येत-
दिति न दोषः ।

॥१॥ धारकप्रहणं क्रियते ॥ 'किं करेणम्' ॥ 'अनादेशे स्वार्थविज्ञानात्' ।
 अतिदिष्टार्थां प्रत्ययाः स्वार्थे भवन्तीति । तद्यथा, 'गुह्यिच्छा सन्' 'याया-
 दिभ्यः क'निति । एषमिमोऽपि प्रत्यगाः स्वार्थे स्युः । स्वार्थे मा भूवन्कारके
 यथा स्युरित्येवमर्थमिदमुच्यते ॥ नैतदस्ति प्रयोजनम् । विहितः प्रत्यय-
 र्थार्थे 'भावे घ'निति । तेनाऽतिप्रसक्तमिति कृत्वा निर्गमोऽयं विज्ञायेत
 भर्तुरिति सज्ञायामेवेति ॥ अस्ति चेदानीं कश्चित्सङ्गीर्भूतो भाषो यदर्थां विधि-
 स्यात् ॥ 'अस्तीत्याह । आवाह' विवाह इति ॥ कैमर्थस्याप्रियमो भवति ॥
 विधेर्मास्तीति कृत्वा ॥ इह चास्ति विधेयम् ॥ किम् ? ॥ अर्त्तरे च
 कौरके संज्ञायां घञिपधेय । तत्राऽपूर्वो विधिरस्तु नियमोऽस्तिवत्पूर्व एव
 विधिर्भविष्यति न नियमः ॥ तदेव तर्हि प्रयोजनं 'स्वार्थे मा भूय'मिति ॥
 ननु चोक्त 'विहित प्रत्ययः स्वार्थे भावे घञिनी'ति ॥ अन्य स भाषो बाह्य
 प्रकृत्यर्थात् । अनेनेदानीमाभ्यन्तरे भावे स्यात् ॥ क. पुनरेतयोर्भाषयो-
 र्विशेषः ॥ उक्तो भावभेदो भाष्ये ॥ एतदपि नास्ति प्रयोजनम् ॥ ॥ ॥ नजिद-
 म् ॥ शरवस्य प्रहणं विज्ञास्यते । प्रगजप्रतिपेदेऽपि वाक्यभेदेन सज्ञाया घञभवति
 कर्तारि न भवतीति विधिप्रतिपेधयोर्विधानाद्वारे च पूर्वसूत्रेण विहितव्याप्त्यर्थो
 घञ्भावार्थमवधिनि धारणे एव सामर्थ्याद्विज्ञास्यत इति प्रश्नः । स्वार्थे इति ।
 साध्यमानरूप स्वार्थे इत्यर्थः । विहित इति ।-भावभेदमुच्यमान आह । आवाह
 इति । कन्याया आनयनमुच्यते । विवाहस्तु नयनम् । तत्राऽपूर्व इति । अन्यथा
 भावे सज्ञायामित्येकमेव योगं पुनर्वात् । योगाभागात्तु नियमस्य योगस्त्येवार्थः ।
 अन्य इति । शरवसावन्वय इत्यर्थः । अनेनेति । साध्यमानरूपो धातुरादा
 आभ्यन्तरः । उक्त इति । 'सार्वधानुके य'मित्यत्र भावभेदं प्रतिपादितः । उक्त-
 उ. शरवसिगण्य विधेरिति भावः ननु भावविषयमेव स्याद्व आह-भावे चेति ।
 ननु स्वार्थोऽर्त्तरे विधानमपि 'भावे' इत्येव सिद्धमव आह-साध्यमानेति । 'अर्त्तरे'ति
 तु सामान्यप्रत्ययार्थोऽसद्व्यर्थं स्यादिति भावः । आध्वे-विहित इति । एवम
 सामर्थ्यान्वारक एव भविष्यतीति भावः । इतर आह-तेनेति । 'अर्त्तरे भंदाया-
 मेवे'ति सामान्यतः 'कर्त्तरे क'दिति सूत्रप्राप्तकर्त्तरे न, किन्तु भावे, तत्र च
 संज्ञानेनेत्यर्थः । संज्ञाभूत इति । सज्ञाभूत इत्यर्थः । साध-भावप्रत्ययान्त
 इत्यर्थः । यदर्थां विधिरिति । निश्चयविधिरित्यर्थः । योगविभागाविति । 'अ-
 र्त्तरे प्रहणाय'पि बोध्यम्, निश्चयश्चे तस्याऽपि दैवव्याप्तित्याहुः । उक्तो भावः-

१ इदं तु स्यात् । २ 'अनादेशे अनादिश्रयः' । ३ 'मिदपि' । ४ इदं प्रसिद्धम् ।

५ 'नियमो विज्ञाने' । ६ 'सम्प्रभूतो' । ७ 'गभ्यन्तरे' । ८ 'रनयो' ।

पुनर्मन्यसदृशधिकरणे तयो ह्यर्थगति ॥२॥ ननुक्तमिदमुक्त चान्यस्मिन्-
त्सदृशे कार्यं विज्ञायते । तथा ह्यर्थो गम्यते । तद्यथा 'अत्राह्वगमानये'त्युक्ते
प्राह्वणसदृशं पुरयमानयति नासी लोष्टमानीय कृती भवति । एवंमिहापि-
'अक्षरं' इति कर्तृप्रतिषेधादन्यस्मिन्नक्षरं कर्तृसदृशे कार्यं विज्ञायते ॥ किं
चान्यदकर्तृ कर्तृसदृशम् ॥ कारणम् ॥२॥ [उत्तरार्थं नु चारकग्रहणम्] ॥२॥ उत्त-
रार्थं तर्हि चारकग्रहणं कर्तव्यम् । 'परिमाणाख्याया सर्वेभ्यः' । कारणे यथा स्या-
दिह मा भूत्, - 'एका तिलोच्छिद्राति' 'द्वे सृती' इति । 'घननुक्रमगमनद्वि-
पये, अत्रचने हि स्त्रीप्रत्ययानामप्यपवादविज्ञान'मिति वक्ष्यति तत्र वक्तव्य
भवति ॥ एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । अत्राप्यक्षरं रीत्येवानुवर्तिष्यते ॥२॥
महाग्रहणार्थस्य च सर्वत्र घनो दर्शनात् ॥२॥ सज्ञाग्रहणं चानर्थकम् ॥ किं
कारणम् ? ॥ 'सर्वत्र घनो दर्शनात्' । अमज्ञायामपि हि घट्टइयते । को
भवता दायो दत्त । को भवता लाभो लब्ध इति ॥ यदि सज्ञाग्रहणं न
म्रियतेऽतिप्रसङ्गो भवति । 'कृत् कट' इत्यत्र 'कार कट' इति प्राप्नोति ॥
॥२॥ अतिप्रसङ्ग इति चेदभिधानलक्षणत्वाग्रन्थस्य गिद्धम् ॥२॥ अतिप्रसङ्ग इति
चेतश्च ॥ किं कारणम् ? ॥ 'अभिधानलक्षणत्वाग्रन्थस्य सिद्धम्' । अभिधान
लक्षणा कृत्तद्वितसमासा अनभिधानात् भविष्यन्ति । [अक्षरं च] ॥

परिमाणाख्यायां सर्वेभ्यः ॥ ३।३।०० ॥

सर्वग्रहणं विमर्शम् ? ॥ सर्वेभ्यो धातुभ्यो घन्यथा स्यादजसोरपि विषये ।
एतस्तदुल्लिख्यार्थः । द्वौ रूपेणिष्ठावौ ॥२॥ सर्वग्रहणमनर्थकं परिमाण-
ख्यायां ॥ [रार्थमिति । तेन 'परिमाणाख्यायां सर्वेभ्यः' इत्यनेन घन्यारके भवति न ॥ भव
इति एका तिलोच्छिद्रातिर्द्वे सृती इत्यत्र भावे घनोऽग्रमज्ञादेतदर्थं 'घननुक्रमग'मि
त्यादि न वक्तव्यं भवति । [अक्षरं च कारणे] ॥

परिमाणा । अत्राक्षरपीति । अन्यथा 'पुरस्तादपवाद' इति न्यायेनाऽचनेव
उ] भेदो भाष्ये इति, शङ्खितिरिषस्य च्छात्रस्य वास्यमित्येकैः भगवत एवेत्यन्ये ।
भाष्ये - नमिदमुक्तमिति । प्रमज्यप्रतिश्रुत्यपुंशमा न्याय्य इति भावः । घननु-
क्रमगमित्यादीति । 'परिमाणाख्यायामिच्छादि घन्विधननपरेष्वेव दायकं न तु
स्त्रीप्रत्ययानां'मित्यर्थः हि तद्वर्तिरिति भावः । ननु 'परिमाणाख्यायां'मित्यत्र
'कारके' इत्यनुवृत्तावपि कर्मणि स्तिन वधित्वा घन्मा भूदित्यर्थं तदावदक्षरमिति
चेत्, परिमाणाख्यायां भाव एव किं न मन्यनेऽभिधानस्त्वामाख्यादिनि न दोषः ॥

परिमाणा । परिमाण-परिच्छेदति, तस्या आख्यायन-कथन तत्रेत्यर्थः ।

१ 'दद भाष्यमित्यन्व' । २ 'दद सुत' । ३ 'श्रुती' । ४ 'दद वचिष्ठा' । ५ 'दनभि' । ६ 'चाय' ।

यामिति सिद्धत्वात् ॥ २० ॥ सर्वप्रहणमनर्थकम् ॥ किं कारणम् ? ॥ 'परिमाणा
ग्यायामिति सिद्धत्वात्' । 'परिमाणाख्याया'मित्येव धम्मिदोऽजशोरपि विषये,
नार्थं सर्वप्रहणेन ॥ अस्त्यन्यदेतस्य यचने प्रयोजनम् ॥ किम् ? ॥ एक
पाक द्वौ पाकौ त्रय पाका इति ॥ पूर्वेषां ध्येतस्मिद्धम् ॥ न सिध्यति । 'सञ्ज्ञा
या'मिति पूर्वो योगो, नवैषा मज्ञा ॥ प्रत्याख्यायते सञ्ज्ञाग्रहणम् ॥ अथापि
क्रियते एवमपि न दोषः । अजपावपि सञ्ज्ञायामेव । यथाजातीयक उत्सर्ग
स्तथाजातीयकेनाऽपवादोवापि भवितव्यम् ॥ २० ॥ उत्तरार्थं तर्हि ॥ २१ ॥ [उत्त-
रार्थं तर्हि चकष्यम्] ॥ 'इह' ॥ 'सर्वेभ्योपि यथा स्वादा' ननु चापमिद् एक एव
घण्टरण्डात् ॥ सवपु साधनेषु यथा स्वादा । उपेत्याऽधीयते तस्मादुपा

प्र] धन्याधेत नाऽपमिति भावः । द्वौ दूर्पेनिष्पादाविति । यद्यप्यत्र निरन्ध्रौ पूर्वो
रिति घञिभ्यति तथापि सर्वापरादर्थं सर्वप्रहणोपादादनेनैव भरिनुमर्हतीत्यु
पन्यासः । सर्वप्रहणमिति । बाध्यमात्रापेक्षाया समुदायापेक्षया वा पुरस्तादपवाद
न्यायो नास्तीति भावः । एक पाक इति । कर्मण्यपि वा भवतीति भावः ।
सर्वेभ्यति । सर्वेभ्य इति सादर्थ्यं चतुर्थां सेनायमर्थो गृह्यत इति भावः । तेना

उ] परिच्छिजतिथ प्रत्ययार्थस्येति भावः । सा चैरादिशब्दैरदाहरणेषु स्पर्शेव ।
पुनर्विज्ञानादेवाऽजशब्दविषये भवनात्पत आह-अन्यथेति । उपादानादनेनैवेति ।
'परिमाणाख्याया'मित्यनेनैवेत्यर्थः । निरन्ध्रौ पूर्वो'रिति च न कार्यमिति भावः ।
निधायनिपावौ कर्मणि पान्ती । 'तण्डुल शब्देन 'शूर्प शब्देन च तत्पुरुषः ।
निधीयते स भावराधनो वा । निश्चायो-राशिः । अत्र राशेरन्त्येन परिच्छेदः ।
निष्पूयते तुपाद्यपनयनन स निष्पायलण्डुलगाशिः । अत्रापि मरुपया परिच्छेदः ।
निधाय 'प्रहणद्वि'त्यप्राप्तिः । बाध्यमात्राऽपेक्षायामिति । सामान्यचिन्तायामिद्धम् ।
बाध्यनिर्दोषचिन्तायामपि प्रमाणविशेषमाह-समुदायाऽपेक्षायार धेति ।

ननु 'भावे' इत्यनेनैव सिद्धमन आह-कर्मण्यपीति । परिमाणज्ञापनार्थं भावे
एकादिपदीपादानम् । भावे-अथाऽपीति । एवम पासादिशब्दानाममतात्वादेक
संरि चैत्यनेन न सिद्धमित्यर्थः । एवमाऽप्यर्थः 'परिमाणऽऽख्याया'मित्यस्य
चरितार्थादजशोर्विषये प्रत्ययं 'सर्व'प्रहणमावदयामिति भावः । समाधत्ते-अजपा
धपीति । एवम 'तण्डुलनिधाय' इत्यादावप्यमज्ञात्वात्पोऽप्राप्तौ 'परिमाणाख्या
या'मित्येव धासिद्ध इति नार्थः सर्वप्रहणेनेत्यर्थः । अजशो सहाविषयत्वे युक्ति-
माह-यथाजातीयक इति । अन्यथाऽसञ्ज्ञायां तत्रोच्चारितान्येन अजशोदन्वयेन न
स्यादिति भावः । घण्टो-मृतमार्थः । ननु यातुविशेषश्च 'सर्वेभ्य' इति प्रथम्यन्तान्
सर्वेभ्यति कथं लभ्यतेऽत आह-सर्वेभ्य इति । सादर्थ्ये इति । नन्यपादानेऽकर्मादि

ध्यायः। अधीयते तस्मिन्ध्याय । अध्यायन्यायोपावसंहारा[धारावोदा]श्रेत्ये-
तत्तिपातनं न कर्तव्यं भवति ॥ एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । क्रियते न्यास
एव ॥ उत्तरार्थमेव तर्हि वक्तव्यम् । 'कर्मव्यतिहारे णच्छिन्ना'मिति सर्वेभ्यो
यथा स्यात् ॥ एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । वक्ष्येतेतत्—“कर्मव्यतिहारे स्त्री-
ग्रहण व्यतिपाद्यर्थम् । पृथग्रहणं बाधकबाधनार्थं न्यावचोरीन्यावचव्यर्थम् ।
तत्र व्यतीक्षादिषु दोष, सिद्धं तु प्रकृते स्त्रीग्रहणे णग्रहणं णिग्रहण चे'ति॥
उत्तरार्थमेव तर्हि। 'अभिविधी भावद्वयम्'। सर्वेभ्यो यथा स्यात्। साराविगम्॥

एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । वक्ष्येतेतत् “अभिविधी भावग्रहणं नपुंसके
कादिनिवृत्त्यर्थम् । पृथग्रहणं बाधकबाधनार्थं, न तु द्युट' इति ॥ इदं तर्हि
प्रयोजनं, प्रकृत्याश्रयो योऽपवादस्तस्य बाधनं यथा स्यादयांशयो योऽपवादस्तस्य
बाधनं मा भूदिति । एका तिलोच्छ्रुतिः । द्वे सृती इति ॥ 'घननुक्रमगमज-
द्विपये, भवचने हि स्त्रीप्रत्ययानामप्यपवादविज्ञान'मिति चोदयिष्यति तच्च
वक्तव्यं भवति । ॥ १॥ घननुक्रमगमजद्विपये ॥ २॥ घननुक्रमगमजद्विपय-
इति वक्तव्यम् । ॥ ३॥ भवचने हि स्त्रीप्रत्ययानामप्यपवादविज्ञानम् ॥ ४॥ अनु-
च्यमाने ह्येतस्मिन्स्त्रीप्रत्ययानामप्यपवादोऽयं विज्ञायेत । एका तिलोच्छ्रुतिः,
द्वे सृती इति ॥ ५॥ दारजारी वर्तरे णिगुक् ॥ ६॥ दारजारी कर्तरि वक्तव्यम् ।

प्र. धिवरणं घं कथिला घन् भवति । प्रकृत्याश्रय इति । 'सर्वेभ्य' इति पञ्चमी-
निर्देशादयमर्थो लभ्यते इति भावः । अयांशय इति । 'मिया'मित्यर्थं निर्दिष्टं चिनो
विधानादयांशयतम् । णकेति । ननु कारवानुवृत्त्याऽन भावे घन् न भविष्यति ।
नैतदस्ति । उभयाधिसरान् । दारजाराविति । णिलेपे सति तस्य स्थानिवत्त्वा-
द्वयाश्रया वृद्धिर्न स्यादिति णिगुमिवधीयते । तस्य हि धपरनिमित्तकन्यान्, णिगु-

उ] घं कारकं ह्यनुक्ते मिद्वयन आह—तेनाधिवरणे[ह]ति। पञ्चमनन्तु दृष्टान्ता
यमिति भावः । तदुदाहरणम्—अधीयते तस्मिन्ध्याय इति । स्तान्तापराह इत्य-
र्थः । भौत्ये—णच्छिन्नयामिति सर्वेभ्य इति । 'व्यावचोरी'त्यादी युजादिविपये-
ऽपीत्यर्थः । भाष्ये—कर्मव्यतिहारे इत्यादि । 'तत्र णज्विधायके सूत्रे 'स्त्री'ग्रहणं
'व्यतिपादो वर्तते' इत्यत्र णजभाष्यार्थम्, 'धिया छिन्न'त्यन. पृथग्रहणन्तु
व्यावचोरी'त्यादी 'प्राये'ति युजादीनां बाधनार्थं, न च व्यतीक्षा-
दिषु 'गुरोश्च हल' इत्यन्त्यादि बाधग्रहणं, 'मियां छि'ज्जिन्वाधिसारे एव 'कर्मव्य-
तिहारे णच्', ततो 'मिच'इति न्यायेन सिद्धे'रिति तद्वान्निरासः । इत्युक्तमेवम्
इति । 'गारावि'मित्यादी भाष्यदिविपयेऽपीत्यर्थः । अभिविधाविति । 'राद्ध-

१ 'ऽस्मिन्न'मस्मिन्ध्यायने इत्य' । २ कश्चित् । ३ 'पृथक्' । ४ 'घनी' 'धृती' ।

णिनुक चत्तव्य । दारयन्तीति दारा । जारयन्तीति जारा ॥*॥ करण वा ॥*॥ करणे वा चत्तव्यः । दीर्यन्ते तैर्दारा । दीर्यन्ति तैर्जारा । [परिमाण] ।

इटश्च ॥ ३३३२ ॥

॥*॥ इत्थमपादाने स्त्रियामुपमङ्गान तदन्ताच्च वा दीप् ॥*॥ इटश्चेत्यपादाने स्त्रियामुपमङ्गान कर्तव्य तदन्ताच्च वा दीप्चनञ्च । उपेत्याऽधीयते तस्या उपाध्यायी । उपाध्याया । ॥*॥ नृ वायुवर्णनिवृत्तु ॥*॥ 'नृ' इयेतस्माद्वायुवर्णनिवृत्तेषु धन्वत्तव्य । शारा वायु । शारे वर्ण । 'गारिवाऽवृत्तनीशार प्रायेण शिशिरे कृता' । [इत्थ] ॥

समि मुणे ॥ ३३३३ ॥

॥ ॥ समि मुणां विनयनं यच्चन परिमाणारयामिति सिद्धवान् ॥*॥

प्र] यथा गति प्रविशेधाद्वा स्थानिरेत्याऽभावात्तरसन् गिष्यति । करण वसि । अथमन्यारेव हणति नीर्यन्यो करण ये प्रात घनबोयन इत्यर्थः । [अकर्मरि च] ॥

इटश्च । प्रकृत्याधर्म्यवाऽधो घना गारस्य भाव्यम् न त्वर्याधर्म्यापि पित इति मत्ता-इत्येति । नृ वाविवसि । शार गति प्रात वचनम् । शार इति वसति घन । अकृतनीशारा इति । शारान्वाक्येन इत्यर्थः । [इटश्च] ॥

समि मुणे । परिमाणवाचिमुटिशब्दाधारेण पूर्व प । अटलिप्रतिनेत्र-

उ] गतिन्वभावाद्वा तन्नुभक्तो भाव प्रहण वाऽमन्त्र न्यायन पश्चात्तरादि निरतर्यम् । 'नपुमने भाव' इत्यनन्तरमेव वक्तव्य पृथग्प्रहणानु क्तव्य वाचक्यन गत्यनामाप वाधनार्थमपूर्वप्रतिप्रहणेन भाव । च वचुग वायस्तु नपत इत्यन ग्राह-न नु क्नुद इति त्यनग्राहिर्य । उभयाधिकारादिति । परिमाणान्वाया भावऽप्यन्तेरित भाव । ग्यारण्योभावे चित्त पूर्वस्त्वमप्यस्तिरमात् । घनाधयेति । आध्रवास्तु 'वनं नृपतम्वि'ति मित्वन 'नार शब्दे तन्वावसि रिति भाव । ननु 'नृपतिरपि श्याग वन्दन अत एव तद्यागने 'ननो नृ पिति गणमून पकारीशारम् । एतत् तन्वाऽमितेन तन्वाकानि शिग्ननाप्रि पिद्व नर इतीति चेत् मिते नर' इति स्थव्यात्तर्यन्वात् । दारयनं दारि पचात्रया सिद्ध तयाचि 'थ'काङ्गत्वादि स्वतन्वाहनय इत्यम् । करण घ इति । 'पुमि गहाया घ' इत्यनेन । इदमुपगानं लुपाप्र ॥ [परिमाणा] ।

इटश्च । ननु मृतेनैव सिद्धमत एव-प्रकृत्यतिगतनीयत्वात् । तथा च मित्या सिता कर्त्तव्यमिति भाव । कर्मणातिहरदन्तु 'करा' इत्यन्त्र निमित्तमनेने- इति निरतम्-आच्छादनम् । बहुवचन इति । तदह-अकृतनीशार इति ॥

१ 'नरयन्तीति' । २ 'तन दारा' तन गारा' । ३ 'अम्या' । ४ 'वचनार्थ' ।

समि मुष्टाविति घचनमनर्थकम् ॥ किं कारणम् ? ॥ 'परिमाणारथायामिति सिद्धत्वात्' ॥ 'परिमाणारथायामित्येवाप्र घञ्सिद्धः ॥३॥ अपरिमाणार्थं तु ॥३॥ अपरिमाणार्थोऽयमारम्भ । महस्य सद्वाहः । मुष्टिकस्य सद्वाह इति । ॥२॥ उद्गमनिग्रामौ च - उद्गमि घुगुचनननिपातनैयो ॥३॥ उद्गमो निग्राम इतीमौ शब्दौ छन्दमि घञ्च्यौ, मुगुचनननिपातन[योर्थे]नो । उद्गमं च निग्रामं च ग्रह देना अरीरुषन् ॥ [समि मुष्टे] ॥

कर्म-व्यतिहारे णञ्चित्रयाम् ॥ ४।३।४३ ॥

स्त्रीग्रहण विमर्थम् ? ॥२॥ कर्मव्यतिहारे स्त्रीग्रहण व्यतिपाकार्थम् ॥२॥ कर्मव्यतिहारे स्त्रीग्रहण निषते ॥ [किं प्रयोजनम् ?] 'व्यतिपाकार्थम्' । इह मा भूत्, - व्यतिपाको वर्तते ॥

अथ विमर्थं पृथग्रहण ? ॥३॥ पृथग्रहणं बाधनबाधनार्थम् ॥३॥ पृथग्रहण निषते ॥ [किं प्रयोजनम् ?] 'बाधनबाधनार्थम्' । ये तस्य बाधकान्मन्त्रा-धनार्थम् ॥ किं प्रयोजनम् ? ॥२॥ व्यावचोरीव्यावचर्यम् ॥३॥ [व्यावचोरी-व्यावचर्यार्थम्] । व्यावचोरी वर्तते । व्यावचर्यो वर्तते ॥३॥ तत्र व्यतीक्षा-दिषु दोष ॥३॥ तत्र व्यतीक्षादिषु दोषो भवति । व्यतीक्षा वर्तते । व्यतीहा वर्तते । ॥३॥ मिदं तु ग्रहणे स्त्रीग्रहणे णग्रहणे णिग्रहणे च ॥२॥ मिदमेतत् ॥

प्र] वाच्याश्रणेन तु परिहारः । [समि मुष्टे] ॥

कर्म । पृथग्रहणमिति । प्रकरणोक्त्यान् चिनो बाधकानामप्यनेन बाधन-मिति भावः । व्यतीक्षादिष्विति । 'अग्र्यज्ञानं' 'गुरोश्च हल' इत्यशरस्यानि बाधप्रज्ञादित्यर्थः । सिद्धं त्विति । यद्येव व्यावचुष्टिरिति चिन्तयन्तेति ।

उ.] समि मुष्टे । अहर्लुति । इदमुष्टिनाऽनेनाऽन्वास्त्यादने । मुष्टिकस्येति भाष्ये । 'मुष्टे दुस्तल' इत्यर्थे आरुपादिन्वाटल । निपातनम्-अथ पाननम् ॥

कर्मव्य । भाष्ये-व्यतिपाकार्थमिति । पुष्टिर्भावे मा भूदित्यर्थमित्यर्थः । अर्न्तृकारके तु नाऽनभिधान्यदिनिभावः । प्रकरणोक्त्यादिति । 'स्त्रिया चित्रसे'त्येतद-पेक्षयेति भावः । बाधकानामिति । 'व्यावचोरी'त्यादौ 'प्यामे'ति सुजादीनामित्यर्थः । अत्रेदं बोध्यम्-चिनोऽयमपवादः, अत्र एव पक्षे सामान्यविधिना सोऽपि । अन्यथा तदपवादान्तु पृथक् पाठेन पूर्वविप्रतिषेधरूपनया बाधकः । अत्र एव व्यतीक्षणा अभिदि शङ्किता भाष्ये, विप्रतिषेधनिययं वाऽगम्याऽऽपृष्टे । णिग्रहणमिति । इदं 'व्यावचोरी'त्यादौ बाधनबाधनार्थम् । व्यावचुष्टिरिति । स्पष्टाऽयमग्रसंगो वाऽग्ररूपसूत्रे । 'व्यावचुष्टि'ति च नापकाष्ये । सिद्धेति । स्यादधिकारे वाऽग्ररूप-

१ 'विन्नेन्द्रव' । २ 'नित्येव सिद्ध'मिति मिदः । ३ 'योरर्थयो' । ४ इति । ५ 'पृथक्' ।

कथम् ? ॥ प्रकृत एव स्त्रीग्रहणस्य योगः कर्तव्यः । 'स्त्रिया तित्' । ततः 'कर्म
व्यतिहारे णच्' । ततो 'णिच्' ॥ [कर्मव्यतिहारे णच्] ॥

अभिविधौ भाव इनुण् ॥ ३।३।४४ ॥

भावग्रहणं किमर्थम् ? ॥*॥ अभिविधौ भावग्रहणं नपुमके क्तादिनिवृत्त्यर्थम् ॥ ॥ अभिविधौ भावग्रहणं विद्यते ॥ [किं प्रयोजनम्] ॥ 'नपुंसके क्तादि-
निवृत्त्यर्थम्' । नपुंसकलिङ्गे भावः क्तादयो मा भूवन्ति ॥ अथ किमर्थं पृथ-
गग्रहणं विद्यते ? ॥ ॥ पृथगग्रहणं वाचकसाधनार्थम् ॥*॥ पृथगग्रहणं विद्यते ॥
[किं प्रयोजनम् ?] ॥ 'वाचकसाधनार्थम्' । ये तस्य वाधनास्तादाधनार्थम् ।
॥*॥ न तु ल्युट् ॥ ॥ ल्युटो वाधनं नप्यते सङ्कटनमित्येव भवति ॥

परच् ॥ ३।३।५६ ॥

॥*॥ अभिविधौ भयम्बोपगच्छानम् ॥ ॥ अभिविधौ भयस्योपगच्छानं
कर्तव्यम् । भयम् ॥ अत्यल्पमिदमुच्यते 'भयस्येति' । ॥*॥ भयोदीनामिति
प्र] व्यात्युद्गी च न सिध्यति । नैप दोषः । कृत्यल्युटो बहुलमिति बहुलवचनाद्यष्टे
लभप्रयोजनान् । [कर्मव्यतिहारे णच्] ॥

अभिविधौ । भावे वाच्य इति द्वयेऽपि प्रकृते शब्दसत्त्वान्मात्राद्वा
एतेन भविष्यतीति मत्वाह-भावग्रहणमिति । नपुमक इति । 'मध्येऽपवादा पूर्वा
न्विधीन् वाधन्त' इति इनुण् घामेव वाधेन न तु क्तादीन् । भावग्रहणात्त्वधिरुचिना
र्थात्तानपि वाधन् इति भावः । अथेति । नपुंसके भावः इत्यन्यानन्तरमिदं वक्तव्यं
मिति भावः । पृथगग्रहणमिति । 'वासक्योऽस्त्रिया मिति वचनात्पक्षे क्तादयः स्युरिति

उ] विधेरभावात्प्राप्त्यामप्यसद्विप्रतिषेधेन 'गुरोश्चेत्यप्रत्ययप्रमत्तादिति भावः । एवञ्च
'वाऽमरूप'सूत्रस्यप्रयोगाऽनुष्ठानरूपभाष्यविरोधान् मिदन्ति न्यायतरमूनस्यवास्तिक
मेवैवमुक्तिरिति भावः । व्यावचारीभ्यनीने बहुलग्रहणान्मात्रे इति तापर्यम् ।
उत्तरान्तु-स्त्रियामित्यकरणप्रयुक्तलापवाद्बहुलस्य तवाऽप्यावश्यकत्वाच्च वास्तिकी
कानेव युक्तमिति ॥ [कर्मव्यतिहारे णच्] ।

अभिविधौ । द्वयेऽपि प्रकृते इति । प्रकरणे इत्यर्थः । 'द्वयोरपि प्रकृते'
इति पाठान्तरम् । भाव एवेति । णज्वादेति भावः । मध्येऽपवादा इति । वाच्य
सामान्यचिन्तयेद् मिदमिति 'वाऽमरूप न्यायेन पक्षे प्राप्तयोरपि तयोर्वाधनार्थं भाव
ग्रहणमिति भावाऽभिप्रायवर्जनमुचितम् । वाऽसरूप इति । स्थधिकारे एव 'वाऽ-
सरूप'निषेध इति शङ्क प्रतिपादनादेति भावः । भाव्ये-ये तस्येति । कस्य वाध
या रालर्था इत्यर्थ उच्यते । कस्योक्तार्थे नाऽपारम्भारस्य, भावग्रहणस्याद्विधौ

१ इदं लुप्तम् । २ 'पृथक्' । ३ इदं भाष्यमित्यन्ये । ४ प्रयोजनार्थम् । ५ 'द्वयोरपि' ।

वक्तव्यम् ॥२॥ इहापि यथा स्यात् अयं वर्णम् ॥ किं प्रयोजनम् ? ॥२॥ नपुं-
सके स्यादिनिवृत्त्यर्थम् ॥२॥ नपुंसकलिङ्गे भावे स्यादयो मा भूवसिति ॥२॥ कृपा-
दिभ्यश्चे प्रतिषेध ॥२॥ कृपादिभ्यः प्रतिषेधो वक्तव्यः । कृपाः अर्थः मन्त्र
[इति] ॥२॥ जवगवौ छन्दसि ॥२॥ जवसवौ छन्दसि वक्तव्यौ । उगो-
रस्तु मे जय । अयं मे पञ्चोदनः सयः । [एरच्] ॥

प्रह्ववृद्धनिश्चिगमद्य ॥ ३।३।१८ ॥

किमर्थं निष्पूर्वाङ्गिनोतेरन्विधीयते नाऽचैव सिद्धं, न ह्यस्ति विशेषो
निष्पूर्वाङ्गिनोतेरस्य वा, अथ वा, सदैव रूपं स एव [च] स्वरः॥ न सिध्यति
'हस्तादाने चेरस्तेये' इति घञ्प्रामोति तद्वाधनार्थम् । अत उत्तरं पठति॥२॥
अन्विधी निधिग्रहणमनर्थकं स्तेयस्य घञ्विधीं प्रनिषेधात्॥२॥ अन्विधी निधि-
ग्रहणमनर्थकम् ? ॥ किं कारणम् ॥ 'स्तेयस्य घञ्विधीं प्रतिषेधात्' । स्तेयस्य
घञ्विधीं प्रतिषेध उच्यते । निष्पूर्वाङ्गिनोतिः स्तेये वर्तते ॥ [॥२॥ अस्ते-
यार्थन्तु ॥२॥] अस्तेयार्थं तर्हिद वक्तव्यं निष्पूर्वाङ्गिनोतेरस्तेयेऽन्यथा स्यात् ।
॥२॥ अस्तेयार्थमिति चेत्ताडनिष्ठत्वात्॥२॥ अस्तेयार्थमिति चेत्तस्य॥ किं कारणम् ? ॥
'अनिष्टत्वात्' । नहि निष्पूर्वाङ्गिनोतेरस्तेयेऽन्विष्यते॥ किं तर्हि ? ॥ घञेऽन्विष्यते ॥
एवं तर्हि सिद्धे सति यच्चिष्पूर्वाङ्गिनोतेरपि नास्ति तज्ज्ञापयत्याचार्यो यत्तदन्त -

प्र.] प्रहरणोत्प्रेषण वासरूपविधिर्वाच्य इत्यर्थः । [अभिविधी भावे] ॥

एरच् । वर्णमिति । वर्णमन्यपि भवति । 'एरभो वर्णो' इति भाष्यकार-
वचनात् । कहर इति । अन्यन्तोदात्तमन्यर्थः । अत एव 'पुंशोण' इति सूत्रस्य 'सापृटिन' इति
भाष्यप्रयोगः सङ्गच्छते ॥ [अभिविधी]

प्रह्व । एष स्वर इति । मध्योदात्तत्वं वृत्तरेण भवति । घञिरण्योरिति ।

उ.] यथा अत्राऽप्येवकारणात्पूर्वविप्रतिषेधक्यपनेति तात्पर्यम् । सङ्गृह्यमाणेवेति ।
सङ्गृह्यमाणे भवत्येवत्वम् । अत एव 'पुंशोण' इति सूत्रस्य 'सापृटिन' इति
भाष्यप्रयोगः सङ्गच्छते ॥ [अभिविधी]

एरच् । भाष्यकारवचनादिति । ततो वाहुवान्युडपीनि भावः । स्वर-
इति । अपि आचुदात्तम्, अन्यन्तोदात्तमन्यर्थः ॥ [एरच्] ।

प्रह्व । भाष्ये स एव [च] स्वर इति । 'याऽप्य' इति सूत्रेणैव भावः । भाष्ये-
स्तेये वर्तते इति । हस्तादानविषये इति भावः । किन्तर्हि घञेऽन्विष्यते । हस्ताऽदान-
विषये इत्यर्थः । 'प्रह्वसूत्रे' निधिग्रहण स्तेयार्थेऽन्विष्यते इति सिद्धम् ।

१ 'कृपादिभ्यः प्रति' । २ इति कश्चित् । ३ 'हस्तादान' । ४ 'वैद्यन्-
प्रामोति' । ५ इदं उक्तं स्यात् । ६ 'यि यथा' ।

थाधघञ्ताजविप्रकाणौमिति तज्जिपूर्वाचिनोतेन भवतीति ॥ किमेतस्य
ज्ञापने प्रयोजनम् ? ॥ निश्चयः । एष स्वर सिद्धो भवति ॥ ॥ वशिरभ्योश्चो
पमङ्गानम् ॥ ४ ॥ वशिरभ्योश्चोपसङ्गान कर्तव्यम् । मवश नन्धवम् । धन
जय रणे रणे ॥ ४ ॥ घनर्थे कविधान स्यात्पापान्यधिहनिष्युध्यर्थम् ॥ ५ ॥ घनर्थ को
विधेयः ॥ किं प्रयोजनम् ? ॥ स्यात्पापान्यधिहनिष्युध्यर्थम् । स्था-प्रति
ष्ठन्तेऽस्मिन्धान्यानीति प्रस्थ । प्रस्थे हिमवतः शृङ्गे । स्था ॥ स्था-प्रस्था
न्ति सस्मिन्निति प्रस्था । स्था । पा-प्रपिबन्त्यस्यामिति प्रपा । पा ॥ अवि-
आविष्यन्ति तेनाऽऽविधैम् । अविधि ॥ हनि-विघ्नन्ति तस्मिन्मनासि विघ्न ।
हनि ॥ युधि-भायुष्यन्ते तेनाऽऽयुधम् ॥ [ग्रहवृत्तिनिधि] ।

स्तम्ये क च ॥ ३।३।३ ॥

कस्मादयं को विधीयते ? ॥ 'हन्ते'रित्याह ॥ तद्धन्तिग्रहण कर्तव्यम् ? ॥
न कर्तव्यम् । ग्रहणमनुवर्तते ॥ क प्रकृतम् ? ॥ 'हन्तश्च वध' इति ॥ तद्वा
अनेकेन निपातनेन व्यथच्छिन्न न शक्यमनुवर्तयितुम् ॥ नैतानि निपातनानि ।
हन्तेरेते आदेशाः ॥ यथादेशा घनस्वरो न सिध्यति । घर्न ॥ सन्तु तर्हि
निपातनानि ॥ ननु चोक्त 'तद्वा अनेकेन निपातनेन व्यथच्छिन्न न शक्यम-
नुवर्तयितु'मिति ॥ सयन्धमनुवर्तय्यते ॥ अथ वा पुन सम्वादेशाः ॥ ननु
चोक्त 'स्वरो न सिध्यतीति ॥ नैव दोषः । अकारान्त आदेशाः ॥ अथ यदे
पीकया स्तम्बो हन्यते कथं तत्र भवितव्यम् ? ॥ के चित्तावदाहु - 'स्तम्बे'

प्र] घञि प्राप्ते वचनम् । वशान वश । रणेन्यस्मिन्निति रण । घनर्थ इति भावः
कर्तव्यमिति च शारक घनर्थः । [ग्रहवृत्तिनिधिगमश्च] ।

स्तम्ये क च । घनस्वर इति । अन्तोदात्तत्वं न सिध्यति, अप्सरेणाद्युदात्त
स्वप्नन्नादित्यर्थः । अकारान्त इति । तत्राऽनो लोपे कृते उदात्तनिवृत्तिस्वरेणाप
उ] अस्तेयार्थं चैतन्न, नि पूर्वाचिनोते पूर्वविप्रनिपेधेन घन एषट्'रिति भाष्यार्थः ।
घन् चेति पाठे 'व'शब्द एवाथो द्रष्टव्यः । कृत्स्वगणेति । 'यतिमाररोपपदा'दिति
विहितेन ॥ [ग्रहवृत्तिनिधिगमश्च] ।

स्तम्ये क च । अनेकेनेति । घनाऽन्तर्धनप्रघणप्रघाणोदनाऽपघनरूपेणे
त्यर्थः । अप्सरेणाद्युदात्तेति । निपातने तु निपातनान् 'फियोऽन्त' इति सिद्धि-
रिति भावः । तत्राऽनो लोप इति । प्रत्ययसन्निधौ शिष्टतया विधानादार्द्धधातुक
इति लोप इति भावः । आदेशाश्च म्यानिस्वरेणान्तरतम्यादन्तोदात्ता इति तान्पर्यम् ।
तस्य सर्वाऽपवादत्वादिति । यद्यपि पुम्यय चरितार्थस्तथापि 'बहुल'ग्रहणादिति

१ 'अस्मिन्' । २ हनि कविघ्न । ३ 'आविध' । ४ 'घन इति' । ५ 'रणति' ।

ति भवितव्यम् ॥ अपर आहु - 'स्तम्बहेति'रिति भवितव्यम्, ऊतियूति-
जूतिमातिहेति कीर्तयन्नेति निपातनमिति। अपर आहु.-स्तम्बहननीति भवे-
तव्यमिति। वक्ष्यन्तेतत् "अजगम्यां स्त्रीखलना क्रिया- खलनौ विप्रतिपेधेनेति।

यजयाचयतविच्छप्रच्छरक्षो नङ् ॥ ३।३।९० ॥

॥*॥ यजादिभ्यो नस्य डित्वे सप्रसारणप्रतिपेध ॥*॥ ॥*॥ यजादिभ्यो
नस्य डित्वे सप्रसारणस्य प्रतिपेधो वक्तव्य । प्रस इति ॥ एवं तस्यंङित्कारि-
ष्यते ॥*॥ अदिति युनप्रतिपेध- ॥*॥ यद्यद्विदुणस्य प्रतिपेधो वक्तव्य ।
विभ इति । सूत्र च भिद्यते ॥ ययान्यासमेवास्तु । ननु चोक्त 'यजादिभ्यो
नस्य डित्वे सप्रसारणप्रतिपेध' इति ॥ नैष दोष [॥*॥ निपातनाभि-
दम् ॥*॥] निपातनादेतन्निदम् ॥ किं निपातनम्? प्रभे चामस्यवाङ् इति ॥

स्त्रियां चिन् ॥ ३।३।९४ ॥

॥*॥ क्रिया चिन्नादिव्यय ॥*॥ क्रिया चिन्निचत्रायादिव्ययेति वक्त-
व्यम् । आति । सदि । दोषे ॥*॥ निष्ठाया वा सेटोऽकारवचनात् [सिद्धि] ॥*॥
निष्ठाया वा सेटोऽकारवचनात्सिद्धम् । अथ वा निष्ठाया सेटोऽकारो भवतीति
वक्तव्यम् ॥ यदि निष्ठाया सेटोऽकारो भवतीत्युच्यते सन्ता ध्वमेति न सिध्य-
ति । सस्ति, ध्वस्तिरिति प्राप्नोति ॥ किं पुनरिदं परिगणनं त्रय पृथापादय
आहो स्विदुदाहरणमाग्रम् ? ॥ किं वातः ? ॥ यदि परिगणन भेदो भवति ।
अयोदाहरणमात्रं नास्ति भेदः । सस्ति ध्वस्तिरित्येव भवितव्यम् ॥

स्यागापापचो भावे ॥ ३।३।९५ ॥

॥*॥ स्यादिभ्यः सर्वापवादप्रमा ॥*॥ स्यादिभ्यः सर्वापवादः चिन्-

प्र.] उदात्तव भवतीति भावः । अङ्गमेति वक्तव्ये रूपं । तस्य सर्वापवादस्यादिनि
भावः । स्तम्बहेतिरिति । निपातनस्य सर्वापवादत्वादिनि भावः ॥

स्त्रियां चिन् । छमिरिति । संसा ध्वमेति नैव भवतीति भावः ।

स्यागापा । स्यादिभ्य इति । बाध्यमात्रापेक्षया, बाध्यमनुदायारेक्षया वा

उ.] भावः । भाष्ये-अजगम्यामिति । 'हेति'रिति निपातनमप्यरजे चारितार्थमिति
भावः । निपातनहेतितत्त्वं ज्ञेयं रुढ इत्यन्ये ॥ [सत्ये व च] ।

क्रिया चिन्। सिद्धायादिव्यय इति वचनं 'शुतोथ हत' इत्येतत्प्राप्तेर्योग्यविषयं,
'निष्ठाया वा सेटोऽकारवचना'दिव्ययेन समानयोग्येन चार्थान्तराहुः । एवम् निष्ठाया-
मनितस्त मूत्रप्राप्तिनिष्ठाया चावदय इति फलितम् ॥ [स्त्रियां चिन्] ॥

१ 'निपातनादिनि' । २ इदं ध्वमेति । ३ 'सिद्धाया' । ४ वेचितु मिद्व्यमित्त-
मिदं वार्तिकमन्याहुः ।

प्राप्नोति, न यथैवाऽऽ वाधते एव ण्वुलिप्रावपि बाधते । का त्व स्याधिक-
मैस्था । का त्व^१ स्यायिम् ॥*॥ मिद्धत्वनिष्ठाने स्यादिप्रतिषेधान् ॥*॥ सिद्ध-
मेतन् ॥ कथम् ? [अदिधाने 'स्यादि'प्रतिषेधात्] अदिधाने एव स्यादीना
प्रतिषेधो घक्तव्य । प्रतिषिद्धे तस्मिन् किनेव भविष्यति ॥ मिध्यति । सूत्र
तर्हि भिद्यते ॥ यथान्यासमेवास्तु । ननु चोक्त 'स्यादिभ्य सर्वापवादप्रसङ्ग'
इति ॥ नैष दोष । 'पुरस्तादपरादा अनन्तरान्विधीन्याघमन्ते भोक्तैरा'नि-येव-
मथ स्त्रिया भिन्नत्वाधिष्यते ण्वुलिजौ ॥ बाधिष्यते ॥

॥*॥ ध्रुवजीपिस्तुभ्य करणे ॥*॥ श्रुयजीपिस्तुभ्य करणे तित्त्वक्तव्य ।
श्रुयतेऽनयेति श्रुति । इज्यतेऽनयेति इष्टि । इष्यतेऽनयेति इष्टि । स्तुपते-
ऽनयेति स्तुति ॥*॥ ग्ल[ग्लो]ज्याहाम्यो नि ॥*॥ ग्ल[ग्लो]ज्याहाम्यो
निर्वक्तव्य । ग्लानि [ग्लोनि] ज्यानि हानि ॥ [स्यागापापचो] ।

प्रजयजोभावे क्वप् ॥ ३।३।१८ ॥

॥*॥ क्यन्निधिरधिरकरणे च ॥*॥ क्यन्निधिरधिरकरणे चेति वक्तव्यम् ।
समजन्ति तस्या समज्या ॥ [प्रजयजोभावे] ।

कृमः श च ॥ ३।३।१०० ॥

॥*॥ कृमः श चेति क्वचन किनेर्यम् ॥*॥ कृमः श चेति क्वचन कर्त-
व्यम् ॥ [किं प्रयोजनम् ? ॥ 'किनेर्यम्'] । किञ्चपि यथा स्यात् । कृति ॥

इच्छा ॥ ३।२।१०१ ॥

किं निपात्यते ? ॥*॥ इषे शे यगभावे ॥*॥ अथरूपमिदमुच्यते
प्र.] पुरस्तादपरादान्यायो नास्तीति भाव । ण्वुलिप्राविति । 'विभाषाख्यानपरिप्रक्षयो'-
रित्यनेन विहितं । पुरस्तादिति । अनन्तरबाधने तन्वावशाशो विधि परत्वादुक्त-
रेण बाध्यत इत्यर्थः । श्रुयजीति । स्तुद्वाधनार्थं वचनम् । [स्यागापापचो] ।

प्रजयजो । क्यन्निधिरिति । उत्तमूत्रे इति भाव । [प्रजयजो] ।

कृमः ॥ यः चरारेणनन्तरस्य क्वप एव समुच्चयौ न तु व्यवहितस्य चिन
इति मत्वाह-पाठचनमिति । तेन मित्या कृमः इतिरिति रूपत्रयमिद्धि ॥

उ] स्यागापा । बाध्यमात्रेति । बाध्यगामान्यचिन्तेयम् । बाध्यसमुदायेति ।
विशेषचिन्तायामपि प्रकारविशेषः । [स्यागापा] ॥

प्रजयजो । उत्तरंति । भावे तद्विषयोदाहरणान्विति भावः । [प्रजयजो] ॥

कृमः श च । यः वचनमिति । इदमेव शापयति 'वर्गगौरवादपि योग-

१ 'स्यायि' १२६६ कथित । ३ 'का त्व स्यायिनाम्ना' १४ 'जिरी' १५ इति कथित ।

६ 'इषे शे यगभावे निपात्यते' इत्यमरव्याख्या । इदं भाष्यमिदं ७ 'इतिभावः' ।

इच्छति ॥ [१॥ इच्छापरिचयापरिसर्यामृगयाऽष्टाव्यानामुपसङ्गानम् ॥*॥ इच्छा-
परिचयापरिसर्यामृगयाऽष्टाव्यानामुपसङ्गानं कर्तव्यम् ॥*॥ जागर्तोरौरो ॥
॥*॥ जागयां । जागरा ॥ [इच्छा] ॥

पिङ्गिदादिभ्योऽङ् ॥ ३।३।१०४ ॥

॥*॥ निद्रा विदारणे ॥*॥ निद्रा विदारण इति वक्तव्यम् । निद्रि-
रन्या ॥*॥ निद्रा द्वैधाकरणे ॥*॥ निद्रा द्वैधाकरण इति वक्तव्यम् । निद्रि-
रन्या ॥*॥ आरा शस्त्रानाम् ॥*॥ आरा शस्त्रानामिति वक्तव्यम् । आतिरन्या ।
॥*॥ धारा प्रपाने ॥*॥ धारा प्रपात इति वक्तव्यम् । एतिरन्या ॥*॥ गुहा
गिर्योपधो ॥*॥ गुहा गिर्योपधोरिति वक्तव्यम् । गृतिरन्या । [पिङ्गिदा] ॥

प्यासधन्यो युक् ॥ ३।३।१०५ ॥

किमर्थध्वारः ? ॥ ॥*॥ [चकार] स्वार्थः ॥*॥ 'चितोऽन्त उदात्तो
भवती'त्यन्तोदात्तत्वं यथा स्यात् ॥ नैतदस्ति प्रयोजनम् । 'उदात्त' इति वर्तने
'भूर्वा'रा उदात्त' इति ॥ यद्युदात्त इति वर्तते 'प्रञ्जजोर्भावे क्यप्'—किमर्थं
पवारः ? ॥ मुगर्थः । हन्त्रस्य पिति कृतांति ॥ उदात्त इति वर्तते ॥ पृष-
मपि कुत एतत्तदन्तस्योदात्तत्वं भविष्यति न पुनरादेरिति ? ॥ उदात्त इत्य-
नुवर्तनसामर्थ्यापत्त्याऽप्यासः प्यारस्तस्य भवति ॥ कस्य चाप्यासः ? ॥ अन्य-
स्य ॥ सामान्यग्रहणाविधाताऽर्थस्तर्हि ॥ क सामान्यग्रहणाविधातार्थे-
नार्थः ? ॥ युवोरनाम्नाविति ॥ एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । वक्ष्यतेतद-

प्र.] पिङ्गिदादि ॥ आतिरिति । आतोऽनेध 'उपगर्गादनि घाना'विनि वृद्धिरेवा-
देव । गुहा गिर्योपधोरिति । गिरिदादोऽन गिर्येकत्वे वर्तते । [पिङ्गिदा] ।

प्यासधन्यो ॥ युवोरिति । अन्यया निरनुबन्धस्तादर्थ्यं प्रदणं स्यात्तनु
त्युदादीनामिति भावः । अनुनासिकवचनादिति । तत्र ल्युमदीनामपि अनु-

उ.] विभागे गरीना'मिति भावः । [कृष्णः श ष] ।

इच्छा । शे यगभाव इति । भागार्थकत्वात् प्राप्तिः । [इच्छा] ।

पिङ्गिदा । ननु गुहा न गिरिरत आह-गिरिदान्द इति [पिङ्गिदा] ॥

प्यासः । भावे न पुनरादेरिति । एवम पातिर्यऽन्तिप्रवृत्त इति भावः । यन्
प्रपनाऽतिक्मे चारण्यऽभावादादेरेव स्यादिति तत्र ; तन्व्यायन्याऽन ग्राह्येऽनही-
कारात् । अत एव 'आधुदातये'ति मर्थम् । अत एव 'निन्दारेव'मिति तन्वा-
दावन्तस्वरितमिदिरिति बोध्यम् । अन्यस्येति । आदेस्तु 'आधुदातये'त्यनेन मिद-

१ भाष्यार्थिकमिन्वये । भाष्यमिन्वये । इदं वक्ष्यते । २ ना निपातनं
कर्तव्यम् । ३ इदं तुम् । ४ भाष्यमिदमिन्वये । ५ 'इचेव हि वर्तते' ।

'सिद्ध तु युयोरनुनासिक्यवभा'दिति ॥४॥ युयुक्करणे घटि[घटि]उन्दिबिदिभ्य
उपसह्वाणम् ॥४॥ युयुक्करणे घटि[घटि]उन्दिबिदिभ्य उपसह्वाण कर्त-
व्यम् । घटना । [घटना] । घन्दना । घेदना ॥४॥ इषेरनिच्छार्थस्य ॥४॥
इषेरनिच्छार्थस्येति वक्तव्यम् । अन्विष्यते अन्वेषणा ॥४॥ परेर्वा ॥४॥ परे-
वेति वक्तव्यम् । अन्यः परादि चर । अन्यः पर्यपगा चर ॥ [णामधन्यो] ।

रोगात्पाया ण्युल्लङ्घ्यम् ॥३॥३१०८॥

॥४॥ धात्वर्थनिर्देशे ण्युल्लङ्घ्यम् ॥ ॥ धात्वर्थनिर्देशे ण्युल्लङ्घ्यम् । का
नामाऽतिक्ताऽन्वेष्वादीमानेषु । का नाम द्वाविक्ताऽन्वेष्वादीमानेषु ॥४॥
इतिनयी धातुनिर्देशे ॥४॥ इतिनयाध्यायने प्रथमं धातुनिर्देशे वक्तव्यम् ।
पचोमृदि, पचतेमृदि ॥४॥ वर्णसार ॥४॥ वर्णांस्वारप्रथमो वक्तव्यम् । अकार,
इकार ॥४॥ रादिषु ॥ ॥ रादिषु वक्तव्यम् । रेफ ॥४॥ मन्वर्थाऽन्वे ॥४॥
मन्वर्थाऽन्वे वक्तव्यम् । मन्वर्थाऽन्वे ॥४॥ इणजादिभ्य ॥४॥ इणजादिभ्यो
वक्तव्यम् । आति आति अदि ॥४॥ इणजादिभ्य ॥४॥ इणजादिभ्यो
वक्तव्यम् । वापि पाति । पादि ॥४॥ इणजादिभ्य ॥४॥ इणजादिभ्यो
म] नागिरमप्रतिज्ञानगावर्णद्वय भवेत्तत्त्वम् । [णामधन्यो युष्] ।

रोगात्पाया । धात्वर्थनिर्देश इति । न्यायनिर्देश इत्यर्थः । इतिनयाध्यायने ।
बहुलावर्णानु कथितं भवति दिप दिक्करणद्वयसंज्ञाविभक्तौ तस्मिन् द्वावप्यो
भवन्ति । यथा क चिद्वर्णः, यथा- विभागा लीनो रिति । अत्र हि लीनो-
र्ध्वं निम्नं निर्देशं कृतं । इति तु लीनं एव ग्रहणं स्यात् ॥ लीनाने ।
वर्णादिति । वर्णविभक्तौ वर्णानुकरणद्वयम् । बहुलावर्णानु कथितं भवति,
'अथ क' इति यथा । यथा क चिद्वर्णमुत्तमपुनरुत्तरादपि स्वकार इति । कार-
प्रत्ययस्य काररहेत्यादा प्रत्ययानां भावः भवति । ननु करणं कार, धम्यं कार
शसार इत्येव गितव्यम् । नैव शक्तिः । एव हि विनायमानेऽकारकरणमित्यादि न
उ] नैव भावः । प्रतिज्ञानमात्रमप्यदिति । इत्येव विदुषो तदनुसन्धयति भावना
सुगोऽप्युत्तमपुनरुत्तरादपि स्वकार इति भावः । [णामधन्यो युष्] ।

रोगात्पाया । धातुगोऽर्थे रूपान्तेने अत्र वक्तव्येति-विधेति । नवविधोऽपि
कारकनिर्देशार्थं भवेत् । इतिनया । कथितेति । भुक्तो युक्तिः । निष्करण
दिति । निष्करणस्य निष्करणेति धम्येन चारण्येति निर्देशः । तस्मिन्निर्देशे
रेव निष्करणस्य धम्ये-पचो-पचतेरिति, -वर्ण- विभागा लीनो रिति । 'प्रत्यय-
निर्देशो यः । धात्वर्थनिर्देशोऽनेन कृतः स्यात् । एव एव 'इतिनयाध्यायने',

१ इतिनया । २ 'तेरन्वे' । ३ इतिनया । ४ 'य' । ५ 'विदुषो' ।

वत्तय । कृषि । किरि । गिरि ॥३॥ संपदादिभ्यः कृप् ॥३॥ संपदा-
दिभ्यः कृप् ॥३॥ संपत् । विपत् । प्रतिपत् । आपत् । परिपत् । परंपत् ।

कृत्यल्युटो बहुलम् ॥ ३।३।११३ ॥

॥३॥ कृत्यल्युटः ॥३॥ कृत्यल्युट इति वक्तव्यम् ॥३॥ कृत्यो बहुलमिति वा ॥३॥
कृतो बहुलमिति वा वक्तव्यम् । पादहारकाद्यर्थम् ॥ पादाभ्यां ह्रियते पादहारकः ।
गले चोप्यते गलेचोपकः । श्वोऽग्नीनाधास्यमानेन । श्व सोमेन यस्यमाणेन ॥

गोचरसंचरघटवज्रज्यजापणनिगमाथ ॥ ३।३।११९ ॥

॥३॥ गोचरादीनामग्रहणं प्रायवचनाद्यथा कपो निरूप इति ॥३॥ गोच-
रादीनां ग्रहणं शक्यमकुरुम् ॥ घञ्कस्माच्च भवति ॥ 'प्रायवचनाद्यथा
कपः निरूप इति' । प्रायवचनात् [कपो निरूप इति] घञ् न भवति ॥

हलश्च ॥ ३।३।१२१ ॥

॥३॥ घञ्विधाववहाराधारावायानामुपमह्वानम् ॥३॥ घञ्विधाववहारा-
धारावायानामुपमह्वानं कर्तव्यम् । अग्रहियन्तेऽस्मिन्नवहारः । आग्रिपन्तेऽ-
स्मिन्नाधारः । एत्येतस्मिन्वपन्त्यावायः । [हलश्च] ॥

उद्गोऽनुदके ॥ ३।३।१२३ ॥

प्र] निधेयः । कारप्रत्ययस्य 'कृत्' इत्यभिप्रायान्तरविहितत्वेऽपि कृन्मज्ञा । तन्म-
दन्त्यस्य प्रानिपदिकत्वादिभक्त्युपपत्तिः । एवं 'मन्वर्थाय' इति । अकारलोपस्वना-
ऽभवेऽपि भाष्यकारवचनाद्बहुलप्रदृश्यादाः । संपदादिभ्यः इति । किञ्चपि बहुलवचना-
द्भवति-संपत्तिरिति । [रोगाख्यायां] ।

कृत्य । कृत्यल्युट इति । कृत्यप्रदृशनीय कृत्यहणं व्यापकत्वात्कर्तव्यम् । तस्मिन्-
कृत्ये ल्युट्प्रहणं न कर्तव्यं, तस्यापि कृत्त्वान् । श्वोऽग्नीनिति । अन्तर्धानेऽपि ल्युट्प्रहणं ।

गोचरसंचर । प्रायवचनादिति । 'हलश्चे'त्यत्र प्रायप्रदृशनुवर्तनादत्र
वचिदभवाद् एव भवतीत्यर्थः । [गोचरसंचर] ।

उ] 'आहो' प्रभृतादिभ्यः 'गन्तुनी परदारदिभ्यः' इति प्रयोगः सङ्गच्छते । कृ-
न्मेति । बहुलकादित्यन्त्ये । एव मन्वर्थाय इति । 'प्रानिपदिकत्वादिभक्त्युपपत्तिः'-
रित्यनुपद । आहोऽध्यातुः कृत्वाऽभावादतो लोपाऽऽहोः । स्वदिन्याऽभावेऽभवाद्यर्थेऽपि
लोपाऽऽहोऽभावाद-भाष्यकारेति । बहुलप्रदृश्यादिनि गारम् । तदाश्रये भाष्यकार-
वचनं हेतुः । बहुलार्हे स्वार्थिकोऽर्थः । पञ्चैतान् पुण्यादहादिनाम्नेन वदिनाम्नेन ।
हलशानादे-पृथेति । आहोऽर्थप्रदर्शनमिदम् । वचनं आहो 'आहो युगि'ति युक्तम् ॥

१ इदं वचनम् । २ ॥३॥ 'कृत्यो बहुलमिति वक्तव्यं पादहारकाद्यर्थम्' ॥३॥

[कृतो बहुलमिति वक्तव्यम् किं प्रयोजनम् ? ॥ 'पादहारकाद्यर्थम्' ॥ पा० ।

किमर्थमिदमुच्यते न 'हलश्चेत्येव सिद्धम्' ? ॥ अनुदक इति ध्वस्यमिति ।
इदं मा भूत् । उदहोदधन ॥८॥ उदहोऽनुदकप्रदणानस्य च प्रायश्चना-
यथा गोदोहन प्रमाधन इति ॥ ॥ उदहोऽनुदकप्रदण चानर्थकम् ॥ घञ्स्मा-
न् भवति ? ॥ [प्रायश्चनायथा गोदोहन प्रमाधन] प्रायश्चनादप्येव भवति ।
यथा गोदोहन । प्रमाधन इति ॥ [उदहोऽनुदक] ।

गन्तो घञ् ॥ ३।३।१०० ॥

॥ [८॥ गन्तो इत्येवमस्मा ॥] ॥ ८० घञ् । आग्र । इतो घञ् ।
आम्वर । इतो वनञ् । आग्रनेक । इत्येव वनञ् । आग्रनिकरक ॥
इत्येव तुषु इत्येव द्वारुण्येव गन् ॥ ३।३।१०१ ॥

॥ ८०॥ अतश्च श्रीगन्ता ॥ ॥ अतश्च श्रीगन्ता भवन्ति विप्रति-
पन्नेन । अतश्च वनञ् - घञ् लृट् । अतश्च वनञ् - इति हति ।
इहोभय प्राप्नोति - चिति स्मृति । तलोऽवकाश - इत्येव सुभेद । अतश्च
म पृ । इहोभय प्राप्नोति - इत्येव सुभेद । इत्येव सुभेद । अतश्चा-
यान - इत्येव वनञ् । अतश्च म पृ । इहोभय प्राप्नोति - पलाशचपन
अविलम्बन । अतश्च भवन्ति विप्रतिपन्नेन ॥ ८०॥ अतश्च गन्तो विप्रतिप-
न्नेन ॥ ८०॥ अतश्च गन्तो भवन्ति विप्रतिपन्नेन । अतश्च वनञ् - इति हति ।
इहोभय प्राप्नोति - इत्येव सुभेद [मुल्लेख] । इहोभय प्राप्नोति - इत्येव
सुभेद । अतश्चा-यान - इत्येव वनञ् । अतश्च म पृ । इहोभय
प्राप्नोति - मत्तुधानी तिष्ठादनी । गन्तो भवन्ति विप्रतिपन्नेन ॥

कर्तृकर्मणोश्च भूतप्रोः ॥ ३।३।१०२ ॥

॥ ८०॥ गन्तुं कर्मणोऽर्थे ॥ ॥ गन्तुं कर्मणोऽर्थे ॥ गन्तुं कर्मणोऽर्थे ॥
व्यम् । अतश्च भवन्ति इत्येव वनञ् - इत्येव सुभेद । अतश्च
गन्तुं कर्मणोऽर्थे ॥ ८०॥ गन्तुं कर्मणोऽर्थे ॥ गन्तुं कर्मणोऽर्थे ॥
कर्तृकर्मणोऽर्थे ॥ गन्तुं कर्मणोऽर्थे ॥ गन्तुं कर्मणोऽर्थे ॥

प्र] इत्येव । अतश्च आधारान्तरात् । अतश्च भवन्ति इत्येव सुभेद ।

उदहो । प्रायश्चनादिति । अतश्च भवन्ति इत्येव सुभेद ।

वृत् । अतश्च भवन्ति इत्येव सुभेद । अतश्च भवन्ति इत्येव सुभेद ।

उ] उदहो । अतश्च भवन्ति इत्येव सुभेद । अतश्च भवन्ति इत्येव सुभेद ।
अतश्च भवन्ति इत्येव सुभेद । अतश्च भवन्ति इत्येव सुभेद ।

कर्तृकर्मणोऽर्थे ॥ अतश्च भवन्ति इत्येव सुभेद । अतश्च भवन्ति इत्येव सुभेद ।

१ इदं वनञ् । २ इदं लृट् । ३ 'इत्येव' ।

तदाचार्ये मुहूर्त्तावाऽन्वाचष्टे—‘कर्तृकर्मग्रहणं चोपपदमंशार्थं’मिति॥

अन्येभ्योऽपि दृश्यते ॥ ३।३।१३० ॥

॥२॥ भाषायां दामियुधिदशिपिभ्यो युच् ॥२॥ भाषायां दामियुधिदशि-
भ्यो युज्यत्तव्य । दु शासनः । दुर्योधन । दुर्दर्शन । दुर्धर्पण । ॥[२॥ भृदेव
॥*]॥ मृपेधेति वक्तव्यम् । दुर्नर्पण । इति धीमद्भगवत्पतञ्जलिमुनिविरचिते
व्याकरणमहाभाष्ये तृतीयस्याध्यायस्य तृतीये पादे प्रथममाहिकम् ।

वर्तमानसमीप्ये वर्तमानवद्वा ॥ ३।३।१३१ ॥

प्र] नुभूयत इति । अत्र गतिवातुदायस्य धातो आरप्रयोग ‘स्वात्वं भवं भवते’-
त्यादी राल विवरणमामर्थादानोरनन्तरं कर्तृकर्मणी प्रयुज्येते । तदाचार्य इति ।
ततश्च विवरणादनध्ययस्य मुमर्थादभ्यते । चरारस्य सत्त्वियोगार्थत्वादीषदुस्त्वो-
ऽप्युपपदान्माधीयन्ते । [कर्तृकर्मणोश्च] ।

अन्येभ्यो । भाषायामिति । छन्दसीन्वधिराराद्वाशरां न प्रक्षोनीनि
यचनम् ॥ २ ॥ इति महाभाष्यप्रदीपे तृतीयस्याध्यायस्य तृतीये पादे प्रथममाहिकम् ॥ * ॥

वर्तमान सा । समीपमेव सामीप्यमिति स्वार्थे ध्यनंघर्णयन्ति । अन्ये समी-
पस्य भाव सामीप्यं, वर्तमानस्य सामीप्यं वर्तमानसामीप्यमिति व्याचक्षते । ननु
भूतभविष्यनोरनेन प्रत्ययानामनिदेशात्तयोरेव सामीप्यमवगन्धो न वर्तमानस्येति समा-
साऽप्रमद । नैव दोष । पारंपर्येण संबन्धमद्वाजान् । यद्यस्मिन् पक्षे ‘गुणेन नै’ति
पट्टीसमामप्रतिषेध कस्मान् भवति । अत्र वैचिदाहु —शौर्यादीना रूपादिविशो-

उ] रणमामर्थादिति । न च ‘हुलमुहुज’ इत्यादिवचनवहितेऽपि वृद्धाणपरिभाषया
मुमप्रवर्तरेवेन तद्यरितार्थमिति वाच्य, भाष्यप्रयोगेनैव व्यवस्थारूपनादिति
तत्परम् । बहुलग्रहणेन्यन्ये । हु सवोऽप्युपपदान्माति । तन्नामस्तु पचांवेति वाच्यम् ॥

अन्येभ्यो । छन्दसीन्वधिरारादिति । ‘छन्दोमे गन्धर्षेभ्य’ इत्या । ॥

॥ * ॥ इति श्रीशिवभट्टमुनगतीगर्भजनागोत्रीमहर्षिने महाभाष्यप्रदीपोद्घोते
तृतीयाध्यायस्य तृतीये पादे प्रथममाहिकम् ॥ * ॥

वर्तमान ॥ समीपमेवेति । कालप्रवरणान् वादेन सामानाऽधिरारण्यामिति
भाव । अत्राऽपि पक्षे पटीयमान एव । समामाऽप्रसङ्ग इति । भूतभविष्यलि-
खितं वर्तमानस्य यन्नामीप्यं तत्र वर्तमानप्रत्ययाऽनिदेशोऽनर्थक । चे हि
वर्तमाने प्रत्ययान्ते समीपभूतेऽपि तस्मिन् निष्ठा एव, अतो वर्तमाननिरूपित भूत-
भविष्यनोऽन्नामीप्यं तत्रैवार्थ स्वकार । तथा च वर्तमानपदेन समामाऽप्रसङ्ग इति
भाष । सामीप्यमवगन्ध इति तृतीयात्पुनर । सामीप्यनिरूपित सम्बन्ध इत्यर्थः ।
समीप्येनाऽऽध्रयत्वरूप साशान्यम्यन्तरेवेत्यर्थ । पारम्पर्येणेति । तत्र

वकरण किमर्थम् ? ॥ 'वर्तमानसामीप्ये वर्तमाने वे'तीयत्युच्यमाने
वर्तमाने ये प्रत्यया विहितास्ते [वार्] वर्तमानसामीप्ये धातुमात्रास्त्यु ।
वकरणे पुन क्रियमाणं न बोधो भवति ॥ यदि च याव्य प्रकृतिभ्यो येन
विशेषेण वर्तमाने प्रत्यया विहितास्मान्वा प्रकृतिभ्यस्तेनैव विशेषेण वर्तमान
सामीप्ये भवन्ति नतोऽस्मी वर्तमानवत्कृता स्यु । अथ हि प्रकृतिमात्राद्वा
स्यु प्रत्ययमात्र वा स्यान्नाऽस्मी वर्तमानवत्कृता स्यु ॥ इह वर्तमानसामीप्ये
वर्तमानवद्भेदस्युः । एतेऽप्येदाहिर्यते, यदि पुनरां लङ्गत्तत्वेनोप्येत ? ॥ अत
उत्तर पठति ॥ ॥ वर्तमानसामीप्ये वर्तमानवद्भेदश्च शत्रार्थम् ॥ ॥ वर्तमान
सामीप्ये वर्तमानवद्भेदश्च श्रित ॥ [किं प्रयोजनम् ?] । 'शत्रार्थम्' । शत्रा
द्यर्थोऽयमारम्भ । एषोऽस्मि पचन् । एषोऽस्मि पचमान इति ॥ नैतदस्ति
प्रयोजनम् । लङ्गदेशी शतृशानचौ, तत्र वा लङ्गत्तत्वेनोप्येत ॥ यी तर्ह्यं

प्र] पाणा समानप्रतिपेय इति । अन्ये एवाहु - अवमैव निर्देशो ज्ञापयति 'अनेन समान
प्रतिपेय' इति । अपरे सुवर्ते - गुणशब्दस्य सन्निवशब्दत्वाद्वृणाक्षितस्य गुणित
एव समानप्रतिपेय, न च वर्तमान सामीप्यस्य गुणा, भूतभविष्यतोन्तद्वृणात् ।
वकरणमिति । 'वर्तमान' इत्येतान्नैव वर्तमानमहचरिताना प्रत्ययाना सिद्धत्वा
दिति प्रश्न । धातुमात्रादिति । वर्तमानप्रहणेन ग्राह्यत्वात्प्रत्ययाना रूपमात्रमेव
लभ्येत, तत्र शत्रुत्वे स्यात् । सम्पादात्तोर्ये वर्तमाने य प्रत्ययो निश्चित न विशेषा
नुपाशानादावन्तरादपि स्वादिवर्थ । लङ्गवेति । प्रतिपिनि भाव । शत्रार्थ
मिति । 'लट् शतृशानचा विन्यनेन वर्तमानाधकाराद्वर्तमानस्य विहितस्यैव लट्
शतृशानचौ भवन, न तु कालान्तरविहितस्येति भाव । लङ्गदेशामिति । सम्पादा
देशी । वर्तमानप्रहणस्य नानाप्रशङ्गादिति भाव । यी तर्ह्यंति । 'पूजनी शानन्'

व] समीपद्वारा सामीप्येन सम्बन्ध इति भाव । प्रतियोगित्वाम्बन्धनाऽन्वय । वर्त
मानकालप्रतिपेयिगतासामीप्ये मनीत्यर्थ इत्यन्ये । 'भूतादी वर्तमानसामीप्ये नाति
वर्तमानवत्प्रत्यय' इति वान्योऽर्थ । एवञ्च तत्समीपे भूतादी कर्त्तव्यानि बोध्यम् ।
तद्वृणात्वात् । सामीप्यगुणित्वादित्यर्थ । 'तद्वृणात्' इति पाठे वृत्तीति । अत्र
मेव युक्त पाठ । 'वर्तमान' इति प्रथमानेन 'वर्तमाने ये प्रत्यया' इत्यर्थे क
लभ्येतेऽन आह - महचरितानामिति । लभ्ययेति भाव । रूपमात्रमिति । त
तूपपत्तिरिति मित्यर्थ । वकरणे तु 'वर्तमानेऽर्थ' यथा भवन्ति तथा सामीप्येऽपि
भवन्तीत्यर्थोक्त शेष इति भाव । रूपमात्रेति । मात्रशब्द सन्त्य । भाव्ये -
यी तर्ह्यंति । शत्रुत्वानित्यर्थ । न च यमपि वर्तमानसमीपभूतभविष्यतोवि रण्यमान

लडादेशौ, एषोऽस्मि पवमान- एषोऽस्मि यजमान इति॥यौ चापि लडादेशौ तावपि प्रयोजयत । पतंमानविहितस्य लटः शतृशानचावुच्यंते, अविशेष- विहितश्चाऽयं योगः ॥ शत्राद्यर्थमिति खल्वप्युच्यते बहवश्च शत्रादय एषोऽ- स्म्यलङ्कारिण्यु । एषोऽस्मि प्रजनिष्यु ॥ [वर्तमानसामीप्ये] ॥

आशयायां भूतवच्च ॥ ३।३।१३२ ॥

आशया नाम भविष्य-कालः । ॥२॥ आशयायां भूतवदनिदेशे लङ्ङितो प्रतिषेधः ॥२॥ आशयायां भूतवदतिदेशे लङ्ङितो- प्रतिषेधो वक्तव्यः ॥२॥ न चाऽपवादस्य निमित्तऽभावादनयने हि तयोर्विधानम् ॥२॥ न वा वक्तव्यः ॥ किं कारणम् ? ॥ 'अपवादस्य निमित्ताऽभावात्' । नात्राऽपवादस्य निमित्त- मस्ति ॥ कथम् ? ॥ अनयतने हि तयोर्विधानम् ॥ अनयतने हि तौ विधीयते लङ्ङितौ । न चाऽत्राऽनयतन- कालो विवक्षितः ॥ अस्तर्हि ? ॥ भूतकालसामान्यम् । ॥२॥ आशयासमावनयोरविशेषात्तद्विधानस्याऽप्राप्तिः॥२॥

प्र] 'ताच्छी चययोवचनशक्तिषु चानन्' इह्यादिभ्यः शतृप्रत्यय इत्यर्थः । वर्तमानविहि- तस्येति । लट्स्म इत्यादिविहितलभिनृत्त्यर्थमवश्यं तत्र यतंमानप्रवृत्तमपेक्षणीयमिति भावः । अविशेषविहित इति । वर्तमानलक्षणाद्विशेषादन्यस्मिन्विशेषे विहित इत्यर्थः ।

आशयायाम् । आशयस्येति । आशया- अभिमनार्थवान्छा, सा वर्तमानापि विष- यस्य भविष्यत्याह भविष्यत्वात् । लुच्यते । इह चाशयातिदेशस्य विषयभावेनोपात्ता । 'आश- यायां विषय आशयमानवियावचनाद्वातोर्भूतवद्वर्तमानवच्च प्रत्यक्षं भवन्ती'त्यर्थं मय- यते । नयेति । अत्र सूत्रे भूतवच्चदेन भूतमात्रमुच्यते न तु तद्विशेषादनयतनस्यत्र सामा- न्यातिदेशे विशेषानतिदेश इति न्यायात् । लङ्ङितौ न भवत इत्यर्थः । आशयासमांभाय- नयोरिति । यद्यविशेषः कथं द्वन्द्वनिर्देश इति चेत्, शब्दस्वरूपाभिधायित्वाददोषः ।

उ.] अथमविशेषविहित इत्यत्र आह- वर्तमानलक्षणादिति । भाष्ये- अयं योग इति । एतयोगविहित इत्यर्थः । प्रयोजनान्तरमप्याह भाष्ये- शत्राद्यर्थमिति । इण्युजा- दयोऽपि वर्तमान एव विधीयन्त इति भावः । नु । शतृनां विधानस्य सर्व- कालव्यमुक्त 'भूत' इति सूत्रे भाष्य इति चानुश्रुतिः । वर्तते चिन्त्या ॥ [वर्तमान] ।

आशयायां । सूत्रप्रयोजनं दर्शयति भाष्ये- आशया नामेति । आशयाया भविष्य- त्कालश्च कथमेत आह- आशयस्येति । ननु भविष्यन्त्यस्य आशयासमेव प्रत्ययः कस्मा- चेत्यत्र आह- इह चेति । एवञ्च कालस्य सर्वत्र लङ्कारप्रवृत्त्यर्थं एवाऽन्वयस्य श्रुतत्वात् । आशयायां तदन्वय इति भावः । अपवादस्येति भाष्यस्य, -अपवादस्य निमित्तमुपादायाऽतिदेशाऽभावादित्यर्थः । तदाह- नाऽत्राऽपवादस्येति । निमित्तमुपादा-

१ 'दनुदेशे' । २ इह भाष्यमिति वैचित्र्यम् । ३ 'भूतसामान्य' । ४ 'इहचिन्ति' ।

आश्रयामभाषनमिदं विशिष्टावेतावर्थो । 'आश्रयसम्भाषनयोरविशेषात्तद्विधा
नस्याप्राप्तिः' । आश्रयायां ये विधीयन्ते ते सम्भाषनेऽपि प्राप्नुवन्ति, ये च
सम्भाषने विधीयन्ते ते आश्रयायामपि प्राप्नुवन्ति ॥ किं तर्ह्युच्यते 'अप्राप्ति-
रिति ? ॥ न सार्धेयः प्राप्तिर्भवति ॥ इष्टा व्यवस्था न प्रकृत्यतः । न सर्वे
सर्वत्रेयन्ते । ॥ ॥ न वा सम्भाषनाययत्रादाश्रयाया ॥ ॥ न वैष दोषः ॥ किं
कारणम् ? ॥ 'सम्भाषनाययत्रादाश्रयाया । सम्भाषनाययत्रामिदाऽऽश्रया ।
आश्रया नाम प्रेषारितोऽर्थोऽभिनीतश्चाऽनभिनीतश्च । सम्भाषन नाम प्रेषादि
तोऽर्थोऽभिनीतश्च ॥ ॥ तथाऽनन्दतो वाऽऽनयः सान्नाभाषनस्य ॥ * ॥ अथ वाऽ
र्थाऽनन्देहं पुनरस्य ॥ किं कारणम् ? ॥ 'अलम्बनस्य सम्भाषनस्य' । सम्भा
षने आलम्ब्यं सम्बन्धे आश्रयायां पुनरालम्ब्यम् ॥ आश्रयप्रवृत्तिज्ञापयति
सम्भाषने [ऽर्थे] नालम्ब्यं सम्बन्धतः' इति यद्य सम्भाषनेऽलम्बिष्यति । तस्मा
त्पुष्टयत 'न वा सम्भाषनाययत्रादाश्रयाया इति ॥ [आश्रयाया] ।

क्षिप्रवचने लट् ॥ ३।३।१३३ ॥

॥१॥ क्षिप्रवचने लट् आशमावचने लिट्प्रतिषेधेन ॥२॥ क्षिप्रवचने लट् आशमावचने लिट्भवति विप्रतिषेधेन । क्षिप्रवचने लट्भवतीत्यस्याऽऽकाश-उपाध्यायश्चेदागत क्षिप्रमध्येप्यामहे । आशमावचने लिट्भवतीत्यस्यावकाश-उपाध्यायश्चेदागत आशमे युक्तोऽमीयीय । इहोभय प्राप्नोति-उपाध्यायश्चेदागत आशमे क्षिप्रमधीयीय । लिट्भवति विप्रतिषेधेन ॥ ॥ अनिप्पन्न निप्पन्नशब्द शिष्योऽनिप्पन्नत्वान् ॥१॥ अनिप्पन्ने निप्पन्नशब्द शिष्य-शामित्यर्थः ॥ किं कारणम् ? ॥ 'अनिप्पन्नत्वान्' । देवश्चेद्ब्रह्मो निप्पन्ना शालय । तत्र भवितव्यं 'संपत्स्यन्ते शालय' इति ॥२॥ सिद्ध तु भविष्यत्प्रतिषेधान् ॥ ॥ सिद्धमेतत् ॥ कथम् ? ॥ 'भविष्यत्प्रतिषेधात्' । यल्लोको भविष्यद्वाचिन शब्दस्य प्रयोगं न मृष्यति । कश्चिदाह 'देवश्चेद्ब्रह्म संपत्स्यन्ते शालय' इति । स उच्यते 'मैव बोधः, सपञ्चा. शालय इत्येवं गृहि' ॥ ॥१॥ हेतुभूतकालसंप्रेक्षितत्वाद्वा ॥२॥ हेतुभूतकालसंप्रेक्षितत्वाद्वा

प्र] नियमेनालमर्थो गम्येत तदा व्यभिचाराभावादलमिति निशेधेन नोपाददीतेत्यर्थः । क्षिप्रवच । अनिप्पन्न इति । अनाशंसार्थमिदम् । 'बृष्टश्चे'दित्यादि वस्तुस्वरूपस्यनम् । सिद्धंत्विति । अप्नालिनीजमयोग एव निष्पत्तिः । शालीना तत्रैव निपत्तेर्वर्तनादिनि भावः । हेतुभूतकालसंप्रेक्षितत्वादेति । कारणमन्वन्धी काल कार्यस्य व्यवस्थाप्यने कारणान्तरापेक्षानाप्रतिपादनायेत्यर्थः । हेतुभूतस्य यथादेयं काल स एव कार्यं संप्रेक्षित, कारणमैव कार्यरूपतया विवक्षितत्वात् । कार्यकारण-उ.]त्यर्थः । ज्ञानमिति । ज्ञानेच्छयीश्च भेद स्पष्ट एवेत्यर्थः । तयोर्भेदे एतदेत्युक्तं युतयन्तरमाह भाष्ये-अथाऽऽप्यन्देहो वेति । तयोरर्थाऽविशेषेऽप्यालमर्थाऽनालमर्थादुक्तो भेद इति भावः । तद्वृत्त्यनि-आचार्येति । नाऽऽलमर्थाऽमिति । नियमेनाऽऽलमर्थं न गम्यत इत्यर्थः ॥ [आशमायां] ॥

क्षिप्रव । भाष्ये-निप्पन्ने इति । भविष्यति भूतप्रत्ययो वक्तव्य इत्यर्थः । अनाशंसार्थमिति । आशमाया पूर्वेण भूतवदतिदेशाद्विद्यत्यपि च । मिद इति भावः । आशमाऽभावा दर्शयति भाष्ये-देवश्चेद्ब्रह्म इति । तदेवाह-वस्तुम्यस्वेति । न तस्याऽऽशसाप्रत्ययेने भावः । गृही जातायामेवं वादो ल्येस्य । भाष्ये-यल्लोक इति । यल्लोको भविष्यत्प्रयोगं न मृष्यति तस्मात्तु मुख्या निपत्तिर्निपदे-र्य, सिन्वन्य एवेत्यर्थः । तमेवाह-अप्यालमिति । तयमेव निपत्तिपदार्थोऽभिमन्यमान्येति भावः । शालीनामिति-पूर्वाऽन्वयि । तत्रैवेति । अप्नालिनीज-

पुन मिदमेवम् । हेतुभूतस्यैव धर्म, धर्मसाला च प्रिया ॥ यदि तर्हि निष्प-
 श्रोऽर्थः किं निष्पन्नसायाणि न प्रियन्ते? ॥ कानि ? ॥ भोजनार्थानि ॥ अन्येदि-
 दानीमेतदुच्यते-‘किं निष्पन्नसायाणि न प्रियन्त’ इति । यन्तु तत्रिष्पन्नोऽर्थो न
 निष्पन्न इति न निष्पन्नोऽर्थः ॥ अरस्य गन्धस्यैव काष्ठगतस्यैव शालिल्यरहन-
 नादीनि प्रतीत्याणि । पृथग्निहापि निष्पन्नोऽर्थोऽस्य तु जननादीनि प्रती-
 क्ष्याणि ॥ ॥ अन्वयाना भवन्त्येव सायां प्रियतय कर्तुं विद्यमानान् ॥ ॥
 ॥ ॥ शारभेदा यवगाद्यादियः । भाष्यस्यैव उच्यते च चन्त्यया व्याचष्टे-हेतुभूत
 का धर्ममिति । हेतुभूतस्य हेतुः प्रत्यक्षमेवार्थः । सार न स धर्मस्य । धर्म-
 स्य च यः सारः स सारः निष्पत्तिक्रियायाः इत्यर्थः । जननादीर्नाति । जननम्-अ-
 भिन्नसि । एतदुक्तं भवति-प्रियमानोऽयवाऽनभिन्नसायाऽभिर्या न रगेति । न चैता-
 यता तस्याऽनर्थकम् । कारणगामय्या सायाऽसादानुमानात् । इत्येते तु रूपेणाभि-
 व्यक्तोऽर्थप्रिया तथा इत्यति । अन्यथा नास्ति । गतासायिनामि-धर्मः । ‘भवन्ती’
 शब्दो लट् पूर्वार्थेणमा । कर्तुं विद्यमानतादिति । तन्म सत्ताया कर्तमान-
 त् ॥ यद्येवमिति निष्पत्तावेवाऽप्येव प्रायो नि पूर्वार्थेऽर्थेऽर्थमानवात्तदाचर-सादित्यर्थः ।
 निष्पत्तिरियुपपत्तय सम्प्रदेरपि । निष्पत्तिरिति पाठेऽप्यस्यैव । रिता निदेशात् ।
 स्या तु उत्तरार्थस्येव उच्यते । यदा सायाऽर्थस्यैव तत्रैव निष्पत्तेर्गतिमानम् ।
 भाष्ये व्याख्यानमेव युज्यम् । भाष्ये-हेतुभूतेति । हेतुभूतस्य कारणान् प्राप्तस्य सार-
 णस्य सारः सारोऽप्येव प्रयोग इत्यर्थः । तदस्यैव सारः-कारणान्तरेति । तेन
 व्याचष्ट्येवमिति च उच्यते । कारणस्यैवेति । अशमयुक्तदावकारणत्वादिति भावः ।
 अन्यथेति । ११ प्रागपि मेधापरव्यनन्तरमी-वप्रयोगस्य दर्शनात्तत्र च उच्ये-
 रिरिमान्मभूतसायाऽसादानुपपत्तिमपि दर्शयितुमिति भावः । मेधादेरिति । मयापु-
 न्यन्तरित्यर्थः । तत्राप्यपि सादृशे-भाष्ये-यदि तर्हीति । अभिप्यन्निरिति । इत्यु-
 च्येणऽभिप्यन्निरित्यर्थः । निष्पत्तिर्यथाऽप्युच्यते-‘सिद्धयर्थेण सार, तत्राऽपि सार-
 गत्येवमिति भावः । तर्हीत्यति-युक्तमिति । कारणसामर्थ्येति । यत्तु सार्वगम-
 रिगम्य सामग्रीत्, तथा च सायाऽनुमाने इति चेन्न, प्रक्षरम्परया
 सामग्रीत्प्रमाणम् । तेनाऽनर्थक्यमिति चेन्न सायाऽन्यत्तदनुमित्तायां तत्र कारणसाम-
 योऽपि भूतप्रयोगेऽपि इत्युच्येणऽभिप्यन्निरूपमुक्तयत्तनोत्तरमेव प्रियावर्तित्वमिति
 भावः ॥ नन्वस्यैवान्यमित्युक्तं न ह्यस्ति यथागिद्वानुमानाऽन्यथा-व्यस्येति ।
 धाम्नेर्योऽर्थो येषामि-धर्म इति भावः । कर्तुं विद्यमानवपि प्रियाया सायाऽपि
 योगदर्शनाद-तन्म सत्ताया इति । कर्तुं विद्यमानो मनानियत इति भावः । अवि-

अन्यथांनां भवन्त्यर्थे सर्वा विभक्तयः दासितव्याः । कृपोऽस्ति, कृपो भविष्यति, कृपो भविता, कृपोऽभूत्, कृप आसीत्, कृपो बभूवेति ॥ कथं पुनर्ज्ञायते भवन्त्या एषोऽर्थ इति ? ॥ 'कर्तुर्विद्यमानावात्' ॥ क्तांऽत्र विद्यते ॥ कथं पुनर्ज्ञायते क्तांऽत्र विद्यत इति ? ॥ कृपोऽनेन कदा चिदृष्टो न चास्य किं चिदप्यस्य पश्यति । स तु तत्र बुद्ध्या नित्यां सत्तामप्यवस्यति,—कृपोऽस्तीति ॥*॥ मिदं नु यथास्व कालसमुच्चारणम् ॥*॥ मिदमेतत् ॥ कथम् ? ॥ ['यथास्वं कालसमुच्चारणात्'] । यथास्वमेता विभक्तयः स्वेषु स्वेषु कालेषु प्रयुज्यन्ते इति ॥ कथं पुनर्ज्ञायते यथास्वमेता विभक्तयः स्वेषु स्वेषु कालेषु प्रयुज्यन्ते इति ? ॥*॥ अवात्वात् ॥*॥ यद्य वा भाष्यन्ते ॥*॥ असिद्धविषयांसश्च ॥*॥ असिद्धश्च विषयांसः । न हीह कश्चिद्वृपोऽस्तीति प्रयोक्तव्ये 'कृपोऽभू'दिति प्रयुक्ते ॥ किं पुनः 'करणं न वा भाष्यन्ते' 'असिद्धश्च विषयांसः' ? ॥ इह हि किं चिदिन्द्रियकर्म, किं चिद्वृत्तिकर्म । इन्द्रियकर्म समा-

प्र] न तु भूतभविष्यद्रूपत्वान्निर्ययः । अवात्वादिति । अविद्यमानत्वादित्यर्थः । एतदेवाह—यद्य वा भाष्यन्ते इति । एतदुक्तं भवति,—यदि वचनेन वर्तमाने लडादयो विधीयेरन् तदा लोके विकल्पेन प्रयुज्येरन् । 'कृपोऽभू'दिति प्रयोक्तव्ये 'कृपो भविष्यती'त्यपि प्रयुज्येत । तदेव दर्शयति—असिद्धविषयांसश्चेति । इह किं चिदिति । इन्द्रियव्यापारकालस्य कृपसत्त्वं प्रति भेदरूपेणाध्वन्यस्तस्यापि तन्मूलत्वमित्यर्थः । तदुक्तं हरिणः—'सतामिन्द्रियसंबन्धात्तैव सत्ता विशिष्यते । भेदेन ध्ववहारो हि वस्त्वन्तरनिबन्धः ॥ अन्तिव वस्तुमात्रस्य बुद्ध्या तु परिगृह्यते । यः समासादनाद्भेदः स तत्र न विशिष्टः ॥' इति ॥

उ.] कल्पितत्वादिति । प्रयोगे इत्यर्थः । यद्य चेति । 'प्रयोगे' इति शेषः । वचनेन—'अन्यथांना'मिति कर्तिर्येन । असिद्धविषयांस इति भाष्येऽपि,—'लोके' इति शेषः । यो हेतुः । यत्र शिष्टलोकानामिदो विषयामो विपरीतः प्रयोगोऽनो न विरच्येन प्रयुज्यन्तेऽन्तरलोऽत्र यथाकालमेव प्रत्यया इत्यर्थः । किं पुनः करणमिति । किं पुनः करणं वा न भाष्यन्ते, किञ्च कारणं शिष्टानां विपर्ययाऽसिद्धिरिति भावः । कान्तवचनभेदस्याऽभावाद्बचनेनैव साधने प्रयोगेन विपर्ययादिकमिति भावः । इन्द्रियव्यापार—न—त्यति । इन्द्रियपदेनाऽत्र कमेन्द्रियं । सत्ता वस्तूनामिन्द्रियसम्बन्धात्—तन्मूल-प्राप्तिसम्बन्धादेवैव सत्ता कालभेदान्नयते । वस्त्वन्तरम्—इन्द्रियव्यापारः । तदेवाह—यः समासादनादिति । तत्र—बुद्धिर्मन्त्रयसाधयेव । वर्तमानेति । वर्तमाना-

१ 'कृपोऽनामीति' । २ 'यथास्वकालं तनु' । ३ इदं लङ् ।

४ 'यथा स्वकालमेता' । ५ इदं वचिञ् ।

सादन, बुद्धिकर्म व्युत्पद्य ॥ एवं हि कश्चिपाटलिपुत्र जिगमिपुराह 'योऽ
यमप्या गन्तव्य आ पाटलिपुत्रादेतस्मिन्कूपो भविष्यति' ॥ अनन्ततने कूपो
भवितेति । समासाद्य 'कूपोऽस्तीति । समामाद्यातिक्रम्य 'कूपोऽभूदिति ।
ममामाद्यातिरम्योपि'त्रा 'कूप आसी'दिति । समामाद्यातिरम्योपि वा
विस्मृत्य 'कूपो बभूवेति । तद्यदेन्द्रियकर्म तदेता विभवयो, यदा हि बुद्धि
कर्म तदा वर्तमाना भविष्येति ॥ [क्षिप्रवचने लृट्] ॥

नाऽनद्यतनवत् क्रियाप्रसन्धसामं प्ययो ॥ ३।३।१३५ ॥

किमर्थमिमो द्वौ प्रतिषधायुच्यते नाऽद्यतनवदित्येवोच्येत ? ॥ १ ॥ नाऽन
द्यतनवत्प्रतिषेधे लृट् लुटो प्रतिषेध ॥ ॥ नानद्यतनवत्प्रतिषेधे लृट् लुटो प्रति
षेधो द्रष्टव्य ॥*॥ अद्यतनवद्वचने हि विधानम् ॥*॥ अद्यतनवद्वचने हि सति
विधिरय विज्ञायेत ॥ तत्र को दोष ? ॥*॥ तत्र लृट्प्रतिषेधः ॥*॥ तत्र
लृट्प्रतिषेधे प्रसज्येत । ॥*॥ लृट् लुटोऽप्युपात्तम् ॥*॥ लृट् लुटोऽप्युपा
त्तम् प्रयोगः प्रसज्येत । लुटोऽपि विषये लृट् स्यात्, लृट् विषये लुट्
प्र] नानद्यतन । तत्र लृट्प्रतिषेधः इति । अपूर्वविधानेऽद्यतने लृटो दृष्ट्वा
रूतभविष्यन्नदाने प्रसर । लृट् लुटोश्चति । ननु वत्करणान्तादृशार्थासकरो न
भविष्यति । नैनदिति । अग्रस्तप्रसङ्गार्थशक्तिदेशस्य भूतभविष्यच्छब्दोपादानेन
लृट् लुटोर्विधानेऽप्यद्यतने लृट् उपात्तेनाऽप्युपात्तमपि प्रसर उच्यते । वत्करणे तु तदा
विशेषार्थनैव स्यात् । प्रतिषेधोपादाने तु वत्करणमनद्यतनविशेषविहितानामपि
प्रतिषेधार्थम् । शब्दार्थ वत्करणनर्थक स्यात् नानद्यतनस्यैव व्याप । तेन परोक्षे
उ] विवेत्यर्थ ॥ [क्षिप्रवचने] ।

नाऽनद्यतन । अपूर्वेति । अद्यतनशब्दोपादानेन कस्याऽपि रिष्यभागात्तत्र
लृट्प्रतिषेधेनाऽतिदेशो बाध । तथा च भूतादिस्त्वोऽद्यतने लृट्प्रतिषेधेति भाव । भाष्ये-
लृट् लुटोश्चति । भविष्यन्नदाने लृट्, भूताद्यतने लृट् स्यादिति भाव । अग्रस्तैति ।
लृट् लुटो भूतभविष्यन्नदाने दृष्टौ तत्राऽद्यतनवदित्युपादाने तस्मिन्नेवाऽद्यतने
तथोरतिदेशोऽनर्थक इति वदित्तस्याज्य । तत्राऽद्यतनोऽद्यत्वात्तेनाऽतिदेशो भूता
ऽनद्यतने लृट्, भविष्यति तत्र लृट्प्रतिषेधे प्रयोगगिज्ञासि अद्यतनवदिति विरुधेः ।
तस्मात्तदापरात्तात्तेनाऽप्रीदेशो आभीयमानो यथाग्रस्त इति भाव । भाष्ये-
यथाग्रस्तमेवेति । स्वैरेव विधानं स्वेतु स्वेतु काण्डे मन्तीनि न गन्तव्यम्
इत्यर्थ । तेन परोक्षे इति । परन्तु मन चित्तम्, भाष्ये लृट् लुटोरेवेत्यने
उचरिति दिक् ॥ [नानद्यतनम्] ।

१ इति द्रष्टव्य । २ 'भविष्यन्ति' । ३ 'विधानमिदम्' । ४ 'भूताद्यत' ।

स्यान् ॥ अथ पुनरप्यद्वै प्रतिषेधावुक्त्वा तूष्णीमास्ते यथाप्राप्तमनसाद्यने भविष्यतीति । [नानद्यतनवद्विद्याप्रबन्ध] ॥

भविष्यति मर्यादावचनेऽवरस्मिन् ॥ ३।३।१३६ ॥

किमर्थमिदमुच्यते न 'नानद्यतनव'दित्येव मिदम् ? ॥*॥ भविष्यति-मर्यादावचनेऽवरस्मिन्विद्याप्रबन्धार्थम् ॥*॥ [भविष्यति मर्यादावचनेऽवर-स्मिन्नित्यविद्याप्रबन्धार्थम्] । अत्रिद्याप्रबन्धार्थोऽयमारम्भः ॥ किमुच्यते-ऽत्रिद्याप्रबन्धार्थ इति, न पुन विद्याप्रबन्धार्थोऽपि स्यान् ॥*॥ नित्राप्रबन्धार्थ-मिति चेद्वचनार्थस्यम् ॥*॥ विद्याप्रबन्धार्थमिति चेद् [वचनार्थस्यम्] वचनमनर्थक [भवति], सिद्ध विद्याप्रबन्धे पूर्वैर्गैव ॥ इदं तर्हि प्रयोजनम् 'अनहोरात्राणा'मिति वक्ष्यामीति । इह मा भूत्-'योऽयं त्रिसदात्र आ-गामी तस्य योऽनरा पञ्चदशरात्र' इति ॥*॥ अहोरात्रप्रतिषेधार्थमिति चेन्नाऽ-निष्टत्वात् ॥*॥ अनहोरात्रप्रतिषेधार्थमिति चेत्तच्च ॥ किं कारणम् ? ॥ 'अनि-ष्टत्वात्' । अत्रापि नानद्यतनवदित्येवेप्यते ॥ इदं तर्हि प्रयोजन-भविष्यतीति वक्ष्यामीति । इह मा भूत्, -'योऽयमप्या गत आ पाटलिपुत्रात्तस्य पदवरं साकेतो'दिति ॥ 'नानिष्टत्वात्' । अत्रापि नानद्यतनवदित्येवेप्यते ॥ इदं तर्हि प्रयोजन-मर्यादावचन इति वक्ष्यामीति । इह मा भूत् योऽयमप्यापरिमाणो गन्तव्यस्तस्य पदवरं साकेतो'दिति ॥ 'नानिष्टत्वात्' । अत्रापि नानद्यतनव-

प्र.] लिट् 'हृश्चतुर्लङ् च' 'लृट् स्मि' 'एरि लृट् चास्मि' इत्येतत्सूत्रविहितं चापि प्रपञ्चा प्रतिषिध्यन्ते । [नानद्यतनवत्] ।

भविष्यति । अत्रिद्याप्रबन्धार्थमिति । एतद्योऽनरा, तेन अगामीत्या-र्थं चेति द्रष्टव्यम् । वचनसामर्थ्याच्च किनाप्रबन्धसामीप्येति निरुक्तम् । अन-होरात्राणामिति । उत्तरसूत्रस्य प्रयोजनमेतन्त्यादिनि भावः । अनिष्टत्वादिति । विद्याप्रबन्धसामीप्यद्वयहोरात्रविभागेऽप्यनद्यतने प्रतिषेध इत्यन इत्यर्थः । मर्यादावचन इति । नियमार्थमेतत् स्थानमर्यादावचन एवेति भावः । अत्रापीति । विधिनिर्दि-मभवे विधेर्जायमन्तान् । [भविष्यति मर्यादावचने] ॥

उ.] भविष्यति । उत्तरसूत्रे सप्रज्ञेयनमेतदिति पाठः । भाष्ये त्रिसदात्र इति । 'संस्थानस्य रात्र इति'मिति स्वस्मादेव भाष्यप्रयोगान्, 'लिङ्गनिर्दिष्टं रोत्राभ्यन्ता-दिदस्य'लुच्येयाऽनेत्यनेति भावः । भाष्ये-योऽयमप्यापरिमाण इति । 'अपरिमाण' इति चोदः । निदमार्थमिति । त्रिद्याप्रबन्धविषय इति भावः । विधीति । अत्रिद्याप्रबन्धादाविनि भावः ॥ [भविष्यति मर्यादा] ॥

दियेवेत्यने ॥ इह तर्हि प्रयोजनम्-भरस्मिन्निति वक्ष्यामीति । इह मा भूत्, 'योऽयमध्वाऽऽराट्पुत्रादन्तव्यमनस्य यपर साकेता'दिति । 'नानिष्टत्वात्' । अत्रापि नान्यतनवदित्येवेत्यने । तस्मात्पुण्यते 'भविष्यति मयादावचनेऽवरस्मिन्नित्यत्रियाप्रवन्त्यार्थ, क्रियाप्रवन्त्यार्थमिति चेद्वचनानर्थक्य'मिति ।

कालविभागे चाऽनहोरात्राणाम् ॥ ३।३।३७ ॥

॥ ७ ॥ अहोरात्राणामिति तद्विभाग प्रतिपन्न ॥ ॥ अनहोरात्राणामिति चेत्तद्विभागे प्रतिपेक्षा वक्तव्य । योऽयं त्रिंशदात्र जागामी तस्य योऽवरोऽहं-माम' इति । ॥*॥ तत्र विभाग ॥ ॥ सर्वत्र विभाग इति वक्तव्यम् । 'योय माम आगामी तस्य योऽवर पञ्चदशरात्र' इति । तदप्य विजानीयान् 'अहो-रात्राणामेवाहोरात्रविभागे प्रतिपेक्षा भवतीति । तदाचर्यं पुनरुक्तं ऽन्वाचष्टे 'अनहारात्राणामिति तत्र विभाग सर्वत्र विभाग' इति ॥

परस्मिन्विभागा ॥ ३।३।३८ ॥

कस्मिन्वरस्मिन् ? ॥ 'कालविभागे' ॥ कुत पुनर् ? ॥ योगविभाग करणमामर्शान् ॥ [परस्मिन्विभागा] ।

लिट्तिमित्ते लुङ् क्रियातिपत्तो ॥ ३।३।३९ ॥

माधर्मेतिपत्तावपि वक्तव्यम् । इहापि यथा स्थान्, अभोक्ष्यन् भवा

प्र] कालविभा । तद्विभाग इति । अनहारात्राणामेति मन्त्रग्रामान्य पटी, न कर्मणि, नापि कर्तरि । तेन यदाऽहोरात्राणामन्यन कालेन विभागेऽप्यस्य वा अहो-रात्ररहोरात्रा वाऽहोरात्रे सर्वत्र प्रतिपेक्षा इत्यर्थ ॥ [कालविभागे चान्] ॥

परस्मिन् । यागविभागकरणमामर्शादिति । इह 'भविष्यति मयादावचने-वरस्मिन्नहोरात्राणामित्येवयोमे कर्तव्य प्रयोगकरण परस्मिन्विभागे तत्र काल-विभागग्रहणमवन्त्यार्थमनेत्यर्थ ॥ [परस्मिन्विभागा] ॥

लिट्तिमित्ते । माधर्मातिपत्तानिति । साधन-मानादि । तस्याऽतिपत्ती निरानिपत्तावपि लुप्ताऽतीति भाव । अभोक्ष्यनेति । मा तस्याऽऽतिपत्तिरिति । भोजन-ड] कालविभागे चा । 'द्वन्द्व्य श्रणा'त्वादिवहोरात्राणामहोरात्रविभागे एव स्वादतो वार्तिकमनहोरात्राणामिति । तदाचष्टे-मन्त्रग्रामान्ये इति ॥

परस्मिन्विभागा । एकयोगेति । सामर्थ्यान्वा द्विभागाविवर एव विपेक्ष, नहि द्वैतविभागस्याऽहोरात्रे सम्बन्धोऽतीति भाव । पृथग्योगेति । वा द्विभाग ग्रहणमामर्शार्थेऽपि बोध्यम् ॥ [परस्मिन्विभागा] ॥

लिट्तिमित्ते । कुन्विभिमित्तान् क्रियाया अनिरति-क्रियाऽतिपत्ति ।

१ विभागे प्रतिपेक्षो वक्तव्य । २ इदं वचन । ३ 'द्वय' । ४ इदं वार्तिकमित्यने ।

न्मांसेन यदि मत्प्रमीप आसिष्यते'ति ॥ तत्तर्हि वक्तव्यम् ? ॥ न वक्तव्यम् । नाऽन्तरेण साधनं क्रियायाः प्रवृत्तिरस्तीति साधनातिपत्तिश्चेद्विधातिपत्तिरपि भवति । तत्र क्रियातिपत्तावित्येव सिद्धम् । [लिङ्निमित्ते] ॥

भूते च ॥ ३।३।१४० ॥

॥ २ ॥ भूते लट्ताप्यादिषु ॥ २ ॥ भूते लङ्ताप्यादिषु द्रष्टव्यः । उताप्यै-
ष्यत् । अप्यर्ष्यष्यत् ॥ [भूते च] ।

घोताप्योः ॥ ३।३।१४१ ॥

॥ २ ॥ विभाषा गहांप्रभृतौ प्रागुताऽपिभ्याम् ॥ २ ॥ विभाषा गहांप्रभृतौ प्रागुतापिभ्यामिति वक्तव्यम् । घोताप्योरिति दुष्यमाने सन्देहः स्यात्, प्राग्घो-
ताऽपिभ्यां, सह वेति । तदाचार्यः सुहृद्भूताऽन्वाचष्टे 'विभाषा गहांप्रभृतौ प्रागुताऽपिभ्यामिति' ॥ [घोताप्योः] ॥

गर्हायां लङ्पिजात्योः ॥ ३।३।१४२ ॥

॥ २ ॥ गर्हायां लङ्पिधाननर्थस्वं क्रियाऽमनातिविबक्षितत्वात् ॥ २ ॥ 'गर्हायां लङ्पिधिरनर्थकः' ॥ किं कारणम् ? ॥ 'क्रियाऽमनातिविबक्षितत्वाद् । क्रियाया अत्राऽमनातिर्गम्यते । एष च नान न्यायो वर्तमानः बालो

प्र.] क्रियाशक्तु निष्पत्तिरेव । साधनातिपत्तिश्चेदिति । कारणेनातिप्रसन्न भोजन-
क्रिया । तेन मात्तातिपत्ता मासभोजनक्रियाऽतिपत्तिरेवेत्यर्थः ॥ [लिङ्निमित्ते] ॥

भूते च।भूत इति । वक्ष्यमाणसूत्रार्थपर्यन्त्येव नलभ्यं चैनम् । उताप्यो'रित्यारभ्य
यल्लिङ्निमित्तं तत्र भूते क्रियातिपत्ताननेन लट्प्रत्ययः, प्राक् ततो विराज इत्यर्थः ॥

घोताप्योः । विभाषेति । 'गर्हाया लट्पि जात्यो'रित्यनेन लङ्पिधानाद्वि-
मिस्ताऽभावादिभाषा वयमि लिङ् चेत्यन प्रभृति प्रगुताप्यो समर्थयोरत्यनः सूत्रा-
द्यल्लिङ्निमित्तं तत्र लङ्प्रत्ययः । मर्षादाया ह्यत्राद्, नाभिविधादेत्यर्थः । गहांप्रभृता-
विति । गर्हादिविशिष्टे प्रत्ययार्थ इत्यर्थः ॥ [घोताप्योः] ॥

उ.] साधनाऽतिपत्ति-साधनविशेषविशिष्टक्रियाऽतिपत्तिरेत्यर्थः ॥

भूते चाऽताप्यो प्रग् 'वा' इत्यस्त्वधिरार इत्युक्त्याऽन्यस्य लङ्प्रत्ययधिरार
इति लभ्यते, तदन्वाचष्टे इत्याह-उक्त्यमप्येति । तत्रेति । तत्रापीत्यर्थः । लट्प्रत्यय
इति । 'लिट्'मिति शेषः ॥ [भूते च] ॥

घोताप्योः । भाष्ये विभाषा गहांप्रभृतौमिति । गर्हाविशिष्टप्रत्ययार्थनिव-
विभाषापरदपटित-विभाषा वयमि लिङ् चेत्यन सूत्रप्रभृतिमित्यर्थः । अनन्तरसूत्र-
स्यागे बीनमाह-गर्हाया लङ्पिजाति ॥ [घोताप्योः] ॥

१'सनातिर्विव' २'विधानानर्थस्व' ३'क्रियाया वगन्तातिर्वि' ४'तिर्निवक्षित' ।

यत्र क्रियाऽपरिममाप्ता भवति तत्र 'वर्तमाने ल' इत्येव सिद्धम् ॥ यदि वर्तमाने ल इत्येवमत्र लङ्भवति शतृशानचावेषि तर्हि प्राप्तम् । इष्येते च शतृशानचौ । अपि मा याजयन्त पश्य । अपि मा याजयमान पश्य ॥

अनवकृतस्यमर्पयोरकिंवृत्तेऽपि ॥ ३।३।१४५ ॥

॥ * ॥ किंवृत्तस्यानधिकारादुत्तरनाऽकिंवृत्तग्रहणानर्थक्यम् ॥ * ॥ किंवृत्तस्यानधिकारादुत्तरनाऽकिंवृत्तग्रहणमनर्थकम् । निवृत्त 'किंवृत्त' इति, तस्मिन्निवृत्तेऽविशेषेण किंवृत्ते चाऽऽकृत्यते च भविष्यति ॥ इदं तर्हि प्रयोजनम्,—उपपदसज्ञा वक्ष्यामिति ॥ उपपदसज्ञावचने किं प्रयोजनम् ? 'उपपदमति' इति समासो यथा स्यात् ॥ 'अति' इति प्रतिषेधः प्राप्तोति ॥ यदा तर्हि लृट् सत्त्वज्ञो नरोपपदसज्ञा भविष्यति ॥ भविष्यदधिकारविहितस्य लृट् सरसज्ञापुच्येतेऽविशेषविहितश्चात्यम् ॥ [अनवकृतस्यमर्पयोर] ॥

जातुयदोर्लिङ् ॥ ३।३।१४७ ॥

॥ * ॥ जातुयदोर्लिङ्गिने यदाययोरसङ्ख्यानम् ॥ * ॥ जातुयदोर्लिङ्गिधाने यदाययोरसङ्ख्यानं वर्तय्यम् । यदा भवद्विध क्षत्रिय याजयेत् । यदि भवद्विध क्षत्रिय याजयेत् । [जातुयदोर्लिङ्] ॥

शोवे लृङ्यदौ ॥ ३।३।१५१ ॥

प्र] गहांयाम् । इष्येते इति । तौ च सूनारम्भ सत्यवर्तमानकालविहितत्वात् न प्राप्तम् इति दोरवाणेन सूनारम्भ इत्यर्थः । [गहांया लृङ्यपि] ॥

अनव । इदं तर्हि । 'अकिंवृत्त' शब्देन किंवृत्तादन्यत्पद पर्युदासाभ्रयणेन शृत्तने । तस्योपपदमर्थमकिंवृत्तग्रहणात्तेन किंवृत्ताऽकिंवृत्तयोरुपपदसः । सिध्यतीति भावः । अतिइति प्रतिषेध इति । न विज्ञेति इति समासे सोऽतिठिति बहुव्रीहिसमानाभ्रयणादिति भावः । उपपदसज्ञेति । उपपदसज्ञास्य समास इत्यर्थः । भविष्यदधिकारविहितस्येति । 'लृट् सद्र'त्यत्र भविष्यतीत्यधिकाराद्भविष्यतीत्येव विहितस्य 'लृट् शोवे च'त्यस्य लृट् आनन्तर्यादा शतृशानचौ । अविशेषेति । कालमात्रे निधानादयं लृङ्गश्चपि भविष्यति भवति तथापि भविष्यदधिकारविहितो न भवतीति शतृशानचावस्य न भवति । [अनवकृतस्यमर्पयोर] ॥

उ] गहांया लृ । अपि मा याजयन्तमिति । ताच्छीन्यप्रतिपादनेन गहां । यदनेन क्रियते तत्सर्वं याजयन्तमिति सर्वं याजयन्तवाऽसाविनि क्रियाया समाप्तिरविरजितेति भावः ॥ [गहांया लृङ्यपि] ॥

अनवकृत । ननु किंवृत्ते नेत्यर्थत्वात्मुपपदत्वमन आह—अकिंवृत्तेति । उपपदसज्ञाया अन्यदाऽपि भावात्तदा भविष्यतीत्यनुपपन्नमन आह—उपपदसज्ञाकार्यमिति ॥

॥३॥ चित्रीकरणे यदिप्रतिषेधानर्थक्यनर्थाऽन्यत्वात् ॥३॥ चित्रीकरणे
यदिप्रतिषेधोऽनर्थकः ॥ किं कारणम् ? ॥ 'अर्थान्वत्वात्' । नहि यदावुपपदे
चित्रीकरणं गम्यते ॥ किं तर्हि ? ॥ सम्भावनम् ॥

हेतुहेतुमतोलिट् ॥ ३।३।१५६ ॥

॥३॥ हेतुहेतुमतोलिट् ॥३॥ हेतुहेतुमतोलिट् इति वक्तव्यम् । अनेन
चेद्यास्य शब्दः पर्यामभवेत् । अनेन चेद्यास्यति न शब्दः पर्यामविष्यति ॥३॥
मविष्यदधिहारे ॥३॥ मविष्यदधिहारे इति वक्तव्यम् । इदं मा भूत् । वपंतीति
धावति । हन्तीति पलायत इति । अभ्येदानीं शत्रुशान्चावत्र वस्माच्च भयतः ॥

॥३॥ देवनागो गणे ग्रह इत्येवमेव च सद्भिधिः ।

मिषस्ते न विमाप्यन्ते गणाश्च सद्योऽनन्त ॥३॥

इच्छार्थेषु लिङोटा ॥ ३।३।१५७ ॥

प्र] शेषे लुट् । नहि यदाविति । 'शाधरं यदे स भुर्जन'त्यत्र सम्भावन ता पर्ये
प्रतीयत इति तन्निमित्त एव लिट् भविष्यति 'सम्भावनेऽलमिति चे'दित्यनेनैवार्थः ।
सम्भावने हि यदिसाब्दः प्रयुज्यत । [शेषे लुट्यदी] ॥

हेतु । देवनाग इति । व्यवस्थितविभाषाध्वन्यादिनि भावः । तेन देवनाग
इति सज्जाना भवति, न तु देवनाग इति । गलदाद् आम्भवे भवति न तु गर
इति । विषे तु गर इति, न तु गल इति । जलधरे ग्राह एव, ज्योतिषि ग्राह एव ।
इतिशब्दप्रयोगे च सत्यज्ञो न प्रवर्तते । गवाक्ष इति । वातागने नित्यमेवाश्च
भवति । सक्षितमय इति । मयविषये इत्यनेनित्यमित्यत्र भवति । मिथं इति । परस्परं
देवनागादिभिरेकस्मिन्विषये न विगम्यन्त इत्यर्थः । एतु च 'मुदविदोन्द्रे'ति वा
नन्वम्, अचि विभाषेति लब्धविभाषाग्रह इति यत्प्रत्ययः, लक्ष्मणो निनाचा इति
शत्रुशान्चा नन्वोर्विभाषेयता निभानुवर्तनाद्विच्यपिनी, धनस्फोणगणनस्येति
विभाषाऽवत्, शाब्दोरन्यतरम्यामिनेने विषयः ॥ [हेतुहेतुमता] ॥

४.] शेषे लुट् । सम्भावनं तत्पर्येणेत्यत्र । 'यदि'शब्दस्य सम्भावनार्थेन सम्भावन
प्रतीयत इत्यर्थः । नदेवाह- सम्भावने हि यदिसाब्दः इति । नाप्ये-न हि
यदाविति । चित्रीकरणन्तार्थव्यपदेशगम्यम्, न त्वन्यो नाम परस्परमारोह्यतां ज्ञा-
दावुदाहरणं न तत्पर्येणेत्यत्र निनाप्ये गम्यमिति भावः ॥ [शेषे लुट्यदी] ॥

हेतुहेतु । लक्ष्मणोत्थोरिति । निनाचा लक्ष्मणो हेतुः च वर्तमानादानीं कर्तारो
शत्रुशान्चा इत्यर्थः सूत्रम् । मिथं लक्ष्मणादेनान्येभ्योऽन्येभ्यः शत्रुशान्चादेनान्येभ्यः
लुट्वादिनिशब्देन तत्पर्येणेत्यत्र निनाप्ये गम्यमिति भावः ॥ [हेतुहेतुमतोलिट्]

१ 'दक्षिणेन' । २ 'मविष्यत्वात्' । ३ इदं वचिष्य । ४ 'मिथस्तु परस्परं' ।

॥*॥ इच्छोद्येषु लिङ्गोटी कामप्रवेदन चेत् ॥*॥ [इच्छोद्येषु लिङ्गोटी]
कामप्रवेदन चेद्व्ययत इति वक्तव्यम् । इह मा भूत्, -इच्छन्कटं करोतीति ॥
विधिनिमन्त्रणामन्त्रणाधीष्टसंप्रश्नप्रार्थनेषु लिङ् ॥ ३।३।१६१ ॥

विध्यधीष्टयो को विशेषः ? ॥ विधिनामप्रेषणम् । अधीष्ट नाम सत्कार-
पूर्विका व्यापारणा ॥ अथ निमन्त्रणामन्त्रणयो को विशेषः ? ॥ सनिहि-
तेन निमन्त्रण भवत्यसनिहितेनामन्त्रणम् [इति] ॥ नैपोऽस्ति विशेषः । अस-
निहितेनाऽपि निमन्त्रण भवति, सनिहितेन चोमन्त्रणम् ॥ एव तर्हि यत्रियोगतः
कर्तव्यं तस्मिन्मन्त्रणम् ॥ किं पुनस्तत् ? ॥ हव्यं कव्यं वा । ब्राह्मणेन 'सिद्धं भुज्य-
ता'मित्युक्तेऽधर्मं प्रत्यात्थानु । आमन्त्रणे कामचारः ॥ कथं पुनरिदं विज्ञा-
म] विधिनिमन्त्रणा । विध्यधीष्टयोरिति । उभयोरपि नियोगरूपत्वादिति
प्रथमः । प्रेषणमिति । गृह्यादेः कस्यागिन् क्रियायां नियोजनमित्यर्थः । अधीष्ट
नामेति । गुर्वादेस्तु पूज्यस्य व्यापारणमधीष्टमित्यर्थः । प्रपञ्चार्थं न्यायव्युत्पादनार्थं
याऽर्धभेदमाश्रित्य भेदेनोपादानं विधिनिमन्त्रणादीनां कृतम् । विधिरूपता हि सर्वत्रा-
न्यथिनी विद्यते । सनिहितेनेति । धातव्यनाऽऽगनादिना । यथेह भवानामी-
तेति शक्तिहितमासनं, तदनुपरमार्थं च निमन्त्र्यते । अस्मिन्निहितेति । यथेह भवान्
भुज्यतेति भोजनमग्निरहितं तदर्थमागम्यते । यत्रियोगत इति । अत्रत्यकर्तव्य-
नित्यं नैमित्तिकं च । तस्मिन्मन्त्रणमिति । निमन्त्रणविषयत्वात्तदेव निमन्त्रणम् । अधर्मं

उ] इच्छोद्येषु । कामप्रवेदनमिति । प्रयोक्तुं स्वाभिप्रायाऽऽविस्तरणमित्यर्थः ॥

विधिनिः । नियोगेति । नियोग - प्रवर्तना, प्रवर्तननिष्ठः प्रवृत्त्यनुष्ठाने व्यापारः ।
एतदेव प्रेषणम् । भाष्ये - व्यापारणेति । प्रवर्तनेत्यर्थः । एतेन नियोग इष्टसाधनता-
ज्ञानमिति परास्तम् । 'हेतुमति चेति सूत्रम्वल्लिङ्गदिशिचो पर्यायत्वशङ्कापरभाष्य-
विरोधापत्तेरन्यात् । न्यायेति । शब्दशक्तिप्रियेत्यर्थः । अथ भाव - निमन्त्रणा
दिशब्दानां प्रयोनरनिष्ठव्यापारवाचकत्वस्य सर्वशम्भनतया विधिशब्दस्याऽपि
प्रयोनरनिष्ठव्यापारकचित्त्वम् ॥ निष्ठगाधनत्वादिनोधरतरमिति । स चाऽन-
प्रयुज्यमानक्रियादिभ्यः । स च प्रवर्तनादेन निष्ठश्चक्यः । प्रवर्तनस्याऽऽसङ्गो
पापि । एतस्मैरूपभेदेन वाच्यसाधनत्वे उपपद्यते । स च लोके पुरुषनिष्ठो,
वेदे ईश्वरनिष्ठः । वेदस्याऽऽर्चनवशादिना मनःशब्दनिष्ठः । शब्दरूपत्वाच्च ॥
'शास्त्री भावने'त्युक्तं इति मन्त्रूपायां विस्तरः । विधिरुतरेति । प्रेषणमित्यर्थः ।
यस्मिन्नेतन् वक्तव्यं श्राद्धादि, तस्य निमन्त्रणत्वाऽभावात्तदहं - निमन्त्रणविषयत्वा-
दिति । भाष्ये - ब्राह्मणेनेति । 'सिद्धं हव्यं कव्यं वा भुज्यता'मिति ब्राह्मणेनोक्त-

यते,—निमन्त्रणादीनामर्थ इति, आहो स्विस्तिमन्त्रणादिषु गम्यमानेष्विति ? ॥
 कश्चात्र विशेषः ? ॥ * ॥ निमन्त्रणादीनामर्थं चेदमन्त्रयं निमन्त्रयं भवन्तमिति
 प्रत्ययानुपपत्तिः प्रकृत्यभिहितत्वात् ॥ * ॥ 'निमन्त्रणादीनामर्थं चेदमन्त्रयं निमन्त्रयं
 भवन्तमिति प्रत्ययानुपपत्तिः' । [निमन्त्रणादीनामर्थं चेदमन्त्रयं निमन्त्रयं
 भवन्तमिति प्रत्ययो नोपपद्यते] ॥ किं कारणम् ? ॥ 'प्रकृत्यभिहितत्वात्' । प्रकृ-
 त्वाऽभिहितं सोऽर्थ इति कृत्वा प्रत्ययो न प्राप्नोति ॥ * ॥ द्विवचनद्वुवचन-
 ऽप्रसेद्धिर्धर्मार्थत्वात् ॥ * ॥ द्विवचनद्वुवचनद्वेष्टाऽप्रसिद्धिः ॥ किं कारणम् ? ॥
 'एकार्थत्वात्' । एतेऽप्यनयो निमन्त्रणं नाम तस्यैव वादेकवचनमेव प्राप्नो-
 ति ॥ अस्तु तर्हि 'निमन्त्रणादिषु गम्यमानेष्विति' ॥ इहापि तर्हि प्राप्नोति
 'देवदत्तो भवन्तमामन्त्रयते, देवदत्तो भवन्त निमन्त्रयते' इति ॥ * ॥ सिद्धं

प्र] इति । यदाऽन्यो व्याग्रहो भोक्तुं न लभ्यत तदा दौष्टिशादिर्मोक्षयितव्यं, तस्य च
 प्रत्याख्यानोऽधर्म इति स्मार्तं समाचारः । आमन्त्रण इति । आन्तर्यामि कन-
 नया प्रकृतिर्गोऽन्यथा । कथमिति । किमिह विध्यादयं प्रत्यक्षत्वाभिधेयत्वेन
 निर्दिष्टा, उत विषयभावेनानि प्रथमं । निमन्त्रणादीनामिति । आदिशब्दस्य प्रत्यय-
 र्थत्वाद्विधिरपि गृह्यते । प्रकृत्यभिहितत्वादिति । प्रकृत्या योऽर्थो नाभिधानते
 तत्रैव प्रत्ययेन भाव्यः, न तु प्रकृत्यभिहितार्थे, 'उत्तरार्थानामप्रयोगः' इति न्यायात् ।
 विषयपक्षधरे तु प्रकृत्यभिहितेष्वपि विध्यादिषु तत्सत्त्वान्नाधरं प्रत्ययं सिध्य-
 ति । द्विवचनेति । नाऽप्रतेषु वक्त्रादिषु विध्यादयोऽर्था निर्दिष्टमानास्तेषां वक्त्र-
 प्रयोजनीनि वक्त्रादिगतायां सरायां अभिधानं न प्राप्नोतीति भावः । सिद्धमिति ।

उ] र्थाग्रहणं प्रति, तत्र प्रत्याख्यातुर्वाग्नास्याऽधर्म इत्यर्थः । 'मात्रेण' तु चेत-
 न्यदीशनिमन्त्रणप्रत्याख्याने प्राप्तागृह्यतेऽपि हन्वद्व्याऽनिरित्तनिर्दिष्टाऽमन्त्रणे
 प्रत्याख्यानं नाऽधर्म इति लभ्यते । 'यदाऽन्य' इत्यदिव्यख्याने ईदृशत्वेन दीवः,
 भाव्याऽनुग्रहं गिनत्य । सामान्यत एव प्राप्तागम्यं आहोतिनिमन्त्रणप्रत्याख्याने-
 ऽधर्मं सृष्टेः अपि स्मर्यत इति बोध्यम् । काम्यवर्गमिति । यत्र भाग्यजनन-
 एतेऽपि न प्रत्यक्षान्तरिपरा प्रवर्तना-जामन्त्रणमिति तावदम् । उत विषयेति ।
 लिङ्गद्वयस्तु दोषरा इति भावः । विध्यादीनामर्थ इति वक्तुमुचितं नत आह-
 भदिशब्दस्येति । 'प्रत्यये भवन्तमिति' आदि तदुदाहरणं बोध्यम् । निमन्त्रणादीना-
 मिति भावः,—निमन्त्रणप्रतिपक्षानामित्यर्थः । भावः—निमन्त्रयं इत्युदाहरणम्,—
 'निमन्त्रणे' इत्यादेरपि । न तु निमन्त्रणमन्त्रणेऽपि वक्त्रादिगताधरे द्विवचनद्वु-
 वचने भविष्यत् इत्यत आह—नाऽग्रहतेत्येति । एवम् वक्त्राद्यग्रहीभ्योऽनिरिति दृष्टं

तु द्वितीयाकाङ्क्षस्य प्रकृते प्रत्ययार्थे प्रत्ययविधानात् ॥ -॥ सिद्धमेतत् ॥ कथम्? ॥
 ['द्वितीयाकाङ्क्षस्य प्रकृते प्रत्ययार्थे प्रत्ययविधानात्'] । द्वितीयाकाङ्क्षस्य
 धातोः प्रकृते प्रत्ययार्थे प्रत्ययो भवतीति वक्तव्यम् ॥ के च प्रकृता अर्थाः ? ॥
 भावस्मैकतारः ॥ [एवमपि] भवेत्सिद्धः, -प्राप्तेषु भवानामन्त्रणम् । अनु-
 भवतु भवानामन्त्रणमिति, यत्र द्वितीय आकाङ्क्षयते इदं तु न सिध्यति, -निम-

प्र] द्वितीयप्रियादिस्मर्थे यदा धात्वर्थ आकाङ्क्षति तदा लिट्प्रत्ययः । यदा च धात्वर्थे
 सपाये नियोज्यो नियुज्यते तदा द्वितीयाकाङ्क्षितम् । इह तु 'दवस्तो भवन्त
 मामन्त्रयन्' इति नास्ति धात्वर्थस्य द्वितीयाकाङ्क्षितमिति लिट् न भवति । प्राप्ते-
 विधिति । धात्वर्थस्य प्राप्त्यादेर्भिन्नमामन्त्रणं प्रत्याज्ञा विधत् इति भावः । आत्मज्ञ-

उ] णान्तर बोध्यम् । कर्त्रादिगन्धाया मज्जयाया इति । क्रियायामारोपिनाया इति
 शेषः । वस्तुन प्रवर्त्तननिष्ठप्रेरणया प्रयोज्यस्त्वंत्वाऽभावात्तत्रतत्तत्प्राप्तेषु न
 मानवान्यत्रैव च तस्या एव विशेष्यत्व, ना नैवेति द्विवचनाद्यनापत्तिः । धात्वर्थस्य
 कर्तृद्वित्वादिना द्वित्वादावापि तस्य विशेषणत्वाच्च द्विवचनादिनिश्चयः । कर्त्रादि-
 धात्वन्तु न युक्त इत्यग्रे स्फुटं भविष्यति । अत एव भाष्ये द्विवचनादसिद्धादे-
 र्कार्थत्वादित्येव हेतुरुक्तः । विग्रहस्योऽयमर्थो निमन्त्रणं नाम तस्यैकत्वादिति ।
 धात्वर्थस्य अपि निमन्त्रणमेकमेवेति तदर्थः । एतेन विशेष्यगनसङ्घर्षवचनादि-
 बोध्यति सूचितम् । अत एवाऽत्र पक्षे भावस्मैकतारो बोधाऽनापत्तिरिति दूषणं
 नोक्तम् । भाष्ये-इहाऽपि प्राप्नोतीति । छत्रादयस्तेष्वो न स्युः, धनेन लिप्ता
 धाधितत्वादिति भावः । घोरकृतापक्षीय दूषणमुद्धर्तुमाह-सिद्धमिति । द्वितीया
 काङ्क्षधानो प्रकृते प्रत्ययार्थे कर्त्रादी लिटिल्यर्थः । कर्त्रादीनामपि धात्वत्वमितिपक्षे
 'प्रत्ययार्थे' इत्यस्य प्रत्ययद्योत्ये इत्यर्थः । नन्वेव 'पश्य मृगो धावती'-
 स्यादावपि लिट् स्यादत आत-द्वितीय विध्यादिस्मिति । द्वितीयप्राप्तेन
 विध्यादिरेव गृह्यत इति भावः । नियोज्य-प्रेर्य । नियुज्यते-प्रेर्यते । प्रेरणाविषय
 धात्वर्थे यदा धातोरुत्थणा तदा प्रकृतेऽर्थे प्रत्यय इति भावः । प्रकृते प्रत्ययार्थे
 इत्यनेनाऽऽमन्त्रणानीनामर्थे इति पक्षेऽपि तदत्यागः सूचितः, विरोधाऽभावात् ।
 'कर्त्रादयो दोषा' इति पक्षस्य 'स्त्रुस्मो' इति सूत्रस्य भावसम्मतनया बाधे माना
 ऽभावात् । अत एव वाचस्तरपक्षे द्विवचनादसिद्धादित्यस्यमिदिरिक्तः । भाव-
 वर्मस्मैकतारस्यैकत्वात्तदपदपरस्मैपदरिभागेन तद्विधानात् । सुप्पदस्मन्प्रेषमामाना-
 धिररण्यऽभावेन प्रथमपुष्पद्यौसिद्धिरिक्तः, अनिरमथ नोक्त इति दिक् । भिन्न-
 मामन्त्रणमस्तीति । धात्वर्थोऽतिरिक्तः प्रेरणरूपव्यापारः प्रतीत्यर्थः । 'प्राप्तेषु भवा'-

न्त्रयै आमन्त्रयै इति ॥ अत्रापि द्वितीय आराहणपते ॥ क. १ ॥ निमन्त्रि-
रेव । निमन्त्रयै निमन्त्रणमामन्त्रयै आमन्त्रणमिति ॥ कैय पुनर्निमन्त्रिणाम्
॥ यै इति । आमन्त्रणस्य धात्वर्थत्वात्तस्य चैवन्वाद्भेदपूर्विकाया धातुपारा आन-
न्त्रण प्रत्यभाव इति भावः । निमन्त्रयै निमन्त्रणमिति । प्रवृत्तिश्च निमन्त्रण
विशिष्टवर्त्मनस्यन्तु, तद्विषय त्वद्व्यवर्तनव्यतालक्षणं निमन्त्रणमन्त्रादिति भिन्नत्वा-
दस्येन द्वितीयाग्राहिकम् । तदयमर्थः, -त्वत्कर्तृकं भोजनादिषु निमन्त्रणं मत्तानु-
ष्ठेयम्, ततो भोजनादिषु त्वा निमन्त्रयै इति । अत्र चामन्त्रयै आमन्त्रणं निमन्त्रयै
निमन्त्रणमिति, प्रवृत्त्यर्थव्यतिरिक्तमामन्त्रणसङ्गावप्रदर्शनायाऽऽमन्त्रणनिमन्त्रणशब्दौ
प्रयुक्ता, नत्वय लौकिके प्रयोगे, लोटव प्रवृत्त्यर्थव्यतिरिक्तस्यामन्त्रणदेशमिति त्वात् ।

उ] निम्नादे - अदीकरोतु भवान् । आमन्त्रणऽङ्गीकारविषया प्रेरणेत्यर्थः । ननु 'पाक
पचनीतिवत् प्रवर्तनानिर्दोषरूपाऽऽमन्त्रस्यापि तद्विदोषामन्त्रणान्तरविषयाऽऽम-
न्त्रत्वेन आह-भेदपूर्विकाया इति । तत्र सामान्यनिर्दोषतयाऽभेदाऽन्वयो न तु
तथा प्रवृत्ते इति भावः । आमन्त्रणमप्रतीति । धात्वर्थव्यापारादतिरेकेण
प्रेरणाम्प्रतीत्यर्थः । अत्रेदं तत्त्वं-स्वविषया प्रेरणा तु नाऽत्र प्रत्यक्षार्थः, स्वेच्छैव
तत्प्रवृत्तिसिद्धे । स्वप्रवृत्ते स्वप्रेरणाऽनपेक्षत्वेन तस्यास्तदर्थत्वाऽभावात् ।
इदमेवाऽभिप्रेत्य - 'उत्तमपुरयो विधितत्तिप्रतिपन्नक' इति न्यायविद् । अत एव
मगपतोत्तमपुरविषये एव शङ्कितम् । विशिष्टकर्मकमिति । संक्षेप्यकर्मक-
मित्यर्थः । अवश्यकर्तव्यतालक्षणम्-अवशानुष्ठेयत्वलक्षणम् । ततो भोजनादि-
ष्विति । तद्वोधनार्थं च 'निमन्त्रयै' इत्यादिप्रयोग इति भावः । नन्वेवं
'निमन्त्रयै निमन्त्रण'मिलादौ निमन्त्रणादिषु प्रयोगोऽयुक्तः, लोटव तदर्थप्रशान-
नदत्त आह-नत्वयं लौकिक इत्यादि । धातुनामनेनार्थव्याप्ति-निमन्त्रणमामन्त्रण-
शब्दावर्तित्वात् । अहंस्वराऽऽनवकर्तव्यतालक्षणं वैयर्थ्येन । एवम् 'अहं
कृत्यकृचये'त्यनेन लिट्प्रत्ययानुत्तमपुरविषये इत्युक्तं भवतां चोच्यम् । भावे-कथं
पुनरिति । धर्मिणो हि धर्माऽऽराह्णा न ॥ धर्मस्येति प्रश्नः । स्तोत्रं स्तोत्रेनेत्यस्य
स्तीनाशब्द उदाहरणम् । प्रवर्तनाविषय एव स्तुतः पाठ इति बोधः । 'दा' पाठयेत्-

१ 'कथं निमन्त्रिनिमन्त्रिण, आमन्त्रिआमन्त्रिण'युज्यते ? ॥ निमन्त्रिरपि निमन्त्रिण
युज्यते आमन्त्रिआमन्त्रिण । दृष्टव्यं भावेन मारयोगः । तद्यथा-त्रैश्वरिणि
युज्यते-एषितुमिच्छन्नेषियेतीति । स्त्री च स्त्रीत्वेनेति । एवम्यात्रेपरेपि गायनं,
वर्तमानराद्य प्रत्ययः । अदरस्य चात्र साधन सर्वसाध्य प्रत्यय इति ॥ मूत्रं तर्हि
निषेधे ॥ ययान्वाग्मनेनास्तु ॥ ननु चोक्तं- 'निमन्त्रादिषु गम्यमानेन उदापि प्रा-
प्नोति-देवदत्तो भवन्ति निमन्त्रयन् इति ॥ वस्तु तर्हि निमन्त्रणशरीरानर्थ इति ॥'

निमन्त्रणमाहाङ्गे? ॥ ॥ दृष्ट्यभावेन भावयोग ॥ ॥ तद्यथा दृष्टिरिषिणा
युज्यते स्त्रीत्वं च स्त्रीत्वेन॥यावता [चा]ऽपि द्वितीय आहाङ्गयतेऽस्तु तर्हि
निमन्त्रणादीनामर्थ इति ॥ ननु चोक्त 'निमन्त्रणादीनामर्थ चेदामन्त्रय
निमन्त्रय भवन्तमिति प्रत्ययानुपपत्ति प्रकृत्यभिहितवा'दिति ॥ नैष दोष ।
योऽसौ द्वितीय आहाङ्गयते स एव मम प्रत्ययार्थो भविष्यति ॥ अथ तर्हि
दोषो द्विवचनगुणवचनाप्रसिद्धिरेकार्थोपादिति ॥ ण्योऽन्यदोष ॥ ॥ सुपा
कर्मादयोऽप्यर्था सहसा चैव तथा नित्यम् ॥ ॥ सुपा मङ्गला चैवार्थं , कर्मा-
दयश्च ॥ ॥ प्रसिद्धो नियमस्तत्र ॥ ॥ प्रसिद्धस्तत्र नियम ॥ ॥ नियम प्रकृ-
तेषु वै ॥ ॥ अथ वा प्रकृतानयानपेक्ष्य नियम ॥ के च प्रकृता ? ॥ प्रकृ-
त्यादयः । 'एकस्मिन्नेकैकवचन न द्वयोर्बहुषु । 'द्वयोरेव द्विवचन, नैकस्मिन्
बहुषु' । 'यन्त्रेन बहुवचन, नैकस्मिन् द्वयो'रिति ॥ [विधिनिमन्त्रणा] ॥
प्रेषातिस्वर्गमाप्तकालेषु कृत्याश्च ॥ ३।३।१६३ ॥

किमर्थं प्रेषादिप्रथेषु कृत्या विधीयन्ते नाऽविशेषेण विहिता कृत्यान्ते
प्रेषादिषु भविष्यन्त्यत्र च? ॥ ॥ प्रेषादिषु कृत्यानां वचन नियमोऽर्थम् ॥ ॥
प्रेषादिषु कृत्यानां वचन नियमे ॥ किं प्रयोजनम् ? ॥ 'नियमार्थम्' । निय-

प्र] नश्यमर्थ, -आमन्त्रये आमन्त्रणमिति, -आमन्त्रय इत्यत्र लोटि प्रयुज्यमाने आम-
न्त्रण धातुर्विषयमाहाङ्ग्यमाणमस्ति । दृष्टिरिति । एषितुमिच्छतीति कात्मावन-
भेदादिच्छयोभेदादयो योग । स्त्रीप्रमिति । 'युमारी'त्यादौ स्त्रीत्वं द्रव्यस्य विशेष-
पण, यदा तु तदेव प्राधान्येनाधीयते तदा तस्य स्त्री-प्रादिना योग, -स्त्रीत्वं दातेति ।
स एव ममेति । 'निमन्त्रय भवन्त'मित्यदभर्तव्य भवतो भोजनादिषु मया
निमन्त्रणमिति निमन्त्रणस्यादधर्तव्यत्वात्प्रथम निमन्त्रणमिति प्रकृतिप्रत्ययार्थ-
योभेद इत्यर्थः । सुपामिति । विष्णादिभिर्गोराऽऽभावः कर्मणि चैत्यत्र बहुव-
चननिर्देशान्तरालसारसद्बद्धा रीत्या उभयानुप्रदाच र्त्तादयो न बाध्यन्त इति कर्तृकर्म-
गतद्वित्वनिषेधनानि द्विवचनगुणवचनानि भवन्तीत्यर्थः । [विधिनिमन्त्रणा] ॥

उ] मियादा पाठप्रवर्तनाऽऽख्याऽनुप्रेयेति बोध । भाष्य-यावता चरऽप्रेति । यत्र
त्यर्थः । बहुवचनेति । अत एव सर्वलक्षणान्ते 'ल कर्मणी'त्यस्यारि । इदमेत्यम् ।
'एतावाथ ल' इति तत्पूर्वम्याश्वखाग्रन्थाभ्या 'ल' इत्यस्यैववचनान्तताया एव
लाभात् । 'सुपा कर्मादय' इत्यस्याऽयम्भाव -चाचर्वादिशङ्कामिव प्ररणाया स्वन
एकवेऽपि प्रयगनसङ्गाया स्निष्ठत्वात्वे इव स्वविषयत्रेरणयाम्यारोपाद्विवच-

१ 'नित्यम्' । २ नैष दोष' । ३ श्रोत्रार्तिरम् । ४ 'रिवान' । ५ इदं
वार्तिन वचिन । ६ अथ पाठ प्रायेण ।

[मार्थोऽन्वारम्भ, 'प्रेषादिष्वेव कृत्या यथा स्यु'रिति ॥३॥ प्रैषादिषु कृत्यानां वचन नियमार्थमिति चेत्तदनिष्टम् ॥३॥ प्रैषादिषु कृत्यानां वचनं नियमार्थमिति चेत्तदनिष्टं प्राप्नोति । न हि प्रैषादिष्वर्थेष्वेव कृत्या इष्यन्ते ॥ किं तर्हि? ॥ अविशेषेणैष्यन्ते । तुसोपेक्ष्य तुगोपेक्ष्यम् । धनधात्वम् ॥३॥ विषयं तु त्रिविधा प्रागिति वचनात् ॥३॥ विषयं तु प्रैषादिषु कृत्यानां वचनम् । अथ प्रैषादिष्वर्थेषु लोद्धिधीयते स विशेषविहितः सामान्यविहितान्कृत्यान्प्राप्यते ॥ वासरूपेण कृता अपि भविष्यन्ति ॥ न स्युः ॥ किं कारणम् ? ॥ 'स्त्रियाः प्रागिति वचनात्' । प्राक्स्त्रिया वाऽमरः ॥ [प्रैषातिसर्ग] ॥

कालसमयचेत्यासु तुमुन् ॥ ३।१।६७ ॥

॥२॥ प्रथमोन्तेषु ॥२॥ प्रथमान्तेष्विति वक्तव्यम् ॥ किं प्रयोजनम् ? ॥ इह मा भूत्, - काले भुङ्क्ते ॥ तत्तर्हि वक्तव्यम् ? ॥ न वक्तव्यम् । प्रैषादिष्विति वतंते । तच्चादयः प्रैषादिप्रहणमनुवर्त्यम् । प्रथमान्तेष्विति दुष्प्रमाने इहाऽपि प्रसज्येत, 'कालं पचति भूतानि कालं संहरति प्रजा' ॥

॥६॥ इति श्रीमद्भगवत्पञ्चमोऽनुविस्तरिच्छिन्ने व्याकरणमहाभाष्ये तृतीय-स्याध्यायस्य तृतीये पादे द्वितीयमाहिकम् ॥ पादश्च तृतीयः समाप्तः ॥७॥

धानुमयन्धे प्रत्ययाः ॥ ३।४।१ ॥

प्र.] प्रैषाति । तुसोपेक्ष्यमिति । अग्निस्तोत्रं तुगेन ज्वलनीयमिति वस्तुस्वरूप-वचनं, न तु प्रैषादिप्रतिपत्तिः । धनधात्वमिति । धनेन लोहादिना धालनमिति, वठि-नरादिवर्थः ॥ इति श्रीमन्नारदोपाध्यायविरचिते पञ्चमोऽनुविस्तरिच्छिन्ने व्याकरणमहाभाष्ये तृतीय-स्याध्यायस्य तृतीये पादे द्वितीयमाहिकम् ॥ पादश्च तृतीयः ॥३।१।२॥

उ] नाशीने । वस्तुतो 'पादता चाऽत्र'त्यादिप्रत्यय एवदेशितः । एतेन 'प्रत्ययापे-क्ष्याशरे गङ्गात्वयंऽपि प्रत्ययान्तम् प्रत्ययार्थान्नित्यार्थरूपेण स्त्वमिति व्युत्पत्तिमङ्ग-इत्यपान्तम्, एवदेशित्वेनैवाऽक्षते । नन्वेवमपि निरनेन न स्यादधिकार्य-स्याऽपि भातात् न वाह-प्रसिद्धत्वादि । तत्र-त्यर्थः । अत्र योक्तव्यताशो युक्तः, उक्त्युक्ते 'पने'त्यादिविषयः तद्वर्तनीयः, सङ्गात्सलकारवाक्यमिनाऽस्याधापे दोषताया एवाधिकारः । एवम् 'प्रवर्तनीयस्य पाद' इत्येव दोष इति बोध्यम् ॥

प्रैषाऽति । भाष्ये-स्त्रियाः प्रागिति । इदमपि शास्त्रं- 'सन्धिसंज्ञादृष्टं कवि-द्राऽमरविष्म' इत्येवम् ॥ इति श्रीमन्नारदोपाध्यायविरचिते पञ्चमोऽनुविस्तरिच्छिन्ने व्याकरणमहाभाष्ये तृतीय-स्याध्यायस्य तृतीये पादे द्वितीयमाहिकम् ॥ पादश्च तृतीयः समाप्तः ॥

धानुमयन्धे । धनो मयन्ध इत्यर्थः । अन्धवर्तकमेतन्, धनो धारक-

प्रत्यय इति वर्तमाने पुन प्रत्ययग्रहण क्रियम् ? ॥ अप्रातुप्रत्ययानामपि धातुमबन्धे साधुं च यथा स्यात् । गोमानासीत् गोमान्भवितेति ॥ इह पश्यामो,—भूतकालो भविष्यकालेनाभिसम्बन्धमानो भविष्यकाल सरयते । कस्माच्च भविष्यकालो भूतकालेनाभिसम्बन्धमानो भूतकाल सरयते ? ॥

प्र] धातुमबन्धे प्रत्यया । सन्नन्धस्य बनेनाप्रिष्टानेत्वान्नामव्याधुतावपि सङ्ख्याविशेषो द्वित्वमवगम्यते । याचो सन्नन्धो—धातुमबन्ध । वाचर्थशात्रोप-
चाराद्वातुशब्देनोच्यते । न हि स्वार्थे गुणीभूतयोर्वालो परस्परं सन्नन्ध उप-
पद्यते । धात्वर्थयोस्तु विशेषणविशेषभावलक्षणमबन्धोपपत्ति । तत्र धातुमबन्धे
कालान्तरविहितानां प्रत्ययानामन्यस्मिन् काले साधुत्वाभ्यनुज्ञानार्थमिदं सूत्रम् ।

प्रत्यय इति वर्तमान इति । यद्यपि स्वरूपपदार्थस्य प्रत्ययशब्द प्रकृतस्वरूपा-
पीह सङ्गिनिर्दिष्टाऽभावात्प्रतिपक्षार्थेनो विज्ञास्यत इति भावः ॥ अप्रातुप्रत्ययानामपि
पीति । अन्यथा प्रकृतानामेव धातुप्रत्ययानां ग्रहणं स्यात् । प्रत्ययग्रहणात् सर्व-
प्रत्ययपरेप्रदार्थोक्तद्वित्वानामपि कालभेदे साधुत्वं भवति । गोमानासीदिति । तद-
स्याऽन्यस्मिन्निति मनुप्रत्ययो वर्तमानसत्ताविशिष्टप्रकृत्यर्थयुक्तेऽर्थे विहित । धातु-
मबन्धे तु प्रकृत्यर्थस्य भूतभविष्यत्वेऽपि साधुर्भवति । इह पश्याम इति । 'अभि-
ष्टोमयाज्यस्य पुत्रो जनित' इति कालभेदे साधुत्वाभ्यनुज्ञानार्थं सूत्रम् । तत्र विशेषा-
नुपादानाद्यथा भूतकालपरित्यागेन जनिनेत्येतन्मबन्धाण्यनिर्भविष्यति काले भवति

॥] मबन्धस्य कारणानां वा धातुमबन्धस्य सार्वत्रिकत्वात् । वाचो सन्नन्ध इत्यर्थे तु
समासी दुरूपपादौ, उभौ सङ्ख्याविशेषस्याऽभावादन आह—सन्नन्धस्येति । द्वित्वम-
वगम्यत इति । वस्तुनो द्वित्वाऽन्येऽपि धातुमबन्धेनैव धातुद्वयबोध इति बोध्यम् ।
गुणीभूतयोरिति । स्वार्थप्रतिपादनमन्यप्रयोरित्यर्थः । वन्धार्थद्वारकसन्नन्धो धातुद्वयेवा-
श्रीयता कर्मेत्वसमानकर्तृकतादिवदिनि चेन्न, 'गोमानासी' इत्यादौ प्रकृतमनापत्तेः ।
न ह्यनुज्ञानमन्योरर्थद्वारकोऽपि सन्नन्धो वक्तुं शक्य इति भावः । अर्थशेषश्च क-
मबन्ध इत्यत आह—विशेषणेति । स च प्रत्ययार्थद्वारको नाम्यार्थ इति बोध्यम् ।

अन्यस्मिन्नकाल इति । उपपदोपाविप्रकृत्यर्थानान्तु न चार्थ, 'वर्तमानमामीय'
इत्यारभ्य कालाऽन्यत्रस्यैव प्रतिपादनादिति भावः । प्रकृतानामिति । प्रकरणा-
दिति भावः । वर्तमानमत्तेति । न च 'तदस्याऽस्ती'त्यत्र सङ्ख्याद्वर्तमान-
कालोऽप्यनिवृत्तिरिति वाच्य, 'दण्डेनमानये'त्युक्तानीतदण्डस्याप्यानयनापत्तेः ।
इदञ्च तत्रैव भावेऽत्र च स्पष्टम् । भाष्ये—'भूतकाल' इत्यादयो वक्तुमीहयः ।
भाविष्यपदेशेति । भाविष्यकालेत्वर्थः । अभिष्टोमयाजीत्युत्तरम्—इति 'व्यव-

धातुसम्बन्धे प्रत्ययस्य यथासालविधानानिदम् ॥२॥ धातुसम्बन्धे प्रत्ययस्य यथा
कालविधानानिदम् यथासालविहिता पूर्वैते प्रत्यया स्वेपु स्वेपु कालेषु प्रयुज्य-
न्ते ॥ कथं तर्हि कालाऽन्यत्र गम्यते ॥२॥ उपपदस्य तु कालान्यत्रम् ॥२॥ उप-
पदस्यैतच्छालान्यत्रम् ॥ कुतो नु खल्वेतत्, - अग्निष्टोमयाजीत्येतदुपपदं भविष्ये-
ति, न पुनर्जनितेति ॥ पुन तर्हि - ॥२॥ जन्मोदिभिर्गणे ॥२॥ अस्यादिविषयाः

प्र] तथा जनिनैति लुप्तत्वयो भविष्यत्कालान्तराग्नेष्टोमयाजीत्येतत्सम्बन्धाद्भूते कस्मा-
त् भवनीति प्रश्न । यथासालविधानादिति । - सूत्रप्रत्याख्याननोत्तरम् । 'आग्नि-
ष्टोमयाजी' नि भूत एव गिनिर्विधीयते 'जनिने'त्येतत्सम्बन्धात् भाविष्यत्देशप्रति-
पत्तिः, यथास्य सूत्रस्य शाब्दकं वयेनीत्यर्थः । इतरोऽग्नौनाभिप्राय आह - कथं तर्हीति ।
'पुत्रोऽस्य जनिता स आग्निष्टोमेन यष्टे'त्यत्र यदि भूते गिनिर्विधीयते तदा याग-
स्य भविष्यत्ताऽवगमो न प्राप्तोनीति प्रश्न । उपपदस्येति । भाविष्यत्देशविशर्णा-
द्विशेषणस्य वाक्यार्थवददमत्तापि सूत्रारम्भे प्रतीयत इत्यर्थः । विशेष-
ण्यानां शाख्यानादिपदशाच्यायां क्रियायां प्राधान्यात् खराल एवावस्थान, विशेष-
णभूतायास्तु क्रियाया उपलक्षणभावेनोपादानाद्भाविभनव्यपदेशविषयताप्रतिपादना-
त्खल्वन्यन्वागम इत्यर्थः । इतरो वयोचमभिप्रायमुद्धा समीपे भूतमागमुपपदमि-
त्यवगम्य चोदयति - उक्त इति । तत्र आग्निष्टोमयाज्यस्य पुत्रो जात इत्यनमपि
वाक्यार्थं कस्मात् भवनीति प्रश्न । आचार्यदेशीय आह - पुन तर्हीति । पालधि-
षाण्डातुप्रहणे सिद्धे धातुसम्बन्ध इति पुनर्भातुमर्त्य धातुविशेषपरिग्रहार्थं, तेनानि-
भूतमिषयन्ध एव प्रत्ययानां कालान्तरे साधुमन्वाख्यायते इति सूत्रारम्भे सति
विषयस्यो न भवनीत्यर्थः । अस्यादिविषया इति । अस्यादिविशेषणस्य प्रुच्य

उ] रिष्यन्ता' इति शेष इति भावः । यष्टेतीति । 'इत्यर्थं प्रतीयत' इति शेषः ।
भाविष्यत्देशादिति । भाविष्यत्प्रकारविषयशक्तिष्टोमयाज्यदिपदमित्यर्थः । वाक्यार्-
थवशादिति । 'जनिने'त्येतत्समन्विष्टाशरणप्रतीप्सन्त्य वाक्यार्थत्वमित्यर्थः ।
व्यवहारस्य भविष्यत्स्य निषयभाविष्यत्प्रवृत्तयानि भावः । यैरीत्यानेकारण्य मूढ-
शुक्तिं दर्शयति - विशेषण्या इति । भावे - 'उपपदस्ये'त्यस्य शुभ्रभूतम्येत्यर्थः ।
सूत्रारम्भे तु नाऽयं न्यायः । न्यायेन वचनमष्टौचे मन्त्राऽमावात् । धात्वो सम्बन्धे
तान्या धातुभ्यां ये ये प्रत्ययान्तेऽन्यत्रापि काले भवनीति वाक्यार्थद्विधाता ।

सूत्रारम्भे इति तथा च सूत्रस्य 'धातोरस्यादे' सम्बन्धे सति धातो प्रत्यया-
कादन्तरे' इत्यर्थः इति भावः । नन्वस्यादिप्रत्ययिकत्वाऽभावत्वार्थं तद्विषयत्वमत
शाब्द - अस्यादिविशेषणायेति । पूर्वोक्तेनेति । शुभ्रप्रधानमानस्यन्दावाधप्रवृत्ताऽ-

१ एवं षविष्ठा २ 'भवति' ३ दद वार्तिकनित्यन्यो ४ भाष्यमित्येकोऽ ५ 'विशनात्' ।

प्रत्यया साधेव इति वक्ष्यामि॥ के पुनरन्यादयः ?॥ अस्तिभूतनय ॥ एवमपि यदाऽस्यादीनामेवाऽस्यादिभिर्योगस्तदा न जायते क कस्य कालमनुवर्तते इति । भावि कृत्यमासीत् । पुत्रो जनेत्यमाण आसीत् ॥ पुत्र तर्हि वाक्यमेवेतद्व जैतीयक प्रयुज्यते । अग्निष्टोमयात्रीत्येतस्मिन्मन्त्रिता ॥ अस्मिन् ?॥ योऽस्य पुत्रो जनितः ॥ कदा ?॥ यदाऽननाग्निष्टोमेनष्ट भवति ॥

। अत्रात्ममभिहारे लोट लोटो हिस्वो वा च तद्ध्रस्वो ॥ ३।४।२ ॥

॥ ॥ हिस्वयो परस्मैपदान्येनेपदग्रहण लादेशप्रतिषेधार्थम् ॥ ॥ हिस्वयो परस्मैपदान्येनेपदग्रहण कर्तव्यम् । हि परस्मैपदाना यथा स्यात् एव भावने पदानामिति ॥ किं प्रयोजनम् ? ॥ लादेशप्रतिषेधार्थम् । लादेशो हिस्वी मा भूतामिति ॥ किं च स्याददि लादेशा हिस्वा न्याताम् ?॥ 'तिङ्न्त पद' मिति पदसत्ता न स्यात् ॥ मा भूदेव, 'भुवन्त पद मिति पदसत्ता भविष्यति ॥ कथं स्वयुपत्ति ? ॥ ॥ लङ्गस्य कृत्वा प्रातिपदित्व, तदाभय प्रत्ययविधा नम् ॥ ॥ लकार कृत्, तस्य कृत्वात् 'कृ प्रातिपदिक मिति प्रातिपदिकमज्ञा, तदाभया-प्रातिपदिकाधया-स्वायुपत्तिरपि भविष्यति ॥ यदि स्वायुपत्ति

प्र] इत्यर्थः । भावार्थः । पूर्वाचनाभिप्रेक्षण सूत्रप्रचारगनेनेव वाक्यार्थं स्थापयति-पुष्ट तर्हीति । अत्र च स्वरात् एव प्रत्ययविपरिणम्य । 'भावि कृत्यमासादि'त्यत्र भाविशब्दस्य भूतकालत्वे भव्यमान्छब्दयोः पर्यायवाच्यप्रयोगो न स्यात् ॥

क्रियात्मम् । हिस्वयोरिति । सामान्यविहितानां तिङ्वा शतृशान्भ्यमिव हिस्वाभ्यां वाच्यं प्राप्नोतीति स्थानिनिदशार्थं परस्मैपदान्येनेपदग्रहण कर्तव्यमित्यर्थः । लङ्कार कृदिति । तत्र स्थानिवद्भावाद्विस्वयोरपि कृत्वत्तदन्तस्य प्रातिपदिकत्वात्

उ] भिप्रयोगेऽप्यर्थः । भाविशब्दस्यति । यदि यत्रात् भाविनया व्यवहृतं तदानीदिति हि तदर्थं उच्यते न तु अतीतनमादिति । तथा सति पर्यायवाच्यत्वेने भावः । भाव्ये-इत्येतत्तस्मिन्निति । इत्येतत्तद तस्मिन् भवितुमर्थः । एव प्रत्यासत्ते सूत्रे 'धमन्दर्शो' त्पादौ वर्तमानत्वमारोच्य शान् । तत्र तु वर्तमानकालत्वस्य दर्शने लक्ष्म, शतृत्पठे क्रियायै सनावस्यत्वप्रतीते । यद्वा दर्शनकात्तिक धास्य वर्त नानन्मात्रेण प्रत्ययः । एतेनैव 'ननु चोच्यते च वचनोच्य चोदि' 'स्म' एते सल्लसूतस्यमप्यप्रयोगेण । 'स्म'नामादित्वत्र देवदत्तस्य विप्रमानत्वेऽपि स्मेनत्वत्पादनीयत्वात्ते प्रत्ययः । तत्राऽर्थाद्वान्वयनीयप्रतीतेरेति दिक् ॥

क्रियात्ममे । भाव्ये-हिस्वयोरिति । तद्विषयके इत्यर्थः । ननु परत्वात्तेषु कृतेषु तेनैवेति भाविनय इत्यत्र आह-सामान्येति । कृत्वा कृत्वेऽपि हिस्वयो

सुपां धवणं प्राप्नोति ॥ 'अव्यया'दिति सुन्तुमप्रविव्यति ॥ कथमव्ययम्? ॥
 'विभक्तिस्वरप्रतिरूपकाश्च निपाता भवन्ती'ति निपातसंज्ञा, निपातोऽव्यय-
 मित्यव्ययसंज्ञा ॥ इह तर्हि 'स भवति'लुनीहि लुनीहीत्येवमर्थं लुनाति, 'तिष्ठति'इ
 इति निपातो न प्राप्नोति ॥ २ ॥ सममङ्गुलार्थं च ॥ ३ ॥ सममङ्गुलार्थं च हिस्व-
 यो. परस्मैपदात्मनेपदग्रहणं कर्तव्यम् । हिः परस्मैपदानां यथा स्यात्, स्व
 भात्मनेपदानाम् । व्यतिकरो मा भूदिति ॥ २ ॥ न वा तद्धमोरादेशवचन शपठं
 पदादेशस्य ॥ ३ ॥ न वा हिस्वयो परस्मैपदात्मनेपदग्रहणं कर्तव्यम् ॥ किं
 कारणम् ? ॥ 'तद्धमोरादेशवचन शपठं पदादेशस्य' । यदयं 'वा च तद्ध-
 मो'रित्याह तज्ज्ञापयत्वाचार्य—'पदादेशौ हिस्वा'विति ॥ ३ ॥ तत्र पदादेशो
 पित्वाटो प्रतिपेद ॥ ३ ॥ तत्र पदादेशो पित्वाटश्च प्रतिपेधो धक्कः । पित्वात्

प्र.] स्वाद्युत्पत्तिर्भवतीत्यर्थः । विभक्तिरिति । विभक्तिरन्तरादिस्वनदशाद्वादनदोर्हिस्वोराभ्य-
 यत्वमित्यर्थः । व्यतिकरो मा भूदिति । यदि लकारस्यैव स्थाने हिस्वो विधीये-
 याता तदा 'ल' परस्मैपद'मिति द्वयोरपि परस्मैपदसंज्ञा स्यात्, ततश्च द्वावपि
 परस्मैपदिभ्य एव व्यानामित्यय व्यतिकर स्यादित्यर्थः । न चेति । यदि लस्यैव
 हिस्वो स्थाना तदा तद्धमयोर्द्येद्व्यानिस्वोरभावात् च तद्धमोरिति स्थानिन्वेनोपा-
 दानमनुपपन्नं स्यादिति तद्धमो. व्यानिन्वेनोपादानाद्दोरादेन लोरादेशानां परस्मै-
 पदात्मनेपदानां स्थानित्वमवसीयत इत्यर्थः । पदादेशस्येति । पदादेशेन पदमहा-
 निमित्तानि तिष्ठ उच्यन्ते । अथ वा 'सर्वे सर्वपदादेशा' इति म्यादातिबन्तस्य
 हिस्वान्तादेशा प्रवृत्तिः । पित्वात्स्येति । तिप्तिष्मिन्वा स्थाने विधीयमानो हि-
 स्थानियद्वातापित्वात्, ततश्च क्त्वाऽभावात् लुनीहीतीत्येव न स्यात् । अनुदात्तत्वं
 च हे प्रसज्येत 'लुनीहि लुनीहि स भव'नित्यादौ परस्मैपद लुनीहिशब्दस्य 'तस्य

उ.] क्रियापदमित्यत्र आह—तत्रेति । अन्ययत्वमिति । तदन्तस्य विभक्त्यन्तप्रतिरूप-
 कत्वादव्ययत्वमिति भावः । 'हिस्वयो'रित्यस्य हिस्वान्नयोरेत्यर्थः । ननु 'व्यानि-
 करो नामाऽऽत्मनेपदिभ्योऽपि हि, परस्मैपदिभ्योऽपि स्व' इत्यन्तर, स चाऽनुप-
 पन्न, आत्मनेपदसंज्ञाऽभावेन व्यदेशेन परस्मैपदसंज्ञासत्त्वेन चात्मनेपदिभ्यो निपा-
 नाऽनुपपत्तेरत आह—यदीति । ननु तिष्ठो हिस्वो, न च तावन्नात्रमदं, तदन्तस्य
 पदत्वादिति 'पदादेशस्ये'त्युक्तत्वात् आह—पदादेशेनेति । निमित्तानांति । निमित्त-
 शब्दो निचनपुंसक इति भावः । चेचित्तु नानैकदेशात्त्वेन परस्मैपदानेनपदे
 'पदादेशेन भावे उच्येने इत्याहुः । स्थानियद्वाति । न च 'गात्राण्यनु-
 मपिदे'त्यनिदेशान्तिस्त्वं म्यापरन्वादिनि वाच्यम्, एतद्विषयेऽपि स्थानियद्वावप्र-
 स्याऽऽनिदेशात्पित्वात्वादासापिदिनि निषेधप्रवृत्ते, अन्यथा 'एतु' 'धक्क'मित्यादी

तावत्स्य-भर्षात्तुनीहि तुनीहीत्येवायं तुनाति। आट स्वत्पि-‘सोऽह तुनीहि
 तुनीहीत्येव तुनानि ॥ पितृत्वस्य तावन्न वक्तव्य । पित्रैतिपेदे योगविभाग
 करिष्यते। इह-[‘से’ हि’] संहिर्भवति । तत ‘अपिच’। ‘अपिच भवति यावान्
 हिर्नोमे’ति । आटश्चापि [प्रतिपेधो] न वक्तव्य । आटि कृते साङ्गस्यादेशो
 भविष्यति ॥ इदमिह सप्रधार्यम्,-जाक्रियतामादेश इति किमत्र कर्तव्यम् ? ॥
 परत्वादाडागम ॥ नित्य आदेश । कृतेऽप्याटि प्रामोत्यकृतेऽपि प्रामोति ॥
 आडपि नित्य । कृतेऽप्यादेशे प्रामोत्यकृतेऽपि प्रामोति ॥ अभिन्य आट् । अन्यस्य
 कृतेऽप्यादेशे प्रामोत्यन्यस्याऽहृतेऽपि प्रामोति, शब्दान्तरस्य च प्रामुख्यविधि-
 रनि यो भवति ॥ आदेशोऽप्यनित्य । अन्यस्य कृते आटि प्रामोति, अन्यस्याऽ
 कृते प्रामोति, शब्दान्तरस्य च प्रामुख्यविधिरनित्यो भवति । उभयोरनि-
 त्ययो परत्वादाडागम । आटि कृते साङ्गस्यादेशो भविष्यति ॥ इदं तर्हि-
 ‘सोऽह’ शुद्धं शुद्धेत्येव भुनजै इति। ‘यसोरहोप’ इत्यकारलोपो न प्रामोति ॥
 समसङ्गुत्थार्थस्य चाप्यपरिहृतमेव ॥ २ ॥ सिद्धं तु श्लोमप्यमपुरुषवचनस्य
 क्रियासमभिहारे द्विवचनान् ॥ १ ॥ सिद्धमेतत् ॥ कथम् ? ॥ [श्लोमप्यम-
 पुरुषवचनस्य क्रियासमभिहारे द्विवचनान् ॥ १] । श्लोमप्यमपुरुषवचनस्य
 क्रियासमभिहारे द्वे भवत इति वक्तव्यम् ॥ केन प्रिहितस्य क्रियासमभिहारे
 श्लोमप्यमपुरुषवचनस्य द्विवचनमुच्यते ? ॥

प्र] परमाश्रितितमनुशासने’त्यनुशासव भवति। यावन्मिति। योगविभागकरणनामर्थादान
 न्तर्गताऽप्येतत् इत्यर्थः । शुद्धं शुद्धेति। परत्वादाटि कृते उत्तमस्य पितृत्वे च स्वादेश
 स्थानिवद्भावापित्यादिनि ित्वाऽभावात्पेपाऽपमन्न । समसङ्गुत्थार्थमिति ।
 नवेदा तिला द्वानपि पर्यायेण स्यात्तामित्यर्थः । एतदेवेति । ‘बृद्धकुमारी’र’न्यायेन

उ] गुणाऽनापत्तिरिति दिङ्। स भवानि-यादाविति। ‘आदेरा’दे’ इति शेषः । तद्धन-
 यन्नाह-परस्येति । न-‘नवनन्तरस्ये’ति न्यायाचारानित्यमन्नतत आह-योग-
 विभागेति । भाष्ये-‘शुद्धे’त्यस्याऽनुप्रयोगे ‘भुनजै’ इति पाठः । पितृत्वेन स्वादेश
 इति पाठः कैयटे । सर्वेषां तिष्ठामिति । तिष्ठादेशत्वे शक्तिनेऽप्यत्र दोष इत्यर्थः ।
 बृद्धकुमारीति । एतद्भाष्यवार्तिकस्मरणान् ‘क्रियासमभिहारे’ इति वार्तिक लोडन्त
 विषयकमेव द्रष्टव्यम्, अ-यन्त तस्येतो भिन्नवचनत्वे गौरव स्यादित्याहुः । दोषा
 न्तरमायाह भाष्ये-श्लोमप्यमेति । ननु सर्वेषां स्थाने इत्यर्थेऽसम्भन परस्मैप-

१ ‘त्येव तुनामि’ ‘तुनानि’ । २ ‘पितृत्व’ । ३ इदं लुप्तं स्यात् ।

४ इति कचिद् । ५ इदं काचित्स्मृत् । ६ ‘त्येव भुनजै’ । ७ इदं लुप्तं स्यात् ।

८ ‘पुरुषस्य’ । ९ ‘इत्यनेन न्यायेन’ ।

एतदेव ज्ञापयत्याचार्यो-‘भवति क्रियासमभिहारे लोटिति-यद्यपि क्रियासम-
भिहारे लोष्मध्यमपुरुषैरवचनस्य द्विवचनं ज्ञासितं ॥ कुतो नु खल्वेतत्
ज्ञापकादत्र लोटविष्यति न पुनर्यं एवासावविशेषविहितं ॥ यदा क्रियासम-
भिहारे भवति तदा तस्य द्विवचनं भवतीति ? ॥ लोष्मध्यमपुरुषैरवचन
एव खल्वपि सिद्धं स्यादिमां चान्यौ हिस्वी सर्वेषां पुरुषाणां सर्वेषां वचना-
नामिष्येते ॥ सूत्रं च भिद्यते ॥ ययान्यासमेवास्तु ॥ ननु चोक्तः ‘हिस्वी-
परस्मैपदात्मनेपदग्रहणं लादेशप्रतिषेधार्थं समसङ्गार्थं चेति ॥ नैव दोषः ।
॥१॥ योगविभागात्सिद्धम् ॥२॥ [योगविभागात्सिद्धमेतत्] । योगविभागः
करिष्यते । ‘क्रियासमभिहारे [लोट्] । क्रियासमभिहारे] लोटवति । ततो
[‘लोटो हिस्वी ’] । लोटो हिस्वी भवति । लोटित्वेवानुवर्तते’ लोटो यौ
हिस्वाविति ॥ कथं ‘वा च तर्ध्वमो’रिति ? ॥ ‘वा च तर्ध्वभाविनो लोट’ इत्ये-
वमेतद्विज्ञायते ॥ [क्रियासमभिहारे लोट्] ।

यथाविध्यनुप्रयोगः पूर्वस्मिन् ॥ ३१४४ ॥

स्मिधमिदमुच्यते ? ॥ अनुप्रयोगो यथा स्यात् ॥ नैतदस्मि प्रयोजनम् ।

प्र.] क्रियासमभिहारविषयो लोटोऽनुमीयत इत्यर्थः । कुतो न्विति । ज्ञापकं निषेद्यति ।
विध्यादिविषयस्य लोटो विद्यमानत्वात् क्रियासमभिहारविषये तत्संवादेशयोर्द्वि-
वचनार्थं ग्रहणं स्यादित्यर्थः । सर्वेषामिति । ‘प्रसङ्ग’ इति शेषः । लोटो याविति । लोट-
देशो यौ हिस्वी इष्टौ तत्तुल्यावनेन हिस्वी भवत इत्यर्थः । तेन तदीयसंज्ञादेश-
परस्मैपदात्मनेपदग्रहे हिस्वीयोर्भवति । तेन परस्मैपदभ्यो हिरान्तेपदिभ्यस्तु स्वी
भवति । हिमप्यस्य कर्ता वाच्यः, स्वराप्यस्य भावरर्मरर्त्तारः । निष्त्वं च भवतीति
निष्त्विज इत्यादिकार्यं भवति । पुरुषैरवचनसंज्ञे तु सामर्थ्यात् भवति । यदि हि
ते अपि स्यात् । हिस्वीयोरनेन विधानमन्तर्यं स्यात्, वचनान्तरेण तयो मिद्वत्त्वात् ।
तर्ध्वभाविन इति । मुखगार्थाऽसंभवे गौणी व-पनाभौवने, वन्य तर्ध्वभाविना-
लोटेन ‘तर्ध्व’शब्दान्नामुच्यत इति भावः । [क्रियासमभिहारे] ।

उ.] शदिप्रत्ययाभावात् वाह-प्रत्यय इति शेष इति । शोषान्तरमप्याह भावे-सूत्र-
शेति । लोटोऽज्ञासिति । ‘लो’टित्वस्य च लोटदित्वस्य । स्थानिनरत्वेन लोटदर्शोऽपि-
देशस्य निन्दे पुनर्यं इति वचनं लोटस्थानिनरदित्वस्य निन्देसार्थमिति भावः ।
अनिदेशप्रत्यय-तेनेति । । वचनान्तरेणेति । पुरुषादिपञ्चाशत्तु पुनर्यं नानाधि-
करणे एकस्यैव च भाव्यम् । तत्र च व्यर्थन्तर्गोविधिरिति भावः ॥

यथाविध्य । ननु क्रियासमभिहारप्रतीतिः कथननानिबन्धनार्थं कथनत आह-

१ इदं लोपं स्यात् । २ इदं वचिष । ३ ‘लोटी’ । ४ ‘विषयम्’ ।

हिस्वान्तमन्यवचनार्थकं तेनाऽपरिसमाप्तोऽर्थ इति कृत्वाऽनुप्रयोगो भविष्यति ॥ इदं तर्हि प्रयोजन-‘यथाविधीति वक्ष्यामी’ति ॥ एतदपि नास्ति प्रयोजन, ‘समुच्चये सामान्यवचनस्ये’ति वक्ष्यति । तत्राऽन्तरेण वचनं यथाविध्यनुप्रयोगो भविष्यति ॥ [यथाविध्यनुप्रयोगं पूर्वास्मिन्] ।

समुच्चये सामान्यवचनस्य ॥ ३।४।५ ॥

किमर्थमिदमुच्यते ? ॥ अनुप्रयोगो यथा स्यात् ॥ नैतदस्ति प्रयोजनम् । हिस्वान्तमन्यवचनार्थकं तेनाऽपरिसमाप्तोऽर्थ इति कृत्वाऽनुप्रयोगो भविष्यति ॥ इदं तर्हि प्रयोजन-‘सामान्यवचनस्येति वक्ष्यामी’ति ॥ एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । सामान्यवचनस्याऽनुप्रयोगोऽस्तु विशेषवचनस्येति सामान्यवचनस्यैवानुप्रयोगो भविष्यति, लघुत्वात् ॥ [समुच्चये सा] ॥

प्र] यथावि । हिस्वान्तमिति । सख्याकालपुराणामनभिव्यक्तत्वात् । एतदपीति । ‘समुच्चये एव धात्वन्तरस्याऽनुप्रयोग’ इति नियमान् क्रियासमभिहारे यथाविध्यनुप्रयोगो भविष्यति । ननु ‘समुच्चये सामान्यवचनस्यैवे’ति नियमस्यान्, ततश्च धात्वन्तरस्यापि लोद्धृणिसमानार्थस्य क्रियासमभिहारेऽनुप्रयोगस्यान् । नैतदस्ति । ‘नञेरस्या आहनेधरित प्रयोगो द्वितीयस्याथ तृतीयस्याथ भवती’ति न्यायागोद्धृतिरेवानुप्रयोगेऽप्यनेपूर्वव्यवहितप्रयोगनिवृत्तिरपि नेष्टा, यतस्तदर्थो योगः स्यात् । [यथाविध्यनुप्रयोग] ।

समुच्चये लघुत्वादिति । एतच्च तावच्च हि चिदेव विषये शिष्टप्रयोगदर्शनादादि-यते न सर्वत्र, अन्त्या तदनुमादीनामेव प्रयोगः स्यात् वनस्पत्यादिशब्दानाम् ।

उ] सहायेति । न ह्येकस्या इति । एतेन ‘समुच्चये एव सामान्यवचनस्ये’ति नियमेऽपि प्रकृते ॥ पर्यायव्यावृत्तिरित्युपास्तम् । समुच्चयविषये सामान्यवचनस्येति वचनान्न्यायनाथेऽपि प्रकृतविषये तन्न्यायनाथे मानाऽभावादिनाऽपि वचनं सिद्धमिति भाष्यऽशङ्क्यार्थः । नेष्टेति । अत एव ‘लुनीहि तुनीहीत्येवाऽयं तुनाती’ति भाष्ये व्यङ्ग्यव्यतिप्रयोगः सङ्गच्छते । तेनाऽनुप्रयोगसम्बन्धव्यभिचार उक्तः । पूर्वप्रयोगस्तु यदि नेष्टस्तदाऽनभिधानाद्धारणीयः । यद्वष्ट एव स इत्याहुः । [यथाविध्यनु] ।

समुच्चये सा । भाष्ये-लघुत्वादिति । सर्वविशेषाऽनुगतेऽसामान्यवाचनाऽनुप्रयोगे सामान्यस्य सन्निहितविशेषस्यैव सान्नासर्वेषां काल्यदभिव्यक्तौ सिद्धाया विशेषवाचनानाधनुप्रयोगे गौरवादिनि मानः । अचिदेवेति । धार्यान्विषये इत्यर्थः । एवम् तदनुमानस्येति पर्यायेषु तावच्चौरवाऽनादयश्च दोषः । इह त्वपर्यायस्य स्पष्टमेवेत्याहुः । [समुच्चये सामान्यवचनस्य] ।

उपसंवादाशङ्कयोश्च ॥ ३।४।८ ॥

॥५॥ उपसंवादाशङ्कयोर्वचनार्थक्य लिङ्ग्यत्वात् ॥५॥ उपसंवादाशङ्कयोर्वचनमनर्थकम् ॥ किं कारणम् ? ॥ 'लिङ्ग्यत्वात्' । 'लिङ्ग्ये' ले'दित्येव सिद्धम् । क पुनर्लिङ्ग्यं ? ॥ के चित्तावदाहुर्हेतुहेतुमतोर्लिङ्ग्येति । अपर आहु-वक्तव्य एवैतस्मिन्विशेषे लिङ् । प्रयुज्यते हि लोके- 'यदि मे भवानिदं कुशदहमपि त इदं दद्यामिति' ॥ [उपसंवादाशङ्कयोश्च] ॥

तुमर्थं सेसेनसेअसेनकसेरुसेनध्यैअर्थ्यन्कध्यैरुध्वन्शथ्यै-

शथ्यैस्तथैतवेह्वयेन ॥ ३।४।९ ॥

तुमर्थं इत्युच्यते कस्तुनर्थं [नाम] ॥ ईर्तां [तुमर्थं] ॥ यत्तेवं नाथं तुमर्थ-प्रहणेन । येनैव सख्यपि हेतुना कर्तरि तुनुग्नेवति तेनेव हेतुना सखादयोपि भविष्यन्ति ॥ एवं तर्हि सिद्धे सति पक्षमर्थप्रहणं करोति तज्ज्ञापयन्वाचार्योऽ-

प्र] उपसंवादाशङ्कयेति । नित्यार्थमिदमिति चेच्छब्दमि नित्योऽत्र लेङ् इत्यन-इत्यत्र प्रमाणोऽभावः । व्यवस्थितविभाषना वा नित्यं लेङ्गविष्यति । हेतुहेतुमतो-रिति । उपसंवाद-कर्तव्ये पण्यन्ध, 'यदि मे भवानिदं कुशदहमपि त इदं दद्यामिति' । तत्र चरणं हेतुर्दानं हेतुमत् । आदाद्यापि कारणन्यायैत्येते हेतुहेतुमद्भावः । अपर इति । कारणमवधिर्दानमवधिनदित्यवध्याधिमद्भाव उपसंवादे प्रतीयते न तु हेतुहेतुमद्भावः । आदाद्यायामपि निधितो हेतुहेतुमद्भावो नास्तीति भावः । लिङ्-प्रयोगसिद्धये अवश्यवैकल्यो लिङ्, न तु सूत्रप्रत्याख्यानार्थः । [उपसंवाद] ।

उ.] उपसंवादः । इदं नित्यं लेङ्गिधानार्थं, तदाह-नित्यार्थमिति । पूर्वसूत्रे हि 'लिङ्ग्ये' ले'दित्यत्राऽन्यतरस्याप्रहणमनुवर्तनं इति भावः । स्पष्टविधयेति । वेदे आपापरूपाऽभावान्यवविधिना छन्दमि वैकल्पिकत्वादशेष इत्यन्ये । कारणं हेतु-रिति । तदुत्तरकालत्वादानत्येति भावः । कारणमवधिरिति । तदस्तुदानस्य तत्त्व-रणाऽभावोपि बहुशो दृष्टत्वात्तत्करणे सत्यपि बहुशस्तदानाऽभावोपि व्यतिरेकशेषो-रिति । पूर्ववर्तिनोत्तरवर्तिनो निम्नपटितकारणस्य नैतच्छब्दतो मानं, विन्त्ववध्याधिमद्भावस्येति भावः । भाष्ये-दहनेवाशङ्कया कप्युशहरणं । सम्भा-यनापरत्वेन तदास्थानस्य सम्भवासम्भाजनं च आद्याऽऽशङ्कया, तदाह-आदाद्या-यानर्थाति । अस्मरणादयर्थोपेक्षायां सति दर्शनादिन्दरि बोध्यम् । लिङ्प्रपा-मेति । लोकेऽपीत्यर्थः । एवञ्चाऽनयोपि लिङ्ग्यत्वात्त्रिंशे ले'दित्येव सिद्धे इदं न कार्यमिति भावः ॥ [उपसंवादाशङ्कयोश्च] ॥

तुमर्थं से । ननु कर्मादिपक्षानुसदानान्तर्यं तेषु प्रगच्छितं वाह-रिपयेति ।

१ इति कविषः । २ इदं प्रश्न-कविषः । ३ इदं वार्तिकमिदमन्ये । ४ 'वर्ण्य' ।

‘स्यन्य वतुंस्तुमुनोऽर्थ’ इति ॥ क पुनरसौ ? ॥ भावः ॥ कुतो नु यत्ने
तद्भावे तुमुन्भविष्यति न पुन कर्मादिषु कौरणेष्विति । आपका[त्ताव]दय
वर्तुंरपट्टयते । न चान्यस्मिन्नर्थे आदिश्यते, अनिदिष्टार्थाश्च प्रत्यया स्वार्थं
भजन्तीति स्वार्थं भविष्यति । तद्यथा गुप्तिज्वित्य सन्, यायादिभ्य कञ्जिति ।
तोऽसौ स्वार्थं भवम्भावे भविष्यति ॥ किमेतस्य आपने प्रयोजनम् ? ॥
‘अव्ययवृत्तो भावे भवन्ती’त्येतच्च वक्तव्यं भवति । [तुमर्थेयेनेन] ॥

उदीचा माटो व्यतीहारे ॥ ३४११९ ॥

स्मिन् भेदः मानुषव्यवस्थाऽऽवभूतस्य ग्रहणं क्रियते लोदीचा भेद इत्ये
षोऽप्येत ? ॥ तत्रायमप्यर्थः - उदीचा भेद इति व्यतीहारग्रहणं न वर्तव्यं भवति ॥
किं कारणम् ? ॥ ‘तद्विषयो हि स’ । व्यतीहाररूपिण्य एव हि भवति ॥ एव
तहि सिद्धे सति यन्मेदः मानुषव्यवस्थावभूतस्य ग्रहणं करोति तज्ज्ञापय
त्याचार्यो ‘मानुषव्यवस्थामनेनन्तरं भवती’ति ॥ किमेतस्य आपने प्रयोज
नम् ? ॥ तत्राऽऽसरूपसंदेशादार्थेतिपथे पृथक्निर्देशोऽनाकारान्तत्वादि
त्युक्तं तत्र वक्तव्यं भवति ॥ स्मिन् पुनरिदमुच्यते न समग्रवृत्तं यो पूर्वं
काल इत्येव सिद्धम् ? ॥ [* अर्पूर्वमागर्भ ॥ *] ॥ अपूर्वकालार्थेऽयमारम्भः ।
पूर्वं कालो वाच्यते पश्चादपमयते । [उदीचा माटो व्यतीहारे] ॥

प्र] तुमर्थे सत्यं । कुतो न्विति । त्रियथा कर्मादीनामाशेषतोऽप्येव तुमुन् स्यादिति
भावः । न वक्तव्यमिति । तुमर्थेग्रहणानुगत्या त्तादीनां भावे सिद्धत्वाद् । साध्यमान
रूपं भावः तादीनामर्थः । स एव [यो] धात्वर्थः । यनादीनां तु धात्वर्थव्यति
रिणः सिद्धरूपो धात्वर्थः । [तुमर्थे संसेनमे] ।

उदीचाम् । मानुषव्यवस्थामिति । एतच्च आपनमनुगन्धानामेवान्तर्ध्वं उप
गुच्यते । धनेशान्तर्ध्वं स्वत एव एतन्तत्वात् आपनप्रयोजनाऽभावः । पृथक्निर्देशो
नाकारान्तत्वादिस्तद्वत्प्रतिपक्षग्रहणनैव सम्भवति । दाधाप्यदा’वित्यत्र द्वयोः
ऽपि पृथक् प्रतिषेधो वक्तव्यः, धनाकारान्तत्वादात्रूपत्वाऽभावादित्यर्थः । अपमयत

ट] नन्यव्ययवृत्तो भाव इत्येतत्सारे पञ्चदिवन्तिद्धे माषेतुमुनादयः स्युः, स्वार्थे विधाने
तु साधये भावे इति विशेषोऽन आह - साध्यमानेति । वाचिनेऽपि ‘भाव’शब्देन साध्य
भावरूपं ग्रहणमिति भावः । तुमर्थ इत्यनुगादाय तुमोऽपि भावे सिद्धिरिति शेष्यम् ॥

उदीचामा । नाऽनुगन्धेति । तेनाऽनुगन्धेति शिष्टस्याप्यवमिति भावः । एका-
न्तये इति । अयमेव पक्षो न्यायः इति ‘तस्य लोप’ इति सूत्रे भाव्ये ।

१ ‘कारणेषु स्यादिति’ । २ ‘वाचिने इति’ । ३ ‘व्यतिहार’ । ४ ‘दा’प्रतिषेधेषु’ ।

५ ‘तस्य लोप’ (१-३-९) इत्यनोपम् । ६ इदं वाचकं तुमं स्यादिति मन्ये ।

समानकर्तृरूपोः पूर्वकाले ॥ ३॥४२१ ॥

इह कस्माद्य भवति-पूर्वं भुजे पश्चाद्व्यवर्तते ? ॥ स्वराग्देनोक्तयाद्य भवति ॥ न तर्हीदानीनिदं भवति 'पूर्वं भुजा ततो प्रवर्तते'ति ॥ नैतद्विधा-
पौर्यशाल्यम् ॥ किं तर्हि ? ॥ कर्तृपौर्यशाल्यमेव । पूर्वं ह्यसौ भुजाऽ-
न्येभ्यो भोक्तृभ्यस्ततः पश्चाद्व्यवर्ततेत्येवमिति ॥ इह कस्माद्य भवति-
आस्यते भोक्तुमिति ? ॥ कुत कस्माद्य भवति । किमस्तेराहो स्विद्युजे ? ॥
भुजे कस्माद्य भवति ? ॥ भर्तृपौर्यशाल्यम् ॥ आसेस्तर्हि कस्माद्य भवति ? ॥

य] इति । दत्तदिकं पारेर्नपनीत्यर्थः । [उदीर्षां माघो म्यतीदारे] ।

समाना 'सनान'राद्य एवमाद्योऽस्तिराष्टिनोऽप्येतेन दिनशान्तिदिनो-
रेवर्तमानम् । स्वराग्देनेति । पौर्यशाल्ये दोने सादिर्धीपनेन तु विषय इति
भावः । पूर्वसन्दिग्धाऽत्र द्वितीयपौर्यशाल्यविषयस्योपपत्तिरिति न भवति, अम-
दीनां साधनपौर्यशाल्यविषयानां तत्र ग्रहणम् । नैतदिति । त्रिविधाऽत्र भुजे पूर्व-
कालाऽत्र, प्रविष्टिपारोक्ष्य, तस्य साधनानां, भोजनारम्भात्प्रविष्टिपारोक्ष्यं च, तं पूर्व-
राग्द उपपादते । ततश्चाऽप्यदिष्टोऽत्र गान्तुमी भवति इति भावः । पर्वपौर्य-
शाल्यं च विनाशरत्नेन बोध्यम्, विनाशरत्नात् वाऽन्यद्वारस्य । आस्यत
इति । आसे. पूर्वराग्द्वारस्य च प्रविष्टिपारोक्ष्यं, 'आसित्वा भोक्तु'मिति

उ.] समानकर्तृरूपोः । ननु कर्तृराग्देन स्तेरभिधानात्तस्याथ विनाशविषयता
भेदात्तत्त्ववर्तनं युक्तं विचिन्तयत आह-सत्येति । इतिमद्वैतस्यस्य एतन्मोक्षोपपत्ते-
यवर्तक-व्योपपत्तिरिति भावः । भाष्ये-स्वराग्देनेति । नाऽत्र धातोः पूर्वराग्-
विशिष्टविनाशविषयता, विन्तु स्वार्थनाशविषयता इति भावः । पूर्वराग्द्वारस्य
पौर्यशाल्ये दोष इति । न तु 'उत्पार्थाना'मिति न्यायस्य विषयोऽयं, दोषस्यने
प्रत्यक्षरूपेण । तद्वनयनस्यने-इह कस्माद्य भवति आस्यते भोक्तु'मिति ।
अन्यथा तत्र तुमुनाऽऽतिदिननिऽपूर्वराग्द्वारस्य दोषेण तत्तदस्यने-स्तेरिति दिष्टम् ।
भाष्ये-स्वराग्देनेति । पूर्वसन्दिग्धेऽर्थः । नन्वर 'विनाशोऽयं' इति सूत्रेण भव-
त्येव चाऽत्र आह-पूर्वराग्द्वारस्येति । तत्र ग्रहणमिति । तत्र भेदेनैवं भाष्यं नागं ।
भोजनारम्भेति । 'कर्तृपौर्यशाल्य'मित्यस्य वर्गान्तरत्वात्स्वरज-गी-जिज्ञासेषपौर्यशाल्य-
मित्यर्थ इति भावः । तद्वनयनसाह-कर्तृपौर्येति । पूर्वशाल्यमिति । तत्र भोजन-
पारोक्ष्यं पूर्वराग्द्वारमिति बोध इति भावः । तुमुन्तनमित्यारो सन्निमित्त-
विषयानां पूर्वराग्द्वारं तुमुदोषं प्रतीयते । एवम तत्र सा रूपमिति हास्यम् ।
एवम यत्र धातोः पूर्वराग्द्वारस्य विनाशविषयता तत्र सा, तदाह-स्तेराऽत्र वाऽऽ-
रूपेणेति । अन्यथाऽस्य पूर्वराग्द्वारस्योऽयं कथं वाऽस्यस्येति ॥ , सनानार्थे

विज्ञातोत् [न सिध्यति] ॥३॥ [लोकविज्ञानार्थे सिध्यति] । तद्यथा लोके
 'ब्राह्मणानां पूर्वं आनीयता'मित्युक्ते सर्वपूर्वं आनीयते, एवमिहापि
 सर्वपूर्वादा क्रियाया प्राप्नोति ॥३॥ यन्नन्तरवचनात् सिद्धम् ॥३॥
 [अनन्तरवचनात्सिद्धम्] । समानकर्तृक्योरनन्तर्येति वक्तव्यम् ॥ सिध्यति ।
 सूत्रं तर्हि भिद्यते ॥ यथान्याममेदास्तु ॥ ननु चोक्तं 'समानकर्तृक्योरिति
 बहुष्वप्राप्तिरिति ॥ परिश्रमेतत् 'सिद्धं तु क्रियाध्यानत्वादिति ॥ ननु
 चोक्तं 'मेरमपि लोकविज्ञानात् सिध्यतीति ॥ नेष दोषः । सपेक्षमत्र
 प्रतिक्रिया प्रति पोरंशालम् । ज्ञात्वा प्रजति भुवा प्रजति पीत्वा प्रजतीति ।
 पूव च कृता प्रयोगोऽप्यनियतो भवति ज्ञात्वा भुवा पीत्वा प्रजति । पीत्वा
 भुवा ज्ञात्वा प्रजतीति ॥३॥ व्यादाय स्वपितृत्युपसङ्गान्नमपूर्वज्ञानम् ॥३॥
 व्यादाय स्वपितृत्युपसङ्गान्न कर्तव्यम् ॥ किं पुनः कारणं न सिध्यति ? ॥
 'अपूर्वकालज्ञानम्' । पूर्वं ह्यसौ स्वपिति पश्चाद्व्यादयति ॥ ॥३॥ न वा न्यत्र-
 न्योऽन्यकालज्ञानम् ॥३॥ न वा वक्तव्यम् ॥ किं कारणम् ? ॥ 'स्वमेत्यादवर-
 कालज्ञानम्' । अवरकालः स्वतः । अरश्चमसौ व्यादाय मुहूर्तमपि स्वपिति ॥

विभाषाऽग्रेप्रथमपूर्वेषु ॥ ३॥१२४ ॥

विमयं प्राप्ते विभाषाऽहो विदप्राप्ते ? ॥ कथं च प्राप्ते कथं वाऽप्राप्ते ? ॥

प्र.] मानयेत्युक्ते पङ्क्तिं य सर्वेषामादि स एवानीयते तथेह हि 'ज्ञात्वा भुवा पीत्वा
 प्रजतीति ज्ञानमप्येव पूर्वत्वान्नानेरेव प्रत्ययेन भाष्यं न तु भुजिनिनिन्दामित्यर्थः ।
 सर्वेषामिति । ज्ञात्वा ज्ञानाया क्रियाया विरोध्यावाग्रधान्यात्ता प्रति सर्वमा
 विरोधगन्त्वान्तरस्पर्शेणोऽनन्तर्यः । यद्युक्तम् - 'गुणानां पश्यन्त्वादन्तर्यं मनन्दा-
 दिति । अवरकाल इति । यद्यपि स्वप्नज्ञाना व्यादानपूर्वकालता तथापि
 व्यादानानन्तरभाविस्यन्नक्रियापेक्षं व्यादानस्य पूर्वकालजननीत्यर्थः ॥

विभाषाग्रे । इहाऽप्यादयः साधनसर्वकाल्यविरम्य गृह्यन्ते न तु क्रियापूर्व-
 काल्यविरम्य । तेषां हि क्रियापूर्वकाल्यविरम्यते तैरेव पूर्वकाल्यस्योक्तत्वात् नानुलो-

उ.] गुणानामिति । प्रधानक्रियाऽन्तर्ये सम्भवति गुणभूतक्रियाऽन्तर्बोऽनुविन इति
 शब्दः । प्रत्येकानन्तरविवक्षानिष्ठसिद्धिनिष्पाद भाष्ये-एतच्च कृतेति । तेन
 प्रत्येकाऽनन्तरविवक्षा चा न साधुरित्याहुः । [समानकर्तृक्यो.] ॥

विभाषाऽग्रे । साधनेति । साधनाऽन्तरजन्मव्यवहारीयक्रियाऽपेक्षपूर्वकाल्य-
 विषया इत्यर्थः । न तु विद्येति । एतत्कर्तृकमिष्टक्रियानिर्दिष्टपूर्वकाल्यविषया
 इत्यर्थः । साधनपूर्वकाल्यविरम्यमेव ग्रहणे प्रनामाह-तेषां ह्येति । पूर्वादीना-

१ इदं कश्चिन्नभाष्यमिन्वये । २ 'पीत्वा ज्ञात्वा भुवा' । ३ 'म्या पर' । ४ 'चाऽप्राप्ते' ।

उक्तमेतत् धनैवाव्ययेनेत्यत्रैवकारणस्य प्रयोजनम् 'धनैवाव्ययेन यत्तुल्य-
विधानमुपरदं तत्र समस्तो यथा स्यादना चान्वेन च यत्तुल्यविधान-
मुपरदं तत्र मा नूंदिति । [निनाशमेप्रत्ययपूर्वेषु] ॥

स्वादुमि णमुल् ॥३॥१२६॥

किमपि स्वादुमि नञ्कारान्तनिपातनं विधेते न खमुच्यते सोऽनुवर्ति-
ष्यते १ ॥ ॥*॥ स्वादुमि नान्निपातन्नीत्यस्यानर्थम् ॥*॥ स्वादुमि
मान्तनिपातनं विधेते ॥ [किं प्रयोजनम् ?] ॥ 'इंकाराभावाप्यर्थम्' । इंकारो मा
भूदिति । स्वाहो हृत्वा यवाङ् मुह्ये । स्वादुकार यवाङ् मुह्ये इति । ॥*॥

प्र] पूर्वविप्रतिषेधाच्चाप्रदिप्राभीक्ष्ण्ये निव्याभ्यां चा'मु'भ्यां मन्त्रमित्युभयत्र विनाशा
इयं न भवति । ननु च णमुच्यप्रपे, ताप्रच्ये तु सनानादिसूत्रेण प्रपे सप्तास्म'दुम-
यत्र विनाशेन युक्तः । नैवदस्ति । सनमोदिमृद्विरेत चा' प्रवि विनाशप्रत्ययनपक्ष-
मेव, यासरप इत्यनेनैव पक्षे लडादीनां सिद्धत्वात् । पुनरस्य स' सनन'दिद्व-
विहितादिसोप इति चेत्, णमुच्यदित्यनेनैव विशेषः । णमुच्यदित्यत्रादिर्धाविनाशादुति
रिहोनादीयमाना शापराडां सपद्यते । 'षाणनुल्यं यत्र सह विधानेते तत्र धानरपविधेन
भवतीति । तेनाऽऽसीत्ये पौर्वकात्वे लडादयो न भवन्ति । तत्र यदि वेरयो णमुच्य-
धीयते विनाशादुतिरभिमतमपि शापयितुं न समेतेति' सोऽप्यनुवादः कर्तव्यः ।

स्वादुमि । इंकाराभावाप्यर्थमिति । मान्त्वे भाविप्रत्ययविधे निव्याभ्यां

व.] न यत्तुल्य इत्यर्थः । उक्तं वेति पाठेति 'वा' शब्दोऽत्र काश्चि एव बोध्यः, धव
चने वैरन्विहरे वन्तराऽनुत्ते । नन्वननुत्तवप्राभीक्ष्ण्ये परन्वादिनेरेधितने-
त्युभयप्रतिषेधत्वमुचितमिति वाह-पूर्वविप्रतिषेधादिति । ननु चेति ।
साधनद्वैतस्य निरसने निरसत्वाच्चान्तापि सत्त्वादिति भावः । वाऽस्मरूपेण लडा-
दीनां सिद्धत्वाद्विनाशप्रत्यय विनर्धमिति शास्त्रानामपि 'शापकार'मित्युत्तरं बोध्यम् ।
वाऽस्मरूपस्येन लडादिनिर्देश्यधमेति शास्त्रे-क' पुनरिति । इदमप-
रीत्या शापकारं पदुत्तरम् । एवञ्च प्रश्नमूत्रविषये लडादिनिर्देश्य धनप्रत्ययम् ।
शापनप श्रुतु पूर्वसूत्रे । यदि तु णमुच्यविषये वाऽस्मरूपो नाऽस्तौच्येव सत्यते ततो-
स्तान्तरनिरस्येति नाऽऽदयो न स्युः । तदुनयनाह-नय दर्शयति । ए'मोत्य
इति सूत्रे इत्यर्थः । अनितनमर्थः । यत्र मह विधीयत इत्येवं सपक्षेत्यर्थः ॥

स्वादुमि । भाविप्रत्ययविषये इति णमुच्यविषये इत्यर्थः । 'स्वादुमि'त्यनूप प्रत्य
परिधत्ता प्रत्यये भविनि मति पूर्वमेव निव्याभ्यां इति भावः । भाविप्रत्ययविषय इति

१ 'मन्त्राण्यन्तव निरस्ये' । २ लृपं स्यत् । ३ इदं अस्ति । ४ 'वेर' ।

५ 'सूत्रे विहित' । ६ 'भवन्तीने' । ७ 'यदे' । ८ 'समेति' ।

च्यन्तस्य च मकारान्तर्यम् ॥*॥ च्यन्तस्य च मकारान्तर्यं निपात्यते ।
अस्यादुं स्वादु कृत्वा भुङ्क्ते स्वादुङ्कार भुङ्क्ते ॥ -॥ आ च तुमुन समानाधि-
करणे ॥ ५॥ आ च तुमुन प्रत्यया समानाधिकरणे वक्तव्यः ॥ केन ? ॥
अनुप्रयोगेण ॥ किं प्रयोजनम् ? ॥ 'स्वादुङ्कार यवागूर्भुज्यते देवदत्तेनेति
देवदत्ते तृतीया यथा स्यात् ॥ किं [च] कारणं न स्यात् ? ॥ णमुला
भिहितं कर्तते ॥ ननु च भुजिप्रत्ययेनाऽनभिहितं कर्तेति कृत्वाऽनभिहि-
ताध्ययो विधिर्भविष्यति तृतीया ॥ यदि सयभिधाने चाऽनभिधाने च कृत

प्र] विहितनिमित्तत्वाद्भेदा गुणवचनादिति टीप् न भवतीत्यर्थः । च्यन्तस्य चेति ।
एमुन्वपि सर्वत्र भुम् न सिध्यति, 'अनव्ययस्ये'त्यधिशरादिति भावः । यद्येव
मान्तत्वमेव निपात्यता प्रत्ययस्तु एमुवाव विधेयः । नैतदस्ति । अव्ययार्थमेव
मातनिपातन स्यादिति टीप् स्यादेव । णमुलि नु मान्त्वमपूर्वं निधीयमान
मीकाराभाषार्थं च्यन्तस्य च मकारान्तर्यं विज्ञायते । अदृश्य चोत्तरार्थो णमुल्
विधेय इति लाप्रवादित्वेन विहितः । आ च तुमुन इति । पूर्वोक्तवाच्यार्था
पेक्षया समुच्चयप्रतिपादनार्थश्चशब्दः । न केनच स्वादुभि मान्तिनिपातनमपि तु
इदमपि वक्तव्यमित्यर्थः । शरभृपादिभृत्प्रविशितस्तुमुन् गृह्यते । अभिविधौ चाऽय
माकारः । णमुलेति ? असत्यस्मिन्वचने कर्तरि इदिति णमुला कर्तरि भाव्यमिति
भावः । अनभिहिताध्य इति । अनभिहित इति पर्युदास आधीयते न नु प्रसज्य

उ] पाठेऽप्ययमेवाऽर्थः । यत्रैव पाठः दृष्टा भावप्रत्ययमात्रनिषय निपातन, तेन ता
योगेऽपीति । तत्तः स्यादां कृत्वा यवाग् भुङ्क्ते अस्यादु स्यादु कृत्वा भुङ्क्ते इति भाष्य
प्रयोगविरोधात् । स्वादां कृत्वेति यत् स्वादुङ्कारमित्यत्राऽपीकारः स्यात्तदभावाय
निपातनमित्यर्थो भाष्यस्य विवृतेति । उकारान्तर्याऽभावादित्यर्थः । अव्ययार्थमेवेति ।
अपूर्वनिधानाप्रतिप्रसक्तस्य एषुत्वादिति भावः । 'आ च तुमुन' इत्यत्र चकार निम
पेक्ष इत्यन आठ-पूर्वोक्तेति । 'मान्तिनिपातन मित्यस्य 'वक्तव्य'मिति शेषः ।
अभिविधौ चेति । एवञ्च तुमुनन्तवानुसन्धाऽधिशारिहिता अव्ययवृत्त इत्यर्थः ।
तुमुन्त्वयामान्यात् 'तुमुन्णुला'वित्यस्यापि ग्रहणं बोध्यम् । अत एवाऽप्रे 'भोक्तुमो
दन पच्यत' इत्युदाहरणं सङ्गच्छते । गावे-समानाधिकरणे इति । स्वाऽन्वयि
समभिव्याहृताऽनान्वयान्नकारके इत्यर्थः । [भाष्ये]-अनुप्रयोगशब्देनेदमेवोच्यते ।
समानाऽधिकरणे चारभे वर्तमानाद्यानोरित्यर्थः । तेन तस्य धान्यं प्राणि विशेषण
त्वमेवेति न बोधे वैषम्यम् । ननु सन्यन्यस्मिन्नकारके कर्तरि कस्मादभिधीयतेऽन
आह, -असत्यन्यस्मिन्निति । नन्वभिहिते प्रतिपेक्षावधमनभिहिताऽऽध्ययो विधि

१ 'मकारान्तर्यं यथा स्यात्' । २ 'स्वादु अस्यादु' । ३ 'समानाधिकरणे भवन्तीति वक्तव्य' ।

धिदनभिधानमिति कृत्वाऽनभिहिताश्रयो विधिर्भविष्यति तृतीया, यथावा द्वितीया प्राप्नोति॥ किं कारणम् ? ॥ नमुलाऽनभिहितं कर्मेति ॥ यदि पुनरयं कर्मणि विज्ञायेत ? ॥ नैव शक्यम्, इह हि 'स्वादुद्वारं यथागूं भुङ्क्ते देवदत्त' इति यथागूं द्वितीया न स्यात् ॥ किं कारणम् ? ॥ नमुलाभिहितं कर्मेति ॥

ननु च भुजिप्रत्ययेनाऽनभिहितं कर्मेति कृत्वाऽनभिहिताश्रयो विधिर्भविष्यति द्वितीया । यदि सत्यभिधाने चाऽनभिधाने च कुतश्चिदनभिधानमिति कृत्वाऽनभिहिताश्रयो विधिर्भविष्यति द्वितीया, देवदत्ते तृतीया प्राप्नोति ॥ किं कारणम् ? ॥ नमुलाऽनभिहितं कर्मेति ॥ अथाऽनेन कृत्यामर्थः 'पत्नीदनी भुङ्गते देवदत्तेनेति ? ॥ दाढमर्थः । देवदत्ते तृतीया यथा स्यात् ॥ किं च कारणं न स्यात् ? ॥ तस्याऽभिहितं कर्मेति ॥ ननु च भुजिप्रत्ययेनाऽनभिहितं कर्मेति कृत्वाऽनभिहिताश्रयो विधिर्भविष्यति तृतीया । यदि सत्यभिधाने चानभिधाने च कुतश्चिदनभिधानमिति कृत्वाऽनभिहिताश्रयो विधिर्भविष्यति तृतीया, भोदने द्वितीया प्राप्नोति ॥ किं कारणम् ? ॥ तस्यानभिहितं कर्मेति ॥ यदि पुनरयं कर्मणि विज्ञायेत ? ॥ नैव शक्यम् । इह हि 'पत्नीदनी भुङ्क्ते देवदत्त' इत्योदने द्वितीया न स्यात् ॥ किं च कारणं न स्यात् ? ॥ तस्याऽभिहितं कर्मेति ॥ ननु च भुजिप्रत्ययेनाऽनभिहितं कर्मेति कृत्वाऽनभिहिताश्रयो विधिर्भविष्यति द्वितीया ॥ यदि सत्यभिधाने चानभिधाने च कुतश्चिदनभिधानमिति कृत्वाऽनभिहिताश्रयो विधिर्भविष्यति द्वितीया, देवदत्ते तृतीया प्राप्नोति ॥ किं कारणम् ? ॥ तस्यानभिहितं कर्मेति ॥ अथाऽनेन तुमुन्यर्थः— भोक्तुमोदनं पचने देवदत्तेनेति ? ॥ दाढमर्थः । देवदत्ते तृतीया यथा स्यात् ॥ किं च कारणं न स्यात् ? ॥ तुमुनाऽभिहितं कर्मेति ॥ ननु च पचिप्रत्ययेनाऽनभिहितं कर्मेति कृत्वाऽनभिहिताश्रयो विधिर्भविष्यति तृतीया । यदि सत्यभिधाने चाऽनभिधाने च कुतश्चिदनभिधानमिति कृत्वाऽनभिहिताश्रयो विधिर्भविष्यति तृतीया, भोदने द्वितीया प्राप्नोति ॥ किं कारणम् ? ॥ तुमुनाऽनभिहितं कर्मेति कृत्वा ॥ यदि पुनरयं कर्मणि विज्ञायेत ? ॥ नैव शक्यम् । इह हि भोक्तुमोदनं पचति देवदत्त इत्योदने द्वितीया न स्यात् ॥ किं च कारणं न स्यात् ? ॥ तुमुनाऽभिहितं कर्मेति ॥ ननु च पचिप्रत्ययेनाऽनभिहितं कर्मेति

प्र.] प्रतिषेध इति भावः । यदि पुनरिति । 'अन्ययत्नं कर्मणः' इति वचनं यदि क्रियते इति भावः । अयान्नेनेति । 'आ च तुमुनः' इत्यनेन वचनेनेत्यर्थः । शनैकप्रयोजनव्यनय वचनस्य प्रथमादारेण दर्शयति । पत्नीदनीमिति । मिश्रधानपर्यायपरकर्म-

प्राप्नोति ॥ श्रूयन्त एवात्र विभक्तयः । तद्यथा एकेन गोप्यद्वयेणति ॥

करणे हन ॥ ३।४।३७ ॥

॥-॥ हन करणेऽनर्थक वचन हिमार्थेभ्यो णमुन्विधानात् ॥-॥ हन करणेऽनर्थक वचनम् ॥ किं कारणम् ॥ 'हिंसाथभ्यो णमुन्विधानात्' । हिंसाथभ्यो णमुन्विधीयते तेनैव सिद्धम् ॥ ॥ अर्थवत्त्वहिंसाथस्य विधानात् ॥-॥ अर्थवत्तु हन्तेर्गोमुत्तरचनम् ॥ सोऽर्थः ॥ 'अहिंसाथस्य विधानात्' । अहिंसायाण्यनुल् यथा स्वात् ॥ अग्नि पुनरथ कचिदन्तरि हिंसार्था यदर्थो विधिः स्यात् ॥ अग्नीत्याह ॥ पाण्युपघात वेदि हन्ति ॥*॥ निच्यसमासार्थं च ॥ ॥ निच्यसमासार्थं हिंसार्थादपि हन्तेरनेन विधिरपिन्य ॥ कथं पुनरिच्छतापि हिंसार्था हन्तेरनेन विधिरन्य ॥ अनेनाऽस्तु तेन वेति तेन स्याद्विप्रतिषेधेन ॥ हन्ते पूर्वविप्रतिषेधो वातिहेनेव ज्ञापितं यद्य 'निच्यसमासार्थं' चेत्याह । तज्ज्ञापयत्याचार्या 'हिंसार्थादपि हन्तेरनेन विधिर्भवति' ति ॥ [करणे हन] ।

अधिकरणे यन्त्य ॥ ३।४।४१ ॥

इह कस्मिन् भवति प्राप्ते यन्त्ये इति ॥ एव वक्ष्यामि 'अधिकरणे

प्र] पूरतरामिन्यादि च सिध्यति । 'गोप्यद्वयमित्यत्र तु नाम्नि स्वरभेदः । कप्रत्यये थाया दिस्वरेणान्गोदात्तवाग्यमुल्लिङ्ग्यते हने पूर्वस्योदात्तभातोऽभावात् हन्त्वरेण ऽन्गोदात्तत्वात् । [वयंप्रमाण उलोपश्चा] ॥

करणे । बाहुल्येन हन्ति हिंसाया दृश्य इति मशर-हन इति । हन्ते पूर्व विप्रतिषेध इति । यद्यत्र हिंसार्थानमित्यत्र 'दग्नेरप्यग्निं वा कालदीप्तिं' सुदाहरणं नोपपद्यते । नैव दोषः । यत्रैक एव धात्वर्थः मानान्यविशेषभावेन भिद्यमानो विरोध्यभावमनुभवति सोऽस्य विषयः । 'कपादिषु यद्यविष्यनुप्रयोगे' इति वचनात्, धम्यत्र भिन्नार्थमन्वये तु हिंसार्थानामित्यनेनैव णमुल् भवति ॥ [करणे हन] ॥

छ] मममे कुत्तरपदप्रतिस्वरः । कृत्स्वरगतिः । प्रत्ययस्वरेण प्रत्ययस्योदात्तत्वं कुत्तरपदप्रतिस्वरेणान्वयः । [वयंप्रमाण उलोपश्चा] ।

करणे ह । बाहुल्येनेति । अन्ये तु हन्ति हिंसार्थं एव पदार्थं हिंसारोपेत्याहुः । भावे-पाण्युपघातमिति । एतान् यदि हन्तीत्यर्थः । हिंसा च प्रत्ये निषेधेति भावः । समान्येति । यदाऽनुप्रयोगेऽनुत्पत्तौ मानान्यविशेषभावेन ऽन्यस्तत्रेदमेव, यत्र तु भेदावधेनाऽन्यस्तत्र तेनैवैति भावः । हिंसार्थं नानेने णमुल्लिङ्ग्यते 'तृतीयाप्रत्ययान्वयतस्तानि'ति दैर्घ्यिह समसः ॥

अधिकरणे । प्राप्ते वच इतीति । यद्यपीदं बाहुल्यमन्वयेन वचं सिद्धं,

१ इति वचिनः । २ 'वचनमनर्थक' । ३ 'हिंसार्थस्य हन्तेर्गु' । ४ 'वद' ।

बन्ध सज्ञाया' । तत - 'कर्त्रोर्जीवपुरपयोर्नशिबहो'रिति॥ कथमट्टालिकाबन्धं
बद्ध चण्डालिसाबन्धं बद्ध. ? ॥ 'उपमाने कर्मणि चे'त्येवं भविष्यति ॥

तिर्यच्यपवर्गे ॥ ३।४।६० ॥

अयुक्तोऽय निदेशः । तिरश्चीति भवितव्यम् ॥*॥ सौत्रो निर्देशः ॥*॥

नाधार्थप्रत्यये च्यर्थे ॥ ३।४।६२ ॥

अर्थग्रहण इमर्थः? 'नाधार्थप्रत्यय' इतोयत्युच्यमाने इद्वैव स्यात्, - द्विधा-
कृत्य । इह च न स्यात्, - द्वैष कृत्य । अर्थग्रहणे पुन क्रियमाणे न दोषो
भवति । नाधार्थप्रत्यये च निवृत्ति भवति, दृष्टान्यस्तेन समानार्थः ॥

अथ प्रत्ययग्रहण इमर्थम् ? इह भा भूत्, हिरकृत्वा पृथक्कृत्वा॥

अन्यचयानुलोम्ये ॥ ३।४।६४ ॥

अयुक्तोऽय निदेशः । शून्यति भवितव्यम् । ॥*॥ सौत्रो निर्देशः ॥*॥
सौत्रोऽय निर्देशः ॥

प्र] अधिक । ग्रामे बन्ध इति । वसुलि सति 'ग्रामबन्ध बद्ध' इति प्राप्नोति ॥

तिर्ये । सौत्रो निर्देश इति । अनुक्रियमाणरूपविनाशप्रप्लु न परिहारो,
न हि प्रयोजनानुरति प्रमाणम् । [तिर्यच्यपवर्गे] ॥

नाधा । द्वैष कृत्येति । यदा 'द्विधा' धमु'नित्याई प्रत्ययपक्षस्तदेतदर्थ-
ग्रहणस्य प्रयोजनम् । आदेशपक्षे तु स्थानिवद्भावाद्वाग्रहणेन ग्रहणस्तिष्यति ।
तथा च 'धमुजन्त'स्यापे उद्दान'मिति टप्रत्यय उदाहरणं 'द्वैषकृत्ये'ति ।
'न'ऽर्थमप्यर्थग्रहणं कर्तव्यमन्यथा निरनुबन्धपरिभाषया नानो ग्रहणं न स्यात् ।

उ.] तथाऽप्यान्तरमपि प्राप्नोतीत्याह - ग्रामबन्धमि यादित्वा । 'ग्रामे बद्ध' इति त्वप-
पाठ, कर्मणि एवमपि भावविषये भावविषयमुलोऽप्राप्ते । यद्यप्यन साध्यो भाव, न च
सिद्धस्वभावरत्नधापि सिद्धवत्स्य'अधिरवेऽपि तस्याऽशक्ते । भाष्ये - एषं वक्ष्यामीति ।
'सदा'मिन्त्यनेन रत्नस्य अपाठम् । कथमिति । सदात्वाभावाग्रह । उपमान
इति । एतन्मथिररणपि'ऽपि तेनैव साध्यमिति भावः । [अधिकरणे बन्ध] ॥

तिर्यच्य । तिर्यकृत्योऽट्टुनाची, अपवर्ग - समातिस्त्रिदाची च । न हति ।
सौत्रत्वेन शाय्याऽप्रवृत्तौ तु तद्विनाशप्रपक्षो बीजमित्यन्यदिति भावः ॥ [तिर्यच्यर] ॥

नाधार्थप्रत्यये । तथा चेति । तदा चेत्यर्थः । द्वैषकृत्येति । तान्मेन
समाने निमित्ते । एतद्वाच्यस्वरमात्रप्रत्ययपक्ष एव तत्र न्याय्य इति तत्त्वम् ।
नाऽर्थमपीति । निरनुबन्धरत्नदाय रूपां सिद्धेरनित्याऽभावाच्च तदर्थं चिन्त्यम् ।
'हिर'मिति । नाऽर्थमप्राप्ति ॥ [नाधार्थप्रत्यये] ॥

१ इह भावमित्यन्ये । २ 'द्विधा कृत्य' । ३ 'नाधार्थ' । ४ इदं लोको स्थान् ।

कर्तरि कृत् ॥ ३।४।६७ ॥

किमर्थमिदमुच्यते ? ॥*॥ कर्तरि कृद्वचनमनादेशो स्वार्थविज्ञानात् ॥*॥
कर्तरि कृतो भवन्तीत्युच्यते ॥ [किं प्रयोजनं ?] 'अनादेशे स्वार्थविज्ञानात्' ।
अनिर्दिष्टाया प्रत्यया स्वाय भवन्ति । तद्यथा गुप्तिञ्जिह्व सन्, यावादिभ्य-
कञिति । एवमिमे प्रत्यया कृत स्वाय स्यु । स्वार्थे मा भूवन्कर्तरि यथा
स्युरित्येवमैर्यमिदमुच्यते ॥ नैतदस्ति प्रयोजनं, यमिच्छति स्वार्थे आह त
'भावे घन्भवती'ति ॥ कर्मणि तहि मा भूवञिति ॥ कर्मण्यपि यमिच्छत्याह
त 'ध कर्मणि टृ'ञिति ॥ करणाधिकरणयोस्तहि मा भूवञिति ॥ करणाधि-
करणयोरपि यमिच्छत्याह त 'र्युद्धरणाधिररणयोर्भवती'ति ॥ सप्रदानापा-
दानयोस्तहि मा भूवञिति ॥ सप्रदानापादानयोरपि यमिच्छत्याह त,—दाश
गोष्ठी सप्रदाने, भीमादयोपादान इति ॥ य इदानीमसौऽन्य प्रथम शेष

प्र] कर्तरि । किमर्थमिति । वक्ष्यमाणोऽभिप्रायः । अनादेश इति । यत्र वचनेना-
ऽर्था नादिश्यन्ते तत्र प्रत्यासत्त्या प्रकृत्यर्थ एव प्रत्ययो भवति । यमिच्छतीति ।
अमन्यस्तिन् सूत्रे 'घ णि येतावत्तून् कर्तव्यम् । धातोर्घन्भवतीति । तत्रानिर्दिष्ट
त्वाद्भावे घन् भविष्यति । तत्र पदरुचविस्तृष्टा इति द्वितीय सूत्र कर्तव्य, तत्र ध
भाव इति न कर्तव्यम् । नियमाण तु नियमार्थं भविष्यति—'घनेव भावे नान्य'
इति । ततो धात्वर्थाक्षिप्त कर्तरि कृद्विषयि नार्थ सूत्रेणेत्यर्थः । कर्मणीति ।
तस्यापि धात्वर्थेनाशेषादिति भावः । ध कर्मणि इति । 'घनेव कर्मणि नान्य'इति
नियमो विज्ञास्यते । यद्यपि कर्मणो नियमात्प्रथमो न नियत इति कारवान्तरेपि
घ्नू प्राप्नोति । नैव दोषः । एकमिदं वाक्य 'ध कर्मणि टृ'ञिति । तत्र च कर्मणि
विधीयमानं कथं कारवान्तरे स्यात् । अथवा द्वितीयो नियमं परिष्यते 'कर्मण्येव
टृ'ञिति । य इदानीमिति । ननु 'कर्तरि भुव ति'णुत्पुक्त्रौ 'कर्तरि चर्दिदेवनौ'-

उ] कर्तरि कृत् । ननु 'भाव' इति सूत्र धातुमात्रादन्विषय भावद्वयकमन
आह—यजि येतावदिति । भावपदोपादानं विनाऽप्यन्यप्रत्ययस्य स्वार्थे विधानेनैव
भावे सिद्धमिति भावः । तत्र पदरुचेति । कर्तव्यमिदम् । घ्नू प्राप्नोतीति । 'ध
टृ'नित्येकं वाक्यं विधेयम्, तत्र 'कर्मणी'ति नियमार्थमिति भावः । परिहरति—
एकमिदं वाक्यमिति । कथं कारवान्तरे इति । एवमात्रेऽपि विशेषणोपादानं
नियमकर्मण्यर्थः । नन्वेव शिथिलमेव स्यात्, विशेषणोपादानात् कर्मण्येवेत्येव स्यात्
तु घ्नूनेतिव्यवहारः—अथ वेति । आहृत्येति भावः । धत्वर्थाक्षिप्तं कर्मण्यपि
मिदं नियमार्थमिति सात्वयम् । एवं करणाधिकरणयोरित्यत्रापि बोध्यम् । सार्धं

१ इदं रूपं स्यात् । २ 'अनादिष्टार्थः' । ३ 'रेवमर्थ' ।

सोऽन्तरेण वचन कर्त्तव्यं भविष्यति ॥ तदेव तर्हि प्रयोजन,—‘स्वार्थं मा भूव’ इति ॥ ननु चोक्तं ‘यमिच्छति स्वार्थं आह त-भावे घञ्भवती’ति ॥ अन्य स भावो वाह्य प्रकृत्यर्थान् । अनेनेदानीमभ्यन्तरे भावे स्यु । तत्र मा भूवन्निति कर्त्तृग्रहणम् ॥ क पुनरेतयोर्भावयोर्विशेषः ? ॥ उक्तो भावभेदो भाष्ये ॥ अस्ति प्रयोजनमेतत् ॥ किं तर्हीति ॥ ३॥ तत्र स्युनादिप्रतिषेधो नानावाक्यत्वात् ॥ ४॥ तत्र स्युनादीना प्रतिषेधो वक्तव्यः । स्युनादय कर्त्तरि मा भूवन्निति ॥ ननु च करणे स्युनेन च कर्त्तरि ॥ ननु चापवादत्वास्युनादयो वाचकाः स्यु ॥ न स्यु ॥ किं कारणम् ? ॥ ‘नानावाक्यत्वात्’ । नानावाक्य तच्चेद च । समानवाक्येऽर्थादेरसमां चाप्यन्ते । नानावाक्यं वादाधन न प्राप्नोति ॥

प्र] रिति कर्तुंरपि नियम प्राप्नोति नैष दाप । उभयत्र करणनिरस्त्या कर्त्तृश्रुतिर्विष्य र्थेव न नियमायां । उक्त इति । ‘मार्तधातुके य’मित्यत्र यादाभ्यन्तरयोर्भावयोर्विशेषा दर्शितः । ननु चेति । स्युनादिषु करणादिरथो विशेषविहितत्वात् कर्तुंर्याधरी भविष्यतीति भावः । नाना वाक्यवादिति । ‘इह ज्ञानेन्यो दधि दीयता तत्र यौ- पिडन्याये’त्यभिप्रायवादेन वाक्य विशिष्टस्य दानस्य प्रनेपादकमिति तत्रेण दधि वाच्यते । यदा तु कालभेदेन वाक्यद्वयमुच्चार्यते ‘पूर्वाद्धे दध्नगभोजनप्रकरणे दधि ग्राह्यगभ्यो दीयता’मिति । अपराद्धे तु ‘तत्र यौपिडन्याय दीयता’मिति । तदा तत्रेण दधि न वाच्यते । तथेहापि कालभेदेन वाक्यद्वयोच्चारणद्वयाध्ययनधरभावी नास्ती-

उ] धातुके यमित्यत्रेति । मन्वाभ्यन्तरेऽपि भावे न भविष्यन्ति, ‘तुमर्थं से’ इति तुमर्थग्रहणेनाभ्यन्तरे भावे मयादीना नियमनिधि चेन्न, सति ह्यस्मिन्नु तुमर्थ-ग्रहणेन ‘मव’ग्रहणम्, एवमिति तस्मिन् विधिवन्मन्त्रतये तुमर्थग्रहणेन कर्त्तृ-रैव ग्रहणं स्यात्, तुमुनोऽप्युत्तन्मावेन कर्त्तव्येव प्रमत्तेरित्याशयः । ८ कर्मणि च भावे चेति । भावग्रहणे तु न नियम शस्यो विज्ञानम्, ‘वकर्मकेन्य’ इति विशेषणाय तदावश्यकत्वात् । भाष्ये—स्युनादय कर्त्तरांति । अथ भाव,—‘स्वस्व-विधायकविहितानामभ्यन्तराणां पश्चादनेनाऽर्थाऽऽदर्शन’मिति पक्षे यथा तृजादीनामर्थ आदिदण एव स्युनादीनामायादिदरेनाऽविशेषात् । ततश्च तेऽप्यनेन कर्त्तरि स्यु, तत्तद्वाम्ये उपादानात्करणदिषु चेति करणादिरथो विशेषविहितत्वादिति । कथंश दशदेऽर्थस्याऽपि शास्त्रमात्रगम्यत्वेन विधेयत्वमिति श्रुतः । भाष्ये—ननु पापवाद्वादिति । स्युनादिशब्दोपात्ता करणादय इत्यर्थः । इहापि काल-भेदेनेति । पूर्वं करणे विधानं, तदा तु न कर्त्तव्योपस्थितिरिति दापाऽभावः,

१ ‘स्वार्थं यमिच्छति’ । २ ‘भावो’ । ३ ‘तेन कर्त्तरि’ । ४ ‘समागे वाचयेचाऽय’ ।

॥३॥ तद्वयं दृष्ट्येवैवसारररररम् ॥४॥ एव च कृत्वा कृत्वेष्वेवकारः
क्रियते, -तपोरेव कृत्पक्षवल्पा इति, भावे चारुर्मकेभ्य इति ॥ किं प्रयो-
जनम् ? ॥३॥ तद्य भज्याद्यर्थम् ॥ ॥ भव्यादिषु समावेश मितो भवति ।
येयो माणवक साक्षा, येयानि माणवकेन सामानीति ॥४॥ अपिदेवतयोस्तु

प्र.] तर्ह्य । यत्स्विगादिवाक्ये 'यथेक वाक्य नष्टे च ततस्तन्नेयोऽयं नानावाक्यं
तदा तद्वपराद' इत्युक्तम् । तदर्थं नवाधयेण। यदाऽऽत्मेति द्वयेभाववशादप्यविवरणे
एतौ तदा स्थानवशात्वाङ्गोन्मत्तस्येभ्योऽनुपस्थान, नदेव वाच्यारम्भम् । एतु-
दयस्तु कृत्वास्तेन कर्तारि स्तु । करणादिभ्यश्च च करणादिषु । तत्राऽनेकस्यार्थ-
स्य युगपदभिधानाऽसम्भवात् पञ्चां स्यात् । यदा विज्ञानं, यदा चित्तरगादिषु ।

तद्वधेति । योऽयमर्थ उक्तस्तेन मुच्यतेनसारररररररमित्यर्थ । तथाहि, -कृत्वाक-
र्तारि कृत्वाद्यत्र प्राप्ता एवकारेण कर्तुंरपट्टयन्ते, भावचर्मणोरेव यथा स्मृतिस्त्वित्यर्थ-
मित्यर्थः । भावे चाऽरुर्मकेभ्य इत्यनेनाधिसारसहित वाक्य दर्शयति । किं प्रयो-
जनमिति । एवकारेणाऽन्यत्र समावेशापत्तेन किं प्रयोजनमिति प्रश्नः । तच्च
भज्याद्यर्थमिति । भज्याद्येवादिभ्यो वाच्येण न वर्तन्यम्, तदन्तरेणापि भज्या-
दयः कर्तारि भवन्तीत्यनेन समावेशापत्तादेवकारेण द्वारचर्मणी न बाधित्वेने
इत्यर्थः । इदानीं 'तत्र सनुनादिप्रतिषेध इत्यस्य परिहारमाह-अपिदेवतयोरिति ।

उ] विधानोत्तरं पद्यानुपस्थितस्य कथं बाध, तत्रापिक्ता तस्य नाऽऽश्रयणमात्रम् ।
यथा क्षयराक्षसराक्षसेन पुरां दशविधानस्य न बाध इति भावः । ननु 'इको गुणवद्भौ'
इति सूत्रे नानावाक्यत्वमप्युच्यते कथमत्रादित्योक्तिरत आह-यत्त्विति । तद्व-
यमप्यवधेयेति । 'अनेऽन्मत्ते'त्यन्मोपस्थितसम्भवाऽभिप्रायेत्यर्थः, तदेवह-
यदेति । कृत्वास्तेनेति । विदुतरसामर्थ्यमनर्थक्येति । तत्राऽनेकस्येति ।
कर्तृकरणयोः स्वतन्त्राऽऽवयवत्वात् न भिन्नत्वमिति भावः । योऽयमिति ।
बाधपरिहारात्तानासाक्षात्वात् इत्यर्थः । तेन मुच्यमिति । तस्याऽपि तद्वोधकत्वा-
दिनि भावः । इत्येवमर्थमिति । यदि बाधबाधकभावः स्यात्तदा भावकर्तृभ्यो
कर्तुंरपि न सम्भवात्तदर्थम् सपुनरेव । नस्मादेवकारेण इत्यने- 'अर्थस्याऽर्थान्तरं न
बाधकमिति भावः । ननु 'भावे ने'त्यादौकारण विमर्शनात् आह-भावे
चेत्यादि । ननु इत्यादीनां कर्तृप्रतिषेधपरिहारप्रयोजनमिति शक्तत्वात्तदनुप-
पत्तिरत आह-युवेति । 'वा'प्रत्ययेन तन्निवृत्तनात् आह-अनेनेति । कर्तारि भवन्ती-
ति । 'कर्तारि कृदि'ति इत्यादिनि भावः । इति हेतोर्न कर्तृचमित्यन्वयः ।
नन्वेवमपि कर्तारि भावचर्मणोरेव न्यायः आह-अनेनेति । अनेन-कर्तारि । समा-

वृद्धिः समावेशवचनं शापकनसमावेशेन्य ॥३॥ [ऋषिदेवतयोस्तु वृद्धिः समा-
वेशवचनं शापकनसमावेशस्य] । यद्येवं कर्त्तारि चर्षिदेवतयो'रिति सिद्धे सति
समावेशे समावेशार्थं चकार शास्ति सञ्ज्ञापयन्वाचार्यो- 'न भवति समावेश'
इति ॥ किमर्थं तर्हि कृत्येष्वेवकारः क्रियते ? ॥३॥ एवकारकरणं च चार्थं ॥३॥
एवकारकरणं च चार्थं द्रष्टव्यम् । तयोर्भावकर्मणोः कृत्या भवन्ति, भग्या-
दीना कर्त्तारि चेति ॥ किं प्रयोजनम् ? ॥३॥ तच्च भव्यार्थम् ॥३॥ [तच्च भव्यार्थम्] ।
भव्यादिषु समावेशः सिद्धो भवति। गेयो भागवकः साक्षात्, गेरानि भागवकेन
सामान्येति ॥ यत्तावदुच्यते 'ऋषिदेवतयोस्तु वृद्धिः समावेशवचनं शापक-
नसमावेशस्ये'ति । नैतञ्ज्ञापकमाध्यमपवादैरसर्गां वाच्यन्ते इति । एष पृष्ठ-
न्यायो यदुत्तापवादैरसर्गां वाच्येत् ॥ ननु चोक्त- 'नानावाक्यत्वाद्वाधनं न
प्रोत्पत्ती'ति ॥ न विदेशस्यमिति कृत्वाऽतो नाना वाक्यं भवति । विदेशस्य-
मपि मदेक वाक्यं भवति । तद्यथा- द्विर्तावेऽप्यावेत्तुगुच्यते, सम्य चतुर्थपष्ठयो-

प्र] वृद्धिरिति जानां बहुवचनम् । अत्र च यथामर्थं वार्तिककारस्यानभिमतम् । पद्यानह्ये
हि चशब्दस्य शापकलक्ष स्यात्, समावेशाऽमावात् । भव्यार्थमिति । भव्यगेदौदि-
सूत्रं न कर्त्तव्यं भवतीत्यर्थः । अन्ये तु कृत्यादयोऽनभिधानान्कर्त्तारि ग भविष्य-
न्तीति भावः । इदानीं भान्यकारो वार्तिकदूषणनाह- यत्तावदिति । न पिदेशस्य-
मिति । न यत्तावदेतानावाक्यत्वं भवति । इत्येते विदेशम्यानानप्यनान्तरवाक्या-
नानाग्रह्यावशादेकवाक्यत्वदर्शनम् । देशग्रहणं चाऽत्र काल्पन्योत्पन्नम् ।
शब्दरूपस्य फलकृतत्वात् । चतुर्थपष्ठयोरिति । चतुर्थे 'गेनेऽप्यर्चा'नि । पष्ठे तु

उ] वेदोक्तिः । करण्युपस्था समावेशज्ञापकदेवकारकरणदित्यर्थः । प्रत्ययस्तेरन्वाद्यर्थगेरपि
द्वित्वाद्बहुवचनमनुपपन्नमत्र वाह-जाताविति । जातिविवक्षानानेकवचनस्य,
व्यतिरिविवक्षया बहुवचनस्य साधनेन माध्वे 'जात्यास्त्वापा'निनि सूत्रप्रत्ययाना-
दिशङ्किन्यम् । प्रयोगभेदेनार्थस्य बहुव्याद्बहुवचनमिति वक्तुं युक्तम् । माध्वे-वृद्धि-
रित्यस्य वृद्धिर्कर्मकरणयोरित्यर्थः । ननु तत्र श्रयो करणे देवनाम् कर्त्तरीत्यन्वय-
समावेश एव नान्वीच्य वाह-अत्र च यथामर्थमिति । तन्मत्त्वे हि तथा
सबन्धार्थनेव चस्य सार्थकत्वात्प्रति प्रयोजने शापकत्वं न न्यादिति भावः । माध्वे-
समावेशवचनमिति । समावेशयोः शब्दकारवचनमित्यर्थः । सूत्रं नेति । भव्या-
दीना कर्त्तारि चेति भाव्यस्तरनेन सूत्राऽमानस्यैव त्वनादिति भावः । ननु तन्मूत्रा
ऽभावे पूर्वोत्तराभ्यां शब्देष्वपि कृत्या कर्त्तारि स्थिरत वाह-अन्ये त्विति । यत्ताव-
दित्येति । वृद्धिर्नित्यककृत्यनेवाय शेषः । तथा च समानशब्दनाशनिर्दिष्टेषु चरि-

१ इदं भाव्यमित्यन्ये । पूर्वं भाव्यनिर्दिष्टं वार्तिकमित्यन्ये । २ वचिन् । ३ 'गेदेति' ।

रलुगुच्यतेऽपवाद । यदप्युच्यते—‘एवकारकरण च चार्थ’ इति । कथं पुन-
रन्यो नामाऽन्यस्वार्थे वर्तते । कथमेवकारश्चाथं वर्तते ?॥ स एष एवकार
स्वार्थे वर्तते ॥ किं प्रयोजनम् ?॥ ज्ञापकार्यम् ॥ किं ज्ञाप्य ?॥ एतज्ज्ञापय-
न्याचार्यं ‘इत उत्तर समावेशो भवती’ति ॥ किमेतस्य श्रवणे प्रयोजनम् ?॥
‘तच्च भज्याद्यर्थम्’ । भज्यादिषु समावेश मिदो भवति, गेयो माणवक
साम्रा, गेयानि माणवकेन सामानीति ॥ यद्येतज्ज्ञाप्यते इहापि समावेश
प्राप्नोति,—‘दादागोमौ सप्रदाने, भामादधोऽपदान इति॥ अत्रापि सिद्ध भवति
यदयमादिर्मणि क वर्तरे चेति सिद्धे समावेशे समौवेशार्थं चकार शान्ति
तज्ज्ञापययाचार्यं—‘प्रगमुत समावेशो भवती’ति ॥

प्र] ‘अनुत्तरपदे’ इति । ननु ह रिणा—‘अनेकारयातयोगेपि वाक्यन्यायापवादो ।
एवमेवेत्यते कैश्चिद्विधैरूपमिह स्थितम् ॥ नियम प्रतिषेधश्च विशेषश्च तथा
सति । द्वितीये षो लुगाख्यातस्तच्छेषमलुक् विदुः ॥’ इति ॥ कथमिति ।
एवकारस्य लैरित् प्रयोगे न वचिच्चाऽर्थप्रतिव्य दृश्यते इति भाव । उत्तरमिति ।
कर्तरि कृदित्यस्मादुत्तरमित्यर्थ । तच्चेति । भव्यगेशादिसूत्रे ‘वे’ति न कर्तव्य
भवतीत्यर्थ । यदयमिति । ‘आदिर्मणि क वर्तरी’त्येवमस्तु नाऽर्थशब्देन ।
समावेशोऽप्येवकारज्ञापितो भविष्यति । कृतस्तु ‘व’शब्दो ज्ञापयति—‘आदिर्मणि-

उ] नार्थस्याऽस्य विशेषार्थनिर्देशेन बाध इति भाव । यद्वा तेषामर्थो निराराह-
त्वानेव नुप्राप्तिरेव । तज्ज्ञादिभिर्न तु तेषामर्थाऽऽज्ञातान्तरान् ‘कर्तरी’त्यस्याऽ-
प्यर्थस्याज्ञातान्तरत्वेनोभयाऽऽज्ञातया तत्रैवाऽन्वयो, न स्युनादिषु, साक्षादर्थ-
निर्देशेन तेषा निराराहत्वादिनि तत्परम् । अनेकारयातयोग—‘यन् भवति’ ‘दीर्घो
भवती’त्यादिरूप । न्याय—उत्तर्ग । ‘विधिशेष’ इति पाठे नियमप्रतिषेधौ विधि-
ज्ञापकेन न तु स्वतन्त्रावित्यर्थ । तदुदाहरणमाह—द्वितीये इति । विशेषश्च तथे’ति
पाठे विशेषोऽपवाद । एतन्नियम विधेकस्यन्यापनमित्यर्थ । न कर्तव्य भवतीति ।
न च चार्थं प्रतिमाधिव्य सूत्रमेव न कार्यम्, अनिप्रगद्वस्त्वभिधानाद्वारणीय
इति प्रागुक्तमुक्तम्, धनभिधानेन प्रत्याख्यानम्याऽयुक्तत्वादियात् । एतस्य स्वार्थं कृता
व्याख्यानये सूत्रं चार्थं, स्युनादिषु च करणव्याख्यानं बाधान दोष । तत्र ‘निमिद-
नपूर्वनयाऽर्थं बोधयन्प्रत्ययनिरायेभ्यो व्यासर्त्तयति, किं वा तत्राऽर्थं लोके प्रयुज्य-
मानस्यैव कृतादिगमनि प्रतिपादयती’ति सन्दिह्य,—तत्र द्वितीयस्य सिद्धान्तत्वहरणे-
नाऽपि ‘स्युनादीनां तत्र प्रतिषेध’इति वार्तिक प्रत्याख्यातुमुपक्रमते भाष्ये—‘किमुन-
रिति । कृत्प्रत्ययो नियम्यत इति । एतावानेव मूलव्याख्यानं, ‘कर्तारं युवन्

किं पुनरय प्रत्ययनियमो,—‘धातो परोऽकारोऽक्षरादो वा नियोगत कर्तारं
 ध्रुवन्वृत्सज्ञश्च भवति प्रत्ययसज्ञश्चेति, आहो स्विन्मज्ञानियमो,—‘धातो परोऽ
 कारोऽक्षरादो वा स्वभावत कर्तारं ध्रुवन्वृत्सज्ञश्च भवति प्रत्ययसज्ञश्चेति ॥
 कश्चात्र विनाय १ ॥ ॥*॥ तत्र प्रत्ययनियमेऽनिष्टप्रसङ्गः ॥*॥ तत्र प्रत्यय
 नियमे सत्यनिष्ट प्राप्नोति । काष्ठभेदग्राहण । बलभेदग्राहण । एषोऽपि
 नियोगत कर्तारं ध्रुवन्वृत्सज्ञश्च म्या प्रत्ययसज्ञश्चेति ॥*॥ सज्ञानियमे सिद्धम्
 ॥*॥ मज्ञानियमे सति सिद्ध भवति ॥ यदि सज्ञानियमो—॥*॥ विभेदा

प्र]न्यस्मात् सूत्रात् परेषु योगेषु मन्त्रावशो न भवन्तीति । किं पुनरिति —मिदं शब्दा
 र्थमयथ इति यत्क तन्मारशितु विचार्यते । प्रत्ययनियम इति । धातो पर
 कृत्प्रत्यय कर्तारि वर्ततामिति कर्तृलक्षणऽर्थे कृत्प्रत्ययो नियम्यत । नियोगत
 इति । ‘कर्तारि कृ’दित्यस्मादाचार्यनियोगादित्यर्थ । कार्यशब्दानुपगमे चाऽस्य
 पक्षस्य समव । आहो स्विदिति । नित्यशब्दार्थसम्बन्धाभ्युपगमनिवन्धनोप
 पक्ष । ‘य स्वभावात् कर्तारि वर्तत स एव कृन्मज्ञो नन्य’इति कृत्सज्ञा नियम्यते ।
 यद्यप्युनादीना कृत्सज्ञा न प्राप्नोति । नैष दोष । एतत्सूत्रस्यापारो नियम्यते ।
 करण एयुभिन्त्यादावप्ययमेव विचार,—विमर्शमर्थ—‘करणे कृन्वन्ताना’मिति उत
 ‘यत् स्वभावतो कर्तारं तस्य साधुव’मिति । कृन्तस्य तु प्रतिप्रत्ययमधिक्रियमाण
 एयुनादिषु प्रवर्तत एव । काष्ठभेदग्राहण इति । अनित्यशब्दाभ्युपगमे काष्ठभेद
 इत्यनाऽप्यग्रप्रत्ययो वचनादव कर्तारमावष्टे । टप्पाशब्दपक्षे चाऽऽकरा विरोधा

उ]कृत्सज्ञात्स्यादि तु मन्त्रादावर्षवक्त्राकृत्सज्ञाऽर्थऽक्षरमिति दौष्यम् । ननु सिद्ध-
 शब्दाऽन्वाह्याने षधमाचार्यनियोगार्थविशेषे प्रगतिरेत्यत आह—कार्यशब्देति ।
 तत्राद्यपक्षे कृत्प्रत्यय कर्तारि वर्ततामिति कृत्सज्ञाऽर्थोऽन्वयाऽऽगत्या प्रत्ययनियम,
 द्वितीय त्वर्थस्य लोपत एव सिद्धत्वात्तद्विध्यमन्मवन कृन्मज्ञा शब्दधिकारेण सिद्ध
 त्वेन कर्तारं ध्रुवत्वेन कृत् प्रत्ययसज्ञाको नाऽन्याऽऽह इति तत्तत्प्राश्निकवक्तव्यतया
 मज्ञानियम इति भाव । एयुनादीनामिति । ‘करणदिषु वर्तमानाना’मिति शेष ।
 एतत्सूत्रस्यापार इति । एतत्सूत्रविषय इत्यर्थ । कृन्मज्ञा चिति । प्रत्ययसज्ञादा
 अप्युपगमम् । प्रतिप्रत्ययसम्बन्धनव्यप्येन सर्वत्र प्रवर्तत एव दर्शय । वचना
 देवति । ‘कर्तारि कृ’दिति वचनादवन्त्यर्थ । नन्वयमप्येतत्प्रकरणविहितानामेव नियो-
 गेन कर्तृशब्दवनाह्यादन नन्वन्वयानप्यन्यत आह—टप्पाद्येति । धातो परोऽकारा
 पक्षेऽपि वर्तन्त इत्यर्थादिति भाव । अर्थविधानस्य प्रयोग इत्यमनानामेव न ना
 अनुपगमा भेदस्य इति तात्पर्यम् । एताव माध्वे ‘अकारोऽक्षरादो वा नियोगत’

१ इदं कविभिः । २ ‘बलमिदं ग्राहणं’ ‘स्वमिदं ग्राहणं’ । ३ इदं भाष्यमन्यन्ये ।

नियमे पुन सति परिगणिताभ्य प्रकृतिभ्य पर क्ते नियोगत कर्त्तारमाह
 न चेमास्तत्र परिगण्यन्ते प्रकृतय ॥*॥ विभक्तादिषु चाऽप्राप्ति प्रकृते प्रत्ययपर
 वचनात् ॥*॥ विभक्तादिषु च प्रत्ययनियमस्याऽप्राप्ति ॥ किं कारणम् ? ॥
 प्रकृते प्रत्ययपरवचनात् । परिगणिताभ्य प्रकृतिभ्य पर च स्वभावत
 कर्त्तारमाह, न चेमास्तत्र परिगण्यन्ते ॥ न तर्हीदानीमय साधुर्भवति ? ॥
 भवति साधुर्न तु कर्त्तरि ॥ कय तर्हीदानीमय कर्त्तृत्व गम्यत ? ॥ भर्त्तारो मत्व
 र्थाय । विभक्तमेवामेस्ति विभक्ता । पीतमेवामेस्ति पाता इति ॥
 ॥[*॥ उत्तरपदलोपो वा ॥*॥ ॥ अय वोत्तरपदलोपोऽत्र द्रष्टव्य । विभक्तधना
 विभक्ता । पीतोदका पाता इति ॥ [कर्त्तारि कृत्] ॥

प्र] ति दोषोपन्यास । प्रकारान्तरण साधुच दर्शयिष्यते । प्रत्ययनिग्रमवादिनन्वय
 मदीय । गत्यपारमर्भे'त्यत्र परिगणिताभ्य प्रकृतिभ्य पर क कर्त्तरि नियुज्यत ।
 नाहे तत्र भक्तिपिबन्ती परिगणितावि'त्यर्थ । सज्ञानियमयायाह-विभक्तादिषु चेति ।
 ममापि गत्यर्थान्मर्भे'ति सूत्र न दण्डवारितम् । तत्र गत्यर्थादिभ्य एव च स्वभा
 वत कर्त्तार भवन् कृतप्रत्ययसंज्ञो भवतीति भक्तिपिबन्तीभ्या कस्य कर्त्तरि साधुचा
 ऽप्रमत्त । प्रकृतेरिति । गत्यादिकाया इत्यर्थ । प्रत्ययपरवचनादिति । चप्रत्यस्य
 कर्त्तरि वर्तमानस्य साधुवेन प्रतिपादनादित्यर्थ । तदेव स्थितमेतत्-स्वभावनस्तेषु
 तैष्वधपु वर्तमानना प्रत्ययसंज्ञाविधानद्वारेण साधुत्वमन्वाख्यायते । इदानी भाष्य
 कार प्रश्नपूर्वक प्रयोगसमर्थन कराति-न तर्हीति । न तु कर्त्तरीति । 'तयो
 रेवे'ति वचना र्मभ्यव साधुरित्यर्थ । विभक्तमिति । धनमिति भाव । पातमिति ।
 उदकमित्यर्थ । आकृतिगण'आऽऽ' आदि । अथ चेति । गम्यमानार्थस्य सा दस्या
 ऽप्रयोग एव लोपोऽभिमत । विभक्ता आनर' इष्य च धनस्य यद्विभक्त्य
 तद्वानुपपद्यते । 'पीता गाव' इन्द्राप्युदकस्य पीतन गो'नारोप्यत । [कर्त्तारि] ॥

उ] सिध्यती'त्यर्थ इति भाव । अगाधुव बीनमद-क्रियासारकमवधेनति । धन
 कर्मविभागकर्त्तार इत्यर्थे इति भाव । प्रकारान्तरण-मन्वर्थगवधिधेन बोध एव
 र्थ । क कर्त्तारि नियुज्यत इति । शाखण चाप्यत इत्यर्थ । भाष्य प्रकृते
 प्रत्ययति । प्रकृतेरिदं पदत्वाद् परस्य चप्रत्ययस्य कर्त्तारि साधुचरचनादित्यर्थ ।
 नदाह-चप्रत्ययस्येति । 'भवति साधु' तु कर्त्तरीति भा'शयन कर्मणि
 म्वरसतो विधान तत्रेति लभ्यत इत्याशयनाह-धनमिति भाव इति । एतन
 इदम्भाष्य सन्मर्भे'स्याऽपि भावे स्ते साधुः सुपन्यास्यन्त परान्ता । उत्तरपद
 लोपविधयश्च वचनाऽभावादाह-गम्यमानेति । [कर्त्तारि कृत्] ॥

१ 'तर्हि कृत्' । २ 'इदं कर्त्तारि' इति । ३ 'मस्तीति' । ४ 'इदं पुन स्यात्' ।

तः कर्मणि च भावे चाकर्मकेभ्य ॥ ३।४।६९ ॥

किमर्थमिदमुच्यते ? ॥ ल एतेषु साधनेषु यथा स्यात्, - कर्तरि च, कर्मणि च, भावे चाकर्मकेभ्य इति ॥ नैतदस्ति प्रयोजनम् । भावकर्मणोरारम्भेन विधीयते शेषात्कर्तरि परस्मैपदम्, एतावाञ्च लो यदुत परस्मैपदमात्मनेपदं च । स पायमेव विहितः ॥ अत उत्तरं पठति ॥ ॥ लग्नहणं सकर्मकं निवृत्त्यर्थम् ॥ १॥ लग्नहणं क्रियते ॥ [किं प्रयोजनं ?] ॥ भकर्मरनिवृत्त्यर्थं । सकर्मकाणां भावे लो मा भूदिति ॥ यदि पुनस्तत्रैव सकर्मकग्रहणं क्रियेत ? ॥

प्र] ल कर्मणि । उचित इति प्रथमा व्याचक्षते । अग्रे षष्ठी, लस्य य आदेश इति । तत्र लस्यो द्विविधः निष्भावी अनिष्भावीति । तत्र तिष्ठभाविनः कृत्तृशान्तिर्यात् 'कर्तरि कृदित्यस्यानुपस्थानात् स्वार्थं भावे विधानं प्राप्नोति । अति एभाविनस्तु 'कर्तरि कृ'दिति वचनात्कर्त्तर्येव गानुच्चं प्राप्नोतीति वचनम् । किमर्थमिति । वक्ष्यमाणोऽभिप्रायः । ल एतेष्विति । लस्य लस्यर्थः । अथ यालस्य य आदेश इति भावः । भावकर्मणोरिति । अग्नयस्मिन् सूत्रे भावकर्मणोरारम्भेन विधानात् शेषात्कर्तरि च परस्मैपदविधानात्कारस्य भावकर्मरर्था रोऽर्था अनुमास्यन्तः । लस्यस्य प्रयोगगमवायाद्वा लदेशानामेतेनेऽर्थो भविष्यन्तीत्यर्थः । एतावानिति । नन्याभिययोऽपि लो विद्यते । नैव दोषः । तस्य लस्योपहासात्, अनुप्रयोगलस्येण भावादीनां प्रतिपाद्यत्वात् । लग्नहणमिति । यदीदं नारभ्येत तदा यथा भावे विधीयमाना घञादयः कर्मरन्तेभ्यो भवन्ति - 'ओदनस्य पात्रं' 'तुप्रस्य वृति'रिति तथा भावकर्मणोरित्यनेन भावे आत्मनेपदं कर्मरन्तेभ्योपि स्यात् । तन्ध 'पच्यते यत्रागू देवदत्तने'त्यपि स्यात् । यदि पुनरिति । 'भावकर्म

उ] ल कर्मणि च । केचिदिति । व्याख्याऽर्थोऽकारेण सूत्रे लस्येति षष्ठ्येव वचनवात् प्रथमैव वचनं जानी । एतावाञ्च लो यदुत परस्मैपदमिति भाष्ये परस्मैपदादिशब्दानां तद्विषये लक्षणं तज्ज्ञातः । अग्रे इति । लस्य प्रयोगाऽसमस्यात्तन्माऽर्थक्येन व्यर्थं, भावे लक्षणाप्रसक्त्या तद्वत् । 'वर्तमाने ल'विद्यादी प्रतिपत्तिरित्येतदस्य यथा लस्यस्य तथाऽप्रापि भविष्यतीत्याद्यनमेव गुणम्, अन्तेऽपि वार्थरदेशन्यायेन प्रयोगस्य लक्षणा समन्वात् । ननु भावादिप्यात्मनेपदादिविधानेऽपि लो विमायनमन आह-अमतीत्यादि । भावकर्मणोरारम्भेन पदमिति । भावकर्मरन्तेभ्योऽऽत्मनेपदमिति तदर्थः । आदेशानामेतेति । लस्य स्थाने भावकर्मणोरारम्भेन पदमित्यर्थ इति भावः । तस्य तुल्येति । एतद्विषय निवृत्त्यर्थमेव वक्ष्यते । अनुप्रयोगेति । एवञ्च न निवृत्त्यर्थक एव, लक्षणप्रतिपत्ते

१ च षष्ठि । २ 'लस्यो यदुत' । ३ इदं षष्ठि । ४ 'विद्यते' ।

तत्तथाऽऽर्मकग्रहणं कर्तव्यम्॥ ननु चेद्वापि 'क्रियते भावे चाकर्मकेभ्य' इति॥
 परार्थमेतद्विष्यति—'तयोरेव कृत्यत्तत्त्वार्था', भावे चाकर्मकेभ्य इति॥ यावदिह
 लग्रहणं तावत्तथाऽऽर्मकग्रहणम्॥ इह वा लग्रहणं क्रियते तत्र चाऽऽर्मकग्रहणं
 को न्वग्र विशेषः १॥ अयमस्ति विशेषः,—इह लग्रहणे क्रियमाणे आनः कर्तरि न प्राप्नोति॥ तत्रा-
 प्यकर्मकग्रहणे क्रियमाणे आनः कर्तरि सिद्धो भवति॥ अयम्॥ भावकर्मगोरे-
 त्यतो सौन्दर्यदात्मनेपदानुबन्धेन तत्पदं कर्त्रर्थम् ॥२॥ विप्रतिषेधाद्भावेः कर्तरि
 ॥३॥ विप्रतिषेधाद्वाऽऽनः कर्तरि भविष्यति । तत्र भावकर्मगोरित्येतदस्य

प्र.] शेरकर्मणो दिव्येव करिष्यते, नामप्याचारमकर्मग्रहणं भावार्थं भविष्यति। अकर्म-
 वागा कर्माऽमभवान्। सूत्रारम्भवाग्राह—तत्रेति। सूत्राप्रचारात्तत्रवाग्राह—ननु चेति।
 'त्वयापी'ति शेषः । आरम्भवाग्राह—परार्थमिति । सूत्रप्रचारात्तत्रवाग्राह—याव-
 दिहेति । कर्मणि च भावे चाकर्मकेभ्य इत्येतदत्र प्रदेशो द्वाभ्यामपि वक्तव्यम् ।
 त्वना तु 'ल' इत्येतत्पदमत्र कर्तव्यम्, मया 'भावकर्मगो'रित्यत्र अकर्मकग्रहण-
 मिति पदेन पदस्य साम्यम् । भावात्तात्पर्यं तत्र न विवक्षितम् । आरम्भवाग्राह—
 अयमस्तीति । आन इति । आत्मनेपदमंग्रन्वाद्भावकर्मगोरिति वचनाद्भावकर्मा-
 भिधायिन्येव स्यात् त्वं कर्तृशक्तिमिति 'शयान' इत्यादौ कर्तर्यान्तो न स्यात् ।
 सूत्रारम्भे तु कर्तव्यत्वात् निष्कर्तार्यर्थः । प्रत्याख्यानवाग्राह—तत्रार्थमिति । 'अनु-
 दातृत्वे' इत्यादिभिः सूत्रैः कर्तर्यात्मनेपदविधानार्थेन कर्तरि 'शयान' इत्यादौ
 भविष्यतीत्यर्थः । विप्रतिषेधाद्देति । 'भावकर्मगो'रित्यस्य तत्त्ववादाः, यत्र कृ-
 म्मज्ञाया अभावात्कर्तरि वृद्धिर्न प्रवर्तते 'आस्यते पञ्चल' इति । 'कर्तरि

उ] ननु मरणस्याऽऽरक्ष्यत्वादिनि भावः । स चाऽयमेव विहित इति । मोऽयं
 लभ्यते पदं 'ल कर्मणि चे'ति सूत्रमतेन यथा विहितमपि विहित इत्यर्थः ।
 अतोऽपि 'ल' इत्यस्य पदस्यन्तत्त्वपक्षोऽयुक्तः । तथा मनि 'ते चेने' इति वदेत् ।
 भावे—इत्यपि स्यादिति । लकारेण कर्तृकर्मणोरनभिधानादिनि भावः । इत्येत-
 दत्र प्रदेश इति । तयोरेवेति सूत्रार्थमित्यर्थः । पदेनेति । पदसमुदाहानं सृष्टे
 भगवान्मात्राग्रपद नाटिचन इति भावः । वस्तुतस्तत्र लग्रहणे कर्मभावस्या कर्तृ-
 ग्राधार्थाऽनापय 'ब' ह्यकारम्, उत्तरमूले च 'तयो'रिति वाच्यम् । मम ॥
 कर्मणि कृत्यत्तत्त्वार्था भावेऽऽर्मककेभ्य इत्येतेन मात्रात्त्वपदमप्यन्वेनेति बोध्यम् ।
 भावे सूत्राऽनुसारेण 'ब' धटितो न्यामः, कपटे च तथैव न्यामो दर्शितः ।

१ 'त्यमपि यावदिह' । २ 'दिनने' । ३ 'तोऽन्यथा' ।

४ 'सर्वं तत्' । ५ भावविशेषेभ्यः ।

कर्तरि कृदिति,--तर्तरि कृदित्येतद्भविष्यति विप्रतिपेदेन ॥ ॥ सर्वप्रसङ्गस्तु ॥*॥ तद्यभ्यस्तु धातुभ्य आन कर्तरि प्राप्नोति । परस्मैपदिभ्योपि ॥ नैप दोष । अनुदात्तद्वित इत्येष योगो नियमार्थो भविष्यति ॥ यद्येष योगो नियमार्थो विधिर्न प्रकल्पते । आत्मेनेपद इति ॥ अथ विध्यर्थ, आनस्य नियमो न प्राप्नोति । आसीन शयान[इति] । तथा नेर्विश इत्येवमाद्यनुक्रमण यदि नियमार्थ, विधिर्न प्रकल्पते । अथ विध्यर्थमानस्य नियमो न प्राप्नोति ॥ अस्तु तर्हि नियमार्थम् ॥ ननु श्लोक 'विधिर्न प्रकल्पते' इति ॥ विधिश्च प्रकृत ॥ कथम् ? ॥ 'भावकर्मणो'रित्यत्रानुदात्तद्वित इवेतदनुवर्तिष्यते ॥ यद्यनुवर्तते एवमप्यनुदात्तद्वित एव भावकर्मणोरात्मनेपद प्राप्नोति ॥ एव तर्हि योगविभाग परिप्यते । 'अनुदात्तद्वित [आत्मनेपदम्' । अनुदात्तद्वित] आत्मनेपद भवति । ततो 'मायटर्मणो' । तत 'कर्तरि' । कर्तरि आत्मनेपद भवति । 'अनुदात्तद्वित'इत्येव । [आत्मेनेपदे] । 'भावकर्मणोरिति निवृत्तम् । तत 'कर्मण्यतिहारे' । 'कर्तरी'त्येवानुवर्तते । 'अनुदात्तद्वित' इत्यपि निवृत्तम् ॥ यदप्युच्यते 'तथा नेर्विश इयेवमाद्यनुक्रमण यदि नियमार्थ विधिर्न प्रकल्पते, अथ विध्यर्थमानस्य नियमो न प्राप्नोती'ति । अस्तु

प्र] कृ'इत्यस्य तृजादशोबसाह । आनस्य तृभ्यप्रग । कर्तरि कृदिति परत्वात्कर्ताऽधेः भविष्यतीत्यर्थः । आरम्भसाहाह-सर्वप्रसङ्ग इति । परस्मैपदिभ्यो धातुभ्य आन कर्तरि प्राप्नोतीत्यर्थः । प्रत्याख्यानसाहाह-नैप दोष इति । 'अनुदात्तद्वित आन नेपद नाम्यस्मा'दिति नियमादान कर्तरि परस्मैपदिभ्यो न भविष्यतीत्यर्थः । आरम्भसाहाह-यदीति । भावकर्मणोरात्मनेपदविधानात्तत्रानुदात्तद्वितो न प्राप्नु यन्ति । 'अनुदात्तद्वित' इत्यनेन आन एव धातुविशेषे निरर्थम्यत इत्यवसत्वादेरस्य वाक्यस्य विधिनियमावेदेन सूत्रेण न प्रकल्प्येते इत्यर्थः । प्रत्याख्यानसाहाह-अस्तु तर्हि'ति । भावकर्मणोरित्यत्रेति । 'अनुदात्त'ेन आत्मनेपद'मित्यनेनैवेन वाक्येन आनस्य नियमः कियते । 'भावकर्मणो'रित्यत्र त्वनुदात्त्या द्वितीयत वाक्येन तदा विधिः कियत इत्यर्थः । एवमसीति । भावकर्मणो'रित्यस्यानुदात्त'ेन इत्यनेनैव

उ.] तृजादय इति । तत्रात्मानेपदशदिसत्त्वाभावादिनि भावः परत्वात्कर्तरर्थ इति । इदं वाप्येतादृवादेः । एव हि भावकर्मणोर्न ह्यादिति स्वप्ने भाष्य एव स्पष्टम् । सर्वप्रसङ्ग इति । विप्रतिपेत्वादे दूषणम् । तदोऽनुदात्तेति । कर्तरी'ति शेषः । एवं 'नेर्विश' इत्यादीना नियमवे कर्तरे तत् न स्यात्, विधि'वे येष्वयद्व्यान स्यादित्यादि बोध्यम् । तदः विधिरिति । 'कर्तरी'ति शेषः । भावकर्मणोरिति ।

विष्पर्यम् ? ॥ ननु चोक्तमानस्य नियमो न प्राप्नोतीति ॥ नैष दोषः । यथै
वात्राऽप्राप्तास्तदो भवन्त्येवमानोऽपि भविष्यति ॥ - ॥ सर्वप्राप्तिस्तु ॥ * ॥
सर्वपु च साधनेऽप्यामो न प्राप्नोति । विप्रतिषेधाद्वाऽऽन कर्तरीति भावकर्म
णोर्न स्यात्, कर्तयैव स्यात् । इह पुनरुपग्रहणे विप्रमाणे 'कर्तारि कृ' दित्येतदस्तु
ए कर्मणि च भावे चावर्मकेभ्य इति, - ८ कर्मणि च भावे चाकर्मकेभ्य इत्ये
तद्विष्पति विप्रतिषेधेन ॥ - ॥ सर्वप्राप्तिस्तु ॥ ॥ एतदेव सर्वेषु साधनेषु
प्राप्नोति । शनृकस्तु च भावकर्मणोरपि प्राप्नोत ॥ नैष दोषः ॥ शेषा परस्मैपद
कर्तरीत्येव तौ कर्तारि दित्येते ॥ [८ कर्मणि च भावे च] ॥

प्र] वक्ष्यता सत्यामनुगतां स्यात् । अनन्ताऽऽस्त्यने गुरा अतिगगने गुराभिरेत्यादी
० अन्तेपद स्यात् भूयते गम्यते शोवे अन्ते इत्यादी तु नैष स्पष्टिन्यर्थः ।
यथैवात्रेति । अनुदानेन ह्यनेनाऽऽनस्य नियमादप्यपि । ततोऽपि नावर्मणे
विधीयमाना निवृत्ता इत्यादी कर्तारि न प्रमुच्यन्ति । तत्राऽविरोधोऽस्ति
एत्यादिभिः सूत्रेणा कर्तारि विधायन्ति इत्यर्थः । सर्वप्राप्तिस्तु ॥
अनन्तास्मिन् सूत्रे भवदुष्टेन विप्रतिषेधेनाऽऽन 'कर्तारि कृ' दिति कर्तयेव स्यात् तु
भावकर्मणे । ततश्च भूयमान गम्यमानमित्यादिप्रयोगो न स्यादित्यर्थः । इह
पुनरिति । यदे 'ल' इति पठ्यते तदाऽप्यन्योऽवकाशः । कर्तारि कृदित्यस्त्वृतादयः ।
आनस्य परत्वादेनार्थनिर्देशः । अथ ल इति प्रथमा तदाऽप्यन्योऽवकाशः ।
अनन्तास्मिन् सूत्रे परत्वादेनार्थन्यवस्था । शेषादिति । 'कर्तयैव परस्मैपद' मि
त्येव नियमात् शनृकम् भावकर्मणेन भविष्यति इति भावः । '८' इत्यदशापेक्षया
निर्देशापे 'अन' इति विधीयमानस्य लुकोऽप्यनर्थनिर्देशः, अनन्ताप्यदेश
स्यात् । तथा च 'अथ परस्मिन्पूर्वविधा' गम्यन्त्येपस्याऽप्यत्रादेशस्य स्थानिवद्भावे
प्रदर्शितः । लुकोऽभावस्य वाऽप्यनर्थनिर्धानमिति चेत् । प्रतिपत्तिरिति विरुद्धेन

उ] तथा चाऽऽनदेभ्य कर्तारि न स्यादित्येवमो नावर्मणेन स्यादित्यर्थः । भावे-
भावकर्मणोस्ततः कर्तरीति योऽविभागोऽप्यप्राप्तिर्वाकर्मणेरेत्याऽप्यनर्थमेव
अनुदानेद्वाप्य 'कर्तरीत्यत्र सवध्यत इति नञ् । तदाऽप्येति । '८ कर्मणि
चे'त्यन्यर्थः । पठ्यन्तश्च न भाष्यमप्यनुमित्तम् । क्वचन च- 'शपदेव परस्मै
पद'मिति । नियमे तदवस्थो दोष इत्यत्र नह- 'कर्तयैवेति । तत्राऽनुगतादिति
भावः । लुकोऽप्यर्थमिति । ननु प्रयोगस्य लुकोऽप्यत्र भावकर्मणोरेत्या
ऽप्यऽऽदेशनमिति चेत् एव हि कर्मणोऽप्यनर्थ 'कर्तारि कृ' दिति कर्तयैवत्वमेव
स्यात् । एवं हि विशेषादित्यत्र विप्रत्ययस्य लुकोऽप्यनर्थो न स्यादिति भावः । लोप
स्याऽप्यनर्थः । पठ्यन्तीत्यादी । प्रतिपत्तिरिति । अनेन प्रथमानन्वयेन युज्यमिति

लस्य ॥ ३।४।७७ ॥

॥ ५ ॥ लदेशे सर्वप्रसङ्गोऽविशेषात् ॥ ५ ॥ लदेशे सर्वप्रसङ्ग । सर्वस्य लकारस्यादेश प्राप्नोति । अस्यापि प्राप्नोति,—लुनाति लभते ॥ किं कारणम्? ॥ 'अविशेषात्' । न हि कश्चिद्विशेष उपादीयते एवजातीयस्य लकारस्यादेशो भवतीति । अनुपादीयमाने विशेषे सर्वप्रसङ्ग ॥ ५ ॥ अर्थवद्ग्रहणाभिद्धम् ॥ ५ ॥ अर्थगतो लकारस्य ग्रहणम् । न चैतदर्थगतम् ॥ ५ ॥ अर्थवद्ग्रहणाभिद्धमिति चेन्न वर्णग्रहणेण ॥ ५ ॥ अर्थवद्ग्रहणाभिद्धमिति चेत्तच्च ॥ किं कारणम्? ॥ वर्णग्रहणाभिद्धम् । न चैतद्ग्रहणग्रहणेण भवत्यर्थवद्ग्रहणं नानर्थक्यस्येति ॥ ५ ॥ तस्माद्विशिष्टग्रहणम् ॥ ५ ॥ तस्माद्विशिष्टस्य लकारस्य ग्रहणं कर्तव्यम् ॥ न कर्तव्यम् । 'घातो'रिति वर्तते ॥ एवमपि शाला माला मह इत्यत्रैपि प्राप्नोति । ॥ ५ ॥ लणदयोऽप्युपज्ञानि प्राणिर्पदिराणि ॥ ५ ॥ एवमपि नन्दन अत्रापि प्राप्नोति ॥ इत्सजाऽत्र बाधिका भविष्यति ॥ इहापि तद्दि बाधेत—पचति पठतीति ॥ इत्याद्याऽभावाद्देशस्य न भविष्यति ॥ इदमस्तीत्यर्थं 'लिति प्रत्ययार्थवद्मुदात्त भवती'त्येव स्वरो यथा स्यात् ॥ 'लिति'त्युच्यते न चाऽत्र प्र] मित् प्रयोगेऽध्वनेषु लुस्यैवत्वम्, अनुप्रयोगात्तु तदर्थान्निधानव्यतिरिक्तस्य ।

लस्य । अर्थवद्ग्रहणादिति । लणदय एव भावाद्यर्थाभिधायिन स्थानित्वेन गृह्यन्त इत्यर्थः । न वर्णग्रहणेऽपि । तस्येत्यत्र लकारेऽकार उच्चारणार्थः । तदर्थं वर्णमात्रस्याऽत्र निर्देशः । वर्णनिर्देशेषु च विद्यमानाऽर्थवत्ता शब्देन बाधिता, वर्णरूपमात्रस्याप्रवणत् । तथा च बन्धेति लोपोनर्थकस्यापि भवति—र्द्धवदतिरिक्ता । तस्मादिति । भावाद्यर्थान्निधायिनो तस्येति वक्तव्यमित्यर्थः । घातो'रिति वर्तते इति । निहितविशेषण च घातुग्रहणमाधीयत इत्यभिधेयं इत्यत्रापि न भवति । शालेति । शालानलिन्य आत्रादिको लणप्रत्ययः । इत्सजात्रेति । तस्या च तस्या लोपे [च] कृते स्थान्यभावाद्वाच्यत्वाच्च स्थानिवद्भावाऽभावाद्देशो न भविष्यतीत्यर्थः । इहापि । तत्रात्राभावेन न स्तुरित्यर्थः । लितीत्युच्यते इति ।

उ] सूत्रगणितग्रहणं सकर्म्मन्निर्हृत्यभिनि भाष्याच्च शब्दग्रन्थे त इति ग्रहणमिति स्यात् । समागतेऽपि निमित्तलोपेऽकारध्वन्यानापत्तिः, अलोपे विमर्गध्वन्यापत्तिः । अन्यदपि प्रयत्नान्निवगाधकं श्रुतम् ॥ [ल कर्मणि च] ॥

लस्य । भावाद्यर्थाभिधायिन इति । शास्त्रप्रतिज्ञाऽर्थवन्त इति भावः । अकार उच्चारणार्थ इति । अन्यच्च लिङादीनां निदो न स्तु । तदर्थं 'परस्मै-

१'तस्य' । २'तपि' । ३'द' । ४'वार्तिक' । ५'वाचनिको' । ६'वार्तिक' । ७'परिभाषा' । ८'भाष्यनियन्त्रे' । ९'इत्यत्र' । १०'अत्र' ।

लित पश्याम ॥ अथापि कथं चिद्वचनाद्वाऽनुवर्तनादेस्त्वङ्गनामादेशः न्या-
देवमपि न दोषः । आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति—‘न लादेशो लिङ्गन भवतीति
यद्यपि लित करोति ॥ अथाप्युणादयो ध्रुवाद्यन्ते एवमपि न दोषः ।
त्रियते विशिष्टग्रहणं ‘लस्ये’ति ॥ १ ॥ लादेशो वर्णविधेः पूर्वविप्रतिषिद्धम् ॥ २ ॥
लादेशो वर्णविधेर्भवति पूर्वविप्रतिषेधेन । लादेशस्यावकाशः—पचतु पठतु ।

प्र] ल इदमेति दहृनीहिराश्रितः । तत्र च लस्य लस्ये लृते न वशिष्ठार इत्यङ्ग-
प्रत्ययोऽस्मिन्त्यर्थः । अथार्पयति । ल ण्वेत्—लितित्वेव तत्पुण्यो यदाश्रयत तथापि
लस्यति स्थानित्वेनाध्वगम्यन्त्यामधीन्महाया लोपो न णिते । अनुवर्तनाद्देवि ।
भावादीनामनुगत्या भावरभंरनुपाचिनो न स्यादेषः । न च लोपे नाति भावार्थ-
भिधायिव सम्भवनीत्यङ्गनामपानेव स्वराणांमादेशा वरिष्यन्ते ।
गणरात्तु लिङ्गवरो न भविष्यतीत्यर्थः । क्रियत इति । अनुनामिको एतार स्पनि
त्वेनोपात्त इत्यर्थः । अप वा ल अन्य लस्येत्येष निदेशः कृतः । अस्म्येति म-
नाम्ना भावाद्यर्थभिधायी परामृश्यते । एवञ्चरेति । वक्ष्यम्य विम-नान्वत्सर्ग-
उ] शना ण णिमाद्यमङ्गन स्यादिति भावः । विहितविशेषणमिति । न दैव ‘शाला-
दिषु प्राप्तेना’नि भाव्याऽमङ्गनि, अनुदात्म्य तनो विधनेऽपि निर्दिष्टस्य लस्यरस्य
वर्णस्य तनोऽविधानादिति व-प्रम्, तमुदायविधनेऽवगतविधानस्याऽपि मत्त्वमित्य-
भिमानेन एवमप्रीत्यादिभाष्यम्वददेश्युचित्वेनाऽऽने । एतेन न्युद्धनाविहिता न तु
लस्यर इति परास्त्वम् । अथाऽपि कथञ्चिदिति । अस्य णिस्वरार्थनिष्ठस्य स्यादिति दोषः ।
तदेतद्—ल ण्वेदिति । तत्रेभ्यः णमव्यागेपा पूर्व, त्यरेऽपि स्थानित्वत्वाद्वा स्वर इति
भावः । नत्युपवे ध्रुत्यर्था कथं स्वर इति चिन्त्यम् । इत्युप-स्य परत्वाऽभवात्,
नदव्यवहितपूर्वस्य तदभिधेयः । तस्माद्दहृनीहरेव । ‘अथाऽपि कथञ्चिदिति भाष्य-
स्य ‘अपवेदितवद्भावेन’त्यागः उचितः । ‘वचनाद्दे’त्यस्ये’त्येव मद्यन्तदेशा न स्यु-
न्वधाऽपी’त्यादिन्तद्वाह—तथाऽपि लस्येति । एवमन्तश्रमप्यादेशमिदिभ-रादिति
हितस्य लम्बः । स्युटे तु दोषः । भाष्य—एवमर्पयति । एवमाऽत्र प्रवेतनाऽभवा-
दिस्थाऽभावेन लादेशांस्वराऽभवा मिद्धो । स्युटे तु इत्यन्तस्य लस्येन च व-प्र-
दोष इति भावः । ल अस्म्येति । अत्र पक्षे ‘ल’ इति लृतापवादम्, ‘अस्ये’ति सन्ना-
ऽधिकरण तस्य विशेषम् । वस्तुनो धनोरेत्यनुगत्या धातुविहितलकारस्य वर्णस्य
तत्र प्र-प्रम् । अक्षरस्योच्चरणार्थत्वात् । शाल्यर्था तु न व्यञ्जनमात्र धर्माविहित,
विचरारविशेष इति भाव्यार्थः । भावे—लादेशो वर्णविधेरिति । त्यदशदेश-
इत्यर्थः । ननु वर्णविधिर्यदेशयोर्युगप-प्राप्त्यभावेन विप्रनेषधाऽमदतिरत अह—

वर्णविधेरवकाश-दध्यग्र मध्यग्र । इहोभय प्राप्नोति-पक्षत्वर पठनग्रेति ।
 लादेशो भवति पूर्वविप्रतिषेधेन ॥ स तर्हि पूर्वविप्रतिषेधो वक्तव्य ? ॥
 न वक्तव्य ॥ ॥ ॥ उत्तरं वा ॥ ॥ किमुक्तम् ? ॥ 'लादेशो वर्णविधेरिति ॥

टिन आत्मनेपदानां टेर ॥ ३।४।७९ ॥

॥ ॥ एत एव आत्मनेपदेशप्रतिषेधः ॥ ॥ इति एव आत्मनेपदेश-
प्रतिषेधो वक्तव्यः । पद्यमान यजमान । इति इत्येव प्राप्नोति ॥
॥*॥ उक्तं वा ॥ ॥ [उक्तं वा] ॥ किमुक्तम् ? ॥ 'ज्ञापकं वा सानुष-
न्धनत्वादेशवचनं इत्यर्थभाष्येति । नैतदस्युक्तम् ॥ अथ किं तदुक्तं
स्यात् यद्येव विज्ञायेत इति-आत्मनेपदं इति-आत्मनेपदं, इति-आत्मने-
पदानामिति । तच्च न । इति लकारस्य यान्यात्मनेपदानां चेत्येतद्विज्ञायते ।
अत्रत्य चेतदेव विज्ञेयं । इति-आत्मनेपदं इति-आत्मनेपदं, इति-आत्मनेपदानामिति
इति विज्ञायमानेऽनुविद्येतापि प्रसज्येत ॥ नैव इति ॥ अस्तहि ? ॥ इति ।
स चाप्यत्र इतिर्नश्य । आदिमा भूदिति ॥ कथमिदोऽदिति ? ॥ इदोदिति
यद्विधीयते । तच्चात्रत्य वक्तव्यम् । पद्यपद्यस्य मा भूत् । लविपीठ ॥ इह
तर्हि 'इपमूर्जमहमित आदि',-आतो ह्यप इति चेत्काररलोपो न प्राप्नोति ।
प्र । विद्यत इत्येवमुपन्यासः । लादशो वयमिति । विप्रतिषेधमूनं वदितं
परिभाषया इह प्रयोजनमित्यर्थः । [एवम्] ॥

दित आत्म । यत्नेरमिति । यदि टिन' इत्येवमयत्नं यदुपचयनप्रसङ्गे
 व्याप्ययेन विप्रवेत्यर्थः । अथ या वचिष्टनामित्यत्र पठन्ति, तदश्रयेणैतदुक्तम् ।
 अकुर्वीति । एष स्थान उत्तमैरुपचयनमि । पर्यवसायस्येति । पर्यवसाय —
 रूपान्तरावसिति । तत्र साधुसंगम — पर्यवसायः । 'तत्र साधु'रिति यद् । आद्रीति ।
 साधो लङ् उत्तमैरुपचयनम् । साधु श्रुतिर्वचनप्रसङ्गे छन्दसि वानि यत्तव्य'मिति
 द्विवचनभावः । यदि शिष्टिः स्यात्तदा आत्मा सोऽपि इष्टिरे'त्याहारोऽप्येव न स्यात् ।
 उ] पाश्चात्यस्येति । [तस्य] ।

टित आ। भाष्य-ज्ञापक इति। 'गाड् टिप्ति नि मूत्रे इदमुक्तम् । नैवदिति ।
एतदुक्तमत्र नास्तीत्यर्थः । तदुक्तमेव किञ्चिदत्र स्वादित्यन्वयः । ननु भिन्नवचनाना
पथ सामानाधिकरण्येन मयधोऽन वाह-यदि टित इति । टिदात्मनेपदाना
मिति भाष्यस्य तदर्थक यदि विज्ञायत इत्यर्थः । भाष्यप्रामाण्यात्तद्वद एवाऽऽ-
ध्यायीगाठ इत्यन्वयः । भाष्ये-आदिर्मा भूदिति । अर्मावाऽत्रापि 'परध'त्यस्याऽ-
ऽप्रत्ययानि भावः । तत्र साधुरागम इति । यागवर्गिणि भावः । नन्यस्य इट
१ 'विधेरन्तरप इने'। २ 'विष्णोः' इति । ३ 'विष्णोः' इति । ४ 'आदीयानो गेव' । ५ 'यदीट् टिप्ति' ।

तस्माद्विदेष ॥ आदिस्तिर्हि कस्माच्च भवति ? ॥ सप्तदशादेशाः स्थानेयोगत्वं
प्रयोजयन्ति तानेवो नोन्महते विहन्नुमिति कृत्वाऽऽदिनं भविष्यति ॥

पर्यवपायस्य तर्हि कस्माच्च भवति-एविर्पाठेति ? ॥ 'असिद्ध बहिरङ्ग-
लक्षणमन्तरङ्गलक्षण' इति ॥ इदं तर्जुन- 'प्रकृतानामात्मनेपदानामेवं
भवती'ति ॥ के च प्रकृताः ? ॥ तादयः ।

॥३॥ आने मुग्धापक त्वेने टित्तटामिति सीरिच ।

डारौर नु टिट्टित प्रकृते तद्गुणे वयम् ॥४॥

प्र] अत्र च छन्दसुभयधेन्यार्द्धधातुकत्वमिति एष्टव्यम् । आर्द्धधातुक इत्याप्रेषविधा-
नात् । सप्तदशेति । लत्तेत्येरा पठौ, सा अशक्ययावशविमबन्धे स्यात्तदा इदं
एवानुग्रहः स्यात् निरादीनाम्, तस्माद्रूपसा स्थान्यादेशमबन्धस्य प्रशोवकत्वा-
त्त्येति स्थानेयोगा पठौन्यादेश एवेङ्गवनि न त्वागन । असिद्धमिति । बल-
घाट्टधातुरापेक्षगदक्षापेक्षत्वाच्च बहिरङ्ग इत्यागन । 'इटोऽदित्यद्वावस्तु लिङ्
सबन्धीटपेक्षणादन्तरङ्ग' । तत्र वर्तमान्ये आगनस्यासिद्धत्वादङ्गावाऽभावः । प्रकृता-
नामिति । निबादन इहानुवर्तन्ते, तैरात्मनेपदानि विशेष्यन्ते । अथवा प्रवरणस्य
विशेषस्युनिहेतु वात्प्रकृतान्येवात्मनेपदानीहानेपदशब्देनोच्यन्ते । शापकमप्याह-
आने मुगिति । यथेत्वनानम्य स्यादानपि मुगिति वक्तव्यं स्यादित्यर्थः । टित्तटामिति ।
टित् स्थाने ये तच्च तेषामेव न त्वानस्यापि । अयाप्येनेन्यादीं डारौरमानेत्वं
कस्मान् भवतीत्याह-इक्षिमीरिच इति । 'लिट्सप्तगोरेदिरेच्' 'यास से' इत्ये-
ताभ्या सूनाभ्या ल्यपवाय इत् सि इरिच् इत्येते आदेशा विधेयाः । एतस्मादनेन
सिद्धत्वात् । शापनाय नु सयादयो विहित्य ल्यदेशदेशान्यनेन्याऽभावस्य । टिट्टित

उ.] आर्द्धधातुकत्वाऽभावादात्रेपी न स्यादन आह-अत्र चेति । स्थान्यादेशमबन्ध-
स्येति । स्थान्यादेशमबन्ध प्रति भूयगा प्रयोजकत्वान्मानपठौन्यन्वयः । टटारस्तु
'इटोऽदित्यत्र विशेषणार्थः । बलघाट्टधातुके इति । अनेन प्रकृतेप्रत्ययोभया
ऽपेक्षतमागमस्य दर्शयति । भाष्ये-इदन्तर्गुक्तमिति । इदमपि 'गाकृत्प्री'ल्यत्रै-
वोक्तम् । तैरात्मने इति । निबादीना मध्ये यान्यात्मनेपदानीत्यर्थः । न च तन्मध्ये
ज्ञानजिविष्ट इति भावः । अनुगतिं विनाऽपीष्टसिद्धिमाह-अथ चेति । भाष्ये एक-
देशत्वाह-आने मुगिति । 'आनयो'नि प्रयोगे दृश्यमानरूपस्त्वंवानुकरण न्याय्यमिति
भावः । यस्तुनस्त्वत्यदेशे ज्ञानचानशदिमबन्धनेऽपि मुस्सिद्धये तथा निर्देश
आवश्यकः । पचमानो यजमान इति । मावदन्तैरेप्रकृतने न ते ल्यदेशा इति,-
शतशऽमरतद्व्येवंक्यति-प्रकृते तदिति । शापनाय नु सयादय इति । ननु
परत्वादेवे पुन प्रसङ्गविज्ञानेन दादिषु 'लक्ष्ये लक्षणस्ये'ति न्यायेनेत्याऽप्रकृतां रिम-

परस्मैपदानां णत्तुमुन्म्यलथुसणत्त्वमाः ॥ ३।४।८२ ॥

॥*॥ णत्तु सिस्वरणसर्वादेशार्थम् ॥*॥ णटिस्त्वन्कर्त्तव्यम् ॥ किं प्रयोजनम्? ॥

‘सर्वादेशार्थम्’ । शिल्पर्यस्येति सर्वादेशो यथा स्यात् । अक्रियमाणे हि शकारेऽ-
होन्त्यस्य विधयो भवन्तीत्यन्वयस्य प्रसज्येत ॥*॥ उच्च वा ॥*॥ [उच्च वा] ॥
रिमुक्तम् ? ॥ ‘अनिश्चास्तिद्व’मिति । णकार त्रियते तस्याऽनिश्चास्ति-
द्वेम् ॥ क षेय परिहारो न्याय्य — शकारमसि चोदितो ‘णकार करि-
ष्यामि शकार न करिष्यामी’ति । णकारो घाऽत्र त्रियेत शशरो वा कोऽव्यत्र
विशेष ? ॥ अत्रयमत्र णकारो वृज्यर्थं कर्त्तव्यो ‘णिती’ति वृद्धिर्यथा स्यात् ॥
मार्थो वृज्यर्थेन णकारेण । निरये योगविभाग करिष्यते । इदमस्ति ‘शरोतो
णित्’ । तत्त ‘अह्’ । अत्त णिज्जयति । तत्त ‘उत्तमो ये’ति ॥ एष तर्हि
हकार त्रियते तस्याऽनिश्चास्तिद्वम् ॥ एवमपि क एष परिहारो न्याय्य
शकारमसि चोदितो ‘हकार करिष्यामि शकार न करिष्यामी’ति । हकारो वा
त्रियेत शकारो वा कोऽव्यत्र विशेष ? ॥ [अयमस्ति विशेष] ॥ अवश्यमेवात्र

प्र] इति — ‘अनुवी’त्यत्र परिहार । णटितो लृट् स्थाने टिटिट् कृत इत्येव न भवति ।
प्रकृते सदिति । तत् — एष प्रकृते तज्जात्मनेपदे भवति न त्वाने । गुणो कथमिति ।
श्लोकपूर्णाद्यैतदुक्तम् । णत्तु षे इत्यत्र पचावेदम् । द्रव्यादुष्णे कृते कथमेव न
भवतीति चोपम् । परिहारस्तु कर्त्तव्ये, — शरिराद् आहुण इति ॥ [द्वित भात्मने] ॥

परस्मै । णत्तु इति । इ पुनरस्य शशार त्रियते, यथादी णकारस्य अना-
दित्वादिगङ्गा न प्राप्नोति । मध्ये शस्येत्गङ्गाया अभार । अन्ते तु लस्येत्तज्जाया
अप्रगल्भ । एष तर्हि लृट्त्रिजान्मध्य । लृजुत्तमो वेति त्रियते । योगविभागश्चेति
मन्वते । अथवा णत्तु शिदित्वानिदेश कर्त्तव्य । अक्रियमाणे हीति । नानुगन्ध-

उ.] यैमिद, शरत्तु ‘दा’त्रिधायरे भाये एतदिति चक्ष, एकदे युक्तिस्त्वनाऽभ्युने ।
शशरस्य णत्तुऽभाराघाऽभ्याम्भरम् । ‘एधन्त’ इत्यादी परत्वाद्वाणांशान्मिति वा
पूर्वमन्तादेशो पूर्वस्ये ‘शरै’ गर्गपदादेशा इति न्यायेनाऽन्तस्याऽऽदेशादेशान्वेन
शशरेन नेत्ताऽऽयत्तिरेत्यन्ये । श्लोकेति । श्लोकपूर्णायाऽन्यम् प्रविषयपूर्वपक्षोऽत्र
दर्शित इति भाव । तदनुगल्भ — एत षे इत्यत्रेति । अनेनाऽस्य श्लोकस्यैक-
देयुक्तिव्य एतुद्रीकृतम् ॥ [द्वित भात्मनेपदानां टरे] ॥

परस्मैपदानां । मध्ये शस्येति । अनादित्वादिनि शेष । प्रत्ययपुरये ‘पपावे’
त्वादी वृद्धिगिद्वय आह — योगविभागश्चेति । घात्रधिकारे त्विति । परविशेषण-

१ इद वचिष । २ ‘गिद्धमिति’ । ३ ‘कथमेव’ । ४ इदं भाष्य वार्तिक
वेति सान्दिग्धम् । ५ अयं पाठ वचिष । ६ ‘मत्र’ ।

स्वरायो लृट् इत्वंत्वं । 'लिति प्रत्ययात्पूर्वमुदात्त भवती'त्येव स्वरो यथा स्यात् ॥ नेतदस्ति प्रयोजनम् । धातुस्वरे कृते द्विवचन, तत्रान्तर्गतोऽन्तोदात्त-स्याऽन्तोदात्त आदेशो भविष्यति ॥ कथं पुनरयमन्तोदात्त स्याद्यदेकाच् ॥ व्यपदेशिवद्भावेन ॥ यथैव तर्हि व्यपदेशिवद्भावेनाऽन्तोदात्त एवनापुदात्तोपि, तत्रान्तर्गतं आधुदात्तस्याऽऽधुदात्त आदेश प्रसज्येत ॥ सत्यमेवमेतत् । न न्विदलभणमस्ति 'धातोरादिरदाचो भवतीति, इदं पुनरस्ति 'धातोरेन्त उदा

प्र] कृतमनेनान्वमित्यन्त्यस्य स्यादित्यर्थः । एतच्च प्राग्व्यदेशान्वधिकार इति पक्षमाशित्योच्यते । धात्वधिकारे तु सत्यादे परस्येत्यादे प्राप्नोति । धातुस्वर इति । प्रत्ययस्य पित्वादनुदात्तत्वाद्धातुस्वर प्रवर्तते । यदेकाजिति । योऽनेराच् जजागारेति,—तत्र धातुस्वरे कृते शिष्टस्यानुदात्तत्वे प्रथमैकाचो द्विवचन सर्वानुदात्तसिध्यतीत्येकान्व धातुर्निरूप्यते । व्यपदेशिवद्भावेनेति । 'आद्यन्तवदेरस्मि'तिन्यनेनेत्यर्थः । यथैवेति । वार्त्तादेशे मन्यत । न त्विदमिति । शास्त्रानिदेश इति

उ] पक्षे इदम् । सिद्धित्विशेषणे तु तदप्रवृत्त्याऽत्यस्य प्रप्नोतीति यथाधुनमेव भाष्यरमणीयमिति दिक् । भाष्ये—अनित्वादिति । वाक्यार्थबोधे मति प्रत्ययवन्नाने इत्यंशसमकालमेव सर्वादरातेति तदाऽनेकात्यस्याऽऽधनिरित्यर्थः । [भाष्ये] तस्याऽनित्वादिति । वाक्यार्थबोधे प्रागनित्वादस्याऽन्वाख्यानुरनित्वज्ञानादित्यर्थः । एवमाऽनुरन्धत्वज्ञानाऽभावात्तन्मये 'नाऽनुरधत्त'मित्यस्याऽऽप्रतिरिति भावः । यदि तु भाष्यनुरन्धत्व गृहीत्वा तत्प्रवृत्तिमदा 'डा'वत् 'ण-अच्' इति प्रवृत्त्याऽनेकात्वात्मवर्दिशम् । निरूपितबोधे 'उट् प्रथमत्ये'ति सूत्रेऽन्माति । क एष परिहारो म्याद्य इति । अन्याद्य एष परिहारः क उच्यत इत्यर्थः । एव तर्हि लृट्कार इति । 'ल' इति 'ल'णिति वादेशः कार्य इति भावः । धातुस्वर प्रवर्तत इति । प्रवृत्त सतिशिष्टस्वरेण न निवर्त्तत इत्यर्थः । भाष्ये—अन्तोदात्त आदेश इति । स्थाने द्विवचनमिति भावः । सर्वाऽनुदात्तम्—अनुदात्ताऽभ्यासमपीत्यर्थः । निरूप्यत इति । विचारविषयीक्रियत इत्यर्थः । भाष्ये—कथमुनरयमिति । द्विवचनप्रवृत्तिरित्यर्थः । यदेकाजिति । यदेकाजिगादि प्रवृत्तिरित्यर्थः । धातोरेन्तोऽनुदात्त इत्यर्थः इति भावः । व्यपदेशिवदिति । तनाऽनिदेशेनाऽन्तर्गतदेशात्परमिदिरित्यर्थः । अग्य आद्यन्तवत्प्रपरनया वैयाक्ये च व्याख्याने धीन चिन्त्यम् । इतरोऽन्तोदात्तत्वव्यवहार एवाऽनेन व्यपदेशिवद्भावोक्त इति मयाह-यथैवेति । अन्तोदात्त उदिधर्माऽनिदेश एव वैयाक्येऽन्तिदेशपदेनोक्तः । न त्विदमिति । एवमाऽनेनाऽन्तत्वाऽनिदेशे शास्त्रेणाऽन्तत्वाप्रयुक्तत्वात् तद्यवहारमिति, आनुदात्तविषयकत्वाऽभावात् न तद्यवहार इति भावः । 'तस्याऽनि

तो भवतीति । गोऽन्तो' लक्षणेनान्तोदात्तस्तन्त्रान्तर्व्यन्तोऽन्तोदात्मन्याऽन्तो
 दात्त आदेशो भविष्यति ॥ एतदप्यादेशे नास्ति—'आदेशस्यान्त उदात्तो
 भवतीति, प्रकृतितोऽनेन स्वरो लभ्य । प्रकृतिश्चाऽस्य यथैवान्तो
 दात्तैवमायुदात्ताऽपि । द्वि प्रयोगे रस्यपि द्विर्वचने उभयोऽन्तोदात्तस्य प्रस-
 ज्येत ॥ 'अनुदात्त पदमेवार्ज'मिति नारित यौगपद्येन समय ॥ पर्याप्त प्रस
 ज्येत । तस्मात्स्वराधो लकार कर्तव्य ॥ लकार प्रियते, तस्याऽनिष्ठा-
 सिद्धम् ॥ *॥ अकारस्य शिक्करण सर्वादेशार्थम् ॥ अकार शिक्कर्तव्य ॥ कि
 प्रयोजनम् ॥ 'सर्वादेशार्थ' । शिक्कर्तव्येति सर्वादेशो यथा स्यात् । अमिय-
 माणे हि क्षरारेऽण्यस्य पिषयो भवन्तीत्यन्यस्य प्रसज्येत ॥ ननु चाऽ-
 कारस्याऽकारवचने प्रयोजन नास्तीति कृत्वाऽन्तरेण क्षरार सर्वादेशो भवि-
 ष्यति ॥ अस्त्यन्वदकारस्याऽकारवचने प्रयोजनम् ॥ किम् ? ॥ *॥ अकार-
 वचन समगतार्थम् ॥ *॥ [अकारवचनं प्रियते ॥ किं प्रयोजनम् ? ॥ 'समसङ्गता-
 र्थम्'] ॥ 'सङ्गतात्तानुदेशो यथा स्यात् । ॥ *॥ नस्मात्शिक्करणम् ॥ *॥ तस्मा-
 द्दकार कर्तव्य ॥ न कर्तव्य । प्रियते न्यास्य पृथ । प्रसिद्धनिर्देशोऽयम्
 अं अ इति । गोऽन्तान्तेनाल् । अनेनादितामस्येति सर्वादेशो भविष्यति ॥

॥] भार । एतदपीति । 'एतादिनि'कार्यादिदेश, प्रागन्यादिति भार । प्रकृतित-
 इति । स्थानित इत्यर्थः । द्वि प्रयोग इति । पाठिः द्विर्वचनं द्वि प्रयोगो न
 तु स्थो द्विर्वचनमिति निर्णयः । एकार इति । ततश्च ल उक्तमो वे'ति कर्तव्य,
 योगविभागश्च कार्यः । अकारस्येति । वच्यस्य स्थाने विधीयते तस्मैत्यर्थः । एतदपि
 प्रागदेशक्षरारधिरार इति पञ्चाश्वेषेणान्ये । धात्वधिरारे एतदे परस्यादरकारे
 गति रूपं सिद्धम् । अ अ इति । अकारद्वयसामुदायस्य आदेशात्मित्यर्थः ।

उ] देश' दगम्य क्षात्रप्रगती निमित्तस्याऽन्तत्वाऽनेनाऽतिदेश इत्यर्थः । भाष्ये-
 संऽन्तारिति । प्रकृतितो धातुरित्यर्थः । अन्तोदात्त —तथाप्यन्तरानिपय । तद्-
 पयि—एतदपीति । 'अन्तोदात्त आदेश' इति वचनं नास्तीत्यर्थः । 'स्थानित' इति
 न धर्माऽदिदेशात्तस्माद्—स्थानित इति । कार्यादिदेश प्रकृतित इति । आदेशो
 प्रकृतिगादयसंघसार 'स्थानेऽन्तरतम' सूत्रादित्यर्थः । गादयस्य तद्वृत्तिधर्मस्वरम् ।
 ता च यथा व्यङ्ग्यदेशिद्वान्ताऽतोऽन्तत्वात् तथाऽऽनुदात्तस्यन्तीति भावः ।
 स्थाने द्विर्वचनस्य एतदप्यन्त दगम्य—द्वि प्रयोगे चार्थाति । तदाह—निर्णय
 इति । योगविभागश्चेति । नाराऽन्तरे इदम् । धात्वधिरार इति । परितो-

१ 'गादय' । २ 'वचि' । ३ इदं कथिष्य । ४ 'निष्कर्तव्य' ।

५ 'अ-अ अ इति' । ६ 'गोऽनेनादितामस्येति' । ७ 'प्रकृतितमस्वर' ।

एत ये ॥ ३४।९३ ॥

॥*॥ एत येने आहुणप्रतिषेध ॥*॥ एत येने आहुणस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः । पचावेदम् । पचासेदम् । आहुणे कृते 'एत ये' इत्येतत् प्राप्नोति । ॥*॥ न वा बहिरङ्गलक्षणत्वात् ॥ न वा वक्तव्य ॥ किं कारणम् ? ॥ 'बहिरङ्गलक्षणत्वात्' । बहिरङ्गलक्षण आहुण , अन्तरङ्गमेवम् । 'असिद्ध बहिरङ्गमन्तरङ्गे' । [एत ये] ॥

लिट्. सीयुट् ॥ ३४।१०२ ॥

॥*॥ यामुच्चादे सीयुट्प्रतिषेध ॥*॥ यामुच्चादे सीयुट् प्रतिषेधो वक्तव्यः । चिनुयु । मुनुयु । 'लिट् सीयु' इति सीयुट्प्राप्नोति ॥*॥ न वा वाक्यापकर्षात् ॥*॥ न वा वक्तव्य ॥ किं कारणम् ? ॥ 'वाक्यापकर्षात्' । वाक्यापकर्षाद्यामुच्चीयुट् बाधित्वेति । ॥*॥ गत्यतिथोऽस्त्वपर्यविज्ञानम् ॥*॥ सुगोष्ठीदानीतिथोरपर्ययो विज्ञायेत । कृषीष्ट [कृषीष्टा । हृषीष्ट हृषीष्टा] । ॥*॥ अनादेशमुद्बन्धनम् ॥*॥ अनादेशमुद्बन्धनम् । कृषीयारता कृषीयस्याम् । तत्कारथकारादेर्लिट् इति मुञ्च प्राप्नोति ॥ न वा निचो प्रधानभावात्प्रधानलिङ्गलक्षणम् ॥*॥ न वा वक्तव्यम् ॥ किं कारणम् ? ॥ 'तिथो प्रधानभावान्' । तिथारेनाऽर्था प्रधान, तथोर्विदोषण लिङ्गलक्षणम् । नैव विज्ञायते तत्कारथकारादेर्लिट् इति ॥ कथं तद्दि ? ॥ तत्कारथकारयो मुद्बन्धति तौ खेहिट् इति ॥ प्र] सति लक्षणान्तरेणोने प्रनियोगोरप स्यात् । न चेसरोचारणे लपन भवति । तस्मादिसरोचारणमुत्स्य वाचनमेवेत्यर्थः । [संहर्षिष्य] ॥

लिट् सीयर्थेन कृषीष्ट कृषीष्टा इत्येवमादौ सटि कृत् निरो गडभावाद्वाचनान्नभावाऽभावासीयुट्प्रतिषेधः, एत यामुच्चादे कृते तस्य लिट्प्रत्ययान्तत्वात् सीयुट्प्रतिषेध इति सन्नाह-यामुच्चादेरिति । न वेति । लिट् सीयुडित्यस्य वाक्यस्य वाच्यद्विषयि वाचनेनापकर्षो बाधनमिदं । विनापि निरोधेन सामान्यविभिर्विशेषविभिर्ना बाध्यते तत्रणैव दर्शयि भावः । अनादेशेति । तिथोरिति सप्तमी मन्यते । तदन्त आदिविधिसङ्गातत्कारथकारादेर लिट्प्रत्ययस्य सट् स्यात् कृषीष्ट कृषीष्टा इत्येवमादौ भावः । नवेति । शोभयमपि परिहृतम् । मुत्सकारथकारागमिनी, गीयुट्मुत्समुत्स इति कर्षिभेदाद्वाचनान्नभावाऽभावाः । तिथोरिति च पर्यानिर्देशात् [प्रक्रियागणनस्य सरोचारणेऽन्वयानि भावः । उक्तस्य बाधकमेवेति । अत्र प्रत्ययमिसरोचारणेऽप्युत्पत्त्याम् ॥ [संहर्षिष्य] ॥

लिट् सीयुट् । नन्वपरादन्त्या यामुग बाधक्यथ नदिपरे गीयुट् न आ-यर्थयेति । विनाऽपीति । अत एव पूर्वमपि गीयुट्, अत्रवादिष्यत् उन्माऽऽप्रवृत्तिरिति भावः । भाष्ये-मुटोऽपीति । कर्षेरे षटी । कर्षणेऽनुवादानादुभय

१ 'ति तिरेत्य' । २ 'वक्तव्यम्' । ३ 'इदं कविम्' । ४ 'यामुग' । ५ 'तर्हिरोय' ।

यासुत्परस्मैपदेपृदात्तो ऽच्च ॥ ३।४।१०३ ॥

किमर्थं यासुत्ते ऽदित्यमुच्यते ॥ ॥ यासुत्ते ऽदित्यवचनपिदर्थम् ॥ ॥ [यासुत्ते
दित्य क्रियते ॥ किं प्रयोजनम् ॥ 'पिदर्थम्'] पिति वजनानि प्रयोजयन्ति ॥ अथ
किमर्थमुदात्तवचन क्रियते ॥ ॥ [उदात्तवचनम् ॥] किम् ॥
'पिदर्थमेव' ॥ ॥ आगमानुदात्तार्थं वा ॥ ॥ अथ वैतञ्जापयत्याचार्य 'आगमा
अनुदात्ता भवन्ती'ति ॥ अमलन्यस्मिन्प्रयोजने ज्ञापक भवति । उक्तं चैन-
द्यासुत्ते ऽदित्यवचन पिदर्थमुदात्तवचन चेति ॥ शक्यमनेन वक्तुं—यासुत्पर-
स्मैपदेषु भवति अपिच लिट् भवतीति, सोऽयमेवं लघीयसा न्यासेन सिद्धे सति
यद्वरीयास यत्रमारभते तज्ज्ञापयत्याचार्य ~ 'आगमा अनुदात्ता भवन्ती'ति ।

आतः ॥ ३।४।१२० ॥

किमद् जुस्याकारग्रहण नियमार्थमाहो स्विच्छापकम् ? ॥ कथं च निय-
मार्थं स्यात्, कथं वा प्रापकम् ॥ यदि सिग्ग्रहणमनुवर्तते ततो नियमार्थम्,
अथ निवृत्त तत् प्रापकम् ॥ कश्चात्र विरोधः ? ॥ ॥ जुस्याकारग्रहण निद-
नार्थमिति चेत्सिग्ग्रहणम् ॥ ॥ 'जुस्याकारग्रहणं नियमार्थमिति चेत्सिग्ग्र-
ग्रहणं कर्तव्यम् । 'आत सिग्ग्रहणा'दिति वक्ष्यम् । इह मा भूत्—
अकारं अहार्त्तुं ॥ अस्तु तर्हि प्रापकम् ॥ ॥ प्रापकमिति चेत्प्रत्यक्ष-
प्र] तद्विधिभावादनाद्योरपि नियो सुद्वयम् ॥ [लिट् सीयुट्] ॥

आत । अकारुरिति । अत्र नाकारान्तात्मिष्ठित । नापि पर, रेफेन व्य-
वधानादिति जुम् स्यात् । ननु यदकारुरित्यादावपि नियम स्यात्तदं पूर्वस-
न्नेन सिक्कान्तात्वेपानमनवकाश स्यात् । नैष दोषः । अगौरस्त्वेत्यादेरवकाशस्य
नभवात् । विषयविभागश्च न लभ्यते, यतोऽकारुरिति जुम् भवति, अभूवनिन्त्यत्र तु
उ.] ग्रन्थभावः । सङ्कर्तृक सीयुगे बाध स्यादित्यर्थः । कायिभेदादिति । प्रथमद्वि-
चनस्य द्वितीयाद्विचनेन कारिभेदेऽपि बाधदर्शनाच्चिन्त्यमिदम् । 'तस्मादपकारो
विनायेन'त्युक्तं भाष्ये 'तस्मात्सीयुट् प्रातिपदो वक्ष्य' इति शेषः ।
तदेव च वचनं शररमत्र प्रररपे बाध्यनापकारभावाभावस्येति युक्तं सीयुगे न
बाध इति भाव इत्युच्यते ॥ [लिट्. सीयुट्] ॥

यासुत् प । आगमा अनुदात्ता इति भाष्य । 'अनुदात्तपद'मित्येकस्मिन्-
पक्षोदनादिविधेप्रगतिराऽस्मादिति तान्मपि तेन निधानप्रवृत्तिर्गम्यत इत्यर्थः ।
विस्तरेण चैतदुदात्तार्थेन निरूपेण प्रवृत्तम् तदेतदुदात्तरे च ॥

आत । नापि—इह मा भूदकारुरिति । नियमेन व्यवच्छेदो ना भूदित्यर्थः ।
गनु मिव परस्य हेतुश्चदाशरपरमिव परस्मैपदे न दोष इत्यत आह—अत्रेति ।
नियम स्यादिति । नियमेन व्यवच्छेद स्यादित्यर्थः । अगुरिति । अगुरविभाग-

प्रतिषेध ॥*॥ प्रापकमिति चेन्नयलक्षणस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः । अभूव
 क्षिति प्रत्ययलक्षणेन पुत्रमात्रं प्राप्नोति ॥ ॥ एवकारकरण च ॥ ॥ एवकार
 करणं च कर्तव्यम् । 'लट् शाकटायनस्यैवे'ति । नियमार्थं पुनः सति नार्थं
 एवकारकरणेन ॥ ननु च प्रापकेऽपि सति सिद्धे विधिरारम्भमाणोऽन्तरणवकार
 नियमार्थो भविष्यति ॥ [इहोऽवधारणार्थः *] ॥ इहोऽवधारणार्थस्तद्व्यवहार
 कर्तव्यः । यथैव विज्ञायेत-लट् शाकटायनस्यैवे'ति, मैवविज्ञायेति- 'लिट् एष
 शाकटायनस्यैवे'ति ॥ किं च स्यात् ? ॥ लुट् शाकटायनस्य न स्यात् । अहुः ।
 अयुः अतुः अस्थुः ॥ ॥ लृट्प्रहणं च ॥ ॥ लृट्प्रहणं च कर्तव्यम् । लट् शाकटायन
 स्यैवेति । नियमार्थं पुनः सति नार्थो लृट्प्रहणेन । 'आतो टित' इति वर्तते ।
 न चान्य आसारादनन्तरो टिट्स्यम्यदतो एट् ॥ अस्तु तर्हि नियमार्थम् ॥
 ननु चोक्तं 'जुष्याकारप्रहणं नियमार्थमिति चेत्सिञ्जुप्रहणं'मिति ॥ नैव
 दोषः । तुल्यजातीयस्य नियमः ॥ कश्च तुल्यजातीयः ? ॥ यो द्वाभ्यामनन्तर
 आतश्च सिचश्च ॥ अथ तद्व्यवहारकरणं नैव कर्तव्यम् ? ॥ कर्तव्यं च ॥
 प्र] न भवतीत्ययं पूर्वसूत्रे सिञ्जप्रहणमकृत्वा आतं सिच' इति वक्तव्यं स्यात् । नैव
 दक्षि । उत्तरप्राऽऽत इत्यस्यानुगत्यथा योगविभागः स्यात् । अथ वा योगविभागो
 ऽस्य नियमार्थत्वाय स्यात् । अस्य हि नियमार्थत्वे उत्तरत्र लृट्प्रहणं न कर्तव्यं
 भवति । एवकारकरणं चेति । यदा सिञ्जप्रहणमिदं नानुवर्तते तदा नैव लृट्प्रहणस्य
 दोषात् उत्तरस्थाऽयुरित्यादीं जुमि सिद्धे 'लृट् शाकटायनस्यैवे'ति नियमार्थं एवकार
 कर्तव्यं, अन्यथा मनेन अयान्तित्यादि कथा स्यात् । यदा तु सिञ्जप्रहणानुगत्या
 नियमार्थमिदं तदा 'लृट् शाकटायनस्यैवे'त्येव पक्षे विध्यर्थं कर्तव्यं, नार्थ एवकारेण
 तर्पणं । मैव विज्ञायेति । 'लृट् एव शाकटायनस्यैवे'ति विज्ञायमाने तुऽव शाकटाय
 नस्य न स्यात् । तत्र च लुटि विस्मयः प्रमत्तयेत । लुटि तु नियमः स्यादित्यर्थः ।
 तुल्यजातीयस्येति । सिञ्जुक्तं विना आतं सिचधानन्तरो शिर्षं भवतीति सिञ्जु
 उ] नर्थस्यन्तरानुवर्तनेव परिहरित्वानेति । एष दृष्टान्तरमाह-विषयविभागश्चेति ।
 अभूवक्षितिः । अत्र प्रत्ययलक्षणेन गिरात्ता बोध्या । योगविभागः स्यादिति ।
 'लृट् शाकटायनस्यैवे'त्यत्र गिरात्ताऽनुगत्या 'आत' इत्यस्याऽनुगत्याथा योग
 विभाग इत्यर्थः । ननु 'लृट् सिच' इत्युच्यमानेऽपि स्वरेतिङिऽऽगतादत इत्येता
 ऽनुवर्तिष्यते न तु मिर इति, उत्तरत्र लृट्प्रहणस्याऽन आह-अथ चेति । निय
 मार्थं साधेति । तत्र 'लृट् शाकटायनस्यैवे'त्यस्य व्यावृत्तिः । नियमपक्षे योगविभागप्रयुक्त
 रारवेऽपि त्वप्रचान्तर दर्शयति-अस्पृहीति । ततश्च लुट् इति । शाकटायनमने लृट् एता
 ऽन्यस्य तामने नैवार्थे लुटि शाकटायनमने निषेधः, अन्यस्य मने जुमिन्यार्थादिस्य
 फलितः । सति तु शाकटायनमनेऽन्यमने च श्रद्धा निवृत्त्यप्यस्तीति भावः ।

किं प्रयोजनम् ? ॥ उत्तरार्थम् ॥ लिट् लिटादिषु आर्द्धधातुकमेव यथा
स्यात् । इतरथा हि वचनादार्द्धधातुस्सज्ञा स्यात्, लिङ्ग्रहणेन च ग्रहणा-
त्सार्वधातुस्संज्ञा ॥ अथ तद्वद्ग्रहणं नैव कर्तव्यम् ? ॥ कर्तव्यं च ॥ किं
प्रयोजनम् ? ॥ लट्तेव यो लङ्ग्रयथा स्यात्तद्वद्भावेन यो लङ्ग्र मा भूदिति ॥

आर्द्धधातुकं शेषः ॥ ३१४।११४ ॥

॥ १ ॥ आर्द्धधातुस्संज्ञाया धातुग्रहणम् ॥ १ ॥ आर्द्धधातुस्संज्ञायां धातु-
ग्रहणं कर्तव्यम् । धातो परस्यार्द्धधातुस्संज्ञा यथा स्यात् । इह मा भूत्
पृक्षत्य पृक्षतेति । क्रियमाणे चापि धातुग्रहणे-॥ २ ॥ स्यादिप्रतिषेधः ॥ ३ ॥
स्मादीनां प्रतिषेधो वक्तव्यः । इह मा भूत्-लट्स्यां लट्भिरिति ॥ अनुशान्ता-
पेक्ष शेषग्रहणम् ॥ एवमपि अग्निराम्यति वायुराम्यतीति प्राप्नोति । तस्माद्धातु-
ग्रहणं कर्तव्यम् ॥ तत्तर्हि धातु ग्रहणं कर्तव्यम् ? ॥ न कर्तव्यम् ॥ धातुर्नायपरिसमाप्ते-
र्घात्वधिकारः प्रकृतोऽनुवर्तते ॥ ४ ॥ प्रकृतः ॥ ५ ॥ 'धातोरेकाचो हलादे'रिति ॥ एवमपि
श्रीराम्यति भूराम्यतीति प्राप्नोति ॥ ६ ॥ तद्विधानादित्युक्तम् ॥ ७ ॥ [तद्विधानात्ति-
त्युक्तम्] ॥ विहितविशेषणं धातुग्रहणं 'धातोर्घो विहित' इति ॥ धातोरेव विहितः ॥
महोत्सवं धातोर्हित्येव यो विहित इति ॥ इति धीमगमत्यतः अलिमुनिधिरचिते
व्याकरणमहाभाष्ये तृतीयस्याध्यायस्य चतुर्थे पादे प्रथममाहिरम् ॥

प्र] गन्तस्याशान्तस्येह प्रवृत्तिमिति नियमेन सिञ्जुगन्तमेव निरन्यते । उत्तरार्थमिति ।
अन्यथैकमज्ञाधिकारादन्यत्र सज्ञासमापेक्षस्य दृष्टत्वात् लिङ्गदेष्टानां सार्वधातुस्संज्ञा-
ऽपि स्यात् । तन्मन्निमित्तविवरणप्रसक्तः । आर्द्धधातुस्संज्ञा चेदाश्च स्यात् ॥

आर्द्धधा । अनुशान्तापेक्षमिति । अनुशान्ता ये प्रथयास्तिङ्शित्वास्ते
आर्द्धधातुस्संज्ञा भवन्ति न त्वनुस्यमाना इत्यर्थः । धातोर्हित्येवमिति । धातो
रित्येव धातुशब्दसुचार्यं ये विहिता इत्यर्थः । इति महामहोपाध्यायधर्मप्रपञ्च-
पुर्ववदृतो महाभाष्यप्रदीपे तृतीयाध्यायस्य चतुर्थे पादे प्रथममाहिरम् ॥

उ] भाष्ये-लङ्ग्रहणेति । शगनि लङ्ग्रहणे लुङ्ग्रहि विरुध्यः स्यात् । न च 'धातु'
इति योगविभागोऽस्ति नित्य इति वान्यं, लुटि विरुध्यो लुटि नित्य इति वैपरीत्य-
स्याऽपि सम्भवादिति भावः । एवम् 'धातु' इति सूत्रं 'गिच' इत्यनुरत्या नियमार्थम्,
उत्तरमूयन्तु विध्यर्थम् । 'शास्त्रायनस्यैवेत्येवमार उत्तरार्थः । लङ्ग्रहणं लङ्-
वद्भावेन लङ्गोऽप्रवृत्तिमिति बोध्यम् । एवम् 'धातो'रिति सूत्रस्य भाव्यं प्राग्भू-
तान्मन्मन्भाव्यविरोधादिति बोध्यम् ॥ [भातः] ॥

आर्द्धधा । भाष्ये-धातोरेकाच इति । 'धातो'रिति पृथक्मूयन्तु प्रयाग्यानमेव ।
धातोर्हित्येवमिति । स्याद्व्यनादिनि भावः ॥ इति विश्वप्रभुनगनीगर्भजनागोजी-
भट्टहने महाभाष्यप्रदीपेऽस्तौने तृतीयस्याध्यायस्य चतुर्थे पादे प्रथममाहिरम् ॥ १ ॥